

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE "NICOLAE IORGA"

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE

VOLUMUL XIX
2001

MUZEUL BRĂILEI

EDITURA ISTROS

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

COLEGIUL DE REDACȚIE

**ȘTEFAN ANDREESCU, VIOLETA BARBU, EUGEN DENIZE,
ȘERBAN PAPACOSTEA, ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, TUDÓS
KINGA**

REDACTOR ȘEF
PAUL CERNOVODEANU

SECRETAR DE REDACȚIE
GHEORGHE LAZĂR

Revista “Studii și materiale de istorie medie” apare o dată pe an.

În țară revista se poate procura pe bază de comandă la Muzeul Brăilei,
str. Belvedere nr. 1, tel./fax 004039614725, Brăila, România.

La revue “Studii și materiale de istorie medie” paraît une fois par an.

Toute commande de l'étranger: Muzeul Brăilei, str. Belvedere nr. 1,
tel./fax 004039614725, Brăila, România.

Correspondența, manuscrisele și publicațiile vor fi trimise pe adresa Colegiului de
redacție: B-dul Aviatorilor nr. 1, 71247, București, tel. 016509045.

©, 2001, MUZEUL BRĂILEI EDITURA ISTROS
Str. Belvedere 1, Tel. 039/614725

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE

VOL. XIX, 2001

S U M A R

STRUCTURI ECLEZIASTICE ȘI PRACTICI DEVOȚIONALE

ALEXANDRU MADGEARU, Organizarea bisericească la Dunărea de Jos în perioada 971-1020.....	9
ION GUMENȚI, Proprietatea bisericească în ținutul Hotin până la 1715.....	23
MARIA MAGDALENA SZÉKELY, Note despre bisericile Sf. Vineri și Tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul din Iași.....	31
VIOLETA BARBU, <i>Imago Virginis</i> . Essai d'anthropologie religieuse sur les représentations miraculeuses de la Vierge aux pays roumains... ..	39

STAT ȘI IDEOLOGIE ÎN EVUL MEDIU ROMÂNESC

ȘERBAN PAPACOSTEA, Întemeiere și descălecat în tradiția istorică a constituirii Țării Românești	61
BENOIT JOUDIQU, Remarques sur la signification du titre “souverain” dans les Principautés Roumaines.....	67
MARIANA LAZĂR, Politica ctitoricească a domnilor Țării Românești (a doua jumătate a secolului al XVII-lea).....	79

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XIX, 2001, p. 1-387

EUROPA ȘI OFENSIVA OTOMANĂ

OVIDIU CRISTEA, Recucerirea bizantină a Constantinopolului și acțiunea flotei venețiene împotriva insulei Daphnusia.....	109
EUGEN DENIZE, Ștefan cel Mare și luptele cu turcii. O nouă abordare.....	115
ȘTEFAN ANDREESCU, Reacții contra dominației otomane asupra Mării Negre în prima jumătate a secolului al XVII-lea: alianța între cazaci și tătari.....	129
PAUL CERNOVODEANU, Politica orientală engleză între 1733-1739. II. Anglia și războiul austro-ruso-turc (1736-1739) (continuare).....	155

IZVOARE: CRONICI ȘI DOCUMENTE

VICTOR SPINEI, Cronicari italieni despre repercusiunile mării invazii mongole din 1241-1242 asupra românilor.....	169
ILEANA CĂZAN, Ungurii în cronistica românească. Secolele XVI-XVIII.....	207
IONEL CÂNDEA, Cetatea Albă în istoriografia românească (I).....	217
CRISTIAN LUCA, Rutele balcanice ale comerțului Țărilor Române cu Veneția în secolul al XVII-lea.....	227
CRISTINA FENEȘAN, Granița otomană în cronica lui Ali din Timișoara (secolul al XVIII-lea).....	235
DORU BĂDĂRĂ, O carte din biblioteca Mavrocordaților în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare din București.....	251
CONSTANȚA GHIȚULESCU, Zestrea între normă și practică. Țara Românească în secolul al XVII-lea (II).....	255
GHEORGHE LAZĂR, Documente privitoare la negustorii Pepano și la ctitoria lor de la Codreni "pe Mostiște" (II).....	265
ISTVÁN GYÖRGY TÓTH, Primul recensământ catolic din Secuime (Raportul lui István Szalainai din 1638).....	273
OCTAVIAN ILIESCU, Istoria monetei în România. Glosar numismatic.....	299
ADDENDA ET CORRIGENDA.....	315

RECENZII ȘI NOTIȚE BIBLIOGRAFICE.....	325
---------------------------------------	-----

Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt (Documente privind istoria orașului Brașov), *Neunter Band, Zunfturkunden* (Documente de breaslă), 1420-1580, ed. GERNOT NUSSBÄCHER și ELISABETA MARIN, Kronstadt, Aldus Verlag, 1999, 459 p. (Nationalarchive Rumäniens, Kreisdirektion Kronstadt-Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde e.v. (Heidelberg) (Șerban Papacostea); HERMANN FABINI, *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*, I-II, ed. a II-a, Hermannstadt, Heidelberg, Monumenta-Verlag Hermannstadt und Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, e. V. Heidelberg, 1999; XXXII + 870 p. + o hartă; VII + 392 p. (Alexandru Ciocîltan); *Călători străini despre țările române*, vol. X, partea I, Edit. Academiei Române, București, 2000, 795 pagini și 32 planșe; volum îngrijit de (Ț) MARIA HOLBAN, MARIA M. ALEXANDRESCU - DERSCA BULGARU, PAUL

CERNOVODEANU (redactor responsabil) (*Constantin Dobrilă*); Pr. ALEXANDRU STĂNCIULESCU-BÂRDA, *Bibliografia Revistei "Biserica Ortodoxă Română" (1874-1994)*, vol. I, Edit. Cuget Românesc, Bârda, 2000, 391 p. (*Mariana Lazăr*); Arhiepiscop PETER L'HUILLIER, *Dreptul bisericesc la sinoadele ecumenice I-IV*. Traducere din limba engleză de pr. prof. univ. dr. Alexandru I. Stan, Edit. Gnosis, București, 2000, 515 p. (*Paul Cernovodeanu*); VASILE V. MUNTEAN, *Bizantinologie*, I-II, Edit. Învierea, Arhiepiscopia Timișoarei, 1999-2000, 212 + 200 p. (*Ovidiu Cristea*); MIHAI BĂLĂIANU, *Dioștii. Pagini de istorie*, Edit. A.P.P., București, 1998, 444 p. (*Constantin Dobrilă*); JAWOR GRZEGORZ, *Osady prawa woloskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu* (Colonizările de drept valah și locuitorii lor în Rutenia Roșie în evul mediu târziu), Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, 2000, 223 p. (*Șerban Papacostea*); VIOLETA BARBU, *Miniatura brâncovenească. Manuscrise ilustrate și ornate*, Edit. Meridiane, București, 2000, 125 p. (*Gheorghe Lazăr*); LUCIAN PERIȘ, *Le Missioni Gesuite in Transilvania e Moldavia nel Seicento*, Edit. Fundației pentru Studii Europene, Cluj-Napoca, 1998, 223 p. (*Paul Cernovodeanu*); HENRYK ŁOWMIANSKI, *Zaludnienie państwa litewskiego w wieku XVI. Zaludnienie w roku 1528* (Situația demografică a statului lituanian în secolul al XVI-lea. Situația demografică în anul 1528), sub redacția lui Artur Kijas și Krzysztof Pietkiewicz, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, 1998, 227 p. (*Antim Cristian Bobicescu*); GABRIEL KRASIŃSKI, *Taniec Rzeczypospolitej Polskiej* (Dansul Republicii Polone), pregătită de Mirosław Korolko, Wydawnictwo Naukowe Semper, Warszawa, 1996, 316 p. (*Antim Cristian Bobicescu*); GONRAD G. GÜNDISCH, *Ständische Autonomie und Regionalität im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Siebenbürgen*, în vol. *Minderheiten Regionalbewusstsein und Zentralismus in Ostmitteleuropa*, hrsg. von H.-D. Löwe, L. H. Fontsch und S. Troebst, Köln-Weimar-Wien, 2000, p. 21-49 (*Șerban Papacostea*); IOAN DRĂGAN, *Nobilimea românească din Transilvania. 1440-1514*, Edit. Enciclopedică, București, 2000, 466 p. (cuprinde anexe, bibliografie selectivă, indice de persoane) (*Măria Pakucs*); REMUS CÂMPEANU, *Elitele românești din Transilvania veacului al XVIII-lea*, Edit. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2000, 459 p. (*Bogdan Popovici*); FERENC PAP, *Kolozsvári harmincadjegyzékek 1599-1637* (Registrele de tricesimă din Cluj (1599-1637)), Edit. Kriterion, București-Cluj, 667 p. (*Măria Pakucs*); ZSIGMOND PÁL PACH, *A harmincadvám Erdélyben és Havasalföldön a 15. század első felében* (Vama tricesimă în Transilvania și Țara Românească în prima parte a secolului al XV-lea), în "Történelmi Szemle", 1-2, 1998, p. 33-41 (*Măria Pakucs*); GHIMPU VLAD, *Biserici și mănăstiri medievale în Basarabia. Monografie*, Edit. Tyragetia, Chișinău, 2000, 220 p. (Biblioteca Tyragetia, I) (*Șerban Papacostea*); JACQUES LE GOFF, *Sfântul Francisc din Assisi*, traducere de Mihai Ungureanu, Edit. Polirom, Iași, 2000, 177 p. (*Constantin Dobrilă*); STOY MANFRED, *Radu Șerban, Fürst der Walachei 1602-1611 und die Habsburger*, "Südost-Forschungen", vol. 54, 1995, pp. 49-103 (*Ileana Căzan*); F. BERNARD REILLY, *The Kingdom of León-Castilla under king Alfonso VII, 1126-1157*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1998, 431 p. (*Eugen Denize*); MICHEL VERGÉ-FRANCHESCHI, *Henri le Navigateur. Un découvreur au XVe siècle*, Félin, Paris, 1994, 442 p. (*Simion Câlția*); HARALD

HEPPNER, *Die Rumänen und Europa vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 1997, 291 p., ilustrații, bibliografie, indice (Ileana Căzan); HARALD HAPPNER, *Austria și Principatele dunărene (1774-1812). O contribuție la politica sud-est europeană a Habsburgilor*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2000, 297 p. (Paul Cernovodeanu); ILEANA CĂZAN, *Habsburgi și otomani la linia Dunării. Tratatate și negocierile de pace. 1526-1576*, Edit. Oscar Print, București, 2000, 297 p. (Eugen Denize); PETRE Ș. NĂSTUREL, *Înșiruire istorice, I*, Aalborg (Danemarca), 2000, 336 p. + il. (Paul Cernovodeanu); ION CHIRTOAGĂ, *Sud-estul Moldovei și stânga Nistrului (1484-1699). Expansiunea și dominația turco-tătară*, Edit. Fundației Culturale Române, București, 1999, 208 p. (Eugen Denize); LUCIAN BOIA, *Pentru o istorie a imaginarului*, Edit. Humanitas, București, 2000, 230 p. (Bogdan Popovici); "Balcanica Posnaniensis. Acta et studia", IX/X, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań, 1999, 259 p. (Antim Cristian Bobicescu); KONRAD G. GÜNDISCH, *Transsilvanische Kontakte und Interessen der Familie a Lasco*, în vol. *Johannes a Lasco 1499-1560. Polnischer Baron, Humanist und Reformator. Beiträge zum Internationalen Symposium vom 14.-17. Oktober 1999 in der Johannes a Lasco Bibliothek Emden*, hrsg. von Christoph Strohm (extras), f.l., f. an, p. 199-217 (Șerban Papacostea); LIVIU BEUDEANU, *Localizarea bătăliei de la Posada. De la cetatea Poienari la Castrum Argyas alias cetatea lui Vlad Țepeș*, f.l., 2000, 24 p. (Șerban Papacostea); NICOLAE EDROIU, *Studii de genealogie*, Cluj-Napoca, 2000, 228 p. + il + pl (Biblioteca Genealogica I. Academia Română, Filiala Cluj-Napoca) (Paul Cernovodeanu); *Krieg und Frieden im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit. Theorie-Praxis-Bilder*, herausgegeben von Heinz Duchhardt, Patrice Veit unter mitwirkung von Pierre Monet, Verlag Philipp von Zabern, Mainz, 2000, 328 p. [Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung für Universalgeschichte, Beiheft 52] (Ovidiu Cristea)

IN MEMORIAM

ANDREI PIPPIDI, Maria Holban și studiile de istorie a Occidentului european.....	377
ABREVIERI.....	385

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE
VOL. XIX, 2001

SOMMAIRE

STRUCTURES ECCLESIASTIQUES ET PRATIQUES DE DEVOTION

ALEXANDRU MADGEARU, L'organisation de l'Eglise au Bas Danube en 971-1020.....	9
ION GUMENÎI, Propriété de l'Eglise dans la région du Hotin jusqu'en 1715.....	23
MARIA MAGDALENA SZÉKELY, Notes sur les Eglises “Sf. Vineri” et “Tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul” de Jassy.....	31
VIOLETA BARBU, <i>Imago Virginis</i> . Essai d'anthropologie religieuse sur les représentations miraculeuses de la Vierge aux pays roumains.....	39

ETAT ET IDEOLOGIE AU MOYEN AGE ROUMAIN

ȘERBAN PAPACOSTEA, Fondation et “descălecat” dans la tradition historique de la constitution de la Valachie.....	61
BENOÎT JOUDIOU, Remarques sur la signification du titre “souverain” dans les Principautés Roumaines.....	67
MARIANA LAZĂR, La politique de fondation d'établissements religieux des princes valaques dans la seconde moitié du XVII ^e siècle.....	79

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XIX, 2001, p. 1-387

EUROPE ET L'OFFENSIVE OTTOMANE

OVIDIU CRISTEA, La reconquête byzantine de Constantinople et l'action de la flotte vénitienne contre l'Île de Daphnousia.....	109
EUGEN DENIZE, Etienne le Grand et les luttes contre les Turcs. Une nouvelle approche.....	115
ȘTEFAN ANDREESCU, Réactions contre la domination ottomane sur la Mer Noire dans la première moitié du XVII ^e siècle: l'alliance Cosaque-Tatare.....	129
PAUL CERNOVODEANU, La politique orientale anglaise entre 1733-1739. II. L'Angleterre et la guerre austro-russo-turque (1736-1739) (suite).....	155

SOURCES : CHRONIQUES ET DOCUMENTS

VICTOR SPINEI, Chroniqueurs italiens à propos des répercussions de la Grande Invasion Mongole de 1241-1242 sur les Roumains.....	169
ILEANA CĂZAN, Les Hongrois dans les chroniques roumaines. Les XVI ^e -XVIII ^e siècles.....	207
IONEL CÂNDEA, Cetatea Albă dans l'historiographie roumaine (I).....	217
CRISTIAN LUCA, Les routes balkaniques du commerce des Pays Roumains avec Venise au XVII ^e siècle.....	227
CRISTINA FENEȘAN, La frontière ottomane dans la chronique d'Ali de Timișoara (XVIII ^e siècle).....	235
DORU BĂDĂRĂ, Un livre de la bibliothèque des Mavrocordat dans les collections de la Bibliothèque Centrale Universitaire de Bucarest.....	251
CONSTANȚA GHIȚULESCU, Dot entre norme et pratique. La Valachie au XVII ^e siècle (II).....	255
GHEORGHE LAZĂR, Documents concernant les marchands Pepano et leur établissements fondé à Codreni "pe Mostiște" (II).....	265
ISTVÁN GYÖRGY TÓTH, Le premier recensement catholique dans la région des Szekler (le rapport d'István Szalinai de 1638).....	273
OCTAVIAN ILIESCU, L'histoire de la monnaie en Roumanie. Un glossaire numismatique.....	299
ADDENDA ET CORRIGENDA.....	315
COMPTES-RENDUS ET NOTES BIBLIOGRAPHIQUES.....	325

IN MEMORIAM

ANDREI PIPPIDI, Maria Holban et les études d'histoire de l'Occident européen...	377
ABBREVIATIONS.....	385

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE

VOL. XIX, 2001

C O N T E N T S

ECCLESIASTIC STRUCTURES AND PRACTICES OF DEVOTION

ALEXANDRU MADGEARU, The Church Organization at the Lower Danube between 971 and 1020.....	9
ION GUMENÎI, Church Property in the Hotin County until 1715.....	23
MARIA MAGDALENA SZÉKELY, Notes on “Sf. Vineri” and “Tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul” Churches of Jassy.....	31
VIOLETA BARBU, <i>Imago Virginis</i> . Essai d’anthropologie religieuse sur les représentations miraculeuses de la Vierge aux pays roumains.....	39

STATE AND IDEOLOGY IN THE ROMANIAN MIDDLE AGES

ȘERBAN PAPACOSTEA, Foundation and Dismounting in the Historical Tradition of Wallachia.....	61
BENOIT JOUDIOU, Remarques sur la signification du titre “souverain” dans les Principautés Roumaines.....	67
MARIANA LAZĂR, The Religious Foundation Policy of the Wallachian Princes in the Second Half of the 17 th Century.....	79

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XIX, 2001, p. 1-387

EUROPE AND THE OTTOMAN OFFENSIVE

OVIDIU CRISTEA, The Byzantine Reconquest of Constantinople and the Actions of the Venetian Fleet Against the Island of Daphnusia.....	109
EUGEN DENIZE, Stephen the Great and the Battles Against the Turks. A New Approach.....	115
ȘTEFAN ANDREESCU, Reactions Against the Ottoman Domination Over the Black Sea in the First Half of the 17 th Century: The Cossack-Tatar Alliance.....	129
PAUL CERNOVODEANU, English Eastern Policy Between 1733-1739. II. England and the Austrian-Russian-Turkish War (1736-1739) (sequel).....	155

SOURCES : CHRONICLES AND DOCUMENTS

VICTOR SPINEI, The Italian Chroniclers on the Effects of the Great Mongol Invasion of 1241-1242 on the Romanians.....	169
ILEANA CĂZAN, The Hungarians in the Romanian Chronicles. The 16 th – 18 th Centuries.....	207
IONEL CÂNDEA, Cetatea Albă in Romanian Historiography (I).....	217
CRISTIAN LUCA, Balkan Routes of Trade of the Romanian Principalities with Venice in the 17 th Century.....	227
CRISTINA FENEȘAN, The Ottoman Border in the Chronicle of Ali of Timișoara (The 18 th Century).....	235
DORU BĂDĂRĂ, A Book from the Mavrocordat Library in the Collections of the Central University Library of Bucharest.....	251
CONSTANȚA GHIȚULESCU, The Dowry Between Norm and Practice. Wallachia in the 17 th Century (II).....	255
GHEORGHE LAZĂR, Documents Concerning the Merchants Pepano and the Establishment Founded by them at Codreni “pe Mostiște” (II).....	265
ISTVÁN GYÖRGY TÓTH, The First Catholic Census in Székely Land (A raport drafted by István Szalainai in 1638).....	273
OCTAVIAN ILIESCU, The History of Coins in Romania. A Numismatic Glossary.....	299
ADDENDA ET CORRIGENDA.....	315
REVIEWS AND BIBLIOGRAPHICAL NOTES.....	325

IN MEMORIAM

ANDREI PIPPIDI, Maria Holban and the history studies of Western Europe.....	377
ABBREVIATIONS.....	385

ORGANIZAREA BISERICESCĂ LA DUNĂREA DE JOS ÎN PERIOADA 971 – 1020

ALEXANDRU MADGEARU

În ultimii 25 de ani s-au publicat mai multe studii dedicate organizării ecleziastice bizantine de la Dunărea de Jos. Pe de o parte, au apărut unele noi izvoare (sigilii), iar pe de altă parte, au fost reinterpredate sau redactate unele surse cunoscute de mai multă vreme.

Discuția a fost deschisă de bizantinologul austriac Werner Seibt într-un scurt articol din 1975, referitor la interpretarea și datarea a două tipuri de sigilii care au aparținut unui arhiepiscop al Bulgariei, pe nume Gheorghios¹. El ajungea la concluzia că acest ierarh a fost pus de Tzimiskes în fruntea arhiepiscopiei create la Dristra, în locul fostei Patriarhii a Bulgariei. Un punct de vedere similar a fost propus în mod independent de către istoricul bulgar Pavel Georgiev într-un articol publicat în 1980 și apoi în studiul său dedicat organizării bisericești a teritoriilor bulgărești în perioada ulterioară cuceririi bizantine². Politica bisericească a împăratului Vasile II a fost studiată și de către teologul român Adrian Gabor³.

Un moment de cotitură în evoluția cercetărilor este reprezentat de publicarea studiului lui Petre Diaconu, mai întâi în limba română în *Studii Teologice* în 1990, și apoi în limba franceză⁴. Polemizând cu P. Georgiev, P. Diaconu a ajuns la concluzii radical diferite în privința schimbărilor intervenite în organizarea ecleziastică a zonei Dunării de Jos după 971.

¹ W. Seibt, *Georgios Archiepiskopos Boulgarias. Zur Identifizierung des bulgarischen Erzbischofs während der Herrschaft des Johannes Tzimiskes mit Hilfe zweier Siegeltypen*, JÖB, 24, 1975, p. 55-59.

² P. Georgiev, *Au sujet de l'interprétation des sceaux de plomb de l'archevêque Georges de Bulgarie*, EB, 16, 1980, 3, p. 120-129; Idem, *L'organisation religieuse dans les terres bulgares du Nord-Est après l'an 971*, în *Dobrudža. Études ethno-culturelles*, Sofia, 1987, p. 147.

³ A. Gabor, *Organizarea administrativă și religioasă a Imperiului Bizantin dată de Vasile II Macedoneanul și importanța ei pentru istoria poporului român*, ST, 41, 1989, 5-6, p. 98-117. Articolul lui N. V. Dură, *Relațiile canonice ale bisericii românești nord-dunărene cu scaunele episcopale din sudul Dunării*, MB, 36, 1986, 2, p. 39-48 conține o serie de confuzii și nu poate fi luat în considerare.

⁴ P. Diaconu, *Despre organizarea ecleziastică a regiunii Dunării de Jos (ultima treime a secolului X - secolul XII)*, ST, 42, 1990, 1, p. 103-120; Idem, *Sur l'organisation ecclésiastique dans la région du Bas-Danube (dernier tiers du Xe siècle-XIIe siècle)*, în *Études byzantines et post-byzantines*, II, București, 1991, p. 73-89.

Publicarea în 1991 a două sigilii din colecția Dumbarton Oaks⁵ a îmbogățit dosarul problemei, deoarece ele indicau existența unui sediu metropolitan la Constanța cândva în secolele X-XI. Anterior, nu se cunoștea decât reluarea mecanică a numelui Tomisului în listele de episcopate redactate de-a lungul secolelor. Ion Barnea a semnalat imediat această descoperire, într-un scurt articol dedicat supraviețuirii orașului Tomis și a mitropoliei sale în secolele VII-X⁶.

În fine, ultima luare de poziție aparține lui Petre Diaconu⁷, care a făcut unele observații pe marginea opiniilor exprimate de Ion Barnea în articolul din 1991 (apărut, de fapt, prin 1994). De asemenea, este reluată discuția asupra organizării bisericești date de Ioan Tzimiskes.

În actualul stadiu al cercetărilor este posibilă o nouă sinteză, bazată pe examinarea critică a izvoarelor cunoscute de mai multă vreme sau recent descoperite. Perioada de care ne ocupăm este definită de două momente semnificative: recucerirea lui Ioan Tzimiskes și înființarea arhiepiscopiei autocefale de Ohrida, de către Vasile II (după ce Bulgaria a fost nimicită în 1018).

Vechea organizare ecleziastică a spațiului dintre Dunărea de Jos și Munții Balcani a dispărut odată cu viața urbană, adică în primele decenii ale secolului al VII-lea. Invaziile avarilor și slavilor au condus la abandonarea treptată a *limes*-ului. Unele așezări urbane au supraviețuit de-a lungul secolelor VII-X, dar acestea sunt excepții (Odessos/Varna, Durostorum/Silistra, eventual Bononia/Vidin). De o adevărată menținere a civilizației urbane se poate vorbi doar la sud de Munții Balcani⁸. Chiar dacă populația creștină a continuat să locuiască între Dunăre și Munții Balcani, ea a fost lipsită de o organizare bisericească superioară și a trăit în izolare față de Biserica de la Constantinopol. Abia convertirea Bulgariei la creștinism la mijlocul secolului al IX-lea a permis refacerea unei organizări ecleziastice în ținuturile Dunării de Jos. Tinerei Biserici bulgare i s-a recunoscut autocefalia în anul 870 sub forma unui arhiepiscopat cu sediul la Preslav. Ulterior, țarul Simeon a transformat arhiepiscopia în patriarhie, în anul 918. Constantinopolul a recunoscut patriarhia bulgară autocefală de la Preslav abia în 927, după ce venirea la putere a țarului Petru a marcat sfârșitul confruntării dintre Bizanț și Bulgaria.

Prima etapă a noii organizări bisericești bizantine la Dunărea de Jos a început chiar în 971. Astăzi este clar că Ioan Tzimiskes a fondat o mitropolie la Preslav, în fosta capitală a statului bulgar, al cărei nume a fost schimbat în Ioannoupolis (după cel al împăratului). Singurul mitropolit de Ioannoupolis cunoscut până în prezent este Stephanos, atestat de două sigilii descoperite la Preslav și Pliska⁹. El nu a putut păstori după 976, fiindcă Vasile II a schimbat imediat numele orașului, care amintea de dușmanul său Tzimiskes¹⁰. Rangul eparhiei bulgare a fost coborât de la cel de patriarhie

⁵ J. Nesbitt, N. Oikonomides, *Catalogue of byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, vol. I. *Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*, Dumbarton Oaks, Washington, 1991, p. 181.

⁶ I. Barnea, *Noi date despre Mitropolia Tomisului*, "Pontica", 24, 1991, p. 277-282.

⁷ P. Diaconu, *Points de vue sur l'organisation ecclésiastique au Bas-Danube (X^e-XIe siècles)*, "Dacia", NS, 38-39, 1994-1995, p. 449-452.

⁸ A. Madgearu, *Continuitate și discontinuitate culturală la Dunărea de Jos în secolele VII-VIII*, București, 1997, p. 112-114.

⁹ I. Jordanov, *Pečatite ot strategijata v Preslav (971-1088)*, Sofia, 1993, p. 183, nr. 389; P. Diaconu, *Sur l'organisation...*, p. 74-77; Idem, *Points...*, p. 450.

¹⁰ P. Diaconu, *Sur l'organisation...*, p. 76.

autocefală la cel mitropolie subordonată patriarhiei de Constantinopol. Semnificația politică a acestui fapt este evidentă. Revenirea Bulgariei în frontierele Imperiului Bizantin avea ca urmare firească integrarea bisericii locale în Patriarhia de Constantinopol.

Petre Diaconu a demonstrat că acele patru sigilii care au aparținut unui anume *Gheorghios archiepiskopos Boulgarias* nu pot fi dateate după 971, așa cum au susținut W. Seibt și P. Georgiev (care amplasau sediul acestui arhiepiscop la Dristra)¹¹. Condițiile stratigrafice în care s-au descoperit la Pliska două dintre aceste sigilii arată că ele se datează înainte de încetarea funcționării mănăstirii de acolo (începutul secolului al X-lea). P. Diaconu a mai observat că și iconografia sigiliilor este specifică pentru a doua jumătate a secolului al IX-lea și pentru prima jumătate a celui următor¹². Prin urmare, Gheorghios a fost arhiepiscop al Bulgariei cândva între 870 și 918, adică în perioada când conducătorul Bisericii bulgare avea rangul de arhiepiscop¹³. Faptul că el nu a mai fost până acum întâlnit în izvoare nu este un impediment contra acestei datări.

Tot P. Diaconu a mai susținut că organizarea bisericească făcută de Tzimiskes a fost la scurt timp abrogată de Vasile II (care a acționat în mod sistematic împotriva a tot ceea ce a făcut Tzimiskes). P. Diaconu a presupus că sediul metropolitan a fost mutat de la Preslav la Dristra după 976¹⁴, iar peste câțiva ani a avansat altă idee, potrivit căreia la Dristra funcționa încă din 971 o episcopie subordonată mitropoliei de Ioannoupolis¹⁵.

Existența unei episcopii la Dristra începând din 971 este perfect verosimilă. Se știe că o biserică din acest oraș a fost reconstruită cândva între 976 și 981 (datarea rezultă din interpretarea unei inscripții descoperite la Silistra)¹⁶. În orice caz, orașul Dristra este amintit ca sediu episcopal în ultimii ani ai domniei lui Vasile II, în al doilea edict (*sigillion*) din mai 1020 conferit arhiepiscopiei de Ohrida. În acel moment, episcopia de Dristra a intrat sub jurisdicția arhiepiscopiei Bulgariei create de Vasile II, de care ne vom ocupa ceva mai jos¹⁷. Pe de altă parte, episcopia bizantină de Dristra continua vechea eparhie din vremea țaratului bulgar.

Dealtfel, Dristra a fost și reședința comandantului unei theme. În 971 s-au înființat la Dunărea de Jos două theme: Mesopotamia Occidentală (în nordul Dobrogei) și Dristra (în partea de sud). Thema Dristra a fost ulterior unită cu provincia Thracia. La câțiva ani după ofensiva bizantină din 1000-1001, thema Dristra s-a separat de Thracia, dar a înglobat și fosta Mesopotamie Occidentală. Denumirea de *Paradunavon* încă nu apăruse, provincia purtând în continuare numele orașului de reședință¹⁸. Din primele

¹¹ W. Seibt, *op. cit.*, p. 58-59; P. Georgiev, *Au sujet...*, p. 126-129; Idem, *L'organisation...*, p. 151, 154. Vezi și R. Vassilev, *Novootkrit oloven pečat na arhiepiskop Georgi i Pliska*, "Numismatika i sfragistika", Sofia, 1992, 1-2, p. 26-29 (alt exemplar, descoperit la Pliska).

¹² P. Diaconu, *Sur l'organisation...*, p. 77-82.

¹³ P. Georgiev, *L'organisation...*, p. 147.

¹⁴ P. Diaconu, *Sur l'organisation...*, p. 82-83 și nota 54.

¹⁵ P. Diaconu, *Points...*, p. 450, 452.

¹⁶ M. Salamon, *Some Notes on an Inscription from Medieval Silistra (c. 976)*, RESEE, 9, 1971, 3, p. 492-496.

¹⁷ H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche* (II), BZ, 2, 1893, p. 44-45; P. Georgiev, *L'organisation...*, p. 150; P. Diaconu, *Sur l'organisation...*, p. 83.

¹⁸ Pentru detaliile organizării administrative și militare bizantine în perioada 971-1018, vezi A. Madgearu, *Revenirea dominației bizantine la Dunăre*, în "Anuar. Studii de securitate,

două decenii ale secolului al XI-lea datează sigiliile lui Theodor, primikerios și strateg de Dristra¹⁹. Un alt strateg de Dristra cunoscut din cronica lui Skylitzes este Tzitzikios (în anul 1017)²⁰. Se pare că în aceeași vreme a condus provincia Dristra și un anume Constantin (...) polites, *patrikios* și *katepano* de Dristra, al cărui sigiliu a fost publicat recent²¹.

Mitropolia de Ioannoupolis-Preslav a supraviețuit până la recucerirea cetății Preslav de către bulgari (dataabilă cel mai probabil în 986). Țarul Samuel a creat în 980 altă organizare pentru biserica bulgară în teritoriile pe care le-a recucerit. S-a înființat din nou un patriarhat bulgăresc, condus de Gherman, care avea reședința inițial la Sofia. Sediul patriarhiei bulgare s-a mutat succesiv către sud. În cele din urmă, această patriarhie s-a instalat la Ohrida în jurul anului 990, unde a supraviețuit până în 1018²².

Două sigilii recent publicate, dateate în secolele X-XI, amintesc numele a doi mitropoliți de Tomis, Aniketos și Vasile²³. Refacerea mitropoliei de Tomis (care a mai existat în secolul al VI-lea) poate fi luată în considerare doar începând din vremea lui Ioan Tzimiskes. O datare mai târzie, în plin secol XI, după domnia lui Vasile II, este mai puțin probabilă, din cauza tipologiei sigiliilor. Descoperirile arheologice arată că această așezare a renăscut cândva pe la mijlocul secolului al X-lea²⁴. Este neîntemeiat punctul de vedere al lui Ion Barnea, după care localitatea Tomis ar fi supraviețuit în forme urbane în secolele VII-X²⁵. Argumentul de atâtea ori invocat al menționării Tomisului în cronica lui Nikephor, în legătură cu evenimente de la începutul secolului al VIII-lea, s-a dovedit a fi caduc²⁶.

P. Diaconu a presupus că Ioan Tzimiskes a creat mitropolia de Tomis în același timp cu cea de Ioannoupolis-Preslav²⁷. Totuși, este posibil ca mitropolia de Tomis să fi fost înființată prin mutarea celei de la Preslav, de către Vasile II. Constantia (Tomis) a rămas sub administrație bizantină după recucerirea cetății Preslav de către bulgari. Acest punct era apărat de valurile de pământ dintre Cernavoda și Constanța (nu discutăm aici problema datării lor; este cert însă că ele existau în vremea de care ne ocupăm). Perioada lui Vasile II a fost singura când Constantia (Tomis, Constanța) a atins o anumită

apărare națională și istorie militară”, București, 1998, p. 153-154 și Idem, *The Military Organization of Paradunavon*, BS, 60, 1999, 2, p.421-423, 430.

¹⁹ I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, III, București, 1971, p. 89, 93. Al treilea sigiliu (de la Silistra) este amintit de I. Jordanov, *Neizdadeni vizantijski olovni pečati ot Silistra* (I), "Izvestija na Narodnija Muzej", Varna, 19 (34), 1983, p. 109, nr. 16. Există și un inel sigilar al aceluiași personaj, descoperit recent la Slaveevo, regiunea Varna (R. Markov, *Novootkrit prăsten-pečat na vizantijski sanovnik*, "Arheologija", Sofia, 39, 1998, 3-4, p. 63-66).

²⁰ I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 93.

²¹ J. Nesbitt, N. Oikonomides, *op. cit.*, p. 150, nr. 65.1. Din numele provinciei s-au păstrat doar literele ...ιστ... Nu suntem de acord cu restituirea "Paristrion", deoarece sigiliile demnitarilor nu folosesc decât forma oficială "Paradunavon".

²² M. de Vos, *Un demi-siècle de l'histoire de la Macédoine (975-1025)*, Thèse de doctorat du IIIe cycle, Institut National des Langues et Civilizations Orientales, Paris, 1977, p. 115-116.

²³ J. Nesbitt, N. Oikonomides, *op. cit.*, p. 180-181, nr. 80.1, 80.2; I. Barnea, *op. cit.*, p. 279-281; P. Diaconu, *Points...*, p. 450, 452.

²⁴ Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Tomis-Constantia-Constanța*, "Pontica", 24, 1991, p. 303-308.

²⁵ I. Barnea, *op. cit.*, p. 278-281.

²⁶ A. Madgearu, *Continuitate*, p. 113, cu bibliografia anterioară.

²⁷ P. Diaconu, *Points...*, p. 451, 452.

dezvoltare, dar nu pentru mult timp. Se pare că așezarea a fost grav afectată de invaziile pecenegilor din anul 1036²⁸.

Este imposibilă o menținere a mitropoliei de Tomis până la mijlocul secolului al XI-lea, așa cum apreciază P. Diaconu (sau până la revolta Asăneștilor, cum crede I. Barnea)²⁹. Se știe că orașul Constantia a decăzut după Vasile II. Se pare că abia pe la sfârșitul secolului al XII-lea s-a petrecut o nouă renaștere a acestei vechi așezări, așa cum ne lasă să înțelegem un portulan recent descoperit și publicat de colegul Ovidiu Cristea³⁰. Este clar că rolul principal în provincia Paradunavon a fost preluat de către orașul Dristra după 1018. De aceea, este foarte probabil ca și centrul religios să se fi mutat în același oraș Dristra.

Așadar, Ioan Tzimiskes a organizat o mitropolie la Preslav (Ioannoupolis) în teritoriul cucerit de la Bulgaria. Ipoteza noastră este că această mitropolie de Preslav a fost mutată la Constanța în 986 sau chiar în 976, ca o eparhie asociată inițial provinciei Mesopotamia Occidentală, care a rămas în mâinile bizantinilor după 976. Această mitropolie a supraviețuit după anul 1000, dar nu și după 1020, deoarece ea nu este menționată în edictul lui Vasile II din mai 1020 (care amintește pentru Dobrogea doar episcopia de Dristra).

Considerăm că mitropolia de Tomis a fost desființată în 1020, după crearea provinciei Paradunavon și în legătură cu modificările aduse jurisdicției arhiepiscopiei de Ohrida (de care ne vom ocupa mai jos). Thema Paradunavon a fost înființată prin transformarea themei Dristra, concomitent cu themele Bulgaria și Serbia, atunci când s-a încheiat cucerirea Bulgariei (în 1018).

A doua etapă a organizării bisericești bizantine de la Dunărea de Jos a intervenit imediat după reorganizarea administrativ-militară decisă de Vasile II în anul 1018. Primul pas a fost desființarea Patriarhiei bulgare autocefale de la Ohrida și înlocuirea ei cu o arhiepiscopie. Împăratul a acordat autocefalie acestei arhiepiscopii. Ulterior, ea va fi considerată o reeditare a arhiepiscopiei Justiniana Prima din secolul al VI-lea, care beneficia de privilegii similare. Această nouă arhiepiscopie era scoasă de sub autoritatea Patriarhului de Constantinopol, căci întâistătătorul ei era numit de împărat. În această decizie a lui Vasile II au contat și relațiile încordate dintre împărat și patriarhul Sergios II (1001-1019). Vasile II a făcut unele concesii bulgarilor după ce le-a desființat statul. El a păstrat vechile scutiri și privilegii de care beneficia biserica în timpul țarilor bulgari și l-a numit arhiepiscop de Ohrida pe călugărul bulgar Ioan de Debăr³¹.

²⁸ Gh. Mănușu-Adameșteanu, *op. cit.*, p. 318-323.

²⁹ P. Diaconu, *Points...*, p. 452; I. Barnea, *op. cit.*, p. 281.

³⁰ O. Cristea, *Informații despre Marea Neagră într-un portulan pisan de la sfârșitul secolului al XII-lea (cca. 1200)*, "Sud-estul și contextul european", 9, 1998, p. 77-81.

³¹ B. Granić, *Kirchengeschichtliche Glossen zu den vom Kaiser Basileios II dem Autokephalen Erzbistum von Ahrida verliehenen Privilegien*, "Byzantion", 12, 1937, 2, p. 396-401; M. Gyóni, *L'évêché vlaque de l'archevêché bulgare d'Achris aux XIe-XIVe siècles (I)*, "Études slaves et roumaines", 1, 1948, 3, p. 150; J. Ferluga, *Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIth to the XIth Centuries*, Amsterdam, 1976, p. 381; M. de Vos, *op. cit.*, p. 115-118; P. Georgiev, *L'organisation...*, p. 149-150; A. Gabor, *op. cit.*, p. 113.

Măsurile decise de Vasile II sunt cunoscute din cele trei edicte emise de el în anii 1019-1020³². Din păcate, ele nu s-au păstrat în original, ci prin confirmarea acordată de Mihail VIII Paleologul în august 1272. La rândul său, acest act din 1272 a parvenit doar prin trei copii din secolele XVI-XVII³³. De aceea, nu este exclus ca unele dintre denumirile menționate în edictele lui Vasile II să fi fost transmise în forme corupte. Edictele au fost emise la rugămintea arhiepiscopului Ioan. Acesta solicita delimitarea exactă a eparhiei sale, precum și reglementarea numărului de preoți (*klerikoi*) și a celui de țărani dependenți (*paroikoi*) din fiecare diocază, care beneficiau de scutirea de impozitul *oikomodion*³⁴. Așa au ajuns să fie consemnate cu minuțiozitate denumirile episcopatelor și parohiilor mai importante (*enoriai*) din arhiepiscopia de Ohrida. Primul edict (emis în 1019, eventual în 1018) a admis cererile lui Ioan și a stabilit teritoriul de jurisdicție al arhiepiscopiei în aceleași limite pe care le-a avut în timpul țarului Samuel. Existau 17 episcopii sufragane față de scaunul de la Ohrida³⁵.

După 1020, provincia Paradunavon a intrat sub jurisdicția arhiepiscopiei de Ohrida, în virtutea celui de-al doilea edict al lui Vasile II, emis în mai 1020. Această integrare a noii provincii de la Dunărea de Jos în arhiepiscopia Bulgariei a fost una dintre măsurile politicii înțelepte a lui Vasile II; ea urmărea să menajeze sentimentele bulgarilor. Arhiepiscopul Ioan protesta contra anexării unor teritorii de către mitropoliții vecini (de Dyrrachion, Naupacta, Larissa și Thessalonice). Vasile II i-a dat dreptate și a anexat arhiepiscopiei de Ohrida toate teritoriile care făcuseră parte odinioară din statul țarului Petru (927-969), inclusiv părțile sudice. În total, s-au mai adăugat alte 13 episcopii. Prin al treilea edict (emis tot în 1020), arhiepiscopia de Ohrida a mai primit alte două dioceze³⁶. A fost, într-adevăr, o politică înțeleaptă. După ce Mihail IV a abrogat privilegiile acordate de Vasile II și l-a înlocuit pe bulgarul Ioan cu grecul Leon la conducerea arhiepiscopiei, bulgarii s-au revoltat contra împăratului în 1040³⁷.

Potrivit actului din 1020, singura episcopie din Dobrogea era amplasată la Dristra. Vasile II a acordat episcopului de Dristra dreptul de a avea în slujba sa 40 de *klerikoi* și 40 de *paroikoi* scutiți de impozitul funciar. Nu sunt specificate nume ale unor parohii din această eparhie, amintindu-se doar existența unor *kastra* din regiunea sa. Nu există nici indicii asupra existenței altor episcopii în Dobrogea în afara celei de Dristra, în primele decenii ale secolului al XI-lea. Nefiind menționată în actul din 1020,

³² Editate de H. Gelzer, *op. cit.*, p. 40-57.

³³ B. Granić, *op. cit.*, p. 396; M. Gyóni, *op. cit.*, p. 148-149.

³⁴ Impozit funciar moștenit de la fostul stat bulgar, plătit de toate familiile care aveau o pereche de boi. Scutirile date de Vasile II le confirmă pe cele din epoca lui Samuel. Vezi A. Gabor, *op. cit.*, p. 115. Potrivit lui D. Angelov, aceste scutiri reprezentau o formă de *exkusseiu* (*Die bulgarische Länder und das bulgarische Volk in den Grenzen des byzantinischen Reiches im XI.-XII. Jahrhundert (1018-1185) (Sozial-ökonomische Verhältnisse)*), în *Proceedings of the XIIth International Congress of Byzantine Studies*, London-Oxford, 1967, p. 156).

³⁵ M. Gyóni, *op. cit.*, p. 150; P. Georgiev, *Au sujet...*, p. 125; A. Gabor, *op. cit.*, p. 115.

³⁶ Vezi H. Gelzer, *op. cit.*, p. 44-45, 55; M. Gyóni, *op. cit.*, p. 151-152; M. de Vos, *op. cit.*, p. 118; P. Georgiev, *Au sujet...*, p. 126; A. Gabor, *op. cit.*, p. 115-116.

³⁷ J. Ferluga, *op. cit.*, p. 383-389.

episcopia de Axiopolis (atestată spre finele secolului³⁸) va fi fost creată ceva mai târziu, pe măsură ce viața urbană s-a dezvoltat din ce în ce mai mult în provincia Paradunavon. Nu există indicii clare în sprijinul existenței unei episcopii la Garvăn, nici măcar mai târziu (cum presupun unii cercetători)³⁹.

Partea de vest a provinciei Paradunavon se afla sub jurisdicția episcopiei de Vidin, care a fost și ea moștenită de la fosta patriarhie autocefală bulgară. Nu știm cu certitudine sub ce jurisdicție s-a aflat Vidinul în intervalul 1002-1020, după cucerirea cetății de către armata bizantină. Nu poate fi luată în considerare ipoteza⁴⁰ că episcopia de Vidin ar fi depins de mitropolia de Dristra (care nu a existat în acest interval cu acest rang superior, ci doar ca episcopie). Este mai probabil ca atât episcopia de Dristra, cât și cea de Vidin să fi fost sufragane ale mitropoliei de Tomis, până la desființarea acesteia în 1018. Se poate presupune că teritoriul recucerit de bizantini în etapa din 1000-1002 a războiului anti-bulgar a format o unitate administrativă dar și religioasă. În orice caz, în 1020, Vidinul este atestat ca episcopie dependentă de Ohrida (Bođivŋs). Ca și Dristra, Vidinul a fost adăugat prin al doilea edict din mai 1020. Este un motiv serios pentru a considera că ambele eparhii făcuseră parte anterior din aceeași structură (mitropolia de Tomis, care a fost desființată). Episcopul de Vidin avea în subordine 40 de *klerikoi* și 40 de *paroikoi* scutiți de impozit, la fel ca și cel de Dristra.

Episcopia de Vidin a avut legături cu voievodatul bănățean condus de Achtum. Potrivit Legendei Sf. Gerhardus, acest principe s-a botezat *secundum ritum Graecorum in civitate Budin* (Vidin). În urmă cu câțva timp ne-am exprimat opinia asupra datării conflictului dintre Achtum și regele Ungariei Ștefan I⁴¹. Ne-o menținem și o reluăm pe scurt în cele ce urmează, pentru a ușura înțelegerea rolului pe care l-a avut episcopia de Vidin.

Există două puncte de vedere asupra datării: în 1002-1004 sau mai târziu, în 1028 (eventual 1034). Unii cercetători⁴² susțin datarea târzie, fiindcă aceasta se potrivește cu informația că Achtum era un aliat al "grecilor". De aceea, se presupune că el nu ar fi putut fi atacat în timpul lui Vasile II, ci doar în perioada de declin a puterii militare bizantine, de după 1025. Tocmai aceasta este problema: a fost într-adevăr Achtum aliat cu Imperiul Bizantin? Lucrurile nu sunt simple, deoarece narațiunea care a fost transmisă în capitolul 10 din *Legenda Major Sancti Gerardi* conține unele anacronisme și confuzii, care crează o imagine falsă nu numai asupra datării, ci și asupra contextului evenimentelor. Bunăoară, o informație dubioasă este cea că Achtum

³⁸ E. Popescu, *Notes on the History of Dobroudja in the 11th Century: the Bishopric of Axiopolis*, în Idem, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București, 1994, p. 421-438; P. Diaconu, *Sur l'organisation...*, p. 87.

³⁹ Vezi P. Diaconu, *Sur l'organisation...*, p. 86-87.

⁴⁰ A. Gabor, *op. cit.*, p. 111.

⁴¹ A. Madgearu, *Contribuții privind datarea conflictului dintre ducele bănățean Achtum și regele Ștefan I al Ungariei, "Banatica"*, 12, 1993, 2, p. 5-12.

⁴² C.A. Macartney, *Studies on the Earliest Hungarian Historical Sources*, "Archivum Europae Centro-Orientalis", Budapeșt, 4, 1938, 4, p. 456-507; E. Glück, *Cu privire la istoricul părților arădene în epoca ducatului lui Achtum*, în *Studii privind istoria Aradului*, București, 1980, p. 128-130; R. Constantinescu, *Gerard din Cenad - un scriitor al anului 1000*, în Gerard din Cenad, *Armonia lumii*, București, 1984, p. 39-47; C. Bălint, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapeșt, 1991, p. 116-117; I. A. Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX-XIV. Geneză statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996, p. 128.

stăpâna cetățile Severin și Vidin. Acesta este un anacronism apărut prin transpunerea unor realități din secolele XIII-XIV, când Ungaria a stăpânit aceste cetăți. (În secolele X-XI, nici nu exista vreo cetate la Severin). Oricum, Vidinul fusese cucerit de armata bizantină în 1004, astfel că, dacă admitem totuși realitatea acelei informații, nu putem admite și datarea stăpânirii lui Achtum după 1004. Apoi, de ce ar fi sprijinit bizantinii pe un dușman al aliatului lor Ștefan I al Ungariei, care luptase contra Bulgariei, alături de Vasile II⁴³? După 1018, inamicul potențial al Imperiului Bizantin la Dunăre erau pecenegii, nu ungurii. Dealtfel, doar cu un an înainte de 1028 (când unii cercetători datează înfrângerea lui Achtum), în 1027, a avut loc un violent atac al pecenegilor asupra teritoriilor bizantine limitrofe Banatului și Olteniei, care a afectat și Ungaria⁴⁴. Pe de altă parte, pecenegii erau și dușmanii tradiționali ai ungurilor.

Astfel, nu vedem de ce ar fi fost Imperiul Bizantin interesat să sprijine un inamic al Ungariei, imediat după 1025. Alianța lui Achtum cu Imperiul Bizantin rămâne neverosimilă și pentru momentul 1002, când Vasile II a beneficiat de ajutorul lui Ștefan I la cucerirea Vidinului. Între Ungaria și Imperiul Bizantin nu a existat ostilitate în perioada 1002-1038 (intervalul maxim în care poate fi datat conflictul în care a fost implicat Achtum). În schimb, înainte de 1002, Achtum putea fi un aliat al țarului Samuel al Bulgariei.

Din asemenea considerente, unii istorici⁴⁵ susțin că în relatarea din capitolul 10 din *Legenda Major* s-a strecurat un alt anacronism foarte grav. "Grecii" ar fi de fapt bulgarii, al căror nume a fost înlocuit, căci în vremea redactării narațiunii (sfârșitul secolului al XI-lea), vechiul stat bulgar dispăruse și fusese înglobat în Imperiul Bizantin. De asemenea, denumirea de "greci" dată călugărilor s-ar referi doar la ritul răsăritean, nu la etnia lor. În acest caz, nici datarea conflictului dintre Achtum și Ștefan I nu poate fi fixată mai târziu de 1002-1004. După cum atacul împotriva lui Glad din 934 a fost prima parte a unei ofensive sud-dunărene îndreptată spre valea Moravei, tot așa atacul contra lui Achtum a fost doar un episod al campaniei lui Ștefan I împotriva Bulgariei din 1002.

În jurul anului 1001 s-au constituit la Dunărea de Jos două tabere. De o parte, agresorii, care ținteau la preluarea sau luarea controlului asupra Dunării de Jos: Imperiul Bizantin și Ungaria lui Ștefan I (un stat care abia se năștea și ale cărui ambiții expansioniste erau la început). De cealaltă parte, Bulgaria, care beneficia, eventual, de sprijinul pecenegilor. Între aceste două tabere, ducatul bănățean al lui Achtum nu se putea afla decât de partea Bulgariei⁴⁶.

În consecință, creștinarea lui Achtum la Vidin s-a petrecut cândva înainte de 1002, în timpul când această episcopie făcea parte din Patriarhia bulgară de Ohrida. Este foarte probabil ca influența episcopiei de Vidin să se fi exercitat în Banat și după ce acest oraș a trecut în mâinile bizantinilor. Nu există însă dovezi în sprijinul existenței

⁴³ Vezi G. Györffy, *Zur Geschichte der Eroberung Ochrids durch Basileios II*, în *Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines*, 2, Belgrad, 1964, p. 149-154.

⁴⁴ P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, București, 1970, p. 40-41; V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X-XIII. Români și turanici*, Iași, 1985, p. 68.

⁴⁵ D. Onciul, *Scrieri istorice*, I, București, 1968, p. 584-585; G. Fehér, *Bulgarisch-ungarische Beziehungen in dem V.-XI. Jahrhundert*, Budapeșt, 1921, p. 152-155; G. Györffy, *op. cit.*, p. 149; B. Hóman, *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, I, Berlin, 1940, p. 168-169.

⁴⁶ Vom relua *in extenso* aceste considerații într-un viitor studiu despre relațiile bizantino-bulgaro-maghiare în perioada 969-1018.

unei jurisdicții efective a episcopiei de Vidin la nord de Dunăre, nici înainte de 1002, nici după aceea.

Extinderea în Banat a jurisdicției arhiepiscopiei de Ohrida a mai fost susținută și pe baza altei informații din primul edict al lui Vasile II. Teritoriul recent createi theme Serbia⁴⁷ a fost împărțit în 1019 între episcopiile de Braničevo, Belgrad și Sirmium, toate fiind sufragane ale arhiepiscopiei de Ohrida. Episcopia de Braničevo o continua pe cea de Morava, care a fost fondată cândva înainte de 879, pe când zona aparținea Bulgariei⁴⁸. Cetatea Braničevo a avut o mare importanță în secolele X-XIII. Ea se afla pe locul orașului roman Viminacium (în prezent, Kostolac)⁴⁹. Situată pe malul drept al Dunării, în fața sectorului bănănean al fluviului, episcopia de Braničevo avea șase parohii atestate în edictul lui Vasile II. Dintre acestea, patru sunt identificate și se află în imediata apropiere: Μορόβισκος (Morava/Moraviște)⁵⁰, Σφεντέρομος (Smederevo/Semendria)⁵¹, Γρόττα (Grocka) și Βροδάρισκος (Brodskopolje). Localitatea Ιστράλαγχα nu a putut fi identificată. A șasea localitate este Βίσισκος sau Διβίσκος⁵². M. Gyóni, care a efectuat un studiu minuțios al diplomei din 1019, a emis ipoteza că *Dibiskos* poartă un nume care îl transmite pe cel al anticului *Tibiscus*⁵³.

Localitatea Dibiskos a fost căutată undeva în apropierea râului Timiș (*Tibiscus*). M. Gyóni a propus amplasarea ei la Cuvin, pe baza unor argumente care vor fi înfățișate mai jos.

Localizarea la Jupa-Tibiscum a fost admisă de mai mulți istorici maghiari și români⁵⁴. Ulterior a fost propusă și identificarea cu Timișoara⁵⁵, pe considerentul că

⁴⁷ Pentru care, vezi T. Wasilewski, *Le thème byzantin de Sirmium-Serbie au IXe et Xe siècles*, ZRVI, 8, 1964, 2, p. 465-482.

⁴⁸ V. Popović, *Episkopiska sednata u Srbiji od IX do XI veka*, "Godišnjak Grada Beograda", 25, 1978, p. 35.

⁴⁹ Vezi M. Popović, V. Ivanisević, *Grad Braničevo u srednjem veku*, "Starinar", NS, 39, 1988, p. 125-179; M. Popović, *Les forteresses du système défensif byzantin en Serbie au IXe-XIIe siècle*, *ibidem*, 42, 1991, p. 172.

⁵⁰ Este vorba de cetatea Morava, de la gura râului omonim. Acolo se afla în antichitate orașul Margum (azi, pe teritoriul localității Dubravica). Episcopia de Morava s-a mutat la Braničevo într-un moment necunoscut. În secolul al XI-lea a existat la Morava o fortificație bizantină cu suprafața de 10 ha. Vezi J. Nesbitt, N. Oikonomides, *op. cit.*, p. 195-196; L. Maksimović, M. Popović, *Les sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie. II. La collection du Musée National de Belgrade*, "Studies in Byzantine Sigillography", ed. N. Oikonomides, 3, *Dumbarton Oaks*, 1993, p. 127-129.

⁵¹ Această așezare va deveni ulterior o importantă cetate, care va lua locul celei de la Braničevo.

⁵² H. Gelzer, *op. cit.*, p. 43; M. Gyóni, *op. cit.*, p. 151.

⁵³ M. Gyóni, *L'Eglise orientale dans la Hongrie du IXe siècle*, "Revue d'Histoire Comparée", 25, n.s., 1947, vol. 5, 3, p. 45-46.

⁵⁴ Al. Elian, *Les rapports byzantino-roumains*, BS, 19, 1958, 2, p. 215; G. Székely, *La Hongrie et Byzance aux Xe-XIIe siècles*, AH, 13, 1967, 3-4, p. 302; G. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapest, 1970, p. 110; R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X-XIV)*, București, 1974, p. 77; V. Muntean, *Banatul și Bizanțul (secolele XI-XII)*, MB, 26, 1976, 1-4, p. 234; E. Glück, *op. cit.*, p. 127.

⁵⁵ I. D. Suciu, *Contribuții la problema continuității: castrul Timiș*, RdI, 29, 1976, 7, p. 1056; Idem, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1977, p. 39-41; C. Răileanu, *Tabula*

aceasta era o localitate importantă, încă din secolul al XII-lea. Totuși, este de remarcat că numele sub care apare Timișoara în izvoarele medievale, începând din 1212, este *Themes*, *Temes*, sau *Tymes*⁵⁶. Aceeași formă a fost transmisă și la mijlocul secolului al X-lea de către Constantin Porfirogenetul pentru râul Timiș (Τιμήσης)⁵⁷. Aceasta înseamnă că numele râului suferise deja transformarea fonetică din *Tibiscus* în *Timiș*. Denumirea *Dibiskos* trebuie pusă în legătură cu altă localitate, al cărei nume a urmat altă evoluție.

De argumente mai demne de încredere ar putea beneficia cealaltă ipoteză, care amplasează localitatea Dibiskos la Jupa-Tibiscum. Identificarea cu Jupa nu a fost argumentată, deși există unele fapte care ar putea veni în sprijinul ei. Jupa este situată lângă Caransebeș, adică lângă cel mai important centru românesc al Banatului medieval, care în secolul al XIV-lea era deja un oraș înfloritor⁵⁸. Aflat la intersecția a două drumuri care făceau legătura cu sudul Dunării (pe valea Cernei și prin depresiunea Caraș-Ezeriș), Caransebeșul era relativ aproape de Braničevo. În orice caz, era mai apropiat decât Timișoara. (Atragem atenția că la sud și vest de Timișoara se afla o regiune de bălți și mlaștini care îngreuna o eventuală comunicare cu Braničevo. Timișoara era orientată către drumul de pe valea Mureșului). De aceea, amplasarea parohiei Dibiskos la Jupa ar fi mai probabilă decât la Timișoara. Totuși, cercetările arheologice nu au adus până în prezent nici o informație care s-ar putea potrivi cu ipoteza localizării la Jupa a acestui centru bisericesc⁵⁹.

Pentru acest punct de vedere am opta și noi, dacă nu ar exista o altă posibilitate, care, în mod surprinzător, nu a fost luată în considerare de istoriografia românească, deși se întemeiază pe argumente mult mai solide. Noi înșine am admis în trecut amplasarea localității Dibiskos în interiorul Banatului, pe baza lucrărilor menționate mai sus⁶⁰. Ipoteza amplasării la Cuvin, propusă de M. Gyóni, pare să fie totuși cea mai plauzibilă. O cronică grecească din 1519 menționează o localitate *Timbisko*, în cuprinsul relatărilor conflictelor ungaro-otomane din 1439 și 1443. Din context reiese că Timbisko se afla

Peutingeriana și "Tivisco"-Timișoara, RdI, 30, 1977, 12, p. 2225-2250; I. D. Suciu, R. Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, I, Timișoara, 1980, p. 21 (se publică izvorul, traducându-se greșit *paroikoi* prin "parohi") (!); P. Iambor, *Contribuții documentare privind unele așezări românești din vestul țării la începutul feudalismului*, AMN, 17, 1980, p. 167-168; L. Munteanu, *Cercetări arheologice la obiectivul "La Chiliz", com. Vărădia, jud. Caraș-Severin*, "Cercetări arheologice MNI", 6, 1983, p. 236; N. Dănilă, *Elemente bizantine în viața populației autohtone din Banat și Transilvania în sec. VII-XIII*, MB, 34, 1984, 11-12, p. 720.

⁵⁶ C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, II, București, 1968, p. 193.

⁵⁷ Constantin Porfirogenetul, *De Administrando Imperio*, 40. 38. Pentru evoluția denumirii, vezi D. Slușanschi, *Tisa-Timiș-Prahova*, în *Studia indoeuropea ad Dacoromanos pertinentia*. I. Studii de tracologie, București, 1976, p. 151-165.

⁵⁸ R. Popa, *Caransebeș și districtul său românesc în secolele X-XIV*, SCIVA, 40, 1989, 4, p. 353-370; P. Bona, *Caransebeș (Contribuții istorice)*, Caransebeș, 1989 (care presupune chiar că Dibiskos se afla la Caransebeș - p. 25). Vezi și P. Bona, N. Gumă, L. Groza, *Caransebeș. 700 de ani de atestare documentară (contribuții monografice)*, Caransebeș, 1990, p. 28.

⁵⁹ Vezi acum A. Ardeș, *Cercetări arheologice la biserica medievală de la Cărbunari-jiğănești (sec. XIII-XIV)*, AMN, 33, 1996, I, p. 416-417.

⁶⁰ A. Madgearu, *Contribuții...*, p. 10. Vezi însă și Idem, *Despre situația geopolitică a Banatului în secolele IV-XII*, "Anuar. Studii de politică de apărare și istorie militară", ISPAIM, București, 1997, p. 158 (localizarea la Cuvin).

unde pe malul bănăţean al Dunării, aproximativ vis-à-vis de cetatea sud-dunăreană Semendria (Smederovo). Pe baza acestei informații, M. Gyóni a amplasat Dibiskos la Cuvin, acolo unde, dealtfel, denumirea *Temes* supraviețuiește până în prezent. Așa se numește insula dintre Cuvin și Palanka⁶¹. Adăugăm că ipoteza se poate susține și prin confruntarea cu alte relatări ale campaniei din 1443, care indică, fără putință de îndoială, că la Cuvin s-au concentrat trupele regelui Vladislav al Ungariei, înaintea trecerii Dunării⁶².

Considerăm, deci, că *Timbisko* a putut fi un alt nume al așezării de la Cuvin, nume care a fost înlocuit de cel maghiar oficial și care a dispărut după secolul al XVI-lea. Numele *Cuvin* - *Kewe* - este de origine maghiară, din *kő*, "piatră".

La Dibiskos-Cuvin exista, prin urmare, o parohie care depindea de episcopia de Braničevo. Este lesne de observat că localitățile identificate sunt situate pe o rază destul de mică în jurul acestui centru episcopal.

Reamintim că diploma lui Vasile II recunoștea o situație anterioară, din vremea țarului bulgar Samuel. Deci, parohia de Dibiskos aparținuse eparhiei bulgărești de Braničevo, la finele secolului al X-lea și în primii ani ai celui următor. Fiind vorba de un simplu cap de pod în fața cetăților Smederevo și Morava, documentul nu poate dovedi și extinderea jurisdicției acestei eparhii în interiorul Banatului.

Este de presupus că Banatul (sau măcar partea sa de nord, unde se cunosc biserici ortodoxe din secolele XI-XII la Cenad, Pâncota, Săvârșin, Miniș, Mocrea, Pecica, Szöreg)⁶³ se afla în grija mitropoliei Tourkiei, de rit grecesc (sufragană a Patriarhiei de Constantinopol). Această mitropolie provenea din mai vechea episcopie fondată de Hierotheos, la mijlocul secolului al X-lea. Am avut deja ocazia să arătăm că teritoriul supus jurisdicției sale era situat aproximativ între Tisa, Crișuri și Mureș, acolo unde stăpânea acel șef maghiar care s-a creștinat la Constantinopol în anul 953⁶⁴. Eparhia Tourkiei fondată atunci a continuat să existe o anumită perioadă, ea fiind chiar înălțată la rangul de mitropolie. Ioan, mitropolitul de Tourkia, a participat la sinodul patriarhal din 1028. De asemenea, se cunoaște un sigiliu din secolul al XI-lea care a aparținut altui mitropolit al Tourkiei, Antonios, care purta titlatura de *synkellos* și *proedros* al Tourkiei. La mijlocul secolului al XII-lea, sediul mitropoliei se afla la Bács, adică într-una dintre cele mai importante așezări din secolele XI-XIII din partea de sud a Ungariei⁶⁵. Prin urmare, este mult mai probabil ca ortodocșii din interiorul Banatului să se fi aflat în 1020 și ulterior sub jurisdicția mitropolitului Tourkiei (Ungariei), care nu depindea de arhiepiscopul de Ohrida.

⁶¹ M. Gyóni, *L'Eglise...*, p. 46-49.

⁶² Vezi C. Mureșan, în *Istoria militară a poporului român*, II, București, 1986, p. 231.

⁶³ E. Glück, *op. cit.*, p. 124-125; R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 43-44; S. Heitel, *Începuturile artei medievale în bazinul inferior al Mureșului* (teză de doctorat), București, 1998.

⁶⁴ A. Madgearu, *Misiunea episcopului Hierotheos. Contribuții la istoria Transilvaniei și Ungariei în secolul al X-lea*, RI, SN, 5, 1994, 1-2, p. 147-154; Idem, *Geneza și evoluția voievodatului bănăţean din secolul al X-lea*, SMIM, 16, 1998, p. 203-204.

⁶⁵ N. Oikonomides, *À propos des relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XIe siècle: Le metropolite de Turquie*, RESEE, 9, 1971, 3, p. 527-530; J. Nesbitt, N. Oikonomides, *op. cit.*, p. 103, nr. 36.1; P. Stephenson, *Manuel I Comnenus, the Hungarian Crown and the "feudal subjection" of Hungary, 1162-1167*, BS, 57, 1996, 1, p. 35.

Istoricii care au admis extinderea jurisdicției arhiepiscopiei de Ohrida în Banat nu au analizat toate consecințele acestei ipoteze. Chiar dacă Ahtum ar fi stăpânit în Banat după 1020 (ceea ce noi nu credem), ar rezulta că principatul său ar fi fost integrat din punct de vedere bisericesc în Imperiul Bizantin, și că țărani dependenti de la Dibiskos plăteau dări către arhiepiscopul de Ohrida. Însăși existența în Banatul secolului XI a unei categorii sociale similare cu parecii bizantini este dubioasă. Tot ceea ce aflăm din edictele date de Vasile II pentru arhiepiscopia de Ohrida se poate aplica doar situației religioase și sociale a unor teritorii bizantine.

De aceea, considerăm că Dibiskos (Cuvin) s-a aflat în jurul anului 1020 sub stăpânire bizantină. Dacă ținem seama de poziția sa, faptul nu ar trebui să ne mire, căci autoritatea Ungariei în zonă era încă firavă. În schimb, cetățile Morava și Braničevo aveau un rol important în apărarea Dunării și în asigurarea legăturilor cu nordul. Ele trebuiau să fie apărate cât mai bine. La fel s-a procedat și în epoca romană, când la Cuvin s-a aflat un cap de pod⁶⁶. Este interesant că și arhiepiscopia Justiniana Prima din secolul al VI-lea avea parohii pe malul stâng al Dunării, la Recidiva și Litterata (situate ambele la est de Cuvin).

În concluzie, reorganizarea bisericească întreprinsă de Vasile II a condus la integrarea tuturor regiunilor recucerite la Dunărea de Jos într-o singură mare arhiepiscopie, care se suprapunea aproximativ peste limitele maxime ale primului țarat bulgar. Această organizare nu a fost însă viabilă, deoarece pe la mijlocul secolului al XI-lea, episcopia de Dristra va fi transformată în mitropolie, pentru a răspunde mai bine necesităților provinciei Paradunavon⁶⁷. În acest fel, provincia Paradunavon va ieși de sub jurisdicția arhiepiscopiei de Ohrida și va evolua separat din punct de vedere bisericesc.

O ultimă observație privește discrepanța dintre numărul episcopilor din centrul și sudul arhiepiscopiei de Ohrida și cel din aria nordică. Numărul mic de episcopate din themele Paradunavon și Serbia se explică prin nivelul scăzut de urbanizare, comparativ cu zonele de sud ale Peninsulei Balcanice. Din acest punct de vedere, ridicarea eparhiei de Dristra la rangul de mitropolie semnalează un progres al urbanismului în Dobrogea și nordul Bulgariei.

⁶⁶ M. Džordžević, *Contributions to the Study of the Roman Limes in South Banat*, în *Roman Limes on the Middle and Lower Danube* (Cahiers des Portes de Fer, Monographies 2), ed. by P. Petrović, Belgrade, 1996, p. 128-130.

⁶⁷ P. Diaconu, *Sur l'organisation...*, p. 83; Idem, *Points...*, p. 452. P. Georgiev, *L'organisation...*, p. 157 arată că în aceeași vreme s-au petrecut și alte reorganizări ale diocazelor.

THE CHURCH ORGANIZATION AT THE LOWER DANUBE BETWEEN 971 AND 1020

Abstract

Several studies written in the last decades by W. Seibt, P. Georgiev, P. Diaconu and I. Barnea brought important contributions to this problem. However, there is still much to do in this respect. The present study tries to give a comprehensive view of the church organization established by the Byzantines in the regions conquered from Bulgaria.

According to the last discovered lead seals, it seems to be clear that the first step of this new organization was the creation of a metropolitan seat at Preslav in 971. We suppose that this seat was moved at Tomis (Constanța) after 976 or after 986 when Preslav was lost. One of the first metropolitan bishops was a certain Stephanos (before 976). Two recent published seals attest the existence of a metropolitan diocese at Tomis in the last decades of the 10th century and at the beginning of the next. The bishopric of Dristra was subordinated to this metropolitan seat and remained in this structure until 1020, when the metropolitan bishopric of Tomis was abolished. Dristra next became the main urban and religious centre in the province of Paradunavon, while Tomis/Constantia declined soon.

We do not agree the point of view that John Tzimiskes established an archbishopric at Dristra. The seals of the archbishop George belong to a person who lived sometime before 918, during the period when the Bulgarian church was organized as an autocephalous bishopric. The archaeological context of the seals found at Pliska proves this.

Basil II gave a new church organization in the regions conquered between 1000 and 1018. In the same time, he established a new military and administrative organization. The themes of Paradunavon, Bulgaria and Serbia were all created in 1018. Paradunavon replaced the previous themes of Dristra and Western Mesopotamia. The territory former subjected to Samuel was included in the archbishopric of Ohrida in 1019. He thus replaced the Bulgarian patriarchate with an autocephalous archdiocese ruled by a Bulgarian named John. The emperor tried to obtain the support of the conquered people. He granted several privileges to this archbishopric, including tax exemptions for priests and *paroikoi*. The three decrees issued in 1019-1020 specify the organization of this archbishopric. The bishoprics of Vidin and Dristra were added to this big archdiocese in 1020, in view to consolidate its authority. Dristra was the single bishopric in the eastern part of the Paradunavon theme, while the western area was subjected to the bishopric of Vidin. In this way the archbishopric of Ohrida reached the extension of Bulgaria during the reign of Peter - according to the wish of John.

The bishopric of Vidin was involved in the christening of Achtum, a duke who ruled in the Banat and who was later defeated by the Hungarian king Stephen I. The

chronology of the events was very disputed. We support the earlier date around 1004 for the war between Achtum and Stephen. Achtum was baptized at Vidin before the Byzantine conquest of this Bulgarian town, when he was allied with Samuel. Although possible, the jurisdiction of the Vidin seat over the Banat is not proved.

M. Gyóni supposed that the area of the bishopric of Braničevo was extended inside the Banat; he identified the parish of Dibiskos with a place near Cuvin named Timbisko (recorded in a source from the 15th century). Other historians tried to locate Dibiskos at Jupa (the former Roman town Tibiscus). In fact, the idea of M. Gyóni seems to be the most probable. One could observe that all the parishes of the bishopric of Braničevo are located into a small area. Cuvin belong to this area. On the other hand, it is certain that during the 10th-11th centuries, the northern part of the Banat belonged to another diocese, the metropolitan bishopric of Tourkia. Therefore, anything proves that the archbishopric of Ohrida was extended in the Banat. This large church organization structure was established inside the boundaries of the former Bulgarian state.

The future development of the province Paradunavon made necessary the creation of a special metropolitan seat for it, at Dristra, around the middle of the 11th century.

PROPRIETATEA BISERICESCĂ ÎN ȚINUTUL HOTIN PÂNĂ LA 1715

ION GUMENÎI

După cum afirma și Alexandru I. Gonța problema privind domeniile mănăstirești nu a fost tratat până în prezent de istoriografia noastră. Așa stând lucrurile, problema ridicată este, astfel, nouă și prin ea însăși, dar și prin materialele noi referitoare la domeniile mănăstirești¹.

Informații privind situația funciară a anumitor lăcașuri bisericești în diferite timpuri precum și felurite danii făcute de domnie acestora bineînțeles că pot fi găsite în lucrările de sinteză generală a istoriei românilor² sau în lucrările cu privire la proprietatea pământului din perioada medievală³.

Lucrări nemijlocite cu referire la această temă după cum am menționat deja nu există din care cauză o lucrare bazată pe informații documentare cu referire cel puțin la un ținut, cum este în cazul de față ținutul Hotin, ni se pare binevenită. Prin asemenea cercetări pot fi soluționate probleme cum ar fi: domeniul mănăstiresc din cadrul unui ținut, cauzele extinderii sale sau a imposibilității de creștere, compararea domeniului boieresc cu cel mănăstiresc, ponderea daniilor boierești sau a celor domnești către mănăstiri, ș.a. - lucruri ce ar aduce noi date privind proprietatea mănăstirească în general.

Biserica a conlucrat tot timpul cu domnia sprijinind-o în politica internă și externă. La rândul ei, domnia i-a asigurat avantaje materiale considerabile: danii domnești, imunități, scutiri etc. În cadrul instituției bisericești, un rol aparte a revenit mănăstirilor domnești sau boierești. Până la jumătatea secolului al XVI-lea, acestea s-au bucurat de largi privilegii din partea domnului: danii și confirmări de sate de la care adunau venituri, scutirea de dări către vistierie a locuitorilor din satele mănăstirești și dreptul călugărilor de a le încasa. De asemenea, egumenii aveau dreptul de judecată în satele supuse lor, dregătorii domnești neavând dreptul de amestec. În anumite cazuri domnia acorda și imunități comerciale.

Obținând astfel de privilegii, mănăstirile devin puternice centre economice, având în stăpânirea lor sate, moșii, bălți, mori, heleșteie și păduri. Din cauza presiunii otomane, mănăstirile vor fi și ele supuse obligației de a ceda o parte din venituri în

¹ Alexandru I. Gonța, *Studii de istorie medievală*, Iași, 1998, p. 115.

² A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, Ediția a III-a, București, 1925-1930; N. Iorga, *Istoria românilor*, București, 1936-1939; Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, București, 1935-1947, ș.a.

³ I.C. Filitti, *Opere alese*, București, 1985; C. Cihodaru, *Forme de proprietate feudală în Moldova*, în SCȘI, VI, 1955; Ș. Papacostea, *Contribuții la problema relațiilor agrare în Țara Românească în prima jumătate a veacului al XVIII-lea*, în SMIM, vol. III, București 1959; D. Ciurea, *Precizări în problema evoluției marii proprietăți feudale din Moldova în secolele XVII-XVIII*, în Studii, XXII, 1969, ș.a.

vistieria domnească. O lovitură puternică pentru economia ecleziastică a fost închinarea mănăstirilor la Sfântul Mormânt sau Sfântul Munte. Închinarea mănăstirilor a dus la scurgerea bogățiilor acestora în străinătate.

În ținutul Hotin, domnii sau boierii moldoveni nu au ridicat lăcașe mănăstirești. Faptul este explicabil, având în vedere așezarea periferică a ținutului. Cu toate acestea, însă, domnia a dăruit o serie de sate mănăstirilor din afara ținutului. Spre deosebire însă de alte ținuturi, aici găsim un număr redus de sate mănăstirești.

Prima mențiune care se referă la sate dăruite mănăstirilor este de la 1447 august 22, când Petru voievod întărește mănăstirii Neamț o serie de sate printre care se află Clocușna și Cobâlcenii din ținutul Hotin⁴. Cât privește Cobâlcenii, la 1470 iulie 18, Ștefan voievod împreună cu mitropolitul Teoctist întăresc acest sat lui Borșu comis și fratelui său Șuşman pe care l-a cumpărat de la Ana, sora lui Dobrul logofăt, care îl avea cumpărat mai de înaintea de fiul ei, Ghidea, de la mănăstirea Neamț pentru 200 de zloți tătărești⁵. Clocușna, în schimb, a rămas pentru un timp în proprietatea mănăstirii dar după o vreme a fost schimbat sau vândut de mănăstire. Cel puțin la 1669 februarie 2 Ivan Racoviță, fiul lui Toma, dăruiește acest sat mănăstirii Golia în proprietatea căreia îl găsim și la începutul secolului al XIX-lea⁶.

După închinarea satelor Clocușna și Cobâlcenii o perioadă lungă de timp nu mai avem documente de acest fel pentru sate din ținutul Hotin. Abia la 1529 aprilie 23, Petru voievod dăruiește Episcopiei de Rădăuți satul Grimești pe Prut care fusese luat de Ștefan voievod de la Luca Arbore portar de Suceava când acesta l-a ucis⁷.

Următorul sat închinat unei mănăstiri este Stăniilești. Localitatea este menționată la 1582 ianuarie 20, când Iancu voievod întărește vânzarea făcută de Dumitru Moviliță, fiul lui Vascan Moviliță fost pârăcalab și nepotul lui Iașco Hudici, lui Iurescu mare vornic de Țara de Sus pentru 40.000 de aspri, o jumătate de sat Hudești, pe Bașeu, satul Ciornorudenții, în ținutul Sorociei și jumătate de sat din Stăniilești în ținutul Hotin⁸. Nu știm sub ce formă această jumătate de sat revine vechiului stăpân, dar faptul este confirmat de actul din 1586 februarie 26 când Petru voievod întărește mănăstirii Sucevița satul Davida în ținutul Orheiului, dat de Dumitru Movilă și soția sa, Lupa, pentru pomenire. În hrisov se mai menționează că Dumitru Movilă a vândut jumătate de sat Stăniilești și jumătate de iaz lui Gheorghe episcop de Rădăuți pentru 300 de galbeni pentru a-și răscumpăra moșiile. Episcopul avea în proprietatea sa deja jumătate din Stăniilești și acum, reîntregind moșia, o închină mănăstirii Sucevița⁹. Aproximativ trei ani mai târziu, la 1592 iunie 20, același domn întărește lui Nicula stolnicul satul Holovăț. Acesta însă căzând de acord cu Gheorghie mitropolitul Sucevei și cu rudeniile sale, îl schimbă pe jumătate de sat Stăniilești în ținutul Hotin, partea cumpărată de la Dumitru Moviliță, iar Holovățul a fost întărit mănăstirii Sucevița¹⁰. Acest schimb n-a fost durabil

⁴ DRH, A, vol. I, întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, 1975, p. 387, nr. 273, orig.

⁵ DRH, A, vol. II, întocmit de L. Șimanschi, Georgeta Ignat, Dumitru Agachi, p. 251, nr. 168, orig.

⁶ T.G. Bulat, *Diviziunea proprietății rurale în ținutul Hotin după desființarea railei*, în AB, nr. 4, 1940, p. 390.

⁷ DIR, A, XVI/1, p. 318, nr. 284, orig.

⁸ *Ibidem*, vol. III, p. 182, nr. 235, orig.

⁹ *Ibidem*, p. 303-305, nr. 571, copie după orig. sl.

¹⁰ *Din tezaurul documentar sucevean*, p. 80, nr. 129, rez.

însă, deoarece la 1598 martie 26, Ieremia Movilă întărea fratelui său, Gheorghe Movilă, mitropolitul Moldovei schimbul pentru satul Stănilești din ținutul Hotin, cu satul Solca al neamurilor lui Arbure pentru care acesta a mai dat 500 de galbeni și care a fost dăruit mănăstirii Sucevița¹¹. La 1618 aprilie 15 însă, Radu Mihnea împreună cu Teofan mitropolitul Sucevei, Atanasie episcopul de Roman, Efrim episcopul de Rădăuți și Mitrofan episcopul de Huși întăreau mănăstirii Solca stăpânirea asupra satelor sale printre care se număra și satul Solca din ținutul Sucevei, cumpărat de Ștefan voievod de la mănăstirea Sucevița căreia, în schimb, i-a cumpărat două fălci de vie la Cotnari în dealul Țombric pentru 300 de zloți roșii și i-a restituit satul Stănilești din ținutul Hotin pe care îl dăruise vlădica Gheorghe lui Udrea cel Orb schimb pentru satul Solca, sat care a fost pierdut în viclenie de Toader Murguleț, ginerele lui Udrea¹². Stănileștii vor rămâne în continuare în proprietatea Suceviței și, la 1672, Gheorghe Duca poruncește zlotașilor să nu-i supere pe oamenii mănăstirii Sucevița din satul Stănilești în ținutul Hotin ce au fugit în Țara Leșască și acum se întorceau în satul său¹³.

Tot de numele lui Gheorghe, fratele lui Ieremia și Simion Movilă, este legată și o altă danie. La 1586, Petru Șchiopul voievod întărea vânzarea făcută de Mariuca, jupâneasa lui Solomon logofăt, jumătate de sat din Voronovița, la Nistru lui Gheorghe episcop de Rădăuți drept 250 de zloți tătarești; după aceea, Gheorghe a dat această jumătate de sat mănăstirii Sucevița¹⁴.

În secolul al XVII-lea, comparativ cu veacurile anterioare, închinările față de mănăstiri sunt mai numeroase.

Prima danie de sat din ținutul Hotin este legată tot de familia Movilă și datează din 1604 martie 20, când Teodor Movilă postelnic dăruiește mănăstirii Todireni, ctitoria sa, satul Nahoreni din ținutul Hotin cu două mori pe pârâul Șurșa¹⁵. Tot la aceeași dată, Teodosia Moghilă postelniceasa, soția lui Teodor, dăruiește aceiași mănăstiri, o jumătate de sat din Hrușovăț¹⁶.

La 1605 noiembrie 23 însă, Ieremia Movilă, dăruiește mănăstirii Sucevița jumătate din satul Hrușovăț și a patra parte din cealaltă jumătate din Hrușovăț și din Tiuleatin în ținutul Hotin pe care le primise de la Toader Movilă, fratele său, în schimbul unei jumătăți din satul Durnești din ținutul Sucevei și de asemenea, îi întărește mănăstirii Sucevița satul Nahoreni, pe Nistru, cu mori pe pârâul Șurșa, primit de la același Toader Movilă, fratele său, în schimbul satului Noscova din ținutul Soroca, ce fusese dăruit mănăstirii de Avram Babici diac¹⁷. Acest schimb de moșii a dus însă la neînțelegeri între aceste două mănăstiri și la 1615 martie 8 Ștefan Tomșa este nevoit să intervină hotărând ca monahii de la Sucevița să stăpânească satul Noscova ce le-a fost dreaptă ocină, iar călugării de la mănăstirea Todireni să stăpânească Nahoreni și jumătate din Hrușovăț care le-a fost și lor dreaptă danie¹⁸. Cu aceasta însă conflictul nu a luat sfârșit, el continuând încă mult timp. În cele din urmă Nahoreni sunt întăriți la 1809 de Divanul Moldovei lui Toma Sandulachi care a prezentat pentru aceasta o serie de acte, arătând

¹¹ *Ibidem*, p. 104, nr. 196, copie.

¹² *Ibidem*, p. 192, nr. 567, rez.

¹³ *Ibidem*, p. 192, nr. 567, rez.

¹⁴ DIR, A, XVI/3, p. 311-312, nr. 378, copie.

¹⁵ *Din tezaurul documentar sucevean*, p. 85, nr. 140, rez.

¹⁶ Arhiva Națională a Republicii Moldova, Fond 1, nr. 1481, f. 1.

¹⁷ *Din tezaurul documentar sucevean*, p. 89, nr. 149, orig.

¹⁸ DIR, A, XVII/3, p. 193, nr. 294, copie.

cum satul a ajuns în proprietatea sa¹⁹. Cât despre Hrușovăț, într-un act de la 1810 mai 7, se arată că deoarece Sucevița are în proprietate o jumătate din satul Durnești aceasta nu poate să pretindă a stăpâni o jumătate din Hrușovăț, deoarece este clar că în asemenea caz schimbul între Eremia și Toader Movilă nu a avut loc²⁰.

Împreună cu satele Nahoreni și Hrușovăț, mănăstirii Todireni i-a fost dăruit și satul Hrinăuți care, spre deosebire de primele două, s-a aflat tot timpul în posesia acesteia. Mărturie în acest sens avem chiar și la 1662 iulie 30, când Eustratie Dabija reîntărește mănăstirii Todireni satul Hrinăuți pe ambele laturi ale Ciuhurului, în ținutul Hotin, cu două heleșteie și cu mori în Ciuhur pe care Toader Movilă Cârnu, fratele lui Ieremia Movilă, îl cumpărase cu 360 ughi de aur de la Lupul Vartic fost mare armaș, fiul lui Iurașco Vartic postelnic și nepotul lui Petru Vartic fost hatman, și l-a dat mănăstirii²¹.

Un document din 1621 arată cum Oana, soția lui Drăgan Mălai, împreună cu fiii săi, Dumitrașco, Ionașco, Vasilie și Anghelina, zălogesc mănăstirii Sfântul Sava a patra parte din satul Zubriceni și cu jumătate din satul Bliscinăuți cu vecini pentru 70 de galbeni, pentru a răscumpăra moartea de om făcută de fiul său Samson²². Aceste părți de sate însă nu vor sta mult timp în posesia mănăstirii, deoarece ele vor fi cumpărate la câțiva ani de Gheorghe Jora.

La 1627 decembrie 12, Miron Barnovschi dăruia ctitoriei sale, mănăstirea Adormirea din Iași, satele Toporăuți din ținutul Cernăuți, Șipotele din ținutul Hârlău, Munteni din ținutul Vaslui și o bucată de loc din Negrinți, în ținutul Hotin²³. Ultimul va rămâne în continuare în posesia mănăstirii, fiind întărit acesteia și la 1661 decembrie 29 de Eustratie Dabija²⁴. În afară de satul Negrinți, mănăstirii Barnovschi i se întărește și satul Vorniceni, din ținutul Hotin, la 1628 aprilie 28, dăruit acesteia de Nicoară hatman și întărit de ctitorul ei²⁵. Nu știm în ce condiții mănăstirea a vândut acest sat, așa încât, la 1665 ianuarie 20, Eustratie Dabija întărea lui Gligore marele paharnic, satul Vorniceni din Hotin cumpărat de la Iurașcu, ginerele Bojii căpitan²⁶.

Lencăuții este următorul sat întărit unei mănăstiri. La 1628 septembrie 20, Miron Barnovschi judecă pâra între Gavril Gorgan pârcălab și Dumitrașcu Mihu diac pentru o bucată de hotar din moșia Lencăuți din ținutul Hotin, stabilind ca hotarul să urmeze pe unde îl hotărâse Pilipovschi și cu Marmure uricarul²⁷. Următoarea mențiune se referă de asemenea la un conflict și datează de la 1670 ianuarie 15 când Gheorghe Duca, la cererea lui Serapion egumenul mănăstirii Sucevița, poruncește a se face hotarnica satului Lencăuți, pe baza scrisorilor prezentate de Constantin Jora pârcălab de Hotin și uricelor de la Alexandru voievod și Petru voievod, întărind apoi mănăstirii Sucevița moșiile <O>vercăuți și Macareova-Luca "ce se cheamă acum Lencăuți"²⁸. Datele din acest act ne arată clar că satul se afla în posesia mănăstirii încă din ultima pătrime a secolului al XVI-lea. La 1712 ianuarie 11, Nicolae Mavrocordat, în urma

¹⁹ Cf. Arhiva Națională a Republicii Moldova, fond 1, nr. 1128.

²⁰ Fac. ist. - Iași, sub dată, nr. 62, orig.

²¹ Fac. ist. - Iași, sub dată, nr. 49, orig.

²² DIR, A, XVII/5, p. 54-55, nr. 64, orig.

²³ DANIC, Ms. nr. 629, f. 394.

²⁴ DRH, A, XXI, p. 272, nr. 216, orig.

²⁵ *Ibidem*, vol. III, p. 169, nr. 737, orig.

²⁶ Cf. *Creșterea colecțiilor*, vol. XXX, 1919.

²⁷ *Din tezaurul documentar sucevean*, p. 127, nr. 291, rez.

²⁸ *Ibidem*, p. 189, nr. 557, orig.

plângerii egumenului de la mănăstirea Sucevița scrie lui Pătrașco căpitan de Lencăuți care și-a făcut de câțiva ani casă, moară și cărciumă pe locul mănăstirii, să dea egumenului zeciuiala după obiceiul locului. Cu aceasta, conflictul nu s-a sfârșit și, la 1714 aprilie 5, domnul intervine din nou și poruncește lui Bangul căpitan să rezolve acest diferend²⁹. În actul de la 1670 citat mai sus se arată că Macareova-Luca se chema și Lencăuți. Nu știm când moșia s-a divizat formând două localități: Macareova (numită și Macareuca) și Lencăuți. Din această cauză, în consemnarea moșiilor Fondului bisericesc al Bucovinei din raiaua Hotinului din 1791 ianuarie 19 găsim ambele sate: Lencăuți și Macarova în proprietatea mănăstirii Sucevița, care poseda pentru aceste localități acte din 1670, 1708, 1714, 1771 și 1774³⁰.

Satul Malinți a fost scurtă vreme în posesia mănăstirii Galata. La 22 august 1638, Vasile Lupu judeca pricina dintre Vasile Vartic și mănăstirea Galata care a stăpânit satul Malinți în loc să stăpânească satul Maletuți din ținutul Cernăuți. Satul Malinți a fost în cele din urmă întors lui Vasile Vartic³¹.

Dacă Malinții au fost în posesie mănăstirească un timp scurt, satul Malinești a avut o altă soartă. La 1641 decembrie 15 acesta este dăruit de Ioan sin Condre cu soția sa mănăstirii Golia. Tot acestei mănăstiri, aproximativ opt ani mai târziu, la 1649 iulie 6, Vasile Lupu voievod îi întărește și satul Clișcăuți³². La 1660 martie 22, Ștefan Lupu voievod, la rândul său, întărea mănăstirii Golia³³ satul Clișcăuți, pe care l-a avut părintele lui de la vameșul Leondari ce l-a avut de la vameșul Toader, și satul Malinești în ținutul Hotin. În 1661 octombrie 4, Alexandra cu fiii ei dăruiește acestei mănăstiri întreg satul Bogdănești, iar la 1704, domnul Mihai Racoviță îi întărea Goliei moșia Drăgușeni pe care se afla satul ce se numea Viișoara³⁴. În cele din urmă, toate satele afară de ultimul (Viișoara) le găsim în posesia mănăstirii Golia în raportul din 1808 al comitetului care se ocupa cu restituirea satelor din fosta raia a Hotinului vechilor proprietari³⁵.

Următoarea localitate întărită mănăstirii este Parcovă. La 13 ianuarie 1666, Andrei Abaza stolnic mărturisă că Duca vodă i-a dat în stăpânire satul Parcovă în ținutul Hotin, iar pe urmă a poruncit să fie dăruit mănăstirii Cetățuia³⁶. Informația se adevărește și la 1670 aprilie 5 este semnalată o hotarnică a satului Parcovă care era a domnului Duca voievod iar prin cartea din 23 august a aceluiași an domnul arată că, zidind mănăstirea Cetățuia, i-a dăruit satul Parcovă cu tot venitul³⁷. La 1673 februarie 29, Petriceicu voievod poruncește pârclăbilor de Hotin și zapciilor de la alte ținuturi să nu supere satele mănăstirii, iar la 5 iunie același an respectivul domn dă carte de imunitate mănăstirii Cetățuia pentru satele Dângenii, Frasin și Parcovă³⁸. Toate aceste

²⁹ *Ibidem*, p. 216, nr. 652, orig. și 219, nr. 658, rez.

³⁰ *Ibidem*, p. 494, nr. 1507, orig.

³¹ T. Bălan, *Documente bucovinene*, vol. I, p. 221, nr. 119, orig. sl.

³² T.G. Bulat, *op. cit.*, 1940, p. 390.

³³ *Moldova în epoca feudalismului*, Chișinău, 1982, vol. IV, p. 301, nr. 135, orig.

³⁴ T.G. Bulat, *op. cit.*, p. 390.

³⁵ Cf. Arhiva Națională a Republicii Moldova, fond 1, nr. 1696.

³⁶ DANIC, fond Achiziții Noi, CCXVIII/1.

³⁷ T.G. Bulat, *Hotinul, străveche stăpânire românească*, în AB, nr. 2, 1933, p. 45.

³⁸ *Ibidem*, p. 45.

sate vor rămâne și în continuare în proprietatea mănăstirii și vor fi redade acesteia după desființarea raialei cum arată raportul comitetului de cercetare citat mai sus.

Către 1690 găsim o scrisoare a Alexandrei Ursăchioaia vistierniceasa prin care aceasta dăruiește mănăstirii Precista din târgul Ocnii o moșie a sa, Vladicina, în ținutul Hotin³⁹. Vladicina a fost păstrată de mănăstire; într-o însemnare din 1810 aprilie 4, mănăstirea Precista, dorind să demonstreze drepturile sale asupra satului Șirăuții Mari, arăta că acel sat se afla pe moșia Vladicina pe care o avea în posesie⁴⁰.

Ciabrăul este cumpărat, la 1706 iulie 8, de Sava starețul de negustori și Adam Raizul de la Gavril Brăescu stolnic. La 1711 noiembrie 20 Leon, fiul lui Adam Raizul, vinde jumătate din acest sat lui Antohi Jora hatman, fapt întărit de Nicolae Alexandru Mavrocordat la 1713 februarie 20. În cele din urmă, la 1773, Atanasie egumenul mănăstirii Sfântul Sava din Iași, într-o scrisoare a sa, arăta ca să stăpânească mănăstirea jumătate de sat având-o danie de la Sava starostele de neguțători, iar jumătate de sat să fie stăpânită de banul Jora⁴¹.

Ultimele două mărturii referitoare la sate din ținutul Hotin le avem din secolul al XVIII-lea. Astfel, pentru moșia Drevcăuți avem actul din 1763 decembrie 11 al paharnicului Alexandru Neculce prin care se arată că fratele său, Gavril Neculce medelnicer, având din moșiile părintești acest sat în partea sa l-a dat pentru sufletul său mănăstirii Sucevița. Câțiva ani mai târziu, la 1773, Divanul Moldovei întărea această moșie respectivei mănăstiri arătând că ea ar fi pe Prut între moșia Zaluze a lui Davidel și între moșia Ceabrau, a mănăstirii Sfântul Sava⁴².

La 1809 și mănăstirea Slatina se adresa comitetului de cercetare pentru redarea satelor din raiaua Hotin pentru a intra în stăpânirea localităților Sancăuți, Răchitna și Rarincea, primele două fiind din ținutul Hotin. Pentru a-și dovedi dreptul de stăpânire asupra acestora, mănăstirea a prezentat două ispisoaace, unul din 1737 martie 27, de la domnul Grigore Ghica voievod, și altul din 1764, de la Grigore Alexandru Ghica voievod, prin care se întăreau mănăstirii aceste moșii după hotarele lor, specificându-se că acestea au putut fi stălpite (hotărnicite) numai dinspre ținutul Cernăuți, iar dinspre ținutul Hotin a rămas hotar pârâul Răchitna iar ce trece peste acel pârâu în ținutul Hotin n-a putut fi stălpit deoarece atunci Hotinul se afla sub turci (adeverind numai că pârâul trece prin satele Răchitna, Colinețu și Revcăuți). Văzând mărturiile megieșilor și încredințându-se că moșiile mai sus numite sunt mănăstirești și le-a stăpânit din vecie, domnul întărește mănăstirii stăpânirea lor⁴³.

Spre deosebire de alte ținuturi, Hotinul n-a avut construit pe teritoriul său nici o mănăstire, iar numărul de sate care au alcătuit proprietatea mănăstirilor din afara ținutului a fost foarte mic. Nici a zecea parte din satele hotinene n-au intrat în proprietatea ecleziastică.

³⁹ Arhivele Statului Iași, Fond documente, 141/58, f. 2v.

⁴⁰ T.G. Bulat, *Diviziunea proprietății rurale în ținutul Hotin după desființarea raialei*, în AB, nr. 2, 1931, p. 120.

⁴¹ Idem, *Hotinul, străveche stăpânire românească*, în AB, nr. 2, 1933, p. 43.

⁴² Ibidem, p. 49.

⁴³ Idem, *Diviziunea proprietății rurale în ținutul Hotin după desființarea raialei*, în AB, nr. 4, 1930, p. 404.

Cele mai multe sate din Hotin au aparținut mănăstirii Sucevița. Cauza care a dus la această situație este faptul că ctitorii mănăstirii au avut proprietăți în ținutul Hotin pe care le-au dăruit apoi mănăstirii, situații identice întâlnindu-se și în cazul lui Toader Cărnul Movilă și al lui Miron Barnovschi. Alte sate ajung în posesia mănăstirii după ce stăpânul le cedase pentru pomenirea sa sau a rudelor sale. În ultimă instanță satele pot ajunge în posesia mănăstirii când stăpânul zălogește o parte sau toată moșia pentru o anumită sumă de bani de care are nevoie și pe care o poate împrumuta de la o mănăstire știută fiind prosperitatea acestora, așa cum a fost cazul Bliscinăușilor și al Zubicenilor.

După cum am văzut, satele puteau rămâne un timp îndelungat în posesia mănăstirească, cum a fost cazul Stănileștilor sau a Clocușnei, dar puteau, după un anumit timp, să fie vândute sau schimbate de aceasta cum a fost cazul Cobâlcenilor. În general, după cum ne demonstrează actele timpului, se observă o tendință clară a bisericilor și mănăstirilor de a schimba sau a vinde moșiile existente în ținutul Hotinului. Cauza principală care a generat această tendință este așezarea geografică a respectivei unități teritorial-administrative. Ținutul Hotin fiind situat la hotarul țării și fiind expus tot timpul unor atacuri din exterior nu convenea mănăstirilor din punct de vedere al proprietății. Din cauza conflictelor, satele de aici puteau fi devastate, jefuite sau distruse. Din aceste considerente, mănăstirile au căutat să schimbe moșiile de aici cu altele din interiorul țării, mai puțin expuse acestor pericole și pe care înalții ierarhi le puteau mai bine administra.

Cu toate acestea, o serie de sate și moșii din ținutul Hotin au rămas în posesia mănăstirilor din țara Moldovei. Odată cu formarea raialei Hotinului aceste localități au intrat sub directă jurisdicție a autorităților otomane, mănăstirile, de fapt ca și restul stăpânilor de sate de aici, pierzându-și dreptul de proprietate. La începutul secolului al XIX-lea, însă, după desființarea olatului, mănăstirilor în cele din urmă recapătă dreptul de stăpânire asupra acestora.

În general deci, proprietatea mănăstirească în ținutul Hotin n-a atins proporții mari. Comparată cu celelalte ținuturi, ea a avut dimensiuni foarte mici. Toate domeniile bisericești luate împreună nu depășeau proprietățile unor familii mari boierești cum ar fi Pilipovschi, Roset sau Stârcea.

NOTE DESPRE BISERICILE SF. VINERI ȘI TĂIEREA CAPULUI SF. IOAN BOTEZĂTORUL DIN IAȘI

MARIA MAGDALENA SZÉKELY

Până la 1879, pe locul actual al halelor din Iași s-a aflat o masivă și impunătoare biserică de zid, cu hramul Sf. Paraschiva (Sf. Vineri)¹. Era cea de-a doua ctitorie – după mănăstirea Secu – a lui Nestor Ureche, mare vornic al Țării de Jos. Boierul moldovean înălțase biserica Sf. Vineri pe temeliiile alteia mai vechi, din lemn, cu același hram, preluând dreptul de ctitorire de la “marele ctitor Samson”, pe când acela era încă în viață. Samson îi dăduse “bună învoire ca să facă această biserică din zid de piatră, iar acea sfântă biserică de lemn să aibă tot el însuși să o îngrijească și să-i mute locul, să-i fie iarăși pomană și amintire lui Samson și casei lui”². După moartea lui Samson, reconfirmându-i-se dreptul de ctitorire de către soția defunctului, Agafia Samsonova, și fiicele sale, Tecla, Marica și Nastasia, vornicul a făcut biserica de piatră, “iar biserica de lemn a mutat-o în Târgul Nou, în Iași, și a sfințit-o cu hramul Tăierea Capului Sfântului Ioan Botezătorul, ca să fie iarăși pomană vechilor ctitori”. Apoi “a cumpărat împrejmuirea ei, cu bani gata [...], pentru lărgirea locului sfintei biserici dinspre toate părțile și mai întâi în fruntea târgului, cu locuri de dughene, și le-a îngrădit cu garduri tari”³.

La 1610, când călugării de la Muntele Sinai au venit în Moldova și s-au plâns lui Constantin vodă Movilă de sărăcia și lipsurile pe care le îndură, domnul l-a chemat pe Nestor Ureche și l-a îndemnat “pentru harul și bunătatea lui Dumnezeu spre miluirea aceluia sfânt loc. Și el, iubitor de Dumnezeu și milostiv și având din vremea veche bună osârdie către sfânta mănăstire a Sinaiului, a fost ascultător, în totul, bunului nostru sfat și săritor la cererea de binefacere cu harul dumnezeiesc”⁴. Împreună cu întreaga familie, Nestor Ureche a transformat biserica în mănăstire “și a închinat-o mai sus-scrisei mănăstiri a Sinaiului”, împreună “cu toate câte trebuie în ea și cu dughenele și cu toate câte se văd și cu viile și satele și vitele și cu toate câte trebuie unei sfinte mănăstiri”. Actul închinării este datat 21 decembrie 1610 : la vremea aceea, biserica Sf. Paraschiva era deja terminată.

Când, în 1655, Paul de Alep a trecut prin Iași, a găsit la Sf. Vineri “o biserică frumoasă”, în care “fiecare iconostas are icoana Sfintei Ecaterina și celelalte icoane.

¹ N. A. Bogdan, *Orașul Iași. Monografie istorică și socială ilustrată*, ediția a II-a, Iași, 1913, p.197.

² DIR, A, XVII/2, p.336, nr.450; vezi și N. Iorga, *Două hrisoave domnești pentru mănăstirea Mărgineni închinată Muntelui Sinai*, în AARMSI, s. III, tom. XVII, mem. 1, 1935, p.2-10.

³ *Ibidem*.

⁴ DIR, A, XVII/2, p.337, nr.450.

Ușile altarului și chipurile apostolilor au fost făcute în Rusia. Pe zidul ușii bisericii se văd picturi înfățișând muntele lui Dumnezeu, muntele Sinai, mănăstirea, muntele lui Moise, unde acesta a vorbit cu Creatorul, muntele Sfintei Ecaterina și celelalte mănăstiri din acest ținut, cu beduini și altele de acest fel. Ai crede că vezi aceste locuri aievea”⁵.

Familia lui Nestor Ureche a fost foarte legată de acest așezământ⁶. Atașamentul descendenților marelui vornic se concretizează nu numai în daniile făcute acestei ctitorii⁷, ci și în desemnarea ei, repetată, drept “biserica moșului lor, Ureche vornicul”. Chiar și după patru generații, legătura continua să dăinuie: înainte de plecarea în Rusia, Gheorghiță spătarul, soțul Caterinei (fiica Alexandrei Buhuș, născută Ureche), va lăsa mănăstirii Sf. Vineri o parte din lucrurile sale mai de preț, printre care un exemplar din *Divanul* lui Dimitrie Cantemir, *Psaltirea* lui Dosoftei, un *Liturghier*, o pereche de călimări, vase și veșminte⁸.

Stingându-se neamul Urecheștilor, mănăstirea a început să decadă. Cutremurul din 1803 a afectat grav zidăria, dar slujbele au continuat să se desfășoare până la 1860. În 1874, un incendiu a distrus acoperământul bisericii, pentru ca, în timpul războiului de la 1877, edificiul să fie transformat în depozit rusesc de medicamente. După plecarea rușilor, avea să se constate că aceștia luaseră ca “suveniruri” argintăria care mai rămăsese pe la icoane. Ajunsă într-o stare avansată de degradare, în lipsa unor fonduri pentru restaurarea ei, biserica lui Nestor Ureche a fost demolată la 1879⁹, locul altarului fiind marcat¹⁰ cu o cruce de piatră, mutată o dată cu amenajarea noilor hale.

Actul ctitoricesc al lui Nestor Ureche ridică multe semne de întrebare. Chestiunile necunoscute, neașteptate, neobișnuite și aproape inexplicabile abundă. Samson nu este, deocamdată, cunoscut documentelor. Nici biserica înălțată de el la Iași nu este atestată înainte de intervenția lui Nestor Ureche. Apoi, este bizară toată mișcarea

⁵ *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, îngrijit de M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru și Mustafa Ali Mehmet, București, 1976, p.66.

⁶ Grigore Ureche s-a înmormântat, probabil, aici (nu avem nici o informație despre eventuala lui înhumare la Secu, precum în cazul părinților și al surorii sale, Maria : Mihai Costăchescu, *Despre neamul de boieri moldoveni Ureche*, extras din CI, IV, 1928, I, p.9, nota 5). La 1880, când s-a întocmit un raport asupra demolării bisericii, au fost descrise și pietrele tombale descoperite, între care opt “pietre mari de marmură, cu inscripții”; pe patru dintre ele s-au mai putut citi anii : 1641, 1653, 1676, 1698 (Gh. Balica, *Informații arheologice în materialele documentare din Arhivele Statului de la Iași*, în RA, VI, 1963, nr.2, p.149). Din păcate, acestea – ca și celelalte, absolut ilizibile –, distruse de vreme, au păstrat întreg secretul asupra identității celor care își dormeau sub ele somnul veșnic. Nu este exclus ca printre cele din a doua categorie să se fi aflat și lespedea de mormânt a cronicarului.

⁷ Mihai Costăchescu, *Despre zidirea mănăstirilor Balica (Frumoasa) și Sf. Vineri din Iași*, în IN, fasc. 4, 1924, p.322-323; CDM. S I, p.282-283, nr.885; CDM, III, p.230, nr.1031; Gh. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, VI/2, Iași, 1933, p.162-163, nr.9; *Moldova în epoca feudalismului*, vol. VI, alcătuitori A. N. Nichitici, D. M. Dragnev, L. I. Svetlicinaia, P. V. Sovetov, Chișinău, 1992, p.77, nr.17; *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. II, Acte interne (1661-1690), editate de Ioan Caproșu, Iași, 2000, p.216-217, nr.246.

⁸ ASB, Documente istorice, CLIII/58; Dumitru Velciu, *Gheorghiță, marele spătar din 1711: ipoteze privind familia și opera sa literară*, în AG, I(VI), 1994, 3-4, p.62.

⁹ I. Grigoriu, *Din istoricul muzeisticii ieșene*, în CI, serie nouă, I, 1970, p.4; Mihai Mănucă, *Arhiepiscopul Mardarie Apamias locotenent de mitropolit al Moldovei*, în MMS, an. XXXV, 1959, nr.9-12, p.643.

¹⁰ N.A. Bogdan, *op.cit.*, p.197.

pe care vornicul Ureche o face : în loc să construiască o biserică de zid în Târgul Nou, el preferă să mute acolo biserica de lemn a lui Samson și, în locul ei, să facă o biserică de zid. Noua ctitorie păstrează hramul bisericii lui Samson, în timp ce biserica din lemn este sfințită cu un hram nou, anume Tăierea Capului Sfântului Ioan Botezătorul, același cu al mănăstirii Secu¹¹. După 1610, urma bisericii de lemn dispare iarăși din documente.

Târgul Nou (numit și Târgul de Sus) luase naștere în a doua jumătate a veacului XVI, prin extinderea către nord a orașului Iași¹². Vatra veche de locuire a rămas să fie numită Târgul Vechi sau Târgul de Jos. Ulița care separa Târgul Nou de Târgul Vechi era Ulița Strâmbă (actuala stradă Dancu)¹³. Între Târgul Vechi și Târgul Nou aveau să apară piețe în care se vindea peștele, de unde și numirea locului: "în (la) Măji". În Târgul Nou, în această mahala a Măjilor, Miron vodă Barnovschi a început a construi o biserică pe care n-a ajuns s-o termine¹⁴. Ea a fost continuată de Vasile Lupu, care a zidit-o de la ferestre în sus și a sfințit-o la 9 noiembrie 1635¹⁵. Hramul ei: Tăierea Capului Sfântului Ioan Botezătorul. Identitatea acestui hram cu acela al bisericii lui Nestor Ureche, ca și situarea acestor două lăcașuri în Târgul Nou mă îndeamnă să văd în biserica de zid începută de Miron Barnovschi succesoarea bisericii de lemn a lui Samson și a vornicului Ureche. Altfel spus, Miron Barnovschi a înlocuit biserica de lemn cu o construcție de zid, păstrând, însă, vechiul hram ales de Nestor Ureche.

Nu sunt cunoscute motivele pentru care Miron vodă a devenit nou ctitor al bisericii Sf. Ioan Botezătorul. Cronicarul Miron Costin spune că "biserică lui Sfetii

¹¹ Repetarea hramului Tăierea Capului Sfântului Ioan Botezătorul la două din ctitoriile lui Nestor Ureche poate constitui mărturia unei întâmplări tragice din viața familiei Ureche. Reamintesc faptul că și Ștefan cel Mare, cu aproape un secol și jumătate în urmă, înălțase la Reuseni, locul pieirii tatălui său, biserică având acest hram (Maria Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei, "Semne și minuni" pentru Ștefan voievod. Note de mentalitate medievală, în SMIM, XVI, 1998, p.50). Despre tatăl lui Nestor Ureche, boier moldovean, se știe doar că a fost dregător în Țara Românească și că a dispărut brusc din documente (Maria Magdalena Székely, *Neamul lui Nestor Ureche*, în AIIX, XXX, 1993, p.655-656). Poate că va fi fost tăiat de domnul muntean Petru cel Tânăr și, în amintirea acestui eveniment, fiul său a dat hramul amintit la două din bisericile sale.

¹² *Istoria orașului Iași*, vol. I, autori : C. Cihodaru, V. Cristian, M. Dinu, V. Neamțu, M. Petrescu-Dâmbovița, Gh. Platon, D. Rusu, M. Timofte, Iași, 1980, p.53, 100; Dan Bădăraș, Ioan Caproșu, *Iașii vechilor zidiri până la 1821*, Iași, 1974, p.101.

¹³ *Istoria orașului Iași*, I, p.53, 100. Despre această biserică, v. Șt. Balș, *O biserică fortificată în Iași (Sf. Ioan Botezătorul)*, în vol. *Închinare lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, 1931, p.28-37; G. Balș, *Bisericile moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1933, p.121-124; D. Năstase, *Taințe și metereze la vechile biserici din Iași*, în SCIA, IV, 1957, 3-4, p.77, 83; Vasile Drăguț, *O epocă artistică uitată : epoca lui Miron Barnovschi*, în BCMI, an.XLII, 1973, I, p.17, 21, 24; Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, p.464-465; *Monumente istorice bisericesti din Mitropolia Moldovei și Sucevei*, introducere de Vasile Drăguț și Corina Nicolescu, Iași, 1974, p.298; Ana Dobjanschi, Victor Simion, *Arta în epoca lui Vasile Lupu*, București, 1979, p.24, 29-31.

¹⁴ În testamentul său (1633), Miron Barnovschi cerea ca "sfânta biserică lui Sfântul Ioan Cârstiteli, iar în târg în Iași, care iaste făcută de noi iar nu este săvârșită, și acolo să aibă să o săvârșească și veșminte și alte ce va trebui la acea biserică să aibă a face" (DRH, A, XXI, p.425, nr.333).

¹⁵ N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, II, București, 1908, p.136, nr.379.

Ioanu, iară aicea în orașu [Iași]”, este “de îmmă-sa făcută”¹⁶, adică de mama domnului, enigmatică Elisabeta. Mărturia aceasta mi se pare mai presus de orice îndoială, căci Miron Costin, apropiat al Barnovscheștilor și Movileștilor, va fi știut din familie povești despre biserica din Iași. Totuși, din consemnarea lui nu se înțelege prea bine dacă mama lui Miron Barnovschi a fost aceea care a început construcția sau cea care a continuat-o un timp, după moartea lui Miron, potrivit testamentului acestuia.

Pentru a desluși legătura dintre Miron Barnovschi și biserica lui Nestor Ureche, este necesar un excurs ceva mai lung. În 1605, vornicul Țării de Jos cumpăra de la Antemia, cneaghina lui Condrea Bucium, și copiii ei, curțile lor din Iași¹⁷. Documentul nu precizează unde erau situate acestea. La 23 februarie 1629, Miron vodă Barnovschi avea să dăruiască mănăstirilor cîtorite de el, Adormirea Maicii Domnului din Iași și Bârnova, o pivniță din Chervăsărie, “unde a fost casa lui Urechie mare vornic”¹⁸. Așadar, casa lui Nestor Ureche se afla lângă Chervăsărie, adică în zona pieții Târgului de Jos¹⁹. Că este vorba de curțile cumpărate de la Antemia Bucium o dovedește faptul că, înainte de plecarea în pribegie, la 1592, Nestor Ureche nu avusese casă în Iași²⁰. Singurele curți pe care le-a avut în capitala țării trebuie să fi fost acelea cumpărate în zilele lui Ieremia Movilă de la jupâneasa lui Condrea Bucium. De remarcat faptul că aceste case se aflau aproximativ în aceeași zonă cu mănăstirea Barnovschi și foarte aproape de curtea domnească. În vecinătatea Chervăsăriei se vor afla, până târziu, locuri și dughene ale mănăstirilor Sf. Vineri, Adormirea și Bârnova²¹.

Curțile din Iași nu au fost singurele proprietăți cumpărate de Nestor Ureche de la Antemia Bucium și rude ale ei. La fel au fost: a patra parte din satul Movila, două părți din cinci părți din satul Găureni, pe Prut și dintr-un loc, unde au fost viile lui Stoian Găureanul (foste cumpărături ale vornicului Condrea Bucium)²², două părți din trei părți din satul Procealnici, cu mori pe Jijia, în ținutul Iași (moștenire a cneaghinei Antemia de

¹⁶ Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p.94.

¹⁷ DIR, A, XVII/1, p.231, nr.315.

¹⁸ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. I, Acte interne (1408-1660), editate de Ioan Caproșu și Petronel Zahariuc, Iași, 1999, p.262, nr.192.

¹⁹ *Istoria orașului Iași*, I, p.92.

²⁰ Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ediția II-a, îngrijită de P. P. Panaitescu, București, 1958, p.223 (“...învățat-au pre gazda sa [de la Iași], cine va întreba a dooa zi de dânsul, să spuie că s-au dus acasă la Cărligătură [...]. A dooa zi seara, Oprea armașul, deaca s-au dus la gazda lui Ureche să să sfătuiască și nu l-au aflatu [...], au repezitu cu cărți în toate părțile, să cuprinză marginea”).

²¹ O dughenă aflată între dughenele mănăstirii lui Barnovschi și înspre dughenele Sf. Vineri, în Târgul cel Mare, pe Ulița Rusască, la 20 ianuarie 1677 (*Documente privitoare la istoria orașului Iași*, II, p.423, nr.466); două locuri de dughene în Iași ale mănăstirii Dragomirna, pe Ulița Rusească, în poarta Chervăsăriei, “între dughenile hânganilor ș-a bârnovenilor și-npotriva dughenilor Svintii Vineri”, la 5 februarie 1702 (*ibidem*, III, Acte interne (1691-1725), editate de Ioan Caproșu, Iași, 2000, p.158-159, nr.190); un loc de dughenă între dughenele mănăstirii “lui Barnovschii și a Sântii Vineri”, pe Ulița Târgului de Jos, împotriva Neguțătorilor, la 27 iulie 1706 (*ibidem*, p.282, nr.310); Dan Bădărau, Ioan Caproșu, *op.cit.*, p.79.

²² DIR, A, XVII/1, p.231, nr.315.

la strămoșii ei din neamul Saula)²³, două fâlcii de vie în Dealul Zlodica, la Cotnari²⁴ și vii în Dealul Tâlharului, la Cotnari, toate, cumpărături de la Antemia Bucium²⁵, a treia parte din satul Procealnici, cumpărată de la veri ai Antemiei²⁶ și a cincea parte din Cozmești, pe Jijia, cu vad de moară în apa Prutului, lângă Procealnicii din jos, cumpăratură de la Grigore Saula²⁷. Mai mult decât atât, și Grigore Ureche avea să cumpere, la rândul său, de la "Buciumești", un loc cu pivniță și dughene în Iași, pe Ulița Rusească, în Târgul de Jos, unde sunt Precupețele, loc moștenit de fiul vornicului, Vasile Ureche, care-l va vinde, în 1669, Dafinei, doamna răposatului Dabija vodă²⁸, ruda sa prin familia Jora²⁹. Numărul relativ mare de cumpărături făcute de Nestor Ureche de la Antemia Bucium și neamurile ei m-a determinat să presupun, într-un alt context, existența unei legături de rudenie între Urechești și neamul Saula³⁰. N-am observat atunci un lucru cel puțin surprinzător, care întărește ideea înrudirii celor două neamuri. Aproape toți copiii lui Nestor Ureche au aceleași nume cu ale copiilor lui Condrea Bucium și Antemiei: Vasile, Grigore, Nastasia. Iar dacă Ion și Anghelina din pomelnicul de la Argeș sunt, cu adevărat, copiii vornicului Ureche³¹, la numele deja menționate se adaugă și Anghelina. Rămân în afara acestei categorii, dintre copiii lui Nestor Ureche, doar Ion și Maria, care ar putea să poarte numele părinților Mitrofanei Ureche – păharnicelul Ionașco Jora și Maria³². Trebuie reamintit și faptul că una din ficele lui Grigore Ureche s-a chemat Antemia, întocmai ca jupâneasa vornicului Bucium.

Cercetări de dată mai recentă au demonstrat existența unei surori a lui Miron vodă Barnovschi, Mărica, soție a lui Gligorie Bucium, fiul lui Condrea³³. Și iată-i pe Nestor Ureche și Miron Barnovschi în același cerc de rude, elementul de legătură dintre ei fiind neamurile Bucium și Saula ! Dar aceasta nu era singura înrudire.

Prin ginerele său, Isac Balica, Nestor Ureche intrase în marea familie a Movileștilor. Pe de altă parte, că Miron Barnovschi îl numea pe Isac Balica *unchi*, iar un

²³ *Ibidem*, p.163, nr.233.

²⁴ *Ibidem*, p.231, nr.315.

²⁵ *Ibidem*, p.164, nr.233.

²⁶ *Ibidem*, p.163, nr.233.

²⁷ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, II, p.216, nr.246.

²⁸ *Ibidem*, p.242, nr.270.

²⁹ Ștefan S. Gorovei, *Înrudirile cronicarului Grigore Ureche*, în ALIL, XXIV, 1973, p.116 și planșa II.

³⁰ Maria Magdalena Székely, *Structura domeniului boieresc : Nestor Ureche și proprietățile lui*, în RI, serie nouă, IX, 1998, 3-4, p.157. Pentru Saula / Procealnici, neam străvechi în pământul Moldovei, v. DRH, A, I, p.20, nr.13; p.32, nr.22; p.40, nr.28; p.45, nr.31; p.46, nr.32; p.47, nr.33; p.49, nr.34; p.68, nr.47; p.70, nr.48; p.78, nr.53; p.80, nr.54; p.167, nr.116; *ibidem*, III, p.156-157, nr.80; p.326, nr.179; p.366, nr.203; DIR, A, XVI/1, p.76, nr.72; *ibidem*, XVI/2, p.22, nr.22; *ibidem*, XVI/3, p.171, nr.225; p.173, nr.226; p.203, nr.260; p.208, nr.262; *ibidem*, XVII/1, p.163-164, nr.233; *ibidem*, XVII/2, p.16, nr.17.

³¹ Maria Magdalena Székely, *Neamul lui Nestor Ureche*, p.665.

³² Pentru părinții Mitrofanei, v. Ștefan S. Gorovei, *Înrudirile cronicarului Grigore Ureche*, p.115.

³³ *Ibidem*, *Neamul lui Miron vodă Barnovschi*, în AG, V(X), 1998, 1-2, p.144.

document de la 1632 îl arăta pe acesta ca văr al hatmanului³⁴. Totodată, este notoriu că Miron Barnovschi s-a intitulat, ca domn, și “Movilă”³⁵. S-a presupus că înrudirea lui Miron cu Movileștii se făcea la generația logofătului Ion Movilă³⁶, printr-o soră a acestuia, Tudosca³⁷, identificată ca posibilă mamă a Elisabetei și, deci, bunică a lui Miron vodă³⁸. Într-o atare situație, Miron Barnovschi și Isac Balica erau veri de-al doilea, același grad de înrudire, dar prin alianță, fiind și între Miron și soția lui Isac Balica, Nastasia – fiică a lui Nestor Ureche. Trebuie să observ că, în actul de închinare la Sinai a mănăstirii Sf. Vineri, luându-și părtași membrii familiei la respectivul act, Nestor Ureche îi enumeră pe aceștia într-o ordine cel puțin neobișnuită: “cneaghina lui, Mitrofana, și copiii săi, ginerele său, credinciosul și cinstitul nostru boier, pan Isac Balica hatman, și fiica lor, Anastasia, cneaghina lui, și fiii lor, Vasile și Grigorie”; urma, probabil, Maria, dar documentul este rupt în dreptul numelui său³⁹. Așadar, înaintea propriilor copii, Nestor Ureche îl menționează pe ginerele său, hatmanul Isac Balica, oferindu-i, oarecum, locul de cinste.

În fine, o altă înrudire între neamurile Barnovschi și Ureche se făcea prin familia Jora, căreia îi aparținea cneaghina Mitrofana. O cercetare consacrată neamului lui Miron vodă a pus în lumină existența unei Ana Joroaia, fiică a hatmanului Barnovschi, considerată, cu mare probabilitate, soră a lui Dumitru Barnovschi (deci, mătușă a lui Miron) și soție a vornicului de gloate Simion Jora (fratele Mitrofanei)⁴⁰. Identificarea aceasta se vedește aproape sigură, ea fiind susținută de un argument venit tot din direcția ctitoririlor. La moartea lui Miron Barnovschi, mănăstirea începută de el la Bârnova nu era gata. În testamentul din 1633, el scria: “Pentru sfânta monastire Bârnova, care iaste începută de noi, vedem că după vremi ce stătură, alt nime nu va putea să o săvârșească, numai o putere domnească. Pentru aceea, de va alege Dumnezeu un domn creștin ca acela să o săvârșască, Dumnezeu să-i fie întru ajutor”⁴¹. Nu știu la ce se va fi gândit Miron vodă spunând că, pentru terminarea mănăstirii Bârnova, este nevoie de o “putere domnească”, dar construcția avea să fie finalizată, într-adevăr de un domn, soț (desigur, nu întâmplător), tocmai al nepoatei Anei Joroaia, adică de Istratie vodă Dabija⁴², căsătorit cu Dafina, fiica lui Ionașco Jora și nepoata lui Simion Jora⁴³. În 1678, doamna Dafina, văduvă, dăruia mănăstirii Bârnova mai multe sate, lăsate de

³⁴ Idem, “*Nepoții Balicai*”, “*sămînțenia Movileștilor*”, în AG, I(VI), 1994, 3-4, p.129.

³⁵ Pentru “Barnovschi – Movilă”, v. idem, “*Din Purice – Movilă*” și “*Barnovschi – Movilă*”. Două explicații (nu numai) genealogice, în AG, III(VIII), 1996, 3-4, p.330.

³⁶ *Ibidem*, p.331.

³⁷ *Ibidem*, p.332.

³⁸ Idem, *Neamul lui Miron vodă Barnovschi*, p.149.

³⁹ DIR, A, XVII/2, p.337, nr.450; reeditat în *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, I, p.130, nr.93, în care se indică și locul rupt din dreptul numelui Mariei.

⁴⁰ Ștefan S. Gorovei, *Neamul lui Miron vodă Barnovschi*, p.146-148.

⁴¹ DRH, A, XXI, p.426, nr.333.

⁴² Mormântul lui Istratie Dabija și acela al fiicei sale, Maria, se află la mănăstirea Bârnova (N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, II, p.213-214, nr.609, 610).

⁴³ Ștefan S. Gorovei, *Înrudirile cronicarului Grigore Ureche*, p.116 și planșa II.

Istratie vodă Dabija cu limbă de moarte⁴⁴. Doi ani mai târziu, închina aceluiași așezământ sate, locuri de dughene și dughene în Iași, vii și țigani, arătând, totodată, că mănăstirea fusese “din temelie începută și nu deplin zidită de răposatul Miron Barnovschi voievod și stându așa neisprăvită s-au trecut vremea și au rămas și până la vremea domnii mării sale domnului meu [...], carele dimpreună și cu noi, dintru bună dumnezeiască îndemnare, apucându-ne, am zidit biserica până unde s-au sfârșit. Iar cu alte cât să cadu svintei mănăstiri podoabe și așezături fiindcă l-au apucat moarte n-au apucat să o împodobească și să o întemeieze, ce noi, în viața noastră, cându am avut vreme, ne-am nevoit și o am împodobit și o am întemeiat după puțină cu de toate câte trebuiescu unei svinte mănăstiri până întru desăvârșit, precum se arată dintru toate o am și înzestrat ca pré o maică sufletească dintru ale noastre toate câte am avut cu bucate, cu sate, cu vecini și cu mori, cu vii și cu sălașuri de țigani”⁴⁵. Locul de dughene dăruit mănăstirii Bârnova era acela cumpărat de la Vasile Ureche, de care am amintit mai înainte. Se dovedește, astfel, definitiv, cred, că Ana Joroaia, fiica hatmanului Barnovschi este una și aceeași cu soția lui Simion Jora. Prin această înrudire, Miron Barnovschi era văr primar cu tatăl Dafinei Dabija și nepot (prin alianță) al lui Nestor Ureche.

În anul 1628, Miron Barnovschi cerea să i se facă la Moscova “cinstite și prea frumoase icoane” pentru ctitoriile lui⁴⁶. Însărcinați să poarte solia domnească au fost arhimandritul Varlaam (de la mănăstirea Secu a lui Nestor Ureche) și “sluga noastră credincioasă Pavel medelnicerul”⁴⁷, nimeni altul decât nepotul de soră al vornicului Ureche⁴⁸! Comanda de icoane făcută de Miron Barnovschi la Moscova este cea mai veche de acest fel cunoscută pentru Moldova⁴⁹. Se pare, însă, că icoane din Rusia au ajuns aici încă mai devreme: în tezaurul lui Petru Șchiopul rămas în Tirol erau și trei icoane rusești⁵⁰. De aceea, nu trebuie pusă la îndoială mărturia lui Paul de Alep că ușile altarului bisericii Sf. Vineri, precum și “chipurile apostolilor au fost făcute în Rusia”⁵¹. Nestor Ureche va fi încredințat, cu adevărat, unor zugrăvi ruși pictarea ușilor împărătești și a altor icoane pentru biserica sa, chiar dacă documente care să vorbească despre

⁴⁴ CDM, IV, p.76, nr.250.

⁴⁵ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, II, p.481-482, nr.540. V. și Maria Magdalena Székely, *Femei-ctitor în Moldova medievală*, în *AlIX*, XXXII, 1995, p.447.

⁴⁶ N. Stoicescu credea, fără temei, că Miron Barnovschi ceruse să i se picteze icoane și pentru biserica Sf. Ioan Botezătorul (*Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, p.464), dar scrisoarea amintește doar de mănăstirile Dragomirna, Adormirea din Iași și Bârnova.

⁴⁷ Silviu Dragomir, *Contribuții privitoare la relațiile bisericii românești cu Rusia în veacul XVII*, extras din AARMSI, s. II, tom.XXXIV, p.81; *Relațiile istorice dintre popoarele U.R.S.S. și România în veacurile XV – începutul celui de-al XVIII-lea*, vol. I, Moscova, 1965, p.276-277, nr.91.

⁴⁸ Ștefan S. Gorovei, *Înrudirile cronicarului Grigore Ureche*, p.111, Maria Magdalena Székely, *Neamul lui Nestor Ureche*, p.670.

⁴⁹ L. E. Semenova, *Relațiile Bisericii din Moldova și Muntenia cu Biserica rusă în secolul XVII*, în *AlIX*, XXXI, 1994, p.564-565 (și urm., pentru alte comenzi de acest gen).

⁵⁰ G. Bezviconi, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse (din cele mai vechi timpuri până la mijlocul secolului al XIX-lea)*, București, 1962, p.60.

⁵¹ *Călători străini*, VI, p.66.

aceasta nu există sau nu s-au descoperit încă. Pe de altă parte, dar în aceeași ordine de idei, nu cred că este întâmplătoare trimiterea la Moscova, de către Miron Barnovschi, tocmai a lui Varlaam și a lui Pavel, cel care-și spunea "Ureche". Poate că ei, aflați în legătură directă cu familia vornicului Nestor, vor fi știut unde, cum și cui să comande icoane de bună calitate.

Cele înfățișate până aici susțin existența unei legături de rudenie (prin sânge și prin alianță) între Nestor Ureche și Miron Barnovschi⁵². Probabil că în virtutea ei Miron vodă a preluat dreptul de ctitorire asupra bisericii Tăierea Capului Sfântului Ioan Botezătorul, preschimbând construcția de lemn a lui Samson și a vornicului Ureche într-o construcție solidă. Mai târziu, Vasile Lupu avea să ducă la bun sfârșit lucrul început de Miron Barnovschi, după cum avea să repare și zidurile și turnurile de apărare ale mănăstirii Secu, înălțate de Nestor Ureche⁵³. Dar aceasta este, deja, altă poveste.

⁵² Existența aceluși "Barnovschi de Oleșești" la 1620, martor la o cumpărătură a lui Pavel "Ureche" și apoi vânzător al unei proprietăți către același (Ștefan S. Gorovei, *Neamul lui Miron vodă Barnovschi*, p.12), deși sugestivă, nu-mi îngăduie să propun, deocamdată, o explicație.

⁵³ G. Balș, *Bisericile moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, p.327 și pisană de la p.334, fig.519.

IMAGO VIRGINIS
ESSAI D'ANTHROPOLOGIE RELIGIEUSE SUR LES
REPRÉSENTATIONS MIRACULEUSES DE LA VIERGE
AUX PAYS ROUMAINS

VIOLETA BARBU

*«Noi sfântă icoana ta
vrem cu toți a săruta,
buzele să ne sfințim
Minunile să-ți grăim »
(Vieux chant de pèlerinage à Nicula)*

Le visionnaire révèle, l'historien inventorie et regarde. A lui de suivre, autant que permettent oeuvres et documents, sur les permanences de la fixation iconique byzantine ou sur quelques représentations occidentales, l'art de se manifester, ce langage secret et public à la fois qui a pénétré au tréfonds de la piété populaire. Etude de cas ou sondages échelonnés par époques et par milieux, toute enquête d'anthropologie religieuse a le devoir de s'ouvrir à une lecture du mystère de la communication vécue entre *l'homo religiosus* et ce monde des images dont il a gardé le besoin existentiel, parfois farouche, de s'entourer¹.

J'ai essayé de traiter l'imagier miraculeux de la Vierge dans les Pays Roumains de façon presque « barbare », suivant le conseil de Alphonse Dupront: la barbarie c'est le sériel, c'est à dire le découpage des séries d'ensembles d'images autour des mêmes usages religieux, autour de la même manière dans laquelle le miraculeux se rend manifeste à travers la longue durée, autour du même type de lieu sacré engendré par les comportements collectifs de vénération. Il va de soi que les séries non sont pas homogènes, ni très clairement découpées, puisque l'approche ne peut isoler les objets de sa recherche des contextes spatio-temporelles qui les a produits. Tout de même, plutôt qu'une optique comparatiste, c'est celle d'abstraction progressive qui semble plus pertinente pour aboutir à des énoncés formels ou pour construire une forme de stabilité temporelle. Le risque d'un dérapage existe et il faut l'identifier avec l'évacuation de l'historicité, en faveur d'une classification formelle. Mais par le biais de sa manifestation miraculeuse, l'icône s'inscrit dans la temporalité. A partir d'un moment précis, l'imaginaire collectif met en place un dispositif culturel, qui, quelque répétitif qu'il soit de par sa nature rituelle, devient capable d'engendrer des séries temporelles, faites de gestes (pèlerinages, offrandes, témoignages, louanges etc.). D'autre part, les icônes

¹ Alphonse Dupront, *Du sacré. Croisade et pèlerinages. Images et langages*, Gallimard, 1987, p. 134-146.

miraculeuses, une fois acquise une réputation (*fama miraculi*) et une reconnaissance publique, se trouvent basculées dans un immense horizon d'attente (dans le sens employé par Reinhardt Köseleck), horizon qui n'est plus le territoire de la mémoire, comme le rituel, mais du futur, de la potentialité. Les fidèles exigent que le miracle se reproduise pour chacun d'entre eux, l'exigent et l'attendent.

D'autre part, l'icône s'inscrit dans l'ordre de la représentation. Selon la définition originelle de Pierre Movila dans sa *Confession orthodoxe* (1642), reprise aussi par le métropolite Varlam, dans l'ouvrage polémique *Réponse contre le catéchisme calviniste* (1645), l'icône est une représentation (*închipuire*) qui nous montre une chose vraie que a son existence (*ființa*) dans le monde (icône du Seigneur, de la Vierge)². C'est l'usage qui engendre l'unicité. L'adoration dans l'art religieux médiéval fait un travail de distinction. A la différence de la dévotion, l'adoration traite l'image d'une manière différenciée, selon la préférence. Le comportement est plutôt analogue à l'adoration d'un relique et dénie la généralité abstraite de l'icône, sa fonction iconique de représenter le prototype. Ce système, selon l'opinion de Jean Wirth que nous partageons, met en œuvre une logique profondément nominaliste, n'accordant l'existence qu'à un individu accessible aux sens, dans sa singularité accidentelle et momentanée³.

Tout à fait d'accord avec les impressions des voyageurs étrangers, quelques subjectives soient-elles, nous insisterons sur la dévotion privée envers les images, si répandue qu'il arrive parfois même à substituer la participation à la messe ou la fréquentation de l'église. Même les bergers éparpillés et isolés sur les pâturages au sommet de la montagne gardaient des icônes, signe visible du sacré, nous raconte Johann Filstich⁴. Un autre témoignage, celui du suédois Weismantel, nous transmet la perplexité provoquée par les genouflexions devant les icônes, la seule dévotion pratiquée par les paysans chez lesquels il logeait⁵. Le voyageur associe le peu d'instruction religieuse avec l'amas de superstitions, de coutumes irrationnelles ou choquantes. Grâce à leur pouvoir protecteur, l'usage des images saintes s'est répandu à tous les rites de passages: baptême, noces (don offert aux jeunes époux, selon le témoignage de Paul d'Alep), funérailles (icône reposant sur la poitrine du défunt, témoignage d'Anton Maria del Chiaro⁶).

A la fin du siècle passé, l'évêque Melchisedec dressait la liste des icônes miraculeuses vénérées en Moldavie et Valachie⁷; il en trouva 19, dont 17 représente la Vierge.

Il faut préciser d'emblée que les premières témoignages sur le comportement miraculeux des icônes de la Vierge, dans les milieux orthodoxes et catholiques,

² Varlaam. *Răspuns împotriva Catehismului calvinesc*, ed. de Mirela Teodorescu, București, 1984, p. 36.

³ Jean Wirth, *L'image médiévale. Naissance et développements (VIe-XVe)*, Meridiens Kincksieck, Paris, 1989, p. 7-45.

⁴ J. Filstich, *Tentamen Historiae Vallachicae*, ed. de Adolf Armbruster et Radu Constantinescu, București, p. 247.

⁵ *Călători străini despre țările române*, coord. par Maria Holban et Paul Cernovodeanu, București, 1983, vol. VIII, p. 352-353.

⁶ *Ibidem*, p. 383.

⁷ Melchisedec Ștefănescu, *Tratat despre cinstirea și închinarea icoanelor în Biserica Ortodoxă și despre icoanele făcătoare de minuni din România ortodoxă*, București, 1890, p. 26 et sq.

proviennent de la seconde moitié du XVIIe siècle, même si les images auxquelles elles se rattachent sont plus anciennes. Chose étonnante et qui nous donne à penser. Pourquoi ces images mariales, choisissent-elles de se manifester, de parler le langage des miracles justement à cet époque ? La bonne méthode nous avertit sur les risques de ne pas intégrer le phénomène qu'on est en train de décrire dans un ordre de signes culturels. Ce n'est pas difficile de donner un nom à cet ordre: le culte marial. Or les résultats d'une enquête préliminaire sur l'apparition et le développement du culte de la Vierge dans nos pays⁸ nous conduisent vers une coïncidence significative entre la traduction des anthologies des miracles de la Vierge et les premières icônes miraculeuses.

Il convient ensuite de remarquer l'emprise des images sur l'espace du miraculeux dans les pays roumains, au détriment des reliques et sans rapport avec elles. Rien d'étonnant si l'on se rattache à la tradition byzantine, ou, d'après la théorie d'André Grabar et Louis Bréhier⁹, les icônes jouissaient d'un culte si éclatant grâce à leur valeur liturgique. Mais cette valeur n'est que la conséquence de la restauration iconodoule après le concile de Nicée II, qui permit non seulement la peinture des icônes, mais de plus recommande que les icônes soient installées partout et impose qu'on le rende baiser et prosternation¹⁰. Ce qui intéresse de plus notre enquête c'est l'apparition des récits concernant les miracles des icônes, textes reçus pendant le concile comme *testimonial*. Il s'agit de dix récits, parmi lesquels les *Miracles d'Anastase le Perse*, *Vie de Marie l'Egyptienne*, *Vie de Siméon stylite le Jeune* et celui qui a suscité le plus d'enthousiasme, les *Miracles de Come et Damien*¹¹.

Ce grand moment qui mit un terme à la division issue dans le monde byzantin engendra dans les pays roumains trois traditions concernant les icônes miraculeuses. On peut d'abord distinguer un groupe de textes manuscrits témoignant d'un usage polémique du pouvoir miraculeux des icônes. Attachée à une miscellanée renfermant les *Miracles de la Vierge*, une *Histoire de La Sainte Montagne Athos [...]* et des *miracles accomplis par les « divines icônes » [...]* et de la haine des détestables latins contre les saints pères porteurs de Dieu (ms. roum. BAR 2172, f. 527-532 prescrit en 1786 en Valachie) remontent aux origines de quelques couvents athonites (Vatoped, Ivir), fondés à la suite des révélations opérées par les images sacrées. Hostile à l'égard des latins participant aux croisades¹², accusés d'iniquités et de tentative de conversion malhonnête, l'histoire prône la pureté sacrée du Mont Athos, dernier rempart de l'orthodoxie. Ce sont justement les icônes (La Sainte Vierge de la Fontaine pour

⁸ Violeta Barbu, *Systèmes de représentations populaires du culte marial dans les Pays Roumains (XVIIe-XVIIIe siècle)*, dans *Church and Society*, ed. par Maria Crăciun et Ovidiu Ghitta, Cluj, 1998, p. 387-399; *L'iconoclisme byzantin. Dossier archéologique*, Paris, 1957, p.351

⁹ *La civilisation byzantine*, Albin Michel, 1970, p. 232 et Silvio Giuseppe Mercati, *Santuari e reliquie costantinopolitane secondo il codice ottoniano latino 169, prima della conquista latina*, Roma, 1936.

¹⁰ Voir les études rassemblées dans le recueil *Nicée II 787-1987. Douze siècles d'images religieuses*, sous la coordination de F. Boespflug et N. Lossky, Cerf, 1987.

¹¹ V. Marie-France Auzépy, *L'iconodoulie: défense de l'image ou de la dévotion à l'image*, dans *Nicée II*, p. 158-165 ; eadem, *L'évolution de l'attitude face au miracle à Byzance (VII-Ixe siècle)*, dans *Miracle, prodiges et merveilles au Moyen Age*, Orléans, 1994, p. 42-44.

¹² Sur cet épisode v. les sources chez F. Grabar, *Die Kreuzführer erobern Konstantinopol*, Graz-Wien-Köln, 1958 et D. Freydank, *Die altrussische Erzählung über die Eroberung Konstantinopols*, in BS, 1968, nr. 2, p. 334-359.

Vadoped, Saint George pour Ivir) qui, après avoir indiqué le topos, confèrent légitimité aux moines dans leurs mission de préserver la foi contre toute tentative de perversion.

Il paraît que, sous la pression de la Réforme, à la moitié du XVIIe siècle, le métropolite de la Moldavie, Dosoftei eut interpolé d'une manière assez libre la *Kirilovna Kniga* (1644-1645), fameuse version russe du catéchisme de baptême du au patriarche de Jérusalem, Cyril¹³. Le livre s'ouvre sur un traité antiiconoclaste, mais la version roumaine attribuée à Dosoftei laisse de côté les références vétérotestamentaire justifiant le culte des icônes pour faire appel aux arguments des miracles. Les six histoires sont puisées, selon les identifications de Alexandru Mareș, dans le *Chronographe* de Kigalas ainsi que dans le livre de Ioanichie Galeatovski *Le ciel nouveau*, sources qui constituent, à leur tour les deux autres traditions à travers lesquels, les pays roumains se rattachent à l'expérience byzantine des icônes miraculeuses.

Très prisés par la société roumaine de l'Ancien Régime, les *Chronographes* de type Cigales, Dorothee de Monenmbasie ou Danovici ont introduit dans l'horizon historique une riche collection d'histoires miraculeuses, faites de lieux et de situations concrètes dont l'impact sur la mentalité des fidèles fut beaucoup plus signifiant par rapport même à l'autre genre majeure, la hagiographie. Si, à l'âge d'or de l'empire, le miracle est devenu partie intégrante de la foi orthodoxe, tout en étant contrôlé à la manière byzantine, c'est à dire il a été liturgisé dans des récits codifiés répétés aux offices et localisé dans les églises auprès des reliques et des icônes¹⁴, les Chronographes, rédigés après la chute de l'empire et imprimés à Venise au premier quart du XVIIe siècle, ont insérés le miracle dans un enchaînement historique¹⁵. Ce changement de perspective sur l'axe sensible de la temporalité mérite d'être accentué plus fortement, d'autant plus dans le cas des récits concernant les icônes miraculeuses. L'oeuvre de Kigalas en contient un groupe de quatre récits: le codex 3456 de BAR renfermant la version roumaine de ce chronographe, due elle-aussi au métropolite Dosoftei¹⁶, préserve à côté de ces récits (f. 222 și 226r-227r) un petit traité polémique intitulé *Réponse pour les saintes icônes* (f. 344-357). Quant à l'autre type de chronographe, connu sous le nom de Danovici, il contient, à côté des légendes concernant les icônes achiropoites (les avgars) et à côté des légendes disparates, comme celle de l'icône miraculeuse du saint Mercure¹⁷, des récits liés à des icônes miraculeuses (icônes poignées, icônes thérapeutiques etc.) groupés autour de la querelle iconoclaste, illustrée dans le chronographe par la dispute entre l'empereur Léon et le patriarche Germain de

¹³ Al. Mareș, *Traduceri necunoscută ale lui Dosoftei din perioada celui de-al doilea exil polon*, în LR, XXXVI, 1987, nr. 5, p. 413-426, nr. 6, p. 515-523, XXXVII, 1988, nr. 1, p. 55-63, nr. 2, p. 135-141; les traductions sont renfermées dans les *ms. roum. 1570* Bibliothèque de l'Académie Roumaine (BAR), (copié entre 1667 et 1669 par le scribe Staicu originaire de Târgoviște), *ms. roum. 34 BAR* prescrit en Moldavie par Toader Jora en 1756 et *ms. roum. 3138 BAR*, assigné à la fin du XVIIIe siècle.

¹⁴ Marie-France Auzépy, *L'évolution de l'attitude devant le miracle*, p. 46.

¹⁵ Sur la valeur historique des chronographes v. Paul Cernovodeanu, *Préoccupations en matières d'histoire universelle dans l'historiographie roumaine aux XVII-XVIII siècles*, I, en RRH, IX, 1970, nr. 4, p. 684-689.

¹⁶ Al. Elian, *Dosoftei, poet laic*, în Contemporanul nr. 21, 1967, p. 3.

¹⁷ *Cronograf tradus din grecește de Pătrașco Danovici*, vol. I, ed. de G. Ștrempel, București, 1998, p. 232.

Constantinople¹⁸. Le dernier groupe s'achève sur la fameuse légende de l'icône envoyée par le patriarche déposé Germain à Rome, chez le pape Grégoire II¹⁹; après avoir flotter sur la mer et sur le fleuve Tibre, celle-ci aurait sauté toute seule dans le bateau des italiens et se mit soudainement à transpirer des gouttes au pouvoir miraculeux.

Aucune œuvre n'exprime mieux la popularité de la Vierge dans les pays roumains que les anthologies de ses miracles écrites par Agapie Landos, *Amartolon Sotiria (Le salut des pécheurs)* (Venise, 1641) et Ioanichie Galeatovski, *Nebo novo (Le ciel nouveau)*²⁰ (Lwow, 1661), tous les deux traduites en roumain du grec et respectivement du slavon sous le titre *Les miracles de la Mère de Dieu*. En 1989²¹ et 1990²², Liviu Onu, qui a élaboré une étude complète des versions manuscrites de l'œuvre d'Agapie Landos en roumain en a compté plus d'une centaine de copies, cinq fois de plus que Nicolae Cartoian²³. Le livre a été traduit par Nicolae Milescu, d'après une démonstration philologique faite par N. A. Ursu²⁴. Le grand élan de ferveur dont ce livre en est témoin nous indique qu'on est en présence du plus prisé bouquin de l'Ancien Régime; ses échos dans les légendes populaires, recueillies par Simeon Florea Marian dans plus de 300 pages²⁵, sont une preuve suffisante pour affirmer la prépondérance du facteur « miraculeux » dans la dévotion mariale des « chrétiens de troupeau ».

Il faut s'interroger tout de suite sur les ressorts de cette passion éclatante pour les miracles de la Vierge. Que se soit l'analogie, comme croyait Heinrich Gunther²⁶ (ce qui s'est passé une fois, peut être actualiser), que se soit le désir de communiquer avec l'au-delà, tout pareil aux rêves et aux visions, comme le croyait Michel Vauchez²⁷, que se soit un revirement historique porté par les vagues de la Contre-Réforme, thèse soutenu par Jean Delumeau dans son livre *Rassurer et protéger*²⁸? Pourtant une chose est sûre: tout comme en France à la moitié du XVIIe siècle, la vague de la dévotion aux

¹⁸ *Ibidem*, vol. II, p. 73-84

¹⁹ La légende repose sur l'attitude du pape favorable au culte des icônes ainsi que sur ses lettres envoyées à l'empereur Léon III, v. E. Jaffé, *Regesta Pontificum romanorum*, I, Paris, 1885, p. 253; Jean-Claude Schmitt, *L'Occident, Nicée II et les images du VIIIe au XIIIe siècle*, in vol. *Nicée II*, p. 272-273 ainsi que Daniel Barbu, *L'image byzantine: production et usages*, in *Annales Histoire Sciences Sociales* 51/1, 1996, p. 85-87.

²⁰ Ștefan Ciobanu, *Din legăturile culturale româno-ucrainene. Ioanichie Galeatovski și literatura românească veche*, București, 1938.

²¹ *Considerații pe marginea unei versiuni românești a Mântuirii păcătoșilor a lui Agapie Landos*, dans « Analele Academiei Române, Memoriile Secției de filologie și Literatură », S. IV, tom XI, 1989, p. 29-38.

²² *Manuscrise « regășite »*, în SCL, XLI, 1990, nr. 4, p. 356-359.

²³ Nicolae Cartoian, *Cărțile populare în literatura română*, București, 1974, vol. II, p. 157-158.

²⁴ *O traducere necunoscută a lui Nicolae Milescu* dans « Cronica » XXI, 1986, nr. 44, p. 5 et *Nicola spătarul (Milescu), traducător al Mântuirii păcătoșilor a lui Agapie Landos*, dans SCL, XLIV, 1993, nr. 5, p. 417-432, I, nr. 6, p. 789-502, II, XVI, 1994, nr. 3-4, p. 173-186.

²⁵ *Legende Maicii Domnului*, București, 1904.

²⁶ *Psicologia della legenda: aspetti e problemi*, dans *Agiografia altomedievale*, Bologna, 1976, p. 78.

²⁷ *Spiritualitatea Evului Mediu Occidental*, trad. roum. par Doina Marian et Daniel Barbu, București, 1994, p. 136-137.

²⁸ Fayard, 1989, p. 210.

miracles unit, sans clivages sociaux, élites cléricales, élites sociales et le peuple des fidèles. C'est de plusieurs directions qu'on peut entamer la discussion concernant l'énigme de la popularité de cet anthologie dans les pays roumains: 1. la structure du recueil, divisée en plus de 450 séquences, en fait de petites narrations autonomes, favorise la sélection et leurs recomposition selon le goût du public ou du scribe 2. l'exotisme de ses miracles, quelques uns provenant de l'Occident (*L'Histoire de Geneviève de Brabant*, *L'Histoire de l'impératrice de la France aux mains coupées et guéries par l'intervention de notre Très Puissante Dame*, *L'Histoire du moine qui a vendu au diable son âme* etc.) 3. l'enrichissement avec détails humanisants, pittoresques ou au contraire, fabuleux, du noyau narratif des épisodes évangéliques liés à la biographie de la Vierge: la naissance, la fuite en Egypte, l'Assomption etc. 4. « l'essor de l'imagination », l'ouverture du grand public à la fin du XVIIIe siècle vers le miraculeux, la hagiographie, la littérature de prémonition, se traduit dans la place privilégiée accordée à la littérature édifiante ou de loisir; l'étude statistique effectuée par Daniel Barbu sur les 6000 manuscrits conservés à la Bibliothèque de l'Académie Roumaine²⁹ met en lumière la préférence des lecteurs du tiers états pour des écrits apocryphes tel *Le rêve de la Mère de Dieu*, *Les 72 noms de la Très Honorée* ou la *Prosopographie de la Mère de Dieu*³⁰. 5. l'insertion de quelques miracles accomplis dans les pays roumains, comme par exemple le 217-e miracle, présent dans le recueil de Ioanichie Galeatovschi a assuré le succès. Le miracle fait partie du groupe attaché aux icônes et est attribué à la fameuse icône paléologue à deux visages, qui se trouve au monastère Neamț.

Pendant le règne de Gheorghe Ștefan, en 1655, une fois portée en procession, l'icône aurait flotté dans l'air, puis s'est placée sur l'ambon et ensuite elle s'est inclinée. Une relation écrite en 1723 par le métropolite moldave Gheorghe, étudiée par l'historien Ștefan Gorovei³¹, fait mention du nom du connétable Nicolae (Milescu) qui, en tant que jeune diacre, à l'occasion de l'événement du miracle, aurait reçu la tâche d'écrire l'histoire miraculeuse de l'icône, après avoir fait de recherches dans les archives et dans les anciennes chroniques. Dans la personne de Milescu se rencontre donc le traducteur des *Miracles de la Vierge*, ainsi que l'auteur de la première histoire d'une icône miraculeuse roumaine. Repris par le métropolite Gheorghe en 1723 et multiplié en plusieurs éditions, le récit fut instrumentalisé dans le but de soutenir l'indépendance de la Métropole de Moldavie à l'égard de celle de Constantinople, l'icône étant un présent fait par l'empereur Jean VIII Paléologue au voivode Alexandre le Bon. Récemment examinée du point de vue artistique³², l'icône en question, sans doute byzantine, est un cas à part. Pendant qu'elle bougeait, les prêtres n'aboutissent pas à la retenir, dit le récit du métropolite Gheorghe. Ainsi l'image de Neamț ne possédait pas de vertus thérapeutiques, son comportement miraculeux ayant plutôt la valeur d'un avertissement sur la fonction théophanique, sur « la propriété d'être sacré » intrinsèque de l'objet et un

²⁹ D. Barbu, *Loisir et pouvoir. Le temps de la lecture dans les Pays Roumains au XVIIIe siècle*, dans RESEE, XXVIII, 1990, nr. 1-4, p. 17-27, repris dans *Scrisoare pe nisip. Timpul și privirea în civilizația românească a secolului al XVIII-lea*, București, 1996, p.24-26, 59-76.

³⁰ Pour ses trois écrits, voir N. Cartoian, *op. cit.*, p. 126-129, 136-138.

³¹ *Un episod din « recuperarea » Bizanțului : prima « operă » a spătarului Nicolae Milescu*, dans AIIAI, XXII/2, 1985, p.445-458.

³² Constanța Costea, *Un exemplar de artă paleologă în România*, dans AIIAI, XXVI/ 1, 1989, p.381-388.

appel à la vénération fervente, à l'iconodulie³³: « on doit reconnaître, dit le texte de 1723, qu'elle est celle qui intercède pour les chrétiens ». L'icône accomplit ici sa vertu: elle rapproche et lie dans un plain-pied « coexistantiel » la représentation de la Vierge qui accomplit un miracle et l'objet sacré qui rappelle la vénération des fidèles. C'est pourquoi, cette image n'est pas une des icônes qu'on peut nommer *volantes*, mais l'archétype même des icônes miraculeuses de la Vierge dans les pays roumains. Elle ne représente plus, elle présente c'est-à-dire suscite une présence, une présence qui s'impose, qui sollicite, qui exige d'être vénérer dans sa matérialité secrète.

Mais les écrits de Galeatovschi ou de Landos ne sont pas les seuls documents-vecteurs des images mariales miraculeuses. Privilégier dans la multiplicité familière des images, celle qui est miraculeuse signifie la rattacher à un locus sacral, lieu signé d'une manifestation surnaturelle. Deux manuscrits slaves de rédaction ukrainienne (*ms. sl. 42* et *44*) copié le premier dans la deuxième moitié du XVIIe siècle et le deuxième dans la première moitié du XVIIIe siècle sont préservés dans les collections de la Bibliothèque Nationale³⁴. Le premier codex renferme, à côté des récits concernant des miracles de Saint Nicolas, des écrits patristiques d'eschatologie, quelques récits des principaux icônes miraculeuses russes qui sont vénérées dans des jours précis, insérées dans le calendrier de l'Eglise³⁵: le mois de juillet, neuvième journée, *La parution de l'icône de la Très Sainte Theotokos, dans la ville de Mojaisk, dans les pays des kazakhs*, le mois de novembre, vingt-septième journée, *La commémoration des signes et des miracles faites par l'icône de la Vierge de Novgorod*, puis d'une icônes grouzine, puis de l'icône de la Vierge de Tychvin, de l'icône de Smolensk etc. Deux de ces icônes célèbres, des icônes protectrices et très attachées au culte du pouvoir, sont de la même famille que celle de Neamț, c'est-à-dire, *volantes*, qui bougent toutes seules. Le deuxième manuscrit³⁶ dédié exclusivement aux icônes miraculeuses russes nous offre une autre sélection de ce type d'histoires: à l'exception du récit des miracles de Tychvinskaya, rédigé en 1594 par Ermogène, métropolite de Kazan, les autres textes nous présentent des apparitions anonymes (sur une montagne quelconque, dans un village inconnu, sur la rivière Pasha, dans le village Oyata etc). Cette fois-ci, c'est à retenir la mise ensemble d'une icône fameuse, la Tychvinskaia avec des icônes anonymes de la Vierge dont l'archétype est la Vierge de Tychvin, apparitions qui surgissent de partout, comme si le territoire privilégié des icônes protectrices du pouvoir aurait du céder la place aux miracles opérés dans un monde anonyme des pauvres. On doit y ajouter les échanges artistiques, la présence des maîtres russes appelés par Basile Lupu³⁷ ainsi que le commerce avec

³³ Marie-France Auzépy, *L'iconodoulie: défense de l'image ou de la dévotion à l'image*, p. 157-168.

³⁴ Elena Lința, Lucia Djamo-Diaconiță, Olga Stoicovici, *Catalogul manuscriselor slavo-române din București*, București, 1981, p. 184-204

³⁵ Le calendrier compte presque 200 de jours de fêtes dédiées à la Vierge: v. Théodore Spasskij, *Die Gestalt der Gottes Mutter in der russische-orthodoxen Kirche*, in *Ökumenische Einheit*, II, 2 (1951), p. 148-159.

³⁶ *Ibidem*, p. 214-216.

³⁷ Au sujet des échanges artistiques avec la Moscou à l'époque de Vasile Lupu, v. P. Constantinescu-Iași, *Influențe ale arhitecturii vechi rusești asupra vechii arhitecturi românești*, București, 1951, p. 28-30; Corina Niculescu, *Icoane vechi românești*, București, 1976, p. 14; Ana Dobjanschi et Victor Simion, *Arta în epoca lui Vasile Lupu*, București, 1979, p. 55.

icônes commencé par le prince Miron Barnovski, occasion de polémique théologique³⁸ et continué pendant le règne de Basile Lupu. A partir de ces faits (l'essor du culte marial, l'existence d'un récit dédié à l'icône de Neamț afin de l'imposer au culte publique, son instrumentalisation idéologique opérée par l'Eglise au XVIIIe siècle, les liens avec le monde russe) on peut construire une configuration unique autour de la première manifestation miraculeuse d'une icône sur le sol roumain.

Une autre *icône volante*, celle de Sihăstria (Moldavie) est liée à une interdiction: placée par les moines fondateurs de l'ermitage sur la rive d'un ruisseau (Le ruisseau de l'icône) pour empêcher les femmes de s'y approcher et afin de protéger les moines des présences indésirables, elle fut portée ensuite dans l'église³⁹. Mais l'image de la Vierge fit résistance à toute tentative de l'immobiliser contre le mur à l'intérieur de l'église. Chaque matin, elle gisait par terre, signe qu'elle voulait accomplir la tâche assignée par les fondateurs. Il s'agit donc d'une icône à la fois *volante et protectrice*. L'habitude de préserver autour d'un couvent ou d'un ermitage une zone interdite aux femmes à l'aide d'une icône de la Vierge est répandu aussi en Valachie, par exemple le couvent de Frasinéi fondé par saint Calinic selon la règle de la plus stricte observance de Mont Athos emploie même aujourd'hui ce moyen de préserver la distance.

Les icônes fondatrices. Dans ce cas, le sanctuaire va à l'image, plus exactement il est édifié pour elle. Les nombreux récits d'invention qui accompagne jusque dans la période moderne un nouvel essor du culte marial concluent tous de même. L'icône trouvée dans un coin de terre, au creux d'un arbre ou au fond d'une mare ne supporte pas la demeure en l'église voisine; il faut construire pour elle. Manifestement ici l'image est seconde: mais sans elle, il n'y aurait pas consécration du « lieu » sacré ni développement du culte.

L'ermitage de Nămăiești, dans les collines des sous Carpathes Méridionaux, doit sa fondation à une icône miraculeuse de la Vierge, cachée dans une grotte. L'icône révèle sa présence à des bergers qui font bâtir l'église⁴⁰. On connaît des légendes analogues pour les débuts du monastère de Glavacioc (département d'Argeș)⁴¹ ou pour l'ermitage de l'icône (dep. de Neamț). De manière analogue, une icône miraculeuse de la Vierge de Craiova⁴², trouvait dans un arbre, un mûrier, crée le topos sacré, le lieu de pèlerinage, et par conséquence, exige une église appropriée qui l'abrite en toute dignité; c'est ainsi qu'on a fait élever l'église Madone Dudu (édifiée en 1758 par Ioan hagi Gheorghe)⁴³, entourée de cellules pour les pèlerins malades.

³⁸ Al. Lapedatu, *Icoanele lui Barnovschi și zugravii de la Trei ierarhi*, dans « Bulletin de la Commission des Monuments Historiques », 1912, p. 110-113.

³⁹ Simion Fl. Marian, *Tradiții populare române din Bucovina*, 1905, București, p. 339.

⁴⁰ C. Rădulescu-Codin, *Din trecutul nostru. Legende, tradiții și amintiri istorice*, p. 51-52; I. Răuțescu, *Schitul Nămăiești*, dans GB, XVI, 1957, p. 565-586.

⁴¹ I. Diaconescu, *Icoane vechi, manuscrise și pietre de mormânt la mănăstirea Glavacioc*, dans GB, 1961, nr.7-8, p. 657-669; Doru Radosav, *Sentimentul religios la români*, Cluj-Napoca, 1997, p. 293.

⁴² *Ibidem*, vol. II, p. 119.

⁴³ I. Constantinescu, *Istoricul bisericii Maica Precista de la Dudu din Craiova*, vol. I-II, Vălenii de Munte, 1914-1928.

Dans le tour des plus importantes églises et monastères valaques, Paul d'Alep nous a livré un témoignage intéressant sur les différentes icônes de la Vierge⁴⁴. A coté de la légende de l'icône transpercée du Sauveur, un topos byzantin⁴⁵ connue aussi à travers les chroniques du pays, il s'emploie à raconter deux miracles liés à l'icône de la Vierge, vénérée dans l'Eglise voivodale d'Argeș. Celle-ci fut découverte dans une mare et aurait révélé l'endroit où sera édifiée l'église; le deuxième miracle s'est manifesté lors d'une tentative de profanation. Jetée aux flammes par les soldats hongrois au cours d'une invasion, l'icône resta intacte. La propriété d'échapper à un incendie provoqué ou imprévu suffit pour rendre une icône miraculeuse. La mémoire collective a créé toute une série d'icônes de la Vierge, réputées miraculeuses, de par leur propriété surnaturelle d'être *incombustibles*: l'icône de l'Eglise Doamnei de Bucarest⁴⁶, celle qui laisse voir sur le visage de Marie des traces de flammes, propriété du monastère Adam (sud de la Moldavie), retrouvée aux creux d'un arbre après l'incendie⁴⁷, l'icône du couvent de Dragomirești (dep. de Maramureș)⁴⁸ etc.

Les icônes thérapeutiques. D'évidence, la relation populaire au divin demeure-t-il le recours qui est une incarnation d'induction. Qui dit recours dit angoisse, attente, nécessité plus ou moins vitale, mises en évidence par des pratiques, des gestes parlés: signes des croix, des agenouillements, le baisement et l'attouchement, prières, offrandes. Même pour cette série, on peut en désigner l'archétype: l'icône de la Vierge de Golia, attestée en 1661 comme miraculeuse par le récit de Paul d'Alep, maintenant perdue. Selon le diacre syrien, la princesse Catherine, femme du voivode Basile Lupu, aurait reçu la grâce d'un prodige: son fils, Etienne, gravement malade, fut porté devant l'icône et grâce à l'intercession de la Vierge, guérit immédiatement⁴⁹. D'une manière pieuse, le récit conserve la première mise en place d'un réseau sacré, fait de gestes en étapes successives: le face-à-face du malade avec l'image virtuellement thaumaturge, la guérison, la reconnaissance, la consécration de l'icône en tant que miraculeuse, l'offrande en guise de ex-voto, la vénération perpétuelle symbolisée par la chandelle allumée sans cesse. Touchante aussi, l'analogie entre les deux couples mère-fils; émouvante et paradigmatique pour les masses, compte tenant de la position sociale des miraculés.

⁴⁴ *Călători străini despre țările române*, ed. par Paul Cernovodeanu, Maria Holban et Maria-Matilda Alexandrescu Dersca-Bulgaru, București, 1976, vol. VI, p. 168-169; Tit Simeț, *Icoana junghiată de la Argeș. Glosă pe marginea vieții Sfântului Nifon* dans « Omagiu I. S. Nicolae Bălan, mitropolitul Ardealului », Sibiu, 1940, p. 710-718 și Corina Nicolescu, *Icoane vechi românești*, p.12.

⁴⁵ V. par exemple l'histoire de l'icône de la Vierge transpercée par un sarrasin attribuée à Anastase le Sinaïte, v. F. Nau, *Le texte des récits utiles à l'âme d'Anastase (le Sinaïte)*, dans *Orient Chrétien*, 3 (1903), p. 56-75; v. aussi *Le Chronographe de Danovici*, vol. II, p. 83.

⁴⁶ *Icoane făcătoare de minuni și vindecători*, București, 1997, p.24.

⁴⁷ *Ibidem*, p.51; C.S. Mironescu, *Mănăstirea Adam. Observații geografice, etnografice și antropologice*, București, 1916.

⁴⁸ Icône assignée au XVIIe siècle, échappée à un incendie en 1949, v. D. Radosav, *Sentimentul religios la români*, p.312-33.

⁴⁹ *Călători străini despre țările române*, vol. VI, p.41 ainsi que le témoignage plus tardif de Chesarie Dapontes, *ibidem*, vol. IX, p.388.

Au monastère valaque Dintrunlemn (département de Vâlcea) une autre icône byzantine de la Vierge, «grande et miraculeuse»⁵⁰, était vénérée pour ses vertus taumaturgiques et thérapeutique. Les témoignages du XVIIe siècle en certifient aussi un autre miracle, analogue à celui d'Argeș et à d'autres icônes du type *fondatrices*: la fondation du bâtiment de l'église, construite d'un seul bois, aurait suivi les indications fournies par l'image sacrée, découverte au creux d'une chêne. De nouveau, deux fonctions sont cumulées dans le même objet: la *fonction fondatrice* et celle *thérapeutiques*. La présence de l'icône précède la fondation de l'église ou du monastère et polarise jusqu'aujourd'hui toute la dévotion de la région.

Il s'agit d'une icône identifiée comme byzantine (seconde moitié du XVIe siècle), de très grandes dimensions⁵¹. Un document de 1695⁵², préservé parmi les très rares indices des vertus thérapeutiques des icônes de la Vierge, nous renseigne sur une donation au bénéfice du monastère. Le donateur fut Pârva Crețulescu, fils du grand logothète Radu Crețulescu et de Marica Cantacuzino, la fille du grand échanson Constantin Cantacuzène: « pour que l'on sache que, ayant demandé secours et remède à notre maladie et à nos faiblesses à l'icône vénérée et sainte de la Notre Mère Très Honorée Théotokos et toujours Vierge Marie, celle qui, de l'Esprit Saint a conçu Le Fils et Le Verbe de l'Eternel, Jésus Christ, celui qui siège dans une être unique et volonté indivisible avec le Père et le Saint Esprit en Trinité, Dieu en vérité, nous avons bénéficié de guérison et salut de la divine miséricorde de Sa Sainteté... » Chose tout à fait rare dans une église orthodoxe, les ex-voto en argent analogues à celles qu'on voit dans les lieux de pèlerinages catholiques de Transylvanie: (petite figurine représentant des parties du corps miraculés: oeil, pied, main, cœur, silhouette d'un personnage, un bébé etc.), influence, me semble-t-il, de l'administration autrichienne. Un témoignage du XVIIIe siècle nous éclaire d'avantage sur l'usage de ces ex-voto dans les pays roumains aux XVIIIe siècle⁵³. Les prélats grecques qui s'adonnaient à un commerce intense d'objets sacrés ou supposés comme tels conseillaient les fidèles d'offrir les petits images en argent afin d'obtenir la guérison miraculeuse⁵⁴. Les ex-voto anatomiques, représentations grossières de telle ou telle partie du corps, regroupés autour du lieu sacré auquel elles donnent parfois l'étrangeté d'un laboratoire anatomique, trouvent leurs sens et leur vertu dans un rite d'exorcisme: le mal du membre atteint est désormais remis à la puissance guérisseuse.

C'est toujours dans le monastère Dintrunlemn que « s'est révélé un miracle inouï, digne à être consigner... »⁵⁵: le Jour de la fête de l'Assomption, la femme du prince Etienne Cantacuzène y participait elle aussi mais, soudainement, la dame fut saisie d'un accès subite de démence que les contemporains interprétèrent comme un châtement divin, parce que, le même jour, à Constantinople, les cinq hommes de la

⁵⁰ *Ibidem*, p. 188-189 ; l'icône peut être assignée au XVIe siècle et provient, selon Radu Crețeanu, d'un atelier du Mont Athos, Radu Crețeanu, *Mănăstirea Dintr-un lemn*, București, 1966, p. 25-27.

⁵¹ I. D. Ștefănescu, *L'icône d la Vierge du monastère Dintrunlemn*, dans « Byzantion », VI, 1931, p.601-602.

⁵² DANIC, *Ms. 445, f. 313*.

⁵³ Gh. Ionescu-Gion, *Istoria Bucureștiului*, București, 1899, p.649.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. par C.Grecescu, București, 1963, p. 210.

famille Brancoveanu furent décapités, assassinat auquel le prince Etienne, semble-t-il, eut sa contribution. Même si les témoignages contemporains n'ont attribué explicitement ce miracle à l'icône, il n'est moins évident que le locus sacré par la présence de l'image est investi avec des pouvoirs révélateurs. On y devait ajouter une autre coïncidence étrange: l'événement se produit publiquement, à l'occasion de la plus importante fête mariale de l'année. La tradition légendaire des miracles de cette icône de la Vierge est alimentée jusqu'à présent ; elle s'identifie avec le monastère même. Les actes de donation renouvelés par les différents princes font mention de l'icône miraculeuse, comme par exemple, celui d'Alexandre Moruzi (1793)⁵⁶, ou l'on y avère l'existence de cinq prêtres et d'un diacre, tous exempts d'impôts, afin de prier sans cesse devant l'icône. Aménagement du lieu sacré, place centrale accordée à l'icône, accueil pour les pèlerins, assistance spirituelle permanente, privilèges octroyés par les princes au XVIIIe siècle, rythmicité des offrandes, endroit idéal pour la grande aristocratie, surtout féminine, de passer une pieuse villégiature ; voilà des coordonnées essentielles d'un petit monde qui commence à graviter autour de l'image, un univers magique tissu de sèpence et de souffrance, qui porte désormais un nom: lieu de pèlerinage.

D'autres icônes de la Vierge, ayant la même réputation thérapeutique, faisaient, au XVIIIe siècle, la gloire des faubourgs bucarestois. Des foules de pèlerins, la plupart des pauvres, des malades affloutent de partout, en quête de guérison et surtout de protection. La ville, incapable de gérer ses marginaux, ses groupes d'infirmités animés d'une foi rude et simple, d'une ferveur exaltée, avides de prodiges, les conduisent vers les monastères qui abritent les sources des miracles, les images de la Vierge. L'icône commence ainsi à organiser l'espace public de la cité valaque dans des lieux sacrés bien insérés dans la trame de la ville. Il faut pas sortir en dehors de la cité pour aller en pèlerinage ; pas besoin non plus de se détacher du temps historique ou quotidien. Le sacré demeure à la portée des fidèles, strictement lié à l'immobilisme de la société. Les faubourgs se recoupent autour de ses lieux, se disputent les icônes miraculeuses. Faute d'autres cohésions, le voisinage avec un lieux de pèlerinage engendrent les liens de communauté. Une évidence s'impose: l'icône revêt un rôle sociale bien défini.

Le plus fréquenté de ces lieux bucarestois fut le couvent de Sărindar « le prodige du Bucarest », entouré, lui aussi, de cellules pour héberger les pèlerins et les malades, espèce d'asile pour les plus démunis, les marginaux. Ils s'entassaient, se refusent de s'en aller, veulent y rester pour toujours. Le prince se voit obligé d'intervenir⁵⁷. Quant à eux, les moines grecs de Sarindar, muni de privilèges, touchent des bénéfices importants ; les miracles, ça devient assez rentable, d'autant plus que l'icône de Sarindar est polyvalente: elle peut délivrer de n'importe quel mal, elle est, selon un chrysobule de 1793, source de guérison pour les aveugles, paralytiques, possédés. Un voyageur étranger, Raicevich reste étonné de l'usage que les habitants de la ville font de cette icône⁵⁸. Transportée en carrosse et accompagnée par l'abbé du monastère, elle offre assistance au domicile du malade, selon l'appartenance sociale. Pour le prince et les

⁵⁶ V. A. Urechîă, *Istoria Românilor*, vol. VI, București, 1893, p.197.

⁵⁷ George Potra, *Din București de ieri*, București, 1990, vol. I, p.132-133.

⁵⁸ Raicevici, *Voyage en Valachie et en Moldavie*, Paris, 1822, p.130-131; Gh. Ionescu-Gion, *op. cit.*, p.211-212 ; de la même manière, l'icône de Trifești, près de Roman en Moldavie, est portée en carrosse avec un cérémonial pareil, escortée de paysans à cheval, jusqu'à la maison du malade, v. Melchisedec Ștefănescu, *Tratat despre cinstirea icoanelor*, dans BOR, 1890, XIV, nr. 1-6, p. 41.

grands seigneurs, on envoie le plus beau équipage. Pour les pauvres, on mit à la disposition une petite copie de l'icône miraculeuse, portée par un simple moine. Ainsi l'icône devient un point de repère pour la vie mondaine de la cité, elle organise l'espace public, produit des événements. Un miraculé célèbre, le grec César Dapontes, en guise de reconnaissance, lui en assure la publicité. Il rédige en 1746 une litanie de gratitude, intitulé *Megalionaria*, c'est à dire *Livre des miracles*. Actuellement préservé dans un couvent athonite, le manuscrit contient un dessin, la seule image de l'icône de Sarindar qui nous ait parvenue, le couvent étant démoli à la fin du siècle passé⁵⁹.

Sous la pression de la foule, au fur et à mesure que le besoin de secours augmente, des églises paroissiales des petits faubourgs se transforment dans des petits couvents. L'inscription votive de l'église de l'icône Icoanei (1784) nous parle de la faveur dont le sanctuaire et les prodiges y accomplis jouissaient aux yeux du clergé et des masses de pèlerins: «on a fait bâtir des cellules pour abriter les moniales pauvres, les veuves, les femmes besogneuses, les étrangers et les malades qui auraient aspiré au secours de la sainte icône...»⁶⁰. On peut y ajouter l'icône de la Vierge de l'église du faubourg Olari, don des réfugiés bulgares en 1810, à la suite des guerres balkaniques⁶¹. A cause de ses pouvoirs surnaturelles, l'icône est convoitée et disputée par plusieurs églises. Encadrée dans la même stéréotypie, de la même époque date l'icône de la fondation roumaine de Prodromou au Mont Athos, peinte en 1863, dont Kondakov en fait mention en 1867 dans son *Histoire des icônes miraculeuse de la Sainte Montagne*⁶². Au terme de la création de cette icône il y a un phénomène d'intervention divine, qui fait que l'icône soit la dernière des icônes «achiropoites». Parmi les miracles accomplis en Moldavie avant son départ pour l'ermitage Prodrome, on compte quelques uns, signes d'une nouvelle époque: la conversion d'un libre-penseur et d'une juive⁶³.

Les iconae lacrymosae. Parfois la Vierge pleure; on dit que c'est le privilège des icônes mariales de l'Europe Centrale. Le visage s'anime, les yeux versent des larmes qu'on peut toucher, même goutter. Manifestation suprême de sa compassion pour l'humanité déchue, les ruisseaux des larmes sur les icônes de la Vierge représentent-elles l'expression du piétisme, du dolorisme si familier à la *devotio moderna* pratiquée au XVIIe siècle en France ou en Italie? Mais y a-t-il vraiment un rapport entre l'icône lacrymosa de Nicula (Transylvanie) et la *devotio moderna* de la Contre-Réforme? La réponse semble plutôt affirmative. S'agit-il alors de la manifestation matérielle de la fameuse doctrine orientale du don des larmes, formulée par les Saints Pères de l'Eglise orientale (Dorothee de Gaza, Jean Cassien, Jean Climaque, Siméon le Nouveau Théologien)? L'ange ne pleure pas, nous enseigne Saint Jean le Solitaire, un père syrien, auteur d'une très originelle théorie sur la distinction des larmes⁶⁴. Mais Jésus lui,

⁵⁹ Marcu Beza, *Urme românești în Răsăritul ortodox*, București, 1937, p. 58-59; V. Căndea, *Mărturiile românești peste hotare*, vol. I, București, 1991, p. 540.

⁶⁰ *Inscripțiile orașului București*, coord. par Alexandru Elian, vol. I, București, 1965, p. 266; l'icône porte la date 1682.

⁶¹ Melchisedec Ștefănescu, *op. cit.*, p. 57-58 et tradition orale conservée dans l'église.

⁶² Melchisedec Ștefănescu, *Icoana Maicii Domnului de la Prodromou*, Iași, 1863.

⁶³ Antipa Dinescu, *Minunile Maicii Domnului «Prodromița» cât și ale altor sfinte icoane făcătoare de minuni*, réimpression de l'édition de 1906, București, 2000, p. 11-60.

⁶⁴ *Dialogue sur l'ame et les passions des hommes*, à voir Thomas Spidlik, *La spiritualité d'Orient orthodoxe*, Roma, 1988, p. 273 et Mira Lot-Borodine, *Le mystère du « don des larmes » dans l'Orient chrétien*, dans «La vie spirituelle» 48, 1936, p. 65-110.

il a pleuré et s'est apitoyé devant les larmes de la femme de Nain: «Femme, ne pleure pas!» Alors, si son humanité a choisi de se manifester à tel point jusqu'à partager avec nous nos douleurs et nos souffrances, cela signifie que les larmes de la Vierge soit le miracle le plus «humain» de tous. Cette fois ci, la Vierge ne guérit pas, ne protège pas les cités, elle pleure, comme nous tous. Rien d'étonnant, à part le fait que les larmes s'écoulent sur une image. Quant à cette image sacrée, elle ne représente plus la Theotokos, la Mère de Dieu, mais la Mère de l'humanité qui assume le destin des générations qui défilent sous son regard éternel. En effet, l'*icône lacrymosa*, très attentive aux signes des temps, s'adresse à une collectivité, non à un individu, elle est investi avec un pouvoir prophétique. L'icône qui aurait pleuré à Hotin pendant le règne de Gheorghe Duca aurait prophétisé le commencement de la destruction du pays⁶⁵; celle de Nicula (1681) la destruction de la vraie foi en Transylvanie, celle de Bucarest (1738), la destruction de la ville à la suite d'un tremblement de terre⁶⁶, celle de Socola (1840), la ruine du Séminaire⁶⁷.

Il convient de s'attarder un peu sur deux icones de la série: l'image de Nicula, surnommée *Madona Claudiopolitana* et celle de Blaj, *Icon lacrymans Balasfalviensis*, premièrement puisque tous les deux furent soumises à des enquêtes officielles, même impériales⁶⁸, conduites selon les normes strictes des procès de canonisation. Champ d'investigation remarquables, les dossiers remplis de témoignages, 27 pour Claudiopolitana en 1699 et 34 pour l'icône de Blaj en 1764, mettent en présence, sur des faits miraculeux ou simplement merveilleux, des hommes de savoir chargés à recueillir des témoignages ou à faire des expériences et un peuple très divers ou les illettrés sont, évidemment, les plus nombreux. Icônes orthodoxes pleurantes de type Hodighitria, elles connurent un sort différent. La Vierge de Nicula, une fois obtenu le verdict d'autenticité de la part de la commission transylvaine, fut arrachée à son lieu sacré, fait sans précédent et transportée à Vienne. Il est vrai que tous voulaient s'emparer d'elle: la foule des pèlerins, assiégeant le monastère protégé *manu militari* par les autorités, les grandes familles de l'aristocratie hongroise et surtout celle du futur gouverneur de la Transylvanie, Sigismund Kornis, catholique fervent et propriétaire du domaine de Nicula, le voïvode de la Moldavie qui offrit une belle somme d'argent, pour ne plus parler des jésuites, vivement intéressés à convertir le peuple des valaques à tous prix. Une icône miraculeuse peut fournir un moyen de conversion assez honorable et surtout très convainquant, à condition qu'on lui trouve une stratégie adéquate. Dorénavant, proclamée officiellement Madona Miraculosa, accompagnée d'une histoire imprimée (*Historia Thaumaturgae Beatae Virginis Mariae Claudiopolitane*, Cluj, 1736) et transférée dans l'église des jésuites de Cluj, l'image aura un double emploi: reproduite sur une gravure imprimée en milliers d'exemplaires par les pères jésuites en 1700 à Vienne, copié ensuite sur bois, sur toile, en relief, l'image fut vouée d'abord à un très

⁶⁵ Ion Neculce, *Opere*, ed. de Gabriel Ștrempel, București, 1982, p.214 și D. Radosav, *op. cit.*, p.289.

⁶⁶ Ilie Corfus, *Insemnări de demult*, Iași, 1974, p.240.

⁶⁷ Melchidedec Ștefănescu, *Cuvânt la ocazia lăcrimării icoanei prea sfintei Născătoarei de Dumnezeu și pururea fecioarei Maria, în anul 1854 rostit în biserica Seminarului din Socola*, în BOR, XIV, nr. 1-6, 1890, p.59-63.

⁶⁸ Samuil Micu, *Istoria Românilor*, ed. par Ioan Chindriș, II, București, II, p. 341; *Icon Lacrimans Balasfalvensis. Icoana plângătoare de la Blaj*, ed. par Ioan Chindriș, Miskolczy Ambrus, Anfrás Iános, Luminița Pop Dobriban, Cluj, 1997.

puissant culte privé⁶⁹. C'était de bon ton d'avoir dans sa maison ou dans son château l'image miraculeuse de Nicula, peinte par un maître paysan valaque, Luca de Iclod⁷⁰. Sigismund Kornis fit ériger un très élégant relief à l'entrée de son château de Mănăstirea. Les silhouettes gracieuses et assez baroques des personnages rappellent à peine leurs origine, néanmoins un ex-voto en latin y épouse avec générosité une inscription en vieux slavons: le comte Kornis remerciait pour la guérison de son fils⁷¹. Une autre sculpture de la Vierge Miraculeuse fut commandée par le même aristocrate pour l'église catholique de Coroi⁷².

Mais la foule ne renonce si facilement à son trésor. Une autre icône pareille à celle thaumaturge prend place dans l'église du monastère Nicula et devient vite l'objet d'un élan de ferveur qui aboutit après quelques années à des pèlerinages sans précédent. Masse obscure mais vive, orthodoxes et uniates, la marche vers le miracle comporte les gestes rituels: un long chemin à pied, passer la nuit à la belle étoile, cantiques et litanies créés ad-hoc, des récits, comme celle rédigée en latin en 1732, et puis le geste singulier: à Nicula, on fait le tour de l'église à genoux; à force d'être touchées par la chair pénitente, les pierres brillent. L'analyse de cette trajectoire nous montre clairement la transversalité des pratiques; Madona Claudiopolitana dans toutes ses métamorphoses et ubiquités accomplit un miracle plus grand que les larmes ou la guérison, elle met ensemble la piété de l'élite et la religion populaire, orthodoxes, uniates et catholiques: le comte Kornis a obtenu l'héritier qu'il désirait, le noble calviniste David Moxai s'est converti à la religion catholique, de nombreux comtes et barons de Transylvanie furent guéris suite à des pèlerinages⁷³.

Par contre, l'histoire de l'icône qui a pleuré à Blaj lors de la mort de l'évêque greco-catholique Pierre Paul Aaron, décédé en odeur de sainteté, est digne de l'âge de la raison. Ce fut l'impératrice Marie Thérèse qui exigea une enquête, en bonne et due forme, afin de pouvoir établir si miracle il y en avait. Chargé de l'affaire, le cardinal Cristophe Migazzi en établit les critères pour rédiger le questionnaire: éliminer d'abord toute possibilité de contrefait ou d'imitation frauduleuse; ensuite vérifier si la chose (*casus, circonstances extraordinaires, Begebenheit*) ne soit pas produite par des causes naturelles, intelligibles à travers la raison, tels le pigments des couleurs, le support matériel de la peinture, le milieu de conservation etc. La commission judiciaire tenue à mener l'inquisitio ou *specie facti* va se réunir à Sibiu, sous la présidence de l'évêque uniata Athanase Rednic. Sur la liste des 34 témoins: paysans, villageois calvinistes, prêtres orthodoxes et catholiques, le général Haller, commandant de la cité de Sibiu, le baron conseiller Bornemisza, le supérieur des jésuites, le peintre Ranite, l'auteur de l'icône etc. Les témoignages furent consensuelles: l'icône pleure. Manipulée, transportée d'une ville à l'autre, hermétiquement renfermée dans une boîte scellée, elle continue à verser des larmes sous les yeux de tous, riches et pauvres, catholiques, orthodoxes ou protestants, personnes instruites ou illettrés, femmes bigotes ou commandants d'armée. Dans la bataille contre la raison réductive, l'icône s'avère redoutable. Son dernier

⁶⁹ Nicolae Sabău, *Sculptura barocă în România*, București, 1992, p.30-31.

⁷⁰ Victor Bojor, *Maica Domnului de la Sfânta Mănăstire Nicula*, Gherla, 1930.

⁷¹ N. Sabău, *op. cit.*, p.30-31.

⁷² B. Nagy Margit, *Stílusok, művek mesterek*, București, 1977, p.29.

⁷³ Toader Nicoară, *Le miraculeux et le magique dans la religion des Roumains de Transylvanie au XVIIIe*, dans *Church and Society*, p.415.

argument rend tout le monde perplexe: depuis six mois, les larmes coulent bel et bien et ce qui est plus embarrassant, elles ne sèchent pas. En dépit de la chaleur au mois d'août, malgré le voyage en carrosse de Sibiu à Vienne, les larmes y sont, y restent. Décidement, l'affaire prend une tournure inattendue. Alors, à Vienne on renforce la compétence de la commission d'expertise: on fait appel à des professeurs de médecine, à des professeurs de peinture, à des naturalistes (*Naturkunder*), chimistes etc. On la touche, on goutte, on mesure, on pèse, on procède à des expériences: on pique les gouttes avec un aiguille, on l'essuie et ensuite on l'asperge d'eau et puis d'un liquide mi eau-mi huile. A la maison, à Blaj et à Sibiu, les gens s'arrachent de petits morceaux de bois portant les traces des larmes. Après deux années d'enquête, selon le rapport final du cardinal Migazzi, les preuves certifiant le miracle restent insuffisantes et contradictoires et surtout si on les juge dans l'esprit du magistère du pape Benedict IV, qui met en garde à cette époque contre le risque de confondre les cas inhabituels avec des miracles. Et voilà une nouvelle catégorie juridique qui est créée aux dépenses et en marge du miracleux: *le cas exceptionnel*. Déjà à la moitié du siècle passé, Théophile Corydalée, le promoteur du positivisme rationaliste dans les Balkans, très prisé dans les pays roumains aussi, combat le rôle d'arbitre de la volonté divine dans la production des phénomènes de la nature qui sont tous dus à une causalité immuable⁷⁴. Dans cette logique, il nie la possibilité des miracles, qui, d'après lui, ne sont que *des accidents* (*συμβεβηκοτα*), dont si nous ignorons les causes c'est qu'elles n'ont été pas encore étudié. *Icon lacrymans Balasfalviensis* ne sera jamais retournée à son pays d'origine et on lui en perd les traces. Elle s'est révélée trop tard, nous dit l'éditeur du dossier, Ambrus Miskolczy.

Les icônes identitaires sont le produit et l'objet de la piété catholique. Ces icônes prennent place dans un système culturel mis en place par l'identité ethnique, mais défini dans le cadre de la vocation universelle du catholicisme. Ce paradoxe repose sur une fonction nouvelle, ajoutée aux autres composantes du champ sémantique créée autour de l'icône miraculeuse: la valeur identitaire. A chacune des trois grandes familles catholiques habitant l'espace multiculturel de la Transylvanie - individuées linguistiquement (de langue hongroise, roumaine et allemande) - son sanctuaire et sa Vierge miraculeuse.

Les catholiques hongrois et sicules reconnaissent comme symbole identitaire le couvent franciscain de Csiksomlyo (Șumuleu Ciuc, département de Harghita)⁷⁵. Le couvent, fondé au XIVe siècle et qui résista à la Réforme, abrite la seule statue réputée miraculeuse de la Vierge. Œuvre attribuée au fils homonyme du fameux sculpteur saxon Veit Stoss, actif à la moitié du XVIe siècle à Brașov, Cracovie et Nürenberg, la statue porte une inscription: *Regina laetare 1543*. Il s'agit d'une oeuvre importante de plus de 2 mètres hauteur, en bois de tilleul peint, représentant la Vierge couronnée portant l'Enfant Jésus. On d't qu'en 1661, lors d'une invasion des tartares, le monastère fut épargné à la suite de l'intercession de la Vierge. Le pèlerinage à Șumuleu est un des plus important et des plus vif de toute l'Europe Centrale à côté de Czestochowa et Mariapacs, tous les deux aménagés autour d'une image sacrale marianique de type orientale.

⁷⁴ Cléobule Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'œuvre de Théophile Corydalée (1570-1646)*, Institute for Balkan Studies, Thessalonique, 1967, p. 205.

⁷⁵ Boros Fortunat OFM, *Csiksomlyó, a kegyhely*, Csíkszereda, 1994.

Chaque année, le 15 août, depuis trois siècles, les catholiques de langue hongroise, vêtus de costumes populaires ou historiques, arrivent de Hongrie, pays des sicules, Slovaquie (Diocèse de Nyitra) et de Moldavie. C'est sur la Montagne des Sicules que les pèlerins se rassemblent, autour d'un grand autel élevé en plein air. Ceux de la Moldavie, vêtus en blanc, comme tous les paysans moldaves, font partie de la minorité csango. Ils voyagent deux journées à pied en traversant les Carpates, chantant des litanies en honneur de la Vierge et « ils adorent avec ferveur la statue miraculeuse »; la chronique du couvent de Șumuleu en fait mention depuis 1783⁷⁶.

Les catholiques roumains vont en pèlerinage à l'icône miraculeuse de la Vierge, abritée dans l'église de Cacica (département de Bucovine), église devenue basilique de pèlerinage en août 2000. Village de colonistes du pays de Wieliczka (Pologne), établis en Bucovine pendant l'administration autrichienne, les catholiques ont apporté avec eux une copie de la fameuse Vierge Noire de Czestochowa⁷⁷. Par conséquence, le lieu sacré fut aménagé d'une manière artificielle, par l'évêque de Lemberg, Iosif Weber. Originaire du pays et fondateur de la nouvelle église, celui-ci décida par un décret de 1905, que l'icône sera objet de vénération et de pèlerinage et que, à l'exception de Cacica, aucune des églises du pays n'aura comme patron l'Assomption de la Vierge. Le décret fut accompagné par d'autres initiatives: l'aménagement d'une grotte copiée d'après celui de Lourdes, une chapelle dédiée à Sainte Barbe, taillée en sel etc. A Cacica, tout est imitation, seulement la dévotion est authentique.

Une autre icône miraculeuse de la Vierge, vénérée par les catholiques allemands de Banat se trouve dans le couvent franciscain de Radna (département d'Arad). Dans l'église du couvent attestée depuis 1325, l'icône fut apportée en 1666 par un marchand bosniaque. Pendant les guerres entre l'Empire des Habsbourg et les ottomans, l'église fut incendiée, mais l'icône resta intacte et sera désormais vénérée comme miraculeuse dans la nouvelle église construite en 1722. L'originalité de cette image consiste dans sa fragilité: il s'agit d'une lithographie sur papier colloriée, réalisée en Italie, représentant la Vierge du type Eleusa (*Beatissima Vergine del Carmine*), entourée par des scènes du martirologe latin. En bas, une image du purgatoire nous fait penser à l'usage fréquent de ces lithographies dans la cathéchèse de la Contre-Réforme, après 1600⁷⁸. Un missionnaire franciscain, Benedetto Remondi offrit au voivode de Moldavie, Basile Lupu une image pareille du purgatoire⁷⁹.

L'analyse fonctionnelle des comportements indiqués met en évidence quelques éléments caractéristiques: 1. la plupart de ces icônes relève du type Hodigitria (celle qui montre le chemin); 2. elles ont des dimensions importantes, plus d'un mètre hauteur; 3. les icônes sont placées dans des monastères de campagne, mais très fréquentées (les plus anciennes) ou dans les grandes villes (București, Craiova, Iași, Galați, Focșani etc.), ce qui nous indique un processus d'urbanisation de la piété 4. l'instance qui décide sur la réputation de sainteté de ces icônes c'est le peuple, la collectivité (le faubourg, les

⁷⁶ Iosif Pal, *Originea catolicilor moldoveni și franciscanii, păstorii lor de veacuri*, Săbăoani-Roman, 1942, p.47.

⁷⁷ Iosif Gabor, *Dicționarul comunităților catolice din Moldova*, Bacău, 1996, s.v.

⁷⁸ Robert Mandrou, *De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècle*, Stock, 1964, p.94.

⁷⁹ Ștefan Andreescu, *Benedetto Emanuele Remondi și o scenă pictată de la Trei Ierarhi*, in idem, *Istoria românilor: cronicari, misionari, ctitori (sec. XV-XVII)*, București, 1997, p.188.

moines, les pèlerins). Faute d'une enquête officielle et formelle de la part de l'Eglise ou des autorités publiques sur les prodiges, on se contente de la *fama publica*, à la différence de la Transylvanie qui s'inscrit dans la procédure occidentale. L'unité culturelle, si unité il-y-en a, est le résultat de la dynamique des valeurs et des pratiques entre les diverses couches sociales, mais aussi de la coexistence de différents modèles culturels qui correspondent à une sensibilité populaire très mouvementée, colloquée dans l'imaginaire et le miraculeux, avide de confiance et de protection.

Fig. 1 Icône miraculeuse de la Vierge (Monastère Neamț)

Fig. 2 Icône miraculeuse de la Vierge (Monastère Dintr-un lemn)

Fig. 3 Madona lacrymosa de Nicula

Fig. 4 Statue de la Vierge miraculeuse de Șumuleu-Ciuc

Fig. 5 Icône miraculeuse de Maria - Radna

ÎNTEMEIERE ȘI DESCĂLECAT ÎN TRADIȚIA ISTORICĂ A CONSTITUIRII ȚĂRII ROMÂNEȘTI*

ȘERBAN PAPACOSTEA

Rândurile care urmează își propun să readucă în discuție problema atât de complexă și de dezbătută de istoriografia noastră a raportului dintre tradiția medievală cu privire la *descălecat* și *întemeiere*, de o parte, și realitatea istorică, documentar atestată, de altă parte, și, pe această bază, pornind de la stadiul actual al cercetării, să propună câteva din direcțiile în care ar urma să se desfășoare viitoarele investigații referitoare la apariția statului în istoria românească¹.

În tradiția medievală a Țării Românești cu privire la constituirea statului la trecerea dintre secolele XIII și XIV doi termeni sintetizează această evoluție decisivă: *descălecat* și *întemeiere*. Cel dintâi, descălecatul, exprimă neîndoielnic luarea în stăpânire a unui teritoriu, eventual printr-un act de cucerire, de către un grup de războinici veniți din afara lui; cel de-al doilea, întemeierea, e un proces complex de agregare teritorială și de structurare statală de care cel dintâi nu e cu necesitate străin. Tradiția medievală a Țării Românești a contopit în cele din urmă cele două serii de evoluție și chiar conceptele care le exprimă într-un proces unic, integrând ansamblul de fapte esențiale care au dat naștere celui dintâi stat românesc. Vom separa în această expunere ceea ce pare fapt cert, câștigat neîndoielnic pentru cunoașterea istorică, de faptele care se înscriu în sfera probabilității sau doar a posibilității.

Înțelegerea corectă atât a desfășurării istorice cât și a tradiției pornește inevitabil de la constatarea că prin originile, desfășurarea și urmările ei, *constituirea* statului a fost o problemă general românească; ea a marcat trecerea de la faza de organizare în autonomii teritoriale în cuprinsul altor state, la cea de organism politic independent. Constituirea statului s-a realizat, în cazul specific românesc, prin două linii de evoluție cu sens invers: cea dintâi, contracția până la dispariție a autonomiilor teritorial-politice românești în Transilvania, cea de-a doua, consolidarea acestora până la geneza statală în spațiul extracarpatic. Această dublă evoluție complementară s-a petrecut în secolul XIII în condițiile unei enorme presiuni exercitate asupra lumii românești de politica regatului ungar sub ultimii regi ai dinastiei arpadiene, proces

* Comunicare susținută la Iași în cadrul simpozionului *Țările Românești și întemeierea Principatelor* (22 - 23 septembrie 2000).

¹ Pentru istoricul și bibliografia descălecatului și a întemeierii, v. N. Stoicescu, *"Descălecat sau întemeiere? O veche preocupare a istoriografiei românești. Legendă și adevăr istoric"*, în volumul *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, p. 97-164.

istoric în desfășurarea căruia confruntările politice s-au împletit strâns cu prozelitismul religios. Evoluția s-a accelerat la sfârșitul secolului XIII, în ultimii ani de domnie ai regelui Ladislau IV Cumanul și în timpul domniei lui Andrei III, ani de puternice convulsii politice, sociale și confesionale în regatul ungar și în spațiul exterior asupra căruia se întindeau veleitățile sale de dominație.

Șocul puternic suferit de regatul ungar ca urmare a invaziei mongole în 1241-1242 și contracția masivă a resurselor sale, îndeosebi a capacității sale militare, l-a silit să apeleze mai mult decât în trecut la forțele militare ale popoarelor din aria sa de dominație sau hegemonie. Între acestea s-au aflat și românii, al căror rol militar în sistemul defensiv și ofensiv al regatului e acum repetat menționat de izvoare; concomitent însă se semnalează și afirmarea politică a românilor, încadrarea lor în tendința generală spre regimul stărilor privilegiate, la fel ca nobilii unguri, sașii și secuii, evoluție care s-a manifestat puternic în Transilvania secolului XIII. În sudul Transilvaniei, această tendință apare clar în 1288 când înalta ierarhie catolică a regatului, în persoana arhiepiscopului de Esztergom, în conflict cu regele Ladislau Cumanul, permanent oscilant între subordonarea față de Roma și îndepărtarea de aceasta, a apelat la clericii și la "nobilii ungarilor, la sașii, secuii și românii din comitatele transilvane de Sibiu și Bârsa", invitându-i să nu colaboreze cu regele excomunicat, acuzat între altele de a întreține contacte diplomatice cu tătarii². Realitatea politică divulgată de acest apel e confirmată trei ani mai târziu într-un act emis la Alba Iulia în 1291 de regele Andrei III care a convocat la congregația voievodatului pe "toți nobilii, sașii, secuii și românii"³. Așadar, cum s-a subliniat în repetate rânduri de către istoricii români, tendința generală în evoluția voievodatului, de constituire a stărilor, i-a cuprins și pe români în a doua jumătate a secolului XIII⁴.

Nu s-a acordat însă atenția cuvenită faptului că în apelul arhiepiscopului de Esztergom din 1288, *țara Oltului* sau a *Făgărașului* și românii care o locuiau lipsesc, în vreme ce românii din comitatele Sibiu și Bârsa figurează ca națiune-stare. Or, tocmai această absență constituie un indiciu însemnat pentru situația țării Oltului în acești ani de puternice convulsii în regatul ungar și în voievodatul Transilvaniei în particular: într-adevăr, absența țării Oltului din textul amintit nu se poate explica decât fie printr-o stare de rebeliune a făgărașenilor față de centrul de putere din regat care se împotriva regelui Ladislau, fie, mai degrabă, prin situația specială a țării la acea dată, anume prin desprinderea ei din cadrul politic al voievodatului transilvan și din regatul ungar. Și într-un caz și în celălalt - de altminteri cele două situații nu sunt contradictorii -, țara Făgărașului a avut o situație aparte față de celelalte entități teritoriale din Transilvania în raport cu voievodatul și cu regatul. Constatare confirmată trei ani mai târziu de acțiunea regelui Andrei III.

Nu se împlinise un an de la încoronarea sa când regele Andrei III, în ciuda gravelor și complexelor probleme a căror soluționare îi reclama prezența în Ungaria, și-a făcut apariția în Transilvania. De la Alba Iulia, unde pare a-și fi fixat reședința provizorie, noul rege a adoptat un șir de măsuri "constituționale", întregire a celor

² *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum*, ed. E. Lukinich, L. Gáldi, A. Fekete Nagy și L. Makkai, Budapest, 1941, p. 31-32.

³ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, I, Band: 1191 bis 1342, ed. Fr. Zimmermann și C. Werner, Hermannstadt, 1892, p. 177.

⁴ Gh. I. Brătianu, *Les assemblées d'Etats et les Roumains de Transylvanie*, în RER, XII-XIV, 1974, p. 15-17, 21-25.

adoptate anterior în Ungaria însăși, măsuri care tindeau să consolideze evoluția spre regimul stărilor. Nobilii, sașii și secuii au primit din partea regelui însemnate acte de confirmare a privilegiilor lor anterioare⁵. În același timp, Andrei III a luat o hotărâre care avea să afecteze durabil soarta românilor din Transilvania, și, în sens imediat, situația țării Făgărașului. La 11 martie 1291, „congregația” ținută de rege cu „nobilii, sașii, secuii și românii”, din Transilvania a hotărât să restituie magistrului Ugrinus, „niște moșii ale sale numite Făgăraș și Sâmbăta, aflătoare lângă râul Olt”, care, potrivit spuselor acestuia, i-au aparținut lui și „înaintașilor săi” dar i-au fost „înstrăinate pe nedrept”, afirmație întărită de participanții la congregație⁶. Hotărârea congregației de la Alba Iulia a consfințit nu numai restituirea unor domenii către unul din nobilii regatului dar și suprimarea unei autonomii teritoriale românești, cea din urmă din cuprinsul voievodatului transilvan. Actul de la Alba Iulia al regelui Andrei III, care și-a atribuit dreptul de a decide într-o chestiune de stăpânire de pământ în Făgăraș, a marcat în același timp un sfârșit și un început de evoluție. Sfârșitul a fost al tendinței de constituire a unei stări privilegiate românești în cuprinsul voievodatului; începutul a fost acela al transformării autonomiilor teritorial-politice românești din afara lanțului carpatic în stat. Fapt semnificativ, care confirmă constatarea anterioară, la congregația ținută la Pesta în 1292, românii din Transilvania nu au mai fost reprezentați, spre deosebire de sași, secui și de nobilii din Transilvania⁷.

Documentul din 1291 confirmă două date ale tradiției istorice a Țării Românești cuprinse în cronica țării; cel dintâi, de substanță, amintirea unui conflict, o „învălbire”, între „domnul rumânilor din Făgăraș”, cu „domnii ungarilor și cu ai sașilor”; cel de-al doilea, de cronologie, anume data la care s-a produs descălecatul, 1290, foarte apropiată de data hotărârii lui Andrei III⁸; convergență a unor informații sigur independente unele de altele care dă credibilitate tradiției. Legătura între evenimentele politice din Făgăraș și cele de la sud de Carpați din ultimul deceniu al secolului XIII poate fi considerată un fapt câștigat pentru istorie.

De această constatare e strâns legat un alt dat al tradiției: tema, afirmată indirect dar sugestiv, a legăturii dintre țara românească din Făgăraș și cea de la sud de Carpați, de vreme ce, potrivit unuia din firele tradiției, întemeietorul Țării Românești venit de peste munți, „care avea scaunul său la Făgăraș ... s-a socotit ca să-și mute scaunul dencoace peste plai”⁹; după cum, mai târziu, și-a mutat din nou scaunul de la Câmpulung la Argeș¹⁰. Această relatare încorporată în cronici exprimă viziunea tradiției despre unitatea

⁵ *Urkundenbuch*, I, p. 169-176, 178, 181-184.

⁶ *Ibidem*, p. 177.

⁷ *Ibidem*, p. 192-193.

⁸ „când au fost cursul anilor de la Adam [6798 = 1290], Radul Vodă Negrul, care avea scaunul său la Făgăraș, de la strămoșii rumânilor, cari venise de la Roma, în zilele lui Traian împăratul Romii, s-a socotit ca să-și mute scaunul dencoace, peste plai”; Radu Popescu Vornicul, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. Const. Grecescu, București, 1963, p. 3-4; „Iar când au fost la cursul anilor de la Adam 6798, fiind în Țara Românească un voievod ce l-au chemat Radul Negru Voevod, mare herțeg pre Amlaș și Făgăraș, rădicatu-s-au de acolo cu toată casa lui și cu mulțime de noroad: rumâni, papistași, sași, de tot felul de oameni, pogorându-se pre apa Dâmboviții, început-au a face țară nouă”; *Istoria Țării Românești, 1290-1690 Letopiseșul Cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu și D. Simionescu, București, 1960, p. 2.

⁹ Radu Popescu, *op. cit.*, p. 1-2.

¹⁰ idem, p. 5 și *Istoria Țării Românești*, p. 2.

originară a Țării Făgărașului cu țara de la sud de Carpați; viziune care, la rândul ei, e larg confirmată de similitudinea sau identitatea formelor de organizare social-politică a celor două regiuni și de statutul Țării Făgărașului sub domnitorii Țării Românești în secolele XIV-XVI, în vremea colaborării dintre aceștia și regii Ungariei¹¹.

Un alt fapt însemnat semnalat de tradiția descălecăului și confirmat de sursele documentare este instalarea stăpânirii românești la Câmpulung, reședință domnească, cea dintâi potrivit cronicilor, după ce fusese avanpost al regatului ungar, sediu al unei înfloritoare comunități catolice, alcătuită din sași și unguri, etapă importantă a drumului comercial care lega Transilvania cu Dunărea de Jos și cu Marea Neagră, într-o vreme când comerțul genovez devenise foarte activ în această regiune și foarte atractiv pentru negoșul continental¹². Transfer de stăpânire de însemnătate majoră care avea să dea naștere unui factor esențial al raporturilor dintre Regatul ungar și Țara Românească în secolele următoare. Într-adevăr, când relațiile dintre cele două state aveau să se așeze pe o bază stabilă, în a doua jumătate a secolului XIV, reglementarea raporturilor lor a cuprins între altele două elemente corelate decisive: libertatea de circulație, în condiții privilegiate a negustorilor brașoveni spre Dunăre și Marea Neagră, pe drumul Brăilei, cu trecere prin Câmpulung, sediul vămii centrale a țării și recunoașterea stăpânirii domnilor Țării Românești cu titlu ducal, de *herțeg*, asupra Țării Făgărașului și a Amlașului. Situație care amintește semnificativ legătura dintre autonomia anihilată a Țării Făgărașului la sfârșitul secolului XIII, potrivit tradiției, și mutarea scaunului "domnului rumânilor" din Făgăraș la Câmpulung. Adâncirea acestei corelații poate conduce cercetarea la unele din concluziile cele mai însemnate cu privire la constituirea Țării Românești, la factorii esențiali ai acestui proces.

După tradiția descălecăului, cea a întemeierii. Este neîndoielnic și confirmat de cercetarea istorică, dar poate încă nu în suficientă măsură elucidat, că alcătuirea statului neatârnat a fost în ultimă instanță produsul unei agregări a formațiunilor politice preexistente semnalate de izvoarele secolului XIII între Carpați și Dunăre¹³. Potrivit tradiției cronicărești, procesul agregării în stânga Oltului a pornit din Câmpulung, prima reședință a țării, a cuprins apoi Argeșul, cel de-al doilea "scaun" al domniei, după care țara s-a "lăjit" "până în Dunăre și Siret"; integrare teritorială pe care tradiția o prezintă ca un fapt de expansiune demografică¹⁴.

Atât cât ne îngăduie să constatăm firavele elemente documentare disponibile, realitatea istorică e concordantă cu această tradiție. Câmpulung a fost efectiv prima

¹¹ D. Prodan, *Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI-XVII*, în idem, *Din istoria Transilvaniei. Studii și evocări*, București, 1991, p. 9-27; v. mai recent, A. Lukács, *Țara Făgărașului în evul mediu, secolele XIII-XVI*, București, 1999, pp. 111-120.

¹² "Ci dar Radul vodă s-au așăzat în câțeva vreme în Câmpul-Lung, unde și mănăstire frumoasă și mare au făcut. După aceea s-au dus la Argeș de au făcut scaunul acolo ..." Radu Popescu, *op. cit.*, p. 5; "Întâi au făcut orașul ce-i zic Campul Lung. Acolo au făcut și o biserică mare și frumoasă și înaltă. De acolo au descălecat la Argeș și iar au făcut oraș mare și s-au pus scaunul de domnie ..."; *Istoria Țării Românești*, p. 2.

¹³ Lipsește în istoriografia noastră o cercetare temeinică a constituirii teritoriale a Țării Românești; pentru o viziune de ansamblu, inspirată sub raport literar, v. N. Iorga, *Istoria Românilor*, III, București, 1993, p. 137-139.

¹⁴ "Iar noroadele ce pogorăse cu dânsul, unii s-au dat pre supt podgorie ajungând până în apa Siretului și până la Brăilă; i-ar alții s-au tins în jos, preste tot locul, de au făcut oraș și sate până în măginea Dunării și în Olt"; *Istoria Țării Românești*, p. 2.

reședință și locul de veci al lui Basarab, decedat în acest scaun al țării, chiar dacă mormântul său nu a fost încă descoperit, și al fiului său, Nicolae Alexandru¹⁵. Cât îl privește pe Negru Vodă, care potrivit unuia din filioanele timpurii ale tradiției, era tatăl lui Basarab, nu putem certifica autenticitatea informației conform căreia se afla și el înmormântat în biserica ortodoxă de la Câmpulung¹⁶. Poate într-o zi, noi cercetări arheologice la Câmpulung, absolut necesare, vor trece și această afirmație a tradiției din sfera ipotezei în cea a certitudinilor.

Și mai învăluite în necunoscut sunt raporturile dintre Câmpulung și Argeș, presupus a fi fost sediul voievodatului lui Seneslau, și mai ales împrejurările unirii celor două centre sub o singură conducere. Urmând firul tradiției, putem admite, cu titlu provizoriu, că dinastia de la Câmpulung s-a substituit celei de la Argeș.

Expansiunea țării spre sud, până la linia Dunării, și spre răsărit, până la Siret și chiar dincolo de acest râu, e și ea o certitudine. Doar noi și răbdătoare cercetări vor putea să lămurească măcar în parte etapele și modalitățile acestei expansiuni teritoriale.

Tradiția acordă un loc deosebit în înfățișarea procesului întemeierii Țării Românești închinării Olteniei față de Negru Vodă. Ea rezervă chiar acestei evoluții un rol esențial, de moment al desăvârșirii întemeierii. Merită semnalată distincția pe care o face tradiția între extinderea voievodatului spre sud și răsărit, înfățișată ca un simplu act de colonizare de către însoțitorii descălecătorului, și "închinarea" conducătorilor Olteniei față de voievodul de la răsărit de râul Olt. Și în această privință, tradiția e confirmată istoric, nu de documente de epocă contemporană dar de statutul special de autonomie cvasi-statală de care s-a bucurat Oltenia în componența noului stat, statut care a fost neîndoiește expresia pactului originar încheiat între căpeteniile din stânga și din dreapta Oltului. Autonomia Olteniei avea să-și spună greu cuvântul în evoluția ulterioară a țării.

Relansarea într-un cadru larg a dezbaterii cu privire la tradiția descălecatului și a întemeierii Țării Românești impune câteva considerații generale cu privire la temă și la investigațiile care îi vor fi consacrate de acum înainte:

1. Evoluția spre stat a fost un proces care a angrenat o parte însemnată a societății românești în secolele XIII și XIV și care, în durata lungă, s-a repercutat asupra acesteia în întregimea ei.

2. Această evoluție s-a produs sau s-a accelerat ca urmare pe de o parte a suprimării autonomiilor politice românești din lăuntrul arcului carpatic, consecință a politicii regalității ungare, și, pe de altă parte, a consolidării concomitente a celor din afara acestuia, până la constituirea statului independent. În această viziune falsă opoziție dialectică între factori interni și externi, raportată la evoluția lumii românești intra- și extracarpatică, se elimină de la sine.

3. Pornind de la această constatare esențială, cercetările viitoare vor trebui îndrumate spre înțelegerea stadiului de dezvoltare a ansamblului societății românești în îndelungatul interval al gestației și constituirii statelor românești. Fără a limita câtuși de puțin inițiativele cercetării individuale și locale, ele vor trebui împlinite printr-un program de cercetare la scară națională, pe temeiul rezultatelor cumulate în stadiul actual al investigației; acest program urmează să recomande direcțiile viitoarelor cercetări și să

¹⁵ P. Chihaiia, *Curtea domnească din Câmpulung-Muscel*, idem, *Din cetățile de scaun ale Țării Românești*, București, 1974, p. 213-215.

¹⁶ *Ibidem*, p. 215.

asigure un minimum de coordonare generală unui efort de ansamblu care, pentru a fi cât mai eficace, va trebui să asigure cooperarea unor variate discipline.

4. În acest cadru de cercetare înnoită și cuprinzătoare și sensul tradiției cu privire la descălecat și întemeiere va fi mai exact descifrat.

FONDATION ET "DESCĂLECAT" DANS LA TRADITION HISTORIQUE DE LA CONSTITUTION DE LA VALACHIE

Résumé

La tradition médiévale de la constitution de la Valachie au tournant du XIIIe siècle s'est constituée autour de deux concepts fondamentaux: le premier, le "descălecat" (*descensus*, descente de cheval), terme qui exprime la prise en possession d'un territoire par un prince et sa suite venus d'outre-monts - dans l'espèce de Transylvanie -, le second, la "fondation" ou, en termes modernes, l'extension territoriale du noyau centralisateur et la structuration de l'état.

En Valachie, le "descălecat" a été le fait d'un groupe de Roumains du "pays de l'Olt" ("Țara Oltului" ou "Țara Făgărașului") ancienne structure politique roumaine en Transylvanie méridionale dont l'autonomie a été finalement supprimée en 1291 au cours d'une congrégation des privilégiés présidée par le roi André III. Selon la tradition du "descălecat", "Negru Vodă" - "le voivode noir" - après avoir traversé la chaîne des Carpates, s'est installé en Valachie à Câmpulung, étape importante sur la grande route commerciale qui liait l'Europe centrale à la Mer Noire. C'est à partir de cette position initiale que prit son départ la politique de centralisation territoriale en direction de l'est et de l'ouest qui a finalement abouti à la constitution de l'état valaque dans ses frontières historiques.

L'étude parallèle de la tradition et du processus historique de la création de la Valachie nous permet de constater le rapport étroit existant entre la réalité historique et ses échos dans la mémoire collective des gens du pays, telle qu'elle nous a été conservée par les documents et les chroniques des XVIe et XVIIe siècles.

REMARQUES SUR LA SIGNIFICATION DU TITRE "SOUVERAIN" DANS LES PRINCIPAUTÉS ROUMAINES

BENOÎT JOUDIOU

L'une des singularités des Principautés Roumaines est l'absence d'un titre, reconnu par les autres pays, qui eût jamais exprimé leur souveraineté interne. "Voïévode" était davantage l'expression d'une dignité, qui permettait dans la hiérarchie médiévale, de classer les monarques roumains parmi les "ducs"¹. Quant au second titre, celui de "*domn*"², qui fit son apparition en association avec "voïévode" dans les premiers actes princiers à la fin du XIVe siècle, il présente une telle imprécision qu'il nous semble plus à propos, dans la traduction des textes anciens, de le traduire par le mot français "seigneur", plutôt que par "prince", comme c'est le cas fréquemment dans l'historiographie. Nous allons naturellement nous en expliquer.

L'usage du titre de "*domn*" est à rechercher dans l'imitation des titulatures de certains souverains voisins au XIVe siècle. Chez les Slaves du Sud, "*gospodin*" n'était pas à proprement parler un titre. Selon l'historien bulgare Georgi Bakalov, ce terme introduit sous l'influence occidentale ("*dominus*") était inconnu dans les actes des souverains bulgares, mais on le rencontre dans la Byzance des Paléologues et surtout chez les Serbes³. En ce qui concerne les Bulgares, il semble cependant, si l'on s'en tient à un document, que le terme fut utilisé par le tsar de Vidin, Sracimir, à la fin du XIVe siècle⁴; or, ce "tsar" entretenait des relations intenses avec les Valaques, puisqu'il était le beau-frère du voïévode Vladislav Ier.

¹ Sur l'origine et la nature du pouvoir des voïévodes : Ion Bogdan, *Originea voievodatului la români*, AARMSI, seria II, tom. XXIV, 1901-1902, p.203-204. Sur le caractère limité du titre de "voïévode" : Emil Vîrtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova (până în secolul al XVI-lea)*, Bucarest, 1960, p.106. L'auteur note l'infériorité de ce titre par rapport à "*domn*". Voir aussi: G.I. Brătianu, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele Române*, Evry, 1977, p.31.

² Nous désignons par ce terme roumain, qui ne se diffuse qu'au XVIIe siècle, les titres suivants : le mot latin *dominus*, qui en est à l'origine, et que l'on rencontre dans les textes latins, le mot slave d'origine balkanique *gospodin*, utilisé surtout en Valachie, et le terme slave d'origine polono-lithuanienne *gospodar*, utilisé plutôt en Moldavie. Voir Ilie Minea, *Gospodin și gospodar*, Cl, Iasi, 8-9, 1932-1933, 2, p.241-255. Voir aussi: D.P. Bogdan, *L'influence byzantine dans les textes slavo-roumains, Actes du VIe congrès international d'Etudes byzantines*, Paris, 1948. 1, p.383-384. Le *Lexicon Paleoslovenico-graeco-latinum*, de Franz Miklosich donne "*dominu*" comme traduction latine de *gospodar/gospodin* et *gospod*.

³ Georgi Bakalov, *Quelques particularités de la titulature des souverains balk au Moyen Age*, EB, XIII, 1977, 2, p.79.

⁴ 534 de documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul 1346-1603. Din arhivele orașelor Brașov și Bistrița, éd.trad. C. I. Tocilescu, Bucarest, 1931 doc.1, p.3. Une lettre de Sracimir à la ville de Brașov (non datée, entre

En Serbie, l'usage de "*gospodin*" se généralisa dans la seconde moitié du XIVe siècle⁵. Le terme n'était pas à proprement parler un titre, mais il était utilisé pour conforter la position du souverain. Le "despote" Étienne Lazarevic - c'était là son titre officiel -, s'intitulait "seigneur (*gospodin*) de tous les Serbes"⁶. En Moscovie, on employait dès le XVe siècle, en complément à "grand-prince" (*veliki kneaz*), puis à "tsar", le titre de "*gosudar*". Celui-ci, que l'on peut traduire à l'origine par "maître", était très proche du "*gospodar*" utilisé dans le royaume voisin polono-lithuanien⁷. Chez les Slaves du Sud, ainsi que chez les Russes pour le terme proche de "*gosudar*", le terme désignait donc un prince territorial, et *a fortiori* le souverain, c'est-à-dire le maître du pays, ou de son peuple.

Dans la tradition occidentale, "*dominus*" avait un sens plus vaste, désignant aussi bien le souverain qu'un simple seigneur; le terme exprimait donc la dignité d'un maître, quel que fût son rang dans la hiérarchie médiévale. Il faut remarquer ici que "*dominus*", traduit en français par "seigneur", pouvait très bien désigner le souverain : au XVIe siècle, le sultan des Ottomans n'était-il pas parfois simplement dénommé le "Grand Seigneur"? La tradition occidentale apparaît également dans des diplômes rédigés en slavon pour les monastères valaques de Tismana et de Vodița dans la première moitié du XVe siècle, où l'empereur germanique Sigismond est qualifié de "*gospodin*" pour des territoires placés sous sa "domination", sans que l'on prit la peine de préciser explicitement quel était son titre réel de souveraineté⁸. Dans les actes moldaves rédigés en slavon, le roi de Pologne est présenté avec plusieurs de ses titres, et le terme "*gospodar*" indique clairement sa "domination" sur plusieurs pays⁹.

L'usage que les Roumains firent de ce titre est à l'origine comparable à celui des pays voisins. C'est en tant que seigneurs du pays que les voïévodes roumains s'intitulèrent dès le XIVe siècle "*gospodin*" (ou "*gospodar*" en Moldavie). L'adjonction de ce titre était d'une importance capitale: car si "voïévode" désignait une dignité

1369 et 1396). La lettre émane du "seigneur tsar (*gospodin car*)", "Jean Sracimir, tsar des Bulgares".

⁵ Il accompagnait "tsar" pour désigner le souverain, Georgi Bakalov, *op.cit.*, p.79. Voir aussi Karel Kadlec, *Introduction à l'étude comparative de l'histoire du droit public des peuples slaves*, Paris, 1933, p.93-94. Le terme désigne à la fois le prince Lazare, principal souverain serbe entre 1371 et 1389 ("prince et *gospodin* autocrate"), que des seigneurs plus modestes, tels les frères Balsic de la Zeta.

⁶ *Documenta Romaniae Historica* (=DRH), B, vol. I, doc.31, p.67-70. Cette donation, datée de 1406, confirme aux monastères valaques de Tismana et de Vodița des domaines en Serbie. La titulature complète est : "Le despote Étienne, par la grâce de Dieu seigneur de tous les Serbes (*gospodin vsem Srbliem*) et de la Podunavie".

⁷ Karel Kadlec, *op.cit.*, p.159, p.161 et p.164.

⁸ DRH, B, vol.I, doc.46, p.92-93. Dans un diplôme de 1419, Sigismond, empereur et roi de Hongrie, est aussi "seigneur de la Dalmatie, des Tchèques, des Allemands et d'autres pays et de nombreux seigneurs (*gospodam*)".

⁹ *Documentele lui Ștefan cel Mare*, éd. trad. Ioan Bogdan, 2 vol., Bucarest, 1913, vol.II, doc.134, daté du 9 octobre 1467. Les plénipotentiaires moldaves et polonais promettent de remettre à plus tard des négociations en cours sur les litiges frontaliers. Le roi polonais apparaît avec une titulature assez complète, p.298: "le très illustre et très grand prince (*kneaja*) et seigneur (*gospodar*) notre très puissant roi Casimir, par la grâce de Dieu, roi de Pologne et grand prince (*veliki kneaz*) de Lithuanie et de Russie et de Prusse et seigneur (*gospodar*) de beaucoup d'autres pays".

personnelle et n'indiquait aucune souveraineté, "seigneur" exprimait bien la domination exercée sur un territoire clairement identifié; on s'intitulait "seigneur du Pays roumain" (de la Valachie) ou "du Pays moldave". En Valachie, la première mention de cette titulature se trouve dans le plus ancien acte conservé en slavon, une donation de Vladislav Ier à des monastères valaques en 1374: "en Christ Dieu, le bon croyant Vladislav-Voïévode, par la grâce de Dieu, seigneur (*gospodin*) de toute l'Hongrovalachie"¹⁰. La titulature des princes valaques ne devait plus guère évoluer jusqu'au XIXe siècle. Ainsi, la formule de droit divin "par la grâce de Dieu" était associée à "seigneur", et non pas à "voïévode", ce qui montre la supériorité du premier titre. Un voïévode pouvait être titulaire d'une dignité conférée par un roi, mais il était "seigneur" de son pays, au même titre que les souverains voisins, quels que fussent leurs titres précis dans la hiérarchie politique médiévale.

Le titre de "seigneur", naturellement très imprécis, ne pouvait pas se substituer à celui de "voïévode"; au contraire, il s'y associait pleinement. Dans un acte du 21 novembre 1398, un grand boyard valaque mentionnait son maître, "le seigneur voïévode (*gospodin voevoda*) Io Mircea"¹¹. Comme pour les souverains balkaniques, "*gospodin*" s'associait au titre principal porté par le souverain : dans le cas roumain, il en précisait le sens. Puisqu'il existait des voïévodes en Hongrie et en Pologne qui n'étaient pas souverains sur leur territoire, l'adjonction de "seigneur du Pays roumain" indiquait bien une domination sur le territoire entier du pays. Le titre, qui apparut donc après "voïévode", signifiait une modification du pouvoir des princes valaques¹².

En Moldavie, après un bref intermède "ducal"¹³, le titre de *gospodar* fut adopté vers la fin du XIVe siècle, sur le même modèle qu'en Valachie. Il s'agissait bien d'un emprunt à des titulatures slaves, puisque le titre apparut en même temps que la rédaction en slavon des actes princiers. En 1392, Roman Ier s'intitulait "seigneur par la grâce de Dieu"¹⁴. Là encore, on ne peut se méprendre sur le sens du titre, d'un usage comparable à celui qu'en faisaient les Slaves. La documentation diplomatique moldave du XVe siècle, qui est tout de même assez importante, révèle que le mot *gospodar* avait une signification assez vaste, et qu'il désignait notamment les souverains, quel que fût leur titre réel. Le serment écrit de fidélité du voïévode Élias Ier à son suzerain le roi de Pologne Vladislav VI (daté du 1er septembre 1435), rédigé en slavon, contient des

¹⁰ DRH, B, vol.1, doc. 6, p.17-18.

¹¹ *Ibid.*, doc. 19,p.46. Donation du grand boyard Aldea pour le monastère Kutlumus de l'Athos.

¹² Valentin A. Georgescu, *Instituțiile statelor române de-sine-stătătoare*, dans *Constituirea statelor feudale românești*, p.217: "Lorsque les capitaines chefs de guerre, nommés plus tard exclusivement voïévodes, ont progressé naturellement et ont été poussés à transformer leur pouvoir de commandement temporaire en *domnie*, on a utilisé une structure présente dans la conscience politique religieuse des Roumains et un terme courant en langue des autochtones, celui de *domn*. De cette fusion ou extension, s'est conservée la tradition des chroniques des *domni* autocrates de droit divin, qui au début auraient exercé surtout une capitainerie, c'est-à-dire un voïévodat dans les choses militaires et de la guerre". Voir aussi Emil Vîrtosu, *op.cit.*, Bucarest, 1960, p.184.

¹³ Nous songeons au titre porté par Pierre Ier Mușat dans un diplôme du 1er mai 1384. DRH, A, vol.I, doc.1, p.1: "Nos, Petrus waivoda, dei gratia dux Terre Moldavie..."

¹⁴ DRH, A, vol.I, doc.2, p.3. Cette donation à un boyard est datée du 30 mars 1392.

indications intéressantes sur la terminologie politique employée ¹⁵. Le titre de *gospodar* est porté d'abord par Élias, en tant que maître de la Moldavie, mais aussi par Vladislav, comme "seigneur de la Russie" ¹⁶. Mais l'hommage moldave doit aussi être connu par les "autres seigneurs, rois des autres pays et princes (*kneaj*)". "Rois" et "princes étaient donc dans ce texte des précisions pour le titre de "seigneur" (*gospodar*), que partageait avec eux Élias, cette fois-ci en tant que voïévode.

Un autre exemple vient expliciter ce sens. Répondant à une ambassade du grand-prince de Moscou, Ivan III Vassilevič, Étienne le Grand lui recommandait de faire la paix avec le grand-prince de Lituanie, Alexandre Jagellon et de rejoindre l'alliance des chrétiens contre les "païens" turco-tatars¹⁷. Il précise que "tous les rois et tous les seigneurs chrétiens (*vci koroleve i vci hrestiinaskii gospodareve*)" s'unissent, et il lui conseille de marcher "avec tous les seigneurs chrétiens (*gospodarîi*) contre les païens". On voit bien que le terme *gospodar* incluait aussi bien des rois que des grands-princes, en bref de puissants seigneurs territoriaux.

Le sens commun du mot "seigneur" dans les pays d'Europe orientale se rapportait ainsi à de grands seigneurs, maîtres d'entités territoriales puissantes. Il est édifiant de ce point de vue que d'autres termes synonymes ont été utilisés à côté du titre slave de *gospodin/gospodar*, pour désigner les princes roumains¹⁸. C'est aussi le cas pour les dérivés de ce terme : c'est ainsi que l'on trouve celui de *gospodstvo*, qui signifie à la fois le "règne" et le "pouvoir". Plusieurs termes au contenu identique désignent le pouvoir¹⁹. Dans les pays roumains, le titre de "knèze", utilisé pour désigner le prince dans les pays slaves (en Serbie²⁰, Pologne et Russie) ne fut pas - en dehors de quelques exceptions - employé par les voïévodes, sans doute parce qu'il avait conservé son sens originel de propriétaire alleutier²¹. Néanmoins, dans certains documents moldaves, les voïévodes se classaient dans la catégorie des "knèzes", en référence à ceux qui vivaient dans le royaume polono-lithuanien. Ils ne faisaient en cela qu'utiliser un terme usuel dans la diplomatie polono-lithuanienne, et dont l'équivalent dans les actes rédigés en latin

¹⁵ *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, éd. trad. M. Costăchescu, vol. II, Iași, 1932, doc. 194, p.686-688.

¹⁶ La Russie occidentale était alors sous la dépendance du royaume polono-lithuanien.

¹⁷ *Documentele lui Ștefan cel Mare*, doc.176, p.411.

¹⁸ On trouve parfois "*gospod*", dont dérive "*gospodin*", bien que le terme désigne souvent le Seigneur suprême, Dieu. Nous citons les autres, d'un usage plus limité, avec leur traduction latine, selon Franz Miklosich, *op.cit.*: *vladelie*, et *vladatel* (*dominus, dominator*), *vladika*, utilisé davantage pour les hiérarques que pour les voïévodes (*dominus*). "*Načalnik*", d'un usage rare (*dux, princeps*). En roumain ancien, seul le mot d'origine slave "*oblăduitor*" a été conservé dans le sens de maître (gouvernant).

¹⁹ Ces mots, au sens équivalent, ont une fréquence assez faible. Nous en donnons l'équivalence latine selon Franz Miklosich : *vlast* (*principatus, potestas*), *oblast* (*potestas*), *drajava* (*imperium*).

²⁰ Karel Kadlec, *op.cit.*, p.93: le prince Lazare, chef des armées serbes tué à la bataille du Kosovo (1389, ne portait pas le titre royal, mais celui de "*knez i samodrjavni gospodin*", que l'on peut traduire par prince et seigneur autocrate. L'auteur rappelle, p.9, que comme dans les Pays roumains, ce mot avait à l'origine un sens variable, pouvant même désigner un simple chef de village.

²¹ G.I. Brătianu, *op.cit.*, p.30.

était "*domini*"²². Mais le terme de "knèze", assez commun en titre d'usage interne, n'était utilisé qu'en référence au contexte polonais. celui de "*gospodin*" n'était utilisé qu'en référence au contexte polonais.

Les souverains roumains ont donc utilisé un titre au sens très vague, indiquant seulement que, en tant que voïévodes, ils étaient également les maîtres de leur *dominium*. Quant au titre des princesses, il était naturellement calqué sur celui de leurs époux²³. L'apparition du terme de *gospodin/gospodar* (ou "*dominus*" dans les actes latins), comme complément naturel à celui de voïévode dès le XIVe siècle, avait donc indiscutablement une signification précise: il indiquait la domination d'un territoire, et par son association à la clause de droit divin "par la grâce de Dieu", que cette autorité était parfaitement légitime.

Dans la plupart des pays, l'emploi concomitant du mot "seigneur" par le souverain et par des "seigneurs" locaux n'avait en soi aucune importance. Tous étaient des seigneurs en effet, mais seul le monarque portait un titre de souveraineté (empereur, roi). Dans le cas des pays roumains, cette polysémie est plus problématique. Si la signification du mot "seigneur" dans la titulature devait traduire la souveraineté sur un territoire, ce que le voïévodat n'indiquait pas, alors il faut bien remarquer que cette souveraineté risquait de ne point apparaître explicitement à travers ce seul titre, du moins aux yeux des peuples voisins.

En effet, en Hongrie comme en Pologne, les *domini* étaient également des seigneurs locaux (*potentes*, magnats), inférieurs au souverain dans la hiérarchie féodale. Cette signification n'était évidemment pas ignorée des Roumains, qui entretenaient des

²² A titre d'exemple, citons les deux rédactions, slave et latine, du serment de fidélité d'Élias Ier au roi de Pologne, le 1er septembre 1435. La version latine, dans *Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, doc.193, p.684-686, est formulée ainsi: "nous jurons en apportant l'hommage et nous l'apportons, donnant par écrit selon la manière et à l'instar des autres seigneurs catholiques (*cetetorum dominorum catholicorum*), en nous engageant avec fidélité, après les serments de nos prédécesseurs, illeș voïévodes..." La mention des "seigneurs catholiques" ne signifie pas ici qu'Élias était catholique, mais seulement qu'il entendait être traité à égalité avec les grands princes du royaume polono-lithuanien. La version slave, doc. 194, p.686-688, contient quelques différences: "nous jurons et nous avons juré, nous nous soumettons et nous sommes soumis, comme se soumettent aussi d'autres princes chrétiens, selon la loi chrétienne (*kneajeuata hrstianska*).

²³ Dans les textes qui ne sont pas rédigés en roumain, les formes usuelles sont *domina cneaghina* et *gospojda*. *Domina* était rarement employé; c'était le pendant naturel du "*dominus*" accordé aux voïévodes. Ainsi, dans un acte du 1er mai 1384, Pierre Mușat nommait ainsi sa mère, dans DRH, A, vol.I, doc.1, p.1-2. Le terme de *cneaghina* désignait notamment l'épouse d'Alexandre le Bon, Neacșa, dans la *Chronique anonyme de Moldavie: Letopiseșul anonim al Moldovei*, éd. trad. P.P. Panaitescu, dans *Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI publicate de Ioan Bogdan*, Bucarest, 1959, p.14. Mais dès le XVIe siècle semble-t-il, le terme était aussi dévalué que le masculin *kneaz*, puisqu'il s'employait aussi pour des épouses de boyard, comme cette "cneaghina de Barnus" dans un texte de 1527: DIR, A, XVI/1, doc.202, p.228-229. Aussi, le terme de *gospojda*, le pendant féminin de *gospodin/gospodar*, s'imposa le plus souvent. La similitude est éclatante dans une lettre du logothète valaque Vintilă à la princesse Marie, retenue prisonnière à Brașov en 1480: DRH, B, vol.I, doc.169, p.272-272. Il s'adresse à la princesse avec le titre de "*Gospodinu mi*" ("ma maîtresse"). Il lui fait part des efforts que l'on fait pour la libérer, "pour que tu sois à nouveau notre maître (*gospodin*), comme l'est le seigneur (*gospodin*), le voïévode, et comme tu a été auparavant notre maître". L'adresse figurant au verso mentionne la "*gospojda Marie*". Le boyard s'adresse ici à la princesse comme il le ferait au prince régnant.

rapports privilégiés avec ces royaumes au XIVe siècle. Nous remarquons d'ailleurs que c'est dans les actes rédigés en latin que règne la plus grande imprécision: "*dominus*" désigne les magnats et les princes du royaume polonais, mais aussi le voïévode moldave, ainsi que le roi, qui est son "seigneur". Cette confusion a été conservée en partie dans le mot roumain *domn*, mais seulement pour un usage précis : lorsqu'il s'agit de désigner de puissants seigneurs dans un État étranger²⁴.

Mais il est plus troublant que dans quelques actes moldaves du XVe siècle - et pas au-delà - le terme *dominus* a pu exceptionnellement désigner à la fois, à la mode occidentale, le prince du pays et les boyards. Dans l'acte de donation d'Alexandre le Bon à Ringaila, son ex-épouse, sœur du roi de Pologne, les boyards mentionnés comme témoins sont tous "*dominus*", et ils joignent pour plus de solennité leur sceau, avec la mention "*sigilius domini*..."²⁵. Étienne le Grand, dans un traité de paix avec la Pologne le 4 avril 1459, évoque pour plus de garantie "*sigillum nostrum et sigilla baronum et consiliariorum nostrorum, domini Valachi*..."²⁶. Cet usage ayant par la suite disparu dans la diplomatique slavo-moldave, nous pensons qu'il s'agit là d'une influence polonaise.

Dans la correspondance des princes moldaves avec la Pologne, rédigée le plus souvent en slavon, règne une certaine confusion quant à l'emploi du terme "seigneur". Le mot polonais *pan*²⁷, employé pour les magnats du royaume, avait aussi le sens de "seigneur" dans les relations féodo-vassaliques. Aux yeux des Polonais, le voïévode moldave, comme les grands voïévodes soumis à la Couronne, était naturellement un "seigneur" (*pan*). En ce qui concerne les Moldaves, nous observons une légère

²⁴ Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, éd. P. P. Panaitescu, Bucarest, rééd. 1958, p.129: à propos de la défaite de la Croisade de Nicopolis (1396), il précise que "de nombreux seigneurs et commandants des Français ont péri (*mulți domni și hatmani ai franțozilor*)". Évoquant l'organisation politique de la Transylvanie, p.135, il note que la diète se réunit dans la ville d'Alba Iulia, "où se réunissent tous les seigneurs (*domnii*) au siège du pays". Miron Costin, *Letopiseșulu Țării Moldovei de la Aaron voda încoace...*, éd. P.P. Panaitescu, dans *Opere*, Bucarest, 1958, p.51; l'auteur évoque les soutiens polonais du voïévode moldave Jérémie Movila en 1600: "quelques seigneurs (*domni*) chez les Polonais, tous de grands hommes, des gendres". Ion Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei de la Dabija-vodă până la a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat*, éd. G. Ștrempel, dans *Opere*, Bucarest, 1982, p.228, mentionne l'envoi en 1673 d'un "*domn*" polonais pour négocier avec le voïévode Grégoire Ghica, qui se préparait à trahir les Turcs. Les Valaques appellent "*domni*" les grands magnats du royaume de Hongrie, puis de la principauté de Transylvanie. *Istoria Țării Românești (1290-1690)*, *Letopiseșul cantacuzinesc*, éd. C. Grecescu et D. Simonescu, Bucarest, 1960, p.68: la soumission du pays à l'empereur germanique en 1598: "Et le pays jura, et tous les *domnii* de la Transylvanie..." De même p.80, au retour du prince Sigismond Bathory en 1600, "tous les *domnii* et voïévodes et tout le pays de la Transylvanie" se soumettent à lui. *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 până la martie 1717 [Cronica anonimă despre Brîncoveanu]*, éd. M. Gregorian, dans *Cronicari munteni*, Bucarest, vol.2, 1961, p.328, relate une révolte hongroise contre les Autrichiens qui occupent la Transylvanie en 1697: "Une somme de têtes, de grands boyards, comme ils disent eux, des *domni*..."

²⁵ DRH, A, vol.I, doc.48, p.69-72. L'acte est daté du 13 décembre 1421.

²⁶ *Documentele lui Ștefan cel Mare*, doc.126, p.266-268. Le traité est conclu avec les émissaires du roi de Pologne, le voïévode de Russie et le voïévode de Podolie. Le prince se distingue des autres "*domini*" moldaves par la dignité voïévodale et l'association du titre à un *dominium* territorial: "*Nos Stephanus voievoda, Dei gratia dominus terrarum Moldaviae*..." Le terme "Valaques" était parfois utilisé pour désigner les Moldaves à de cette époque.

²⁷ Franz Miklosich, *op.cit.*, donne comme équivalent *dominus* (seigneur).

différence sémantique dans la plupart des textes, entre le mot "*pan*", indiquant la dignité "féodale" des seigneurs - qu'ils soient par ailleurs souverains, magnats ou boyards - et le terme "*gospodar*", réservé semble-t-il au maître territorial (souverain), mais aussi au suzerain (le roi)²⁸. Il est intéressant de constater que "*gospodar*", qui a donc un sens un peu plus précis que "*dominus*", ne se rapportait qu'au prince régnant, et parfois au roi de Pologne, mais en aucun cas aux boyards moldaves. Le mot "*gospodar*" était donc employé pour exprimer la souveraineté, ou éventuellement la suzeraineté, tandis que "*pan*" indiquait, outre la suzeraineté, la dignité nobiliaire.

Cependant, l'imprécision de ce terme rend *a priori* difficile une traduction par le français "prince", puisque, dans son acception la plus large, il désigne des souverains divers. La polysémie des termes - avec cependant la nuance que nous avons relevée entre *gospodar* et *pan* - explique que plusieurs mots dont la signification est proche puissent se suivre, laissant néanmoins deviner une subtilité que nous ne devons pas ignorer²⁹. On trouve ainsi l'expression "seigneur prince" pour désigner les monarques polonais³⁰.

Les monarques roumains, qui ne sont que des voïévodes, ont donc adopté, à l'instar des souverains slaves, le terme de "seigneur". Celui-ci, dans la mesure où il était destiné *a priori* à accompagner le titre principal du souverain (roi, prince, voïévode), ne saurait être traduit par "prince" dans les sources anciennes. Mais dans le même temps, dans la mesure où les chancelleries des pays voisins, influencées par l'usage du latin "*dominus*" confondaient dans le terme plusieurs sens, et pas seulement l'expression de la

²⁸ Dans l'acte d'hommage des boyards de Moldavie au roi de Pologne, au nom du Pays, le 6 janvier 1395, dans *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, doc.166, p.309-311: ils promettent à leur *gospodar* le roi la soumission de leur *gospodar*, le voïévode. Le roi de Pologne lui-même, empruntant de l'argent à Alexandre le Bon, le nomme le 25 mai 1411 *gospodar* du Pays moldave, *ibid.*, doc.175/B, p.640-642. Dans l'acte d'hommage des boyards moldaves au roi Vladislav, le 19 septembre 1436, *ibid.*, doc.202, p.701-705: les "seigneurs (*panove*) de notre maître (*gospodar*), Élias-Voïévode [...] et tous les chevaliers (*riteri*) et les boyards et le conseil du susnommé et du très puissant Élias-Voïévode, le seigneur (*gospodar*) du Pays moldave" font savoir que "le très puissant Élias-Voïévode, notre susnommé seigneur (*gospodar*) généreux, a fait hier, ici à Lvov, une soumission de fidélité durable et un serment au très illustre prince (*kneajuti*), le seigneur (*pan*) Vladislav, roi de Pologne, notre seigneur (*pan*) généreux..." L'intérêt du document est de montrer que, arrière-vassaux du roi, les boyards moldaves savaient différencier leurs deux seigneurs: ils désignent par *pan* la dignité nobiliaire ou féodale, et par *gospodar* le pouvoir de leur maître, le voïévode de Moldavie.

²⁹ *Documentele lui Ștefan cel Mare*, doc.135, p.303. Étienne le Grand promet, le 28 juillet 1468, sa fidélité au roi de Pologne, "au seigneur, notre seigneur et maître (*panu i panu i gospodurevea na...emu*)". La signification probable est la suivante: au seigneur (dignité), notre seigneur (suzeraineté) et notre souverain.

³⁰ *Ibid.*, doc.178, p.417-441, les versions slave et latine d'un même document. Il s'agit d'un traité de paix entre la Moldavie et la Pologne. Étienne est naturellement "par la grâce de Dieu, seigneur du pays de Moldavie" (p.428: *gospodar zemli Moldavskoi*; p.435, *dominus terre Moldaviensis*). Le roi est "l'illustre seigneur prince (*kneajatem panôm/ principem dominum*) Jean Albert, par la grâce de Dieu roi de Pologne, grand-prince de Lituanie, de Russie, de Prusse et seigneur et héritier (*panôm i deadicem/dominum et heredem*) d'autres pays. La paix a été négociée par "l'illustre seigneur prince Vladislav (*kneajate panu i pana Vladislavu/ principis domini Wladislai*)", le roi de Hongrie. La paix précise qu'aucun ennemi ne pourra "se nommer seigneur (p.430; *gospodarem/p.436-437 dominum*) de notre pays de Moldavie" et se réfugier en Pologne, tout comme le prince n'abritera aucun ennemi du roi qui pourrait se nommer "seigneur (*gospodarem/dominum*) des pays de la Couronne de sa Majesté".

souveraineté, les Moldaves ont tenté de distinguer - sans grande exactitude cependant - au moins deux sens, afin que leurs voïévodes ne puissent être assimilés aux simples seigneurs du royaume voisin.

Car enfin, l'emploi de "seigneur" pour exprimer la souveraineté, à l'exclusion d'un titre plus précis, ne laisse pas de surprendre. Il faut remarquer toutefois que les princes surent - après quelques rares exceptions au XVe siècle - réserver le titre "seigneurial" au seul chef de l'État, ce qui était un premier pas vers sa transformation en titre de souveraineté. D'ailleurs, dès le XIVe siècle, le titre des princes roumains était rendu en grec sous cette même forme : le voïévode valaque par exemple était bien un seigneur territorial (*avthentes*), reconnu par Constantinople³¹. D'autre part, la souveraineté devait apparaître dans l'association de la mention du territoire et du droit divin: le *dominium* territorial est conféré par Dieu au voïévode.

Il reste à expliquer en quoi ce titre fut finalement suffisant pour exprimer la souveraineté des princes. Il ne faut pas oublier qu'un titre, aussi modeste soit-il, n'avait de valeur que s'il était reconnu par les autres États. C'est seulement ainsi qu'il acquérait un sens juridique précis, que n'avait pas, par exemple, le terme de "seigneur". Or, pour les rois polonais et hongrois, suzerains des Principautés roumaines, leurs vassaux n'avaient pas cessé d'être des "voïévodes", c'est-à-dire des ducs, à qui l'on était prêt probablement à reconnaître une dignité particulière, dans la mesure où ils étaient les maîtres de territoires situés aux marges du royaume. C'est aussi avec cette dignité de "voïévode" que les princes roumains sont entrés dans la domination ottomane, qui a gelé toute transformation du titre pendant plusieurs siècles³².

Les chroniqueurs qui écrivaient en roumain, à partir du XVIIe siècle, ont naturellement traduit l'ancien terme slave "gospodin" par *domn* pour désigner les souverains médiévaux des pays voisins. Traduisant les annales valaques du XVIe siècle, qui utilisèrent probablement quelques extraits des anciennes annales serbes, la *Chronique des Cantacuzène* rapporte ainsi le règne du voïévode valaque Dan Ier (1383-1386): "Celui-là a été le frère de Mircea-Voïévode l'Ancien, et Șişman-Voïévode le seigneur (*domnul*) des Serbes, l'a tué l'année 6864 depuis Adam (1355-1356)"³³. Șişman était le tsar bulgare de Târnovo. Or, les titres qui lui sont donnés ("voïévode" et "seigneur") n'appartiennent pas à la tradition impériale bulgare, mais témoignent plutôt d'une "roumanisation" de la source, d'après les titres portés par les souverains valaques. De la même manière, la chronique d'Ureche oublie le titre impérial bulgare pour ne retenir que la *domnia*, en mentionnant l'invasion ottomane en Bulgarie (1393): "ils ont tué aussi le seigneur (*domnul*) de la Bulgarie"³⁴. Si l'on considère, non sans raison, que la linguistique constitue une source historique de première importance, alors il faut bien constater que la langue roumaine a incontestablement défini la souveraineté à partir du

³¹ Le titre est accordé par les patriarches œcuméniques aux voïévodes roumains. "Authentes" désigne en grec les seigneurs, les maîtres. On rencontre aussi un autre terme, celui d'*ēghemôn*. Les deux mots peuvent être associés, ce qui ne doit pas surprendre. Nous avons vu que les sources slaves mentionnent les "pan" et "gospodar", et les sources latines peuvent doubler *dominus*. En roumain, *stăpân* (maître) pouvait être associé à *domn* (seigneur).

³² Il faut noter que le titre de "bey" qui désignait également les voïévodes exprimait seulement une dignité (seigneur, prince), mais pas un titre de souveraineté.

³³ *Istoria Țării Românești*, op. cit., p.3.

³⁴ Grigore Ureche, op. cit., p.129.

mot "*domn*". Certes, dans la langue contemporaine, le terme a pris aussi un sens commun³⁵, mais les dérivés du mot ont conservé leur sens originel³⁶.

Le regard que portent les chroniqueurs roumains sur la signification du titre de "*domn*" est encore plus significatif; leur apport est, dans la perspective idéologique qui nous intéresse, encore plus important que les actes anciens. En effet, ils ont clairement établi le rapport entre les deux titres de "*domn*" et de "voïévode". Dans une version de la *Chronique des Cantacuzène*, le légendaire Radu le Noir, qui fonda le "Pays roumain" (la Valachie) en 1290, était déjà un voïévode au moment où il "descendit" de Transylvanie pour venir fonder la principauté. Mais sa titulature complète n'est précisée, en slavon et en roumain, qu'après la soumission complète de l'ancien Pays, représenté ici par la noblesse olténienne³⁷. Par conséquent, c'est seulement lorsqu'il eut établi sa pleine domination sur le pays que le voïévode Radu le Noir put exprimer sa souveraineté avec une titulature complète.

Le chroniqueur moldave Miron Costin, reprenant une ancienne chronique hongroise, prétend que le premier voïévode valaque avait reçu ce titre de son père, alors prince de Transylvanie: en effet, dès qu'il reconnut son fils, "il a donné un privilège à ce garçon pour être *vaida*, c'est-à-dire voïévode, sur ce territoire et quand il est devenu grand, lui le premier est sorti avec ce peuple des montagnes au pouvoir (*la domnie*), comme Dragos chez nous"³⁸. Seul le titre de voïévode a été attribué, mais le pouvoir est clairement une *domnie*, c'est-à-dire une "seigneurie" autoconférée.

Quant au titre des princes moldaves, il est exprimé par Miron Costin, curieusement, sous une forme déjà tardive, correspondant au règne de Pierre Ier Mușat³⁹. Mais le chroniqueur, s'il fait dans sa *Chronique polonaise* du titre une réalité très ancienne, ajoute dans le *Poème polonais* une version quelque peu contradictoire, mais d'un intérêt idéologique certain. Rejetant les premiers voïévodes dans l'oubli d'une histoire lointaine, il invente une véritable naissance de la *domnia*, sous Alexandre le Bon

³⁵ "*Domn*" désigne aujourd'hui aussi bien un prince roumain - dans l'historiographie - qu'un simple "monsieur". L'évolution sémantique est comparable au français, qui connaît "(mon)sieur" et "seigneur".

³⁶ Ainsi, le verbe "régner" (*a domni*). Il est intéressant de constater que pour les Roumains, le mot "règne" ne dérive pas comme en français du pouvoir royal, mais de celui du "seigneur".

³⁷ *Istoria Țării Românești*, op.cit., p.2-3.

³⁸ Miron Costin, *Cronica Țărilor Moldoviei și Munteniei [Cronica polonă]*, trad. P.P. Panaitescu, dans *Opere*, Bucarest, 1958, p.211. L'auteur précise aussi le rapport entre ces titres dans son Poème Polonais, *Istorie în versuri polone despre Moldova și Țara Românească [Poema polonă]*, trad. P.P. Panaitescu, dans *Opere*, Bucarest, 1958, p.235: "Mais l'enfant, le prince le fait bientôt *vaida*, îc'est's ainsi îqu's on nomme en hongrois les voïévodes. Plus tard, ils commencèrent à porter le titre serbe de *gospodar*,, mais en hongrois ils se nommaient chez les Hongrois *vaida*, et dans leur langue on les nommait *domni*". Le voïévodat est la dignité reconnue par les étrangers; le titre interne de souveraineté est bien "*domn*", proche du terme slave *gospodar*..

³⁹ Miron Costin, *Cronica Țărilor Moldoviei și Munteniei*, p.211-212 : "Et le titre ancien des seigneurs de Moldavie est ainsi: "*Milostiju Bojiejju, mî Iw N. voevoda i gospodară zemli Moldavskoi, ôbladatelâ vosnhâ stranâ ôd planinu do morja*", c'est-à-dire: "Par la grâce de Dieu, nous, Io (N) voïévode et seigneur des pays de Moldavie, maître de toutes les parties des montagnes jusqu'à la mer". Et jusqu'à aujourd'hui, toujours, il est d'usage que le titre, tant des seigneurs de Moldavie que de Valachie, s'écrive en langue serbe".

(1400-1432), "qui comme un roi a été nommé le premier *gospodar*, de la même manière qu'un monarque glorieux"⁴⁰.

Peu importe ici la réalité historique: les anciennes chroniques sont coutumières de ce genre d'approximation, et l'essentiel est de saisir l'importance idéologique de cette légende. Alexandre le Bon apparaît, dans la tradition historique, comme le premier voïévode puissant de la Moldavie et c'est sous son règne que les relations avec Constantinople se sont normalisées, aboutissant à la reconnaissance définitive de la métropole ecclésiastique moldave. Les actes émis par le souverain devaient être au XVIIe siècle, tout comme aujourd'hui, conservés en plus grand nombre que ceux de ces prédécesseurs, si bien qu'Alexandre figurait naturellement à l'époque de Miron Costin comme le premier véritable souverain de la Moldavie. Or, il était connu, grâce aux chroniques hongroises, que le premier voïévode, Dragoș, avait été un vassal du roi de Hongrie. Par l'adjonction du titre de *gospodar/domn* sous ce règne illustre, Miron Costin cherchait donc à exprimer non pas l'existence politique de la Moldavie, plus ancienne, mais bien sa souveraineté.

Puisque le seul titre véritablement reconnu à Alexandre le Bon dans tous les États voisins était "voïévode", Miron Costin transforme le terme imprécis de "*domn*" (seigneur) en un véritable titre de souveraineté. En outre, il affirme que la *domnia* moldave correspondait à une domination monarchique sur les sujets. Quelques décennies plus tard, le prince Démètre Cantemir, exilé en Russie, où il rédigea en latin (1715) sa *Descriptio Moldaviae*, affirmait exactement la même chose sur la nature du pouvoir des premiers princes : "ils conduisaient leurs sujets selon leur volonté comme les rois (*et enim regum ad instar suo arbitrio regebant sibi subiectus*)"⁴¹.

Confrontés à l'absence d'un titre plus élevé que "voïévode" dans la hiérarchie politique médiévale, les princes roumains ont utilisé le mot "seigneur", à l'origine simple attribut du premier et indiquant seulement une domination territoriale, pour afficher leur souveraineté. Ce sens particulier du terme "seigneur", qui s'exprime avec plénitude dans le roumain "*domn*" - et les mots du champ lexical correspondant - avait avant tout un sens interne. Il précisait que les princes, comme des rois ou comme des empereurs⁴², incarnaient bien l'autorité suprême face aux sujets. C'est pourquoi d'ailleurs, à l'époque où les princes roumains émettaient encore régulièrement une monnaie (XIVe- XVe siècles), le titre de "seigneur" n'apparaissait pas dans les légendes, contrairement à celles de leurs sceaux⁴³. A l'extérieur, et surtout aux yeux des cours hongroise et polonaise, les princes demeuraient des voïévodas.

⁴⁰ Miron Costin, *Istorie în versuri polone*, *op.cit.*, p.235. Le passage en italique est souligné par nous. En contradiction avec les sources, il prétend que le titre complet a été inventé sous ce règne, p.236: "D'alors date aussi le titre de *gospodar* et voïévode du Pays de Moldavie des montagnes et jusqu'à la mer".

⁴¹ Dimitrie Cantemir, *Descriptio Moldaviae (Descrierea Moldovei)*, éd. trad. G. Guțu, présentée par M. Holban avec les commentaires de N. Stoicescu, Bucarest, 1974, p.186-187.

⁴² Le terme de "tsar" est employé dès le XVe siècle dans des sources roumaines en langue slave; mais il ne s'agit pas d'un titre officiel retenu dans les privilèges princiers.

⁴³ Emil Virtosu, *op.cit.*, p.229: "Nous pouvons admettre que les monnaies, étant destinées à une circulation qui pouvait dépasser, et sûrement, dépassait les limites du pays émetteur, ne devaient pas comprendre le titre de *dominus*, ni même en traduction slave, sa présence étant contraire à l'état de vassalité". L'auteur oppose cela à la présence du titre dans les sceaux des voïévodas roumains. Mais nous ne croyons pas que l'explication unique soit à

Et pourtant, la *Chronique polonaise* de Miron Costin, comme la *Descriptio Moldaviae* de Cantemir, furent rédigées dans des langues étrangères et étaient d'abord destinées à d'autres pays. Il s'agit donc aussi de montrer, mais à une époque plus tardive, que les simples voïévodes roumains, "seigneurs" de leur pays, avaient sur leurs sujets une autorité comparable à celle de souverains plus puissants. Or, la définition de la *domnia* par Costin ou par Cantemir (le "*domn*" est comme un roi dans sa principauté) n'est rien d'autre qu'une expression souveraine.

Les princes sont-ils parvenus à créer, avec la *domnia*, une structure nouvelle ? Cela est hors de doute à l'intérieur des Principautés: en aucun cas, le voïévodat n'aurait pu exprimer en totalité le pouvoir des voïévodes. A l'étranger, évidemment, les réalités prirent le dessus sur les prétentions idéologiques des princes, et la souveraineté ne fut jamais reconnue dans sa plénitude. Mais l'échec ne fut pas complet, comme en témoignent les hésitations des voyageurs ou auteurs étrangers, quant au titre précis à donner aux souverains roumains. Enfin, il est bien connu que les princes roumains furent fréquemment désignés aux XVIIIe et XIXe siècles avec le titre de "*hospodar*". L'emploi de ce terme montre bien que l'on avait compris la désuétude du mot "voïévode", et son emploi tel quel dans des textes français par exemple atteste que l'on a affaire à une institution dont on ne trouvait pas l'équivalent exact⁴⁴.

Institution originale, la *domnia* n'en a pas moins emprunté de nombreux caractères aux peuples voisins. Nicolae Iorga avait mis le doigt sur un problème réel: "Est intéressant, du reste, aussi le fait que les princes roumains n'ont demandé à personne la reconnaissance d'un titre supérieur à celui qu'ils avaient la conscience de représenter : le pouvoir intégral"⁴⁵. Ce titre imprécis est d'après lui porteur de l'idée impériale, par l'imitation du *Dominus* latin unique, qui était dans des temps anciens l'empereur⁴⁶. L'imprécision du titre souverain roumain ouvrait la porte aux interprétations les plus larges quant à la nature même de la *domnia*.

rechercher dans un "état de vassalité". Les monnaies comprennent en général le nom et le titre du souverain; or, nous avons vu que le seul titre reconnu était "voïévode", d'où son emploi privilégié, *a fortiori* sur des monnaies, c'est-à-dire en effet un instrument d'échange avec des pays voisins.

⁴⁴ Voir par exemple son emploi par le comte d'Hauterive en 1787, dans *Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie présenté à Son Altesse Sérénissime le Prince Alexandre Ypsilanti Hospodar Régnaant en 1787*, Bucarest, rééd., 1902, *passim*. Le comte d'Hauterive fut le secrétaire du prince moldave Alexandre Mavrocordat.

⁴⁵ Nicolae Iorga, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, vol.III, Bucarest, 1937, Livre I, chapitre V, p.204.

⁴⁶ *Ibid.*, p.31. Il avance cette hypothèse : les Roumains accédèrent à la notion catholique de duché (voïévodes), mais ne purent recevoir de la Papauté, en tant qu'orthodoxes, la couronne royale : "Ce qui restera donc aux Roumains ce sera la seule possibilité d'élever leur voïévodat de lui-même à un rang plus haut, et pour cela ils se serviront de la persistance chez eux de l'idée impériale, qui mène à un *Domn* (*dominus noster imperator*), et de l'exemple des dominations touranniennes à peine disparues, qui dirigent vers l'autocratie monarchique".

POLITICA CTITORICEASCĂ A DOMNILOR ȚĂRII ROMÂNEȘTI (A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVII-LEA)

MARIANA LAZĂR

“Primește de la noi, o binecuvântate Mesia, această sfântă biserică, pe care am clădit-o întru slava numelui tău și răsplătește-ne pe noi pentru osteneala noastră cu cereasca ta împărăție”¹ - expresie literară a reprezentării plastice din tabloul votiv, ce sintetizează rațiunea și finalitatea actului ctitoricesc, credința în Hristos și speranța dobândirii mântuirii, a vieții veșnice.

Omul Evului Mediu rămâne în esență sa profund religios, marcat de omniprezența divinului în viața cotidiană și, astfel, preocupat ca prin faptele sale bune să obțină bunăvoința și protecția lui Dumnezeu în timpul vieții, iar după moarte mântuirea. Aceste considerente le luăm în calcul atunci când încercăm să explicăm rolul deosebit pe care Biserica - instituția căreia îi revenea transmiterea mesajului cristic și principalul garant al mântuirii² - l-a avut în viața comunității medievale. Pe măsura înaintării dinspre secolele de început spre cele târzii ale Evului Mediu, percepem o accentuare a sentimentului de pietate³, manifestată atât prin danii și ctitoriri de lăcașuri de cult, cât și prin preocuparea pentru cei morți.

Secolul al XVII-lea stă sub semnul unei crize profunde, marcată în sensibilitatea omului prin sentimentul de frică, de nesiguranță, de vremelnicie a vieții (statut, avere)⁴. Din cronici și hrisoave răzbat temerile omului în fața calamităților naturale, a războaielor, foametei și molimelor⁵; destinele schimbătoare (“fortuna labilis”) devin o constantă a unei societăți marcată de instabilitate politică: “socotindu domnia mea schimbările vremilor care se întâmplă în lucruri omenești dentru întâmplările lumii,

¹ Paul de Alep, *Călătoriile patriarhului Macarie, în Călători străini despre țările române*, vol. VI, întocmit de M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru și Mustafa Ali Mehmet, București, 1976, p. 224.

² R. W. Southern, *L'Eglise et la société dans l'Occident médiéval*, Paris, 1987, p. 10; Marcel Ganchet, *De la teocrație la democrație*, în “*Polis. Revistă de științe social-politice*”, nr. 2/ 1995, p. 4.

³ Maria Crăciun, *Semnificațiile ctitoririi în Moldova medievală. O istorie socială a religiei*, în vol. *Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, București, 1998, p. 151-155.

⁴ Florin Constantiniu, *Sensibilité baroque et régime nobiliaire (considerations préliminaires)*, în RESEE, XVII, nr. 2/ 1979.

⁵ Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *Cavalerii Apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800)*, București, 1993, p. 72-74, 87-88, 95, 100, 102-103.

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XIX, 2001, p. 79-108

care de multe ori vin de la bine la rău și de la norocire spre nenorocire”⁶. Starea permanentă de incertitudine determină căutarea unor puncte de sprijin, dintre care credința în puterea lui Dumnezeu de a ocroti viața și a împlini destinele devine esențială. Drept aceea, cugetând la modalitatea de a obține iertarea și sprijinul divin, credincioșii fac danii și ridică lăcașuri de cult, unde preoții să se roage pentru veșnica lor pomenire. Ctitoria devenea, astfel, o acțiune cu o finalitate spirituală. Lăcașul de cult se înălța ca o rugă de mulțumire adusă lui Dumnezeu pentru protecția și sprijinul acordat în diverse situații sau în împlinirea unor visuri.

Domnitorul, ales “din mila lui Dumnezeu” și “uns” ca reprezentant al său pe pământ, își exprimă gratitudinea prin construirea unor “Case ale lui Dumnezeu”, prin susținerea Bisericii și prin bogate danii acordate ei⁷. Actul său devenea, într-un anumit sens, legitimator, înscriindu-l într-o serie ce urca până la împăratul David și-i cuprindea în rândul său pe împărații bizantini, craii sârbi și bulgari și pe “bătrânii domni” ai țării⁸. Gestul său căpăta, totodată, exemplaritate pentru supuși, fiind imitat prin alte ctitoriri sau susținut prin danii acordate lăcașului zidit de domn.

În alegerea momentului, a locului și hramului bisericii, motivațiile ctitorilor erau diverse; victoria într-o bătălie (biserica Mitropoliei, Constantin Șerban), protecția acordată în împrejurări care îi pereclitau viața (Cotroceni, Șerban Cantacuzino), comemorarea strămoșilor (Brâncoveni, Constantin Brâncoveanu), minunile dumnezeiești ce se săvârșeau într-un loc sau într-un lăcaș (Dintr-un Lemn, Șerban Cantacuzino, Ștefan Cantacuzino, Sfântul Ioan-Grecesc, Constantin Brâncoveanu) deveneau argumente pentru zidirea unui așezământ religios. Semnificații deosebite exprima și opțiunea pentru un anumit hram; Maicii Domnului⁹ sau Sfinților, în dubla lor calitate divină și umană, li se dedicau biserici, în speranța că vor fi intercesorii ctitorilor pe lângă Isus Hristos, pentru ocrotirea vieții și obținerea iertării la Judecata de Apoi. Conștientizarea tot mai intensă a vremelniceității vieții marchează o preocupare sporită pentru viața “de după moarte”, obsesia mântuirii și teama de Infern devenind esențiale în mentalitatea omului medieval¹⁰. Supuși mereu greșelii, credincioșii sperau ca prin faptele lor bune să obțină iertarea divină și să-și asigure astfel viitorul. Iar dintre aceste fapte “mai mare iaste a ridica cineva și a zidi și a face case sfinte și dumnezeiești lăcașuri”¹¹, unde preoții să se roage pentru mântuirea ctitorului, a familiei sale, a părinților și a

⁶ Hrisovul lui Constantin Brâncoveanu pentru m-rea Sf. Gheorghe, DANIC, Doc. ist., XI/ 31.

⁷ Idem, Manuscrise, nr. 691, f. 16v: “lui Dumnezeu ... celui ce pre noi ne-au înălțat la scaun ... și cu destoinicia domnii ne-au împodobit, vrând a-i aduce slavă și mulțumită sfinții sale pentru această multă facere de bine și dăruire care fu spre noi”, a construit o mănăstire.

⁸ *Ibidem*.

⁹ Rolul deosebit pe care Fecioara Maria îl deținea ca Maică a Domnului a determinat propagarea cultului marianic, multe ctitorii, în special domnești, având ca hram “Adormirea Maicii Domnului”, “Nașterea Maicii Domnului”, “Bunavestire”; vezi D. Stănescu, *Cultul Maicii Domnului*, București, 1925; Wratislav Mitrovic, N. Okunev, *La Dormition de la Sainte Vierge dans la peinture médiévale orthodoxe*, în BS, III, 1931, p. 135-144; Daniel Barbu, *Arta brâncovenească: semnele timpului și structurile spațiului*, în vol. *Constantin Brâncoveanu*, coord. Paul Cernovodeanu, Florin Constantiniu, București, 1989, p. 255 (= *Arta brâncovenească*); Violeta Barbu, *Sisteme de reprezentare populară a cultului marianic în țările române în secolele XVII-XVIII*, în SMIM, XVI, 1998, p. 159-170.

¹⁰ Jacques le Goff, *La Civilisation de l'Occident*, Paris, 1964, p. 240.

¹¹ DANIC, Doc. ist., XI/ 31.

strămoșilor. Este afirmată aici o responsabilitate nu doar pentru propria mântuire, ci și pentru a strămoșilor, venită dintr-o preocupare crescândă pentru sufletele morților¹² și din credința că prin rugăciune și fapte bune îi pot ajuta. O expresie a acestei preocupări o reprezintă tablourile votive, în special cele din ctitoriile Cantacuzinilor și ale Brâncoveanului, care introduc noi elemente iconografice în raport cu formulele clasice de reprezentare. Alături de ctitor și familia sa, care-i închină lui Iisus biserica, apar reprezentate atât rudele, cât și strămoșii lor. Semnificațiile conferite acestor imagini sunt diferite, în funcție de perspectiva de abordare. În plan religios, se dorea ca efectele benefice ale actului de ctitorie să se reverse nu numai asupra ctitorului, ci și asupra întregii sale familii, iar rugăciunile rostite în lăcaș să-i vizeze și pe cei morți, a căror imagine era prezentă în spațiul liturgic.

Dintr-o altă perspectivă, politico-socială, compactitatea acestor grupuri numeroase era expresia mentalității unei familii nobile, cultivate, mândre de descendența sa, care le impunea un rol de prim plan în viața politică a țării și care-și afirma și în acest mod poziția¹³. Actul de ctitorie devenea o modalitate de a legitima un anume statut sau de a justifica anumite pretenții. Dacă dobândirea mântuirii se afla la baza actului de ctitorie, mărimea, bogăția lăcașului construit (prin aspect, somptuozitatea odoarelor liturgice, multitudinea proprietăților) erau semnele care-l individualizau, mărturisind statutul ctitorului și dorința lui de a-i impresiona pe ceilalți. Unele dintre aceste biserici erau destinate a fi necropole ale familiei și cu atât mai pregnantă devenea grija pentru înfățișarea lor, pentru imaginea pe care vroiau să o impună.

În țările române actul de ctitorie (cu drepturile și obligațiile pe care le presupunea) era instituția cu cea mai puternică amprentă bizantină, evidențiind încă odată rolul deosebit pe care Patriarhia din Constantinopol l-a avut în organizarea instituțională a Bisericii nord-dunărene¹⁴. Dreptul de ctitorie a cunoscut o largă aplicație în acest spațiu, fiind prezent atât sub forma scrisă a nomocanoanelor, cât și sub formă consuetudinară¹⁵. De el beneficia orice persoană, condițiile impuse celui care dorea să ridice un lăcaș fiind să obțină aprobarea ierarhului bisericesc al locului și să dispună de resursele necesare edificării așezământului și asigurării traiului slujitorilor lui¹⁶. Dispunând de drepturi specifice, dintre care cel de a fi pomenit în rugăciunile preoților, de a apărea în tabloul votiv și de a fi înmormântat în lăcașul ctitorit de el erau esențiale, ctitorul și le putea transmite succesorilor săi. Problema delicată era cea a situației bunurilor donate mănăstirii, care, conform pravilelor și obiceiului, intrau definitiv în proprietatea acesteia, ctitorul sau donatorul nemaiavând nici un drept asupra lor: "de vreme ce acelea care va dăruia cinevaș la om nu le mai stăpânește el, dar încă acelea care

¹² Maria Crăciun, *op. cit.*, p. 156.

¹³ Maria Ana Musicescu, *Introduction à une étude sur le portrait de fondateur dans le Sud-Est Européen. Essai de typologie*, în RESEE, VII, nr. 2/ 1969, p. 299-302; Răzvan Theodorescu, *Civilizația românilor între medieval și modern. Orizontul imaginii (1550 - 1800)*, vol. II, București, 1987, p. 70 (= *Civilizația românilor*).

¹⁴ Gheorghe Cronț, *Dreptul de ctitorie în Țara Românească și Moldova. Constituirea și natura juridică a fundațiilor din Evul Mediu*, în SMIM, IV, 1960, p. 87-88; Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1980, p. 72-77.

¹⁵ Gh. Cronț, *op. cit.*, p. 88.

¹⁶ *Ibidem*, p. 97-98, 103.

odată le-au afierosit, nu poate iarăși să le stăpânească...”¹⁷. El își păstra însă dreptul de a supraveghea buna administrare a lăcașului ctitorit, intervenind atunci când existau probleme¹⁸. Referitor la desemnarea egumenilor mănăstirilor, regula, instituită de Nicodim în secolul al XIV-lea, dădea dreptul comunității de călugări să-și aleagă starețul (în cazul închinării, comunitatea ortodoxă căreia îi fusese închinat lăcașul îl trimetea pe egumen). Că ea a fost deseori încălcată, o dovedesc gramatele patriarhului Ieremia al II-lea, ca și mai multe hrisoave din secolul al XVII-lea care o întăresc¹⁹. Probabil că pe primul egumen îl desemna ctitorul. Totuși, abuzuri în administrarea proprietăților mănăstirilor s-au produs în dese rânduri, unele dintre ele fiind sancționate de domnie sau de ierarhii bisericești. Însă, principiul general rămânea cel al autonomiei lăcașului de cult în raport cu ctitorul, obligațiile slujitorilor săi fiind cele ce decurgeau din dreptul de ctitorie - de a beneficia de rugăciunile preoților și de a fi înmormântat în biserică.

Înscriindu-se pe aceleași coordonate, politica ctitoricească a domnilor Țării Românești din perioada supusă analizei marchează un moment important în evoluția actului ctitoricesc domnesc, fiind ultimul de o asemenea amploare pe care-l va mai cunoaște societatea românească. În studiul nostru am optat pentru o prezentare cronologică, pe domnii a activității ctitoricești, încercând să decelăm, acolo unde izvoarele ne-au permis, motivațiile, rațiunile care au dus la construirea unui lăcaș de cult. Conotațiile pe care le-am atribuit actului de ctitorie s-au limitat numai la acțiunea de a construi, a reface o biserică sau o mănăstire, neluând în calcul daniile sau întăririle domnești acordate așezămintelor religioase în general.

O derogare de la aceste limite am făcut în analiza daniilor către comunitățile ortodoxe de la Locurile Sfinte, luând în considerație motivația principală a domnilor donatori, aceea de a deveni “noi ctitori” ai acestor așezăminte prestigioase, prin refaceri ale construcțiilor, închinări de metohuri sau bogate danii în bani și obiecte de cult. Politica de susținere a Ortodoxiei, aflată în condițiile grele ale dominației otomane, i-a transformat în adevărați protectori și le-a conferit prestigiu înaintea multor credincioși din aceste teritorii.

Debutând sub semnul realizărilor deosebite, și în plan ctitoricesc, ale domniei lui Matei Basarab, cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea punctează în derularea ei unele repere esențiale, reprezentate de monumente - simbol, recognoscibile și relaționate între ele prin anumite elemente comune: biserica Mitropoliei din București (1655-1658, 1665-1668), biserica mănăstirii Cotroceni (1679-1682), a mănăstirii Hurezi (1691-1697) și a mănăstirii Sfântul Gheorghe Nou (1696-1698, 1705-1707). Ctitorii acestor mănăstiri, mari boieri deveniți domni, sunt înrudiți între ei, ca descendenți ai

¹⁷ T.G. Bulat, *Dreptul de patronat în Biserica Ortodoxă Română*, în AB, nr. 1-4/ 1937, p. 9-10 (extras).

¹⁸ În hrisovul său de închinare a m-rii Cotroceni către Muntele Athos, Șerban Cantacuzino lăsa drept “supraveghetori” atât pe domnii țării, cât și pe urmașii săi Cantacuzini, conferindu-le dreptul de a o scoate de sub închinare dacă nu erau respectate prevederile actului său, vezi DANIC, Suluri I/ 7.

¹⁹ *Ibidem*, I/ 4; vezi și Aurelian Sacerdoțeanu, *Unde se păstrau vechile acte normative din Țara Românească*, în RA, nr. 2/ 1931, p. 175-181.

Craioveștilor - Constantin Șerban, Șerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu, domniile ultimilor doi marcând și o nouă etapă în evoluția civilizației românești.

Elementul principal care pune în relație monumentele lor este filiația tipologică a planului constructiv, modelul fiind ctitoria lui Neagoe Basarab de la Curtea de Argeș²⁰. Opțiunea pentru acest tip de plan - treflat, cu pronaos supralărgit, căruia i se adaugă un pridvor, element constructiv generalizat în secolul al XVII-lea - avea o dublă semnificație. Raportarea la Neagoe Basarab, domnitorul ce deschisese Craioveștilor calea spre tron, dobânda un sens de legitimare politică și dinastică pentru domnitorii descendenți sau înrudiți cu această puternică familie boierească²¹.

Dintr-o altă perspectivă, tipul de plan Curtea de Argeș devenise unul dintre cele reprezentative pentru o ctitorie domnească, fiind preluat de mai multe biserici a căror destinație principală, mărturisită sau nu, era aceea de necropolă a unei noi familii domnitoare²². În condițiile în care domnia vechilor Basarabi apusese, chiar dacă își căutau pentru legitimare legături, mai mult sau mai puțin fictive, cu ei, intenția acestor domni era de a fi începătorii unor dinastii, care să domnească pe tronul Munteniei sau al ambelor țări românești (Șerban Cantacuzino)²³. Ctitoriile lor, monumente deosebite, deveneau spațiul ce urma să adăpostească mormintele familiei, loc de pomenire în raporturile cu divinul, dar și loc al memoriei, al istoriei unei familii. În biserică, spațiul comunitar prin excelență al Evului Mediu, istoria unei familii, a unei dinastii se derula înaintea credincioșilor veniți să se roage, păstrând astfel vie în memorie imaginea domnitorilor și relațiile dintre ei. Semnificative dintr-o asemenea perspectivă deveneau reprezentările iconografice din spațiul destinat ctitorilor: pronaosul. Deși pictura originală nu se păstrează decât la Hurezi, ea este dăătoare de măsură pentru ideologia dinastică și mentalitatea "istoristă" a acestor ctitori - reprezentarea strămoșilor domnești, Basarabești, cu vădit sens legitimator. Alături lor, pentru a sublinia ideea de continuitate, dar introducând și elemente inedite, în tabloul votiv apar atât ctitorul cu familia cât și rudele sale, compactitatea grupului mărturisind puterea unei noi familii ce-și aducea reprezentanții pe tron; această iconografie, o caracteristică a ctitoriilor Cantacuzine de la Cotroceni, Filipeștii de Pădure, Măgureni, va atinge o complexitate deosebită prin simbolismul ei în ctitoria de la Hurezi a Brâncoveanului.

Caracteristică acestor mari boieri ajunși domni le este o activitate constructivă anterioară obținerii domniei, fiind ctitorii bisericilor - paraclis din propriile curții boierești (Constantin Șerban la Dobreni, 1646; Șerban Cantacuzino la Drăgănești, 1667;

²⁰ N. Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia și Oltenia*, p. a III-a, *Secolul al XVII-lea*, în BCMI, XXV, 1933, p. 34-36, 63-66; R. Theodorescu, *Civilizația românilor*, p. 77, 88.

²¹ Idem, *Histoire de l'art-histoire des mentalités. Quelques reflexions sur le cas roumain (1600-1800)*, în RRH, nr. 4/ 1983, p. 339. În pisania de la Curtea de Argeș, Șerban Cantacuzino îl numește pe Neagoe Basarab "despre mumă strămoșul domniei mele", vezi Constantin Bălan, *Inscripții medievale și din epoca modernă a României. Județul istoric Argeș (sec. XIV - 1848)*, București, 1994, p. 213-216 (= *Inscripții Argeș*).

²² R. Theodorescu, *Civilizația românilor*, p. 77, 88; în București, celor amintite li se adaugă m-reă Radu Vodă, ctitorită la începutul secolului de Radu Mihnea pe locul celei a lui Alexandru Mircea.

²³ Cunoscut sunt tratativele lui Șerban Cantacuzino cu imperiul pentru impunerea sa și a descendenților săi ca domni ai Țării Românești și ai Moldovei, vezi Banul Mihai Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, București, 1902, p. 219.

Constantin Brâncoveanu la Potlogi, 1683, Mogoșoaia, 1688)²⁴. Însă, ctitoriile lor domnești se înscriu într-un cu totul alt registru, în special cele ale Cantacuzinului și Brâncoveanului, prin elementele pe care le introduc contribuind în mod definitiv la impunerea unui nou stil în societatea românească.

Comparativ cu aceste așezăminte religioase, ctitoriile celorlalți domni din a doua jumătate a secolului al XVII-lea mărturisesc prin simplitatea lor despre însăși poziția ctitorului. O domnie ce stătea sub semnul unei iminente schimbări, caracteristică a vieții politice din această perioadă, în condițiile accentuării dominației otomane, legăturile slabe cu țara, ca și lipsa unor resurse suficiente nu le-au permis să desfășoare o politică constructivă notabilă. Monumentele lor păstrează linia tradițională, atât în ceea ce privește planul, cât și decorația, mergând spre o simplificare și, semn al timpului, unele rămân neterminate sau nedotate la îndepărtarea din scaun a ctitorilor.

Monumentul de debut al activității constructive din a doua jumătate a secolului al XVII-lea va deveni sediul instituției religioase reprezentative, Mitropolia țării, de edificarea lui legându-se numele a trei domnitori²⁵. În tradiția istorică, ctitorirea bisericii cu hramul "Sfinții Împărați Constantin și Elena" (nu întâmplător ales, Sfântul Constantin fiind patronul spiritual al ctitorului) ar fi fost modalitatea prin care domnitorul Constantin Șerban, cu soția sa Bălașa mulțumeau lui Dumnezeu pentru sprijinul acordat în bătălia de la Șoplea contra slujitorilor domnești, care puneau capăt tulburărilor pe care aceștia le produsese în țară încă din finalul domniei lui Matei Basarab. De fapt, noul statut de domn îi impunea edificarea unui așezământ demn de poziția sa. Lucrările de construcție s-au desfășurat în scurta perioadă de stabilitate internă, biserica ridicându-se în locul unui schit al lui Oprea iuzbașa, pe o înălțime situată la una dintre marginile orașului. Referitor la raporturile ctitorului cu acest schit, informațiile sunt neclare. În timpul domniei lui Radu Leon, un călugăr de la Sinai se plânga domnului că locul pe care și-a construit Constantin Șerban biserica ar fi aparținut mănăstirii Sfânta Ecaterina din București, închinată la Sinai. Deși boierii hotarnici trimiși de domn să cerceteze zăpisele și să hotărâască moșia resping pretențiile călugărului sinait, în final domnitorul hotărăște să închine mănăstirea Sfântul Gheorghe Vechi la Muntele Sinai, dându-i și o parte din vama cea mare din vaduri²⁶.

Începute probabil în 1655 sub supravegherea ispravnicilor Radu Dudescu logofăt și Gheorghe șufariul din Târgoviște, lucrările de construcție au rămas nefinalizate în 1658, când domnul era obligat să părăsească tronul. Detalii prețioase privind stadiul construcției ne oferă diaconul Paul de Alep, însoțitorul patriarhului Macarie al Antiohiei. Remarcând asemănarea ctitoriei lui Constantin Șerban cu cea de Argeș a lui Neagoe

²⁴ Nicolae Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România, I, Țara Românească*, (=Bibliografia), vol. 1, 1970, Dobreni, p. 280, Drăgănești, p. 286, Potlogi, p. 512; idem, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București* (=Repertoriul București), București, 1961, p. 235-236 (Mogoșoaia).

²⁵ Referitor la catedrala mitropolitană, vezi N. Șerbănescu, *Scurt istoric al Catedralei Patriarhiei Române*, în BOR, nr. 7-8/ 1958, p. 827-842; P. E. Miculescu, *Câteva constatări făcute asupra monumentelor din Dealul Patriarhiei, contribuind la restabilirea aspectelor lor originale și la precizarea unor date istorice*, în "Sesiunea științifică a DMI", 1963, p. 15-22; idem, *Restaurarea catedralei Patriarhiei din București*, în "Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare", 1964, p. 61-91; Victor Brădulescu, *Catedrala patriarhală din București*, în MB, nr. 7-12/ 1960, p. 141-152.

²⁶ DANIC, Mitrop. Ț. Rom., CCLIII/ 3.

Basarab, Paul de Alep ne prezintă astfel biserica "... este de cărămidă și în navă are doisprezece stâlpi... de piatră, ca să împlinească numărul celor doisprezece apostoli. Deasupra ei se înalță patru turle mari și pe dinafară un pridvor larg. Acoperișul e învelit cu plumb"²⁷. Din descrierea făcută reținem că, de fapt, biserica dispunea de toate elementele constructive specifice. Urma să fie, poate, tencuită și apoi zugrăvită.

Tărnosirea lăcașului și-o asumă urmașul în scaun al ctitorului, Mihnea al III-lea, alegând drept zi de desfășurare a ceremoniei sărbătoarea din 6 iunie 1658 "Duminica Tuturor Sfinților". Slujba, oficiată de patriarhul Macarie, ne este descrisă cu lux de amănunt de Paul de Alep, care remarcă abilitatea acestui controversat domn în executarea unor gesturi specifice clerului și actului sfințirii bisericii²⁸.

Rămas în acest stadiu pentru câțva timp, lăcașul va beneficia de atenția unui al treilea domn, Radu Leon; dorind "ca să mă chiemu și domnia mea ctitor", începând din 1665 el zugrăvește și împodobește biserica, ispravnic fiind, se pare, Șerban Cantacuzino²⁹. Gândind să-și lege numele de o ctitorie importantă, cu prestigiu, în urma discuției cu mitropolitul, episcopii și boierii, Radu Leon dispune ca această mănăstire să devină sediul Mitropoliei țării, "cum iaste și ceia den Târgoviște"³⁰. Conferirea acestui statut a avut o influență deosebită asupra evoluției ulterioare a lăcașului; prin atenția acordată de credincioși, reflectată în daniile primite, se va impune drept cel mai bogat așezământ religios al țării. Mutarea sediului Mitropoliei era urmarea așezării domniei în București, în urma interdicției de a mai locui la Târgoviște, impusă de Poarta Otomană domnilor români³¹.

Biserica Mitropoliei, deși nu se distinge prin inovații deosebite nici în structura planului, nici în decorație, este totuși un monument deosebit, armonios proporționat. Referitor la celelalte clădiri construite de Constantin Șerban în jurul bisericii, nu avem prea multe informații; în mod sigur a ridicat o casă unde va locui mitropolitul. În 1698 Constantin Brâncoveanu zidește clopotnița dinspre răsărit³².

Biserica Mitropoliei nu a fost singurul lăcaș ctitorit de acest domn. Considerând că "toate lăumeștile sunt" trecătoare" și numai faptele bune sunt cele care contează, Constantin Șerban zidește în 1656 biserica domnească din Pitești, cu hramul "Sfântul Gheorghe", sperând ca acest mare mucenic să-i fie ocrotitor domniei și vieții³³. Elementul original al monumentului îl reprezintă pridvorul etajat, interesante fiind și ancadramentele portalurilor de la pridvor și pronaos.

În speranța reîntoarcerii pe tronul țării, Constantin Șerban ridică lăcașuri de cult și în unele dintre locurile pe unde a pribegit, solicitând astfel ajutorul Domnului. În Ardeal ctitorește biserica de la Tinăud, pe domeniul cumpărat de la Rakoczy, în 1661, la

²⁷ Paul de Alep, *op. cit.*, p. 227-228.

²⁸ *Ibidem*, p. 265.

²⁹ Gheorghe Bezviconi, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947, p. 367, Porfir Uspenski relatează că în pronaos era reprezentat jupan Șerban Cantacuzino mare spătar, ispravnic al construcției; vezi și *Inscripțiile medievale ale României. Orașul București* (= *Inscripții București*), vol. 1, București, 1965, p. 307; Oliver Velescu, *Pisania Mitropoliei din București*, în "*Sesiunea științifică a DMI*", București, 1962, p. 133.

³⁰ DANIC, Doc. ist., LVIII/ 66.

³¹ C. Grecescu, *Mărturiile comisului Iștoc. Un fragment de cronică (1659-1664)*, în RIR, VIII, 1938, p. 92-93.

³² N. Stoicescu, *Repertoriul București*, p. 247.

³³ Ștefan Balș, *Biserica Sfântul Gheorghe din Pitești*, în RMMM, nr. 2/ 1976, p. 62-66.

Munkacs biserica mănăstirii Cerna-Gora și tot atunci biserica de zid de la Msticicov, pe locul uneia de lemn a cneazului Teodor Koriatovici³⁴.

Politica ctitorească a Ghiculeștilor n-a atins amploarea, nici valoarea artistică a celei a rivalilor săi; domni noi, fără legături profunde cu țara, chiar dacă în Moldova dispuneau de o avere importantă³⁵, în Țara Românească probabil că le-au lipsit timpul și mijloacele să ctitorească lăcașuri deosebite. Caracteristica principală a ctitoriilor lui Grigore Ghica este plasarea lor în puncte de frontieră, strategice, venind să completeze sistemul de fortificații inițiat de Matei Basarab prin unele dintre mănăstirile sale³⁶. O asemenea destinație le-a determinat și aspectul, accentul căzând pe zidăria masivă, greoaie, într-un fel fortificată, planul construcțiilor fiind, în general, unul simplu. Definitoriu este turnul - clopotniță ridicat pe pronaos sau pe pridvor cu o dublă destinație, cea specifică, religioasă și cea de punct de observație. Acest plan de biserică având o clopotniță pe pronaos, fusese o inovație a epocii lui Matei Basarab³⁷. Atât inscripțiile, cât și documentele sunt extrem de lacunare în ceea ce privește motivațiile actului ctitoricesc, formula invariabilă care apare în ele fiind cea de "veșnică pomenire".

Prima ctitorie, biserica "Adormirea Maicii Domnului" din Dragoslavele, vechind drumul spre Transilvania, era construită în primii ani de domnie, pisană indicând drept dată a finalizării construcției 26 august 1661³⁸. Sub isprăvnicia lui hagi Gheoca se ridică biserica de tip navă, cu o turlă puternică, naosul fiind despărțit de pronaos printr-un zid foarte gros, cu același rol defensiv. Inscripțiile de pe obiectele de cult donate bisericii de Grigore Ghica și de soția sa, Maria, mărturisesc scopul edificării lăcașului: "spre iertarea greșelelor și mântuirea sufletelor noastre".

Situată tot la o margine a țării, biserica "Sfânta Treime" din Cerneți după tradiție ar fi fost începută de Gheorghe Ghica în timpul scurtei sale domnii. Însă, nici în pisanie și nici în hrisoavele conferite bisericii, Grigore Ghica nu și-l asociază pe tatăl său actului de ctitorie: "care mănăstire ... ziditu-o-am domnia mea și o am înălțat din temelie ei"³⁹. Construită pe o proprietate ce nu aparținea domnului, situație cel puțin ciudată, biserica datează tot din prima domnie a lui Ghica. În 1662 "după zidirea sfintei mănăstiri", domnul cumpără jumătate de sat din Cerneți, pe care i-l închină, "fiind zidită pe pământul Buzeștilor"⁴⁰. Pentru a-i conferi o anumită protecție, dată fiind poziția ei, domnul o închină la 22 mai 1663 mănăstirii Tismana, egumenii acesteia urmând să se

³⁴ Const. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, III/ 1, București, 1944, p. 110-111.

³⁵ Paul Cernovodeanu, *Știri privitoare la Gheorghe Ghica Vodă al Moldovei (1658-1659) și familia sa*, în AIIAI, (I) XIX, 1982, p. 333-352, (II) XIX, 1983, p. 121-134, (III) XXI, 1984, p. 169-178.

³⁶ Tereza Sinigalia, *Arhitectura fortificată din epoca lui Matei Basarab*, în SCIA, t. 32, 1985, p. 49-66.

³⁷ N. Ghika-Budești, *op. cit.*, p. 28.

³⁸ Pr. I. Răuțescu, *Monografia bisericii patriarhale "Adormirea Maicii Domnului" din comuna Dragoslavele, jud. Muscel*, în "Raze de lumină", nr. 4/ 1929, p. 227-239; N. Iorga, *Inscripții din bisericile României* (= *Inscripții*), vol. I, București, 1914, p. 138-139.

³⁹ DANIC, Peceți, I/ 71; T.G. Bulat, *Inscripții din bisericile Olteniei: Cerneți*, în AO, 1924, p. 250-253; Aurel Sacerdoțeanu, *Satul și mănăstirea Cerneți*, în MO, nr. 1-4/ 1961, p. 50-70; D. Buzatu, *Cernețul și bisericile sale*, în idem, nr. 7-8/ 1964, p. 569-587; I. Donat, *Fundațiile religioase ale Olteniei*, partea I, Craiova, 1937, p. 26.

⁴⁰ DANIC, M-reș Tismana, LXXII/ 1. Vânzarea se dovedește a fi un fals, satul nemaifiind o proprietate a Buzeștilor; domnul îi obligă pe aceștia să-i despăgubească pe adevărații proprietari.

ocupe de buna ei chivernisire. Ctitoriei sale domnul îi acordă și jumătate din venitul vămii târgului Cerneți și vinăriciul domnesc de pe moșiile Rogova și Bistrița⁴¹.

Biserica de plan treflat are drept element distinctiv același turn-clopotniță fortificat, cu rol în apărare și supraveghere, de la ultimul dintre cele trei nivele putându-se observa drumul până la Dunăre. Vasile Drăguț o denumea “biserică-culă”, plasând-o la originea acestor locuințe fortificate, culele, ce vor deveni o caracteristică a Olteniei în secolul următor, cu vădit rol defensiv⁴².

În celălalt capăt al țării, spre Moldova, la Focșani, Grigore Ghica zidește între 1663-1664 o nouă mănăstire cu hramul “Sfântul Ioan Botezătorul”⁴³, diferită în raport cu celelalte ctitorii și beneficiind de dărnicia credincioșilor din zonă, care o vor înzestra cu proprietăți. Evlia Celebi descrie mănăstirea ca fiind “bogat împodobită și cu multe fundații pioase”⁴⁴. Reținem funcția esențială pe care călătorul turc i-o asociază, aceea de așezământ de binefacere, oferind zilnic masă “creștinilor sărmani, precum și călătorilor musulmani și nemusulmani”.

“Fiindu la o margine ca aceia ... în drumul tuturor răutăților și cum iaste a să ținea mai cu nevoie decât alte toate sfinte mănăstirii...”, în august 1664 mitropolitul țării, Ștefan, împreună cu episcopii și boierii îi închină vama târgului Focșani (din 10 bani să ia unul)⁴⁵. Remarcăm ineditul acestui act, de obicei domnii fiind cei care închinau ctitoriilor “mile” din veniturile domniei. Mai târziu acest lăcaș apare ca metoh al mănăstirii “Sfânta Anastasia” tămăduitoare de otrăvuri, din Tesalia, fără de a dispune de mărturii documentare privind data și autorul închinării⁴⁶.

Celei de-a doua domnii, mai scurtă și cu probleme deosebite în raporturile interne și externe, îi aparține biserica schitului Fedeleşciori, cu dublu hram “Preobrejenia Domnului; Sfinții Apostoli” ctitorie, se pare, a soției sale Maria. În pisania pusă de fostul mitropolit Varlaam se precizează că cheltuielile construcției fuseseră suportate de domn⁴⁷. Moșia de la Fedeleşciori aparținuse acestui mitropolit pus de Ghica în scaun, de la care o obținea, prin schimb, doamna Maria; la îndemnul soțului său, ea începe în iulie 1673 construirea bisericii, rămasă neterminată la mazierea lui Ghica. Date fiind relațiile dintre ei, finalizarea construcției “au rămas asupra preasfințitului mitropolit chir Varlam”; acesta zugrăvește biserica și o înzestreaază cu obiectele specifice cultului, după cum ni se confesează în pisania din 1702⁴⁸.

Urmașului lui Ghica, Radu Leon I, se datorează nu doar zugrăvirea ctitoriei lui Constantin Șerban, ci și construirea în 1665 a bisericii “Slobozia” din București, cu hramul “Sfântul Mucenic Dimitrie”. Alegerea locului era semnificativă, fiind plasată

⁴¹ DANIC, Peceti, II/71; Al. Ștefulescu, *Mănăstirea Tismana*, București, 1909, p. 99.

⁴² Vasile Drăguț, *Biserica-culă din Cerneți*, în “*Drobeta*”, IV/1980, p. 17-26.

⁴³ D. Caian, *Istoricul orașului Focșani*, Focșani, 1906, p. 76-82.

⁴⁴ Evlia Celebi, *Cartea de călătorii*, în *Călători străini*, vol. VI, p. 729.

⁴⁵ DANIC, M-rea Sf. Ioan din Focșani, III/1.

⁴⁶ N. Iorga, *Fundațiile domnilor români în Epir*, în AARMSI, s. a II-a, t. 36, 1913-1914, p. 882.

⁴⁷ Idem, *Schitul Fedeleşciori*, în BCMI, V, 1917, p. 30-35.

⁴⁸ Nicolae Șerbănescu, *Varlaam, mitropolitul Țării Românești, părintele tipografiei bucureștene (1672-1679)*, în BOR, nr. 12/1958, p. 1144.

lângă crucea ridicată de tatăl său, Leon vodă, pe locul luptei din 1634 cu pribegii conduși de Matei Basarab⁴⁹.

Actul ctitoricesc al lui Antonie vodă vizează refacerea unui monument cu rezonanțe în trecutul țării - biserica domnească din Târgșor⁵⁰. Raportarea la un monument basarabesc putea dobândi un sens de legitimare pentru acest domn cu obârșie nici măcar nobilă, fiul unui negustor, ridicat în scaun prin vrerea Cantacuzinilor. Târgșorul era în același timp locul unde se născuse și de care se lega "mărirea" familiei sale. Legăturile domnului cu acest lăcaș sunt mai vechi; în 1662 Grigore Ghica permitea vornicului Antonie din Negoiești "să măe satele den județul Prahova, de să lucreze la besereca domnească de la Târgșor", sate trecute pe o listă separată la vistierie⁵¹. Din păcate, actul domnesc nu ne oferă detalii despre conținutul lucrărilor ce se făceau la acest lăcaș; nu putem afirma, deci, cu precizie dacă acum a început sau nu refacerea bisericii. În rândul specialiștilor nu s-a ajuns la un consens dacă în 1670 Antonie vodă a dăruit biserica și a ridicat alta din temelie, pe vechile fundații sau pe altele noi sau dacă numai a refăcut-o pe cea veche⁵².

În actul ctitoricesc domnul îl asociază pe fiul său, Neagu, așa cum și-l asociase și la domnie, "trudit-ne-am și noi cu pușinul chelciug de am făcut această sfântă mănăstire ..." ⁵³, bisericii adăugându-i și celelalte clădiri specifice. Nici acestui domn nu-i este dat să-și vadă ctitoria desăvârșită, fiind înlocuit din scaun⁵⁴. La 12 aprilie 1672 Grigore Ghica scutea de dări doi meșteri ce lucrau la mănăstire, dovadă că lăcașul nu fusese terminat⁵⁵. Antonie vodă îi dăruise venitul târgurilor Târgșor și Ploiești și pe cel al celor 12 sate din jurul lor, ca și o milă de 200 bolovani de sare, pe care o va întări și Grigore Ghica⁵⁶.

Biserica de tip navă, cu două turle, are drept element caracteristic zidurile foarte groase, inclusiv cel care desparte pronaosul de naos. Interesantă de subliniat este asemănarea acestui lăcaș cu biserica de la Brebu, ctitoria lui Matei Basarab din 1650, atât în ceea ce privește construcția zidurilor, cât și decorația exterioară; explicația acestei filiații poate veni din participarea efectivă a lui Antonie vodă, ca ispravnic, la construirea bisericii de la Brebu. De altfel, hramul ales pentru ctitoria sa de la Târgșor este și cel al mănăstirii Brebu "Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril", simbolurile teologale ale luptei contra necredincioșilor⁵⁷. Biserica de la Târgșor va rămâne în această stare până în

⁴⁹ N. Iorga, *Inscripții*, I, p. 258-260. Biserica va fi mutată în 1774 de Constantin Năsturel, care zidește în locul ei alta din cărămidă, vezi N. Stoicescu, *Repertoriu București*, p. 304.

⁵⁰ Ion Ionașcu, *Mănăstirea Târgșor*, în BOR, nr. 7-8/ 1938, p. 356-420.

⁵¹ DANIC, Doc. ist., CXCVI/ 218.

⁵² N. Cazacu, *Despre data zidirii bisericii mănăstirii Târgșor*, în GB, nr. 7-8/ 1963, p. 732-733; N. Simache, *Monumentele feudale din Târgșorul vechi*, în BOR, nr. 3-4/ 1969, p. 409-415; N. Constantinescu, *Note arheologice și istorice asupra Curții feudale de la Târgșor*, în SCIV, 1969, p. 83-100.

⁵³ I. Ionașcu, *op. cit.*, p. 371-372.

⁵⁴ Înlocuit din domnie, Antonie Vodă moare la Constantinopol; se pare că fratele său, Ioan îi aduce trupul în țară și îl îngroapă în ctitoria lor de la Popești (Ilfov), vezi N. Stoicescu, *Bibliografia*, p. 509.

⁵⁵ N. Simache, *op. cit.*, p. 410.

⁵⁶ I. Ionașcu, *op. cit.*, p. 380.

⁵⁷ N. Simache, *op. cit.*, p. 412.

timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu, când domnul împreună cu soția sa, Maria, fiica, respectiv nepoata ctitorilor, manifestând preocupare pentru ctitoriile strămoșilor lor, o vor zugrăvi⁵⁸.

Deși controversată, domnia lui Șerban Cantacuzino, asigurând țării o anumită stabilitate după perioada de criză ce o traversase această instituție, a devenit unul dintre reperele istoriei medievale a românilor prin împliniri, dar și prin drumurile deschise, încă insuficient cercetate. Spirit cultivat, permeabil inovației, Șerban Cantacuzino (ca de altfel întreaga sa familie) a introdus un nou stil de viață, de cultură, cu implicații deosebite asupra evoluției civilizației muntene în epoca următoare⁵⁹ - nu trebuie uitat faptul că Brâncoveanu și-a format și educat spiritul în mediul Cantacuzinilor, al căror nepot era, rolul acestora fiind insuficient precizat în conturarea stilului brâncovenesc⁶⁰. În domnia sa, Șerban Cantacuzino s-a dovedit un binefăcător al Bisericii prin ctitoriri de monumente, prin danii și întăriri domnești acordate unor lăcașuri de cult, ca și prin tipăriturile religioase realizate din porunca și cu cheltuiala sa⁶¹, urmând o tradiție căreia vroia să i se integreze dinastic - cea a Basarabilor, dar promovând și idei novatoare.

Pe locul sfințit probabil de mitropolitul Teodosie, la 26 mai 1679, data înscrisă în pisanie⁶², ctitorul marchează în sens simbolic punerea pietrei de temelie: "den tot sufletul și cugetul nostru ... am început o sfântă mănăstire pe pământul nostru de la satul Cotrăceni ... la carea mănăstire noi singuri am înfipt sapa la pământ și cu mâna noastră jos în temelie cărămizi am pus..."⁶³. Cotrocenii nu fuseseră întâmplător aleși; așa cum, în Vechea Scriptură, pe locul unde harul lui Dumnezeu li se arătase patriarhilor sau "heghemonilor", aceștia ridicau un altar, în mod asemănător Șerban Cantacuzino, acolo unde prin grația divină, scăpase în octombrie 1678 de urmăritorii trimiși de Gheorghe Duca să-l prindă, a jurat să ridice o mănăstire cu hramul "Adormirea Maicii Domnului". În acest mod domnul își exprima gratitudinea față de Iisus Hristos și Maica sa care "...ne-au scos și ne-au răpit... den mâna sorbitorilor de sânge vrăjmași, cari căuta den mijlocul celor vii numele nostru să-l lipsească...", iar ziua aceea fastă de 7 octombrie, sărbătoarea "Sfinților Serghie și Vach" devenea cel de-al doilea hram al ctitoriei sale⁶⁴.

Șerban Cantacuzino devenise proprietar al satului Cotroceni în mai multe etape (1660-1679), ultimele părți din sat achiziționându-le în primii ani de domnie⁶⁵. Ansamblul mănăstiresc de la Cotroceni, cuprinzând biserica și casele domnești, casele egumenești, chiliile, clopotnița, cuhnia, a fost construit într-o perioadă relativ scurtă (1679-1680), în catastiful averii lui Șerban Cantacuzino din 13 decembrie 1680 majoritatea acestor componente constructive fiind menționate⁶⁶. Ulterior a fost zugrăvită

⁵⁸ *Ibidem*, p. 410.

⁵⁹ R. Theodorescu, *Civilizația românilor*, vol. II, p. 65-70.

⁶⁰ Radu-Ștefan Ciobanu, *Aspecte ale vieții spirituale în epoca lui Constantin vodă Brâncoveanu prin prisma relațiilor cu Cantacuzinii*, în vol. *Constantin Brâncoveanu*, p. 222-223.

⁶¹ Cărțile apărute cu cheltuiala domnului: 1680 - *Liturghier*, 1682 - *Evangheliar*, 1683 - *Apostol*, 1687 - *Biblia greacă* (Veneția), 1688 - *Biblia de la București*; vezi I. Bianu, N. Hodoș, BRV, p. 231, p. 247-248, 261; V. Căndeș, *Les Bibles grecque et roumaine de 1687 - 1688 et les visées impériales de Șerban Cantacuzène*, în BSt, nr. 2/ 1969, p. 351-376.

⁶² *Inscripții București*, p. 234.

⁶³ Mariana Lazăr, *Catastiful averii lui Șerban Cantacuzino*, în RIS, I/ 1996, p. 488.

⁶⁴ DANIC, Suluri, I/ 7.

⁶⁵ *Idem*, M-rea Cotroceni, I/ 20, 26, 27, 39.

⁶⁶ Mariana Lazăr, *op. cit.*, p. 488.

și dotată biserica, lucrare finalizată la 14 august 1682 (data celei de a doua pisani, din pronaos)⁶⁷.

Biserica, în calitate de componentă principală a ansamblului, era un monument reprezentativ pentru modificările ce se produc în arhitectura munteană în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea⁶⁸. Preluarea ca model a planului ctitoriei lui Neagoe Basarab de la Curtea de Argeș, pe lângă semnificația de legitimare, corespundea și dorinței lui Șerban Cantacuzino de a construi aici necropola familiei sale domnitoare⁶⁹. Adoptând unele soluții constructive mai rar uzitate în arhitectura anterioară (sistemul celor trei arcade, care înlocuiau zidul dintre naos și pronaos, ca și sistemul de boltire pe pandantivi), biserica de la Cotroceni se individualizează prin atenția tot mai mare acordată decorurilor din piatră și din lemn sculptate, numeroase și armonios integrate în arhitectura ansamblului⁷⁰. Multe din elementele decorative apărute pentru prima oară la Cotroceni își vor găsi o amplificare deosebită în epoca ulterioară, cea brâncovenească, a cărei specificitate îi este dată tocmai de această bogăție a decorului în piatră sculptată.

Remarcabilă pare să fi fost și pictura, realizată de unul dintre cei mai vestiți zugravi ai epocii, Părvu Mutu. Pictorul, probabil la solicitarea domnului, introducea un element nou în iconografia pronaosului - prima reprezentare a celebrelor grupuri de familie, ce va deveni o caracteristică a ctitoriilor cantacuzine⁷¹.

Urmând exemplul celor de "Dumnezeu încununăți și pravoslavnici domni", care au zidit mănăstiri și le-au întărit cu danii, Șerban Cantacuzino își înzestrează ctitoria

⁶⁷ Eugen Gh. Popescu, *Precizări și completări privitoare la pisaniile, obiectele și cărțile vechi de la biserica mănăstirii Cotroceni*, în GB, nr. 7-8/ 1970, p. 787-792.

⁶⁸ Gh. Cantacuzino, *Mănăstirea Cotroceni*, București, 1968, p. 18; R. Theodorescu, *Civilizația românilor*, vol. II, p. 76.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 77-78; idem, *Gusturi și atitudini baroce la români în secolul al XVII-lea*, în SCIA, t. 29-30, 1982-1983, p. 42-48. La Cotroceni au fost îngropați Șerban Cantacuzino, frații săi Matei și Iordache, ca și alte rude Cantacuzine.

⁷⁰ N. Ghika-Budești, *op. cit.*, p. 65; Gh. Cantacuzino, *op. cit.*, p. 18, 21-22; R. Theodorescu, *Civilizația românilor*, vol. II, p. 78-79. Dacă pentru ferestre, modelul de decorație este cel introdus de m-rele Stelea, ctitoria lui Vasile Lupu, un interes deosebit prezintă ancadramentul ușii; laturile sunt decorate cu un motiv vegetal împletit, în colțurile superioare fiind dispuse două capete de îngeri, iar în cele inferioare două animale fantastice, dovadă a influenței renascentiste. În partea superioară se află pisania, având în partea centrală vulturul bicefal cantacuzin, purtând pe piept corbul cu o cruce în cioc, stema Țării Românești, reprezentare întâlnită și pe piatra de mormânt a lui Șerban Cantacuzino, ca și pe alte elemente din pietrăria bisericii Cotroceni. Asupra semnificației compoziției, vezi Dan Ionescu, *Șerban Cantacuzene et la restauration byzantine. Un idéal à travers ses images*, în EBPB, I, 1979, p. 239-267. Motivele decorative ce împodobesc bazele și capitelele coloanelor din piatră ale pridvorului și pronaosului, de influență Curtea de Argeș, vor deveni specifice altor ctitorii cantacuzine: Biserica Doamnei, Măgureni, Filipeștii de Pădure etc.

⁷¹ Meșteșugul lui Părvu Mutu îl impresiona pe Ed. Chishull, capelanul ambasadorului englez la Poartă, lordul Paget, care ne lasă o descriere a picturii: "Zugrăveala, poleiala și broderia ce o împodobesc sunt nespuse de bogate și picturile sunt atât de numeroase încât acoperă orice parte a bisericii. Aici se afla și reprezentarea lui Șerban, ctitorul cu doamna lui, cu fratele lui și alte rude ale căror chipuri alături de altele acopera o bună parte din zidul apusean", în *Călători străini*, VIII, îngrijit de Maria Holban (redactor resp.), M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1983, p. 198-199; Teodora Voinescu, *Părvu Mutu zugravu*, București, 1968, p. 10.

cu proprietăți și mile din veniturile domnești⁷², încât să poată fi de ajuns spre hrana și spre traiul celor ce întru dânsa se vor afla lăcuitori, părinți și poslușnici și de folosul streinilor, celor ce ar nimeri din afară și celor ce ar veni spre vederea și închinarea la svânta mănăstire...”⁷³. Complementar danilor funciare, Șerban Cantacuzino își împodobește ctitoria cu prețioase odoare destinate oficerii cultului; argintăria de cult și broderiile liturgice ilustrează o întreagă epocă, fiind remarcabile prin tehnica execuției și bogăția materialului și a decorației⁷⁴.

Cugetând la buna “tocmire” a mănăstirii sale, pentru a-i conferi prestigiu, Șerban Cantacuzino o închină tuturor celor douăzeci de mari mănăstiri de la Athos, centrul spiritualității ortodoxe, dorind ca părinții călugări să se roage pentru protecția vieții lui și, după moarte, pentru iertarea păcatelor și veșnica sa pomenire și a neamului. Hrisovul conferit Athosului sintetiza dispozițiile actelor de închinare a așezămintelor românești și delimita precis evoluția ulterioară a vieții monahale din acest lăcaș⁷⁵. Gramatele acordate ctitoriei sale de patriarhii Constantinopolului, Iacov și Dionisie și al Ierusalimului, Dositei dovedesc prestigiul de care Șerban Cantacuzino se bucura în rândul comunității ortodoxe, rod al daniilor și sprijinului acordat acesteia⁷⁶.

Dintr-o altă perspectivă, mănăstirea Cotroceni, construită pe unul dintre dealurile ce punctau din loc în loc marginile capitalei, venea să completeze, într-un fel, sistemul de fortificații pe care aceste lăcașuri de cult, din motive deosebite, îl reprezentau pentru Muntenia, constituit din mănăstirile Mihai Vodă, Radu Vodă, Mitropolia București, toate ridicate pe câte o “înălțime”, la sau spre marginea orașului.

Deși efortul său constructiv s-a concentrat asupra ctitoriei de la Cotroceni, Șerban Cantacuzino a manifestat preocupare și pentru situația altor lăcașuri de cult, prin refaceri sau prin danii și întăriri domnești. Subsumată unei ideologii a continuității dinastice din Basarabi, afirmată în mod constant în toate actele princiare ale lui Șerban Cantacuzino, ne apare și restaurarea în 1682 a ctitoriei de la Curtea de Argeș a lui

⁷² DANIC, Manuscrise, nr. 693.

⁷³ Idem, Suluri, I/ 7.

⁷⁴ Idem, Manuscrise, nr. 693; E. Popescu, *op. cit.*, p. 791-792, enumeră obiectele de cult care se mai aflau în biserică în 1970, majoritatea danii ale lui Șerban Cantacuzino; vezi și Corina Nicolescu, *Argintăria laică și religioasă în țările române (sec. XV-XIX)*, București, 1968, p. 27, 42; Maria Ana Musicescu, *La broderie médiévale roumaine*, București, 1969, p. 22-232; idem, *Portretul laic brodat în arta medievală românească*, în SCIV, nr. 1/ 1962, p. 74.

⁷⁵ DANIC, Suluri, I/ 7. Prevederi:

- egumenul va fi trimis de la Athos, prin alegerea comunității de acolo, dintre călugării mănăstirilor de rangul I și II, trebuind să fie un om smerit și înțelept, priceput administrator; el urma a fi controlat din 3 în 3 ani, iar dacă va fi găsit bun chivernisitor să se întărească în funcție;

- din venitul mănăstirii, întâi să se acopere necesarul acesteia, să se facă reparațiile și numai prisosul să se trimită la Athos;

- nimeni nu avea voie să înstrăineze bunurile mănăstirii, ci să le sporească;

- călugării mănăstirii să respecte regula Bisericii Creștine a Răsăritului, să facă pomeni mari în zilele hramurilor (15 august - Adormirea Maicii Domnului; 7 octombrie - Sf. Serghe și Vach);

- ctitorul să fie îngropat în mănăstire; dacă nu va muri în țară, călugării aveau obligația să-i aducă trupul în mănăstire.

Aceste clauze erau întărite cu mare blestem, lăsându-i drept supraveghetori pe domnii țării și pe urmașii săi Cantacuzini.

⁷⁶ Hurmuzaki - Iorga, vol. XIV/ 1, București, 1914, doc. nr. 313, 315-317.

Neagoe Basarab “despre mumă strămoșul domniei mele”. Preocupat de starea în care se afla acest lăcaș, “zidire a strămoșilor”, Șerban Cantacuzino îl desemnează pe Dona Pepano să meargă împreună cu o echipă de meșteri la Curtea de Argeș și să efectueze toate lucrările necesare⁷⁷. Se pare că printre ei se afla și vestitul meșter pietrar, moldoveanul Grigorie Cornescu, cu rol, poate, în introducerea unor elemente decorative noi în sculptura munteană.

Dacă pentru ctitoria lui Neagoe Basarab motivația actului de restaurare ni se pare clară, rațiunile care au stat la baza lucrărilor efectuate la mănăstirea Dintr-un lemn, ctitoria lui Matei Basarab și a lui Preda Brâncoveanu nu pot fi precizate. În pomelnicul mănăstirii despre Șerban Cantacuzino se spune că a construit pridvorul și a pardosit cu lespezi biserica; se pare că tot lui i se datorează lărgirea ferestrelor, motivul decorativ al ancadramentului fiind asemănător celui de la Cotroceni. Domnul “au dat galbini de aur 100 înșirați cu mărgăritar și o anaforniță de argint, poleită cu aur”⁷⁸. În 1683, considerând că “fiind această sfântă mănăstire despre partea muntelui, la loc fără de hrană și fără de nici un venit, domnia mea m-am milostivit” și i-a dăruit din veniturile domniei 200 obroace de grâu, 200 bolovani mari de sare de la Ocna Mare, vinăriciul din dealul Slatinei, 200 de vedre⁷⁹, iar în 1688 scutește de unele dări “20 de case de oameni ai călugărițelor de la mănăstire”, care să lucreze pentru folosul acesteia⁸⁰.

Lui Șerban Cantacuzino i se atribuie și ctitorirea bisericii Măgureanu din București, o construcție de lemn situată în apropierea caselor sale, refăcută din zid de Pârnu Cantacuzino în secolul al XVIII-lea⁸¹.

Continuând-o, fără o cenzură serioasă, pe cea a unchiului său, îndelungata domnie a lui Constantin Brâncoveanu, consolidând stabilitatea internă a țării, va marca nota distinctă a civilizației românești la granița dintre un ev trecut și o modernitate ce se va impune, totuși, cu dificultate. Poate nu s-a precizat încă suficient ceea ce-i datorează Brâncoveanu domniei lui Șerban Cantacuzino, cel care a fost inițiatorul unor programe pe care urmașul său le-a desăvârșit, înconjurat de o elită pe care o promovase Cantacuzinul. Epoca sa, una inovatoare în diverse direcții, a devenit reper pentru societatea românească în secolele următoare, stilul definitivat acum impunându-se în conștiințe ca unul național, deși contopea în el elemente atât de diverse și cu origini atât de diferite⁸². Problematika stilului brâncovenesc, așa cum reiese din analiza

⁷⁷ R. Theodorescu, *Civilizația românilor*, p. 78; C. Bălan, *Inscripții Argeș*, p. 213-215, 234.

⁷⁸ D. Bălașa, *Pomelnicul sfintei mănăstiri Dintr-un Lemn*, în MO, nr. 3-4/ 1956, p. 260-269; Radu Crețeanu, *Mănăstirea Dintr-un Lemn*, București, 1966, p. 11. Se pare că pridvorul bisericii a fost pictat de Constantinos, pictorul pe care l-a folosit și soția sa la zugrăvirea Bisericii Doamnei, vezi Corina Popa, *Constantinos și Ioan, autorii ansamblului de pictură de la Biserica Doamnei*, în BMI, nr. 2/ 1976, p. 33-46.

⁷⁹ DANIC, Manuscrise, nr. 445, f. 295-299.

⁸⁰ Idem, *M-reă Dintr-un Lemn*, XLV/ 18. Preocuparea familiei, lui Șerban Cantacuzino față de această mănăstire se va manifesta și mai târziu, aici fiind îngropați soția sa, Maria, fiul său, Gheorghe, fiica sa, Bălașa.

⁸¹ N. Stoicescu, *Repertoriul București*, p. 222; *Inscripții București*, p. 418-419.

⁸² Despre caracteristicile stilului brâncovenesc, vezi V. Drăghiceanu, *Curțile domnești brâncovenesti*, în BCMI, IV/ 1911, p. 668; G. Popescu-Vâlcea, *Constantin Brâncoveanu, inițiator și protector al unui nou stil în arta românească, stilul brâncovenesc*, în BOR, nr. 9-10/ 1964, p. 900-915; V. Drăguș, N. Săndulescu, *Artă brâncovenească*, București, 1971; Florentin Popescu, *Ctitorii brâncovenesti*, București, 1976; Anca Vasiliu, *Pictura murală brâncovenească. Context*

monumentelor ctitorite de domn și de apropiatii săi, fiind atât de amplu dezbătută, considerăm că nu mai este necesară o prezentare exhaustivă a caracteristicilor sale, analiza noastră vizând, în special, determinarea componentelor actului său constructiv.

Considerată ca una dintre principalele virtuți ale lui Brâncoveanu ("case dumnezeiești multe den temelie ai rădicat, fără de cele ce cu mile ai întărit, altele cu ziduri ai înnoit și ai întemeiat...")⁸³, politica sa ctitoricească a evoluat pe anumite coordonate ce pot fi destul de bine delimitate, implicând semnificații deosebite, dintre care prioritară pare a fi cea dinastică. Prin importanța ctitorie ce marca debutul activității sale constructive - mănăstirea Hurezi, concretizare a unor gânduri pioase "den tinereașele sale"⁸⁴, Constantin Brâncoveanu dorea să-și sublinieze încă de la început noul statut de domn; lăcașul, sintetizând o întreagă epocă, un stil devenit în timp un model, se dorea a fi necropola familiei-princiare a Brâncovenilor. Sub isprăvnicia vărului domnesc Părvu Cantacuzino, mare stolnic⁸⁵, biserica începe a se construi în "al doilea an den domnia mării sale", pe moșia Hurezi, achiziționată în 1685 de Constantin Brâncoveanu⁸⁶, primind hramul "Sfinții Împărați Constantin și Elena"⁸⁷. Echipa de meșteri, coordonați de Manea, vătaf de zidari, Vucașin Caragea pietrarul și Istratie lemnarul, va finaliza lucrările în 1692, ispravnic fiind acum Cernica Știrbei biv vel armaș. Biserica zugrăvită de pictorii îndrumați de Constantinos și Ioan⁸⁸, va fi târnosită, în prezența domnului, de mitropolitul țării, Teodosie, în 1694⁸⁹. Construirea celorlalte clădiri (paraclis, casele domnești și egumenești, trapeza, chiliile, cuhnia, clopotnița) se va desfășura în perioada ulterioară, sub atenta îndrumare a arhimandritului Ioan, ispravnic și al celorlalte lăcașuri ridicate la Hurezi de membrii familiei: biserica Bolniței a doamnei Maria (1696), schitul "Sfântul Ștefan" al lui Ștefan Brâncoveanu (1703), el însuși ctitorind schitul "Sfinții Apostoli" (1698)⁹⁰.

Opțiunea pentru un anumit model artistic, tipul de plan Curtea de Argeș, într-o variantă simplificată (biserica de plan treflat cu două turle, cu pronaos supralărgit, în

cultural și trăsături stilistice, în SCIA, 29, 1982, p. 26-34; Corina Popa, *Pictura bisericii mănăstirii Hurezi - realitate artistică și culturală a secolului al XVII-lea*, în *ibidem*, 23, 1986, p. 13-30; Alexandru Dușu, *Modelul cultural brâncovenesc*, în vol. *Constantin Brâncoveanu*, p. 156-169; R. Theodorescu, "*Dunga cea mare a rodului și neamului său*". Note istorice în arta brâncovenească, în *ibidem*, p. 180-201; D. Barbu, *Artă brâncovenească*, p. 233-261.

⁸³ Radu Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod*, ed. Aurora Ilieș, București, 1970, p. 53.

⁸⁴ Pisania bisericii m-rii Hurezi la N. Iorga, *Inscripții*, I, p. 184-185.

⁸⁵ *Ibidem*. Părvu Cantacuzino va muri în timpul desfășurării lucrărilor din 1691-1692.

⁸⁶ A. Sacerdoțeanu, *Hrisovul lui Constantin Brâncoveanu pentru mănăstirea Hurezi (1695)*, în MO, nr. 9-12, 1960, p. 705-721.

⁸⁷ O întreagă ideologie dinastică se dezvoltă în jurul Sfântului Constantin, patronul spiritual - onomastic al ctitorului, vezi R. Theodorescu, "*Dunga cea mare*", p. 189-191.

⁸⁸ Lucian Roșu, *Mănăstirea Hurezi*, București, 1965, p. 16-17; Teodora Voinescu, *Școala de pictură de la Hurezi*, în *Omagiu lui George Oprescu, cu prilejul împlinirii a 80 de ani*, București, 1961; D. Barbu, *op. cit.*, p. 249-250, despre semnificația reprezentării portretelor acestor meșteri în pridvorul bisericii de la Hurezi.

⁸⁹ Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 100.

⁹⁰ L. Roșu, *op. cit.*, p. 18-20, 23-28; Al. Lapedatu, *Mănăstirea Hurezi*, în BCMI, I/ 1908, p. 53-78; T.G. Bulat, *Ioan arhimandritul, întâiul egumen al mănăstirii Hurezi*, în MO, nr. 5-6/ 1966, p. 435; D. Bălașa, *Constantin Brâncoveanu voievod și Ioan arhimandritul. Un manuscris inedit al lui Ioan egumenul mănăstirii Hurezi*, în MO, nr. 9-10/ 1973, p. 996.

care se găsesc numai două coloane, naosul fiind despărțit de pronaos printr-un zid gros și nu prin cele trei arcade), poate fi subsumată unei anumite ideologii dinastice, prin raportarea atât la strămoșul domnesc Neagoe Basarab, cât și la unchiul său Șerban Cantacuzino, care adoptase pentru ctitoria sa de la Cotroceni același plan. Asocierea Basarabi-Cantacuzini, ce-i sublinia dubla descendență, afirmată mai ales la începutul domniei (marcând astfel rolul unchilor Cantacuzini în desemnarea sa ca domn) e prezentă încă de la intrarea în biserică, în ancadramentul ușii fiind sculptate stemele Țării Românești și Cantacuzinilor⁹¹. Însă, această “atitudine monarhică sprijinită pe prestigiul istoriei” poate fi deslușită cel mai bine din reprezentările iconografice care împodobesc pronaosul bisericii de la Hurezi, spațiul destinat ctitorului. “Vrut-au, între altele, ca și dunga cea mare, bătrână și blagorodnă a rodului și neamului său, atâta despre tată, cât și despre mumă, să se zugrăvească”⁹² - este exprimată aici o întreagă ideologie politică, cu sensuri vădite de legitimare dinastică. Succesiunea reprezentărilor - portretelor de domni din dinastia Basarabilor-Craiovești (Laiotă Basarab, Neagoe Basarab, Radu Șerban, Matei Basarab, Constantin Șerban, Șerban Cantacuzino) asociindu-le pe cele ale strămoșilor săi Brâncoveni și rudelor sale Cantacuzine - devenea semnificativă pentru gândirea dinastică a Brâncoveanului, justificând folosirea numelui de Basarab și integrându-l, pe el și familia sa, vechii dinastii domnitoare a țării⁹³.

Ctitoria sa de la Hurezi, sintetizând tot ceea ce era mai valoros în tradiția arhitectonică a țării, s-a impus ca un model pentru societatea românească din veacurile ulterioare; “explozia” de ornamente vegetale, reprezentările zoomorfe și antropomorfe din sculpturile în piatră sau în lemn ce împodobesc ancadramentele ușilor, ferestrelor, coloanele sau tâmplile, stucaturile aurite, ca și rafinamentul și strălucirea picturilor și bogăția și somptuozitatea obiectelor liturgice, mărturisesc gusturi și sensibilități baroce la acest domn cu pretenții monarhice, într-o epocă cu preferințe deosebite pentru fast⁹⁴.

Concomitent cu zidirea mănăstirii, domnul o dotează cu proprietăți funciare și cu mile domnești, pentru “hrana și susținerea slujitorilor aceștii sfinte și dumnezeiești mănăstiri”, care în rugăciunile lor să-i pomenească “și pre noi și pre toți alalți pravoslavnici domni și pre tot norodul creștinesc”⁹⁵. Tot el îi închină ca metoh mănăstirea Polovragi, cumpărată de la Dositei, patriarhul Ierusalimului cu 1.500 taleri, pe care arhimandritul Ioan o repară și o zugrăvește⁹⁶, ca și biserica “Sfântul Nicolae” din Târgoviște⁹⁷.

⁹¹ R. Theodorescu, *Civilizația românilor*, II, p. 89; L. Roșu, *op. cit.*, p. 16.

⁹² Pisania mănăstirii la N. Iorga, *Inscripții*, I, p. 185-186.

⁹³ Anca Vasiliu, *op. cit.*; Corina Popa, *Pictura bisericii m-rii Hurezi*, p. 20; R. Theodorescu, “Dunga cea mare”, p. 181-187.

⁹⁴ Idem, *Gusturi și atitudini baroce*, p. 145-147; G. Popescu-Vâlcea, *op. cit.*, p. 905-910; V. Drăguț, *Artă brâncovenească*, p. 14. Pentru obiectele liturgice donate ctitoriilor sale, vezi Corina Nicolescu, *Argintăria laică și religioasă*; Maria Ana Musicescu, *Broderia medievală românească*, București, 1969.

⁹⁵ DANIC, Surlari, I/ 9; vezi și A. Sacerdoțeanu, *Hrisovul lui Constantin Brâncoveanu*, p. 705-721.

⁹⁶ DANIC, Peciți, I/ 91, document din 4 aprilie 1711, prin care se întăreau cumpărăturile făcute de arhimandritul Ioan; despre refacerea mănăstirii, vezi Ștefan Andreescu, *Data zidirii Polovragilor*, în MO, nr. 11-12/ 1963, p. 922-925.

⁹⁷ N. Stoicescu, *Bibliografia*, p. 642; N. Stoicescu, C. Moisescu, *Târgoviște și monumentele sale*, București, 1976, p. 162. Biserica Sf. Nicolae din Târgoviște a fost refăcută de

Date fiind relațiile deosebite cu ierarhii ortodocși, în 1702 Constantin Brâncoveanu obține de la patriarhul Calinic al Constantinopolului ridicarea ctitoriei sale la rangul de stavropighie, cu o administrație de sine stătătoare, singura obligație fiind de a da anual Mitropoliei 300 ocale de ceară⁹⁸. Protecția domnească, alăturată priceperii egumenilor, au transformat mănăstirea Hurezi într-un veritabil centru de cultură, cu iradiieri în întreaga artă și civilizație românească.

Într-o epocă sensibilă încă la aspectele dinastice, domnul își căuta legitimarea în trecutul familiei și și-o exprima prin diferite modalități, dintre care preocuparea pentru ctitoriile strămoșilor (Craiovești sau Brâncoveni) devine o constantă a domniei sale. Monumentul pe care-l refăcuse încă din boierie, în 1683, fusese mănăstirea Bistrița, ctitoria Craioveștilor, pisania subliniindu-i încă de atunci ascendența nobilă “dăspre tat<ă> trăgându-se dă<n> vechea dungă a Craioveștilor, cari și Bășărăbești să chiamo și dăspre mumă și mai dănu bătrâna și împărăteasca casă a Cantacuzinilor”⁹⁹.

Realizate în prima parte a domniei refacerilor ctitoriilor Craioveștilor dobândeau sensuri noi, urmând și exemplul lui Matei Basarab în cazul mănăstirilor Sadova, construită din nou de Matei Basarab și restaurată de Brâncoveanu, care zidește aici și o bolniță¹⁰⁰ și Strehaia, la zidirea și refacerea căreia au contribuit ambii Brâncoveni¹⁰¹. De altfel, asemănarea dintre cei doi Brâncoveni nu constă doar în durata lungă a domniei și stabilitatea internă, ci și într-o politică ctitoricească deosebită. O preocupare constantă au manifestat-o față de leagănul familiei de la Brâncoveni. Mănăstirea, ctitorie mai veche a boierilor Brâncoveni¹⁰², fusese refăcută de Matei Basarab și de nepotul său, Preda Brâncoveanu; aici îngropase Stanca Cantacuzino oasele sofului său, Papa, ucis de semeni și tot aici dorise a fi îngropată (1699). Constantin Brâncoveanu, “pentru evlavie și părintească dragoste ce avea către maica mării sale...”, dăruind mica biserică și ridică alta, mult mai mare, piatra de temelie punând-o fiii săi, Constantin și Ștefan (9 iunie 1699)¹⁰³. Lucrările s-au desfășurat rapid, în august fiind terminată, atunci când domnul îi închină vama domnească de la Slatina și dreptul de a judeca cele 12 sate din jurul târgului¹⁰⁴. În anii următori se vor construi celelalte chilii și bolnița.

Subsumată aceleași idei de integrare într-o tradiție, ne apare preocuparea lui

Pascalie vornicul; fiul său, Andronache, plecând la Veneția, îl desemnează pe domn ca supraveghetor, iar acesta o închină Hurezului. Mai târziu Andronache îi va solicita domnului 50 taleri pe an.

⁹⁸ Hurmuzaki-Iorga, *op. cit.*, p. 345.

⁹⁹ N. Iorga, *Inscripții*, I, p. 194-195. Obiecte de cult va dăruii și Bistriței, vezi Corina Nicolescu, *Argintăria laică și religioasă*, p. 261.

¹⁰⁰ I. Donat, *Fundațiile*, p. 67-68; N. Stoicescu, *Bibliografia*, p. 564-565.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 601-603; P.Ș. Năsturel, *Mănăstirea Strehaia*, în BBRF, IX (XIII), 1982, p. 321-342.

¹⁰² V. Drăghiceanu, *Curțile domnești*, p. 68-69; I.L. Athanasescu, *Mănăstirea Brâncoveni*, în MO, nr. 1-2/ 1954, p. 47-51; I. Donat, *Fundațiile*, p. 24.

¹⁰³ R. Greceanu, *op. cit.*, p. 127-128.

¹⁰⁴ DANIC, M-rea Brâncoveni, XXIII/ 4.

Brâncoveanu pentru alte ctitorii ale lui Matei Basarab: Arnota (1705-1707)¹⁰⁵, Govora (1711 - o consolidează și o zugrăvește)¹⁰⁶, schitul Bărbătești-Păroaia (1702)¹⁰⁷.

Fiind singurul urmaș al Brâncovenilor, conform unui vechi obicei, în grija sa au trecut ctitoriile familiei. Mănăstirii Gura Motrului, zidită de bunicul său, Preda Brâncoveanu, pe locul uneia mai vechi, Constantin Brâncoveanu "nepotul de fecior", îi zugrăvește biserica și îi închină diferite obiecte de cult¹⁰⁸. Raporturile deosebite pe care le-a avut cu mama sa, Stanca, l-au determinat nu numai să construiască o altă biserică în locul celei în care "se odihneau oasele ei", la Brâncoveni, ci și să refacă o ctitorie a acesteia - mănăstirea Mamul, Vâlcea. Biserica de lemn a mănăstirii, veche ctitorie a Buzeștilor, fusese refăcută de Stanca Cantacuzino. În 1695-1696 Constantin Brâncoveanu o reconstruiește din zid, având drept ispravnici pe Tănase Măldărescu ceaș și pe Badea părcălabul de curteni; pictura, datând din 1699, este o operă a lui Părvu Mutu, pictorul pe care Șerban Cantacuzino îl "lansase" ca zugrav al ctitoriilor domnești¹⁰⁹.

Marcând în sens simbolic relațiile deosebite pe care le avea cu unchii săi Cantacuzini, cei care, de fapt, îl impuseseră pe tronul țării, ne apare zidirea, la începutul domniei, mănăstirii "Adormirea Maicii Domnului" din Râmnicul Sărat, ctitorie comună a lui Constantin Brâncoveanu și a lui Mihai Cantacuzino spătarul¹¹⁰. Ridicându-se pe locul unei vechi biserici de lemn începând cu 1691, biserica de plan treflat, cu pronaosul supralărgit, preia unele dintre elementele de la Cotroceni, dar impune și motive decorative ce vor deveni o caracteristică a ctitoriilor lui Mihai Cantacuzino. Remarcabil prin decorație, dar și prin semnificație rămâne portalul bisericii, unde, în partea superioară, stema Brâncoveanului o surmontează pe cea a Cantacuzinilor¹¹¹. Lucrările de construcție au durat o perioadă mai îndelungată, fiind finalizate în 1697¹¹². Din pictura bisericii, operă tot a lui Părvu Mutu, reținem tabloul votiv care-i reprezintă de o parte pe Brâncoveni, iar de alta pe Cantacuzini¹¹³.

Fiind o mănăstire "în calea oștilor și mai mult a tătarilor", ctitorii construiesc un zid înconjurător fortificat, în ea urmând să-și găsească adăpost și creștinii din împrejurimi. Înzestrând-o cu proprietăți și mile domnești, ca și cu obiecte liturgice,

¹⁰⁵ N. Stoicescu, *Bibliografia*, p. 36-38; A. Sacerdoțeanu, *Constantin Brâncoveanu și ctitoriile sale din Oltenia*, în MO, nr. 9-10/ 1964, p. 724.

¹⁰⁶ N. Stoicescu, *Bibliografia*, p. 346-348; N. Ghika-Budești, *op.cit.*, p. 71.

¹⁰⁷ N. Iorga, *Inscripții*, II, p. 279 (pisană); V. Brătulescu, *Inscripții și însemnări*, în GB, nr. 7-8/ 1966, p. 648.

¹⁰⁸ V. Drăghiceanu, *Monumentele Olteniei*, în BCMI, 1934, p. 105-107; Ștefan Balș, *Restaurarea Mănăstirii Gura Motrului*, în "Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare", 1964, p. 91-114.

¹⁰⁹ Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 116; N. Iorga, *Inscripții*, I, p. 172; D. Bălașa, *Mănăstirea Mamul*, în MO, nr. 1-3/ 1956, p. 48-54; Teodora Voinescu, *Părvu Mutu zugravu*, p. 11.

¹¹⁰ T.G. Bulat, *O ctitorie brâncovenească închinată Sfântului Munte Sinai*, în GB, nr. 11-12/ 1963, p. 1031-1049.

¹¹¹ Horia Constantinescu, *Biserica fostei mănăstiri Râmnicu Sărat*, în BOR, nr. 1-2/ 1965, p. 30-71; R. Theodorescu, *Civilizația românilor*, II, p. 83-84.

¹¹² Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 116.

¹¹³ Teodora Voinescu, *Părvu Mutu zugravu*, p. 11.

fondatorii hotărăsc să o închine în 1700 la Sfântul Munte Sinai¹¹⁴; ceea ce frapează este asemănarea deosebită a acestui hrisov cu cel prin care Șerban Cantacuzino închina ctitoria sa de la Cotroceni, atât în justificarea gestului, cât și în conținutul prevederilor actului de închinare.

Un capitol special al politicii sale constructive este rezervat ctitoriilor de pe domeniile sale, destinate a deveni reședințe ale celor patru fii. Bisericele de la Potlogi (Sfântul Dimitrie), zidită în 1683 și Mogoșoaia (Sfântul Gheorghe), ctitorie din 1688, datând deci din boierie, sunt caracterizate de o simplitate a planului de construcție, fiind lăcașuri de proporții reduse, cu zid despărțitor între naos și pronaos¹¹⁵; ele vor deveni biserici - paraclis ale curților celor doi fii, Constantin și Ștefan. Pentru Radu va reface casele de la Brâncoveni, iar pentru Matei va construi altele la Doicești, fostă proprietate a Bălăcenilor, unde va ridica și biserica "Nașterea Maicii Domnului" în 1705-1706¹¹⁶. Noutatea în cazul acestei biserici o dau motivele decorative de la coloanele pridvorului, unite prin arcade trilobate și ancadramentul ușii¹¹⁷. Reședințele sale și ale copiilor, prin mărime, plan arhitectonic, bogăția și varietatea decorației în piatră, marmură și lemn, vor defini caracteristicile stilului brâncovenesc.

Constituind o nouă coordonată a politicii sale ctitoricești, lucrările de renovare a unor ctitorii domnești pot fi integrate aceleași mentalități dinastice, cu sensuri de legitimare, exprimată și în cazul altor ctitorii. La Târgoviște, redevenită scaun domnesc, concomitent cu lucrările de refacere a curții domnești, Constantin Brâncoveanu renovează și biserica lui Petru Cercel (1698), semnificative fiind reprezentările de domni din pronaos¹¹⁸. În același oraș domnul reface și biserica "Sfântul Dimitrie"¹¹⁹.

Lucrări de renovare din porunca sa se întreprind la mănăstirea Dealu (1713 - o zugrăvește, îi reface acoperișul și tâmpla)¹²⁰, mănăstirea Snagov (unde, în 1694 va instala tipografia condusă de Antim Ivireanul)¹²¹, biserica "Sfânta Paraschiva", ctitorie a lui Ștefan cel Mare din Râmnicu Sărat (1704)¹²².

Una din preocupările constante ale politicii sale ctitoricești a vizat monumentele din principalul scaun domnesc, Bucureștii. Date fiind lucrările importante

¹¹⁴ Actul de închinare la Sinai, în T.G. Bulat, *op. cit.*, p. 1031-1049. Probabil că în închinarea acestui așezământ, rolul determinant l-a avut Mihai Cantacuzino care, în călătoria efectuată în 1681 cu mama sa, Elina, la Ierusalim, ajunge și la Muntele Sinai, unde rămâne impresionat de situația călugărilor de acolo.

¹¹⁵ N. Iorga, *Inscripții*, II, p. 5, 47; N. Ghika-Budești, *op. cit.*, p. 61-62, Mogoșoaia: N. Stoicescu, *Bibliografia*, p. 512; V. Drăghiceanu, *Curțile domnești brâncovenesti. III. Potlogii. Situație și istorie. Descriere. Meșteri și stil*, în BCMI, III, 1910, p. 49-69; pentru case vezi și Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 125.

¹¹⁶ N. Stoicescu, C. Moisescu, *op. cit.*, p. 277-278.

¹¹⁷ *Ibidem*; N. Ghika-Budești, *op. cit.*, p. 60.

¹¹⁸ Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 125; N. Iorga, *Inscripții*, I, p. 102-103; N. Stoicescu, C. Moisescu, *op. cit.*, p. 85-91; R. Theodorescu, "Dunga cea mare", p. 197-199.

¹¹⁹ Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 125.

¹²⁰ Constantin Bălan, *Mănăstirea Dealu*, București, 1968, p. 10; N. Stoicescu, C. Moisescu, *op. cit.*, p. 264-265.

¹²¹ N. Iorga, *Câteva indicații asupra mănăstirii Snagovul*, Vălenii de Munte, 1926, p. 11; N. Șerbănescu, *Istoria mănăstirii Snagov*, București, 1944, p. 65-66; V. Brătulescu, *Mănăstirea Snagov*, în BOR, nr. 2-3/ 1954, p. 244-257.

¹²² N. Stoicescu, *Bibliografia*, p. 537; Horia Constantinescu, *O ctitorie a lui Ștefan cel Mare în Țara Românească*, în GB, nr. 7-8/ 1965, p. 684-690.

realizate la palatul domnesc, lăcașurile de cult de la Curtea Veche au intrat mai puțin în atenția domnului. Lângă vechea biserică a lui Mircea Ciobanu construiește un turn-clopotniță¹²³, iar bisericii “Sfântul Ioan Botezătorul”, zidită sub Grigore Ghica și Gheorghe Duca, îi face turla și tinda, o pictează și îi pune un iconostas¹²⁴.

Lăcașurile de cult din București construite de Constantin Brâncoveanu au aceeași caracteristică - sunt biserici vechi, mici, cu o structură slabă, pe care le reface din temelie: Sfântul Gheorghe Nou, Sfântul Ioan Grecesc, Sfântul Sava.

Datând se pare din secolul al XVI-lea, fără a i se cunoaște ctitorul, mănăstirea “Sfântul Gheorghe Nou” apare în documente ca metoh al Patriarhiei Ierusalimului; în timpul domniei lui Antonie vodă beneficiase de atenția importantului dragoman Panaiotaki Nikusios, care începuse a construi clădiri în jurul bisericii, ispravnic fiind Șerban Cantacuzino. Rămase neterminate la moartea sa, lucrările vor fi reluate de Constantin Brâncoveanu (1696-1698), care zidește chiliile de la etaj, casele patriarhului și casele egumenești, fiind cheltuiți banii pe care Brâncoveanu îi plătitise lui Dositei al Ierusalimului pentru mănăstirea Polovragi, ajutând “la această mare cheltuială... și boierimea și alte mănăstirii ale țării și neguțătorii...”¹²⁵, într-un efort comun.

Contrastând cu clădirile din jur, biserica mică și întunecoasă, la rugămintea patriarhului Dositei, este dăruită de Constantin Brâncoveanu (“n-am putut îngădui să vedem... în enoria acei biserici a fi biserică mică ca aceia și fără nici o podoabă...”), care reconstruiește din temelie, luând ca model același plan treflat cu pronaosul supralărgit al ctitoriei lui Neagoe Basarab, o biserică mare și frumoasă, deosebită pentru sculptura în piatră¹²⁶. Zidită de meșterii de la Hurezi, pictată de Pârvu Mutu, biserica va fi târnosită cu mare fast de noul patriarh al Ierusalimului, Hrisant Notara în ziua “Sfinților Apostoli Petru și Pavel”, 29 iunie 1707¹²⁷.

Împodobind-o cu “cele ce să cuvine, cu candelă, cu sfeșnice și alte arginturi”, domnul cunoscând “schimbările vremilor care se întâmplă în lucruri omenești”, îi oferă ca ajutor dobânda celor 30.000 de ducați depuși la “Zeca a lui Sfântul Marcu”, dintre care 300 de taleri să-i dea la “școala domnească care s-a făcut la Sfântul Sava”; în finalul actului, sub amenințarea blestemului, interzice ridicarea acelor bani de la Venetia¹²⁸.

Organizând școala domnească la mănăstirea Sfântul Sava, Constantin Brâncoveanu reface și biserica, ctitorie a lui Andronache pârălab și metoh al Ierusalimului. Sub isprăvnicia lui Radu Dudescu mare sluger, la cheltuială participând și alți credincioși, biserica este reconstruită din temelie, împreună cu un local pentru școală, într-un interval mai lung (1707-1714)¹²⁹. În august 1712 îi închina 50 de bolovani de sare de la ocna Telega¹³⁰.

¹²³ Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 90.

¹²⁴ *Ibidem*, p. 72.

¹²⁵ *Inscripții București*, nr. 382, p. 378-379; Humuzaki-Iorga, XIV/ 1, p. 208; Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 124.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 152, 156; DANIC, Doc. ist., XI/ 31.

¹²⁷ Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 162-163; R. Theodorescu, “Dunga cea mare”, p. 193; D. Barbu, *op. cit.*, p. 236-237; Teodora Voinescu, *Pârvu Mutu zugravu*, p. 11.

¹²⁸ DANIC, Doc. ist., XI/ 31.

¹²⁹ *Inscripții București*, p. 484, nr. 585; N. Stoicescu, *Repertoriu București*, p. 295-296.

¹³⁰ T.G. Bulat, *Daniile lui Constantin vodă Brâncoveanu pentru Orientul ortodox*, în BOR, nr. 9-10/ 1964, p. 942-943.

Bisericii “Sfântul Ioan” din București, ctitoria lui Andrei vistierul și a fratelui său, Dumitru, din “răvnă pentru minunile ce se făcea într-această biserică, izbăvind pre mulți de grele boale ce avea”, domnul a încercat să-i construiască o turlă, dar “fiind zidul slab și vechiu” a căzut. În aceste condiții este nevoit să o rezidească din temelie, “înfrumusețând-o cu de toate”, având și ajutorul bănesc al lui Radu Golescu mare comis, “fiind însă ctitor mai denainte” (1703)¹³¹. Spre ajutorarea mănăstirii îi scutește de vamă venitul bălții de la Vlădeni¹³², vinăriciul de la Nucet și îi acordă 100 bolovani de sare de la ocna Telega¹³³.

Caracteristică acestor ctitorii bucureștene este participarea, alături de domn, a unor credincioși din diverse straturi sociale la ridicarea bisericilor, într-un act de solidaritate ctitoricească¹³⁴.

Preocuparea pentru situația românilor ortodocși din Transilvania, în condițiile în care o parte dintre ei s-au unit cu Biserica Romei, s-a manifestat și în construirea unor lăcașuri de cult¹³⁵. În 1697-1698, la rugămintea credincioșilor din Făgăraș, Brâncoveanu construiește biserica “Sfântul Nicolae”, de plan dreptunghiular, cu o clopotniță pe pronaos, ispravnic fiind Neagoe Rătescu pitar, pe care o înzestrează cu 50 de taleri din venitul vămii de la Rucăr și Dragoslavele¹³⁶. O mănăstire deosebită ridică și pe moșia sa de la Sâmbătă de Sus, moștenită de la bunicul său Preda Brâncoveanu¹³⁷. Prin contribuția domnului s-au reparat biserici și schituri la Recea, Poiana Mărului și Ocna Sibiului, care au promovat stilul brâncovenesc în acest spațiu românesc¹³⁸; așezămintelor respective le dăruie cărți de cult și odoare bisericești.

Actul ctitoririi a constituit și una dintre componentele politicii sale de sprijinire a comunităților ortodoxe. La Galata, Țarigrad, arzând biserica “Sfântul Nicolae”, patriarhul Calinic, împreună cu enoriașii bisericii, îl roagă pe domn să o reconstruiască și “au primit măriia sa să o facă și au trimis ispravnici cu multă cheltuială a mării sale de o au făcut de iznoavă”, înainte de 1698¹³⁹.

Căzând pradă flăcărilor și biserica din Smil, în Bugeac, arhiereul și creștinii solicită domnului “să facă pomană să le facă biserica, să nu rămâie creștinii fără sfinte rugi și fără de slujbele cele dumnezeiești”. Obținând aprobarea Porții, domnul ridică în

¹³¹ DANIC, M-rea Sf. Ioan din București, XIX/ 1; Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 210; V. Drăghicescu, *O ctitorie brâncovenească dispărută: biserica Sfântului Ioan Grecesc din București*, în vol. “Închinare lui N. Iorga”, Cluj, 1931, p. 138-142; D. Barbu, *op. cit.*, p. 237-238.

¹³² DANIC, M-rea Sf. Ioan din București, IV/ 22.

¹³³ *Ibidem*, XIX/ 1.

¹³⁴ D. Barbu, *op. cit.*, p. 236.

¹³⁵ I. Aurel Pop, *Domnia lui Constantin Brâncoveanu și românii din Transilvania: realitate istorică și reflecție în istoriografia românească din secolul XVIII*, în vol. *Constantin Brâncoveanu*, p. 60-61, 64.

¹³⁶ Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 124; N. Ghika-Budești, *op. cit.*, p. 61; A. Sacerdoțeanu, *Constantin Brâncoveanu și ctitoriile sale din Oltenia*, p. 725-726.

¹³⁷ N. Stoicescu, *Mănăstirea Sâmbăta de Sus, un simbol al legăturilor religioase și culturale dintre Transilvania și Țara Românească*, în MA, nr. 1/ 1986, p. 77-94 și nr. 2/ 1986, p. 208-222.

¹³⁸ Șt. Ionescu, *Epoca brâncovenească. Dimensiuni politice. Finalitate culturală*, Cluj, 1981, p. 30-32, 169; M. Porumb, *Zugrăvi de școală brâncovenească din Transilvania primei jumătăți a secolului al XVIII-lea*, în “Ștefan Metefș la 85 de ani”, Cluj, 1977, p. 413-416.

¹³⁹ Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 124.

1698 o biserică închinată Sfântului Gheorghe¹⁴⁰. Și alte lăcașuri de cult ortodoxe au beneficiat de munificența acestui bogat donator, care spre veșnica pomenire le donează bani sau obiecte liturgice, înscriindu-se într-o veche și prestigioasă tradiție.

Deși scurtă, domnia urmașului la tron și văr Brâncoveanului, Ștefan Cantacuzino, s-a remarcat printr-o activitate ctitoricească deosebită constând în refaceri ale unor importante lăcașuri de cult. În București, bisericii "Buna Vestire" din Curtea Domnească, ctitorie a lui Mircea Ciobanul, îi lărgeste ușa, punându-i un decorativ ancadrament de piatră, înlocuiește zidul dintre naos și pronaos prin arcade susținute de coloane din piatră, o zugrăvește și o împodobește, "săvârșindu-se lucrul ei la leatul 7223 (1715) august 20"¹⁴¹. Concomitent cu această lucrare, repară biserica "Sfinții Apostoli Petru și Pavel", ctitorie a lui Matei Basarab, "fiind enoriaș la dânsa prea luminatul, împărătescul neam al Cantacuzineștilor", o zugrăvește, reface ușa de la intrare, cu un chenar de piatră sculptată și zidește o clopotniță în iulie 1715¹⁴².

Însă, actul său ctitoricesc cel mai important vizează mănăstirea Dintr-un Lemn, ctitorie a lui Preda Brâncoveanu, dar care în pisania pusă de Ștefan Cantacuzino apare ca fiind a lui Matei Basarab¹⁴³, unde lucrări de restaurare executase și unchiul său, Șerban. Din porunca sa, sub isprăvnicia arhm. Ioan de la Hurezi, se construiește o turlă pe pronaos, se reface acoperișul și se împodobește intrarea cu un frumos portal; înlăuntru o zugrăvește și-i pune o nouă tâmplă. Impresionându-l aspectul mănăstirii "... am nevoit cu mare osârdie de am făcut case mari cum se văd, paraclis pe poartă și chilia împrejur" pentru călugărițele mănăstirii, dar și adăpost pentru cei care ar veni în acest lăcaș "la mântuință și la izbăvire", în special bolnavii¹⁴⁴. Pentru susținerea operei caritabile a mănăstirii, Ștefan Cantacuzino îi închină 250 taleri din venitul bălciului de la Craiova, pe care urma să-i strângă egumenul de la Hurezi și să-i dea stareței mănăstirii; cu o parte dintre acești bani "... să fie datoare stărița și cu alte călugărițe să aibe a griji cu toate câte ar trebui pe cei ce ar veni la mănăstire pentru boale și alte neputințe ce ar avea și ar fi lipsiți de cele ce le-ar trebui pentru hrana lor..."¹⁴⁵.

Cu domnia acestui Cantacuzin se încheie o perioadă importantă din istoria țării, ce marcase o deschidere deosebită a societății românești către alte orizonturi de cultură și civilizație, care, din nefericire, nu va fi promovată cu atâta asiduitate de domnii secolului al XVIII-lea.

*

* *

Expresie a unei anumite concepții politico-dinastice, asumarea rolului de protectori și binefăcători ai Ortodoxiei de către principii români îi integra unei tradiții, ca legitimi succesori ai împăraților bizantini și țarilor sârbi și bulgari¹⁴⁶. Dorind "ca să mă

¹⁴⁰ *Ibidem*.

¹⁴¹ M. Dumitrescu, *Istoricul a 40 de biserici din România*, vol. 1, București, 1889, p. 115-116 (pisania).

¹⁴² N. Iorga, *Inscripții*, I, p. 266.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 181-182; D. Bălașa, *Pomelnicul sfintei mănăstiri Dintr-un Lemn*, p. 264-265; Radu Crețeanu, *Mănăstirea Dintr-un Lemn*, p. 15.

¹⁴⁴ DANIC, Manuscrise, nr. 455, f. 665-668.

¹⁴⁵ *Ibidem*.

¹⁴⁶ Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII*, București, 1983, p. 24-26; P.Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherchs sur leur relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Roma, 1986, p. 305-306.

chem și domnia mea nou ctitor”, domnul român, la solicitarea reprezentanților comunităților ortodoxe aflate sub stăpânirea turcească, le oferă sprijin pentru refacerea mănăstirilor sau le face diferite donații în bani, odoare bisericești, cărți. În schimbul acestor bogate danii, îl rugau pe Dumnezeu să le ierte greșelile, să le ofere protecție și viață veșnică pentru ei și familiile lor. A avea numele înscrise în pomelnicele acestor Sfinte Locuri era un ideal de pietate, o “asigurare” pentru viața de dincolo¹⁴⁷. O motivație mai “lumească” a actului de danie poate fi și căutarea celebrității, daniile impunându-i atenției nu doar comunităților respective, ci și credincioșilor care veneau să se roage în aceste lăcașuri.

Patronajul românesc asupra comunităților ortodoxe s-a manifestat în forme diverse. Dacă la început predominante erau daniile în bani și obiecte de cult, către sfârșitul secolului al XVI-lea ia amploare fenomenul închinării unor lăcașuri din țară ca metohuri către Sfintele Locuri¹⁴⁸. De obicei, aceste metohuri vor beneficia de diferite facilități fiscale, semn al bunăvoinței domnului atât față de ele, cât mai ales față de mănăstirile cărora le fuseseră închinete.

Domnii din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, continuând vechea tradiție, se remarcă prin danii importante acordate Locurilor Sfinte. De obicei, sumele de bani pe care le prevăd hrisoavele lor sunt întăriri ale unor mai vechi danii către aceste lăcașuri, făcute de înaintașii lor. Dintre aceste comunități, în special mănăstirile Muntelui Athos au beneficiat de bogate donații. Grigore Ghica în 1664 le dăruie 1000 bolovani de sare de la Ocnele Mari¹⁴⁹, “ca să se roage lui Dumnezeu pentru greșelile noastre”. Șerban Cantacuzino închina în 1682 întregii comunități athonite bogata sa ctitorie de la Cotroceni¹⁵⁰. Călugărilor de la Marea Lavră, ce aduseseră în țară capul “Sfântului Mihail al Sinadelor” pentru izgonirea lăcustelor, în 1691, Constantin Brâncoveanu le dăruie bani și relicvării pentru aceste moaște și pentru mâna “Sfântului Ioan Gură de Aur”¹⁵¹. Către mănăstirea Ivir se revarsă daniile lui Constantin Șerban (1655)¹⁵², Grigore Ghica (1664)¹⁵³, Șerban Cantacuzino, care se pare că a zugrăvit biserica “Maica Domnului Portaitissa” (1683)¹⁵⁴. Mănăstirea Xenofon beneficiază de danii bănești și întăriri de proprietăți din partea lui Mihnea al III-lea¹⁵⁵, Radu Leon¹⁵⁶ și Constantin Brâncoveanu¹⁵⁷,

¹⁴⁷ *Ibidem*, p. 34-35.

¹⁴⁸ T. Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1941, p. 72.

¹⁴⁹ DANIC, Peceți, II/ 171; N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu Țerile noastre*, în AARMSI, s. II-a, 1914, p. 494.

¹⁵⁰ DANIC, Suluri, I/ 7.

¹⁵¹ Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 90-91; T.G. Bulat, *Daniile lui Constantin Brâncoveanu pentru Orientul ortodox*, p. 933-934; Ioan Dură, *La présence des reliques de Saint Michel le Confesseur, métropolitaine des Synades dans les Pays Roumains*, în RESEE, nr. 1-2/ 1996, p. 49-64; Paul Cernovodeanu, *Constantin Brâncoveanu și Muntele Athos*, în RI, s.n., nr. 3-4/ 1998, p. 116-118.

¹⁵² DANIC, Peceți, I/ 68; vezi și N. Iorga, *Muntele Athos*, p. 509.

¹⁵³ DANIC, Peceți, I/ 73, I/ 80.

¹⁵⁴ N. Iorga, *Muntele Athos*, p. 495; Emil Turdeanu, *Un portrait de Șerban Cantacuzino, prince de Valachie au monaster d'Iviron au Mont Athos*, în RER, t. XV, 1975, p. 211-213.

¹⁵⁵ Hurmuzaki-Iorga, p. 198, nr. 280.

¹⁵⁶ T. Bodogae, *op. cit.*, p. 271.

¹⁵⁷ Paul Cernovodeanu, *Constantin Brâncoveanu și Muntele Athos*, p. 120.

iar pentru Hilandar donația lui Mihnea al III-lea¹⁵⁸ va fi întărită de Antonie Vodă din Popești¹⁵⁹, Gheorghe Duca¹⁶⁰ și Constantin Brâncoveanu¹⁶¹. Mănăstirea Sfântul Pavel, spre care se îndreptaseră daniile Craioveștilor, beneficiază de atenția urmașilor lor: Șerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu, Ștefan Cantacuzino¹⁶². Aici Constantin Brâncoveanu reface turnul, repară chiliile și trapeza și construiește un paraclis cu hramul "Sfinții Constantin și Elena" în 1708¹⁶³. Pentru mănăstirea Stavronichita, Șerban Cantacuzino construiește un apeduct¹⁶⁴. Urmând exemplul lui Matei Basarab, Constantin Brâncoveanu întărește mănăstirii Dionisiu dania în bani (1696), iar în 1713, la aducerea moaștelor "Sfântului Ioan Botezătorul" îi mai dăruie 120 taleri, interzicând pe viitor scoaterea acestor moaște din mănăstire¹⁶⁵; de daniile sale beneficiază și Vatopedul (1696)¹⁶⁶, întărind-o pe cea a unchiului său Șerban, ca și Pantocratorul (1702)¹⁶⁷.

Raporturile deosebite pe care Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu le-au întreținut cu patriarhii Ierusalimului, Dositei și Hrisant Notara, s-au evidențiat și în daniile acestei comunități a Sfântului Mormânt. De sprijinul și relațiile lui Șerban Cantacuzino a beneficiat patriarhul Dositei în obținerea firmanului de reclădire a bisericii Sfântului Mormânt, domnul contribuind și cu o sumă de bani¹⁶⁸. Danie către biserica din Bethleem făcuse și Constantin Șerban¹⁶⁹. Constantin Brâncoveanu reface bisericile mănăstirilor Sfântul Sava și Sfântul Gheorghe Nou, metohuri ale Patriarhiei Ierusalimului, pe care le întărește cu danii. Mănăstirii "Sfânta Ecaterina" de la Sinai îi închină ctitoria de la Râmnicu Sărat, a sa și a lui Mihai Cantacuzino.

De dărnicia domnilor români au beneficiat și alte spații și lăcașuri ortodoxe. Mănăstirile din Epir, consecință a legăturilor lumii grecești de acolo cu țările române, primesc importante danii românești. Ctitoria lui Grigore Ghica de la Focșani fusese închinată ca metoh mănăstirii "Sfânta Anastasia", tămăduitoare de otravă, din Tesalia¹⁷⁰. În 1675, Gheorghe Duca închină mănăstirii "Sfântul Ilie", din Zitsa, Ianina mănăstirea bucureșteană "Sfântul Ioan"¹⁷¹, danie întărită de Constantin Brâncoveanu în

¹⁵⁸ Virgil Cândea, *Mărturii românești peste hotare*, vol. I, București, 1991, p. 475.

¹⁵⁹ *Ibidem*.

¹⁶⁰ Emil Turdeanu, *Legăturile românești cu mănăstirile Hilandar și Sfântul Pavel de la Muntele Athos*, în CL, 1940, p. 97-99.

¹⁶¹ V. Cândea, *Mărturii*, I, p. 475.

¹⁶² Radu Crețeanu, *Danii făcute de Craiovești și de craioveni la Locurile Sfinte și la Muntele Athos*, în MO, nr. 7-8/ 1975, p. 520-531; idem, *Traditions de famille dans les donation : roumaines au Mont Athos*, în EBPB, vol. I, București, 1979, p. 135-152.

¹⁶³ T. Bodogae, *op. cit.*, p. 260-262; T.G. Bulat, *O danie neobișnuită făcută de Constantin Brâncoveanu mănăstirii Sfântul Pavel de la Athos*, în GB, nr. 9-10/ 1965, p. 850-855; P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 115-116.

¹⁶⁴ T. Bodogae, *op. cit.*, p. 267; P.Ș. Năsturel, *Le monastère de Stavronichita et les Roumains*, în RER, t. 15, 1975, p. 202-210.

¹⁶⁵ T. Bodogae, *op. cit.*, p. 167; R. Crețeanu, *Daniile lui Constantin Brâncoveanu*, p. 530; P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 118-119.

¹⁶⁶ T. Bodogae, *op. cit.*, p. 123; T.G. Bulat, *Daniile lui Constantin Brâncoveanu*, p. 933; P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 119-120.

¹⁶⁷ *Ibidem*, p. 120.

¹⁶⁸ Marcu Beza, *Urme românești în Răsăritul Ortodox*, București, 1937, p. 30-31.

¹⁶⁹ *Ibidem*, p. 26.

¹⁷⁰ N. Iorga, *Fundațiunile domnilor români în Epir*, p. 882.

¹⁷¹ *Ibidem*, p. 885.

1697¹⁷², tot el refăcând din temelie și biserica mănăstirii. Danii bănești trimetea Constantin Brâncoveanu și mănăstirii Ostrov din Ianina, mănăstirii "Panaghiia Dorahani" lângă Ianina, mănăstirii din Pogoniana¹⁷³. Mănăstirea Brodeț din târgul Policeanii primește danii de la Șerban Cantacuzino¹⁷⁴ și Constantin Brâncoveanu¹⁷⁵.

Sprijin financiar acordă Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu și bisericii Halchi, dintr-o insulă de lângă Țarigrad, "unde se îngroapă patriarhii"¹⁷⁶; tot ei fac danii și Patriarhiei din Alexandria¹⁷⁷.

Legitimându-se de la o tradiție dinastică, în care erau incluși și țarii sârbi și bulgari, domnii români, date fiind raporturile stabilite de-a lungul timpului cu aceste spații, își exprimau susținerea față de ctitoriile domnești de aici prin diverse danii¹⁷⁸: Grigore Ghica (1664), Constantin Brâncoveanu (1704-1706) și Ștefan Cantacuzino (1715) la Studenița, Radu Leon (1664), Gheorghe Duca (1675), Șerban Cantacuzino (1680) și Constantin Brâncoveanu (1705) la Mileșeva, Șerban Cantacuzino (1687) și Constantin Brâncoveanu (1702) la Ravanita, Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu (1706) la Kruședol, Constantin Brâncoveanu (1702) la Trebinje.

În Bulgaria, mănăstirea "Sfânta Treime" din Târnovo a beneficiat de sprijinul domnilor Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu¹⁷⁹.

Această politică de susținere a comunităților ortodoxe, nevoite să facă față atâtor presiuni, i-au impus pe principii români ca adevărați protectori ai lor, numele acestora apărând în pomelnicele lăcașurilor și în rugăciunile călugărilor spre "veșnică pomenire".

Într-o societate profund religioasă, actul de ctitorie a constituit o componentă intrinsecă a vieții oamenilor Evului Mediu. De la domn la umilul țăran, toți au sperat că prin danii și zidiri de lăcașuri de cult își dovedeau credința în Dumnezeu și că, astfel, vor obține mântuirea.

Continuând o veche tradiție, domnitorii români din a doua jumătate a secolului al XVII-lea - înscriind în rândul lor nume de marcă ale istoriei medievale - s-au remarcat printr-o activitate ctitoricească deosebită, unele dintre aceste așezăminte religioase devenind, în timp, modele pentru societatea românească, expresii ale unui nou stil național. Pentru urmași, erau mărturii ale credinței, dar și ale statutului ctitorilor; prin stil, noutatea decorației, bogăția odoarelor bisericesti donate, ctitoriile respective

¹⁷² T.G. Bulat, *Daniile lui Constantin Brâncoveanu*, p. 935-936.

¹⁷³ N. Iorga, *op. cit.*, p. 885.

¹⁷⁴ *Ibidem*, p. 914.

¹⁷⁵ *Ibidem*, p. 888.

¹⁷⁶ DANIC, Peceti, II/ 418; T.G. Bulat, *Daniile lui Constantin Brâncoveanu*, p. 140; Dinu C. Giurescu, *Anatefterul. Condica de porunci a visteriei lui Constantin Brâncoveanu*, în SMIM, VI, 1962, p. 92.

¹⁷⁷ D.G. Ionescu, *Relațiile țărilor române cu Patriarhia din Alexandria*, București, 1935.

¹⁷⁸ Pentru daniile către mănăstirile sârbești, vezi Ilie Bărbulescu, *Românii față de sârbi și bulgari*, București, 1905, p. 171-173; E. Turdeanu, *Din vechile schimburi culturale dintre români și iugoslavi*, în CL, III, 1939, p. 141-258; Damaschin Mioc, *Materiale românești din arhivele străine*, în SMIM, VII, 1973, p. 326-328; Silviu Anuichi, *Relațiile româno-sârbe în secolele XVII-XVIII*, în BOR, nr. 7-8/ 1979, p. 897-899; Gh. Lazăr, *Contribuții privind relațiile româno-sârbe pe baza unor documente de la mijlocul secolului al XVII-lea*, în SMIM, XIV, 1996, pp. 133-144.

¹⁷⁹ V. Căndea, *Mărturii*, I, p. 203.

deveneau edificatoare pentru mentalitatea, gustul ziditorului lor, dar și pentru stadiul pe care-l atinsese societatea românească. Din această perspectivă, poate că, cea mai sugestivă sintetizare a evoluției civilizației românești de la Matei Basarab la Constantin Brancoveanu ne-o oferă episcopul Mitrofan în prefața Octoihului din 1700, deși referirile sale vizează numai sfera tipăriturilor: “Întâi aciastă rodire au nevoit să o facă prea lăudatul și marele acela domn, Io Matei Basaraba voevoda, fericitul strămoș al Măriei Tale; iară au adus puține și necoapte roduri. Iar lăudatu unchiul Măriei Tale, Io Șerbană voevoda Cantacozino, s-au nevoit și mai mult, iară era și ale sale roduri de mijloc, nici de tot coapte, nici iarăși de tot crude. Iară Mării Tale... aduci roduri coapte, dulci la gust...”¹⁸⁰ - o încununare a unui proces inițiat de înaintașii săi și desăvârșit de Brancoveanu.

ANEXA I

DOMNI - CTITORII

CONSTANTIN ȘERBAN

- 1646 - biserica de la Dobreni (Ilfov), ca mare serdar
- 1655 - 1658 - biserica “Sfinții Constantin și Elena” (a Mitropoliei)
- 1656 - biserica “Sfântul Gheorghe” din Pitești
- 1660 - biserica de la Tinăud
- 1661 - biserica mănăstirii Cerna - Gora, Munkacs
- 1661 - biserica din Msticicov

MIHNEA AL III-LEA

- 1658 - tânosirea bisericii Mitropoliei

GRIGORE GHICA

- 1661 - biserica “Adormirea Maicii Domnului”, Dragoslavele
- 1661 - 1662 - biserica “Sfânta Treime”, mănăstirea Cerneți
- 1663 - 1664 - biserica “Sfântul Ioan Botezătorul”, mănăstirea Focșani
- 1673 - biserica “Schimbarea la Față. Sfinții Apostoli”, schitul Fedeleșcioiu

RADU LEON

- 1665 - 1668 - zugrăvește biserica “Sfinții Constantin și Elena” și mută aici sediul Mitropoliei
- 1665 - biserica “Sfântul Dimitrie”, Slobozia, din București

ANTONIE DIN POPEȘTI

- 1654 - 1660 - biserica din Popești, Ilfov, ca boier
- 1670 - 1672 - biserica “Sfântul Nicolae. Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril” a mănăstirii Târgșor

ȘERBAN CANTACUZINO

- 1667 - biserica “Intrarea în biserică”, Drăgănești, Prahova
- 1679 - 1682 - biserica “Adormirea Maicii Domnului. Sfinții Serghie și Vach”, mănăstirea Cotroceni
- 1682 - refacerea bisericii “Adormirea Maicii Domnului”, Curtea de Argeș
- 1683 - restaurarea bisericii mănăstirii Dintr-un Lemn
- 1678 - 1688 - biserica Măgureanu, București

¹⁸⁰ I. Bianu, N. Hodoș, BRV, I, p. 398.

CONSTANTIN BRÂNCOVEANU

- 1683 - refaceri la mănăstirea Bistrița
- 1683 - biserica "Sfântul Dimitrie", Potlogi, ca boier
- 1688 - biserica "Sfântul Gheorghe", Mogoșoaia, ca boier
- 1690 - 1694 - biserica "Sfinții Împărați Constantin și Elena", Hurezi
- 1691 - 1697 - biserica "Adormirea Maicii Domnului", mănăstirea Râmnicu Sărat, cu Mihai Cantacuzino spătarul
- 1692 - 1693 - restaurări la mănăstirea Sadova
- 1692 - turnul-clopotniță de la biserica "Buna Vestire", Curtea Veche
- 1693 - restaurări la mănăstirea Strehăia
- 1695 - 1697 - reparații la mănăstirea Snagov
- 1695 - 1696 - reface biserica mănăstirii Mamul
- 1697 - repară și zugrăvește biserica "Sfântul Dumitru", Târgoviște
- 1698 - renovează și zugrăvește biserica "Adormirea Maicii Domnului", din Curtea Domnească de la Târgoviște
- 1696 - 1698 - construiește clădiri în jurul bisericii Sfântul Gheorghe Nou
- 1697 - 1698 - biserica "Sfântul Nicolae" din Făgăraș
- 1698 - reface biserica "Sfântul Nicolae", Galata, Țarigrad
- 1698 - reface biserica din Ismail
 - termină construirea bisericii "Sfântul Ioan" de la Curtea Veche
- 1699 - reface biserica "Adormirea Maicii Domnului. Sfinții Apostoli", Brâncoveni
- înainte de 1700 - zugrăvește biserica mănăstirii Târgșor
- 1700 - bolnița "Sfinții Împărați Constantin și Elena", Brâncoveni
- 1702 - reface schitul Bărbătești - Păroaia, Dâmbovița
- 1702- 1703 - rezidește biserica "Sfântul Ioan", București
- 1703 - 1704 - rezidește biserica "Sfântul Gheorghe Nou", București
- 1704 - reface biserica "Sfânta Paraschiva", a lui Ștefan cel Mare, din Râmnicu Sărat
- 1705 - zugrăvește biserica mănăstirii Gura Motrului
- 1705 - 1706 - lucrări de reparații la mănăstirea Arnota
- 1705 - 1706 - biserica "Nașterea Maicii Domnului", Doicești
- 1707 - mănăstirea Sâmbăta de Sus, Făgăraș
- 1707 - 1714 - reface mănăstirea "Sfântul Sava", București
- 1711 - reface și zugrăvește mănăstirea Govora
- 1713 - repară și zugrăvește mănăstirea Dealu

ȘTEFAN CANTACUZINO

- 1715 - reface biserica "Buna Vestire", Curtea Veche
- 1715 - reface biserica "Sfinții Apostoli", București
- 1715 - 1716 - reface, zugrăvește biserica mănăstirii Dintr-un Lemn, construiește și alte clădiri.

ANEXA II**DANII CĂTRE ORIENTUL ORTODOX - SFINTELE LOCURI****CONSTANTIN ȘERBAN**

- 1655 - mănăstirii Ivir - danie 10.000 aspri/ an + 500 pentru cheltuieli de drum
- bisericii din Bethelam - 7.000 groși

- soția sa Bălașa reface mănăstirea Jitianu, metoh al mănăstirii "Sfântul Pavel" de la Athos

MIHNEA AL III-LEA

- 1658 - mănăstirii Hilandar - 5.000 aspri/ an

- 1658 - mănăstirii Xenofon - 10.000 aspri/ an

GRIGORE GHICA

- 1662 - mănăstirii Studenița - 6.000 aspri/ an + 500 cheltuieli de drum

- 1664 - comunitatea de la Muntele Athos - 1.000 bolovani sare de la Ocna Mare

- 1664 - mănăstirii Ivir - 7.000 de aspri/ an

RADU LEON

- 1665 - mănăstirii Mileșeva - 10.000 aspri/ an + 1.000 pentru cheltuieli de drum

- 1667 - mănăstirii Xenofon, Athos - 10.000 aspri/ an + 1.000

- 1667 - mănăstirii Ghiromeri, Epir - 3.000 aspri/ an

ANTONIE VODĂ

- 1669 - mănăstirea Hilandar - 10.000 aspri/ an

- 1669 - mănăstirii Mileșeva - 10.000 aspri/ an

- 1670 - mănăstirii "Sfântul Ioan Teologul", insula Patmos - 3.000 aspri/ an

GHEORGHE DUCA

- 1675 - închină mănăstirea "Sfântul Ioan", București mănăstirii "Sfântul Ilie" din Zitsa, Ianina

- 1675 - mănăstirea Mileșeva, 10.000 aspri/ an

ȘERBAN CANTACUZINO

- 1680 - mănăstirea Mileșeva, 10.000 aspri/ an

- 1680 - mănăstirea Stavronichita, Athos - construiește conductele pentru aducerea apei

- 1682 - închină comunității de la Athos ctitoria sa de la Cotroceni

- 1683 - mănăstirea Ivir, zugrăvește biserica "Maica Domnului Portaitissa"

- 1687 - mănăstirea Ravanița - 100 bolovani de sare de la Ocna Mare

- menționat cu danii la: mănăstirea "Sfântul Pavel", Athos; mănăstirea Halchi, Țarigrad (6.000 + 1.000 aspri); mănăstirea Brodeț-Policeani (Grecia) (2.000 lei/ an); Patriarhia Alexandriei; mănăstirea "Sfânta Treime" Târnovo; trecut în pomelnicele mănăstirilor sârbe: Kruședol, Hopova

- îl sprijină pe Dositei al Ierusalimului să obțină firmanul de refacere a bisericii "Sfântului Mormânt", dăruindu-i și 2.650 groși

CONSTANTIN BRÂNCOVEANU

- 1691 - la cererea sa se aduce în țară Capul "Sântului Mihail al Sinadelor" pentru alungarea lăcustelor, de la Marea Lavră, Athos; călugărilor le donează 6.000 aspri/ an și relicvarii pentru aceste moaște și pentru mâna "Sfântului Ioan Gură de Aur"

- 1692 - mănăstirea Pantocrator, Athos, 3.000 aspri

- 1692 - mănăstirea "Nașterea Maicii Domnului", Dourchani, Grecia, 4.000 aspri/ an

- 1692 - mănăstirea "Schimbarea la Față", Ianina, 4.000 bani/ an

- 1694 - mănăstirea Capinu, Turcia, 3.000 + 1.000 aspri/ an

- 1696 - mănăstirea Presoi, Turcia, 4.000 + 300 bani/ an

- 1696 - mănăstirea Vatoped, Athos, 20.000 + 1000 aspri/ an

- 1696 - mănăstirea Dionisiu - 8.000 bani/ an; în 1713 îi mai dăruie 120 taleri la aducerea moaștelor "Sfântului Ioan Botezătorul"

- 1696 - întărește închinarea mănăstirii "Sfântul Ioan", București către mănăstirea "Sfântul Ilie", Zitsa, Ianina

- 1696 - mănăstirea Pogoniana, Rumelia - 3.000 lei
- 1697 - mănăstirea "Sfânta Treime", Târnovo, Bulgaria, 30 ughi + 500 bani
- 1697 - construiește biserica din Galata, Constantinopol
- 1698 - mănăstirea "Sfântul Pavel", Athos - construiește turnul, chilii, trapeza, paraclisul "Sfinții Constantin și Elena" (1708), dăruie 150 taleri de la Vel Ocna
- 1698 - zidește biserica din Făgăraș, îi dăruie 50 taleri din vama domnească de la Rucăr și Dragoslavele
- 1698 - reface biserica din Ismail
- 1700 - mănăstirea Brodeț, Policeani, lângă Arghilocastro - 9.000 + 1.000 bani
- 1700 - închină ctitoria sa de la Râmnicu Sărat la Muntele Sinai
- 1702 - mănăstirii Pantocrator, Athos - 3000 + 300 bani/ an
- 1702 - mănăstirea Trebinjie, Serbia - 6.000 aspri la 3 ani + cheltuielile de drum
- 1702 - mănăstirea Ravaniča, Serbia - 100 bolovani sare de la Ocna Mare
- 1702 - mănăstirea Halchi, pe o insulă lângă Constantinopol - 6.000 + 1.000 bani
- 1703 - mănăstirea Xenofon - Athos, 10.000 + 1.000 aspri
- 1703 - reface biserica "Sfântul Ioan", București, închinată "Sfântului Ilie", Zitsa
- 1704 - mănăstirea Hilandar, Athos
- 1704 - mănăstirea Mileševa, Serbia - 10.000 + 1.000 aspri/ an
- 1704 - mănăstirea Studeniča, Serbia - 6.000 + 500
- 1706 - mănăstirea Krušedol - 4.000 aspri/ an
- 1696 - 1698; 1705 - 1707 - reface mănăstirea "Sfântul Gheorghe Nou", căreia îi dă o parte din dobânda banilor depuși la "Zecca Veneției"
- 1707 - 1714 - reface mănăstirea "Sfântul Sava", metoh al Patriarhiei Ierusalimului, unde așează Academia domnească; îi dăruie 300 taleri din dobânda banilor depuși la Veneția și 50 bolovani de sare de la Telega
- danii către Patriarhia din Alexandria
- dăruie o tipografie pentru Patriarhia Antiohiei

THE RELIGIOUS FOUNDATION POLICY OF THE WALLACHIAN PRINCES IN THE SECOND HALF OF THE 17th CENTURY

Abstract

In a society marked by the presence of divinity in daily life, the foundation of a religious establishment held deep significance. In essence, it was believed that such an act would trigger God's protection and benevolence during lifetime, and the forgiveness of all sins and redemption after death.

To a Prince, the founding of a religious establishment was an act of gratitude for his station in life as a *chosen*; a means conveying legitimacy and inscribing the founder in the long line of Byzantine Emperors, Serbian and Bulgarian Tsars, and "old" Princes of the land; a source of prestige to himself, and of inspiration to society.

In the line of the old tradition, the Wallachian Princes of the second half of the seventeenth century spared no efforts in the founding of religious establishments, with a diligence never to be matched subsequently. To the religious significance of the main foundations of the time added a political and dynastic purpose. In points of architecture, the Church of the Metropolitanate of Bucharest, and those of the Monasteries of Cotroceni, Hurezi, and Saint George the New stemmed from the Arges foundation of Neagoe Bessarab, the princely forefather of the founders, who were the descendents of the Craiovescus: Constantin Șerban, Șerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu. Each religious foundation was destined to become a necropolis of the respective ruling family.

A metoch of the monastic community on Mount Athos, the Church of Cotroceni introduced a series of innovations, especially in decoration (woodcarving, sculpture, and church silverware). The Monastery of Hurezi was an example of the fully-fledged Romanian style, a source of inspiration to the Romanian society of the time.

The long reign of Constantin Brâncoveanu enabled the Wallachian Prince to apply in his foundation work an ample policy, set on clearly defined coordinates: the building of his own Princely necropolis (Hurezi, and very likely Saint George the New); the care devoted to the establishments founded by the Craiovescus (Bistrița, Sadova, Strehaia) and Brâncoveanus (Brâncovenii, Arnota), with a purpose of acquiring dynastic legitimacy, equally shown by his interest in other Princely foundations (The Princely Church of Târgoviște, the Monasteries of Dealu and Snagov, etc.); the weight placed on the relation to the Cantacuzene (the Monasteries of Râmnicu Sărat and Mamul), as well as a particular sense of social solidarity in the foundation act (Saint George the New, Saint John, Saint Sava).

The simplicity of the foundations by other Princes, Grigore Ghica (the Monastery of Cerneți, Saint John of Focșani, the Church of Dragoslavele) and Antonie of Popești (the Monastery of Târgșor) testify to some more reduced means.

During the reign of Ștefan Cantacuzino, at the end of a time of Romanian opening to new cultural horizons, efforts were devoted to repair a number of religious establishments (the Church of Curtea Veche, the Monastery Dintr-un lemn, the Church of the Saint Apostles).

A fundamental aspect of the religious foundation policy was the support offered to the Orthodox communities in the Holy Places: donations in money and religious objects, dedication of metochs. Thus, the Romanian princes became "new founders" and joined in the dynastic tradition of the Byzantine Emperors, and the Serbian and Bulgarian Tsars.

An intrinsic element of life in the Middle Ages, be it to a Prince or a commoner, the founding of a religious establishment was an expression of their hope in redemption and a better life.

RECUCERIREA BIZANTINĂ A CONSTANTINOPOLULUI ȘI ACȚIUNEA FLOTEI VENEȚIENE ÎMPOTRIVA INSULEI DAPHNOUSIA*

OVIDIU CRISTEA

În urmă cu mai bine de 100 de ani Wilhelm Heyd observa că "l'existence de l'empire latin était étroitement lié à la prépondérance de Venise à Byzance"¹ și că dispariția unuia dintre parteneri ar fi atras, de la sine, prăbușirea celuilalt. Această impresie este întărită de sursele venețiene care au subliniat eforturile financiare și militare întreprinse de Veneția în scopul apărării Imperiului latin. Întâmplarea a făcut ca recuperarea bizantină a Constantinopolului să se facă într-un moment în care flota Serenissimei, factorul decisiv al sistemului defensiv al suveranilor latini, se afla angajată într-o expediție militară care a vizat cucerirea insulei Daphnousia, situată în Marea Neagră "la o sută de stadii de Constantinopol", după spusele lui Nikephor Gregoras. Motivele acestei acțiuni nu sunt foarte clare în primul rând pentru că sursele vremii s-au mulțumit să o înregistreze fără a da foarte multe detalii. Pentru Akropolites atacul s-ar explica prin dorința podesta-ului venețian, Marco Gradenigo, de a imprima o politică mai agresivă în raporturile Imperiului latin cu Imperiul de Niceea². Nikephor Gregoras se mulțumește să consemneze că plecarea flotei venețiene pentru a asedia orașul Daphnousia a lăsat Constantinopolul fără apărare³, iar Georgios Pachymeres oferă o relatare aproape identică⁴. Autorii bizantini mai sus invocați lasă impresia că recucerirea

* Acest articol nu ar fi putut fi realizat fără bursa acordată de "New Europe College" care mi-a permis consultarea unora din cronicile venețiene manuscrise aflate la Biblioteca Marciana din Veneția. Îmi exprim, și pe această cale, întreaga gratitudine.

¹ W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, réimpression anastatique de l'édition Leipzig 1885-1886, I-II, Amsterdam, 1959, p. 427.

² Georgios Akropolites, *Opera*, ed. August Heisenberg, I, Leipzig, 1903, p. 181-183.

³ Nikephor Gregoras, *Byzantina Historia*, ed. L. Schopen, I, Bonn, 1829, cap. IV, 2, p. 85.

⁴ Georgios Pachymeres, *Relations Historiques*, édition, introduction et notes par Albert Failler, traduite par Vitalien Laurent, Paris, 1984 (=Corpus Fontium Historiae Byzantinae, vol. XXIV, 1-2, series Parisienses), I, cap. II, 26, p. 192-193. Alte izvoare narative bizantine publicate de Peter Schreiner, *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, Wien, I-III, 1975-1979 notează doar data, anul și împăratul în timpul căruia a avut loc evenimentul. Este interesant că pentru unele cronici împăratul biruitor a fost Manuel Paleologul (vol. I, cronica 32, 9, p. 230 și cronica 69, 39, p. 534-535) în timp ce altele atribuie recucerirea unui Andronic al II-lea Paleologul (vol. I, cronica 33, 3,

"Studii și Materiale de Istorie Medie", vol. XIX, 2001, p. 109-114

bizantină a Constantinopolului a fost rezultatul hazardului și că acțiunea flotei venețiene împotriva orașului Daphnousia din insula omonimă, a fost un banal episod al războiului dintre latini și Imperiul de Niceea, interpretare ce a fost preluată de istoricii moderni⁵.

Un punct de vedere diferit a fost formulat de Deno John Geanakoplos⁶. Pornind de la un pasaj din celebrul "fragment" al lui Marino Sanudo Torsello⁷, în realitate o continuare a cronicii lui Villehardouin, Deno John Geanakoplos a emis ipoteza că acțiunea lui Marco Gradenigo împotriva Daphnousiei a fost în fapt o capcană pe care Mihail al VIII-lea ar fi întins-o venețienilor⁸. Basileul ar fi dorit să îndepărteze flota venețiană de Constantinopol, pentru ca în acest fel să faciliteze cucerirea orașului. După spusele lui Sanudo, bailul Marco Gradenigo a plecat să cucerească un teritoriu care îi fusese promis (probabil cu ocazia armistițiului încheiat între latini și greci în septembrie 1260), dar pe care Mihail al VIII-lea refuzase apoi să îl cedeze. Deși în sprijinul acestei interpretări este adus și un pasaj din cronica lui Abu'l Faraj (Bar Hebraeus), D. J. Geanakoplos este înclinat, în cele din urmă, tot spre ipoteza "hazardului": *"it would appear, that the absence of the Latin naval and military forces at the very moment of Alexios appearance before the walls of the capital was sheer accident - coincidence - and that it was in fact the "lucky" absence of the fleet which spurred Alexios to attempt the city's capture"*⁹.

Într-adevăr, chiar dacă teza capcanei ar fi corespuns cu modul de acțiune al lui Mihail al VIII-lea, izvoarele contemporane au subliniat -în unanimitate - că recucerirea orașului l-a luat pe basileu prin surprindere și că a fost nevoie ca știrea să fie reconfirmată pentru a fi crezută.

Totuși, chiar dacă acceptăm sau respingem teza premeditării, o întrebare rămâne fără răspuns: era Daphnousia o țință atât de importantă pentru Imperiul latin? Altfel spus, ce l-a determinat pe Marco Gradenigo să întreprindă cucerirea insulei lăsând Constantinopolul fără apărare? Răspunsul la această întrebare poate fi sugerat de un

p. 241 și cronica 69, 32, p. 533). În sfârșit, unele cronici scurte (de ex. vol. 1, cronica 83, 1, p. 598) nu precizează despre ce împărat este vorba.

⁵ Dintre aceștia Conrad Chapman, *Michel Paléologue restaurateur de l'Empire byzantin (1261-1282)*, Paris, 1926, p. 44; Freddy Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen Age. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe -XVe siècles)*, Paris, 1959, p. 104; G. Ostrogorsky, *Histoire de l'Etat Byzantin*, Paris, 1969, p. 473; Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris, 1966, p. 331; Michel Balard, *La Romanie Génoise (XIIe - début du XVe siècle)*, I, Roma, 1978, p. 45-46.

⁶ Deno John Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West (1258-1282). A Study in Byzantine-Latin Relations*, Cambridge Massachusetts, 1959, p. 99 trece în revistă și punctele de vedere formulate de A. Meliarakes și G. Finlay.

⁷ Robert Lee Wolff, *Hoph's So-Called Fragmentum of Marino Sanudo Torsello*, în Idem "Studies in the Latin Empire of Constantinople", Variorum, London, 1976, p. 151: "Potestas vero Venetorum nomine dominus Marco Gradonico egressus erat terram cum exercitu galearum ut iret ad dampnificaret inimicos Grecos, et accipere quandam terram que ei fuerat promissa dari (subl. m.). Verum se invenit deceptum. Quia cum dictus potestas esset vir probissimus, proditores qui erant in Constantinopoli dextrum habentes quomodo terra erat evacuata gentibus dederunt ipsam terram imperatori Chyermichali Palialogo Grecorum".

⁸ D.J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus...*, p. 100 "Baldwin and Gradenigo were lured by Palaeologus himself (subl. autorului) into attacking Daphnusia as a diversion to Alexios' attack on Constantinople".

⁹ *Ibidem*, p. 104.

pasaj din cronica venețiană inedită a lui Niccolo Trevisan. Autorul a făcut parte din Consiliul celor zece în timpul conspirației dogelui Marino Falier (1355), a îndeplinit o misiune în Creta în timpul revoltei insulei în 1363-1364 și a murit îndeplinind funcția de procurator la San Marco¹⁰. Cronica lui Trevisan¹¹, păstrată în două manuscrise la Biblioteca Nazionale Marciana din Veneția¹², cuprinde informații care nu se regăsesc în alte izvoare. Dintre acestea merită atenție cele referitoare la ocuparea Constantinopolului de către bizantini în 1261. Mai întâi trebuie observat că, pentru Trevisan, atacul a fost o consecință firească a tratatului de la Nymphaion deoarece genovezii îi promisesea lui Mihail al VIII-lea Paleologul să-l facă "imperator e signor de tutto lo imperio de constantinopoli". Urmează relatarea desfășurării evenimentelor: "...el podesta ch'era in constantinopoli per conto de veni<tiani> <me>s<ser> Marco Gradenigo con alcune galie era andato a uno castelo dentro el mar mazor qual chastelo era nominado franasia (sic!), per loqual castelo molto impediva la vituaria che vegniva a constantinopoli e aveva menado el ditto podesta la piu parte de li homeni latini et francesi et in questo mezo per tratado del dito michiel et de zenovesi liqual erano in constantinopoli fu tolto frutenelmente de notte per ongari infideli li qual confinava con constantinopoli"¹³. Se observă că și acest izvor, ca și cronicile bizantine, consideră că succesul acțiunii s-a datorat absenței flotei venețiene. Trevisan oferă, în plus, câteva detalii: el indică motivul acestei absențe, sugerează că la ocuparea Constantinopolului au contribuit genovezii din interiorul zidurilor și afirmă că orașul a fost cucerit pentru Mihail al VIII-lea de "ongari infideli" care se învecinau cu Constantinopolul.

Chiar dacă nu este confirmat de alte surse, motivul invocat de Trevisan pentru acțiunea venețiană împotriva insulei Daphnusia poate fi cel real. Politica Serenissimei în cei 57 de ani de stăpânire latină la Strămtori întărește această impresie, venețienii reacționând de fiecare dată când operațiunile militare ale Imperiului de Niceea păreau să amenințe securitatea Constantinopolului. Astfel, când Ioan al III-lea Vatatzes a ocupat, în 1234-1235, orașul Gallipoli, dogele Jacopo Tiepolo "fu mult corocies; et sachiés certainement que il savoit cele contrée tote que il avoit este poestés en Constantinople. Il fist erraument armer XXV galies, si les dona en garde a ij. prodomes estrais de haut lignaje"¹⁴. Trimiterea unei flote de 25 de galere în Levant a fost urmarea ocupării

¹⁰ Freddy Thiriet, *Les chroniques vénitiennes de la Marcienne et leur importance pour l'histoire de la Romanie gréco-venitienne*, în "Mélanges d'Archeologie et d'histoire publiés par l'Ecole Française de Rome", 1954, p. 262.

¹¹ Pentru această atribuire pledează faptul că autorul își menționează explicit numele în legătură cu evenimentele din Creta. O părere diferită privind paternitatea cronicii la Silvana Collodo, *Temi e caratteri della cronachistica veneziana in volgare del tre-quattrocento* (Enrico Dandolo), "Studi Veneziani", 9, 1967, p. 150, autoarea considerând că este vorba de o compilație făcută de mai mulți copisti în secolul al XVI-lea. O părere asemănătoare la A. Carile, *Note di cronachistica veneziana: Piero Giustinian e Niccolo Trevisan*, în "Studi Veneziani", 9, 1967, p. 120-124 care consideră că inserarea numelui lui Trevisan în cuprinsul cronicii trebuie înțeleasă drept "affermazione, da parte di un compilatore anonimo, d'aver usato una memoria appartenente ad altro scrittore" (p. 120).

¹² Cronica lui Niccolò Trevisan, Biblioteca Nazionale Marciana, mss. It. XI, 32 și microfilm 164 (= mss. It. VII, 519 collocazione 8438).

¹³ *Ibidem*, f. LVII-LVIII.

¹⁴ Martin da Canal, *Les Estoires de Venise*, a cura di Alberto Limentani, Firenze, 1972, I, LXXXI, p. 82; pentru acțiunile flotei bizantine din același an v. Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer. La Marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe - Xe*

orașului Gallipoli -punct strategic din care putea fi întreruptă legătura dintre capitala Imperiului latin și Veneția -acțiune considerată de doge drept un prim pas în tentativa grecilor de a cucerii Constantinopolul.

O acțiune asemănătoare a avut loc în 1257 când, trecerea Mesembriei din mâinile bulgarilor în cele ale Imperiului de Niceea, a fost urmată de un atac asupra portului întreprins de flota venețiană condusă de Giacomo Dauro¹⁵. Implantarea niceeană la Mesembria ar fi însemnat apariția unei baze din care ar fi putut fi lansat un atac împotriva Constantinopolului. Într-o manieră asemănătoare, două secole mai târziu, bizantinii au promis în 1453 orașul Mesembria lui Iancu de Hunedoara pentru ca guvernatorul Ungariei să îl poată folosi ca rampă de lansare împotriva otomanilor¹⁶. Intuind pericolul, Mehmed al II-lea a precedat asaltul împotriva Constantinopolului de ocuparea orașelor de pe coasta de vest a Mării Negre¹⁷.

Atacul venețian împotriva insulei și orașului Daphnousia, în anul 1261, apare astfel drept o măsură profilactică menită să împiedice o eventuală blocare a Constantinopolului din direcția respectivă. Niccolo Trevisan susține că de la Daphnousia grecii împiedicau aprovizionarea capitalei Imperiului latin fapt ce ar fi îngreunat poziția apărătorilor în cazul unui asediu. Dacă acceptăm motivul invocat de Trevisan putem înțelege și de ce acțiunea bailului Marco Gradenigo s-a produs înainte de expirarea armistițiului pe un an încheiat cu Mihail Paleologul în septembrie 1260¹⁸. Venețienii au încercat să-și surprindă adversarii având în același timp siguranța că lipsa trupelor din Constantinopol nu va pune în pericol orașul. Evenimentele au luat însă un alt curs și acest fapt este menit să întărească și mai mult "teoria hazardului" pusă, măcar în parte, la îndoială de D.J. Geanakopolos.

Alte amănunte oferite de Niccolo Trevisan sunt mai greu de verificat. Celelalte izvoare nu amintesc în nici un fel de contribuția genovezilor din interiorul orașului la ocuparea Constantinopolului. Un izvor latin spune că Mihail al VIII-lea a mituit câțiva locuitori din oraș pentru a ucide gărzile, dar nu se sugerează nicăieri că "trădătorii" ar fi

siècles, Paris, 1966. p. 318). Potrivit lui Martino da Canal, intervenția flotei venețiene a zădărnicit pentru moment tentativa de recucerire bizantină a Constantinopolului.

¹⁵ Vasil Gjuzev, *La Bulgarie, Venise et l'Empire latin de Constantinople au milieu du XIIIe siècle*, în "Bulgarian Historical Review", 3, 1975, 4, p. 38-49. Istoricul bulgar analizează un izvor anonim venețian care nu dă o explicație clară a motivelor atacului împotriva Mesembriei: ni se spune doar că flota venețiană a acționat la instigarea împăratului latin care pregătea o campanie împotriva bulgarilor. Istoricului bulgar i-a scăpat informația oferită de Nikephor Gregoras. *Byzantina Historia*, I, p. 60 care afirmă că, în urma anarhiei provocate în Bulgaria de moartea lui Mihail Asan, orașul Mesembria a fost cedat de boierul Mitzes Imperiului de Niceea.

¹⁶ Gyula Moravcsik, *Ungarisch-Byzantinische Beziehungen zur Zeit des Falles von Byzanz*, în Idem, "Studia Byzantina", Budapest, 1967, p. 371-382; Francisc Pall, *Byzance à la veille de sa chute et Janco de Hunedoara (Hunyadi)*, "Byzantinoslavica", 30, 1969, I, p. 119-126.

¹⁷ Ducas, *Istoria turco-bizantină (1341-1462)*, ed. V. Grecu, București, 1958, p. 320-321; Critobol din Imbros, *Din domnia lui Mahomed al II-lea. Anii 1451-1467*, ed. V. Grecu, București, 1963, p. 76-77; pentru legătura între ocuparea orașelor de pe țărmul vest pontic și asediul Constantinopolului din 1453 v. *Căderea Constantinopolului (1453) și politica pontică a Ungariei: ecouri occidentale*, "Revista Istorică", 7, 1996, 7-8, p. 600.

¹⁸ Conrad Chapman, *Michel Paleologue...*, p. 45 susține că basileul a încălcat armistițiul. Este mai corect să spunem că venețienii au făcut-o intenționat, în timp ce Mihail al VIII-lea involuntar, în urma inițiativei generalului său.

foșt genovezi¹⁹. Mai ușor de explicat este prezența ungarilor care poate fi pusă în legătură cu practica recrutării de mercenari de către împăratul Mihail Paleologul. Chiar dacă sintagma "ongari infideli" îi desemnează fie pe unguri, fie, mai probabil, pe cumani și unii și ceilalți sunt atestați printre participanții în tabăra bizantină la bătălia de la Pelagonia (1259)²⁰. Este posibil deci ca și doi ani mai târziu, în rândurile trupelor conduse de Alexios Strategopoulos să fi existat contingente cumane sau ungurești.

* * *

Deși aparent asediul Daphnousiei ar avea importanță doar din perspectiva conexiunii cu recucerirea bizantină a Constantinopolului, pasajul din cronica lui Nicolo Trevisan pune în lumină apariția unei noi zone de interes a politicii venețiene în Levant - Marea Neagră, prefigurând transformarea acestui "buzunar al Mediteranei", potrivit expresiei lui Fernand Braudel, într-un "punct de întâlnire și de înfruntare a dușmăniilor și alianțelor"²¹. Atacul venețian din 1261 poate fi interpretat ca un răspuns al Serenissimei la penetrația Imperiului de Niceea în bazinul pontic, infiltrare care a început să se producă cu puțin înainte de recucerirea Constantinopolului. Ocuparea Mesembriei, Anchialosului și instalarea Imperiului de Niceea la Dunărea de Jos²² pot fi privite ca o reluare a politicii tradiționale bizantine în Pontul Euxin, politică ce a fost desăvârșită după revenirea la Strâmtori în 1261. Prin acțiunile întreprinse împotriva Mesembriei (1257) sau Daphnousiei (1261) venețienii au încercat să împiedice consolidarea Imperiului de Niceea într-o zonă în care aveau un interes strategic vital - apărarea Imperiului latin. Acțiunea împotriva Daphnousiei din 1261, era cu atât mai necesară cu cât, în același an, tratatul de la Nymphaion îi adusesse pe genovezi, marii rivali ai venețienilor, în tabăra basileului. Tratatul punea la dispoziția lui Mihail al VIII-lea o flotă ce se putea măsura cu cea a Serenissimei și care putea folosi insula Daphnousia ca bază navală împotriva Constantinopolului. Atacul întreprins de Marco Gradenigo a avut ca scop împiedicarea materializării acestei amenințări. Eșecul venețian a făcut ca expediția împotriva Daphnousiei să poată fi privită drept preludiul celor trei războaie ale Strâmtoarelor desfășurate în secolele XIII-XIV.

* * *

Ca epilog al episodului Daphnousia poate fi citat un fragment dintr-o lucrare a unui grec stabilit la Veneția - Theodor Spandugino Cantacuzino. Potrivit acestuia, Mihail al VIII-lea l-a trimis pe "Giovanni Straticopolo" (=Alexios Strategopoulos) împotriva bulgarilor, dar generalul niceean a fost deturnat de un bătrân grec care trăia în Constantinopol și care i-a spus că îl poate introduce în oraș printr-o spărtură existentă în

¹⁹ *Chronicon Marchiae Tarvisinae et Lombardie*, "Rerum Italicarum Scriptores", ed. L. Botteghi, VIII, 1916, p. 47.

²⁰ *The Chronicle of Morea*, ed. by John Schmitt, London, 1904, p. 238: sebastocratorul Ioan Paleolog i-a cerut fratelui său să recruteze mercenari din Germania, Ungaria, Serbia, Turcia și Cumania întrucât nu dispunea de forțe suficiente. Aceeași cronică precizează că în lupta de la Pelagonia arcașii unguri au provocat pierderi importante "francilor". Pentru participarea mercenarilor unguri la lupta de la Pelagonia v. G. Ostrogorsky, *Histoire de l'Etat Byzantin*, Paris, 1969, p. 472 și D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West...*, p. 65 nota 77.

²¹ Gheorghe I. Brătianu, *Marea Neagră de la origini până la cucerirea otomană*, traducere de Michaela Spinei, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și bibliografie de Victor Spinei, Iași, 1999, p. 301.

²² Vitalien Laurent, *La domination byzantine aux bouches du danube sous Michel VIII Paléologue*, RHSEE, 1945, p. 184-198; Gh. I. Brătianu, *Marea Neagră...*, p. 307.

zid²³. La aproape trei veacuri după producerea evenimentului, Spandugino nu mai face nici o conexiune între cucerirea oraşului şi absenţa flotei veneţiene şi, reţine doar predicţia funestă a lui Theodor Tornikios²⁴, care a văzut în revenirea bizantină în oraşul lui Constantin începutul declinului inevitabil al Bizanţului.

LA RECONQUÊTE BYZANTINE DE CONSTANTINOPLE ET L'ACTION DE LA FLOTTE VÉNITIENNE CONTRE L'ILE DE DAPHNOUSIA

Résumé

La chute de l'empire latin de Constantinople en 1261 a été facilitée par l'absence de la flotte vénitienne dirigée par Matreco Gradenigo qui assiegeait la forteresse Daphnousia, dans l'île homonyme.

Selon une source inédite (la chronique vénitienne attribuée à Niccolo Trevisan) l'expédition de Marco Gradenigo a eu comme but la conquête d'un point stratégique d'ou l'Empire de Nicée aurait pu couper le ravitaillement de Constantinople. La tentative vénitienne témoigne l'intérêt de la Serenissime pour la Mer Noire dans la seconde moitié du XIIIe siècle. La riposte de la République après l'occupation de Gallipoli (1235) et de Mesembrie (1257) par l'Empire de Nicée, ainsi que l'expédition de 1261 montrent l'effort vénitien d'empêcher la pénétration byzantine dans l'espace pontique.

²³ Theodor Spandounes, *On the origin of the Ottoman Emperors*, translated and edited by Donald M. Nicol, Cambridge University Press, 1997, p. 14.

²⁴ *Ibidem*, p. 14-15; potrivit lui Pachymeres, *op. cit.*, p. 202-203 cuvintele ar fi aparţinut lui Kakos Senacherim.

ȘTEFAN CEL MARE ȘI LUPTELE CU TURCII.

O NOUĂ ABORDARE

EUGEN DENIZE

Moldova celei de-a doua jumătăți a secolului XV a jucat, indiscutabil, un rol de prim plan în cadrul relațiilor internaționale ale epocii. Acest rol a conferit țării românești de la răsărit de Carpați o strălucire, un prestigiu și un renume de care nu s-a bucurat niciodată înainte și pe care nu va reuși să le atingă niciodată în viitor. În aceasta constă, printre altele, unicitatea domniei de aproape o jumătate de veac a lui Ștefan cel Mare.

În momentul în care a preluat domnia, la 12 aprilie 1457, Ștefan cel Mare se afla în fața unei situații interne și externe foarte dificile. Dacă pe plan intern, anarhia a fost principala caracteristică a sfertului de veac anterior, pe plan extern Moldova avea de făcut față la trei amenințări majore: Ungaria, Polonia și Imperiul otoman. Primele două reprezentau, dacă putem să ne exprimăm în acest fel, amenințări devenite deja tradiționale și, de multe ori, se anihilau reciproc, în schimb, ce-a de-a treia amenințare, reprezentată de Imperiul otoman, era nouă, era amenințarea unei puteri noi aflată în plină expansiune, exponentă a unei religii și a unui sistem de valori total diferite de cele ale românilor. Acest lucru impunea și o atitudine complet diferită a domnului Moldovei față de această nouă putere, aflată într-un proces de transformare într-o adevărată "superputere" a vremii. Polonia și Ungaria ajunseseră, în linii generale, la limitele capacităților lor de expansiune. Evident că ele doreau să continue această expansiune, dar structurile lor interne nu le mai permiteau acest lucru decât într-o măsură limitată și pe o durată de timp limitată. Imperiul otoman, dimpotrivă, se afla la începuturile procesului de maximă expansiune, lucru de care își dădeau seama toate statele vecine cu el din Europa, Asia și Africa, dar nimeni nu putea să știe până unde va merge această expansiune.

Din această cauză, Ștefan cel Mare, după părerea noastră, a avut în vedere de-a lungul întregii sale domnii, în *primul rând*, pericolele care puteau decurge pentru țara sa din expansionismul otoman¹. Aceasta nu înseamnă că el a neglijat amenințarea ungară sau polonă, ceea ce i-a impus o politică externă de echilibru între cele trei puteri, o politică de mare flexibilitate și abilitate, o politică pe care el a știut să o promoveze cu un talent deosebit, ca pe o adevărată artă al cărei stăpân absolut era.

¹ Iată ce spunea Alexandru Lapedatu despre acest lucru: "...între-adevăr, urmărind cineva cu luare aminte întreaga istorie a luptelor și faptelor marelui voievod, în cursul celor 47 de ani de îndelungată și fericită stăpânire, ușor se va încredința că cu adevărat Ștefan toate le-a făcut după o aleasă socoteală și în vederea unui înalt scop. *Toată politica sa a avut în vedere confruntarea cu otomanii*" (subl.n.) (Alexandru Lapedatu, *Ștefan cel Mare*, București, 1904, pp. 25-26).

Regula de căpetenie a întregii sale politici externe a fost evitarea, cu orice preț, a izolării². Niciodată Ștefan nu s-a aflat în conflict cu mai mult de unul din cei trei potențiali dușmani. Întotdeauna a știut să manevreze cu o mare abilitate politică, astfel încât două din cele trei puteri fie să-l sprijine, fie să-și mențină o neutralitate binevoitoare. O a doua regulă a politicii sale externe o putem considera ca fiind aceea a realizării unui front comun românesc de rezistență antiotomană, mai ales prin atragerea Țării Românești în sfera de influență a Moldovei. În fine, o a treia regulă a fost aceea de a căuta aliați oriunde puteau fi ei găsiți. Aceasta explică întinsa rețea de relații externe pe care a pus-o în funcțiune: relațiile cu genovezii din Marea Neagră, mai ales cu cei din Caffa, și cu metropola lor, relațiile cu marele cnezat al Moscovei, relațiile cu tătarii din Hoarda de Aur de pe Volga și cu tătarii din Hanatul Crimeii, relațiile cu Mangopul, cu șahul turcoman al Persiei, Uzun Hasan, cu viitorul împărat Maximilian I de Habsburg, cu papalitatea și cu Veneția, ca să nu mai vorbim de relațiile cu vecinii.

În cadrul acestui vast și complex sistem de relații internaționale Ștefan cel Mare a pus în centru Imperiul otoman, puterea cea mai amenințătoare pentru țara sa. Relațiile sale cu turcii au avut și un caracter pașnic, dar în cea mai mare parte a timpului ele s-au caracterizat printr-o stare conflictuală mai mult sau mai puțin acută, cu sau fără existența unor declarații de război. În general, în istoriografia noastră domnia lui Ștefan cel Mare este împărțită, din punctul de vedere al aspectelor sale externe, în trei mari perioade, dominată fiecare de conflictul cu unul din cei trei vecini³. Prima perioadă, până la 1467, este dominată de conflictul cu Ungaria lui Matia Corvin, cea de-a doua de conflictul cu turcii din 1473-1486 și ultima de conflictul cu Polonia lui Ioan Albert, având ca punct culminant bătălia din Codrii Cosminului din 1497. În continuare vom căuta să demonstrăm că deși, într-adevăr, politica externă a lui Ștefan cel Mare poate fi împărțită în trei mari perioade, totuși, ea este dominată în fiecare dintre ele de conflictul cu Imperiul otoman, adversarul cel mai periculos și mai agresiv al Moldovei din acea epocă istorică. De asemenea, nu ne vom ocupa de ultima parte a domniei lui Ștefan, pe care am abordat-o într-un studiu anterior⁴, ci numai de începutul și mijlocul ei, atunci când confruntarea cu turcii a cunoscut punctul culminant.

Preluând domnia, în aprilie 1457, cu ajutor din partea vărului său Vlad Țepeș, Ștefan cel Mare s-a înscris, de la început, în axa politică ungaro-munteană, care, pe linia tradiției lui Iancu de Hunedoara, avea un pronunțat caracter antiotoman, cu toate că acesta se estompase considerabil după moartea eroului transilvănean. Aceasta ar putea fi una din explicațiile conflictului de aproape doi ani care l-a opus pe Ștefan, Poloniei,

² Ioan Petrică, *Relațiile politico-economice între Moldova și Polonia în a doua jumătate a sec. al XV-lea*, în RSL, X, București, 1964, p. 348.

³ Pentru periodizarea domniei lui Ștefan cel Mare în privința politicii externe a se vedea Al. Boldur, *Politica externă a lui Ștefan cel Mare într-o nouă lumină*, în SCI, vol. XVIII, Iași, 1943, pp. 33-68; idem, *Ștefan cel Mare, voievod al Moldovei (1457-1504). Studiu de istorie socială și politică*, Madrid, 1970, p. 168; Șerban Papacostea, *Politica externă a lui Ștefan cel Mare și marile etape ale dezvoltării ei*, în vol. Vaslui. *Ștefan cel Mare 1475*, Vaslui, 1975, pp. 64-73; idem, *La politique extérieure de la Moldavie à l'époque d'Etienne le Grand: points de repere*, în RRH, XIV, no. 3, 1975, pp. 423-440; idem, *Relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare*, în Rdl, tom 35, nr. 5-6, 1982, p. 607-638.

⁴ Eugen Denize, *Aspecte noi cu privire la politica externă a lui Ștefan cel Mare în ultima parte a domniei (1490-1504)*, în SMIM, vol. XI, București, 1992, pp. 95-108.

conflict încheiat prin tratatul de la Overchelăuți (4 aprilie 1459)⁵, lângă Hotin. Pe lângă motive de ordin personal și de consolidare internă a domniei, legate de prezența lui Petru Aron, asasinul tatălui său și domnul pe care-l înlăturase din scaun, pe teritoriul polon, Ștefan, lovind în Polonia, lovea, de fapt, în axa politică polono-otomană, realizată odată cu deplasarea centrului de greutate al politicii externe a Poloniei din zona Mării Negre în zona Mării Baltice⁶. Nu trebuie să uităm, de asemenea, că această conjuncție de interese polono-otomane a constituit factorul extern principal care a obligat Moldova să accepte plata tributului către Poartă⁷.

Prin urmare, primele acțiuni de politică externă ale lui Ștefan cel Mare ne demonstrează faptul că, de la început și de-a lungul întregii sale domnii, el a acordat o atenție specială pericolului care se profila tot mai amenințător la granițele de sud ale țării, fără a neglija însă pericolele de la celelalte hotare, care nu aveau totuși gradul de intensitate al acestuia. De aceea nu trebuie să ne mire că atacând în nord el avea în vedere și granița de sud.

Este adevărat că tratatul de la Overchelăuți l-a adus pe Ștefan, pentru cel puțin zece ani, în axa de interese polono-otomană și că el a plătit cu regularitate tributul datorat turcilor, dar și în această perioadă el nu va scăpa nici un prilej pentru a-și consolida pozițiile din sudul țării, exemplul cel mai elocvent în acest sens fiind cel al Chilie, cetate-port de a cărei importanță este inutil să mai vorbim.

Astfel, chiar în primii ani de domnie, când încă nu era suficient de bine consolidat pe plan intern, Ștefan cel Mare a înțeles că o eventuală prezență a turcilor la Chilia ar fi însemnat o adevărată catastrofă economică, politică și militară. De aceea, atunci când Mehmed al II-lea, declanșând marea sa campanie împotriva Țării Românești din vara lui 1462, a încercat să cucerească și Chilia, el nu a ezitat să intervină pentru a împiedica acest lucru, cu toate că era conștient de faptul că acțiunea sa va provoca resentimente atât la Poartă, cât și în capitala regatului maghiar, care întreținea o garnizoană în cetate. Deși principalul său obiectiv, cucerirea Chilie, nu a fost atins, totuși a fost realizat un obiectiv secundar foarte important, acela de a-i împiedica pe turci să pună stăpânire pe oraș⁸. Realizarea acestui obiectiv limitat a fost însă destul de

⁵ Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1913, pp. 266-268. Pentru acest conflict a se vedea, printre altele, N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. IV, București, 1937, p. 127; I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, București, 1925, p. 15; Șerban Papacostea, *Ștefan cel Mare și războiul Poloniei cu Ordinul teutonic (1454-1466)*, în Rdl, tom 31, nr. 3, 1978, pp. 477 și urm.

⁶ Ș. Papacostea, *La Moldavie état tributaire de l'Empire ottoman au XVe siècle: le cadre international des rapports établis en 1455-1456*, în RRH, XIII, no. 3, 1974, pp. 448 - 449 și idem, *Ștefan cel Mare și războiul Poloniei cu Ordinul teutonic...*, p. 477.

⁷ Idem, *La Moldavie état tributaire ...*, pp. 460-461.

⁸ Atacarea Chilie în 1462 nu poate fi interpretată ca o manifestare a conflictului dintre Ștefan cel Mare și Vlad Țepeș, așa cum consideră A.D. Xenopol (*Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. II, Iași, 1889, pp. 272-275), ci numai ca o necesitate stringentă de a împiedica cucerirea orașului de către turci (N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, p. 138). De fapt, turcii au suferit aici o mare înfrângere, care a desăvârșit înfrângerea lor generală din campania anului 1462. Iată ce ne spune bailul venețian de la Constantinopol, Domenico Balbi, în legătură cu aceste fapte: "L'armada da mare de questo Signore, insieme cum el Signor della Vallachia bassa (desigur Radu cel Frumos - n.n.) ando a combattere el castello degli costomo (sic!) intorno al qual statte circa zorni 8 et non li ha possuto far alcuna cosa, anzi sono stati azapi in grande numero et cum vergona son tornati et comunamente tutti malmenati..." (*Monumenta Hungariae Historica. Acta externa*, vol. IV, Budapest, 1875, ed. Nagy Iván, B. Nyáry Albert, p. 168). Importanța Chilie și, implicit,

importantă în timp, deoarece a permis domnului Moldovei ca, peste trei ani, la începutul lui 1465, să-și atingă și adevăratul său scop, acela de a cucerii Chilia⁹. Fapt de o deosebită însemnătate sub raport economic și strategic, revenirea Chiliei la Moldova, prin reacțiile pe care le-a provocat, s-a aflat la originea conflictului cu Ungaria, care a reacționat aproape imediat prin campania din 1467, și a celui cu Imperiul otoman, care va fi de mai lungă durată și legat direct de stăpânirea asupra Dunării de Jos¹⁰, ca prelungire economică și militară a Mării Negre. Confruntarea imediată cu turcii a putut fi evitată de Ștefan din două motive, și anume: războiul dintre aceștia și Venetia, declanșat în 1463, și creșterea tributului anual de la 2000 la 3000 de ducați, deci cu 50% numai pentru un singur oraș¹¹. De asemenea, trebuie să arătăm că, prin cucerirea Chiliei, Ștefan și-a atras și adversitatea tătarilor din Crimeea¹², care se numărau printre principalii beneficiari ai liniei comerciale ce unea Caffa cu regatul Ungariei, trecând tocmai prin acest oraș.

Deși Imperiul otoman nu a reacționat imediat, sub aspect militar, împotriva Moldovei, Ștefan cel Mare era conștient însă de faptul că adevărata confruntare, cea care

amărăciunea înfrângerii pentru turci rezultă și din cuvintele pe care Constantin Mihailovici de Ostrovița le atribuie sultanului Mehmed al II-lea: "Atâta vreme cât Chilia și Cetatea Albă le țin și le stăpânesc românii, iar ungurii Belgradul sârbesc, noi nu vom putea avea nici o biruință" (*Călători străini despre țările române*, vol. I, București, 1968, p. 128; Sergiu Iosipescu, *Conjunctura și condiționarea internațională politico-militară a celei de-a doua domnii a lui Vlad Tepeș (1456-1462)*, în "Studii și materiale de muzeografie și istorie militară", 11/1978, București, 1978, p. 183).

⁹ În anul 1465, probabil ca urmare a unei înțelegeri intervenită între Mehmed al II-lea și Matia Corvin, Chilia aparținea lui Radu cel Frumos, ceea ce asigura parțial, pe bază de compromis, atât interesele otomane, cât și cele ungurești la Dunărea de Jos. În acest sens Jan Dlugosz ne spune următoarele: "quod per deditionem spontaneam, Hungaris exclusis, ipse Radul occupaverat, pro Turco tenebat" (Joannis Dlugossi, *Historiae Polonicae libri XII*, tomus II, Lipsiae, 1712, col. 344). Este posibil ca acest pasaj să se refere la excluderea garnizoanei ungare din oraș, unde se afla încă în 1462, dar în nici un caz interesele comerciale maghiare nu au avut de suferit după acest an și până în 1465. A. D. Xenopol consideră, pe bună dreptate credem noi, că în 1465 Ștefan a luat Chilia de la păgâni, deoarece Radu cel Frumos, ca supus al turcilor, le închinase și această cetate (*op. cit.*, II, p. 290). Această afirmație se sprijină pe cuvintele foarte clare ale lui Grigore Ureche, care spune: "Văleatul 6973 (1465 - n.n.) meseța ghenarie 23, adunându Ștefan vodă multă oaste de țară, vrându să răscumpere cetățile carile le luase păgânii de la alți domni, pogorât-au cu toată puterea sa spre cetatea Chiliei" (Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P. P. Panaitescu, ediția a II-a revăzută, București, 1958, p. 92). Pentru această problemă a se mai vedea, printre altele, P. P. Panaitescu, *Legăturile moldo-polone în secolul XV și problema Chiliei* în RSL, III, București, 1958, p. 111, care consideră că Ștefan a cucerit cetatea sub auspiciile Poloniei și S. Iosipescu, *Ștefan cel Mare - coordonate de strategie pontică*, în Rdl, tom 35, nr. 5-6, 1982, pp. 645-647, care consideră că Ștefan a smuls cetatea din sfera de influență a Imperiului otoman, deoarece Radu cel Frumos, după 1462, o introdusese în sistemul pontic otoman.

¹⁰ Ș. Papacostea, *Relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare*, p. 610.

¹¹ M. Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV-XIX*, în SMIM, II, București, 1957, pp. 8 - 10.

¹² Acest lucru reiese limpede din tratatul încheiat de Ștefan cel Mare cu Cazimir IV al Poloniei la 28 iulie 1468, prin care regele polon își asuma obligația de a-l apăra de turci, de tătari și de unguri, prin soli, cu armele și cu oștile sale (I. Bogdan, *op. cit.*, II, pp. 300-304; I. Petrică, *art. cit.*, p. 346).

urma să decidă soarta țării sale, se va desfășura tocmai cu această uriașă putere, care avea obiective politice în Europa destul de clare pentru toată lumea. Dincolo de plata tributului, care nu afecta autonomia Moldovei, expansiunea otomană conținea o primejdie mult mai gravă, care decurgea din determinarea Porții de a transforma Marea Neagră într-o anexă a Imperiului otoman și de a subordona produsele țărilor pontice necesităților economice și militare ale acestuia¹³. Încercarea de a împiedica, în alianțe cu celelalte puteri antiotomane, transformarea acestei perspective în realitate a fost mobilul principal al intrării lui Ștefan cel Mare în lupta împotriva turcilor¹⁴. Strâns legat de acest aspect a fost acela, mai evident, al luptei pentru controlul Dunării de Jos¹⁵, zonă care interesa, de asemenea, în cel mai înalt grad, Moldova și pe domnitorul ei.

Principala problemă care se pune în fața istoricilor este aceea de a răspunde la întrebarea când a intrat Ștefan cel Mare în război cu turcii? Când au început cu adevărat ostilitățile dintre cele două părți? Răspunsul, devenit clasic pentru istoriografia noastră¹⁶, este un hotărât 1473, adică anul în care Ștefan cel Mare a refuzat să mai plătească tribut turcilor. Răspunsul, pentru moment, este la fel de ferm cum a fost și cel referitor la încheierea acestui război în anul 1489, până când istoricii Ștefan S. Gorovei și Tahsin Gemil au găsit un altul, și anume 1486¹⁷. În rândurile următoare vom încerca să dovedim, pe baza documentelor aflate la dispoziție, două lucruri și anume: *războiul nu a început în 1473 și el nu a avut un caracter continuu*. Au existat mai multe războaie între Ștefan cel Mare și turci, la fel cum au existat și mai multe păci. Lucrurile sunt destul de binecunoscute în istoriografia noastră, dar nimeni până acum nu s-a încumetat să le dea o astfel de interpretare.

¹³ Tahsin Gemil, *Românii și otomanii în secolele XIV-XVI*, București, 1991, p. 134; Carl Max Kortepeter, *Ottoman Imperialism during the Reformation Europe and the Caucasus*, London-New York, 1973, pp. 3-4.

¹⁴ Nu putem fi de acord cu părerea exprimată de istoricul Mihnea Berindei că, deoarece drumul moldovenesc era deja parte integrantă a sistemului economic otoman, politica antiotomană a lui Ștefan cel Mare s-a dovedit contrară nu numai intereselor Imperiului otoman și Poloniei, ci chiar și propriului său stat. Dovadă lipsa aproape totală de rezistență a Chiliei și Cetății Albe în 1484 (M. Berindei, *L'Empire ottoman et la "route moldave" avant la conquête de Chilia et de Cetatea Albă (1484)*, în RRH, XXX, no. 3-4, 1991, p. 187). Dacă nu ar fi luptat, și încă cu destul succes, Ștefan risca să-și vadă transformată țara în pașalâc. El nu avea de unde să știe ceea ce știu istoricii din zilele noastre, și anume că Imperiul otoman avea motive întemeiate de a nu dori transformarea țărilor române în pașalâcuri (P.P. Panaitescu, *De ce nu au cucerit turcii țările române*, în idem, *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, București, 1947, pp. 149-159; T. Gemil, *op. cit.*, p. 39). Riscul de a nu lupta era în acele vremuri mult mai mare decât acela de a lupta și domnul Moldovei nu putea să și-l asume. De altfel, una din cauzele majore pentru care turcii au evitat să transforme țările române în pașalâcuri a fost tocmai rezistența îndârjită, uneori chiar disperată, în fața oricărei tentative de acest gen.

¹⁵ Ș. Papacostea, *Politica externă a Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare: puncte de reper*, în RdI, tom 28, nr. 1, 1975, p. 22; idem, *La politique extérieure de la Moldavie...*, pp. 430-431.

¹⁶ Din coplesitoarea bibliografie a acestui răspuns vom cita doar *Istoria României*, vol. II, București, 1962, p. 506 și Ștefan S. Gorovei, *1473 - un an cheie al domniei lui Ștefan cel Mare*, în AIIAI, XVI, Iași, 1979, pp. 145-149.

¹⁷ Ștefan S. Gorovei, *La paix moldo-ottomane de 1486 (Quelques observations en marge des textes)*, în RRH, XXI, no. 3-4, 1982, pp. 405-421; Tahsin Gemil, *Quelques observations concernant la conclusion de la paix entre la Moldavie et l'Empire ottoman (1486) et la délimitation de leur frontière*, în *ibidem*, XXII, no. 3, 1983, pp. 225-238.

Prima problemă care necesită un răspuns este legată de începutul războiului. Ce semnificație are anul 1473 și de ce credem noi că războiul nu a izbucnit în acest an?

Așa cum am arătat ceva mai sus, cucerirea Chilie de către Ștefan cel Mare la începutul anului 1465 a fost primul semn exterior clar al ostilității sale față de Imperiul otoman, înțeles ca atare de turci. În ciuda acestui fapt, sultanul, ale cărui forțe militare, navale și terestre, erau angajate pe mai multe fronturi, împotriva Veneției, a lui Skanderbeg, a Caramaniei și a lui Uzun Hasan, pentru a nu aminti decât pe principalii săi inamici din această perioadă, nu a întreprins timp de câțiva ani nimic concret împotriva Moldovei. Aceasta nu însemna însă că, la fel ca și în cazul Veneției, atât Mehmed al II-lea, cât și Ștefan cel Mare nu erau conștienți de faptul că diferendul dintre ei se apropia de faza hotărâtoare și că nu putea fi rezolvat altfel decât pe calea armelor. Pentru Ștefan cel Mare, care preluase domnia unei țări supuse numai cu foarte puțin timp înainte suzeranității otomane, se puneau problema ruperii definitive a acestei legături, lucru posibil încă în vremea domniei sale, în timp ce pentru turci problema principală în relațiile cu Moldova era aceea de a-și consolida suzeranitatea asupra ei și de a o elimina de la Marea Neagră, care trebuia transformată într-un lac turcesc. Toate aceste contradicții politice nu puteau fi rezolvate decât pe calea armelor, deoarece Moldova celei de-a doua jumătăți a secolului XV era un stat prea puternic, inclusiv sub aspect militar pentru a ceda fără luptă în fața pretențiilor otomane. În aceste condiții, când războiul era de neevitat, noi credem că începutul lui nu putea fi hotărât de Moldova, o țară totuși mică, cu un potențial militar destul de redus față de cel otoman, care nu putea să lupte eficient decât în defensivă, ci numai de către sultan, care avea posibilitatea să hotărască momentul unui atac decisiv împotriva țării românești de la răsărit de Carpați.

Până la luarea hotărârii unui atac decisiv împotriva Moldovei, datorită războiului pe care era obligat să-l poarte pe mai multe fronturi, Mehmed al II-lea a hotărât lansarea împotriva Moldovei doar a unor atacuri de mică anvergură, pentru a constata dorința de luptă a lui Ștefan cel Mare, precum și capacitatea sa de a le face față.

Astfel, prima acțiune militară ostilă a turcilor împotriva Moldovei s-a petrecut, după opinia noastră, în iarna dintre 1468 și 1469 și nu în cea anterioară, așa cum consideră Nicolae Iorga. Este adevărat că documentul care vorbește despre aceste lucruri, o scrisoare expediată din Veneția de către Gerardo de Collis către ducele Milanului, Galeazzo Maria Sforza, este datată 14 februarie 1468, dar bănuim că este vorba de stilul venețian, deci 1469, deoarece editorii, Nagy Iván și B. Nyáry Albert, o plasează în volum după documente datate în toamna lui 1468¹⁸. Oricum, în scrisoare se arată că sultanul a plecat spre Nicopole, lângă Dunăre, dar că a trimis o grupare armată și spre Cetatea Albă, deoarece pe fluviul înghețat trupele de azapi pot pătrunde spre Transilvania și Moldova¹⁹. Țara Românească nu mai reprezenta un obstacol, deoarece Radu cel Frumos, domnul ei, era vasalul și aliatul credincios al turcilor. *Putem*

¹⁸ *Monumenta Hungariae Historica. Acta extera*, vol. V, Budapest, 1877, f. 95; N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, București, 1899, p. 131.

¹⁹ "Lo Turcho era mosso da la Sofia et ito in Bulgaria a Nichopoli et Moncastro presso al Danubio si extima l'abia facto, perche in questi giorni gela lo Danubio et sopra la giazio fa passare turchi coradori et spoglia quella Transilvania et Valachia de anime..." (*Monumenta Hungariae Historica. Acta extera*, V, p. 95; Amedeo Vigna, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell'ufficio di S. Giorgio (MCCCCIII-MCCCCXXV)*, tomo II, Genova, 1871, pp. 589 și 592; N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, București, 1897, pp. 45-46; idem, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, p. 131).

considera, prin urmare, că această expediție din iarna 1468-1469 a marcat începutul războiului nedeclarat dintre Ștefan cel Mare și turci, deși era vorba de un război cu intermitențe și de mică anvergură. Ceea ce contează este faptul că sultanul îi aruncase mănua domnului Moldovei, acesta putându-se aștepta, de acum înainte, la un atac decisiv în orice moment.

În vara anului 1469, probabil că și la îndemnul sultanului Mehmed al II-lea, tătarii de pe Volga au întreprins o mare expediție de jaf împotriva Moldovei, dar vor fi respinși și zdrobiți de oastea lui Ștefan cel Mare, la Lipnic, la 20 august²⁰. În timp ce se desfășurau aceste lupte, zvonurile despre o flotă turcă menită să vină în Marea Neagră apar cu intensitate. În iulie, socotelile Caffei pomenesc berbecii, puii, pâinea, orzul, lumânările și vinul date solilor trimiși de Ștefan pentru transmiterea de noutăți și cererea de ajutor²¹. Se pare totuși că, așa cum rezultă dintr-o scrisoare adresată, la 25 octombrie 1469, de Mengli Ghiray, hanul tătarilor din Crimeea, sultanului Mehmed al II-lea, în acest an flota otomană, comandată de un oarecare Iacub, a atacat Caffa și i-a prădat împrejurimile²².

O altă direcție de atac a turcilor împotriva Moldovei lui Ștefan cel Mare pornea din Țara Românească, al căror domnitor, Radu cel Frumos, era vasalul credincios al sultanului. Astfel, în cursul anului 1468, în Transilvania circula zvonul despre un iminent conflict între Moldova și Țara Românească²³. Aici se știa că Radu cel Frumos era sluga plecată a turcilor, că nu ieșea din cuvântul lor și, cu ajutorul Porții, s-ar fi încumetat să atace oricând Moldova. Se pare că acest lucru s-a întâmplat la sfârșitul anului 1469, când o armată munteană, având sprijinul beilor din Dobrogea, a încercat, fără a reuși, să recucerească cetatea Chilieii²⁴. Replica lui Ștefan cel Mare a fost fulgerătoare și devastatoare. El nu dorea și nici nu putea aștepta ca turcii să preia inițiativa strategică și, cunoscând faptul că ei erau prinși în crâncena încheștare cu Veneția s-a hotărât să facă el acest lucru.

A urmat războiul cu Radu cel Frumos, război prin care Ștefan urmărea să atragă Țara Românească de partea sa, să realizeze un front comun²⁵ de luptă antitotomană al celor două țări române. Episoadele acestui război sunt foarte bine cunoscute și, de aceea, nu vom mai insista asupra lor. Ceea ce dorim să scoatem în evidență este faptul că turcii nu au rămas străini de acest război și l-au ajutat, atât cât au putut, pe aliatul lor Radu cel Frumos. Acest ajutor a venit abia în anul 1473, atunci când Ștefan cel Mare a hotărât să rupă definitiv și pe față relația de vasalitate față de Poartă, prin refuzul de a mai plăti

²⁰ J. Dlugosi, *op. cit.*, tomus II, col. 449-451; N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, pp. 50-51; idem, *Istoria lui Ștefan cel Mare povestită neamului românesc*, București, 1904, p. 122; Dimitrie Urzică, *Bătălia din Dumbrava de la Lipnic*, Iași, 1937, pp. 21-23; N. Grigoraș, *Moldova lui Ștefan cel Mare*, Iași, 1982, pp. 92-94.

²¹ N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p. 46; idem, *Studii istorice asupra Chilieii și Cetății Albe*, pp. 131-132.

²² B. D. Grecon, A. I. Iacubovschi, *Hoarda de Aur și decăderea ei*, București, 1953, p. 394.

²³ I. Bogdan, *op. cit.*, II, pp. 303-304.

²⁴ *Istoria României în date*, sub conducerea lui Constantin C. Giurescu, București, 1971, p. 102; Șerban Papacostea, *Ștefan cel Mare, domn al Moldovei. 1457-1504*, București, 1990, pp. 40-41.

²⁵ P. P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare și orașul București*, în *Studii*, tom 12, nr. 5, 1959, pp. 20-21.

tributul și prin prima încercare serioasă de a-l scoate pe Radu cel Frumos din domnie și de a-l înlocui cu un domn aliat al Moldovei. În ciuda acestor evoluții, a rebeliunii deschise a lui Ștefan, turcii nu le-au acordat o importanță prea mare. Dacă Ștefan cel Mare se considera în război cu Imperiul otoman, sultanul nu vedea lucrurile din același punct de vedere. Prin urmare anul 1473 nu poate fi considerat ca momentul declanșării războiului dintre Ștefan și turcii.

Ce au făcut turcii pentru a-l ajuta pe aliatul lor Radu cel Frumos în 1473? Foarte puțin și foarte târziu. Abia după lupta de pe pârâul Vodnăului sau al Vodnei, nu departe de Prahova și de orașul Gherghița, cam la 45 de kilometri nord-est de București²⁶, și după ce Ștefan cel Mare a cucerit Bucureștiul, la 24 noiembrie, turcii s-au hotărât să acționeze. Problema care se pune în fața istoricului este însă aceea dacă au fost două grupări otomane trimise în sprijinul lui Radu cel Frumos sau numai una singură. Toate cronicile, în afară de *Cronica moldo-germană*, afirmă că a fost o singură intervenție otomană la sfârșitul lunii decembrie, turcii reușind să-l îndepărteze pe Laiotă Basarab din scaun și să atace și sudul Moldovei, până la Bârlad, după care s-au retras: "Iar Radul voievod a fugit la turci și a luat cu dânsul 15 000 de turci și a lovit pe Băsărabă, joi, decembrie 23, și a învins pe Băsărabă și toată oastea lui. Iar el singur a fugit în țara Moldovei. Iar turcii au venit pe urma lui Băsărabă și au stat în tabără la Bârlad, decembrie 31, vineri. Și apoi au slobozit năvrapii și au prădat țara și s-au întors"²⁷. *Cronica moldo-germană*, pe lângă menționarea acestei incursiuni, vorbește și de o a doua reacție otomană, la sfârșitul lui noiembrie, deci mult mai rapidă, încheiată însă cu un dezastru: "Și acolo a șezut Ștefan voievod 3 zile, lângă o pădure, până ce și-a rânduit de tot oastea, căci auzise că niște turci veneau în ajutorul lui Radu voievod. Aceștia au venit în ziua de 28 ale aceleiași luni (noiembrie - n.n.), ca la 13 mii de oameni, cu 6 mii de munteni. Atunci s-a îndreptat Ștefan voievod cu bărbăție împotriva lor și Dumnezeu l-a ajutat, încât i-a nimicit cu desăvârșire, iar pe care i-a prins vii, i-a tras în țepă prin buric, cruciș unul peste altul, în număr ca la 2 500. Și a stat acolo în mijlocul lor, 2 zile. Și oastea lui s-a desfăcut"²⁸.

Această problemă a unei singure sau două campanii turcești împotriva lui Ștefan cel Mare, desigur că nu este pe deplin rezolvată și va mai necesita investigații minuțioase pe care noi nu ni le propunem în studiul de față. Pentru noi important este faptul că, indiferent dacă a fost o singură expediție sau două, turcii au reacționat cu întârziere și pe scară redusă, evitând să se angajeze într-un conflict de mare amploare cu Ștefan cel Mare. De ce nu au acționat mai rapid și cu mai multă vigoare? Credem că răspunsul este dat de situația internațională a Imperiului otoman din anul 1473. În acest an, sultanul se afla angajat într-o luptă decisivă în Asia, împotriva statului turcoman al Berbecului Alb (Akkojunlu), condus de Uzun Hasan, care va fi învins decisiv abia la 11

²⁶ Ibidem, p. 14.

²⁷ *Letopiseșul anonim al Moldovei*, în *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ioan Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 17; *Cronica moldo-germană*, în *ibidem*, pp. 30-32; *Letopiseșul de la Putna Nr. 1*, în *ibidem*, p. 50; *Letopiseșul de la Putna Nr. 2*, în *ibidem*, p. 63; *Traducerea românească a Letopiseșului de la Putna*, în *ibidem*, pp. 71-72; *Cronica moldo-polonă*, în *ibidem*, pp. 179-180; Grigore Ureche, *op. cit.*, ed. cit., pp. 98-99.

²⁸ *Cronica moldo-germană*, ed. cit., p. 31; Olgierd Górka, *Cronica epocii lui Ștefan cel Mare (1457-1499)*, traducere de Ern. Biedzycki, în RIR, V-VI, 1935-1936, pp. 79-80; Ion Const. Chițimia, *Cronica lui Ștefan cel Mare (Versiunea germană a lui Schedel)*, București, 1942, p. 63.

august 1473 la Otlukbeli, iar în Europa împotriva unei grupări de forțe în fruntea căreia se afla Venetia, puternic sprijinită de papa Sixt al IV-lea, care, tocmai în 1473, lansase un nou apel către principii creștini de a se coaliza împotriva turcilor²⁹. Prins în vârtoarea acestor evenimente, Mehmed al II-lea nu dorea să declanșeze o ofensivă de mare amploare împotriva Moldovei, să deschidă un nou front în Europa, la Dunărea de Jos, în lipsa unor forțe suficiente, capabile să-l susțină cu succes și să obțină scoaterea rapidă a lui Ștefan cel Mare din luptă.

Cu totul alta era situația Imperiului otoman peste un an, în 1474. Uzun Hasan fusese definitiv înfrânt, Venetia se afla pe poziții defensive, iar la chemarea papei în vederea realizării unei coaliții antiotomane nu răspunsese nimeni. În aceste condiții, pregătirile militare ale lui Ștefan cel Mare și repetarea expediției din anul precedent împotriva Țării Românești au provocat mânia sultanului, care, deși nici acum nu dispunea de suficiente forțe, s-a hotărât, totuși, să declanșeze o expediție decisivă împotriva Moldovei.

Această atitudine hotărâtă a sultanului în privința războiului cu Moldova din anul 1474 se reflectă foarte clar în cronicile otomane, cronici care pentru anul 1473 îl considerau pe Ștefan cel Mare încă un supus credincios al Porții. Pretextul de război pe care-l invoacă aceste cronică este refuzul lui Ștefan de a se prezenta în persoană cu tributul la Poartă, așa cum proceda Radu cel Frumos, deși sultanul îi poruncise să procedeze astfel. Aceleași cronică arată că sultanul a procedat astfel după ce a reușit să-și înfrângă toți dușmanii. Dar să vedem ce spun cronicile otomane care, deși traduse și cunoscute în istoriografia noastră de multă vreme, se pare că nu au fost consultate cu destulă atenție de către istoricii acestei perioade.

Astfel, *Aşik Paşa Zade* arată că: "Padişahul, cu ajutorul lui Allah cel preainalt, după ce a supus vilaieturile tuturor beilor necredincioși și pe ei înșiși, l-a chemat la Poartă pe domnul Moldovei, zicându-i: "De astă dată să aduci tu însuși haraciul, după cum îl aduce cel din vilaietul Țării Românești, și să fii cu noi ca și beiful Țării Românești"³⁰, ca să știm în ce chip trăiești cu noi". Cu aceste cuvinte i-au dat de știre necredinciosului, care însă n-a venit și nu le-a luat deloc în seamă"³¹.

La rândul său, *Mehmet Neşri* ne spune: "Când padişahul Mehmed, i-a slăbit pe regii din împrejurimi, a trimis om domnului Moldovei, zicându-i: "Ca să avem încredere în prietenia ta cu noi, de data aceasta să aduci tu însuși haraciul, după cum îl aduce Eflak-oglu. Dar moldoveanul nu s-a supus poruncii sultanului"³².

În fine, *Şemseddin Ahmed bin Suleiman Kemal Paşa Zade* ne arată și el: "Îndată ce a venit la cuibul aducător de fericire, mărta sa padişahul i-a poruncit și el, strângând din nou oastea, a pregătit armele pentru expediția împotriva țării Moldovei. Beifului

²⁹ N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, tome IV, Bucarest, 1915, pp. 375-376; Ș. Papacostea, *Politica externă a Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare*, p. 22; idem, *La politique extérieure de la Moldavie à l'époque d'Etienne le Grand*, p. 431; idem, *Relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare*, pp. 614-615.

³⁰ Aşik Paşa Zade, *Tevarih-i ul-i Osman* (Istoriile dinastiei otomane), în *Cronici turcești privind țările române*, Extrase, vol. 1, *Sec. XV-mijlocul sec. XVII*, ed. Mihail Guboglu, Mustafa Mehmet, București, 1966, p. 95, nota 62. Editorii consideră că domnul Țării Românești era deja Laiotă Basarab atunci când Ștefan cel Mare a fost somat să vină în persoană cu tributul la Poartă.

³¹ *Ibidem*.

³² Mehmed Neşri, *Djihannuma. Tarih-i ul-i Osman* (Istoria dinastiei otomane), în *ibidem*, p. 127.

Moldovei îi fusese trimisă o înaltă poruncă glorioasă în care i se spunea: "Să nu trimiți cu omul tău haraciul tău la curtea cea ocrotitoare a lumii, ci să-l aduci tu însuși ca și beiul Țării Românești". Necredinciosul acela era un afurisit plin de trufie. Din revolta sa prea mare, neluând în seamă firmanul care cere asultare, el și-a arătat răzvrătirea față de sultanul lumii. De aceea s-a aprins flacăra mâniei de răzbunare a padișahului. Aceasta a fost pricina trimiterii numaidecât a oștii asupra celui răzvrătit"³³.

Este foarte posibil ca, prin urmare, înainte de a declanșa războiul cu Moldova, sultanul Mehmed al II-lea să fi vrut să se convingă o dată pentru totdeauna care era poziția lui Ștefan cel Mare și să-l fi chemat la Poartă sub pretextul aducerii haraciului. Refuzul acestuia a fost picătura care a umplut paharul și care l-a infuriat pe sultan, fapt ce explică precipitarea acestuia, ordinul pe care l-a dat lui Soliman Pașa de a ridica asediul orașului Scutari și de a se îndrepta cu toate forțele, într-o campanie de iarnă, puțin obișnuită pentru turci, împotriva Moldovei. Astfel, toate faptele și mărturiile pe care le avem la dispoziție ne indică foarte clar, după părerea noastră, că războiul dintre Ștefan cel Mare și turci a început în anul 1474, odată cu expediția de amploare a lui Soliman Pașa împotriva sa. Dacă expediția otomană din iarna 1468-1469 îndreptată împotriva Moldovei, poate fi considerată ca marcând începutul războiului nedeclarat dintre cele două părți, cea condusă de Soliman Pașa în toamna lui 1474, terminată cu dezastrul de la Vaslui din 10 ianuarie 1475, marchează începutul războiului declarat dintre Mehmed al II-lea și Ștefan cel Mare.

Acest război este cunoscut prea bine pentru a mai insista asupra lui, ceea ce nu este însă cazul cu momentele de întrerupere, cu păcile care au încercat să-i pună capăt.

După campania sultanală împotriva Moldovei din 1476, terminată și ea cu un dezastru, între cele două părți nu au mai avut loc ciocniri și lupte importante. Dându-și seama că nu poate supune Moldova, Mehmed al II-lea a fost obligat să se consoleze cu ideea menținerii lui Ștefan cel Mare în scaunul domnesc de la Suceava, iar acesta, la rândul său, lipsit de orice sprijin din partea puterilor creștine, a încercat să pună capăt conflictului printr-o pace cât mai puțin dezavantajoasă. Pregătind acțiunile împotriva insulei Rodos și împotriva Italiei, acțiuni care presupuneau un mare efort militar, probabil după înfrângerea de la Câmpul Pâinii, din 13 octombrie 1479, unde o armată otomană de 40 000 de oameni și un contingent muntean de 5 000 de oameni au fost distruse de Ștefan Báthory, voievodul Transilvaniei, și Pavel Chinezul, comitele de Timișoara³⁴, și până la moartea sa, survenită la 3 mai 1481, sultanul Mehmed al II-lea i-a acordat pacea lui Ștefan cel Mare.

Acest tratat de pace, pe care, în viziunea otomană, sultanul îl acorda domnului Moldovei, a îngreunat considerabil situația țării, dar nu a făcut-o insuportabilă. În tratat se arată că "... haraciul pus de mine (de sultan - n.n.) odinioară, care era trei mii de bani francești florini în fiecare an, dublându-l, l-am făcut să fie în fiecare an șase mii de bani, și să se considere prieten prietenului și dușman dușmanului, să nu mai iasă din drumul

³³ Şemseddin Ahmed bin Suleiman Kemal Paşa Zade, *Tevarih-i al-i Osman (Istoriile dinastiei otomane)*, în *ibidem*, p. 209.

³⁴ I. Ursu, *Bătălia de pe Câmpul Pâinii (1479)*, în RIAF, XIV, 1913, București, 1914, pp. 138-150; Ioan Hașegan, *Bătălia de pe Câmpul Pâinii (13 octombrie 1479)*, în "Apulum", XVI, 1978, pp. 261-274; idem, *Pavel Chinezu - un conducător al luptei antiotomane*, în Rdl, tom 32, nr. 10, 1979, pp. 1897-1899.

dreptății ca în vremurile trecute”³⁵, iar puțin mai departe spre sfârșitul textului, se spune că: “Deoarece Ștefan s-a apropiat și s-a legat cu adevărat, conform condițiilor acestora amintite, de pragul acoperișului sultanului meu, el și averea și țara lui nu vor mai suferi nici un atac din partea mea și a beilor sangeacurilor și din partea celorlalți robi ai mei”³⁶. Ștefan nu putea să obțină mai mult și toate aceste condiții erau preferabile unor eventuale pierderi teritoriale, care ar fi survenit neapărat dacă el ar fi continuat lupta de unul singur împotriva turcilor. Ceea ce se va întâmpla în deceniul următor, mai ales amputarea sudului Moldovei prin pierderea celor două cetăți, nu mai are însă legătură cu acest prim război dintre Ștefan cel Mare și turci. Acest război, *declanșat în 1474, s-a încheiat, după cum am putut constata, între 1479 și 1481*. Chiar dacă pacea a fost scurtă, și nu știm cât de scurtă a fost, ea a pus capăt războiului, având, după părerea noastră, aceeași valoare ca și pacea din 1486, care a pus, la rândul ei, capăt unui alt război dintre cele două părți. Din păcate, această pace nu a rezolvat problema pentru care se declanșase războiul, aceea a raporturilor dintre Moldova și Imperiul otoman, rămase, cu unele modificări, în stadiul lor antebelic. Această situație a făcut necesară declanșarea unui nou război, care va începe peste foarte puțină vreme.

Profitând de debarcarea turcilor de la Otranto, din 1480, care a provocat o mare spaimă în toată Europa creștină, Ștefan cel Mare a reluat ostilitățile cu aceștia, l-a atacat pe Țepeluș, domnul Țării Românești, încercând din nou să atragă acest stat în sfera sa de influență³⁷. Campania nu a reușit și, în replică, Țepeluș, ajutat de o oaste otomană, a atacat Moldova, dar vestea morții lui Mehmed al II-lea a provocat o retragere precipitată și un contraatac viguros al lui Ștefan cel Mare, care i-a zdrobit pe munteni și turci la Râmnic (8 iulie 1481) și se pare că a ocupat și pozițiile fortificate ale turcilor de pe malul Dunării, după ce în prealabil îl înlocuise pe Țepeluș cu Vlad Călugărul în scaunul domnesc al Țării Românești³⁸. Este posibil ca această intervenție a lui Ștefan cel Mare în Țara Românească din 1481, care presupunea ruperea păcii cu turcii, să se fi produs și ca urmare a unei cereri a regelui Ungariei, Matia Corvin, cerere bazată pe tratatul de alianță antiotomană încheiat între Ungaria și Moldova în 1475³⁹, precum și la insistențele papei Sixt IV⁴⁰, care făcea intense pregătiri pentru o cruciadă antiotomană⁴¹.

³⁵ Aurel Decei, *Tratatul de pace - sulhnâme - încheiat între sultanul Mehmet II și Ștefan cel Mare, la 1479*, în RIR, XV, fasc. IV, 1945, p. 476.

³⁶ *Ibidem*, p. 482; Mustafa Ali Mehmed, *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, (1455-1774), București, 1976, pp. 5-6.

³⁷ Ioan Ursu, *Ștefan cel Mare și turcii*, București, 1914, p. 162; *Istoria României în date*, 1971, pp. 106-107.

³⁸ *Monumenta Hungariae Historica. Acta externa*, V, pp. 436-440; N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, III, București, 1901, p. XXXIX; Alexandru Lapedatu, *Vlad Vodă Călugărul*, București, 1903, p. 25.

³⁹ I. Bogdan, *op. cit.*, II, pp. 331-336; Hurmuzaki, *Documente*, II, 1, pp. 8-10, Anatol Lewicki, *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, tomus III, 1392-1501, în *Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, tomus XIV, Cracoviae, 1894, pp. 219-220.

⁴⁰ Vilmos Fraknói, *Mátyás király levelei* (Correspondența regelui Matia), II, Budapest, 1895, p. 156.

⁴¹ Louis Pastor, *Histoire des papes depuis la fin du Moyen Age*, traduit de l'allemand par Furcy Reynaud, tome IV, Paris, 1924, pp. 307-312.

Oricum, campania lui Ștefan cel Mare în Țara Românească din 1481 a coincis cu începutul, la 4 iulie 1481, al operațiunilor navale împotriva turcilor de la Otranto⁴², și a fost singura acțiune militară declanșată în întreaga Europă Orientală în strânsă corelație cu "cruciada de la Otranto". Din păcate, această cruciadă a fost numai un început de cruciadă, fără coerența necesară și fără continuitate, dar a creat, pentru un moment, speranțe legate de o eventuală nouă coaliție antiotomană, speranțe pe care Ștefan a încercat să le pună în practică. În orice caz, atacându-i și zdrobindu-i pe turci la Râmnic, Ștefan a declanșat cel de-al doilea război cu aceștia, care se va încheia în 1483, atunci când în cadrul păcii dintre Ungaria și Imperiul otoman a fost inclusă, de partea primeia, și Moldova.

Acesta a fost, putem spune, un război curios, limitat doar la bătălia de la Râmnic, replica turcilor în ceea ce privește Moldova fiind foarte slabă, ca și inexistentă. Urmașul lui Mehmed al II-lea, sultanul Baiazid al II-lea, era prea ocupat cu lupta pentru tron dusă împotriva fratelui său, Djem Sultan⁴³, pentru a mai acorda atenție frontului din Moldova. De altfel, era și un om pașnic, puțin războinic, total diferit de tatăl său, ceea ce până la urmă va provoca nemulțumirea ienicerilor. Tratatul pe care l-a încheiat în 1483, la o dată rămasă necunoscută, cu Matia Corvin, reprezenta punctul culminant al echilibrului politic la Dunărea de Jos⁴⁴. Regele Ungariei dorea să demarce propria sa zonă de influență de cea otomană prin gurile Dunării și litoralul pontic românesc, astfel încât Moldova era încadrată juridic în acest tratat de partea sa⁴⁵. Dovada acestui fapt este făcută nu de tratatul din 1483, al cărui text nu a fost găsit, ci de cel din 1488, identic cu el⁴⁶. Aici se arată că țările române rămăneau în sfera de influență politică maghiară prin următoarea prevedere: "Aceasta este (prevăzut) că armata mea preaglorioasă nu va porni lupta împotriva ghiaurilor din alte țări, fără a-i aduce la cunoștință regelui și nici nu va putea ataca prin țara regelui, fratele meu, și nici provinciile Moldova și Țara Românească"⁴⁷.

Ceea ce nu știa Ștefan cel Mare era faptul că această pace nu cuprindea, în mod explicit, și cetățile din sudul Moldovei, Chilia și Cetatea Albă. Acest lucru explică, printre altele, surpriza pe care i-a provocat-o atacul lui Baiazid al II-lea, din 1484, împotriva lor, faptul că el nu era suficient de pregătit ca să le apere și astfel le-a pierdut pentru totdeauna. Prin atacarea și cucerirea Chiliei și Cetății Albe, Baiazid al II-lea a

⁴² Ștefan Andreescu, *Autour de la dernière phase des rapports entre la Moldavie et Gênes*, în RRH, XXI, no. 2, 1982, p. 279.

⁴³ Pentru viața și lupta lui Djem Sultan a se vedea lucrarea clasică a lui L. Thuasne, *Djem-sultan, fils de Muhommed II, frere de Bayezid II (1459-1495) d'après les documents originaux en grande partie inédits. Etudes sur la question d'Orient a la fin du XVe siècle*, Paris, 1892.

⁴⁴ Ileana Căzan, *Formule de protocol și clauzele tratatelor de pace otomano-maghiare între 1484-1520*, în "Universitatea creștină "Dimitrie Cantemir". Analele Universității. Seria istorie", nr. 2/1998, p. 76.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 77.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 78.

⁴⁷ G. Hazai, *Urkunde des Friedensvertrages zwischen könig Mathias Corvinus und dem türkischen sultan 1488*, în "Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung", Berlin, 1965, f. 143, apud *ibidem*, p. 79.

declanșat al treilea război cu Moldova, război sângeros, încheiat, în 1486, după lupte crâncene⁴⁸.

Constatăm, astfel, în concluzie, că ceea ce până acum era considerat în istoriografia noastră un singur mare război al lui Ștefan cel Mare cu turcii, început în 1473 și încheiat în 1486, reprezintă, de fapt, *un șir de trei războaie și trei păci*. Este adevărat că păcile au fost de foarte scurtă durată, dar ele au fost păci, au întrerupt războiul, de fiecare dată acesta reluându-se în alte împrejurări și pe alte baze. De asemenea, aceste trei războaie ale lui Ștefan cel Mare cu turcii nu au fost singurele, spre sfârșitul domniei, profitând de situația internațională favorabilă, *domnul Moldovei declanșând un al patrulea război cu turcii*, între 1499 și 1503⁴⁹, în speranța recuperării celor două importante cetăți din sudul țării. În ceea ce privește momentul declanșării primului război, considerăm că el nu poate fi 1473, deoarece turcii nu au răspuns la sfidarea lui Ștefan, care a refuzat plata tributului, pe scară largă, printr-o expediție de proporții. La fel ca în iarna dintre 1468 și 1469 ei au preferat acțiuni de mică amploare, însoțite de o așteptare impusă de luptele de pe alte fronturi. Faptul că sultanul s-a prefăcut că Ștefan doar a întârziat plata tributului, chemându-l pentru aceasta să vină în persoană cu tributul la Constantinopol, lucru unanim acceptat de cronicarii turci, dovedește că în 1473 el nu se considera încă în război cu Moldova. Peste un an, în 1474, atunci când va accepta provocarea lui Ștefan, furia sa a fost atât de mare, încât a riscat să piardă o armată întreagă numai pentru a-l pedepsi pe acesta. Astfel, *războiul adevărat al lui Ștefan cel Mare cu turcii a început în 1474 și nicidecum în 1473*.

Considerăm că aceste câteva interpretări și contribuții noi pe care le-am adus pe baza materialului documentar existent și cunoscut în istoriografia noastră reprezintă o modestă încercare de a pune într-o nouă lumină politica externă a lui Ștefan cel Mare, mai ales în privința relațiilor sale cu Imperiul otoman, un prim pas pe drumul diversificării cercetării în această direcție, un îndemn adresat istoricilor de a aborda această glorioasă epocă din cât mai multe unghiuri și puncte de vedere cu putință.

⁴⁸ Pentru pacea din 1486 a se vedea mai sus nota 17.

⁴⁹ Pentru acest al patrulea război al lui Ștefan cel Mare cu turcii a se vedea Eugen Denize, *Ștefan cel Mare și războiul otomano-venețian din 1499-1503*, în Rdl, tom 41, nr. 10, 1988, pp. 977-991.

STEPHEN THE GREAT AND THE BATTLES AGAINST THE TURKS. A NEW APPROACH

Abstract

Based on the existing documents, the author offers a new focus on the relations of Stephen the Great to the Ottoman Empire, and places the beginning of the conflict, albeit not openly declared, between Stephen and the Turks to the winter of 1468-1469. For almost six years there had been clashes between the Turks and the Moldavians, without any of the party actually declaring war to the other. In 1473, Stephen blocked the tribute payments to the Porte. Involved in military operations on other fronts, the Sultanate failed to respond to the challenge. It would eventually embark upon the war with Moldavia only in 1474, with great determination, and very unwisely, too.

It is demonstrated that the war did not last until 1486, as assumed in Romanian historiography, but that in fact there was a sequence of three separate wars, 1474-1479 (1481), 1481-1483 and 1484-1486, interrupted by as many peace settlements, 1479 (1481), 1483, 1486. Finally, the military conflict between Stephen the Great and the Turks did not come to a clearly cut end in 1486: it continued with a fourth war in 1499-1503. If the relations to the Ottoman Porte and the extreme danger posed by Ottoman expansion lay at the core of Stephen the Great's foreign policy, this did not prevent the Moldavian Prince from taking under careful consideration other perils to the independence and territorial integrity, coming from Hungary, Poland, and the Crimean Tatars.

REAȚII CONTRA DOMINAȚIEI OTOMANE ASUPRA MĂRII NEGRE ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVII-LEA: ALIANȚA ÎNTRE CAZACI ȘI TĂTARI

ȘTEFAN ANDREESCU

Când a analizat cronica lui Miron Costin, Nicolae Iorga a relevat că acesta “își dă seama de locul pe care-l ocupă lucrurile străine” spre a înțelege pe cele din trecutul țării Moldovei. Și tot Iorga sublinia că, în cazul lui Miron Costin, avem de-a face cu “cea dintâi introducere a istoriei generale ca element explicativ esențial pentru cea națională”¹.

De pildă, când povestește despre domnia lui Vasile vodă Lupu, mai exact despre împrejurările din anul 1646, Miron Costin își va întrerupe expunerea ca să introducă în cronică un întreg capitol - “foarte competent” (N. Iorga)² - asupra cazacilor. El i-a fost evident necesar ca să poată trece apoi la istoria ultimilor ani ai domniei lui Vasile Lupu, atât de marcați de relațiile cu hatmanul Bogdan Hmelnițki. Căci, după părerea lui Miron Costin, atunci “s-au început și răul nostru, în care până astăzi ne aflăm”³.

Miron Costin fixează începutul legăturii cu Marea Neagră a cazacilor de sub ascultarea coroanei polone pe vremea regelui Ștefan Báthory (1575-1586), care le-a îngăduit “să facă și vase de Marea Neagră”. În consecință, după el, “de pre acéle vrémi, multă nevoie făcea căzaccii Crâmului și țărilor turcești, până și Anadolul nu hălăduia. Sinopul, Trapezonul, cetăți mari le-au luat în câteva rânduri și alte orașe mai mici și dencolo de Marea Neagră și dencoace, Varna, Misăvriia, Ahilo, până la Aitos și la Pravadiia pururea prăda. Și au lovit și până aproape de Țarigrad, la Eni-Chioi, pre Boazu, pre scursura céia, cu care să scură Marea Neagră în Marea Albă, supt cetatea Țarigradului”.

Ceva mai precis, din punct de vedere cronologic, este cronicarul moldovean în altă parte a lucrării lui, anume atunci când evocă expediția Movileștilor, susținuți de poloni, contra lui Ștefan vodă Tomșa, precum și replica otomană (1615-1616). Astfel, el scrie: “Să urâșă turcilor acéste dodeiale⁴ despre leși asupra Țărâi Moldovei și mai vârtos că tot atunce luasă căzaccii Trapezondul, cetate turcească, dincolo de Marea Neagră și pre mare multe curabii turcești cu negoată și pre un Țical pașea cu câteva corăbii de oaste l-au luat viu și ținua toată Marea Neagră închisă”⁵. Așadar, Miron Costin a definit în chip

¹ N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VI, *Monarhii*, București, 1938, p. 260 (subl. lui N.I.).

² *Ibidem*, p. 259.

³ Miron Costin, *Opere*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 123.

⁴ Atac, hărțuire.

⁵ Miron Costin, *op.cit.*, ed. cit., p. 63 și 124; vezi și Mihnea Berindei, *La Porte Ottomane face aux Cosaques Zaporogues, 1600-1637*, în *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 1/ 3, “Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XIX, 2001, p. 129-153

lapidar situația Mării Negre la mijlocul celei de-a doua decade a veacului: cazacii erau capabili s-o controleze, să o țină "toată... închisă", în pofida tuturor încercărilor turcești de a-i respinge⁶...

Dar de când se poate vorbi, într-adevăr, de o "supremație" navală în Marea Neagră a cazacilor? Fiindcă imaginea panoramică oferită de cronicarul boier, citată mai sus, este în realitate rezultatul unor acumulări de "isprăvi" căzăcești, ce s-au petrecut în lungul câtorva decenii. Misionarul catolic Emidio Portelli d'Ascoli, care scrie în 1634 - după un "stagi" de zece ani în Crimeea - și-a pus și el această întrebare, în contextul unei extrem de prețioase descrieri a Mării Negre și a "Tartariei", pe care ne-a lăsat-o. Iată-i răspunsul: "Questi Rossi (altramente chiamati Cosacchi), da 30 anni in qua, per vendicarsi de Tartari che ogn'anno andavano a depredarli, cominciorono con alcuni legni concavi, à descendersene, bene armati per quel grosso fiume Osá, di donde hanno tratto il nome Osa Casach, et entrando nel Mar negro non poco danneggiavano li lochi maritimi di Tartaria è del ristretto del Mar negro, et in mare ancora pigliavano alcuni piccioli vascelli, et da anno in anno, vedendo facilitarseli l'impresa, ne facevano di maggiori et in più copia"⁷. Prin urmare, pentru misionarul dominican ascensiunea cazacilor de la gurile Niprului - căci de ei se ocupă aici! - către poziția de putere navală a început în pragul secolului al XVII-lea și a avut loc, în paralel, un proces treptat de "conștientizare" a capacității lor combative în apele Mării Negre.

Este interesant de observat că atât Emidio Portelli d'Ascoli, cât și, mai târziu, Miron Costin, pun pe seama acțiunilor cazacilor campania contra Poloniei, din anul 1621, a sultanului Osman II⁸. Or, în deplin acord cu aceste izvoare, un text otoman, o scriere narativă (*Gazânâme* - "a writing on holy war") despre campania navală contra cazacilor din 1621 a lui Halil Pașa, atribuie tot raidurilor de-a lungul litoralului pontic ale cazacilor zaporojeni această expediție padișahală⁹.

Editorul celui din urmă izvor amintit, Victor Ostapchuk, atrăgea atenția că până acum nu s-a răspuns în chip adecvat la întrebarea fundamentală: în ce măsură au fost într-adevăr cazacii capabili să reprezinte o "provocare" (*challenge*) pentru otomani în apele Mării Negre în epoca de care ne ocupăm? Căci mult prea multe legende s-au

1977, p. 281: informația despre atacul asupra Trapezuntului, precum și despre capturarea lui Cigala-Zade sunt preluate de Miron Costin din cronica episcopului polon Paul Piasecki.

⁶ Pentru confruntarea navală otomano-căzăcească din 1616 din împrejurimile Varnei, vezi cronica lui Kiatip Celebi, recent editată de Victor Ostapchuk și Olecsandr Galenko (*Mappa Mundi. Studia in honorem Jaroslavi Duskevyc septuagenario dedicata*, Lvov, Kiev, New-York, 1996, p. 355). Potrivit acestui izvor, șase corăbii s-au împotmolit fiindcă s-au apropiat prea mult de țărm, pe urmele șecilor căzăcești.

⁷ Ambrosius Eszer O.P., *Die "Beschreibung des Schwarzen Meeres und der Taturei" des Emidio Portelli d'Ascoli O.P.*, în *Archivum Fratrum Praedicatorum*, vol. XLII, 1972, p. 203.

⁸ *Ibidem*, p. 205; Miron Costin, *op.cit.*, ed. cit., p. 65. În 3 mai 1620, domnul Moldovei Gaspar Grațiani îl înștiința pe Stanislav Zolkiewski despre o scrisoare din partea sultanului Osman, pe care tocmai o primise și în care i se cerea să participe la viitoarea expediție otomană contra Poloniei, motivată astfel: "...deoarece cazacii năvălesc asupra locurilor lor <ale turcilor> cu bărcile lor, cu care le iau veniturile pe Marea Neagră și le pradă orașele" (Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea*, București, 1983, nr. 44, p. 98).

⁹ Victor Ostapchuk, *An Ottoman Gazânâme on Halil Paşa's Naval Campaign against the Cossaks (1621)*, în *Harvard Ukrainian Studies*, vol. XIV/ 3-4, 1990, p. 490 și 495 (al doilea motiv al expediției a fost amestecul polon în Moldova).

format și au circulat în legătură cu incursiunile navale căzăcești în spațiul pontic. Și, pe de altă parte, izvoarele occidentale au tendința să exagereze amploarea forțelor căzăcești intrate în acțiune, precum și pierderile suferite de otomani¹⁰.

Tocmai din motivele arătate, un izvor de tipul *Gazânâme-i Halil Paşa* este extrem de prețios. Din el se pot desluși o serie de elemente cu privire la realitatea cu care se confruntau otomanii în problema căzăcească. De pildă, se știe că misiunea lui Halil paşa în 1621, în calitatea lui de *kapudan* (amiral) al flotei otomane, a fost să ajungă la Chilia, pe cursul inferior al Dunării, cu arme, muniții și provizii pentru viitoarea campanie. Apoi, misiunea principală a *kapudan*-ului a fost să construiască un pod peste Dunăre - la Isaccea¹¹-, pe care trebuia să-l apere pe toată durata campaniei.

Prima măsură a lui Halil paşa, odată sosit la Chilia, a fost să reunească toate șeicile "which are every year prepared on the shore of the Danube for defense of the Black Sea"¹². Așa după cum a relevat editorul, această flotilă a Dunării apare drept cel mai însemnat "pilon" al apărării otomane a Mării Negre. Și, după cât se pare, vasele mici din care era constituită, inclusiv șeici, nu erau altceva decât replica cea mai potrivită găsită de turci spre a face față incursiunilor căzăcești¹³.

Din același text transpare teama că, în absența flotei imperiale, Bosforul și însăși capitala, Istanbulul, erau expuse. Astfel, aflat la Hotin, sultanul Osman II i-ar fi scris lui Halil paşa să nu întrerupă cu nici un preț paza podului de peste Dunăre - acesta tocmai comunicase faptul că a primit veste despre apariția a șaizeci de șeici al cazacilor în mare -, adăugând că autorităților din capitală trebuiau făcute atente "să apere cum se cuvine acele regiuni"¹⁴. Există deci, odată cu ivirea unei flote căzăcești pe apele Mării Negre, un pericol real pentru Strâmători!

Imaginea de ansamblu a otomanilor asupra cazacilor și a chipului lor de a lupta pe mare poate fi reconstituită din mai multe crâmpeie ale textului discutat. De pildă, Halil paşa a explicat comandanților săi că și în cazul în care întreaga flotilă de șeici a Dunării, împreună cu flota imperială, s-ar afla concentrate pe mare este posibil totuși pentru cazaci să "devasteze și să jefuiască atât de multe țărmuri ale mării", fără ca măcar s-o întâlnească. Este limpede, potrivit aceluiași izvor, că marele avantaj al cazacilor sta în dimensiunile mici ale vaselor lor, care le făceau practic invizibile, în vreme ce marile galere ale flotei imperiale otomane puteau fi observate de la o distanță de douăzeci-treizeci de mile. De aceea, tactica folosită de Halil paşa în contextul expediției din 1621 a fost aceea de a-și împărși forțele și de a le trimite în punctele sensibile: astfel, șeicile de pe Dunăre au primit porunca să navigheze la gurile Niprului, iar un număr de douăzeci de corăbii s-au îndreptat către vecinătatea strâmătorii Kerč, "care este locul unde cazacii de la Don intră în mare". Însuși Halil paşa, la un moment dat, și-a părăsit postul de pază de la podul de peste Dunăre, pentru o călătorie de trei săptămâni în lungul coastei anatoliene, de unde primise vestea prezenței unei flote căzăcești, dar efortul său a fost zadarnic¹⁵... Doar comandantul otoman de la Özi (Oceakov) a izbutit să captureze, într-o

¹⁰ *Ibidem*, p. 494.

¹¹ Pentru localizarea podului în acest punct, vezi *ibidem*, p. 485-486, n. 15.

¹² *Ibidem*, p. 496.

¹³ *Ibidem*, p. 494.

¹⁴ *Ibidem*, p. 491 și 504. Mihnea Berindei a semnalat un act care vădește că încă din 1620 la Istanbul se iviseră temeri cu privire la o eventuală sosire a cazacilor, cu bărcile lor (*op. cit.*, p. 287).

¹⁵ V. Ostapchuk, *op. cit.*, p. 493-494 și 497-498.

ambuscadă, un număr de douăzeci de șeici ale cazacilor, iar celălalt comandant, de lângă strâmtoarea Kerç, a dat acolo o luptă cu o flotilă de optsprezece șeici ale cazacilor zaporojeni - nu de la Don! -, luând prizonieri opt sau nouă sute de "bandiți cazaci" (ulterior executați!)¹⁶. Trebuie adăugat, deși izvorul otoman nu o spune explicit, că există indicii potrivit cărora în septembrie 1621 s-a produs un atac al cazacilor chiar împotriva podului de peste Dunăre, apărut de Halil pașa însuși¹⁷. Ceea ce nu face decât să confirme amploarea confruntărilor navale otomano-căzăcești și să dea un temei în plus știrii sosite la Veneția în 29 mai 1621, potrivit căreia polonii au decis, în ajunul campaniei lui Osman II, să împartă forțele auxiliarelor cazaci în două: o parte trebuia "să rămână" și să pricinuiască daune turcilor în Marea Neagră, în vreme ce alta trebuia "să treacă în Moldova", unde avea să încerce a cuceri vadurile de la Dunăre¹⁸.

*

Creșterea în intensitate a raidurilor navale căzăcești pe litoralul pontic s-a "întâlnit" la un moment dat cu tendințele centrifuge ale hanatului Crimeii față de Poarta otomană. Iar expresia concretă a întâlnirii dintre cele două fenomene a fost nașterea unei alianțe, primejdioase atât pentru regatul polon, cât și pentru Imperiul otoman. Într-adevăr, în felul acesta ambele puteri riscau să piardă orice control în zona nord-pontică.

Un asemenea moment s-a conturat în răstimpul cât la cârma hanatului Crimeii s-a aflat Mehmed Ghirai III (1623-1628), "asistat" de energicul și inteligentul său frate, Șahin Ghirai, care a deținut titlul de *kalgay-sultan* (adică prim moștenitor și asociat al hanului Crimeii). Trebuie precizat de îndată că, dacă Mehmed Ghirai și-a început domnia la 9 mai 1623, când a debarcat la Caffa, fratele său nu i s-a alăturat decât un an mai târziu. El venea din Persia, unde-l slujise pe șahul Abbas I, și se pare că trimiterea lui în Crimeea a ținut slăbirea puterii turcești în bazinul pontic, în contextul izbucnirii unui nou război cu Poarta¹⁹.

Din alt unghi de vedere, mazilirea precedentului han, Djanibek Ghirai II (1610-1623), și numirea lui Mehmed s-au produs pe fundalul pregătirii ratificării unui nou tratat polono-otoman, menit să aducă o pace stabilă, după războiul de la Hotin, din 1621. Cel ce a negociat mai întâi acest tratat a fost marele sol, prințul Cristofor de Zbaraz, care a zăbovit la Istanbul în tot lungul iernii 1622-1623. Iritat de întârzierea obținerii actului dorit, solul polon i-a adresat o scrisoare marelui vizir, în care, printre altele, se întreba dacă această tergiversare nu s-a datorat cumva cererii sale pentru înlăturarea domnului Moldovei, Ștefan Tomșa, precum și a lui Cantemir Mîrza, pașă de Silistra și căpetenia

¹⁶ *Ibidem*, p. 498-499 și 502-503. Despre înfrângerea cazacilor, care ar fi avut 18 șeici, lângă Özi, vezi și Mihail Guboglu, *Crestomație turcă. Izvoare narative privind istoria Europei orientale și centrale (1263-1683)*, București, 1977 (pe copertă: 1978), p. 522.

¹⁷ V. Ostapchuk, *op.cit.*, p. 505, n. 102.

¹⁸ Anton Mesrobianu, *Nuovi contributi sul vaivoda Gaspare Graziani e la guerra turco-polacca del 1621*, în *Diplomatarium Italicum*, III, Roma, 1934, nr. CXLI, p. 207. În 9 mai 1621, la Istanbul se știa că o flotilă a cazacilor devasta țărmurile Mării Negre, "minacciando di passare in Constantinopoli cu 300 barche armate, che haueuano all'ordine, il che haueua messo gran terrore in quella Città" (*ibidem*, nr. CXLIII, p. 208).

¹⁹ A.A. Novosel'skij, *Bor'ba moskovskogo gosudarstva s tatarami v pervoi polovine XVII veka*, Moscova-Leningrad, 1948, p. 111.

tătarilor nogai din Bugeac și Dobrogea²⁰. Dar, în vara anului 1623, noul sol polon trimis la Poartă, Cristofor Serebkowicz, a adăugat la lista persoanelor indezirabile pentru poloni și pe hanul tătarilor din Crimeea, Djanibek Ghirai. Iar răspunsul marelui vizir Merre Husein pașa a fost: "Pe hanul tătarilor l-am mazilit deja, despre care lucru știți bine"²¹. Nu ar fi exclus ca această "întregire" a listei să se fi datorat proaspetei și teribilei incursiuni tătărești, petrecute în martie 1623, tocmai pe când principele Cristofor de Zbaraz se întorcea acasă²².

Oricum, nici cazacii, fie zaporojeni - de sub ascultarea coroanei polone -, fie de la Don - "moscoviți" -, nu s-au lăsat mai prejos și, până în 5 iulie 1623, efectuaseră, cu șecile lor, cel puțin două raiduri pe litoralul Mării Negre²³. Ne interesează, însă, aici mai cu seamă cea de-a treia acțiune a cazacilor, care a avut loc în luna septembrie 1623, anume asaltarea și incendierea cetății Perekop - "la porte et chiave della Tartaria" -, aflată sub directă autoritate a hanilor tătari²⁴. Și asta fiindcă ea dă seamă despre inexistența, în acel moment, a relațiilor între noul han din Crimeea, Mehmed Ghirai, și cazaci²⁵. Pe de altă parte, același Mehmed Ghirai îndeplinește fără șovăire ordinul Porții și îl aduce în Crimeea, în octombrie pe Cantemir Mîrza împreună cu oamenii săi, fiind astfel satisfăcută o altă insistentă cerere polonă²⁶.

Vrednic de subliniat este și faptul că, în septembrie 1623, când a primit știrea despre atacul cazacilor la Perekop, hanul Mehmed Ghirai avea pe lângă el un sol polon, care, bineînțeles, a putut dezminți numaidecât implicarea în vreun fel a autorităților din Polonia în acest act de ostilitate. Hanul a acceptat explicațiile, cu atât mai mult cu cât prizonierii cazaci au confirmat că au acționat de capul lor²⁷.

Suirea pe tronul otoman a lui Murad IV, în locul nevolnicului său frate Mustafa, precum și începerea noului război cu Iranul safavid au condus Poarta la ideea necesității consolidării pozițiilor sale în nordul Mării Negre. Or, Mehmed Ghirai, în pofida dovezilor de fidelitate din primul său an de domnie, nu mai putea fi acceptat la cârma hanatului din pricina fratelui Șahin Ghirai, mai exact a relațiilor acestuia cu șahul

²⁰ *Elementa ad fontium editiones*, t. VI, ed. Dr. Carolus H. Talbot, Roma, 1962, nr. 273, p. 318.

²¹ Vezi Ilie Corfus, *op.cit.*, nr. 52, p. 110-111.

²² Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, II, București, 1980, p. 64, n. 13. În 30 aprilie 1623, de Césy, ambasadorul francez la Poartă, raporta: "Et parce que les Tartares font tousiours quelque courses en Poulogne contre volonte de ceste porte, on a ramené depuis six jours un Prince Tartare qui estoit nourri et comme prisonier a Rhodes pour le porter sur les Galeres jousque a Cafa et le faire Roy de Tartarie, en la place de celui qui l'est maintenant" (Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, supl. I-1, București, 1886, nr. CCCXIX, p. 218-219).

²³ *Elementa ad fontium editiones*, VI, nr. 268, p. 309; după părerea lui Mihnea Berindei, odată cu numirea lui Cantemir Mîrza, ca beglerbeg de Silistra, Bender-Akkerman și Oeakov, acțiunile cazacilor ar fi slăbit considerabil, până în vara anului 1624 (*op.cit.*, p. 291-293).

²⁴ Pentru castelul și "burgul" de la Perekop, vezi A. Eszer, *op.cit.*, p. 219, 220 și 237.

²⁵ Asupra atacului cazacilor la Perekop, vezi E. Schütz, *Eine armenische Chronik von Kaffa aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, în *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae*, t. XXXIX/2, 1975, p. 143, precum și *Elementa*, VI, nr. 270, p. 313 (scrisoarea din 28 noiembrie 1623 a lui Cristofor de Zbaraz).

²⁶ E. Schütz, *op. cit.*, loc. cit. Ulterior, însă, el a izbutit să fugă din Crimeea (M. Berindei, *op.cit.*, p. 294).

²⁷ *Elementa*, VI, p. 313. Pe de altă parte, în august 1623 sosea la Moscova cel dintâi emisar crimeean, pe nume Mustafa (A.A. Novosel'skij, *op.cit.*, p. 133).

Abbas²⁸. În consecință, Poarta a decis mazilirea lui Mehmed Ghirai și readucerea la cârma hanatului a lui Djanibek Ghirai.

O cronică scrisă de un preot armean din Caffa vădește faptul că Djanibek Ghirai și al său *kalgay-sultan*, Devlet Ghirai, au sosit acolo la 24 mai 1624 (st. v.). Ei au fost aduși pe calea mării, de o flotă otomană pe care același izvor o estimează ca numărând 40 de galere. Acestea au zăbovit în golful de la Caffa nu mai puțin de 75 zile. Cauza? Mehmed Ghirai și fratele său, Șahin, de curând ajuns și el în Crimeea, au hotărât să se opună măsurii luate de Poartă. Și astfel, până la 1 august 1624 (st. v.) au asediat orașul, care era sub stăpânire otomană, *cu ajutorul cazacilor*²⁹. Este cea dintâi mărturie despre începutul colaborării tătară-căzăcești...

Altă cronică, de astă dată otomană, scrisă de Kiatip Celebi, dedicată chiar operațiunilor flotei otomane în Marea Neagră contra cazacilor zaporojeni și a celor de la Don, în răstimpul 1614-1639, pune în legătură directă prezența forței navale otomane la Caffa, în frunte cu *kapudan*-ul Redjep pașa, cu cea mai cutezătoare acțiune pe mare a cazacilor: un număr de cincizeci de șeici, profitând de faptul că marea era "deșartă" de orice pază, s-a îndreptat către Bosfor și, pe 20 iulie 1624, după ce a pătruns pe canal a atacat fortăreața Yeniköy³⁰.

Evenimentul acesta a produs o profundă impresie în epocă. El mai 'este înregistrat, de pildă, și într-o altă narațiune, scrisă de un evreu trăitor la Istanbul. De astă dată aflăm că expediția pe Bosfor a fost făcută de "optzeci" de șeici ale cazacilor și că a fost atacat nu numai Yeniköy, ci și Büyükdere, ambele localități, situate pe țărmul european al Bosforului, la doar câțiva kilometri de Istanbul, fiind jefuite. Robii, bărbați și femei, s-au răsculat împotriva stăpânilor lor, incendiind casele și alăturându-se cazacilor. Până să sosească la fața locului forțe otomane, trimise de sultanul furios, cazacii s-au reîmbarcat și astfel raidul a luat sfârșit cu succes³¹!

Dar, peste numai câteva alte zile, ei și-au făcut din nou apariția pe Bosfor, mai întâi lângă satul Fener - unde s-au ciocnit cu străjile otomane -, după care au înaintat până la Beykoz. Însă această a doua incursiune nu s-a mai încheiat cu tot atâta succes, căci, în vreme ce cazacii au înaintat pe țărm - către un sat nenumit -, bărcile lor au fost trecute de localnici de cealaltă parte a Bosforului. Astfel, ei au putut fi lesne capturați sau măcelăriți, când au revenit și au încercat să plece...

Elanul cazacilor nu s-a diminuat, însă, deloc. Cronica anonimă pomenită semnalează că în data de 7 octombrie din același an 1624 o flotilă de 150 de șeici și-a făcut iarăși apariția lângă Fener, pricinuind panică printre locuitorii de pe Bosfor. Sultanul l-a trimis numaidecât pe *kapudan pașa*, cu 25 de corăbii, spre Marea Neagră, ca să împiedice jefuirea satelor din zonă³².

²⁸ A.A. Novosel'skij, *op.cit.*, p. 111.

²⁹ E. Schütz, *op.cit.*, p. 144. Potrivit izvoarelor rusești, deznodământul confruntării de la Caffa s-a produs în momentul când, pe 1 august, Djanibek Ghirai și Redjep pașa au ieșit din oraș, în fruntea a șase mii de oșteni, fiind crunt bătuți (A.A. Novosel'skij, *op.cit.*, p. 112-113).

³⁰ *Mappa Mundi*, p. 370-371.

³¹ Aryeh Schmuelevitz, *Ms Pococke No. 31 as a source for the events in Istanbul in the years 1622-1624*, în *International Journal of Turkish Studies*, vol. 3, No. 2, Winter 1985-1986, p. 115-116.

³² *Ibidem*, p. 116-117. Înseși cronicile otomane atestă că: "Până acum nu se auzise de atacul blestemaților de cazaci asupra Strămtorilor" (M. Guboglu, *op.cit.*, p. 546).

Rapoartele diplomatice, în primul rând ale ambasadorului englez la Poartă, Sir Thomas Roe, consemnează aceleași fapte, însoțindu-le de comentarii acide asupra slăbiciunii relevate de expedițiile căzăcești, în spatele fațadei și reputației de mare putere ale împărăției otomane. Deosebit de interesant ni se pare, în rapoartele lui Sir Thomas Roe, un element: la un moment dat, el vorbește, la începutul lunii august 1624, de prizonierii cazaci, capturați deoarece înaintaseră în chip imprudent prea mult pe țărm, care “confessed vpon examination, that Mehemett, prince of the Tartars, was confederate with them to this attempt in reuenge of the offer made to displace him. If it bee true, as it is very probable, that there is any intelligence betweene those two rouing nations, they will proue very troublesome to this citty and state”³³. Este cel de-al doilea izvor care vădește punerea bazelor alianței între tătari și cazaci, în contextul evenimentelor anului 1624. Mai mult, de astă dată însăși atacarea Strămtorilor de către flotila cazacilor este în chip limpede pusă în legătură cu înțelegerea tătar-cazacă, ea fiind o “răzbunare” pentru încercarea Porții de a-l înlătura pe Mehmed Ghirai de la cârma hanatului Crimeii.

Înfrângerea forțelor otomane la Caffa - un corp expediționar a înaintat și pe uscat, sub comanda lui Bayram pașa! - a fost, pe de altă parte, comentată astfel de ambasadorul englez: “This empire hath hereby lost, or endangered, one of the greatest honors and prerogatives, to giue that nation a prince at the pleasure of the grand signor; whom now they not only refuse, but dare oppose the armyes of the port, and sent insolent letters, that it is sufficient for these to gouerne Constantinople: if they will not be quiett, but vndertake to molest the princes in possession, that they will esteeme themselves as free and as ancient as the race of Ottaman. In conclusion, I am of opinion, there will bee found some way, though with shame, to recall their order, and to confirme the present prince, excusing the fact as misinformation...”³⁴.

Într-adevăr, chiar a doua zi după ce - la finele lunii august - au sosit vești sigure despre înfrângerea corpului expediționar otoman, o galără a fost trimisă de sultan în Crimeea, cu confirmarea lui Mehmed Ghirai și dezavuarea ... *kapudan*-ului Redjep pașa, căruia i-ar fi aparținut în întregime inițiativa înlocuirii hanului³⁵! Dar abia în octombrie a parvenit la Poartă știrea că hanul și fratele lui acceptă aparenta împăcare³⁶. Și încă mai târziu, în 12/ 22 martie 1625, era semnalată prezența la Istanbul a unui sol tătar, a cărui venire a produs “mare bucurie” în capitala imperială. Acesta a căutat să

³³ *The Negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte from the year 1621 to 1628 inclusive*, I, London, 1740, p. 265. Chiar și episcopul polon Paul Piasecki, în cronica sa, a înregistrat atât atacul căzăcesc pe Bosfor (dar îl plasează ușor eronat, în cursul lunii septembrie), cât și, mai ales, efectul pe care l-a produs asupra populației din capitala otomană: “Mense vero Septembre anni hujus Cosaci Zaporovienses ex Boristhene, centum myoparonibus Pontum Euxinum mare nigrum vulgo dictum ingressi, usque in prospectum Constantinopolis venerunt, et ibi prope uno milliari in littus descendentes, oppidum insigne langikoie expilarunt, ac incendio immisso vastarunt. Tantus autem terror in ea Vrbe fuit, ut intra sex horas, quibus tales hospites illi portui imminabant, nullae vires vel ad defendenda littora, vel ad eos invadendos potuerint: demum vero aliquanta triremium classis egressa, spectavit tantum cum praeda opima ipsos abeuntes, conflagrare non ausa” (*Chronica gestorum in Europa singularium*, Cracovia, f.a. p. 370-371).

³⁴ *The Negotiations of Sir Thomas Roe*, I, p. 256-257.

³⁵ *Ibidem*, p. 273.

³⁶ Hurmuzaki, *Documente*, IV-2, București, 1884, nr. CCCCLIV, p. 405.

scuze pătrunderea tătarilor în hotarele imperiului, înfățișând-o drept o încercare de a-l scoate pe Cantemir Mîrza și oamenii săi din Silistra. Faptă care nu putea decât să-i fie de folos sultanului, întrucât punea capăt incursiunilor lui Cantemir în teritoriul polon, de natură să compromită pacea abia încheiată³⁷.

Dregătorii otomani nu au dat crezare explicațiilor oferite de solul tătar, ci doar s-au prefăcut. Căci, pe de altă parte, la Poartă sosise mai devreme, în pragul lunii decembrie 1624, informația că Șahin Ghirai a făcut pace cu hatmanul polon Stanisław Koniecpolski, cu făgăduiala că va trimite un sol tătar la Varșovia “for pledge and mayntenance of this frendship”³⁸. Și, de fapt, există un raport al nunțului apostolic din Varșovia, cu data 20 octombrie 1624, care vorbește de o recentă audiență acordată de regele Sigismund III Vasa unui sol din partea lui Șahin Ghirai, care încerca să obțină “l’amicitia et unione de Polacchi” și care a declarat că, în prealabil, s-a negociat și cu hatmanul cazăcilor “per la loro unione, che da essi è stata accettata”. Iar Stanisław Koniecpolski a confirmat că, după luptele de la Caffa, tătarii “uniti co’Cosacchi” au cucerit târgul de la Cetatea Albă, asediind “acum” (*ora*) fortăreața de acolo³⁹. Din același raport mai merită să desprindem perspectiva de la Varșovia asupra obiectivelor politice ale lui Șahin Ghirai: “Questo Sain Geret, perseguitato da Turchi, si ritirò già in Persia, dove ha guerreggiato molti anni in servitio di quel Re, et è ritornato ultimamente di suo ordine in patria per sollevare il cham, suo fratello, e disporlo a lasciar la divotione de Turchi, in tempo appunto, ch’essi trattavano di deporlo, e per procurar insieme l’amicitia et unione de Polacchi”⁴⁰.

Solia tătară la Varșovia a avut loc în condițiile în care, în august-septembrie 1624, oștile lui Șahin Ghirai au invadat și ocupat, pe rând, Moldova și Țara Românească, aceasta din urmă doar pe “jumătate”⁴¹. Nu a fost vorba nicidecum, ca de obicei, de o incursiune devastatoare iute încheiată. De astă dată țările române extracarpătice au fost ținute ocupate până în a doua jumătate a lunii octombrie, kalgay-sultanul cerând la Poartă mai întâi mazălirea atât a lui Radu vodă Mihnea al Moldovei, cât și a fiului său Alexandru Coconul, care domnea în Țara Românească, pentru ca apoi să-și reducă pretențiile numai la înlocuirea primului. Într-adevăr, el avea chiar pregătit pentru scaunul domnesc al Moldovei un pretendent, adăpostit în Crimeea, pe nume

³⁷ *The Negotiations of Sir Thomas Roe*, I, p. 362.

³⁸ *Ibidem*, p. 315.

³⁹ Athanasius G. Welykyj OSBM, *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes*, vol. IV (1621-1628) Roma, 1960, nr. 1739, p. 147. Există, într-adevăr, știri din surse și din locuri diferite, potrivit cărora, în septembrie-octombrie 1624, 150 de șeici ale cazacilor ar fi pătruns pe cursul inferior al Dunării, unde au prădat și incendiat Brăila și Ismailul (N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, IV, București, 1902, nr. XXXV, p. 185; E. de Hurmuzaki, *Fragmente din istoria românilor*, t. III, București, 1900, p. 99).

⁴⁰ Pentru biografia lui Șahin Ghirai și cea a fratelui său Mehmed, vezi *Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapi*, ed. Alexandre Bennigsen, Pertev Boratav, Dilek Desai, Ch. Lemerrier-Quelquejay, Paris-La Haye, 1978, p. 336-338.

⁴¹ DIR, B, veac. XVII-4, nr. 554, p. 536 (hrisov al lui Alexandru Coconul din 30 iunie 1625). În cronică internă s-a consemnat că tătarii “au robit țara până la Olt” (*Istoria Țării Românești (1290-1690). Letopisețul Cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu, București, 1960, p. 95). Este meritul lui Tahsin Gemil de a fi stabilit că autorul loviturii din țările române a fost Șahin Ghirai și nu Cantemir Mîrza, cum s-a crezut multă vreme (*Țările române în contextul politic internațional, 1621-1672*, București, 1979, p. 57-58).

Mihnea, care era de fapt văr de-al doilea al lui Radu vodă Mihnea⁴². Criza a luat sfârșit, după cât se pare, nu prin intervenția Porții - neputincioasă acum în a controla situația de pe litoralul nord și vest-pontic -, ci printr-un "aranjament" direct între Radu Mihnea și cârmuitorii hanatului Crimeii. Sensul acestuia a fost, fără doar și poate, recunoașterea autorității lui Mehmed Ghirai, marcată prin plata unui tribut și primirea însemnelor de investitură din partea lui, iar nu a sultanului⁴³!

Așadar, după biruința de la Caffa, Șahin Ghirai trimitea propuneri de alianță la Varșovia și, în paralel, încerca să-și făurească propria "zonă de influență" la Dunărea de Jos... A treia inițiativă ce i se poate atribui a fost întâlnirea cu hatmanul cazacilor, undeva pe malul Niprului, care a avut loc foarte probabil în cursul lunii noiembrie 1624. Ea, această întâlnire s-a petrecut în circumstanțele foarte speciale ale sosirii la gurile Niprului a unui pretendent... otoman! De fapt un aventurier, "sultanul Jahja" (sau: Yahya), cunoscut în epocă și sub numele de "Alexandru conte de Muntenegru". Acesta ținea, nici mai mult, nici mai puțin, decât să-și cucerească tronul cu ajutorul cazacilor. Vrednic de subliniat este faptul că slobozirea așa-zisului pretendent la cazaci s-a făcut nu fără știrea autorităților polone, care, totodată - așa cum am spus - primeau solia din partea lui Șahin Ghirai⁴⁴. Oricum, negocierile de pe malul Niprului, care au durat preț de opt zile, au fost încununate de succes. A fost astfel perfectată o alianță de astă dată cu caracter *ofensiv* între tătari și cazaci. Cei dintâi s-au angajat ca, pe durata iernii 1624-1625, să facă incursiuni în zona europeană a Imperiului otoman, "până la porțile Constantinopolului", pregătind în acest chip expediția navală a cazacilor, ce avea să-l ducă în capitală pe "sultanul Jahja"⁴⁵...

Izvoarele de care dispunem vădesc faptul că pregătirile cazacilor pentru campania anului 1625 au fost "mari", de-a dreptul "neobișnuite". Ceea ce confirmă existența unui obiectiv precis pe măsură, care nu putea fi decât capitala otomană. Dar expediția navală cu pricina s-a încheiat practic odată cu înfrângerea cazacilor lângă Kara Harman, pe coasta dobrogeană a Mării Negre⁴⁶. Ne interesează în cele de față doar informația, pe care am pus-o în lumină nu demult, potrivit căreia în răstimpul prezenței lui Alexandru conte de Muntenegru la cazacii zaporojeni, Radu vodă Mihnea - care cârmuia în fapt politica externă a ambelor țări românești - i-a trimis în trei rânduri (*tre volte*) acestuia bani, cai turcești și alte daruri. De unde putem deduce că voievodul român nu s-a mulțumit cu poziția de "satelit" în raporturile lui cu hanatul Crimeii, ci, din momentul în care a aflat de alianța cazaco-tătară și de țelul ei, s-a aliniat noii grupări de forțe din spațiul pontic, contribuind cu subvenții bănești la pregătirea campaniei contra Porții⁴⁷.

În cursul iernii 1624-1625, Șahin Ghirai a adăstat la Cetatea Albă, de unde s-a mulțumit să-l forțeze pe Cantemir Mîrza să treacă, împreună cu oamenii lui, în Crimeea. Relația lui Rafael Levaković, întocmită pe baza spuselor "sultanului Jahja", susține că iarna a fost deosebit de blândă și apele Dunării nu au înghețat, ca în alți ani, ceea ce a

⁴² Pentru identificarea pretendentului, vezi A. Pippidi, *Călători italieni în Moldova și noi date despre navigația în Murea Neagră în secolul XVII*, în AIIAI, XXII/ 2, 1985, p. 612.

⁴³ T. Gemil, *op.cit.*, p. 59; Ștefan Andreescu, "Sultanul Jahja" și Radu vodă Mihnea. un episod din istoria Mării Negre în veacul XVII, în RI, serie nouă, t. II, 1991, 11-12, p. 686-688.

⁴⁴ *Ibidem*, p.688.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 689.

⁴⁶ *Ibidem*, p.679 și 696-697

⁴⁷ *Ibidem*, p. 691-692.

împiedicat traversarea fluviului de către hoarda tătară. Trebuie spus, însă, că mai probabil motivul real al limitării acțiunii lui Șahin Ghirai în teritoriu otoman este de căutat în divergențele cu fratele său, hanul Mehmed Ghirai, care a ezitat să se angajeze într-un război cu Poarta. Căci numai astfel ne putem explica schimbarea bruscă de atitudine a solului tătar din Polonia, semnalată în 28 martie 1625: după ce mai întâi a vădit “buona volontà di esser unito con li Pollacchi”, deodată, în ultimul moment, a înfățișat o scrisoare din partea hanului - se vede sosită între timp! -, “piena din minaccie” pentru cazul în care cazacii zaporojeni vor porni din nou pe Marea Neagră, în paguba turcilor⁴⁸.

Cât despre cazaci, după înfrângerea de la Kara Harman (6 august 1625), în toamna aceluiași an au avut de îndurat expediția de pedeapsă a hatmanului Koniecpolski. Autoritățile polone răspundeau astfel, într-un târziu, apelurilor insistente ale Porții de a-i ține în frâu pe cazacii zaporojeni. Și au făcut-o de teama izbucnirii unui nou război cu turcii, îndată ce s-ar fi pus capăt conflictului cu Iranul⁴⁹.

Poarta însă a poruncit hanului Mehmed Ghirai, în chip separat, să întreprindă o expediție de jaf în Polonia, drept răzbunare pentru raidurile cazacilor pe litoralul pontic din sezonul abia încheiat. În opinia ambasadurului englez era vorba de un ordin ce ilustra “perversiunea” divanului otoman, deoarece de fapt acesta vroia să-i facă pe tătari să-i pedepsească pe proprii lor aliați, cazacii zaporojeni. Care totuși s-au alăturat lui Șahin Ghirai și au consimțit să participe la jefuirea Poloniei, dacă el va închide ochii mai departe la incursiunile lor pe Marea Neagră (... *but the peruerseneess of that counsell doth now appeare, to punish and discontent the Cossacks old seruants, for faithless frends: who therupon are ioyned with Shahin Gheray, brother to the Tartar Han, and consent to the spoile of Poland, that hee may conniue at their incursions in this dominion*)⁵⁰.

Expediția a avut loc în luna februarie 1626, tătarii pătrunzând până lângă Przemyśl, împreună și cu vreo 12000 de cazaci, dornici să răzbune atacarea sălașelor lor de către hatmanul Koniecpolski⁵¹. Dar, la ieșirea din Podolia, pe care o prădaseră cumplit, tătarii și cazacii au fost așteptați și zdrobiți de poloni, abandonând mare parte din prăzi și robi. Restul oștii hanului a trecut în Moldova, unde tocmai se petrecuse o schimbare politică: Radu vodă Mihnea se săvârșise din viață și, înainte de a închide ochii, l-a desemnat ca succesor pe hatmanul Miron Barnovschi. Întârzierea hanului în Moldova era interpretată la Poartă cu teamă, deoarece acolo se știa că el are cu sine “a pretender to that principality, whom, if hee place by force, it will be a great affront to this empire”⁵². Un raport din Pera, cu data 7 martie 1626, al bailului Zorzi Giustinian vădește că ceașul trimis cu însemnele de domnie pentru Miron Barnovschi primise și o poruncă alternativă. În cazul în care tătarii l-ar fi impus cu forța în Moldova pe pretendentul lor (Mihnea), el trebuia să încredințeze însemnele acestuia⁵³. De unde se

⁴⁸ *Ibidem*, p. 690 și *Elementa ad fontium editiones*, XXVIII, nr. 597, p. 167.

⁴⁹ Óváry Lipót. *Diplomatarium relationum Gabrielis Bethlen cum Venetorum Republica*, Budapest, 1886, p. 609; vezi și Ștefan Andreescu, *op.cit.*, p. 697.

⁵⁰ *The Negotiations of Sir Thomas Roe*, I, p. 486. Același raport vorbește și de trimiterea unei solii tătare la Gabriel Bethlen, principele Transilvaniei, care ar fi avut drept misiune să-i pretindă bani, ca preț al păcii.

⁵¹ *Ibidem*, p. 491; *Elementa ad fontium editiones*, XXVIII, nr. 607, p. 175-176.

⁵² *The Negotiations of Sir Thomas Roe*, I, p. 494 (25 mart. 1626, st.v.).

⁵³ Hurmuzaki, *Documente...*, IV-2, nr. CCCCLV, p. 413.

poate observa că, după eșecul de la Caffa și, mai ales, din pricina tulburărilor din Asia - răscoala lui Abaza pașa -, precum și a războiului cu Iranul, turcii nu vroiau cu nici un chip să provoace un nou conflict cu hanatul Crimeii.

Emisarul otoman în Moldova și-a putut totuși duce la bun sfârșit misiunea inițială, confirmând în scaunul domnesc pe Miron vodă. Și asta mulțumită unei mari sume de bani și altor daruri cu care hanul și fratele său au fost "convinși" să-l accepte și să-l recunoască⁵⁴. Interesant este că, potrivit anumitor izvoare, zăbava lui Mehmed Ghirai în Moldova s-a datorat și somației trimise voievodului Țării Românești, Alexandru Coconul, fiul lui Radu Mihnea, de a-i expedia o sumă de bani. Ceea ce acesta nu a lipsit să facă⁵⁵. Semnificația acestor bani obținuți de la domnii români poate fi deslușită din acuzația ce i s-a adus la Poartă lui Mehmed Ghirai în momentul în care a fost pentru a doua oară depus, în mai 1628, anume că i-a perceput ca "tribut" (*having exacted tribute of the beghs of Bugdania and Valachia*)⁵⁶.

Oricum, la sfârșitul primăverii anului 1626 în Constantinopol a renăscut teama, aproape obsesivă, de o nouă lovitură pe mare a cazacilor, care ar fi avut pregătite nu mai puțin de 700 de șeici! Sir Thomas Roe a notat următoarele despre starea de spirit ce domnea printre locuitorii de la Strâmtori: "All the villages on the Bosphorus, to the gates of Constantinople tremble, and the city is not without fear; sostened by certeyne prophecyes and astrologians, who foretell a great blow from a Northern people"⁵⁷. De fapt, chiar dacă nu au mai atacat la Strâmtori, cazacii și-au manifestat din nou prezența pe coastele Mării Negre, în cursul verii având loc - după cât se pare - mai multe ciocniri cu forțele navale otomane⁵⁸. Însuși sultanul va evoca, într-o scrisoare ulterioară către regele polon, o asemenea ciocnire, în cursul căreia galerele otomane, în număr de 40, au înfruntat și au împrăștiat o flotilă de 60 de șeici ale cazacilor de la Nipru⁵⁹.

"Experiența" ultimilor ani, când nici operațiile navale, nici intervenția polonă nu au pus capăt, fie și temporar, incursiunilor cazacilor a dus la ideea întăririi fortificațiilor de la vărsarea Niprului în Marea Neagră, menite să împiedice ieșirea șeicilor de pe cursul fluviului. *Kapudan*-ul Hasan pașa, cu sprijinul domnilor din Țara Românească și Moldova, a început în vara anului 1627 să construiască deci o nouă cetățuie lângă Oceakov și să întărească pe cele vechi. Este de reținut că, deși s-a apropiat la o zi distanță de tabăra otomană și s-a întâlnit cu *kapudan*-ul, Șahin Ghirai nu a ajutat deloc la lucrările de acolo, cum foarte probabil primise și el poruncă⁶⁰.

În aceste împrejurări, în iulie 1627 Cantemir Mîrza a izbutit să fugă din Crimeea, mai întâi în tabăra lui Hasan pașa, iar apoi la Istanbul, unde prezența lui este

⁵⁴ *Ibidem*, nr. CCCCLXVI, p. 413-414; *Elementa*, XXVIII, nr. 610, p. 178-179.

⁵⁵ *Ibidem*, nr. CCCCLXVII, p. 414; N. Iorga, *Studii și documente*, vol. XXIII, București, 1913, nr. LIX, p. 159. Este demn de notat că, potrivit unui alt raport din Pera al bailului Zorzi Giustinian, hanul ar fi pretins bani și de la Gabriel Bethlen, principele Transilvaniei (Öváry Lipót, *op.cit.*, p. 619).

⁵⁶ *The Negotiations of Sir Thomas Roe*, I, p. 812.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 509.

⁵⁸ N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, p. 160-162.

⁵⁹ Vezi Mihnea Berindei, *op.cit.*, p. 296.

⁶⁰ N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, p. 165. Pentru lucrările turcești de la Oceakov și concursul dat mai ales de Miron vodă al Moldovei, vezi Aurel H. Golimas, *Un domnitor, o epocă vremea lui Miron Barnovschi Moghilă, voievod al Moldovei*, București, 1980, p. 56-60 și Mihnea Berindei, *op.cit.*, p. 297-299.

semnalată în 4 septembrie⁶¹. El a început de îndată să stăruie pe lângă sultan pentru înlăturarea de la cârma hanatului a celor doi frați. Și aceasta cu atât mai insistent, cu cât, după fuga lui, Șahin Ghirai a pus să-i fie ucisă întreaga familie⁶². Merită să reproducem, după Emidio Portelli d'Ascoli, motivele pentru care cerea sultanului mazilirea lui Mehmed Ghirai: Șahin "haveva intelligenza con li Cosacchi, et machinavano ambedoi contro di lui, et Mahmetgirai-Kan haveva mal governo, essagerando le particolarità etc."⁶³. Prin urmare, cea dintâi dintre acuzații era tocmai "înțelegerea" lui Șahin Ghirai cu cazacii, care ar fi fost dirijată contra Porții...

În cercurile diplomatice de la Poartă se aflase că, până la 3 octombrie 1627, au avut loc două reuniuni ale dregătorilor otomani, la caimacam, având drept obiect de discuție propunerile belicoase ale lui Cantemir. Până la urmă decizia în această privință a fost, însă, amânată⁶⁴. Nu pentru prea multă vreme, căci în 13 mai 1628 în capitala imperială sosise deja vestea despre înfrângerea lui Șahin Ghirai de către Cantemir Mirza, "a Tartar, his aemulous, but obedient to the grand signor". Iar această veste a făcut ca de îndată hanul Mehmed Ghirai să fie declarat pe față "rebel" și să fie hotărâtă aducerea din insula Rhodos a lui Djanibek Ghirai spre a fi din nou investit han⁶⁵.

Emidio Portelli d'Ascoli ne spune în amănunt ce s-a întâmplat: sultanul - "sapendo anco per altre esperienze il valore di Candemirro" - i-a dat poruncă "è commissione con commandamento in scritto che ogn'uno gli desse aiuto in suo servitio". Așadar, înarmat cu scrisoarea padișahală, Cantemir s-a îndreptat către Crimeea, foarte probabil vrând să adune pe drum o mică oștire, cu contribuția autorităților otomane din garnizoanele de la Dunărea de Jos și din Cetatea Albă. Iată ce s-a întâmplat ulterior, în aceeași relatare: "Sciaingirai, havuto avviso, che Candemirro veniva, et pensando fosse con poche persone, non sapendo il concertato gl'uscì incontro fuori di Tartaria, et se bene molte valorose genti erano con lui, nulladimeno lasciandone la metà dalla parte del fiume Osù, ò Nipro, che è il più vicino fiume appresso la Tartaria, egli con altri passò dall'altra banda, et dopò poco viaggio, scoperse Candemirro con poche genti gli veniva incontro. Et arrivando di vicino mostrando l'incontro esser stato a caso, voltò le spalle, et si misse à fuggire. Sciaingirai altrettanto si credeva, che veramente fuggisse per timore, à tutta carriera si diede à seguirlo, et arrivato che fù ad'un certo boscho trovò l'imboscata, da Candemirro tramata, et gli diedero adosso"⁶⁶. A fost vorba deci de o stratagemă izbutită, care l-a atras pe Șahin Ghirai într-o capcană,

⁶¹ N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, nr. LXXVI, p. 164; I. Hudiță, *Recueil de documents concernant l'histoire des pays roumains tirés des archives de France (XVI-e et XVII-e siècles)*, Iași, 1929, nr. 33, p. 44-45.

⁶² N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, nr. LXXVII - LXXVIII, p. 164; Ambrosius Eszer, *op.cit.*, p. 221.

⁶³ A. Eszer, *op.cit.*, loc.cit.

⁶⁴ I. Hudiță, *op.cit.*, nr. 32, p. 44; *The Negotiations of Sir Thomas Roe*, I, p. 688.

⁶⁵ *The Negotiations of Sir Thomas Roe*, I, p. 812; Hurmuzaki, *Documente*, IV-2, nr. CCCCLXXVIII, p. 420. Se pare că știrea a sosit încă din 6 mai, iar două zile mai târziu pleca spre Rhodos galera pentru Djanibek Ghirai (N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, nr. LXXXII, p. 167). Totuși, la 31 mai 1628 la Poartă încă era emis un act în legătură cu pensia anuală ce i se vărsa atât lui Djanibek, cu reședința în insula Rhodos, cât și fratelui său Mehmed (*Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı*, ed. Alexandre Bennigsen, Pertev Boratav etc., p. 146).

⁶⁶ Ambrosius Eszer, *op.cit.*, p. 222.

pregătită undeva în spațiul dintre Nipru și Nistru. Dar trebuie spus de îndată că, potrivit altor izvoare, Șahin a înaintat de fapt până dincolo de Dunăre, acolo fiind în realitate bătut și pus pe fugă⁶⁷.

Cu puțini oameni, fratele hanului a trecut în Bugeac pe la Ismail, unde "a pus să fie decapitați o seamă de turci nobili" și, apoi, s-a dus "la câmp", să-și regăsească partea din trupele sale pe care o lăsase de cealaltă parte a Dunării. A fost urmărit de Cantemir Mîrza și se pare că s-a mai dat o luptă, însă de astă dată Șahin iese învingător⁶⁸. În drum spre Crimeea, el a trimis un emisar la cazaci după ajutor, cerând ca "fără întârziere" să vină "4 sau 5000 de ai lor bine înarmați și cu câteva piese mici de artilerie". Sosit alături de han, la Bağçe-Saray, *kalgay*-ul s-a pregătit pentru asediu, care, într-adevăr, a început la 12 zile după revenirea lui⁶⁹. În 27 mai 1628 la Istanbul erau semnalati curieri din partea lui Cantemir, care anunțau începutul asediului⁷⁰. Dar asediul s-a prelungit, deoarece Șahin Ghirai avea la dispoziție arme de foc, două tunuri și un număr de archebuze. Iar nogaii, care erau "inimicissimi del foco", potrivit lui Emido Portelli d'Ascoli, din această pricină nu au încercat deloc să asalteze locul, ci au așteptat ca asediații să se predea. Însă, după 28 de zile de asediu, și-a făcut apariția ajutorul de la cazacii zaporojeni, care, după cronica armeană din Caffa, ar fi însumat 12000 de oameni⁷¹. Cantemir Mîrza le-a ieșit în întâmpinare, la o depărtare de 5 mile de Bağçe-Saray, dar a fost biruit și silit să se refugieze în Caffa, care era posesiune otomană⁷².

Toate acestea s-au întâmplat înainte de 22 mai (st.v.), adică 1 iunie 1628, dată indicată de cronica armeană pentru intrarea în Caffa a lui Cantemir. Pe de altă parte, în 4 iunie ajungea la Poartă Djanibek Ghirai, iar câteva zile mai târziu, în 8 ale lunii, pleca spre Crimeea pe calea mării, însoțit de *kapudan*-ul Hasan pașa și de un număr de 43 de galere. Această flotă nu și-a făcut apariția în portul de la Caffa decât în seara zilei de 29 iunie 1628 și a răsturnat încă o dată raportul de forțe al combatanților⁷³. Căci între timp Mehmed și Șahin Ghirai, cu ajutorul cazacilor și al câtorva tunuri, au început să asedieze Caffa, trimițând totodată vorbă dregătorului otoman care cărmuia orașul, Mehmed pașa, că nu trebuia să ofere adăpost unor "vasali rebeli" ai hanului⁷⁴...

⁶⁷ Din Iași, în 8 aprilie 1628 Miron vodă scria că "duminica trecută" Șahin Ghirai a trecut Nistrul cu șase mii de oșteni și și-a pus străjile pe la toate potecile și vadurile "ca să-l poată supraveghea pe Cantemir" (Gh. Duzinchevici, *Miron Barnovschi Moghilă și polonii*, București, 1938, anexa V, p. 209). În schimb, în 23 mai se știa în Moldova că același Șahin, atras peste Dunăre, a fost bătut (*Călători străini despre țările române*, vol. V, București, 1973, p. 38-39). Nu este deloc exclus ca faptele relatate de cronicile otomane după bătălia de la Caffa din 1624 - înaintarea lui Șahin Ghirai în Dobrogea, până la Babadag, urmată de înfrângerea lui de către Cantemir - să fie în realitate cele întâmplate în primăvara anului 1629 (vezi M. Guboglu, *Crestomație turcă*, p. 544-546; *Cronici turcești privind țările române (Extrase)*, vol. III, vol. întocmit de Mustafa A. Mehmet, București, 1980, p. 67).

⁶⁸ *Călători străini...*, V, p. 39.

⁶⁹ A. Eszer, *op.cit.*, loc.cit.

⁷⁰ N. Iorga, *Studii și documente*, vol. XXIII, nr. LXXXIII, p. 167.

⁷¹ A. Eszer, *op.cit.*, p. 222-223; E. Schütz, *op.cit.*, p. 146 (aceeași cronică atestă și ea că anterior Șahin Ghirai a trecut Dunărea, în întâmpinarea lui Cantemir).

⁷² A. Eszer, *op.cit.*, p. 223.

⁷³ N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, nr. LXXXIV, p. 167; *The Negotiations of Sir Thomas Roe*, I, p. 816; A. Eszer, *op.cit.*, p. 224-225.

⁷⁴ A. Eszer, *op.cit.*, p. 223.

Curând după intrarea lui Djanibek în Caffa, Mehmet Aga - unul din cei mai de seamă nobili tătari, care era "il factotum di Tartaria" -, împreună și cu alți nobili, s-a înfățișat și s-a închinat noului han numit de Poartă. Fiind astfel abandonat, Mehmed și Șahin Ghirai au fost nevoiți să ridice asediul și să părăsească Crimeea, refugiindu-se la cazacii de la Nipru, deci într-un teritoriu ce aparținea coroanei polone⁷⁵. Oficial, Djanibek Ghirai și-a început cea de-a doua domnie în 12 august 1628⁷⁶.

În noile împrejurări, Șahin Ghirai și-a trimis de îndată un sol la curtea regală polonă. Din discuțiile purtate între înalții demnitari poloni rezultă limpede că a existat un ordin inițial trimis cazacilor spre a-l ajuta pe Șahin Ghirai, de care turcii, bineînțeles, nu trebuiau cu nici un preț să afle. Și de acum încolo cazacii zaporojeni se arătau dispuși să-i susțină pe cei doi frați ca să revină la cârma hanatului. De asemenea autoritățile polone luaseră cunoștință și de poziția domnului Moldovei, Miron Barnovschi, care și el insista călduros pentru sprijinirea lui Șahin Ghirai. Castelanul Cracoviei, Gheorghe de Zbaraz, pleda la rândul lui în același sens, deoarece altminteri exista perspectiva unui război teribil cu hanatul Crimeii. Și, în acest caz, domnii Moldovei și Țării Românești, în pofida sentimentelor lor de prietenie față de poloni, ar fi fost siliți să-l ajute pe Djanibek Ghirai⁷⁷.

Pe de altă parte, la Poartă erau consemnate, în 17 septembrie 1628, bănuielile dregătorilor otomani despre o înțelegere între vodă Barnovschi și Șahin Ghirai. Ele au fost iscate de faptul că, după instalarea pe tron a lui Djanibek, *kapudan*-ul Hasan pașa s-a îndreptat către gurile Niprului, de unde l-a chemat pe domnul Moldovei. Însă acesta a refuzat să se înfățișeze, după cum o făcuse în anul precedent. Iar turcii și-au adus aminte numaidecât că el era înșurat cu o fiică de nobil polon (din familia Przerembski)⁷⁸.

În primăvara anului 1629, confruntarea finală dintre fostul han, asistat de fratele său Șahin, și cel nou, Djanibek, devenise iminentă. Iată cum este evocat de cronicile otomane începutul acestei confruntări: "Mehmed Ghirai și Șahin Ghirai, învinși în luptă, după ce au fugit în ținuturile polone (*Leh*), au apărut iarăși, cu ajutor din partea rușilor și a regelui polon, împreună cu hatmanul, având aproape 40000 de ghiauri, și cu oastea tătară care îi însoțea pe aceștia au înaintat asupra Crimeii, cu scopul de a-l alunga pe Gianibek Ghirai han"⁷⁹. În prima zi a confruntării, "din pricina puștilor căzăcești au murit mulți din oastea tătară". De aceea, pentru ziua următoare Djanibek împreună cu Cantemir au făcut planul "să înainteze în patru pâlcuri și să atace din patru părți" oastea

⁷⁵ *Ibidem*, p. 225. Fostul han a răstăcit, ascuns, vreme de 20 de zile, până a izbutit să iasă din Crimeea, prin istmul Perekop, cu numai 12 însoțitori (*Ibidem*, p. 219-220). În schimb, fratele său, în fruntea a 4000 de cazaci, a folosit altă cale, "che si chiama Arabbattà, di contro Crim" (*Ibidem*, p. 220).

⁷⁶ E. Schütz, *op.cit.*, p. 147. Abia în 11-20 septembrie 1628 Djanibek va lua legătura cu Gabriel Bethlen, principele Transilvaniei, oferindu-i alianța (M.A. Mehmet și L. Demény, *Noi documente turcești privitoare la istoria Transilvaniei din secolul al XVII-lea*, în *Revista Arhivelor*, an XLVII, vol. XXXII, nr. 1, 1970, p. 220; *Török - Magyarokorok Állam - Okmánytár*, ed. Szilády Áron și Szilágyi Sándor, II, Pesta, 1869, nr. XII, p. 77-78).

⁷⁷ Hurmuzaki, *Documente*, supl. II-2, București, 1895, nr. CCLIII, p. 554-559 (pentru datarea corectă a actului, în prima jumătate a lunii august 1628, vezi T. Gemil, *op.cit.*, p. 71-72).

⁷⁸ Hurmuzaki, *Documente*, supl. I-1, nr. CCCXXXII, p. 229. Pentru deplasarea lui Hasan pașa la Ockakov, vezi și Mihail Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, vol. II, București, 1965, nr. 211, p. 70.

⁷⁹ M. Guboglu, *Crestomație turcă*, p. 555.

fraților Mehmed și Șahin Ghirai. Această tactică le-a adus într-adevăr biruința. Mehmed Ghirai a fost ucis în luptă, iar Șahin Ghirai “a fugit și a dispărut”⁸⁰.

Lupta decisivă, care de fapt a pecetluit revenirea hanatului Crimeii în orbita Porții, s-a dat cel mai târziu la începutul lunii iunie 1629, căci la sfârșitul aceleiași luni ambasadorul olandez Cornelius Haga putea raporta din Istanbul că printre prizonierii luați de otomani s-au aflat și un număr de moldoveni. Ei au mărturisit că domnul lor, Miron vodă Barnovschi, avea o înțelegere tainică cu Șahin Ghirai, în temeiul căreia i-a trimis un ajutor de 500 de oșteni. Existența acestui ajutor a “umplut paharul” și i-a determinat pe dregătorii otomani să hotărască mazilirea neîntârziată a lui Miron vodă⁸¹.

Este vrednic de notat că din nou, în tot lungul verii anului 1629, asistăm la o intensă presiune navală a cazacilor pe litoralul pontic. Astfel, printre altele, a fost atacat și incendiat, de către o flotilă de 50 de șeici, orașul-port Gözleve. Iar apoi cazacii au înaintat iarăși până aproape de Bosfor, obligând galerele ce se găseau la Istanbul să rămână acolo, spre a proteja capitala. Unii cazaci capturați au fost interogați și “au răspuns că apariția lor în Marea Neagră nu era după dorința lor, ci au fost trimiși de poloni câteva mii de cazaci ca ajutor pentru Șahin Ghirai”⁸². Cu alte cuvinte, prezența navală a fost comandată, a făcut parte din strategia polonă menită să-l înlăture de la cârma hanatului pe Djanibek Ghirai, omul Porții.

Odată cu anihilarea definitivă a fraților Mehmed și Șahin Ghirai echilibrul de forțe precar din nordul Mării Negre a fost restabilit. Semn concret al revenirii la vechea situație, către sfârșitul aceluiași an 1629 o puternică incursiune tătară, sub comanda lui Devlet Ghirai, *kalgay*-ul lui Djanibek, și a lui Cantemir Mîrza are loc în Polonia. Dar expediția a fost un eșec, din pricina rezistenței întâmpinate. După cum au înregistrat cronicile otomane, la înapoiere “a avut loc o luptă crâncenă”, *kalgay-sultanul* fiind învins și pus pe fugă de poloni⁸³. El a revenit în Crimeea, în schimb Cantemir Mîrza nu⁸⁴. De unde s-a dedus, pe bună dreptate, că din acest moment el s-a instalat din nou în Bugeac⁸⁵.

În fine, în a doua jumătate a anului 1630 au început tratative polono-otomane pentru reînnoirea păcii între cele două puteri. Inițial, în 30 august - 8 septembrie 1630

⁸⁰ *Ibidem*, p. 556; potrivit lui Emidio Portelli d'Ascoli lupta s-a dat nu departe de istmul Perekop (A. Eszer, *op.cit.*, p. 225).

⁸¹ N. Iorga, *Studii și documente*, IV, nr. XXXVIII, p. 187; cu privire la participarea cazacilor, vezi și știrile răspândite din Moldova la 17 februarie 1629 (Hurmuzaki, *Documente*, XV-2, București, 1913, nr. MDCCCLIII, p. 967). Pentru prezența oștenilor moldoveni în oastea lui Șahin Ghirai, vezi și *Ibidem*, supl. I-1, nr. CCCXXXIV, p. 230. O descriere a luptei finale și într-un act din 10 iunie 1629, editat în *Fontes Historiae Ucraino-Russiae*, t. VIII, Lvov, 1908, nr. 211, p. 341-342.

⁸² M. Guboglu, *op.cit.*, p. 557; același izvor indică drept ținte ale atacurilor căzăcești Chilia, Ismail, Midia, Balci, Varna, Süzebolu (*Ibidem*, p. 561-562); vezi și N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, p. 170-174, precum și E. Schütz, *op.cit.*, p. 148. Înțelegerea lui Șahin Ghirai cu polonii, precum și ajutorul primit de el de la cazaci și moldoveni, erau semnalate la Veneția, prin știri sosite de la Constantinopol, în 19 august și, respectiv, 14 octombrie 1628 (Cristian Luca, *Câteva “avvisi” inedite relative la politica externă a principelui Gabriel Bethlen (1628-1629)*, în AIIX, t. XXXVI, 1999, anexele I și III, p. 168).

⁸³ M. Guboglu, *op.cit.*, p. 563-564.

⁸⁴ Vezi E. Schütz, *op.cit.*, p. 148: “Devlet Kerej Sultan ist entkommen, Quantamur aber kam nicht”.

⁸⁵ Mihnea Berindei, *op.cit.*, p. 301.

sultanul Murad IV a refuzat să reînnoiască "ahidnamelele" emise anterior, sub cuvânt că mai întâi trebuie îndeplinite prevederile acestora. Căci, "de la expediția asupra Hotinului și până acum, cazacii și alți răufăcători atacă încontinuu țările noastre bine păzite, fie de pe Marea Neagră, cu șăici, fie din partea Oceacovului, împreună cu hatmanii, și provoacă neîncetat pagube și stricăciuni"⁸⁶. Cu alte cuvinte, toate încercările din ultimul deceniu de a-i face pe poloni să-i țină în frâu pe cazaci au dat greș. Însă la fel s-a întâmplat și cu eforturile militare otomane, mai ales cu cele navale. Nici o victorie otomană nu a adus cu adevărat liniștea pe apele Mării Negre... Dimpotrivă, se poate spune mai curând că, în această primă treime a secolului al XVII-lea, s-a făcut pentru prima oară o breșă în sistemul de apărare al Mării Negre.

Fenomenul căzăcesc a căpătat o cu totul altă dimensiune din clipa în care, în timpul prezenței la cârma hanatului Crimeii a fraților Mehmed și Șahin Ghirai, s-a întâlnit cu tendințele centrifuge ale acestora. De astă dată forța navală a cazacilor putea fi susținută de forța terestră a tătarilor din nordul Mării Negre. Nu întâmplător cronicile otomane au notat că după lupta de la Caffa, din 1624, Șahin Ghirai, biruitor contra Porții, s-ar fi "coborât la marginea Dunării" deoarece avea "gânduri rele" de a înainta asupra Adrianopolului⁸⁷. În fond, în mediul aulic tătăresc circula legenda că, după stingerea Casei otomane, "il Kan di Tartaria heredita l'Impero del Turco"⁸⁸...

*

Expediția otomană contra Poloniei, din toamna anului 1633, sub comanda lui Abaza, pașa de Silistra, a putut fi întreruptă mulțumită eforturilor depuse de domnii români, Moise Movilă și Matei Basarab, chemați și ei pe câmpul de luptă⁸⁹. Ulterior, Gheorghe Rákóczy I, principele Transilvaniei, va transmite în Polonia, către hatmanul Stanislav Koniecpolski cele două condiții esențiale puse de otomani în vederea unui nou tratat de pace. Iar una dintre acestea suna astfel: "...tâlharii cazaci să fie ferm stăpâniți, pentru a nu produce din nou, contrar tratatului, pagube țării". Doar dacă aceste condiții erau satisfăcute, padișahul declara că, la rândul lui, "îi va stăpâni cum trebuie pe tătarii din Bugeac și va reînnoi ahd-name-aua necesară"⁹⁰.

Știrile din anii precedenți atestă că, într-adevăr, în fiecare sezon prielnic navigației, cazacii - mai ales zaporojenii, dar și cei de la Don⁹¹ - au întreprins raiduri în lungul coastelor Mării Negre⁹². Vom reține aici doar o mărturie românească, a unui boier moldovean, Toderășco cămărașul, care în 30 iulie 1633, proaspăt întors de la Istanbul, scria următoarele: "Tot cât am stat acolo la Poartă, cazacii, care au fost pe apă, au făcut

⁸⁶ *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, întocmit de Mustafa A. Mehmed, București, 1976, nr. 158, p. 155; vezi și M. Guboglu, *Catalogul*, vol. II, nr. 213-215, p. 70-71 și nr. 219, p. 72.

⁸⁷ *Cronici turcești privind țările române*, III, p. 66-67; M. Guboglu, *Crestomație turcă*, p. 544.

⁸⁸ A. Eszer, *op. cit.*, p. 228.

⁸⁹ Ilie Corfus, *Noutăți despre tatăl lui Miron Costin*, în *RdI*, t. 32, 1979, 4, p. 721-723.

⁹⁰ Tahsin Gemil, *Relațiile țărilor române cu Poarta otomană în documente turcești (1601-1712)*, București, 1984, nr. 98, p. 223-224; vezi și *Documente turcești privind istoria României*, I, nr. 161, p. 159-160.

⁹¹ N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, p. 177, 178, 180 și 185.

⁹² După părerea lui Mihnea Berindei "Ce n'est qu'au début de l'été 1633, alors que les Polonais sont engagés dans une guerre contre les Moscovites, que des incursions cosaques importantes recommencent" (*La Porte Ottomane face aux Cosaques Zaporogues*, p. 302).

grozav de mari pagube în țara turcească, așa că numai drum de o zi a fost de nu au venit în Constantinopol”⁹³.

Pe acest fundal, turcii decid mazălirea hanului Djanibek Ghirai, care n-ar fi fost “un om războinic”⁹⁴. În locul lui a fost numit, în aprilie 1635, Inaiet Ghirai, fiul lui Gazi Ghirai “Bora”. Alături de el, frații săi mai mici Hüsam și Saadet au ocupat funcțiile de *kalgay* și, respectiv, *nureddin*.

În arhivele otomane s-a păstrat o scrisoare, pe care, în lipsa datei, editorii au atribuit-o, cu probabilitate, anului 1635. Această scrisoare a fost redactată de Cantemir Mîrza și oglindește poziția acestuia față de noul han, Inaiet Ghirai. De cel mai mare interes pentru noi este următoarea frază: “... Son excellence le Khan a eu des pourparles avec les Cosaques et ils sont en train de nouer des intrigues”. Care era ținta acestor uneltiri ni se spune în continuare: “Ils ont l'intention de faire des incursions sur les terres du Padichah”⁹⁵. De fapt, așa cum transpare și dintr-un adaos la textul documentului, Cantemir se temea de un atac din partea noului han, cu atât mai mult, cu cât autoritățile otomane - în baza tratatului cu Polonia abia încheiat - erau gata să-l scoată, împreună cu oamenii săi, din zona gurilor Dunării și să-l transfere în Crimeea⁹⁶. Un raport olandez de la Poartă, cu data 1 iunie 1635, vădește că polonii, mai exact hatmanul Koniecpolski, au pus să fie arse șeicile cazacilor⁹⁷. Și același hatman, în cursul anului 1635 a construit un fort, Kudak, pe o insulă la vărsarea Niprului în Marea Neagră, tocmai spre a înlesni supravegherea și - eventual - împiedicarea operațiunilor navale ale cazacilor, în dauna turcilor⁹⁸.

În schimb, potrivit tot actului din 1 iunie 1635, prădăciunile tătărești la hotarele polone nu au încetat. La plângerile primite, dregătorii otomani au răspuns că noul han îi va pedepsi aspru pe autorii prădăciunilor și îi va restitui pe robi. Iar Cantemir, “care iarăși a venit în părțile de la hotare” (în Bugeac!) “... va fi adus înapoi”, adică în Crimeea, “potrivit cu tratatul din urmă”. De altminteri, i se dăduse porunca “să meargă cu tabăra <otomană> peste Trapezunt și să urmeze împăratului” (= sultanului)⁹⁹. Vedem deci că el era într-adevăr strămtorat și singura cale de ieșire ce-i rămânea era să-și dovedească încă odată utilitatea prezenței la gurile Dunării pentru interesele otomane. Or, denunțarea unei înțelegeri tătaro-cazace îndreptate contra Porții nu putea decât să-l pună într-o lumină extrem de favorabilă... Acesta pare a fi fost rostul acuzației contra hanului Inaiet Ghirai din scrisoarea mai sus pomenită.

⁹³ Hurmuzaki, *Documente*, XV-2, nr. MDCCCLXXXIV, p. 992; act folosit de M. Berindei, *op.cit.*, loc. cit.

⁹⁴ M. Guboglu, *Crestomație turcă*, p. 574-575.

⁹⁵ *Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapi*, p. 151-152 și comentariul de la p. 153-154.

⁹⁶ Potrivit unui act otoman, o scrisoare a caimacamului Murteza pașa din 18 februarie 1635 către regele polon, Cantemir pașa ar fi venit la Akkerman (Cetatea Albă) să-și ia familia și oamenii, el urmând să părăsească Bugeacul și să se stabilească împreună cu aceștia în Crimeea (M. Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, vol. II, București, 1965, nr. 228, p. 75).

⁹⁷ N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, p. 192.

⁹⁸ Albrycht Stanislaw Radziwiłł, *Memoriale rerum gestarum in Polonia (1632-1656)*, ed. Adam Przyboś și Roman Zelewski, t. II, Wrocław, Warszawa etc., 1970, p. 135 (cf. Mihnea Berindei, *op.cit.*, p. 306, care crede că acest fort a fost clădit câțiva ani mai târziu). Arhitectul castelului a fost cavalerul Guillaume Levasseur de Beauplan (*Description de l'Ukraine*, Paris, 1861, p. 41).

⁹⁹ Vezi mai sus nota 97.

Cea dintâi mărturie sigură despre ieșirea lui Inaiet Ghirai din orbita Porții este, însă, o însemnare a lui Albrycht Stanisław Radziwiłł din data de 3 iulie 1636. Iat-o: "Concilium secretum advocabatur. Generalis Conecspolius rebellionem ceptam Tartarorum chami adversus Turcam litteris ad regem promulgabat quodque in patrocinium regium confugerent, non celarat. Conclusum caute suscipere regem potius dissimulare submissionem barbaram, Kozakorum tamen auxilia, quasi nolente rege submittere generali conniventia non agnita concessisse"¹⁰⁰. Este limpede că hanul a încercat să-și asigure protecția și sprijinul polon în urma faptului că el a refuzat să dea curs poruncii Porții de a-și aduce contribuția la campania persană. Or, acest refuz era cunoscut în cercurile diplomatice de la Istanbul încă din 27 mai 1636, când bailul venețian vorbea de "răscoala deschisă" (*l'aperta ribelione*), denunțată printr-o scrisoare a *capugi-bașei* care-i transmisese porunca cu pricina¹⁰¹. La rândul ei, cronica lui Mustafa Naima confirmă că Inaiet Ghirai "n-a plecat cu ajutor în expediția împărătească împotriva Revanului" (Erevanului). Ba chiar reproduce pretextul invocat de han pentru refuzul său, anume starea de încordare cauzată de incursiunile lui Cantemir Mîrza în Polonia: "... dacă voi participa în expediția împărătească, polonii vor veni și vor pune mâna pe Crimeea"¹⁰².

Spre sfârșitul aceluiași an 1636, mai exact în 4 decembrie, pleca de la Poartă un raport olandez în care se amintea de neîncrederea ce domnea între turci și han și în plus, se consemna zvonul că acesta din urmă s-ar fi înțeles, pentru apărarea sa, cu cazacii¹⁰³. Cât privește chestiunea lui Cantemir Mîrza, solul polon Krasinski, care în vara aceluiași an a cerut insistent îndepărtarea lui din Bugeac, nu a obținut satisfacție, deoarece sultanul vroia să-l "opună" atât hanului, "ennemy particulier du dict Cantemir", cât și polonilor, "en cas de quelques mouvement de ce costé là". Cel puțin aceasta era părerea ambasadorului francez de Césy, care arăta că turcii vor încerca doar să-l facă pe Cantemir să-și țină în frâu nogaii și să nu mai facă incursiuni în Polonia¹⁰⁴.

Confruntarea dintre hanul Inaiet Ghirai și Cantemir Mîrza, omul pe care se bizaia politica Porții la gurile Dunării și în ținuturile nord-pontice, a avut loc în primele luni ale anului 1637. Încă înainte de 12 februarie 1637, în urma sesizării lui Cantemir, care se aștepta la un iminent atac din partea acelor "tătari rău intenționați" o poruncă a sultanului Murad IV era trimisă voievozilor Țării Românești și Moldovei spre a-și mobiliza oștile și a se pune la dispoziția lui Kenan pașa, care se găsea la Silistra¹⁰⁵. Iar în 8 martie 1637, la Poartă se aflase din mai multe surse că hanul Inaiet Ghirai se pusese în mișcare "con buon numero di truppe", dar se oprise lângă Oeakov, spre a se aștepta "il

¹⁰⁰ Albrycht Stanisław Radziwiłł, *op.cit.*, II, p. 181.

¹⁰¹ Hurmuzaki, *Documente*, IV-2, nr. DLXI, p. 490.

¹⁰² M. Guboglu, *Crestomație turcă*, p. 575-576; vezi și T. Gemil, *Țările române în contextul politic internațional (1621-1672)*, p. 94-96, care a publicat în extenso tălmăcirea scrisorii trimise de han, "probabil în aprilie 1636", la curtea otomană, cu motivul oficial a refuzului său de a porni în campanie: absența oricărei subvenții bănești din partea Porții, precum și lipsa prăzilor, deoarece pacea cu "regii Poloniei și Moscovei" a fost respectată.

¹⁰³ N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, p. 196.

¹⁰⁴ Hurmuzaki, *Documente*, Supl. I-1, București, 1886, nr. CCCXLIV, p. 235; încă anterior datei de 28 mai 1636 sultanul a trimis în taină o sabie și un caftan hanului Inaiet Ghirai, dar aceleași însemne erau expediate, împreună cu un act de confirmare, și lui Cantemir Mîrza (*Ibidem*, nr. CCCXLII, p. 234); vezi și Mihnea Berindei, *op.cit.*, p. 305.

¹⁰⁵ T. Gemil, *Relațiile țărilor române cu Poarta otomană în documente turcești...*, nr. 103, p. 237-238; Hurmuzaki, *Documente*, VIII, București, 1894, nr. DCXLVII, p. 454.

rinforzo concertato dei Cosachi a quali havea mandati li suoi hostagi per sicurtà degli accordi con essi loro fatti e dei Trartari Nogai, alias Tartari Villani”¹⁰⁶.

Este sigur că Inaiet Ghirai a înaintat până la cetatea Chilia, căci mai târziu, după venirea lui la Istanbul, sultanul Murad IV i-a imputat că s-a “răsculat” și a asediat și distrus orașul Caffa (*Keŧe*) și cetatea Chilia (*Kili*), ambele posesiuni otomane¹⁰⁷. De altfel, iată cum este povestită expediția în zonele controlate de Cantemir de cronicarul Mustafa Naima: “Satele care erau supuse lui Kantemir au fost ridicate și pentru a fi duse în partea Crameei, măria sa hanul, dând poruncă peste poruncă, a ruinat părțile Akkermanului. Totodată a ucis și pe mulți dintre oamenii lui Kantemir. Apoi, venind asupra cetății Kili, a cerut avuția și familia lui Kantemir, dar populația <garnizoana> cetății, a refuzat aceasta. Îndată ce a împresurat cetatea a vroit s-o asedieze. Populația cetății a rămas fără nici o posibilitate <de apărare>, au predat avuția și familia lui Kantemir”¹⁰⁸.

Între timp, deoarece și-a dat seama că nu poate rezista ofensivei hanului, Cantemir Mîrza s-a dus în grabă la Poartă, unde sosirea lui era raportată la 30 aprilie 1637¹⁰⁹. Pe de altă parte, doi din frații lui Cantemir, “Selman Şah” și “Orak Mîrza” s-au înfățișat înaintea hanului împreună cu alți câțiva mîrzaci și i-au cerut iertare, supunându-i-se. Ei au rămas la Oceakov, alături de frații hanului, Hüsemet și Saadet, în vreme ce Inaiet Ghirai a plecat în Crimeea “pentru paza țărmurilor”, căci se aștepta că noul han - numit de Poartă - “va veni dinspre mare”¹¹⁰.

Foarte curând, încă înainte de 20 mai 1637, Selman Şah și Orak Mîrza au găsit prilejul să-i surprindă și să-i ucidă pe frații hanului, precum și “pe toți tătarii, oameni de-ai lor”; după care “au venit și au ocupat vadul Ōzi”¹¹¹. Numai acum, după acest eveniment, mai exact în 4 iunie 1637 hanul Inaiet Ghirai a fost mazilit și în locu-i a fost numit Bahadır Ghirai (1637-1641)¹¹². Ca de obicei, noul han a fost trimis pe calea mării, mai întâi la Caffa.

Revenit în Crimeea, Inaiet Ghirai nu numai că a atacat cetatea Caffa și a ucis pe beilerbeii și pe cadii de acolo, Ibrahim paşa și Hamid efendi, dar a adresat Porții și o cerere ultimativă spre a-i fi predat Cantemir Mîrza. Din această cerere merită să reproducem amenințarea hanului, în cazul în care nu ar fi primit satisfacție: “... dacă măria sa padişahul nu-l va preda pe Kantemir, vom trece peste Dunăre, voi merge personal la Istanbul și-l voi cere pe nerușinatul și trădătorul căruia i se spune Kantemir”¹¹³. Fapt este că există unele știri care ne vădesc că, întocmai ca pe vremea fraților Mehmed și Şahin Ghirai, sosirea hanului dincoace de Nistru, în Bugeac, în fruntea oștilor sale, a stârnit mare teamă în teritoriile otomane europene, până la porțile capitalei¹¹⁴.

¹⁰⁶ Hurmuzaki, *Documente*, IV-2, nr. DLXIX, p. 488 (= VIII, nr. DCXLIX, p. 455).

¹⁰⁷ M. Guboglu, *Crestomație turcă*, p. 594.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 577.

¹⁰⁹ Hurmuzaki, *Documente*, VIII, nr. DCLI, p. 457; vezi și M. Berindei, *op.cit.*, loc.cit.;

T. Gemil, *Țările române...*, p. 96.

¹¹⁰ M. Guboglu, *Crestomație...*, p. 577 și 579.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 580.

¹¹² N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, p. 198-199.

¹¹³ M. Guboglu, *Crestomație turcă*, p. 578-579; vezi și T. Gemil, *Țările române*, p. 96-97.

¹¹⁴ Vezi mai sus n. 112, precum și T. Gemil, *Țările române*, p. 97.

Depunerea lui Inaiet Ghirai comporta un anume risc pe plan internațional, pe care, totuși, Poarta și l-a asumat. Așa cum semnala ambasadorul francez de Césy, turcii nădăjduiau să-l poată instala pe noul han “sans que les Polonnois rompent avec cette Porte en assistant celui dont les freres viennent d'estre tuez” (13 iunie 1637)¹¹⁵. În orice caz, dacă “afacerea” se încheia cu bine, sultanul Murad IV avea de gând, ne spune același de Césy, să reia proiectul de a-l înlocui pe principele transilvănean Gheorghe Rákóczy I¹¹⁶. De unde putem desprinde încheierea că una din repercusiunile stării de rebeliune a hanatului Crimeii a fost, până la urmă, salvarea tronului principelui transilvănean...

Pe de altă parte, cronica lui Naima pune pe seama aceleiași răscoale a lui Inaiet Ghirai căderea cetății Azov în mâna cazacilor de la Don. Anume, fratele hanului, Hüsam Ghirai, “fiind în părțile Azovului”, i-a adunat la oaste pe tătarii din acele părți “și i-a dus în părțile Akkermanului” (Cetății Albe). Astfel, “ținuturile Azovului au rămas pustii”, adică fără apărare și “cazacii răufăcători” au putut să cucerească cetatea pentru țarul Moscovei¹¹⁷... Este de adăugat că ulterior, în răstimpul cât au ținut ocupată cetatea, cazacii de la Don au făcut incursiuni și în direcția Crimeii, distrugând - potrivit spuselor lui Evlia Celebi - două forturi otomane de pe țărmul nordic al peninsulei Taman, Kale-i Anapa și Kale-i Tuzlu¹¹⁸. Se poate conchide deci că răscoala lui Inaiet Ghirai și a fraților săi, deși repede înăbușită, a contribuit la pierderea - ce-i drept, și ea temporară (1637-1642) - a unuia din punctele de cea mai mare însemnătate din sistemul de apărare otoman al Mării Negre: cetatea Azak (Azov), care închidea ieșirea de pe Don în Marea de Azov a cazacilor de sub ascultarea țarului moscovit. După cum se știe, asediul cetății a început în 21 aprilie, iar în 18 iunie 1637 cazacii au izbutit să pătrundă înăuntru¹¹⁹.

Cu toate că depășește limitele cronologice ale demersului nostru, merită să amintim în treacăt faptul că criza Azovului a putut fi încheiată, în 1642, prin retrocedarea cetății numai mulțumită medierii diplomatice a domnului Moldovei, Vasile Lupu, între Poartă și Moscova. Or, eforturile depuse de Vasile vodă Lupu aveau a fi răsplătite de Poartă, așa cum depun mărturie două izvoare independente unul de celălalt, prin acordarea și a domniei Țării Românești¹²⁰. Era vorba, de fapt, de atingerea unui

¹¹⁵ I. Hudiță, *op.cit.*, nr. 61, p. 71.

¹¹⁶ *Ibidem*, nr. 60, p. 71.

¹¹⁷ M. Guboglu, *Crestomație turcă*, p. 597.

¹¹⁸ Vezi Alan Fisher, *The Ottoman Crimea in the Mid-Seventeenth Century: Some Problems and Preliminary Considerations*, în *Harvard Ukrainian Studies*, vol. III/ IV, 1979-1980, Part. 1, p. 217.

¹¹⁹ Vezi, mai nou: Giulia Lami, *La spedizione dei Cosacchi ad Azov nel 1637. Fra epica e storia*, în CIRSS - *Quaderni di studi e ricerche sull'Europa centro-orientale*, 2/ 97, p. 29-32.

¹²⁰ La 22-29 martie 1642, solul rus Afanasie Ivanov raporta: “Și Afanasie, gătindu-se să plece din Țarigrad la împărat, la Moscova, a fost să ia binecuvântare de la patriarhul Țarigradului Parfenie, și patriarhul i-ar fi poruncit ca Afanasie, aflându-se în Moscovia, să declare la Departamentul solilor că vizirul Mustafa pașa i-a scris voievodului Moldovei Vasile, făgăduindu-i că va fi stăpân până la moarte în Moldova și Muntenia, în amândouă aceste țări, dacă îl va împăca pe sultanul turcesc cu împăratul Moscoviei, ca să trăiască în prietenie și dragoste și înțelegere, după cum au trăit sultanii turcești de mai înainte în prietenie și dragoste cu împăratul Moscoviei, și ca împăratul să dispună ca Azovul să fie înapoiat sultanului turcesc” (*Istorieskie sviazi narodov SSSR i Rumânii v. XV-načale XVIII v.*, t. II (1633-1673), Moscova, 1968, nr. 21, p. 74-75). Celălalt act, un raport din 18 mai 1642, din Constantinopol, al rezidentului german Rudolf Schmidt, afirmă și el că marele vizir Kara-Mustafa Kemankeș, în pofida pregătirii armatei de uscat

obiectiv pe care Vasile Lupu îl urmărea de câțiva ani buni: refacerea unirii dinastice, în beneficiul său, a țărilor românești extracarpătice. Iată deci încă o incidență a evoluțiilor din zonele septentrionale ale Mării Negre cu istoria noastră!

Sfârșitul răscoalei lui Inaiet Ghirai se cunoaște. Cu autoritatea slăbită după asasinarea fraților săi și împrăștierea forțelor de care dispuneau, hanul s-a decis să nu mai opună rezistență și a preferat să meargă și el la Poartă, sperând că sultanul Murad IV îi va face dreptate în confruntarea cu Cantemir Mîrza. Într-adevăr, până la urmă sultanul a "făcut dreptate", dar în felul său: atât Inaiet Ghirai, cât și, ulterior, Cantemir Mîrza au fost executați. A fost cel dintâi caz de execuție, din porunca sultanului otoman, a unui han și principe ghiraid¹²¹.

Am stăruit, în cele de mai sus, asupra răstimpurilor de colaborare între hanatul Crimeii și cazaci. Nu trebuie, însă, omisă cealaltă față a lucrurilor. Ne gândim la perioadele, mult mai întinse în timp, în care cazacii, fie de la Nipru, fie de la Don, au efectuat raiduri devastatoare în Crimeea, atât în posesiunile otomane, cât și în ținuturile hanului. O analiză a efectelor acestor incursiuni, întreprinsă de Alan Fisher mai cu seamă pe temeiul mărturiilor lui Evlia Celebi a dus la încheierea că ele au contribuit, probabil, la declinul drastic, demografic și economic, al Crimeii în secolul XVII¹²².

Cum Alan Fisher susține, la un moment dat, că Emidio Portelli d'Ascoli - la fel cu cavalerul Beauplan - nu ar fi pomenit în scrierea sa de orașe jefuite și nici de o populație sau economie în declin, vom spiciu în cele ce urmează tocmai câteva asemenea mențiuni.

Astfel, după ce amintește bătălia de la Kara Harman, pierdută de cazaci (1625), Emidio Portelli d'Ascoli afirmă că apoi în fiecare an 30, 40 sau 50 de șeici ale cazacilor au ieșit pe mare și au întreprins acțiuni atât de crude, încât "le marine di tutto il Mar negro l'hanno reso affatto inhabitabili, se qualche luogo, da buon castello, non sia difeso". Dar de multe ori chiar și cetăți cu ziduri, observă el, au fost asaltate, jefuite și incendiate, "come l'anno passato fecero in Jusleve, città unica murata del Kan, che oltre haver rubbati qualche trovorno, vi diedero poi fuoco, che la 4. parte di essa restò abbruggiata nella più mercantil contrada". Iată deci o primă notație a misionarului despre un oraș crimeean, oraș-port în stăpânirea hanului, Gözlev (Kozlov), atacat și parțial jefuit de cazaci în 1633. Iar în continuare, deși susține că "non fanno danno per terra", totuși arată că uneori cazacii gonesc zi și noapte spre a jefui "qualche ricco loco dentro terra, come 4. anni sono fecero à Garasio <=Kara-su-Bazar>, nel centro della Tartaria saccheggiando et abbruggiando molte botteghe, et ammazando, che gli capitava avanti"¹²³.

pentru asediul cetății Azov, "n-a lipsit a-și da silința să determine pe Marele Duce de Moscova a-i îndupleca ori a-i sili pe cazaci să predea Asacul; în vederea acestui scop el nu numai a trimis un ceauș la Moscova, ci a mai dat și Domnului din Moldova îndeosebi însărcinarea de a interveni cu toată stăruința la Marele Duce, promițându-i că-i va da, drept răsplătă pentru obținerea înapoierii Asacului, pe lângă domnia lui de acum și pe a Munteniei" (E. de Hurmuzaki, *Fragmente din istoria românilor*, t. III, București, 1900, p. 155).

¹²¹ Vezi Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman (până la 1656)*, București, 1978, p. 343; T. Gemil, *Țările române în contextul politic internațional*, p. 98 (presupune că Vasile vodă Lupu a încercat să-l împace pe Inaiet Ghirai cu Poarta "pe baza sacrificării lui Kantemir"); Mihnea Berindei, *op.cit.*, p. 305-306.

¹²² Alan Fischer, *op.cit.*, p. 215-223.

¹²³ A. Eszer, *op.cit.*, p. 203-204.

Când descrie principalele așezări din Crimeea, în frunte cu Caffa, d'Ascoli revine și întărește cele spuse de el cu privire la Kara-su-Bazar și Gözlev. Adăugând, însă, că cetatea Gözlev "più volte li Cossacchi l'hanno saccheggiata". De altminteri, într-o scrisoare a sa din 25 octombrie 1629 misionarul nostru vădea că în vară *toate* locurile însemnate din Tartaria - cu excepția Caffei - au fost jefuite și incendiate¹²⁴.

Pe locul al șaselea, în ordinea importanței - după Caffa, Gözlev, Bağçe-Saray, Kara-su-Bazar, Balaklava -, el descrie Mangopul. Aici găsim amintit faptul că, de teama cazacilor, hanul și alți nobili își aduc și păstrează în castelul Mangop lucrurile cele mai prețioase. Dar, în pofida poziției inexpugnabile a castelului - pe vârful unui munte, cu o singură cale de acces -, patru ani mai devreme, ceea ce înseamnă în 1630, "li Cosacchi di Polonia con far 4. miglia per terra frà li boschi sù l'alba ci entronono dentro nell'aprir delle porte, et fecero un solenne bottino". Despre castelul "Vospro" (Kerç), plasat pe locul al șaptelea, d'Ascoli susține că este bine întreținut "per stare su le porte di Cossacchi di Moscovia, quali molte volte hanno tentati farvi botta, mà sempre in darno". În fine, mai merită semnalată observația potrivit căreia zona din jurul cetății-port Sudak, extrem de frumoasă și productivă în vinuri și tot felul de fructe, nu poate fi exploatată cum trebuie, deoarece "li Cosacchi vi vanno pigliar la decima"¹²⁵.

Presiunea cazacilor se exercita deci neconținut asupra hanatului Crimeii. Dar nu credem că se poate desprinde neapărat încheierea că aceasta a fost unul din motivele declinului demografic și economic al zonei. Mai curând putem susține ideea că raidurile din Crimeea nu au făcut decât să sporească îngrijorarea autorităților otomane cu privire la situația din Marea Neagră.

Documente otomane din 1639, prin urmare foarte apropiate de perioada care ne preocupă, trădează - așa cum s-a subliniat de altfel - marea exasperare și frustrare a înalților dragători ai Porții însărcinați cu operațiunile din Marea Neagră. Astfel, de pildă, într-un asemenea act citim că șecile cazacilor "...are present on very windy and stormy days and in extremely shallow and narrow places. There is no end or conclusion to their successes"¹²⁶. Pe de altă parte, "however many galleys are launched, may one *şandal*"¹²⁷ be built for each one of them and launched together <with it> ... <otherwise> revenge ... will not be taken, and service <in the name of the sultan> ... <as well as> freedom from shame will not be, <for> when they <= cazacii cu șecile lor> are found in such shallow and reedy places by <our> large galleys, the effort is wasted and the service is in vain"¹²⁸. De asemenea, este semnalată "marea frică" insufletă de cazaci populațiilor de pe țărmurile Mării Negre, aceștia lovind de fapt în chiar "inima" Imperiului otoman¹²⁹.

*

În încheiere vom relua discuția asupra identificării momentului în care acțiunile cazacilor în Marea Neagră au devenit o reală amenințare pentru interesele Porții. Raiduri

¹²⁴ *Ibidem*, p. 233 și p. 234, n. 81. Vezi și Idem, *Giavianni Giuliani da Lucca O.P. Forschungen zu seinem Leben und zu seinem Schriften*, în *Archivum Fratrum Praedicatorum*, vol. XXXVII, 1967, p. 372.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 236 și 237.

¹²⁶ Vezi Victor Ostapchuk, *Five documents from the Topkapi palace archive on the Ottoman defense of the Black Sea against the Cossacks (1639)*, în *Journal of Turkish Studies*, vol. 11, 1987, p. 60.

¹²⁷ *Şandal* = "a variety of oared boats including small rowboats" (*Ibidem*, p. 59, n. 37).

¹²⁸ Vezi și *Ibidem*, doc. nr. IV, p. 94.

¹²⁹ *Ibidem*, p. 93-94.

navale căzăcești sunt menționate sporadic în izvoare în tot lungul ultimei treimi a veacului al XVI-lea. Spre exemplu, într-o scrisoare din 28 iulie 1574, marele vizir Mehmed Sokollu pașa îi acuza pe poloni că au venit în ajutorul lui Ion vodă al Moldovei, printre altele "îmbarcând ostași în douăzeci și cinci de șeici", care au năvălit asupra Cetății Albe, "tăind și pustiind"¹³⁰. Dar despre o extindere geografică a acțiunilor căzăcești, în lungul coastelor Mării Negre, precum și despre o intensificare a lor nu credem că se poate vorbi decât din preajma hotarului dintre secolele XVI-XVII, și anume în contextul războiului cu Poarta purtat de Mihai Viteazul.

Acum îi vedem pe cazaci îndreptându-se către Varna, dar oprindu-se și făcând cale întoarsă la Kara-Harman, port în care au surprins și prădat nu mai puțin de douăzeci și șapte de corăbii (*vascelli*) încărcate "cu mărfuri foarte scumpe" (destinate de bună seamă capitalei otomane)¹³¹. Este probabil că vestea despre asemenea incursiuni să-l fi făcut pe domnul Țării Românești să se gândească la utilizarea acestei forțe navale în războiul său cu Poarta. Ceea ce știm sigur este că în anii 1599-1600 în Marea Neagră și în chip special în zona gurilor Dunării flotile de șeici căzăcești au acționat în slujba lui Mihai, blocând chiar, la un moment dat, intrarea pe fluviu și - în genere - împiedicând aprovizionarea cu alimente din spațiul pontic a Istanbulului¹³². De aceea socotim că acestea au fost împrejurările în care cazacii au devenit deplin conștienți de vulnerabilitatea sistemului defensiv otoman din Marea Neagră și, de asemenea, de însemnătatea economică a gurilor Dunării. Și așa se face că după dispariția lui Mihai Viteazul ei au continuat să revină, an după an, în această zonă, ba chiar să pătrundă în lungul fluviului, mult în amonte¹³³.

O știre venețiană de la sfârșitul anului 1613, deocamdată cu caracter de unicat, vorbește de un ceauș turc ce s-a înfățișat Dietei polone reunite la Varșovia cu plângerea în legătură cu pagubele pricinuite de cazaci la gurile Dunării, care pentru ultimii trei ani se ridicau la impunătoarea sumă de ... cinci milioane "d'oro". Ei prădau sistematic "barche con merci, che di Vallachia et Ungaria andavano a Constantinopoli, con gran danno d'Ottomani"¹³⁴. Așadar, acesta a fost motivul pentru care, începând din chiar anul următor flota otomană a încercat mereu - fără, însă, a dobândi un succes durabil - să stârpească pericolul cazac.

¹³⁰ Mustafa A. Mehmed, *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, București, 1976, nr. 130, p. 122; vezi și nr. 131, p. 125.

¹³¹ *Călători străini despre țările române*, vol. III, București, 1971, p. 414 (30 noiembrie 1598, Alba Iulia).

¹³² Vezi discuția asupra izvoarelor în studiul nostru: *Comerțul danubiano-pontic la sfârșitul secolului al XVI-lea: Mihai Viteazul și "drumul moldovenesc"*, în SMIM, vol. XV, 1997, p. 54-58. Încă din 17 octombrie 1598 la Istanbul se vorbea de o colaborare între cazaci și "valahi" în "părțile Dunării". Împreună, ei tocmai capturasera mai multe ambarcațiuni, pe care "turcii le aveau în Marea Neagră și pe Dunăre" (*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. I, București, 1982, nr. 71, p. 217-218).

¹³³ T. Gemil, *Relațiile țărilor române cu Poarta otomană în documente turcești...*, nr. 65, p. 171.

¹³⁴ Vezi Athanasius, G. Welykyj OSBM, *Litterae*, vol. III (1609-1620), Roma, 1959, nr. 1108, p. 102 (vezi și nr. 1101, p. 99). Am semnalat prima oară acest izvor în studiul citat mai sus, în nota 132 (la p. 52-53).

ADDENDUM

De curând a văzut lumina tiparului un masiv volum, cuprinzând rapoarte inedite din Constantinopol ale ambascadorilor venețieni: *Relazioni di ambasciatori veneti al Senato*, vol. XIV, *Costantinopoli. Relazioni inedite (1512-1789)*, a cura di Maria Pedani-Fabris, Padova, 1996, 1058 p. Toate textele de acest gen prezintă un mare interes istoric, sub mai multe aspecte. Pentru subiectul de care ne-am ocupat în paginile anterioare am selectat un fragment din relația lui Zorzi Giustinian, din 1627, care se referă la luptele navale din 1624 și 1625, precum și la efortul otoman de a construi noi fortificații la vărsarea Niprului în Marea Neagră. Potrivit acestui izvor, refuzul fraților Mehmed și Șahin Ghirai de a-și da concursul la edificarea acelor castele ar fi provocat decizia otomană de a-l depune pe cel dintâi:

“Sono li Cosacchi una razza d’huomini che, habitando su le rive et siti del Boristene, paludosi et inaccessi, scorrono per esso nel Mar Nero con certe barche chiamate saiche grande comè nostre armate, et capace ogn’una di 50 huomini da remo et da spada. Inferiscono a Turchi continui gravissimi danni, in quel modo che già inferivano nel nostro Colfo li Uscocchi.

Questi, che da principio erano pochi et corseggiavano con poche saiche, non osando penetrar molto adentro nel mar, si sono poi a poco a poco con le continue depredationi resi così numerosi et forti, per il concorso non solo de vicini ma de remoti ancora, alla fama delle lor prede, che uscendo ne tempi presenti con trecento e più saiche in numero di quindici e vinti mille, armati di moschetti et altr’arme da offesa, et nel resto si può dir nudi, valorosi et bravi, infestando la navigatione di quel mare, da cui la città di Costantinopoli riceve il suo principal nutrimento, la tengono ben spesso in un pericoloso assedio; anzi penetrati a mio tempo col ferro e col fuoco si può dire nei borghi di essa, la posero in tanta confusione e spavento, che ben si conobbe quanto nelle cose humane, benché grandissime, possa un inopinato et non preveduto accidente. Et l’anno seguente assalita da loro con 300 saiche l’armata del Gran Signore di 70 galee, rinforzata di molto numero di giannizzeri e sphai, et comandata da Rezep, moderno caimecan, saliti per forza con meraviglioso coraggio su la maggior parte delle galee, et su real medesima, se ne impadronirono sino all’albero con grandissima uccisione, che per confessione de Turchi medesemi senza un fortuna grande di mar, che per lor buona fortuna sopraggiunse in quel punto, sbandò et disperse le saiche, tutta l’armata ottomana saria restata lor preda, con quelle grandi importantissime conseguenze che molto ben si comprende, et che meritamente muovono l’animo de Turchi abbandonato già alcuni il pensier del Mar Bianco, impiegar tutte le lor forze maritime nel Nero contra di loro. Et verificandosi quanto ultimamente scrive l’eccellentissimo signor bailo dell’unione de Saim Girà con essi cosacchi per uscir in mare più poderosi che mai, converranno Turchi far il medesimo, et finalmente riaccendersi di nuovo la guerra, la quale non heverebbe (sic!) tardato tanto se non fossero stati divertiti da quella di Persia et dalle commotioni del governo, et dalla stima ancora che doppo la valorosa difesa di Cottin fanno delle forze di quel regno molto maggior di prima...

Tentò il capitán bassà, sul mio partir da Costantinopoli, uscito con settanta rinforzate galee in quel mar, fidatosi su le false promesse del re tartaro et di Saim suo fratello di assisterlo, di fabricar in certo stretto di quelle bocche due forti che impedissero la loro uscita, ma deluso dalle dette promesse, convenne ritirarsi senza tentarlo, et per salvarsi col Gran Signore et con i ministri, ne ristorò doi altri in sito molto più remoto et incongruo, et che fabricati già al medesimo effetto, vedendosi che

non servivano, restavano abbandonati. Da ciò è nata la depositione dal regno del predetto re tartaro, et la resolutione del fratello di unirsi con Cosacchi, li quali saranno forse anco fomentati da eccitamenti de Spagnoli, come ho detto di sopra, per divertirsi nei presenti moti d'Italia le gelosie et pericoli che gli apporteria l'uscita dell'armata turchesca nel Mar Bianco" (p. 621-622).

REACTIONS AGAINST THE OTTOMAN DOMINATION OVER THE BLACK SEA IN THE FIRST HALF OF THE 17th CENTURY: THE COSSACKS - TATAR ALLIANCE

Abstract

In the first decades of the seventeenth century, the Ottoman Empire was faced with the difficult problem of the looting raids by the Cossacks. The repeated attempts by the Ottomans to end this phenomenon, either by an active naval presence in the Black Sea or by a great campaign on land against the Kingdom of Poland (1621) - on which the (*Zaporojian*) Cossacks on the Dnept were dependent - remained unsuccessful. As a result, in the summer of 1624, a Cossack fleet was able to penetrate as far as the Bosphorous and strike panic at Istanbul.

At last on two occasions, this phenomenon clashed against the centrifugal tendencies of some Crimeean khans. More exactly, during the reign of Mehmed Girai (1623 - 1628) and Inaiet Girai (1635 - 1637). In both cases, alliances or pacts were signed between the Cossacks and the Tatars, who, as a matter of fact, created an extremely dangerous buildup against the entire defense system of the Ottomans in the north region of the Black Sea. The flaws in this system enabled the Cossacks on the Don - under subordination to Moscow - to conquer the fortress Azak (Azov) in 1637 and hold it for several years.

The Romanian Principalities did not remain aloof of these events. In 1624-1625, on three separate occasions, Voivode Radu Mihnea, who held the reins of both the foreign policy of Moldavia and Wallachia (where his underage son Alexander was reigning), sent subsidies to the Cossacks who - in understanding with the Khanate of Crimea - were planning a great naval expedition directed against the very capital of the Ottoman Empire.

A last issue discussed is the moment when the naval raids of the Cossacks took momentum and affected especially, the trade at the Danube Mouths and Istanbul. The author believes that the phenomenon was a long range consequence of the war carried out by Michael the Brave against the Porte, during which the Romanian Voivode had lured the Cossacks into the area of the Danube Mouths and employed them consistently in naval operations against the Turks (1599 - 1600).

POLITICA ORIENTALĂ ENGLEZĂ ÎNTRE 1733-1739

II. ANGLIA ȘI RĂZBOIUL AUSTRO-RUSO-TURC (1736-1739)

(continuare)*

PAUL CERNOVODEANU

Aflând de faptul că Poarta a înaintat regelui Ludovic al XV-lea cererea ca monarhul să medieze pacea între turci și imperiali, prin ambasadorul său la Constantinopol, Villeneuve, obligându-se să determine și Rusia a apela la intervenția diplomatică a Franței, contele Ostermann a solicitat lui Rondeau să urgenceze trimiterea unui mesager către ambasadorul Fawkener spre a-l informa despre poziția Rusiei; Rondeau a acceptat cu condiția ca și rezidentul olandez de la St. Petersburg, Swart, să facă același lucru expediind un mesaj similar ambasadorului Calkoen la Poartă⁸⁵. În urma acordului diplomatului olandez de la curtea țarinei de a proceda astfel, Rondeau a hotărât să-și trimită secretarul, pe dr. John Bell⁸⁶, în misiune la Constantinopol, cu scrisori către Fawkener și Calkoen. La 6/17 decembrie Bell lua drumul spre capitala Imperiului otoman⁸⁷, trecând prin Moldova, unde s-a întâlnit cu domnul Grigore al II-lea

* Primele două părți ale acestui studiu au apărut în SMIM, XVII, 1999, p.177-181 și XVIII, 2000, p.95-107. Notele sunt numerotate în continuare.

⁸⁵ *Sbornik...*, vol. 80, p. 231-234, doc. 111 (raport al lui Rondeau către lordul Harrington din 26 nov./ 7 dec. 1737) și p. 234-236, doc. 112 (idem către idem din 29 nov./ 10 dec. 1737). Acceptul regelui George al II-lea pentru trimiterea unui emisar al lui Rondeau la Constantinopol pe lângă Fawkener, trimis din Whitehall la 2/ 13 dec. 1737 de către Harrington (*ibidem*, p. 236-237, doc. 113) a fost grăbit de împuternicirea dată de Ludovic al XV-lea la 7 dec. 1737 ambasadorului Villeneuve de a trata la Poartă ca mediator între turci și adversarii lor (cf. A. Vandal, *Une ambassade française en Orient...*, p. 313).

⁸⁶ Nominalizarea lui Bell ca emisar în raportul lui Rondeau către lordul Harrington din 3/ 14 dec. 1737, cf. *Sbornik...*, vol. 80, p. 237-238, doc. 114. Despre John Bell of Antermoney (1691-1780), scoțian de origine, știm că a plecat în Rusia la 1714 punându-se în slujba lui Petru cel Mare. În această calitate a participat la ambasadale trimise de țar în Persia (1715-1718) și China (1719-1722) și s-a alăturat oștirilor ruse în expediția din Caucaz (1722-1723). Ulterior Bell a reintrat în serviciul diplomației britanice slujind în calitate de secretar al rezidentului de la St. Petersburg Claudius Rondeau, între 1728-1739. La moartea acestuia a funcționat el însuși ca însărcinat de afaceri între 16 oct. 1739 - 10 iun. 1740, până la sosirea noului titular al postului, Edward Finch. Curând după aceasta s-a stabilit la Constantinopol, îndeletnicindu-se cu comerțul, iar din 1747 s-a întors în patrie stabilindu-se la moșia familiei Antermoney, unde a și murit la adânci bătrâneți. Bell și-a redactat memoriile, făcând și descrierea călătoriilor efectuate în cursul vieții, în lucrarea sa autobiografică *Travels from St. Petersburg in Russia, to diverse parts of Asia*, 2 vol. Glasgow, 1763. Cf. și *The Compact edition of the D.N.B.*, I, p. 129-130 și *Călători străini despre țările române*, vol. IX, București, 1997, p. 192.

⁸⁷ *Sbornik...*, vol. 80, p. 239, doc. 115 (raport al lui Rondeau către lordul Harrington din 6/ 17 dec. 1737); John Bell, *An Account of my Journey from St. Petersburg to Constantinople, and*

Ghica, prilejuind astfel un nou contact diplomatic direct anglo-român. La 9/ 26 decembrie lordul Harrington scria lui Rondeau de la Whitehall că ambasadorul rus la Londra, prințul Antioh Cantemir, a transmis regelui George al II-lea dorința țarinei Ana Ivanovna de a accepta să fie unul din mediatorii conflictului dintre ruși și turci; același demers a fost întreprins și față de Statele Generale de contele Aleksandr Gavrilovici Golovkin la Haga⁸⁸. În esență Rusia nu se opunea mediației Franței, solicitată de Poartă și consimțită de Curtea de la Viena, dar dorea ca acesteia - în pofida unor rezerve exprimate de regele George al II-lea date fiind inamicalele relații ce domneau acum între Londra și Paris - să i se atașeze și mediația anglo-olandeză, convenabilă intereselor ei⁸⁹.

Purtătorul mesajelor către ambasadorii englez și olandez din Constantinopol, John Bell - după cum suntem informați din propria sa relatare - s-a îndreptat de la St. Petersburg spre Kiev, unde a obținut de la comandantul militar, generalul Aleksandr Nikolaevici Rumianțev, și de la diplomatul Nepluiev o escortă de cazaci ce l-a însoțit până la Nistru⁹⁰. Emisarul englez a trecut hotarele Poloniei la 21 decembrie 1737/ 1 ianuarie 1738 iar la 30 decembrie / 16 ianuarie se afla la Țiganovka, pe Nistru, în fața cetății Soroca⁹¹. Peste o zi, la 1/ 12 ianuarie 1738, Bell a primit vizita lui Petrache Duca, pârcălabul cetății Soroca, ce l-a înștiințat că-l va lăsa să-și continue drumul dar pentru aceasta îi trebuia aprobarea domnului de la Iași, la care a și trimis un curier. Trimisul lui Rondeau a stat o zi la Țiganovka timp în care a mai fost vizitat de pârcălab și a fost ospătat, în mod omenos cu vin, fructe și alte merinde de către acesta. La 2/ 13 ianuarie, obținând învoirea domnului, Bell a purces la drum, trecând Nistrul la Soroca și străbătând un ținut pustiit de ciumă pe la Carinari și Măgura, a ajuns la Iași în seara următoare⁹². A doua zi, la 4/ 15 ianuarie, secretarul rezidentului englez de la St. Petersburg a fost condus "la palatul domnului (care e numit și hospodar) al Moldovei... Se numește Grigore Duca (!) <în loc de Ghica>, este dintr-o familie de greci (!) foarte onorabili și se bucură în general de un nume bun. El m-a tratat cu mare cinstire și politețe arătând părerea sa de rău că nu îi stă în putință să mă lase să merg de-a dreptul la

thence back to St. Petersburg, in part of the years MDCCXXXVII and MDCCXXXVIII. Undertaken at the instances of Count Ostermann, chancellor of Russia, and of Mr. Rondeau, Minister from Great Britain at the Court of St. Petersburg in Travels..., II, p. 376. Bell era purtătorul unei scrisori către Sir Everard Fawkener din 5/ 16 dec. 1737 cerând Porții să accepte medierea comună anglo-olandeză pe lângă aceea a Franței (vezi textul ei în *Sbornik...*, vol. 80, p. 240-244, anexa la doc. 115).

⁸⁸ *Ibidem*, p. 244-245, doc. 116; vezi și altă informare trimisă de lordul Harrington lui Rondeau din Whitehall la 13/ 24 dec. 1737 (*ibidem*, p. 248-249, doc. 118).

⁸⁹ *Ibidem*, Regele George al II-lea fusese informat de ministrul habsburgic la Londra, Ignaz Johann von Wasner, de faptul că Franța, la cererea Porții, și-a oferit medierea păcii între imperiali și turci, dar Curtea din Viena a comunicat cercurilor de la Versailles că Rusia era principala putere combatantă și că trebuia să fie consultată în această problemă. Rondeau urma să convingă pe ruși că mediația franceză i-ar deservi, deoarece Ludovic al XV-lea și miniștrii săi doreau o tulburare a relațiilor austro-ruse care să ducă la ruperea alianței - pe care n-o agreau - încheiată între țarina cu Carol al VI-lea (*ibidem*, p. 245-246, doc. 116).

⁹⁰ John Bell, *op.cit.*, II, p. 376-380.

⁹¹ *Ibidem*, p. 380-385.

⁹² *Ibidem*, p. 385-386. Despre sosirea la Soroca era informat și ambasadorul francez la Poartă, Villeneuve, care trimitea știrea ministrului secretar al afacerilor externe, Jean Jacques Amelot de Chaillon, la 30 ianuarie 1738, cf. Hurmuzaki, *Documente...*, supl. I, vol. I, p. 516, doc. DCCCLIII; N. Iorga, *A History of Anglo-Roumanian relations*, p. 33-34.

Constantinopol, ci că trebuie să merg mai întâi la Bender, unde voi afla pe seraskier, care are comanda principală în aceste părți. Nu ar fi fost voia mea să mă abat atâta din drumul meu, dar cum nu era nimic de făcut, m-am supus. Domnul a poruncit unui căpitan bosniac și la doi ostași moldoveni din garda sa să mă însoțească până la Bender, căci era tot ce se putea face pentru mine în împrejurările de față⁹³. La 5/ 16 ianuarie, despărțindu-se de însoțitorul rus Norov care s-a înapoiat la Kiev, Bell s-a îndreptat spre Bender, trecând prin Chișinău, ajungând la destinație în seara zilei de 7/ 18 ianuarie. Aici a fost primit cu ospitalitate de seraskierul cetății, Gengy Ali pașa, care i-a acordat învoirea să plece mai departe spre Constantinopol, trecând prin ținuturile tătărești ale Buceagului și apoi peste Dunăre prin Dobrogea și Bulgaria până la Constantinopol unde el ajunge în seara zilei de 28 ianuarie / 8 februarie⁹⁴.

La sosirea lui Bell în capitala Imperiului otoman situația diplomatică era complexă. După cum înștiința Rondeau pe lordul Harrington la 14/ 25 ianuarie influentul duce de Curlanda, Biron, avusese un conflict cu ambasadorul imperial pe lângă țarină, contele von Obstein, care insista ca Rusia să renunțe la mediația anglo-olandeză și s-o accepte doar pe cea franceză, sub pretextul refuzului cardinalului Fleury de a accepta o pace mediată alături de reprezentanții puterilor maritime⁹⁵. În felul acesta se născuse o situație insolită: Imperiul habsburgic, precum și Poarta otomană, acceptaseră mediația ambasadorului francez Villeneuve în timp ce Rusia insista pentru mediația anglo-olandeză, care, doar în caz de strictă necesitate, s-ar fi putut asocia celei franceze. La 3/ 14 februarie lordul Harrington comunica lui Rondeau că s-au trimis instrucțiuni ambasadorilor Fawkener și Calkoen să continue negocierile la Poartă în speranța că și Curtea de la Viena va accepta mediația puterilor maritime, alături de aceea a Franței, ceea ce s-a și întâmplat după cum era informat reprezentantul englez la St. Petersburg, peste câteva zile, la 7/ 18 februarie⁹⁶.

Între timp, la Poartă, după ce Fawkener luase cunoștință de propunerile de pace ale Rusiei, transmise prin Bell, care se rezumau la păstrarea stăpânirii asupra Azovului și Oceakovului și libertate de navigație în Marea Neagră, ambasadorul englez, împreună cu asociatul său olandez, Calkoen, au adresat un memoriu marelui vizir Mehmed Yegen pașa la 1/ 12 februarie, privind pretențiile Rusiei exprimate de cancelarul Ostermann și incluse în scrisoarea lui Rondeau din 5/ 16 decembrie 1737; un al doilea memoriu din 13/ 24 februarie al acelorași diplomați către marele vizir, revenea cu completări privind împrumutarea mediației și din partea Curții de la Viena⁹⁷. Răspunsul Porții de la 23 februarie/ 6 martie a fost, însă, dilatoriu, Mehmed Yegen pașa nedorind să se angajeze la nimic, nefăcând nici o referire concretă dacă turcii acceptă sau nu să negocieze, fiind

⁹³ J. Bell, *op.cit.*, II, p. 387-388; despre sosirea lui Bell la Iași era informat și ambasadorul Villeneuve care anunța această știre cu întârziere într-o depeșă din 21 febr. 1738, cf. Hurmuzaki, *Documente...*, supl. I, vol. I, doc. DCCCLV.

⁹⁴ J. Bell, *op.cit.*, II, p. 388-400. Despre învoirea dată lui Bell de seraskierul de Bender de a-și continua călătoria spre Constantinopol, Rondeau afla cu întârziere de la contele Ostermann transmițând vestea lordului Harrington într-un raport din 21 febr./ 4 martie 1738 (cf. *Sbornik...*, vol. 80, p. 276, doc. 136), iar despre sosirea emisarului în capitala Imperiului otoman, ambasadorul Fawkener înștiința pe ducele de Newcastle la 10/ 21 febr. 1738 (cf. P.R.O. *State Papers*, Foreign, Turkey, dos. 97/ 28, p.345).

⁹⁵ *Sbornik...*, vol. 80, p. 263-264, doc. 127.

⁹⁶ *Idem*, p. 269-272, doc. 132 și 133.

⁹⁷ P.R.O., *State Papers*, Foreign, Turkey, dos. 97/ 29, f. 350-352 și f. 369-370.

pregătiți după cum declarau ei, fie pentru pace, fie pentru război; față de această atitudine evazivă, ambasadorii puterilor maritime reveneau cu un nou memoriu la 28 februarie/ 11 martie cerând precizări⁹⁸. Continuarea corespondenței între Fawkener, asociat cu Calkoen și marele vizir a continuat însă cu același rezultat dezamăgitor pentru mediatorii⁹⁹. Poarta refuza să trateze cu aceștia problemele păcii, răspunsurile ei vagi și neangajante, mascând de fapt un refuz. Otomanii se decisese de fapt să nu accepte decât medierea lui Villeneuve, pe care o socoteau mult mai favorabilă lor, dar în același timp, spre a obține condiții de pace cât mai avantajoase, au conceput planuri ambițioase de război, în special împotriva adversarilor mai slabi, care s-au dovedit a fi imperialii. Încă de la 13/ 24 ianuarie marele vizir Mehmed Yegen pașa a dat dispoziții pretendentului pribeag Iosif Rákóczi ca, însoțit de ostașii săi curuți, să se deplaseze pe Dunăre, la Cernavodă, unde ajunge la 7/ 18 februarie, spre a iniția operații de diversiune și cooperare cu domnul Țării Românești, Constantin Mavrocordat, să caute a intra în Transilvania, al cărei tron i-a fost promis ca vasal de către padișah¹⁰⁰. Totodată la sfârșitul lui ianuarie marele vizir a convocat la Constantinopol un Consiliu de război, la care au participat o seamă de dregători și comandanți importanți otomani precum și intrepidul Bonneval pașa, spre a stabili strategia operațiilor de război pentru campania din 1738. Renegatul francez, adevărat instructor și reformator al armatei otomane, a preconizat ca plan de acțiune marșul unui corp expediționar sub comanda vizirului spre Niș spre a supraveghea frontul din Bosnia, de unde urma să trimită ajutoare și la Vidin, centru operațional de la care Iosif Rákóczi, sprijinit de turci, trebuia să amenințe Ungaria și eventual să pătrundă în Banat și Transilvania; în sfârșit, un al treilea corp avea ca misiune apărarea Benderului la Nistru și o posibilă ofensivă spre Oceakov¹⁰¹. Austriei, aflându-se în primele luni ale anului 1738 într-o prudentă defensivă, au expediat ca emisar la Curtea țarinei pe generalul marchiz Antonio Ottone Botta d'Adorno spre a solicita mareșalului Mînnich o campanie în Moldova, pentru a apropia astfel fronturile de luptă ale celor doi aliați; demersul său a fost însă, refuzat, sub pretextul că Rusia avea

⁹⁸ *Ibidem*, f. 376-377v și 380-385. Rondeau înștiința pe lordul Harrington la 1/ 12 aprilie 1738 despre primirea unei scrisori - prin Viena - de la Fawkener din 10/ 21 februarie, conținând rezultatele dezamăgitoare ale demersurilor întreprinse de mediatorii puterilor maritime pe lângă marele vizir, fapt care întârzia întoarcerea secretarului său Bell de la Constantinopol, în lipsa obținerii unui răspuns clar care să fie înaintat Curții rusești (cf. *Sbornik...*, vol. 80, p. 286-287, doc. 143).

⁹⁹ P.R.O., *State Papers, Foreign, Turkey*, dos. 97/ 29, f. 395-396 (scrisoarea marelui vizir din 5/ 16 martie 1738 către mediatorii anglo-olandezi) și f. 397-398 (răspunsul acestora din 14/ 25 martie). Până la sfârșit Fawkener și-a dat seama că turcii preferă doar mediația ambasadorului francez (vezi raportul său din 7/ 18 aprilie 1738 adresat ducelui de Newcastle, f. *ibidem*, f. 402-403v).

¹⁰⁰ Fawkener face cunoscut în copie ducelui de Newcastle textul tratatului de alianță încheiat de Poartă cu Iosif Rákóczi la 20/ 31 ianuarie 1738, cf. P.R.O., *State Papers, Foreign, Turkey*, dos. 97/ 29, f. 436. Rákóczi era înconjurat de fideli sfinici ai tatălui său, Francisc al II-lea, anume Mihály Csáki, Zsigmond Zay, János Illosvai, János Pápai, Péter Pázmány și Kelemen Mikés, având în suită sa și 16 ofițeri francezi și pe generalul de origine italiană D'Asty (Dasti). Pentru șederea lui Rákóczi la Cernavodă și trimiterea lui Mikés în calitate de emisar pe lângă Constantin vodă Mavrocordat în februarie 1738, vezi mai ales Mikés Kelemen, *Scrisori din Turcia* (ed. Gelu Păteanu și Dániel Veress), București, 1980, p. 183-185, no. 131-134; cf. și C. Dapontes, *Ephéménides daces*, II, p. 64 și 70.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 66-67.

propriul ei plan de acțiune și anume trimiterea lui Münnich la Oeakov, spre a ataca de acolo cetățile Bender și Akkermann, în timp ce mareșalul Lascy urma să opereze din nou în Crimeea¹⁰².

În primăvara lui 1738 otomanii fiind decizi să joace cartea războiului, toate încercările de negociere a păcii au intrat în surdină, chiar și cele ale ambasadorului francez Villeneuve. După dezamăgitoare încercări ale lui Fawkenner și Calkoen pe lângă persoana marelui vizir, misiunea lui John Bell la Constantinopol s-a dovedit compromisă. Acesta menționa în relatarea sa de călătorie că la 9/ 18 martie a început mobilizarea armatelor conduse de Mehmed Yegen pașa pentru a porni în campanie; ambasadorul Fawkenner, însoțit de Bell, a făcut protocolara vizită de rămas bun marelui vizir la 15/ 26 martie, fără a mai înregistra, în discuții, nici un succes. Mehmed a plecat, în fruntea oștirii sale, la Adrianopol la 24 martie/ 4 aprilie, spre a lua de acolo drumul Serbiei¹⁰³. Misiunea lui Bell s-a încheiat fără nici un rezultat; Poarta n-a acceptat mediația puterilor maritime, mărginindu-se să întrețină discuții exploratorii doar cu marchizul de Villeneuve, pentru moment și ele întrerupte. La 8/ 19 aprilie secretarul rezidentului englez de la St. Petersburg a părăsit Constantinopolul luând drumul întoarcerii spre Rusia și a trecut Dunărea pe la Galați la 26 aprilie/ 6 mai. De data aceasta, la porunca turcilor, domnul Grigore al II-lea Ghica l-a lăsat să se îndrepte direct spre Iași, unde a sosit la 29 aprilie/ 10 mai. Primit, din nou, cu multă amabilitate de către voievod, emisarul englez a fost condus până la Soroca la 2/ 13 mai, procurându-i-se cai cu oameni din garda domnească ca să-l însoțească până la Nistru. El a părăsit hotarele Moldovei la 3/ 14 mai și trecând prin Nemirov și Kiev, a sosit la St. Petersburg la 17/ 28 mai¹⁰⁴. Rezidentul Rondeau făcea cunoscut prin raportul adresat lordului Harrington la 23 mai/ 3 iunie eșecul misiunii lui Bell, ce fusese trimis, în mod inutil, la Poartă, pe lângă ambasadorul Fawkenner în scopul de a afla reacția turcilor la pretențiile de încheiere a păcii emise de ruși; era expediat Secretarului de stat al Afacerilor externe (Departamentul de Nord) în anexă schimbul de scrisori între marele vizir și mediatorii puterilor maritime de la începutul anului și exprimată decepția provocată de refuzul lui Mehmed Yegen pașa de a accepta o conferință cu Fawkenner și Calkoen pe această temă. Totodată Rondeau a aflat de la Viena că ambasadorul Villeneuve a fost însărcinat de imperiali să comunice Porții că Rusia ar fi dispusă, pentru a se ajunge la pace, să retrocedeze cetățile Kinburn și Oeakov; în concluzia raportului său, rezidentul englez își înștiința superiorul că dacă mediația păcii a fost lăsată de Curtea din Viena la inițiativa Franței și că dorea să implice Rusia, atunci demersul ambasadorilor puterilor maritime se dovedea contraproductiv și inacceptabil pentru prestigiul țărilor lor¹⁰⁵. De altfel, turcii au încercat să-și dea seama cât e de serioasă oferta rușilor prin Villeneuve și de aceea - după cum preciza Rondeau într-un nou raport trimis lordului Harrington la 27 mai/7 iunie - au însărcinat pe Grigore al II-lea Ghica al Moldovei să trimită un emisar la

¹⁰² *Sbornik...*, vol. 80, p. 272-273, doc. 134; p. 275-276, doc. 136; p. 282-283, doc. 140 (rapoarte ale lui Rondeau către lordul Harrington din 7/ 18 febr., 21 febr./ 4 mart. și 11/ 28 mart. 1738).

¹⁰³ John Bell, *Travels from St. Petersburg...*, II, p. 414-417. Pentru mobilizarea armatei marelui vizir Mehmed Yegen pașa la Constantinopol și începutul campaniei vezi și C. Dapontes, *op.cit.*, II, p. 77-80; Keralio, *Histoire de la guerre des Russes et des Impériaux contre les Turcs...*, II, p. 31-32.

¹⁰⁴ J. Bell, *op.cit.*, p. 419-421; N. Iorga, *A History of Anglo-Roumanian relations*, p. 34.

¹⁰⁵ *Sbornik...*, vol. 80, p. 299-309. doc. 151; vezi și A. Vandal, *op.cit.*, p. 325-327.

St. Petersburg, sosit la 23 mai/3 iunie, cu instrucții căpătate de la marele vizir ca în cazul în care rușii ar accepta predarea fortărețelor sus amintite, n-aveau decât să expedieze un delegat la hotare cu care turcii ar încheia de îndată pacea. Deoarece miniștrii țarinei n-au auzit nici o aluzie la includerea în această pace și a imperialilor, ei au găsit pretextul ideal pentru a respinge propunerea Porții¹⁰⁶. De altfel, acest lucru convenea momentan rușilor în urma ofensivei declanșate cu câțva timp mai înainte de mareșalii Münnich și Lascey, în direcția Nistrului și respectiv a Crimeii. Dacă pe aceste fronturi otomanii și tătarii se aflau în defensivă, în schimb ei s-au arătat foarte activi pe teatrul de război cu austriecii. Marele vizir, după un popas prelungit la Sofia, unde a ținut un consiliu de război la 15/ 26 mai, s-a îndreptat spre Nil unde a ajuns la 29 mai/9 iunie, spre a sprijini forțele lui Aivaz Mehmed-pașa, seraskierul de Vidin, ce operau în regiunea Orșovei¹⁰⁷. Deoarece seraskierul primise însărcinarea de a pătrunde în Ungaria spre a înscăuna pe Iosif Rákóczi, acesta fusese chemat, la rândul său, cu oștenii curuși la Vidin, unde se afla la 31 martie/ 11 aprilie¹⁰⁸. În timpul șederii sale la Vidin, Rákóczi a luat o curioasă inițiativă diplomatică care demonstra o anumită labilitate de caracter, ce contravenea politicii protectorilor săi. Astfel, după cum informa Sir Everard Fawkener pe superiorul său, ducele de Newcastle, conducătorul curușilor a adresat o scrisoare regelui Angliei, George al II-lea, la 29 aprilie/ 10 mai 1738 oferindu-i serviciile sale¹⁰⁹. Caracterul acestui demers rămâne destul de enigmatic, deoarece este greu de conceput cum Rákóczi, un principe pribeag și fără putere, aflat sub protecția otomanilor și a Franței, ar fi putut fi de folos suveranului britanic, față de care atât Poarta cât și cabinetul de la Versailles au manifestat răceală și rezerve. Incoerența dovedită de tânărul Rákóczi în problemele politice dubla, însă, carențele sale ca strateg și conducător militar, toata campania sa de la Dunăre, necorelată cum se cuvine cu inițiativele otomane și ele de multe ori neinspirate, constituind un usturător eșec. Este adevărat că turcii sub comanda seraskierului de Vidin au dat lovituri grele imperialilor cucerind Orșova veche (27 aprilie/ 8 mai), Cladova (28 aprilie/ 9 mai) și Mehadia (17/ 28 mai), pe care și le disputau cu adversarii în lupte de teren în luna iulie și izbutesc la 4/ 15 august să ia cu asalt și fortăreața Orșova nouă din insula Ada-Kaleh, dar nu au reușit să obțină un succes hotărâtor și nici să poată recuceri Belgradul așa cum spera marele vizir¹¹⁰. De asemenea a fost contramandată și acțiunea de instalare a lui Iosif Rákóczi în Ungaria și Transilvania, tânărul principe rătăcind fără rost în diferite garnizoane turcești de pe Dunăre la Vidin, Fethislam, lângă Cladova și Rusciuc, până când îmbolnăvindându-se grav,

¹⁰⁶ *Sbornik...*, vol. 80, p. 310-311, doc. 152.

¹⁰⁷ C. Dapontes, *op.cit.*, II, p. 94.

¹⁰⁸ Mikés Kelemen, *op.cit.*, p. 186-187, no. 136.

¹⁰⁹ P.R.O., *State Papers, Foreign, Turkey*, dos. 97/ 29, f. 434-434v. Mai este demn de menționat faptul și că tânărul Rákóczi s-a adresat în scris, mai târziu și ambasadorului Fawkener la Constantinopol, după cum raporta acesta din urmă din Belgrad (lângă Constantinopol) ducelui de Newcastle la 6/ 17 septembrie 1738, cf. British Library, Add. Mss. 23802, f. 110-110v.

¹¹⁰ Vezi printre altele și raportul lui Fawkener din 10/ 21 iulie 1738 către ducele de Newcastle privind înfrângerile suferite de imperiali în Banat, cf. P.R.O., *State Papers, Foreign, Turkey*, dos. 97/ 29, f. 503, precum și cel adresat la 16/ 17 sept. 1738 referitor la cucerirea Orșovei de către turci, însoțit de lista capturilor de război, cf. British Library, Add. Mss. 23802, f. 110v-111 și 117; Schmettau, *Mémoires secrètes de la guerre de Hongrie...*, p. 173-178; C. Dapontes, *op.cit.*, II, p. 94-101, 141-147, 160-161; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 415-417; Mehmed Subhi, *Tarih în Cronici turcești...*, III, p. 260-269; Al. A. Vasilescu, *Ottenia sub austriaci*, p. 186-189.

se pare de friguri, încetează din viață la Cernavodă la 30 octombrie/ 10 noiembrie 1738¹¹¹. Deși nu au izbutit să dea o lovitură decisivă imperialilor, otomanii au reușit să le dejoace toate planurile, să le anihileze ori și ce succes și să-i determine, mai asiduu decât oricând, a cere o pace de compromis. Marele vizir Mehmed Yegen pașa a încheiat campania la 21 octombrie/ 1 noiembrie, retrăgându-se de la Niș spre Constantinopol¹¹².

În același timp, nici campania inițiată de ruși în 1738 n-a mai fost încununată de izbânzi ca cele precedente. Armata lor a fost împărțită în două corpuri: aceea a mareșalului Münnich îndreptându-se spre Nistru, iar cealaltă sub comanda mareșalului Lascy atacând din nou Crimeea. Este interesant de menționat că în rândul trupelor conduse de mareșalul Münnich s-au numărat și voluntari englezi, foarte bine primiți la Curtea țarinei Ana Ivanovna. Rezidentul britanic de la St. Petersburg, Rondeau, făcea cunoscute lordului Harrington, în rapoartele sale din 27 mai/ 7 iunie, 3/ 14 și 10/ 21 iunie sosirea și primirea cu onoruri a lui John Lindsay, conte de Crawford (1722-1749) în capitala imperiului și apoi plecarea lui la 5/ 16 iunie, spre frontul de luptă de la Bug, însoțit de alți voluntari englezi, anume Harris, Pour, Gaven și căpitanul Clifton, cu o scrisoare de recomandare către mareșalul Münnich¹¹³, în flota de pe Nipru, aflată sub comanda aceleiași căpetenii militare, acționau încă de la 25 februarie/ 8 martie căpitani de marină engleză Masters și Talbot, chemați acolo după respingerea unui atac al tătarilor din Bugeac și Akkerman¹¹⁴. Faptul că în armatele otomane acționau instructori militari francezi, iar în bună parte strategia și conducerea operațiilor erau încredințate comandantului renegat Bonneval pașa, în timp ce în rândul armatelor ruse figurau voluntari englezi, explică reticențele turcilor de a accepta medierea de pace a ambasadurilor Angliei și Olandei, înclinați să aperse mai degrabă interesele Rusiei și preferința arătată ambasadorului Curții din Versailles, care dorea în mod cert protejarea Porții. Campania mareșalului Münnich spre Nistru a fost împiedicată de rezistența opusă de turco-tătarii aflați sub comanda seraskierului de Bender, Numan pașa, comandantul rus fiind nevoit să se retragă cu trupele sale pe Bug în Polonia în cursul lunii august, după câteva luni de marșuri și ciocniri indecise cu inamicul. Totodată Curtea Rusiei era

¹¹¹ Mikés Kelemen, *op.cit.*, p. 189-195, no. 138-144; C. Dapontes, *op.cit.*, II, p. 131. Fawkenner făcea cunoscută ducelui de Newcastle știrea morții lui Iosif Rákóczi la 14/ 25 noiembrie 1738, cf. P.R.O., *State Papers, Foreign, Turkey*, dos. 97/ 29, f. 555. Găsim interesant de a menționa că și după moartea pretendentului Rákóczi, ambasadorul englez se interesa de soarta foștilor săi tovarăși de arme, care se pare că așteptau sosirea fratelui acestuia mai tânăr, György (1701-1756), ca să continue lupta la îndemnul Porții. Astfel amintitul diplomat a interceptat o scrisoare adresată de generalul italian d'Asty ambasadorului Spaniei la Napoli, Don Pedro Cebrian y Augustin, conte de Fuenclara, la 17 dec. 1738, cerând instrucțiuni care să-i fie adresate - via Varșova - prin intermediul domnului Moldovei Grigore al II-lea Ghica: "ed ordinando poi a che devrà dälla Corte di Varsovia farla passar a questa Parte, di indrizzarla a S.A. il Sig<no>re Principe di Moldavia che con tutta celerità & sicurezza a me poi la fara pervenire" (cf. P.R.O., *State Papers, Foreign, Turkey*, dos. 97/ 30, f. 44, în anexa raportului lui Fawkenner către ducele de Newcastle din 15/ 26 martie 1739). Totuși la 16 ian. 1739 ministrul britanic la Haga, Robert Trevor, după ce făcea cunoscută omologului său de la Viena, Robinson, moartea lui Iosif Rákóczi, preciza că nu se cunoaște soarta rezervată fratelui său mai tânăr György, locuind *incognito* în Franța, deoarece Curtea de la Versailles nu mai dorea să se amestece în vreo intrigă îndreptată împotriva imperialilor, cf. British Library, Add. Mss. 23803, f. 26-26v.

¹¹² C. Dapontes, *op.cit.*, p. 136.

¹¹³ *Sbornik...*, vol. 80, p. 311, doc. 152; p. 314-315, doc. 154; p. 315-316, doc. 155.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 278-279, doc. 138.

îngrijorată de veștile primite privind bântuirea cu intensitate a ciumei în Moldova și regiunea Nistrului la Kameniec-Podolsk, ceea ce a determinat pe miniștrii țarinei să ordone marelui Munnich la 22 august/ 2 septembrie să se retragă din Polonia și să treacă îndărăt Bugul în Ucraina; ordinul s-a executat până la sfârșitul lui septembrie, trupele fiind puse la iernat¹¹⁵. Evacuarea teritoriului Poloniei, după încălcarea teritoriului ei de către trupele ruse, a provocat vehemente proteste ale Porții, reprezentantul lui August al III-lea la Constantinopol, străduindu-se din răzputeri să asigure pe dregătorii Divanului de buna credință a stăpânului său, dornic de a păstra țara în afara războiului. Eșecul cel mai grav înregistrat însă de oastea lui Munnich, ale cărei acțiuni fără finalitate, din vara anului 1738, au indispus Curtea țarinei - după cum raporta rezidentul Ro deau lordului Harrington la 7/ 18 octombrie¹¹⁶ - a constat în evacuarea cu dărâmarea fortificațiilor a garnizoanei cetății Ocaiov la 31 august/ 11 septembrie; deoarece așezarea, fiind izolată și bântuită și de ciumă, n-ar fi putut rezista unui atac turco-tătar, rușii au preferat s-o părăsească în ruine¹¹⁷. La fel au procedat și cu cetatea Kinburn¹¹⁸. Cu același succes s-a soldat și ofensiva marelui Lascy în Crimeea. După cucerirea Perecopului la 30 iunie/ 11 iulie, forțele ruse s-au îndreptat spre Caffa, pe care n-au izbutit s-o cucerască. Totodată flota rusească din Marea de Azov, aflată sub comanda vice-amiralului Bredal, a fost distrusă în cea mai mare parte de o furtună năpraznică, alte vase fiind nimicite în luptele navale împotriva escadrei marelui kapudan Suleiman pașa iar r stului dându-i-se foc spre a nu cădea în mâna vrăjmașilor. Lascy s-a înapoiat la Perecop unde a rămas până la sfârșitul lui august când, neputând rezista presiunii forțelor turco tătare, a evacuat localitatea retrăgându-se la iernat în Ucraina¹¹⁹.

¹¹⁵ Vezi și rapoartele lui Rondeau către lordul Harrington din 11/ 22 iulie, 1/ 12 august, 8/ 19 august, 22 aug./ 2 sept., 2/ 13 sept., 9/ 20 sept. și 23 sept./ 4 oct. 1738 (cf. *Sbornik...*, vol. 80, p. 327-328, doc. 161; p. 336, doc. 167; p. 339-340, doc. 169; p. 349, doc. 174; p. 355-356, doc. 178; p. 358-359, doc. 179 și p. 363, doc. 181) și către Thomas Robinson, ministrul englez la Viena din 12/ 23 august (cf. British Library, Add. Mss. 23802, f. 48). La unele din acțiunile lui Munnich a participat și voluntarul englez, lordul Crawford, întâlnit la Poltava la 27 iunie/ 8 iulie; de acolo trecând prin Polonia a ajuns în tabăra marelui fiind amintit ca luptător combatant (comanda ca general un regiment de cavalerie) într-o ciocnire avută cu turco-tătarii și câștigată la Nistru în luna august, despre care a trimis o relatare lordului Harrington; după retragerea trupelor lui Munnich la iernat, lordul Crawford a hotărât în septembrie să treacă în Ungaria pe lângă imperiali fiind conținat o vreme în cetatea Belgrad (cf. *Ibidem*, p. 337, doc. 167, p. 341, doc. 169; *The Compact edition of the D.N.B.*, vol. I, p. 1221). Pentru campania lui Munnich din 1738 mai vezi și Manstein, *Mémoires historiques et militaires sur la Russie*, I, p. 334-337, 344, 346, 349, 360-361; C. Dapontes, *Ephémérides daces...*, II, p. 110, 113-115, 120-122, 126-128; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 417-421; I. Neculce, *Opere*, p. 810-813 etc.

¹¹⁶ *Sbornik...*, vol. 80, p. 355-356, doc. 178.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 395, doc. 194 (raport al lui Rondeau către lordul Harrington din 25 nov./ 6 dec. 1738). Vezi și raportul lui Fawkenner către ducele de Newcastle din 5/ 16 dec. 1738, cf. P.R.O., *State Papers Foreign, Turkey*, dos. 97/ 29, f. 565.

¹¹⁸ I. Neculce, *op.cit.*, p. 812.

¹¹⁹ *Sbornik...*, vol. 80, p. 328, doc. 161; p. 329, doc. 162; p. 336, doc. 167; p. 356, doc. 178 (rapoartele lui Rondeau către lordul Harrington din 11/ 22 iulie, 8/ 19 august și 2/ 13 sept. 1738); British Library, Add. Mss. 23802, f. 110 (raportul lui Fawkenner către lordul Newcastle din 6/ 17 sept. 1738). Vezi și Manstein, *op.cit.*, p. 356-357; C. Dapontes, *op.cit.*, II, p. 112 și 120-121; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 421; I. Neculce, *op.cit.*, p. 810-811 etc.

Eșecurile înregistrate pe plan militar de ruși și austrieci în 1738, s-au datorat și lipsei totale de coordonare între armatele celor doi aliați care au luptat singuri și pe fronturi separate cu inamicul comun¹²⁰, dându-i acestuia posibilitatea să alterneze ofensiva cu defensivă și printr-o rezistență încăpățanată să-și determine adversarii la retragerea din unele teritorii ocupate ca și la pierderea majorității cetăților cucerite anterior. De aceea și atitudinea Porții în problema încheierii păcii cu austro-rușii a devenit mai rigidă, bazându-se acum doar pe concursul diplomatic al Franței. Făcând un bilanț al situației în care se aflau tratativele de pace la începutul verii anului 1738, lordul Harrington scria rezidentului Rondeau de la Whitehall la 20 iunie/ 1 iulie că mediația anglo-olandeză întâmpina la Constantinopol dificultăți, deoarece dregătorii Porții pretindeau să se vorbească și de împăratul de la Viena ca fiind confederat cu Rusia. Regelui George al II-lea i se păreau ridicole manevrele turcilor, menite a camufla încredințarea întregii mediații de pace către Franța. În felul acesta deplenele împuterniciri acordate mediatorilor puterilor maritime, după ce otomanii s-au înțeles cu francezii, i-ar plasa într-o situație hilară și umilitoare. Harrington a avut convorbiri cu ambasadorii rus și imperial la Londra, Cantemir și Wasner, pe această temă, arătându-le deplenele împuterniciri acordate mediatorilor de către monarh și Statele Generale, Marea Britanie neputând să facă mai mult¹²¹. Țarina s-a văzut, atunci, nevoită să apeleze, la rândul ei, la mediația ambasadorului francez de la Constantinopol. Pe de o parte, a trimis în misiune la Poartă în luna iunie - trecând prin Moldova - pe maiorul Andrei Repniski, ofițer în garda imperială, însoțit de Hagi Mustafa pașa, cîșhodarul seraskierului de Bender, Yaya pașa, captiv la ruși, să ia contact cu Villeneuve apoi, peste o lună să expedieze la Constantinopol pe un alt ofițer, Telinski, ca să înmâneze marelui vizir Mehmed Yegen pașa scrisori din partea contelui Ostermann¹²²; iar pe de alta, să deschidă legături directe

¹²⁰ Vezi în acest sens corespondența infructuoasă purtată între comandantul forțelor imperiale din Ungaria și Transilvania, principele Johann Georg Christian von Lobkowitz, cu mareșalul Münnich, în toamna anului 1738, prin care-i solicita joncțiunea cu trupele sale printr-o expediție a armatei ruse prin Polonia și Moldova; la rugămintea lui Lobkowitz conținută în scrisoarea din 5 octombrie, expediată lui Münnich la 8 octombrie prin colonelul Baron von Reysky (cf. Hurmuzaki, *Documente...*, VI, p. 529, doc. CCLXLIV), mareșalul rus îl arăta în răspunsul său din 9 octombrie, imposibilitatea întreprinderii unei campanii în această lună înaintată a anului, prin lipsa totală de aprovizionare ce ar fi trebuit să asigure regiunea sudică a Poloniei și nordul Moldovei pustiite de ciumă și devastate de incursiunile turco-tătare (cf. C. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei sub austriaci*, III, p. 335-336, doc. 240). La insistențele colonelului von Reysky, Münnich care trecuse îndărăt Bugul cu trupele sale, i-a arătat din nou - după cum raporta emisarul austriac Consiliului de război din Viena la 20 octombrie - că nu era în măsură să întreprindă vreo operație militară de efect, fără asigurarea aprovizionării ce-i lipsea cu desăvârșire (Hurmuzaki, *Documente...*, VI, p. 530-531, doc. CCLXLV). Același răspuns negativ era comunicat de Reysky și cancelarului imperial, contele von Zinzendorff, la 28 octombrie, explicând imobilitatea lui Münnich prin faptul că generalul Rumianțev însărcinat cu aprovizionarea, nu și-a îndeplinit misiunea în timp util, compromițând, astfel, întreaga acțiune (*Ibidem*, p. 531-532, doc. CCLXLVI).

¹²¹ *Sbornik...*, vol. 80, p. 317-319, doc. 157.

¹²² Hurmuzaki, *Documente...*, supl. I, vol. I, p. 519-520, doc. DCCLVIII și p. 522, doc. DCCLXII. Pentru misiunea lui Repniski vezi și *Cronica Ghiculeștilor*, p. 423, unde se menționează oprirea solului de către Grigore al II-lea Ghica în Moldova la sugestia turcilor și trimiterea la Constantinopol doar a scrisorilor pe care le avea asupra lui destinate ambasadorului Villeneuve și marelui vizir; răspunsul a fost adus de emisarul Tott, ungur la origine și fost luptător

cu Parisul prin restabilirea relațiilor diplomatice întrerupte în urma războiului de succesiune la tronul Poloniei. Rondeau comunica lordului Harrington la 27 iulie/ 7 august hotărârea țarinei de a strămuta pe Cantemir ca ambasador de la Londra la Paris pentru a oficializa mediația de pace a lui Villeneuve și mai ales spre a atrage atenția cabinetului de la Versailles să nu instige Suedia să se implice în conflictul oriental, atacând pe ruși¹²³. Deși - după cum înștiința Rondeau pe lordul Harrington încă de la 11/ 22 iulie - el înaintase Curții ruse acreditarea cu depline puteri a mediatorilor englez și olandez, totuși reacția miniștrilor țarinei a fost moderată, deoarece știau de aceste imputerniciri care n-au adus, însă, nimic nou; de aceea rezidentul Angliei comunica superiorului său la 15/ 26 iulie că țarina a trimis lui Villeneuve imputerniciri să comunice Porții că rușii îi vor retroceda fortărețele Ocaș și Kinburn prin articole preliminare¹²⁴. La Constantinopol ambasadorul francez a primit plenipotență specială la 25 iulie 1738 de la regele Ludovic al XV-lea spre a iniția negocieri de pace între ruși și turci și de a continua mediația de pace și cu imperialii, deși tratativele erau îngreunate, în această privință, de pretențiile turcilor ca Iosif Rákóczi să fie recunoscut principe al Transilvaniei¹²⁵. După unele insuccese temporare ale otomanilor înregistrate pe fronturile de luptă cu austriecii, dregătorii Porții s-au arătat mai flexibili, cel puțin față de ruși și după cum înștiința Rondeau pe lordul Harrington, la 22 iulie/ 2 august, ei însărcinaseră pe domnul Moldovei, Grigore al II-lea Ghica, încă de la 29 iunie/ 10 iulie să asigure pe miniștrii țarinei de dorința lor de a încheia cât mai grabnic pacea¹²⁶. Dar la Constantinopol negocierile de pace se desfășurau greoi și cu încetineală, Villeneuve izbindu-se de încăpățânarea turcilor ce aveau pretenții prea mari față de aliați; ambasadorul Fawkenor se plânga că Villeneuve nu avea nici un fel de colaborare cu dânsul și nici cu colegul său olandez Calkoen, neținându-i, de fel, la curent cu mersul tratatelor. Ministrul englez la Viena, Thomas Robinson, a înștiințat pe Rondeau la St. Petersburg că împăratul Carol al VI-lea și Zinzendorff ar fi solicitat din nou mediația anglo-olandeză mai ales că Rusia se arăta nemulțumită de prestația lui Villeneuve¹²⁷. La 18/ 29 august lordul Harrington comunica de la Whitehall lui Rondeau că ambasadorul Cantemir l-a informat despre apropiata sa audiență de plecare la regele George al II-lea

în oastea curuților lui Francisc al II-lea Rákóczi, trecut în serviciul diplomatic al Franței și care a fost trimis împreună cu Repniski la mareșalul Münnich, cf. C. Dapontes, *op.cit.*, II, p. 377-378. Vezi și A. Vandal, *Une ambassade française...*, p. 327.

¹²³ *Sbornik...*, vol. 80, p. 322-324, doc. 159. Pentru mai multe amănunte privind încercările diplomației franceze de a atrage Suedia în război, combătute de cabinetul de la Londra, vezi și A. Vandal, *op.cit.*, p. 335-346.

¹²⁴ *Sbornik...*, vol. 80, p. 326-328, doc. 161; p. 329-330, doc. 162.

¹²⁵ Hurmuzaki, *Documente...*, supl. I, vol. I, p. 522, doc. DCCLXIII; Abbé Laugier, *Histoire des négociations pour la paix conclue à Belgrade, le 18 septembre 1739, entre l'Empereur, la Russie et la Porte Ottomane*, vol. II, Paris, 1768, p. 278-279.

¹²⁶ *Sbornik...*, vol. 80, p. 332, doc. 164: "they <=> ruși have received very lately a letter from the hospodar of Moldavia dated the 29-th of last month <id> s<type> (at which time he certainly was informed of the advantage the Imperialists had gained over the Turks), by which he seems desirous to see a new negotiation set on foot to put an end to the war".

¹²⁷ *Sbornik...*, vol. 80, p. 343-345, doc. 171; scrisoarea lui Rondeau către Robinson din 12/ 23 august 1738 exprima nedumerirea celui dintâi la afirmațiile că imperialii ar dori și ei mediația anglo-olandeză în timp ce Fawkenor raporta că marele vizir era doar în legătură cu ambasadorul Villeneuve, având, desigur, asentimentul Vienei, cf. British Library, Add. Mss. 23802, f. 46-48.

și de faptul că Franța va numi ca reprezentant al ei la St. Petersburg pe François Marie de Villers la Faye, conte de Vaulgrenant¹²⁸. Ostermann a comunicat lui Rondeau oferta de pace a turcilor, transmisă prin Villeneuve, în principal așteptând de la ruși retrocedarea fortărețelor Kinburn și Oçakov cu păstrarea Azovului, iar de la austrieci anumite ajustări teritoriale ale prevederilor din tratatul de la Passarowitz și recunoașterea tânărului Rákóczi ca principe al Transilvaniei; rezidentul englez de la St. Petersburg își exprima scepticismul în raportul adresat lordului Harrington la 22 august/ 2 septembrie asupra acceptării unor atari condiții de către Curțile rusă și veneză. Aceleași condiții, conținând în plus prevederea ca rușii să dărâme fortificațiile Azovului, erau transmise de Villeneuve mareșalului Münnich, în cursul lunii septembrie, în timp ce miniștrii țarinei începeau să-și exprime dezamăgirea față de slabele rezultate obținute de mareșalii Münnich și Lascy în cursul campaniilor din vara lui 1738. Totodată francezii definitivaseră numirea lui Vaulgrenant ca rezident la St. Petersburg cu misiunea - printre altele - de a cultiva pe ruși în detrimentul anglo-olandezilor¹²⁹. De aceea tratativele de pace au continuat de ambele părți, dar înregistrându-se slabe și puține rezultate. Turcii au insistat în cererile lor și au însărcinat pe domnul Moldovei să trimită la Kiev la 8/ 19 octombrie pe Petru Duca, pârălăbul de Soroca, ca să prezinte ultima lor ofertă de pace mareșalului Münnich, generalului Rumianțev și diplomatului Nepluiev, consilier privat al țarinei. În esență emisarul moldovean nu făcea decât să repete condițiile oferite mai înainte prin Villeneuve, la care Münnich a răspuns negativ la 9/ 20 octombrie neacceptând îndeosebi, dărâmarea fortificațiilor cetății Azov¹³⁰. Peste trei zile, la 12/ 23 octombrie, consilierul Nepluiev scria în termeni destul de vagi lui Grigore al II-lea Ghica că Ostermann a răspuns, printr-o scrisoare ambasadorului Villeneuve și printr-o alta adresată marelui vizir, la ofertele de pace, scrisori încredințate emisarului Repniski trimis din nou la Constantinopol¹³¹. De data aceasta ofițerul rus a fost lăsat să treacă mai departe de către domnul Moldovei, fiind așteptat în capitala Imperiului otoman înainte de 25 octombrie/ 5 noiembrie¹³²; rușii nu renunșaseră la cetatea Azov dar promiteau să nu construiască o flotă de război în Marea de Azov; la 5/ 16 decembrie, kehaia lui Yaya pașa, însoțitorul lui Repniski, sosește la Constantinopol, deoarece emisarul rus s-a îmbolnăvit de ciumă la Adrianopol unde a și murit la 2/ 13 ianuarie 1739¹³³. Condițiile de pace oferite de ruși prevedeau în mod explicit retrocedarea fortărețelor Oçakov și Kinburn, de altfel părăsite de trupele lui Münnich și ale căror fortificații fuseseră rase de vremelnicii ocupanți¹³⁴.

În ceea ce privește negocierile cu imperialii, acestea băteau pasul pe loc, marele vizir comunicând lui Villeneuve la 25 noiembrie că dacă Viena nu acceptă condițiile lor, turcii vor face pacea cu arma în mână. Emisarul imperial, dragomanul Nikolas Theyls,

¹²⁸ *Sbornik...*, vol. 80, p. 345, doc. 172.

¹²⁹ *Ibidem*, p. 347-349, doc. 174; p. 356-359, doc. 179 (raport al lui Rondeau către lordul Harrington din 9/ 20 septembrie 1738).

¹³⁰ Hurmuzaki, *Documente...*, supl. I, vol. I, p. 529-532, doc. DCCLXXI și DCCLXXII; Al. A. Vasilescu, *Oltenia sub austriaci*, p. 192.

¹³¹ Hurmuzaki, *Documente...*, p. 532-533, doc. DCCLXXIII; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 429.

¹³² Hurmuzaki, *Documente...*, supl. I, vol. I, p. 534, doc. DCCLXXIV.

¹³³ *Ibidem*, p. 539, doc. DCCLXXXI; N. Iorga, *Acte și fragmente...*, I, p. 358; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 429; Al. A. Vasilescu, *op.cit.*, p. 193.

¹³⁴ Hurmuzaki, *ibidem*.

olandez trecut în serviciul austrieilor, însoțit de la Viena de secretarul lui Villeneuve, era așteptat la Constantinopol cu o scrisoare din partea contelui Zinzendorff către vizir din 6 noiembrie. Prin aceasta imperialii împuterniceau pe comandantul suprem al trupelor lor, ducele Francisc de Lorena, ginerele împăratului, cu depline puteri în negocierea păcii, urmând a ceda teritoriul cucerit de turci în Oltenia și să dărâme fortificațiile ce apărau Orșova nouă¹³⁵. Dar insuccesele aliaților din timpul campaniilor întreprinse în vara lui 1738 au determinat pe turci să devină mai inflexibili, ba chiar să-și mărească pretențiile. Poarta dorea să intre din nou nu numai în stăpânirea Olteniei, întregi, dar și a Belgradului și Timișoarei și chiar a Ungariei și Transilvaniei iar de la ruși cerea fără obiecții și retrocedarea Azovului; Villeneuve a replicat marelui vizir la 10 decembrie că aceste pretenții sunt irealiste și exagerate și a trimis curieri la Viena și St. Petersburg la 18 decembrie spre a le comunica întristătoarele rezultate¹³⁶. Din pricina inflexibilității turcilor, negocierile au intrat în impas. Între timp s-a produs o modificare și în poziția Angliei și a Olandei față de mediația de pace. La 2/ 13 noiembrie ducele de Newcastle a comunicat de la Whitehall ambasadorului Fawkener că deoarece Poarta a primit cu mare răceală oferta de mediație a puterilor maritime, întreținând relații strânse doar cu reprezentantul Curții de la Versailles, ce se considera a fi acceptat deopotrivă de împărat și de țarină, regele George al II-lea, a socotit umilitor pentru Anglia de a mai continua o mediație ce apărea indezirabilă și de aceea lui Fawkener i s-a interzis ori și ce acțiune; într-un mod similar au procedat și Statele Generale ale Olandei care au oprit, la rândul lor, pe ambasadorul Calkoen de a mai purta negocieri¹³⁷. Hotărârea regelui a fost comunicată tot de la Whitehall de către lordul Harrington lui Rondeau la 3/ 13 noiembrie, cu însărcinarea de a fi transmisă țarinei și miniștrilor ei¹³⁸. La 2/ 13 decembrie confirmând primirea înștiințării despre încetarea mediației puterilor maritime, Rondeau comenta totodată față de lordul Harrington acțiunea diplomatică a Imperiului habsburgic care, încolțit de turci și slăbit de război, a hotărât să pună capăt în mod oficial conflictului cu Franța, Spania și Sardinia pentru succesiunea la coroana Poloniei¹³⁹, transformând armistițiul încheiat în 1735 în pace definitivă. Astfel la 18 noiembrie a fost semnat între foștii beligeranți tratatul de la Viena prin care Stanislas Leszczyński renunța definitiv la coroana Poloniei, primind în schimb de la imperiali ducatul Lorenei, pe care l-a guvernat până la moarte (1766); ducele Francisc de Lorena, ginerele împăratului Carol al VI-lea, a căpătat în compensație ducatul Toscanei, a cărui guvernare devenise vacantă prin stingerea familiei de Medici iar Spania a primit de la austrieci Neapole, Sicilia și insula Elba, transformate în regatul Neapolului și a celor două Sicilii, cârmuit de regele Don Carlos, fiul lui Filip al V-lea; în sfârșit Franța a întărit *Pragmatica Sancțiune* recunoscând pe Maria Tereza ca moștenitoare a lui Carol al

¹³⁵ C. Dapontes, *op.cit.*, II, p. 159, 172; Hurmuzaki, *Documente...*, VI, p. 523, doc. CCLXLVII; Al. A. Vasilescu, *op.cit.*, p. 193.

¹³⁶ La 28 oct./ 8 nov. ambasadorul Fawkener scria din Constantinopol ducelui de Newcastle raportându-i dificultățile înregistrate în procesul de pace datorită problemei stabilirii hotarelor dintre imperiali, ruși și otomani în Banat și Ucraina care ar putea determina negocieri de pace separate precum și pretențiile Porții de a i se retroceda Belgradul și Timișoara, cf. British Library, Add. Mss. 23802, f. 224; Hurmuzaki, *Documente...*, VI, p. 534-535, doc. DCCLXXVII; supl. I, vol. I. p. 534, doc. DCCLXXV.

¹³⁷ *Sbornik...*, vol. 80, p. 381-383, anexă la doc. 189.

¹³⁸ *Ibidem*, p. 380-381, doc. 189.

¹³⁹ *Ibidem*, p. 396-397, doc. 196.

VI-lea¹⁴⁰. Rusia a fost nemulțumită de încheierea acestei păci care apropia Curtea din Viena de Franța și lăsa mână liberă ambasadorului Villeneuve să devină mediator exclusiv al păcii cu Imperiul otoman - sublinia Rondeau - și de aceea ambasadorul țarinei pe lângă imperiali, Ludwig Kazimierz Lancziński de Lanczyn, a fost însărcinat să subscrie doar articolele tratatului privind Polonia, în calitate de aliat al lui Carol al VI-lea¹⁴¹. La aflarea veștii renunțării puterilor maritime de a media pacea la 9/ 20 decembrie, comunicată lui Biron și Ostermann de către Rondeau, miniștrii țarinei au blamat Curtea din Viena pe care au socotit-o vinovată de a nu-i fi ținut la curent cu negocierile purtate cu turcii, ei considerând prieteni adevărați doar pe gele Angliei și Statele Generale ale Olandei¹⁴².

ENGLISH EASTERN POLICY BETWEEN 1733 - 1739

II. ENGLAND AND THE AUSTRIAN-RUSSIAN-TURKISH WAR

(1736-1739)

Abstract

Upon getting aware of France's attempts to mediate the peace between the Turks and their adversaries, the Russian authorities requested that the English Embassy in Sankt Petersburg send a messenger to the Ottoman Porte in order to settle the issue of the English-Dutch mediation. This mission was devolved upon Dr. John Bell, secretary at the Embassy, who left Sankt Petersburg on 6/ 17 December 1737, crossed Moldavia, where he enjoyed a warm welcome by Prince Grigore II Ghika, and, after a making detour in Bender, reached his destination on 28 January/ 8 February 1738. The efforts of ambassadors Fawkeners and Calkoen to clarify the position of the Porte's officials were checked off by the duplicatory policy of Grand Vezir Yagen Pasha, who concealed his preference of the French peace mediation by Marquis of Villeneuve over the English-Dutch. Disheartened by the failure of his exploratory mission, Bell returned to Russia on

¹⁴⁰ Amănunte la G. Boyé, *Stanislas Leszczyński et le troisième traité de Vienne*, Nancy, 1898; P. Muret, *La prépondérance anglaise*, p. 208-209; G. Zeller, *Les temps modernes... în Histoire des relations internationales*, III₂, p. 190-191.

¹⁴¹ *Sbornik...*, vol. 80, p. 397, doc. 196.

¹⁴² *Ibidem*, p. 399-401, doc. 198. Fawkeners scria din Constantinopol lui Rondeau, la 10/ 21 dec. 1738, că ambasadorul Villeneuve va expedia în secret un curier la St. Petersburg, care potrivit afirmațiilor diplomatului englez, ar pleda pentru asocierea Marii Britanii la tratativele de pace, dând astfel posibilitate Franței să manevreze în negocieri cu mai multă prudență și răspundere, cf. British Library, Add. Mss. 23802, f. 298-299.

17/ 28 May 1738. With a view to obtaining the best possible peace terms, the Turks launched a major offensive at the Danube and in the region of Orsova, backing up the claims over the Principality of Transylvania by pretender Joseph Rákóczi. Despite the fact that the pretender failed in his attempts, fell ill with malaria, and died at Cernavoda on 30 October/ 10 November 1738, the Ottomans registered a series of successes in Oltenia and the Serbian Banat, and annihilated all the war efforts of the Austrians. On the other hand, the Russians registered a series of failures in Crimea and in the North-Pontic Ukrainian steppe, which made them more inclined to consider the offer of peace mediation by English-Dutch. The Austrians in their turn felt inclined to accept it, on condition that it should be conjugated with that of France, a fact rejected both by the Ottomans, who greatly disliked the maritime powers' interference with the conflict, and by the government in London and the General States of Holland, who deemed humiliating their position of co-associates of France in the mediation.

CRONICARI ITALIENI DESPRE REPERCUSIUNILE MARII INVAZII MONGOLE DIN 1241-1242 ASUPRA ROMÂNILOR

VICTOR SPINEI

După ce Asia Centrală și Septentrională au fost supuse în urma unor campanii fulminante, noul imperiu al stepelor creat de mongoli și-a continuat expansiunea împotriva tuturor vecinilor pentru a-și extinde și mai mult anexiunile teritoriale. Aspirația la hegemonia asupra întregului spațiu terestru a devenit un precept ideologic primordial al descendenților lui Gingis-han, doctrină care nu a rămas doar o simplă formulare teoretică conjuncturală, ci a fost aplicată practic în modul cel mai consecvent¹.

Pregătindu-se minuțios și plurivalent, în anul 1236 hoardele mongole au declanșat o campanie de o anvergură fără precedent asupra popoarelor din răsăritul și centrul Europei, extinsă pe parcursul a circa șase-șapte ani. Primele sale victime au fost triburile din bazinul Volgăi, urmând supunerea cumanilor și a cnezatelor rusești. În iarna din 1240-1241 armatele mongole au fost masate în cnezatele din sud-vestul Rusiei în vederea continuării ofensivei asupra Europei Centrale. Principalul obiectiv vizat de atacatori era Regatul ungar, ale cărui teritorii din Câmpia Pannonică, cu suprafețe plane propice nomadismului ecvestru și pășunatului extensiv, constituiau o atracție deosebită pentru un neam cu predilecție particulară pentru creșterea animalelor².

¹ E.Voegelin, *The Mongol Orders of Submission to European Powers, 1245-1255*, în "Byzantion", XV, 1940-1941, p.378-413; G.Vernadsky, *A History of Russia*, III, *The Mongols and Russia*, New Haven, 1953, p.92-99.

² G.Strakosch-Grassmann, *Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241 und 1242*, Innsbruck, 1893; G. Soranzo, *Il Papato, l'Europa cristiana e i Tartari*, Milano, 1930, p.42-76; A.Sacerdoțeanu, *Marea invazie tătară și sud-estul european*, București, 1933; R.Grousset, *L'empire mongol (Ire phase)*, Paris, 1941, p.295-301; B.Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223-1502*, ed. a 2-a, Wiesbaden, 1965, p.16-26; J.J.Saunders, *The History of the Mongol Conquest*, Londra, 1971, p.73-89; *Татаро-монголы в Азии и Европе*, ed. a 2-a S.L.Tikhvinskij, Moscova, 1977, p.192-198 (L.V.Čerepnin), 210-227 (V.T.Pashuto); J.Chambers, *The Devil's Horsemen. The Mongol Invasion of Europe*, Londra, 1979, p.85-113; I.Vásáry, *Az Arany Horda*, Budapesta, 1986, p.50-80; D.Morgan, *The Mongols*, Oxford-New York, 1987, p.136-141; L. de Hartog, *Genghis Khan, Conqueror of the World*, Londra, 1989, p.164-181; J.-P.Roux, *Histoire de l'Empire Mongol*, Paris, 1993, p.285-304; J.Giessauf, *Abriss der politisch-militärischen Geschichte der Mongolen. Von den Anfängen Tschinggis Khans bis zum Ende des Westfeldzuges 1242*, în Johannes von Piano Carpine, *Die Mongolengeschichte*, ed. J.Giessauf, Graz, 1995, p.10-19; V.Spinei, *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX-XIII*, Iași, 1999, p.381-422.

Atât Transilvania, inclusă atunci în Regatul arpadian, cât și regiunile extracarpătice locuite de români, care s-au aflat în calea direcției de pătrundere a mongolilor spre vest, au fost confruntate în mod nemijlocit cu avatarurile invaziei³.

Ecoul pătrunderii tumultuoase a călăreților stepei s-a propagat în nuanțe și tonalități diverse în scrierile vremii atât în Orient cât și în Occident⁴. O proiecție relativ estompată a acestui eveniment se înregistrează în cronicistica italiană, în pofida nivelului său mai evoluat în comparație cu acela din majoritatea statelor europene medievale. După opinia noastră acest fapt își are o dublă explicație. Pe de o parte, invazia mongolă nu a afectat direct Peninsula Apeninică, iar, pe de altă parte, scena ei politică era învolburată de confruntările unor centre din jumătatea sa nordică cu Friedrich II de Hohenstaufen, ca și de acutizarea controverselor dintre Papalitate și Imperiu. Scaunul Apostolic își concentra persuasiv energiile pentru a diminua la minimum prestigiul împăratului german⁵. Semnificativă în acest sens este împrejurarea că în momentele tensionate ale concentrării armatelor mongole la hotarele Poloniei și Ungariei, deci chiar în preziua declanșării previzibile a atacului, papa Grigore IX împuternicea în februarie 1241 pe subdiaconul și capelanul său Ioan de Civitella de a predica cruciada împotriva lui Friedrich II în Regatul arpadian⁶.

Datele consemnate în cronicile și analele italiene despre repercusiunile invaziei mongole asupra românilor sunt în mod firesc și mai rare. Supuși vreme îndelungată ingerințelor migrațiilor triburilor turcice târzii, românii se aflau într-o etapă de organizare politico-militară încă incipientă, ceea ce nu era de natură să suscite interesul cercurilor aulice și cronicărești de pe continent. Cu toate acestea, anumite secvențe ale derulării invaziei mongolilor în teritoriile locuite de ei au fost menționate în mod succint în câteva izvoare narrative italiene. Întrucât ele nu s-au bucurat până în prezent decât de o

³ A.Sacerdoțeanu, *Guillaume de Rubrouck et les Roumains au milieu du XIIIe siècle*, în "Mélanges de l'École Roumaine en France", 1929, 2, p.274-279, 327-330; A.Decei, *L'invasion des Tatars de 1241/1242 dans nos régions selon la Djami ot-Tevarikh de Fäzl ol-lah Rāšid od-Din*, în RRH, XII, 1973, 1, p.101-121; P.F. Parasca, *Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства*, Chișinău, 1981, p.25-31; Al.Gonța, *Românii și Hoarda de Aur, 1241-1502*, München, 1983, p.42-67; V.Spinei, *Moldavia in the 11th-14th Centuries*, București, 1986 p.111-115; Ș.Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea între cruciată și Imperiul mongol*, București, 1993, p.94-101.

⁴ G.A.Bezzola, *Die Mongolen in abendländischer Sicht (1220-1270)*, Berna-München, 1974; Ch.W.Connell, *Western Views of the Tartars, 1240-1340* (A thesis submitted to the Graduate School of Rutgers University, New Brunswick, New Jersey, 1969), Ann Arbor, Michigan, 1977; A.Klapprogge, *Ursprung und Ausprägung des abendländischen Mongolenbildes im 13. Jahrhundert. Ein Versuch zur Ideengeschichte des Mittelalters*, Wiesbaden, 1993; F.Schmieder, *Europa und die Fremden. Die Mongolen im Urteil des Abendlandes vom 13. bis in das 15. Jahrhundert*, Sigmaringen, 1994; *Die Mongolen in Asien und Europa*, ed. S.Conermann, J.Kusber, Frankfurt am Main, 1997; Al.Yourtchenko, *Ein asiatisches Bilderrätsel für die westliche Geschichtsschreibung: Ein unbekanntes Werk aus dem 13. Jahrhundert (Der "Tschingis Khan-Roman")*, în "Zentralasiatische Studien", 28, 1998, p.45-85.

⁵ E.Kantorowicz, *Kaiser Friedrich der Zweite*, Düsseldorf-München, 1964, p.503 și urm. (reproducere fotomecanică după ed. a 4-a din 1936); D.Abulafia, *Frederic II: a medieval emperor*, Londra, 1988, p.164 și urm.; B.Roberg, *Der Konzilsversuch von 1241*, în "Annuario Historiae Conciliorum", 24, 1992, 2, p.286 și urm.

⁶ *Monimenta Germaniae Historica* (în continuare se va cita MGH), *Epistolae saeculi XIII e regestis pontificum Romanorum selectae*, I, ed. C.Rodenberg, Berolini, 1883, p.707.

atenție limitată în istoriografie, considerăm util să revenim cu anumite precizări asupra acestor date.

Nu ne vom referi în rândurile de mai jos decât cu totul tangențial la însemnările pline de substanță ale lui Ruggiero (Rogerius), călugăr originar din localitatea Torre Maggiore din Apulia, care în momentul atacului hoardelor conduse de Batu-han se afla într-o misiune cu caracter confesional la episcopia din Oradea. Memoriile sale reprezintă unul din izvoarele cele mai consistente și sugestive asupra ravagiilor incursiunilor, dat fiind că a avut ocazia să le constate în modul cel mai direct, drept urmare a experienței sale nefaste ca prizonier al mongolilor vreme de aproape un an, când și-a însoțit stăpânii prin Ungaria și Transilvania distruse și înrobite⁷. Cvasiignorarea în acest cadru a mărturiilor lui Rogerius își are rațiunea atât în faptul că textul său a mai constatat obiectul mai multor prospectări⁸, cât și pentru că în el românii nu apar menționați *expressis verbis*, deși este posibil ca, atunci când călugărul din Apulia vorbea despre locuitorii din Crișana și Transilvania, să-i fi avut în vedere pe aceștia.

Românii sunt nominalizați însă, precum aminteam mai sus, de câțiva cronicari italieni care și-au redactat lucrările la mai multe decenii după consumarea evenimentelor fierbinți provocate de armatele lui Batu-han. Ne referim în acest sens la Tholomeus din Lucca, Marino Sanudo cel Bătrân și Paulinus din Veneția, cărora li s-a alăturat și flamandul Jehan Le Long din Ypres.

Unele din mărturiile cronicarilor menționați au fost semnalate și comentate succint în literatura istorică românească și străină mai veche sau mai recentă. Astfel, textul lui Marino Sanudo i-a fost cunoscut încă lui Dimitrie Cantemir (1673-1723), care l-a utilizat în două din lucrările sale întocmite în timpul exilului în Rusia: *Historia Moldo-Vlachica*, redactată în limba latină la scurt timp după refugiul din Moldova din 1711⁹, și *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, o variantă românească consistentă augmentată a celei dintâi, la care a lucrat în ultima parte a vieții, fără să reușească să o

⁷ Rogerii *Carmen miserabile*/Rogerius, *Cântecul de jale*, ed. G.Popa-Lisseanu (*Izvoarele istoriei românilor*, V), București, 1935; Rogerii *Carmen miserabile*, ed. L.Ju asz, în *Scriptores Rerum Hungaricarum*, II, Budapesta, 1938, p.543-588; Rogerius, în *A tatárjárás emlékeze e*, ed. T.Katona, Gy.Györffy, J.Szűcz, Budapesta, 1981, p.111-152; Rogerius von Torre Maggiore, *Klagenlied*, ed. H.Göckenjan, în *Der Mongolensturm. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen. 1235-1250*, ed. H.Göckenjan și J.R.Sweeney (*Ungarn Geschichte*, 3), Graz-Viena-Köln, 1985, p.127-223.

⁸ I.Schiopul, *Invaziunea tătarilor din 1241. I. Rogerius și invaziunea*, în "Dacia istorică", 1938, 1, p.19-27; idem, *Țările românești înainte de secolul al XIV-lea*, București, 1945, p.88-96; G.Popa-Lisseanu, *Românii în izvoarele istorice medievale*, București, 1939, p.198-212; A.Decei, «Canesii» călugărului Rogerius, în *Omăgiu lui Ioan Lupaș la împlinirea vârstei de 60 de ani, august 1940*, București, 1943, p.211-220; R.Schilling, *Cu privire la cele mai vechi informații scrise despre cnejii români*, în "Apulum", VIII, 1970, p.41-49; H.Göckenjan, *Vorbemerkungen*, în Rogerius von Torre Maggiore, *ed.cit.*, p.129-138, M.Popan, *Zur Erwähnung der Rumänen in den Quellen über den grossen Mongoleneinfall*, în "Siebenbürgische Semesterblätter", 2, München, 1988, 2 (=Themenheft "Mongolensturm 1241", ed. H.Zimmermann), p.169-172.

⁹ Dimitrie Cantemir, *Historia Moldo-Vlachica/Istoria moldo-vlahi a*, în idem *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus și Historia Moldo-Vlachica*, ed. D.Slușanschi (=Opere complete, IX, 1, coord. V.Câdea), București, 1983, p.400-401.

termine integral¹⁰. În pofida familiarizării depline cu limbile clasice, cărturarul moldovean – primul reprezentant al scrisului istoric românesc de anvergură continentală – nu redă tocmai exact sensul expunerii cronicarului din Veneția, pentru că nu i-a cunoscut în mod direct opera, ci prin intermediul lui Ioannes Cluverius.

Fără a fi interesat în mod special de ofensiva apuseană a mongolilor, ci urmărind accepiunea câtorva vechi toponime din cronicile armene, orientalistul Aurel Decei (1905-1976) a citat tangențial unele considerații ale lui Paulinus din Veneția¹¹, dar nu le-a asociat aceloră datorate concitadinului său, Marino Sanudo, de altfel întocmai ca și Alexandru Gonța (1918-1977), autorul unei întinse lucrări despre raporturile românilor cu Hoarda de Aur¹², bogat documentată, dar cu surprinzătoare carențe în ceea ce privește discernământul critic. În schimb, textul lui Sanudo, ca și cel al lui Ioannes Longus de Ypra (Iprensis, Iperius), au fost incluse în cuprinzătoarea colecție de excerpte din izvoarele referitoare la istoria Ungariei arpadiene, publicată în ultimii ani ai perioadei interbelice de Albin Francisc Gombos (1873-1938)¹³, ceea ce a facilitat intrarea lor într-un circuit științific mai larg. În istoriografia maghiară informațiile lor au fost folosite, între alții, de către György Székely¹⁴ și György Györffy¹⁵, iar în cea românească de către Ștefan Pascu¹⁶, succedat de Géza Bakó¹⁷, Mircea Dogaru¹⁸, Ioan Aurel Pop¹⁹ etc.

Într-un volum sintetic, tipărit postum, în care prospecta istoria românilor până în momentul cristalizării statelor medievale, Petre P.Panaiteșcu (1900-1967) valorifica

¹⁰ Idem, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, ed. Gr.G.Tocilescu, București, 1901, p.447-448 și 465 (unde se pretinde că vlahii/Olachi împreună cu secuii ar fi zădărnicit trecerea tătarilor prin munți în 1236/1237, ceea ce l-ar fi determinat pe Batu-han să găsească o altă cale de pătrundere spre Ungaria).

¹¹ A Decei, *Românii din veacul al IX-lea până în al XIII-lea în lumina izvoarelor armenesti*, în AIINC, VII, 1936-1938, p.446 (studiu retipărit în idem, *Relații româno-orientale*, red. M.D.Popa, București, 1978, paragraful în discuție la p.36).

¹² Al.Gonța, *op.cit.*, p. 51.

¹³ *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, ed. A.F.Gombos, II, Budapesta, 1937, p.1331-1332 (Johannes Longus de Ypra (Iprensis, Iperius), *Chronica monasterii s. Bertini*) și 1558 (Marino Sanudo (Marinus Sanutus), dictus Torsello, *Historia Hierosolymitana*).

¹⁴ Gy.Székely, *Magyarország története a honfoglalástól Mohácsig*, în *Magyarország története*, I, red. E.Pamlényi și Gy.Székely, Budapesta, 1964, p.81 (unde, chiar dacă nu se specifică sursele referitoare la conlucrarea secuilor și românilor din 1241, ele sunt lesne de intuit).

¹⁵ Gy.Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, II, Doboka, Erdélyi Fehér, Esztergom, Fejér, Fogaras, Gömör és Győr megye, Budapesta, 1987, p.450.

¹⁶ Șt.Pascu, în *Istoria României*, II, red. A.Oșteea, M.Berza, B.T.Câmpina, Șt.Pascu, Șt. Ștefănescu, București, 1962, p.120; idem, *Voievodatul Transilvaniei*, I, ed. a 2-a, Cluj, 1972, p.114 și 160.

¹⁷ G.Bakó, *Invazia tătarilor din anul 1241 în sud-estul Transilvaniei*, în "Culegere de studii și cercetări" (Muzeul Regional Brașov), I, 1967, p.117.

¹⁸ M.Dogaru, în *Istoria militară a poporului român*, I, *Din cele vechi timpuri până în secolul al XIV-lea*, București, 1984, p.319.

¹⁹ I.A.Pop, *Voievodatul Transilvaniei și părțile vestice în sec. XII-1541*, în *Istoria României. Transilvania*, I, coord. A.Drăgoescu, Cluj-Napoca, 1997, p.454, 461 și 542; idem, *Istoria Transilvaniei medievale de la etnogeneza românilor până la Mihai Viteazul*, Cluj-Napoca, 1997, p.166.

doar textul lui Marino Sanudo cel Bătrân²⁰. În schimb, în pofida familiarizării cu literatura medievală românească, istoricul rus I.O.Knjazkij, care a profesat o vreme și la Chișinău, nu a avut în vedere decât cronica cărturarului din Țările de Jos²¹.

În ceea ce ne privește, ocupându-ne de efectele marii invazii mongole asupra spațiului carpato-dunărean, am luat în considerație și referințele din operele celor trei cronicari italieni și flamanzi amintiți mai sus²². De curând, revenind într-un mod mai puțin lapidar asupra acestei probleme, am relevat mențiunea anterioară asupra românilor și secuilor din *Analele* lui Tholomeus / Ptolomaeus din Lucca²³. Lucrările acestui dominican italian i-au fost cunoscute și lui Adolf Armbruster²⁴, dar atunci când s-a oprit asupra episodului fortificării trecătorilor carpatine de către români și secuia a citat doar mărturiile lui Jehan din Ypres și Marino Sanudo²⁵.

Rolul militar al românilor în confruntarea cu mongolii a fost pus în evidență în mod nuanțat într-o recentă lucrare monografică datorată lui Șerban Papacostea, unde se prezintă și traducerea unui paragraf sugestiv în acest sens din cronica franciscanului Paulinus din Veneția²⁶, sesizându-se totodată complementaritatea informațiilor sale cu acelea din *Historia ecclesiastica* a lui Ptolomeus Luccensis / Tholomeus din Lucca²⁷. Cât despre cronica lui Marino Sanudo cel Bătrân, aceasta a fost explorată și de alți istorici români, dar numai pentru a-i releva sugestiile privind politica economică și militară occidentală preconizată în Levant²⁸.

*

Cel dintâi cronicar italian ale cărui mărturii ne suscită interesul în acest context, Tholomeus / Bartholomeus / Ptolomaeus, din familia Fiadoni, s-a născut în 1236 la Lucca, la est de Firenze. Optând pentru Ordinul dominican, a devenit un discipol apropiat al lui Thomas (Thommaso) d'Aquino. Pe lângă orașul natal, responsabilitățile

²⁰ P.P.Panaiteescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p.264; idem, *Einführung in die Geschichte der rumänischen Kultur*, trad. C.A.Alioth, București, 1977, p.228.

²¹ I.O.Knjazkij, *Славяне, волахи и кочевники Днестровско-Карпатских земель (конец IX-сер. XIII вв.)*, Kolomna, 1997, p.223-224.

²² V.Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, București, 1982, p.161 și 180, nota 34; *Ibidem*, ed. a 2-a, Chișinău, 1994, p.113 și 147, nota 138; p.200 și 221, nota 36; idem, *Moldavia...*, 1986, p.113; idem, *Ultimele valuri migratoare de la nordul Mării Negre și al Dunării de Jos*, Iași, 1996, p.217.

²³ Idem, *Marile migrații...*, p.408-410.

²⁴ A.Armbruster, *Der Donau-Karpatenraum in den mittel- und westeuropäischen Quellen des 10.-16. Jahrhunderts. Eine historiographische Imagologie*, Köln-Viena, 1990, p.73, nota 135 și p.106, nota 13.

²⁵ *Ibidem*, p.71, nota 131.

²⁶ Ș.Papacostea, *Românii...*, p.137-138.

²⁷ *Ibidem*, p.110, nota 79.

²⁸ G.I.Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929, p.248, 254, 260, 293, 294; idem, *Le conseil du roi Charles. Essai sur l'internationale chrétienne et les nationalités à la fin du Moyen Âge* (extras din RHSEE, XIX, 1942, 2), București, 1942, p.31; idem, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, München, 1969, p.232, 236, 266, 267, 296; V.Ciociltan, *Mongolii și Marea Neagră în secolele XIII-XIV. Contribuția Cinghizhanizilor la transformarea bazinului pontic în placă turnantă a comerțului euro-asiatic*, București, 1998, p.66, 77, 79, 94, 95, 111, 112, 126; O.Cristea, *Relansarea politicii venețiene în spațiul egeano-pontic (1310-1332)*, în SMIM, XVIII, 2000, p.27-44.

profesionale l-au obligat să-și desfășoare activitatea, între altele, la Roma, Firenze, Neapole, călătorind totodată în sudul Franței, unde a locuit mai multă vreme la Avignon. Spre vârsta senectuții a urcat în ierarhia ecleziastică până la rangul de episcop, primind dioceza de la Torcello din laguna Veneției, unde a și murit în anul 1327²⁹. În primii ani ai secolului al XIV-lea s-a preocupat de elaborarea unor *Anale*, care au avut două variante, foarte apropiate între ele. Cea dintâi – A – a fost redactată în perioada 1303-1307 (mai probabil între 1303/1304 și 1305), iar cealaltă – B – în intervalul 1303-1309 (mai probabil între 1305/1306 și 1308)³⁰. Ambele s-au păstrat în manuscrise datând din secolul al XIV-lea, aflate la Lucca, la Archivio di stato (A) și Biblioteca publica (B), și în alte câteva manuscrise ulterioare³¹.

Între evenimentele atribuite anului 1230, *Analele* menționează ocuparea de către tătari a “părților orientale”, după care și-au divizat ostile pentru a ataca Ungaria și Polonia, pătrunzând și în Rusia spre litoralul mării Pontului, apoi au traversat munții Riffei, numiți de unguri Păduri (*Silvae*). Devastarea Ungariei și Poloniei s-ar fi făcut fără să se țină seama de sexul și vârsta locuitorilor, dar disensiunile izbucnite în propria tabără i-ar fi determinat să se retragă. După plecarea lor, popoarele din Pannonia care locuiau în preajma Pădurilor – *Olleraci* și *Siculi* – au primit misiunea de a fortifica pasurile montane, pentru a nu permite o viitoare penetrare a lor: *Anno Domini MCCXXX. Tartari occupatis orientalibus partibus, ut Martinus refert et in Gestis Germanorum scribitur, et crudeliter subactis in duo agmina se dividentes unum Ungariam et Poloniam intravit ex parte Ruscie circa ripam maris Pontici, transeuntesque montes Riffeos, quos hodie Ungari Silvas vocant, Ungariam et Poloniam vastant, nulli parcentes sexui vel etati; tandem discordia inter eos orta retrocedunt; post quorum recessum gentes populiue Pannonie, qui prope dictas inhabitant Silvas, Olleraci videlicet et Siculi, adhibuerunt curam, ut ulterius ad nos transire non possint*³².

Etnonimele *Olleraci* și *Siculi*, atestate în varianta A a lucrării, îi nominalizează fără îndoială pe români și pe secui³³. *Olleraci* reprezintă o transcriere eronată a formei *Ollaci* făcută de un copist nefamiliarizat cu realitățile etnice din spațiul carpato-dunărean. De altfel, în varianta B a *Analelor* etnonimul este redat mai corect: *Oll'aci*³⁴.

Așa cum singur relevă, Tholomeus și-a preluat informațiile dintr-o cronică a lui Martinus [din Troppau = Oppaviensis sau Polonus] și dintr-o așa-numită *Gesta Germanorum*³⁵. O confruntare cu textul lui Martinus arată că aprecierea cărturarului dominican este valabilă doar pentru prima parte a pasajului în discuție. În lucrarea sa, Martinus amintește de ocuparea “părților orientale” de tătari și de invadarea Ungariei și

²⁹ K.Krüger, *Des Ptolomäus Lucensis Leben und Werke*, Göttingen, 1874; B.Schmeidler, *Einleitung*, în Tholomeus von Lucca, *Die Annalen*, ed. a 2-a B.Schmeidler, în *MGH, Scriptores rerum Germanicarum*, NS, VII, Berlin, 1955, p.VII-XXI. Pentru alte repere bibliografice, cf. și H.Rosmann, *B[artholom(a)eus] (Ptolomaeus) v. Lucca*, în *Lexikon des Mittelalters*, I, München-Zürich, 1980, col. 1495-1496.

³⁰ B.Schmeidler, *op.cit.*, p.XXVII.

³¹ *Ibidem*, p.XXXIV-XXXV.

³² Tholomeus von Lucca, *Die Annalen*, p.117.

³³ Forma *Olleraci* l-a derutat pe editorul *Analelor* dominicanului din Lucca – Bernhard Schmeidler –, care întrevedea în ea o deformare dintr-un toponim, oscilând în acest sens între Olmütz (Olomouc) din Moravia și între Valahia (*Ibidem*, p.117, nota 5).

³⁴ *Ibidem*, p.117, nota e.

³⁵ *Ibidem*, p.117.

Poloniei (*gens Tartarorum, occupatis orientalibus partibus et crudeliter subactis, in duo agmina se dividentes, Ungariam et Poloniam intraverunt*)³⁶, apreciere compilată cvasiintegral de Tholomeus din Lucca, care însă nu a mai preluat și celelalte amănunte despre invazie relativ la omorârea lui Koloman în Ungaria și a lui Heinrich II de Silezia, la ororile comise de agresori în Regatul ungar și la foametea atroce ce a generat cazuri de canibalism³⁷.

Tholomeus nu a reținut nici datarea evenimentelor adoptată de Martinus – 1239 –, oprindu-se în acest sens la anul 1230, ceea ce este evident eronat. În acel moment mongolii nu luaseră încă decizia fermă privind declanșarea campaniei asupra Europei, fapt ce avea să se întâmple de-abia la kuriltaiul organizat potrivit surselor persane în 1235³⁸ și a celor chineze cu un an înainte³⁹.

Prima frază din paragraful citat mai sus din opera cronicarului dominican prezintă similitudini certe nu numai în lucrarea lui Martinus din Troppau, ci și în relatarea despre invazia mongolă dintr-o cronică anonimă de la Mantua, plasată, ca și la Tholomeus, în anul 1230⁴⁰, ceea ce relevă că în acest sens s-au folosit surse comune.

Întrucât partea a doua a paragrafului nu se mai regăsește la Martinus din Troppau, s-ar deduce că acesta a fost împrumutat din *Gesta Germanorum*, despre care se presupune că i-ar fi fost accesibilă cronicarului italian în timpul unei călătorii întreprinse în Germania în anul 1301⁴¹. Citatele preluate din respectiva *Gesta* – neidentificată din câte știm – privesc perioada cuprinsă aproximativ între anul 1000 și 1278, ele referindu-se la aspecte generale ale istoriei Sfântului Imperiu și particulare ale spațiului austriac și ungar⁴². De altfel, chiar forma prin care ni s-a transmis numele românilor – *Oll'aci* – reflectă amprenta fonetismului maghiar și, în consecință, sursa de informare a celui care a alcătuit *Gesta Germanorum*. După cum este cunoscut, unul din etnonimele prin care cronicile și documentele latino-maghiare medievale îi nominalizau în mod frecvent pe români (pe lângă *Blaci*, *Blachi*, *Valachi*, *Valahi*, *Wolachi* etc.) a fost *Olaci*/*Olachi*/*Olahi*, derivând de la forma populară *oláh*⁴³.

³⁶ Martini Oppaviensis *Chronicon Pontificum et Imperatorum*, ed. L. Weiland, în *MGH, Scriptores* (în continuare se va cita *SS*), XXII, Hannoverae, 1872, p.472.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvaini, *The History of the World-Conqueror*, Translated from the text of Mirza Muhammad Qazvini by J.A. Boyle, I, Manchester, 1958, p.196, 199 și 268-269; Rashid al-Din, *The Successors of Genghis Khan*, ed. J.A. Boyle, New York-Londra, 1971, p.61 și 107-108.

³⁹ W. Abramowski, *Die chinesischen Annalen von Ögödei und Güyük – Übersetzung des 2. Kapitels des Yüan-shih*, în "Zentralasiatische Studien", 10, 1976, p.129.

⁴⁰ *Chronica pontificum et imperatorum Mantuana*, ed. G. Waitz, în *MGH, SS*, XXIV, Hannoverae, 1879, p.219: *Huius etiam tempore 1230, gens Tartarorum, subactis crudeliter orientalibus partibus, in duo agmina se dividentes, Ungariam et Poloniam intrantes, omnes in ore gladii trucidarunt et terras illas in solitudinem redierunt.*

⁴¹ B. Schmeidler, *op.cit.*, p.XVI, XXI și XXIV-XXV.

⁴² *Ibidem*, p.XXIV-XXV.

⁴³ N. Drăganu, *Românii în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii*, București, 1933, p.17-18 și *passim*; L. Gáldi, *Der Name der Rumänen in den lateinischen Urkunden Ungarn*, în A. Fekete-Nagy, L. Gáldi și L. Makkai, *Zur Geschichte der ungarländischen Rumänen bis zum Jahre 1400 auf Grund der neuesten Forschungen*, Budapest, 1941, p.44-49; A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, ed. a 2-a, București, 1993, *passim*.

Cărturarul dominican din Lucca se referă la invadarea Ungariei de către mongoli în alte două paragrafe ale *Analelor*, pe care, de asemenea, le încadrează greșit din punct de vedere cronologic: o dată în 1222⁴⁴, iar a doua oară în 1240⁴⁵. În pasajul aferent anului 1222, unde este citată drept sursă tot *Gesta Germanorum*, se evocă traversarea de către mongoli a munților Riphei și a hotarelor ungarilor, denumite *Silvae*, urmată de prădarea cu cruzime a Ungariei, nesocotindu-se sexul și vârsta locuitorilor: *Anno Domini MCCXXII. Tartari transeuntes Ripheos montes, ut in Gestis Germanorum continentur, et Ungarorum marchias, quos ipsi Sylvas vocant, Ungariam vastant, nemini parcentes sive sexui sive etati*⁴⁶.

Într-o altă operă a lui Tholomeus din Lucca dedicată istoriei bisericii din cele mai vechi timpuri până în anul 1312, elaborată probabil prin anii 1315-1316⁴⁷, marea invazie mongolă este prezentată în termeni cvasiidentici: *Tartari transeuntes Montes Riphaeos, qui dividunt Asiam majorem ab Europa, ut habes in nostra Tripartita Lib. II. Marchias Hungarorum, quas ipsi Sylvas vocant, totam Hungariam quasi vastant, nemini parcentes sive sexui, sive aetati, ut Historiae Germanorum tradunt*⁴⁸. Și în acest caz evenimentul este atribuit în mod greșit anului 1222, indicându-se și sursa de informare folosită, citată însă modificat – *Historia Germanorum* –, dar este clar că nu poate fi vorba decât tot de *Gesta Germanorum*.

Din această cronică sunt extrase și alte date asupra derulării mării invazii, plasate într-un capitol ulterior din *Historia ecclesiastica* și raportate din rațiuni nedeslușite anului 1231: *Tartari subjugatis Orientalibus partibus, ad Boreales, et Occidentales se conferunt, ut gesta Germanorum tradunt. Unde in duo se agmina dividentes, unum in Hungariam, et Poloniam intrat ex parte Russiae circa ripam maris Pontici, transeuntesque Montes Riphaeos, quos Hungari Sylvas vocant, Hungariam, et Poloniam vastant: propter quam causam ex mandato Gregorii praedicata est Crux in confinibus Theutoniae contra ipsos. Sed Deo disponente, orta est discordia inter eos, et sic retrocedunt. Post quorum recessum gentes populiue Pannoniae, qui prope dictas inhabitabant Sylvas, adhibuerunt curam, passus ita claudentes, ut ulterius transire non possent*⁴⁹.

Precum se observă, acest din urmă paragraf cuprinde pregnante similitudini cu fragmentele din *Annales*, conținând referiri la evenimente fixate cronologic în 1230. În plus față de acesta conține notificarea că, drept urmare a ravagiilor produse în Ungaria și Polonia de mongoli, papa Grigore IX ar fi decis predicarea cruciadei în Germania, omițându-se, în schimb, nominalizarea popoarelor Pannoniei din zona Pădurilor, cărora le revenise responsabilitatea de a întări trecătorile din munți.

*

⁴⁴ Tholomeus von Lucca, *Die Annalen*, p.110.

⁴⁵ *Ibidem*, p.124.

⁴⁶ *Ibidem*, p.110.

⁴⁷ B.Schmeidler, *op.cit.*, p.XXXIII.

⁴⁸ Ptolomaei Lucensis *Historia ecclesiastica. A Nativitate Christi usque ad Annum circiter MCCCXII*, în *Rerum Italicarum Scriptores*, XI, ed. L.A.Muratorius, Mediolani, 1727, col.1132.

⁴⁹ *Ibidem*, col.1137.

Apelul la cruciadă lansat de Sfântul Scaun a intervenit la scurt timp după ce Bela IV a trimis la 18 mai 1241 o scrisoare disperată lui Grigore IX⁵⁰ și l-a delegat pe episcopul de Vác să ofere detalii suplimentare la curțile occidentale asupra încercărilor prin care trecea regatul după dezastrul de la Mohi de la 11 aprilie⁵¹. Susceptibilizat de pericolul avansării vertiginoase a mongolilor, ce putea avea repercusiuni dintre cele mai grave pentru întreaga creștinătate, pe 16 iunie 1241 papa îl asigură pe suveranul năpăstuit de disponibilitatea sa de a-i oferi sprijinul⁵², pentru ca în zilele imediat ulterioare să se pronunțe oficial declanșarea cruciadei. În acest scop s-a adresat unor ordine călugărești și mai multor înalți ierarhi din ținuturile germane spre a-i pune la curent cu situația din țările lovite de invazie și a le pretinde acțiuni concrete în propriile eparhii pentru contracararea acesteia⁵³.

Decizia respectivă a avut un anumit ecou și în cronistica medievală, unde de regulă însă nu se furnizează nici repere cronologice exacte și nici alte detalii privind modul de receptare a demersurilor papale⁵⁴. Unele din aceste izvoare omit chiar să menționeze implicarea papei Grigore IX în predicarea cruciadei, notificând doar faptul ca atare⁵⁵.

Redactată de un membru al unui ordin călugăresc cu atașament imprescriptibil față de Scaunul apostolic, *Historia ecclesiastica* nu a ținut să releve și alte inițiative menite să stopeze ofensiva mongolă, cu toate că ele au devansat chiar pe acelea asumate de autoritatea tutelară a Bisericii romano-catolice. La doar două săptămâni de la înfruntarea de la Mohi, la conciliul de la Erfurt, convocat pe 25 aprilie 1241 de arhiepiscopul Siegfried de la Mainz, acesta promulgase deja împreună cu omologul său de la Magdeburg cruciada împotriva călăreților din stepele asiatice⁵⁶. La scurtă vreme

⁵⁰ *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I, ed. A.Theiner, Romae, 1859, p.182; *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae / Slovenský diplomatár*, II, *Inde ab a. MCCXXV usque ad a. MCCLX*, ed. R.Marsina, Bratislavae, 1987, p.65-66.

⁵¹ Ryccardi de Sancto Germano *Chronica*, ed. C.A.Garufi, în *Rerum Italicarum Scriptores*, NE, VII, 2, Bologna, 1936-1938, p.209; *Annales Sancti Pantaleonis Coloniensis*, ed. H.Cardauns, în *MGH, SS, XXII*, Hannoverae, 1872, p.535. Cf. și nota anterioară.

⁵² *Vetera monumenta...*, I, p.183; *MGH, Epistolae saeculi XIII...*, I, p.721-722; *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*, II, p.68-69.

⁵³ *Bullarium Franciscanum romanorum pontificum*, I, ed. J.H.Sbaralea, Romae, 1759, p.296-298; *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*, III, ed. A.Boczek, Olomucii, 1841, p.5-7; *MGH, Epistolae saeculi XIII...*, I, p.722-723.

⁵⁴ *Continuatio Sancerucensis II*, ed. W.Wattenbach, în *MGH, SS, IX*, Hannoverae, 1851, p.640; *Chronica minor auctore minorita Erphordiensi*, ed. O.Holder-Egger, în *MGH, SS, XXIV*, Hannoverae, 1879, p.199; *Fortsetzung der Sächsischen Weltchronik*, ed. L.Weiland, în *MGH, Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters*, II, 1, Hannoverae, 1876, p.293 (*Thüringische Fortsetzung*); Iohannis Vitodurani *Chronica / Die Chronik Johannis von Winterthur*, ed. a 2-a Fr.Baethgen, în *MGH, Scriptores rerum Germanicarum*, NS, III, Berlin, 1955, p.4.

⁵⁵ *Annales Zwifaltenses*, ed. O.Abel, în *MGH, SS, X*, Hannoverae, 1852, p.59 (*Annales maiores*); *Annales Moguntini*, în *MGH, SS, XVII*, Hannoverae, 1861, p.2; *Annales Sancti Trudperti*, în *ibidem*, p.294; *Annales Sancti Georgii in Nigra Silva*, în *ibidem*, p.297; *Annales Scheftlarienses minores*, ed. Ph.Jaffé, în *ibidem*, p.341; *Annales Montis S.Georgii*, ed. O.Holder-Egger, în *MGH, SS, XXX*, I, Hannoverae, 1896, p.722.

⁵⁶ *Annales Wormatienses*, în *MGH, SS, XVII*, p.46-47; *Historia diplomatica Friderici secundi*, V, 2, ed. J.-L.-A. Huillard-Bréholles, Paris, 1859, p.1209-1213. Cf. și G.Strakosch-

după decizia prelaților, a reacționat într-o manieră asemănătoare și regele Germaniei, Konrad IV, căruia Bela IV îi solicitase ajutorul⁵⁷, la fel ca și tatălui acestuia, împăratul Friedrich II⁵⁸. Konrad IV a făcut apel la cruciadă de la Esslingen, pe 19 mai 1241⁵⁹, în vreme ce enciclica imperială cu conținut similar purta data de 20 iunie⁶⁰.

De asemenea, chemarea de a ridica crucea împotriva celor care amenințau comunitatea creștină a fost lansată de numeroși alți reprezentanți ai eșaloanelor instituționale superioare ecleziastice⁶¹ și laice⁶² din Germania. Nu întotdeauna rezultă cu claritate din izvoarele epocii dacă aceștia au acționat din inițiativă personală sau dacă au fost executanți dispozițiilor Curiei sau ale împăratului ori a regelui Germaniei.

Absorbit de acute probleme litigioase cu centrele italiene și din alte regiuni ale Imperiului, Friedrich II a lăsat pe seama fiului său Konrad dirijarea operațiunilor militare, dar acestea, din motive neelucidate, nu s-au soldat cu ciocniri tranșante cu mongolii⁶³. Nu este exclus ca Tholomeus din Lucca, ca și alți cronicari, să fi ignorat implicarea în propovăduirea cruciadei a exponenților puterii seculare, pentru că aceasta, cel puțin într-o etapă inițială, constituia apanajul exclusiv al papalității. Reflectând un ideal de evlavie și purificare, ce presupunea chiar sacrificiul suprem, expediția cruciată aspira nu numai la protecția bunurilor celor plecați să-i înfrunte pe necredincioși, ci și la

Grassmann, *op.cit.*, p.131; P.Jackson, *The Crusade Against the Mongols (1241)*, în "Journal of Ecclesiastical History", 42, 1991, 1, p.6.

⁵⁷ *Schlesisches Urkundenbuch*, II, 1231-1250, ed. W.Irgang, Viena-Köln-Graz, 1977, p.134; *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*, II, p.67.

⁵⁸ *Regesta Habsburgica. Regesten der Grafen von Habsburg und der Herzoge von Österreich aus dem Hause Habsburg*, I, *Die Regesten der Grafen von Habsburg bis 1281*, ed. H.Steinacker, Innsbruck, 1905, p.47; *Ex Mathei Parisiensis Cronicis maioribus*, ed. F.Liebermann, în *MGH, SS, XXVIII*, Leipzig, 1925, p.235; *Sächsische Weltchronik*, ed. L.Weiland, în *MGH, Deutsche Chroniken...*, II, 1, p.255.

⁵⁹ *Historia diplomatica Friderici secundi*, VI, 1, ed. J.-L.-A. Huillard-Bréholles, Paris, 1860, p.1214-1215; *MGH, Legum sectio IV, Constitutiones et acta publica imperatorum et regum*, II, Hannoverae, 1896, p.444-446; *Franken von der Völkerwanderungszeit bis 1268*, ed. W.Störmer (*Dokumente zur Geschichte von Staat und Gesellschaft in Bayern*, II, *Franken und Schwaben vom Frühmittelalter bis 1800*, 1), München, 1999, p.369; *Annales Sancti Pantaleonis Coloniensis*, p.535; *Chronique anonyme des rois de France finissant en MCCLXXXVI*, în *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, XXI, ed. Guigniaut și De Wailly, Paris, 1855, p.82.

⁶⁰ *MGH, Legum sectio IV, Constitutiones...*, II, p.322-325. Cf. și *Historia diplomatica Friderici secundi*, VI, 1, p.1215-1216; *Annales Sancti Pantaleonis Coloniensis*, p.535.

⁶¹ *Gesta Treverorum continuata*, ed. G.Waitz, în *MGH, SS, XXIV*, p.404; *Annales Sancti Pantaleonis Coloniensis*, p.535; Albert von Stade, *Die Chronik*, trad. F.Wachter (*Die Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit*, ed. a 2-a, *Dreizehntes Jahrhundert*, IV), Leipzig, 1890, p.95; L.Oliger, *Exhortatio Henrici episcopi Constantiensis ad Fratres Minores, ut crucem contra Tartaros praedicent a. 1241*, în "Archivum Franciscanum Historicum", XI, 1918, p. 556-557.

⁶² *Tiroler Urkundenbuch*, III, 1231-1253, ed. F.Huter, Innsbruck, 1957, p.172-174, 176-177, 180; *Urkundenbuch der südlichen Teile des Kantons St.Gallen (Gaster, Sargans, Werdenberg)*, I, ed. F.Perret, Rorschach, 1961, p.287-288; *Württembergisches Urkundenbuch*, 4, 1241-1252, Stuttgart, 1883, p.27-28; *Schlesisches Urkundenbuch*, II, p.133; *Continuatio Garstensis*, ed. W.Wattenbach, în *MGH, SS, IX*, p.597; *Annales breves Wormatienses*, în *MGH, SS, XVII*, p.75.

⁶³ *Ex Mathei Parisiensis Cronicis maioribus*, p.217; *Sächsische Weltchronik*, p.254. Cf. și G.Strakosch-Grassmann, *op. cit.*, p.232 și urm.; P.Jackson, *op. cit.*, p.7-10.

anularea păcatelor și la mântuire, potrivit unui drept canonic conferit nu de potentații instanțelor laice, ci de înaltul pontif, ce acționa în numele divinității⁶⁴.

*

Substanța informativă din *Analele* lui Tholomeus din Lucca relativ la efectele invaziei mongole în regiunile central-europene se regăsește și în cronica lui Marino Sanudo cel Bătrân (il Vecchio), zis Torsello (cca. 1270 - cca. 1343), intitulată *Liber secretorum fidelium Crucis*. Descendent al unei vechi familii nobiliare venețiene, Marino Sanudo s-a ilustrat atât pe plan istoriografic, cât și ca ideolog al politicii orientale a Occidentului. O primă formă a operei sale, intitulată *Conditiones Terrae Sanctae*, din 1306, a fost ulterior completată și prezentată în 1321, cu titlul *Opus Terrae Sanctae*, papei Ioan XXII la Avignon, unde în următorii doi ani a definitivat-o⁶⁵.

Apelând ca și Tholomeus la surse de informare diferite, Marino Sanudo se referă la marea invazie mongolă, fără să conștientizeze eroarea, în patru secvențe ale cronicii, datate în 1222, 1230, 1242 și 1244. În prima dintre ele prezintă traversarea de către tătari a Munților Rifei, care delimitau Asia Maior de Europa, pătrunzând prin hotarul ungurilor, numit de aceștia *sylvae*⁶⁶.

Cea de-a doua are următorul conținut: *Tartari, MCCXXX subiugatis Orientalibus partibus, ad Boreales et Occidentales se conferunt, in duo agmina se diuidentes. Vnum Vngariam et Poloniam intrat ex parte Rusiae, circa ripam maris Pontici, transeunt montes Ripheos, quos Vngari Sylvas vocant. Ideo Gregorio IX. praedicari fecit Crucem contra eos in finibus Theotoniae post quorum recessum gentes Pannoniae, qui prope dictas inhabitant Sylvas, Olaci videlicet et Siculi, passus clausurunt, ut amplius transire nequeant*⁶⁷. Precum se observă, textul este aproape identic cu cel datat în 1230 în *Analele* lui Tholomeus, având în plus informația despre predicarea cruciadei în Germania la dispoziția lui Grigore IX, inserată în schimb în *Historia ecclesiastica* a cronicarului dominican, în capitolul aferent anului 1231. Dacă Marino Sanudo ar fi preluat pasajul citat din *Analele* conaționalului său din Lucca, probabil că n-ar fi omis amănuntul despre chemarea la cruciadă împotriva mongolilor. De aceea, considerăm că și el a apelat la *Gesta Germanorum* fie direct, fie printr-un intermediar.

Între datele reținute pentru anul 1242, cărturarul venețian enumeră o parte din țările invadate de tătari până a ajunge la hotarele Germaniei (*Theutonia*): Rusia, Gazaria, Sugdania, Gotia, Ziquia, Alania, Polonia⁶⁸, revenind cu amănunte suplimentare atunci când evocă evenimentele puse pe seama anului 1244. Cu acest prilej se menționează primirea cumanilor în Regatul ungar și urmărirea lor de către armatele lui Batu-han

⁶⁴ M.Villey, *La Croisade. Essai sur la formation d'une théorie juridique*, Paris, 1942, p.113 și urm.; H.E.Mayer, *Geschichte der Kreuzzüge*, ed. a 5-a, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, 1980, p.42 și urm.

⁶⁵ G.Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente francescano*, I, Quaracchi presso Firenze, 1906, p.57-60; U.Tucci, *Sanudo I.S., Marin d.A.*, în *Lexikon des Mittelalters*, VII, München, 1995, col.1373-1374.

⁶⁶ Marinus Sanuto, dictus Torsellus, *Liber secretorum fidelium Crucis super Terrae Sanctae recuperatione et conservatione* [*Gesta Dei per Francos*, II, ed. I.Bongarsius], Hanoviae, 1611, p.210.

⁶⁷ *Ibidem*, p.214.

⁶⁸ *Ibidem*, p.217.

(*Batho*), care ar fi ajuns până în Austria și la hotarele Germaniei (*Alamania*)⁶⁹. Lui Marino Sanudo cel Bătrân îi mai datorăm o descriere generală relativ detaliată asupra țării de origine, a obiceiurilor specifice și a conducătorilor mai proeminenți ai mongolilor, ca și o prezentare a etapelor expansiunii lor în Orient și în Europa⁷⁰.

Cel de-al treilea cronicar italian care amintește pe români și secui cu prilejul marii invazii mongole este Paulinus din Veneția (cca. 1270/1274-1344), cunoscut și sub numele de Paulinus Minorita, dat fiind apartenența sa la Ordinul franciscan. După ce în tinerețe a activat la o mănăstire din Padua, începând din anul 1301 este semnalat la Veneția, unde a trăit cu mici intermitențe până în 1324, când a fost desemnat episcop la Pozzuoli. La Veneția a urcat trepte însemnate în ierarhia ecleziastică și chiar politică, având însă și răgazul de a elabora diverse lucrări cu tematică istorică și de altă natură. În anul 1321 papa Ioan XXII l-a solicitat pentru a examina *Liber secretorum fidelium Crucis* a lui Marino Sanudo, cu care, de altfel, a întreținut raporturi amiabile⁷¹.

Nu întâmplător, deci, elaborând un compendiu de istorie universală, s-a inspirat din opera concitadinului său, fapt vizibil și în cazul pasajului despre atacul tătarilor asupra Europei Centrale și investirea românilor și secuilor cu misiunea de a apăra trecătorile montane: *Tartari etiam eodem anno subiugatis orientalibus partibus ad boreales et occidentales sese conferunt in duo se agmina dividentes; unum Ungariam et Poloniam intrat ex parte Rusie circa ripam maris Pontici transeuntes montes Rifeos, quos Ungari Silvas vocant. Ideo Gregorius predicari fecit crucem contra eos in confinibus Theotonie, post quorum recessum gentes Panonie, qui prope dictas inhabitaba[n]t silvas, Olaci videlicet et Situli, passus clauserunt, ut amplius transire non possint*⁷².

În fixarea cronologică a evenimentelor, Paulinus nu-l urmează pe Marino Sanudo (care le data, precum am menționat, în 1230), preferând anul 1231, la fel ca și Tholomeus. În dezacord cu cronologia din *Liber secretorum fidelium Crucis* este și atunci când evocă devastarea țărilor europene, fixată de el în 1243⁷³, spre deosebire de Sanudo, care optase pentru un an anterior. De asemenea, în loc de *Alania* cărturarul franciscan din Veneția a transcris eronat *Alamania*⁷⁴. Traversarea Munților Rhiphaei de către tătari mai este amintită în compendiu de istorie universală, la fel ca și în lucrările predecesorilor săi enumerate mai sus, atunci când se are în vedere turnura faptelor din anul 1222⁷⁵.

Un alt învățat din Orașul Lagunelor, unde a ocupat înalte demnități politice, inclusiv cea de doge (1343-1354), și a alcătuit spre mijlocul secolului al XIV-lea o

⁶⁹ *Ibidem*, p.236.

⁷⁰ *Ibidem*, p.234-241.

⁷¹ G.Barone, *P[aulinus] Minorita*, în *Lexikon des Mittelalters*, VI, München-Zürich, 1993, col.1815-1816.

⁷² Paulinus von Venedig, *Bruchstücke aus der Weltchronik (I. Recension)*, ed. W.Holtzmann, I (*Texte zur Kulturgeschichte des Mittelalters*, ed. F.Schneider, 3), Roma, 1927, p.28-29.

⁷³ *Ibidem*, p.31.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ *Excerpta ex Chronico Jordani. Ab Anno circiter DCCCL, usque ad MCCCXX. Nunc primum prodeunt ex manuscripto codice Bibliothecae Vaticanae*, în L.A.Muratorius, *Antiquitates italicae medii aevi sive dissertationes*, IV, Mediolani, 1741, col.993. Editorul acestui text îl indică eronat drept autor pe Iordanes, în loc de Paulinus.

cuprinzătoare cronică – Andrea Dandolo –, a preluat de la concitadinii săi amănuntul ofensivei mongolilor prin Munții Rhiphaei și prin Pădurile de la hotarele Ungariei: *Tartari transeuntes Montes Riphaeos, qui dividunt Asiam majorem ab Europa, per Marchias Hungarorum, quas Sylvas vocant, et per Hungariam, nulli parvum sexui vel aetati*⁷⁶.

Același Dandolo relatează și despre atacul lui Batu-han (*Bathone*) asupra cumanilor, care s-au refugiat în Ungaria, urmat de ocuparea Rusiei, Gazariei și Bulgariei și de invadarea Ungariei și Transilvaniei: *Inde Tartari procedentes Russiae Regnum occupaverunt, Terram Gazariae, et Regnum Bulgariae, et conflictis Ungaris ultra Sylvanam Regionem invadunt*⁷⁷. Nominalizarea expresă a spațiului intracarpatic sub forma *ultra Sylvana/Ultrasilvana* constituie o precizare ce nu apare la autorii italieni menționați anterior, ea întâlnindu-se însă în alte izvoare medievale care fac referiri la marea invazie mongolă⁷⁸.

Episodul legat de implicarea românilor și secuilor pe scena politică bulversată de ofensiva spre vest a oștilor lui Batu-han a fost preluat și în cronicistica medievală flamandă reprezentată de Jehan Le Long (Ioannes Longus) din Ypres. Ampla sa lucrare de prospectare a istoriei universale – *Cronica monasterii s. Bertini*, redactată în a doua jumătate a secolului al XIV-lea – conține și o expunere asupra mării invazii mongole, pentru care a compilat texte ale celor ce l-au precedat în preocupări, astfel că nu se evidențiază prin elemente originale: *Tartari circa annum 1233 ultra progredientes non solum Comaniam, Russiam, Lectoniam et alias partes septentrionales, verum etiam agmine suo in duo diviso, unum Poloniam et Hungariam ex parte Russie intraverunt circa ripam maris Pontici, transeuntes Zipheos montes, quos Hungari silvas vocant [...] reliqui vero Tartarorum in Comaniam redierunt. Post quorum recessum gentes Pannonie Olaci et Siculi, qui prope illos Zipheos montes vel silvas Hungariae inhabitant, passus illos sic clausurunt, ut amplius Tartari per eos transire non possent*⁷⁹.

*

Investigarea textelor cronicarilor italieni și a lui Jehan Le Long, citate în rândurile anterioare, relevă epatante similitudini, sugerând derivarea lor dintr-un prototip comun, reprezentat, din câte deducem din consemnările lui Tholomeus din Lucca, de așa-numita *Gesta Germanorum*, lucrare neidentificată, elaborată probabil în sud-estul spațiului lingvistic german în ultima parte a secolului al XIII-lea. Fiind alcătuită după scurgerea mai multor decenii – circa patru – de la desfășurarea invaziei mongole, autorul *Gestei* a trebuit la rândul său să apeleze la surse mai vechi, contemporane cu marea conflagrație. Compilarea lor lipsită de rigurozitate și de discernământ a condus la anumite confuzii, se pare strecurate încă în textul cronicii germane și proiectate desigur amplificat în operele cărturarilor italieni.

⁷⁶ Andreae Danduli *Chronicon Venetum a pontificatu sancti Marci ad annum usque MCCCXXXIX*, în *Rerum Italicarum Scriptores*, XII, Mediolani, 1728, col.342.

⁷⁷ *Ibidem*, col.354. Cf. și Andreae Danduli *Chronica per extensum descripta aa. 46-1280 d.C.*, ed. E.Pastorello, în *Rerum Italicarum Scriptores*, NE, XII, Bologna, 1938, p.299 (unde, printre alte deosebiri minore de grafie, în loc de *ultra Sylvana* s-a transcris *Ultrasilvana*).

⁷⁸ *E Chronico Alberici, monachi Trium Fontium*, în *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, XXI, ed. Guigniaut și De Wailly, Paris, 1855, p.625; *Chronica Alberici monachi Trium Fontium a monacho Novi Monasterii Hoiensis interpolata*, ed. P.Scheffer-Boichorst, în *MGH, SS*, XXIII, Hannoverae, 1874, p.946.

⁷⁹ *Catalogus...*, ed. A.F.Gombos, II, p.1331-1332.

Cea mai epatantă eroare prezentă în toate cronicile enumerate privește relatarea episodului invaziei mongole din 1236-1242 în cadrul unor subdiviziuni diferite ale textelor – două, trei sau chiar patru –, având încadrări cronologice deosebite, în totalitate incorecte: 1222, 1230, 1231, 1233, 1242, 1243, 1244. Dat fiind faptul că pentru prototipul cronicii s-a apelat la mai multe surse de informare și nu s-a reușit o colajonare a mărturiilor documentare, autorul ei nu a realizat că acestea se referă în realitate la unul și același eveniment. Aceste deficiențe s-ar fi putut eventual neutraliza dacă autorii italieni ai cronicilor ar fi dispus de o expunere coerentă asupra mării invazii, punctată de repere cronologice clare.

Inexactitățile cronicărilor medievali în privința datării evenimentelor au derutat uneori și pe autorii moderni. Astfel, citându-se datele consemnate de Jehan (Gehann) din Ypres și de Marino Sanudo, s-a avansat presupunerea că ele privesc în realitate invazia mongolă din 1285⁸⁰. După cum se știe, atunci a avut loc al doilea mare atac al mongolilor asupra Ungariei⁸¹. Unul din corpurile principale, aflate sub comanda lui Nogai, a traversat Carpații și a avansat spre Brașov, dedându-se la jafuri în Transilvania, dar a fost în cele din urmă respins⁸². Chiar dacă există mărturii certe despre participarea secuilor și românilor în lupte⁸³, episoadele relatate de Jehan din Ypres și Marino Sanudo nu se pot raporta la expediția din anul 1285. Nu numai referirile la români și secui, ci și acelea la acțiunile militare ale mongolilor în estul și centrul Europei privesc clar evenimente din 1236-1242. Pe de altă parte, așa cum am mai specificat, datele preluate de Tholomeus din Lucca din *Gesta Germanorum*, însușite ulterior de o pleiadă de cronicari italieni și flamanzi, nu depășesc anul 1278⁸⁴, datând deci dintr-o perioadă anterioară atacului forțelor Hoardei de Aur asupra Ungariei declanșat în 1285.

*

În operele autorilor medievali din Italia se întâlnesc inadvertențe și în relatarea anumitor detalii. Astfel, Tholomeus din Lucca – atât în *Annales*, cât și în *Historia ecclesiastica* – atribuie retragerea mongolilor din Regatul arpadian divergențelor izbucnite în cadrul armatei invadatorilor. În realitate, părăsirea Ungariei s-a produs ca urmare a morții marelui han Ögödei, în condițiile când regatul, în pofida înfrângerii dezastruoase de la Mohi și a altor insuccese, mai păstra un anumit potențial militar, masat în special în cetățile din jumătatea sa vestică, scontând totodată și pe ajutorul Occidentului. Pe de altă parte, dificultățile de aprovizionare ale invadatorilor, într-o țară cu resursele secătuite în mare măsură, creaseră probleme greu solvabile pentru o armată

⁸⁰ Gy.Györffy, *op.cit.*, p.150 și 450; A.Armbruster, *Der Donau-Karpatenraum....*, p.71, nota 131.

⁸¹ N.I.Veselovskij, *Ханъ изъ темниковъ Золотой Орды. Ногай и его время* ("Mémoires de l'Académie de Sciences de Russie", VIIIe série, Cl.hist.phil., XIII, 6), Petrograd, 1922, p.30-37; P.Iambor, *Atacurile cumano-tătare asupra Transilvaniei în a doua jumătate a veacului al XIII-lea*, în *AIAC*, XVII, 1974, p.221-223; Gy.Székely, *Egy elfeledett rettegés: a második tatárjárás a magyar történeti hagyományokban és az egyetemes összefüggésekben*, în "Századok", 122, 1988, 1-2, p.52-88.

⁸² *Ипатьевская летопись*, ed. a 2-a A.A.Shakhmatov, în *Полное собрание русских летописей* (în continuare se va cita *PSRL*), II, S.-Peterburg, 1908, col.890-891 (unde evenimentele sunt datate eronat în anul 6790=1282).

⁸³ Cf. nota 192.

⁸⁴ Cf. nota 42.

al cărei randament ofensiv se diminuase în mod inerent la capătul unei campanii ofensive extenuante de aproape șapte ani⁸⁵.

Dincolo însă de aceste aspecte concrete de indubitabilă relevanță pentru cursul evenimentelor, în tabăra agresorilor și-au făcut loc anumite animozități, care totuși nu par să fi perturbat în mod real bunul mers al operațiunilor militare. În așa-numita *Istorie secretă a mongolilor* (*Mongghul-un nighuca tobciyan*), proiecția istoriografică medievală cea mai veridică a epopeii ascensiunii deconcertante a lui Gingis-han și a supușilor săi pe arena internațională, ca și în compilația sa abreviată (*Istoria secretă a [dinastiei], Yuan / Yüan ch'ao pi shi*), realizată cu extremă operativitate în 1369, în chiar anul următor prăbușirii dominației mongole în China, din dispoziția noului împărat Hong-wu, întemeietorul dinastiei Ming, se redau câteva amănunte semnificative privind sciziunile produse în elita clanului gingishanid.

Principalii protagoniști ai divergențelor au fost, pe de o parte, Batu, comandantul suprem al oștilor mongole, și, pe de altă parte, Buri, fiu al lui Mö'etüken și nepot al lui Chagatai, și Güyük, fiul marelui han Ögödei. Întrucât, la banchetul organizat după încheierea cu succes a campaniei din estul Europei, Batu a sorbit din cupă înaintea tuturor, Buri și Güyük s-au simțit ofensați și au părăsit adunarea, aruncând cuvinte insultătoare la adresa rudei lor mai vârstnice, investită de marele han cu prerogative superioare în comanda armatei⁸⁶. Desigur că reacția lor nu era doar un exces impulsiv instantaneu, ci ascundea adversități mai vechi, iar invocarea chestiunilor protocolare reprezenta un pretext pentru a-i nesocoti autoritatea lui Batu. Întrucât gestul de ostilitate venea din partea unor persoane cu rang foarte înalt, acesta nu și-a permis să le aplice singur pedepse, ci a trimis mesageri la curtea lui Ögödei, spre a se plânga de comportamentul subordonaților săi. În conformitate cu modul său cumpănit de a soluționa cazurile litigioase, marele han i-a dat dreptate lui Batu, condamnând ferm atitudinea fiului său Güyük și încredințând judecarea lui Buri bunicului acestuia, Chagatai⁸⁷.

Dat fiind că obiectivul principal al expediției – cucerirea arealului meridional al Europei Răsăritene și îndeosebi a Stepei cumanilor (*Desht-i Qipčak*) – fusese îndeplinit, Güyük și alte căpetenii mongole nu l-au mai însoțit pe Batu în campania spre vest. Potrivit analelor chineze, în iarna anului 1240 Güyük ar fi fost rechemat împreună cu oștile din subordinea sa la porunca marelui han⁸⁸. Dacă s-ar avea în vedere numai narațiunea din *Istoria secretă a mongolilor*, plecarea sa ar trebui pusă pe seama altercației cu comandantul suprem al expediției. Cu puțin înaintea pasajului despre replierea lui Güyük, în analele menționate se află inserată informația că prințul mongol

⁸⁵ E.Lederer, *Татарское нашествие на Венгрию в связи с международными событиями эпохи*, în "Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae", II, 1953, 1-2, p.17-19; G.Ronay, *The Tartar Khan's Englishman*, Londra, 1978, p.200 și urm.; V. Spinei, *Marile migrații...*, p.416-420.

⁸⁶ *Die geheime Geschichte der Mongolen aus einer mongolischer Niederschrift des Jahres 1240 von der Insel Kode'e im Kerulen-Fluss*, ed. E.Haenisch, Leipzig, 1941, p.145-146; *The Secret History of the Mongols*, ed. F.W.Cleaves, I (*Translation*), Cambridge, Mass.-Londra, 1982, p.215-216. Pentru textul din *Yüan ch'ao pi shi*, cf. E.Bretschneider, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, I, Londra, 1910, p.333.

⁸⁷ *Die geheime Geschichte...*, p.146-147; *The Secret History...*, p.216-217. Pentru textul din *Yüan ch'ao pi shi*, cf. E.Bretschneider, *op.cit.*, I, p.333-334.

⁸⁸ W.Abramowski, *ed. cit.*, p.134.

ar fi trimis la curtea imperială mesajul că toate triburile din “țările vestice” ar fi fost supuse, în pofida faptului că acest lucru nu se realizase⁸⁹. Prin prisma acestor mărturii ar intra în calcul și supoziția că el singur ar fi dorit să renunțe la participarea în continuare la operațiunile militare din Europa, atitudine datorată poate și incongruențelor cu Batu. Rechemarea sa și a lui Möngke din Stepa qipčakilor / cumanilor, printr-un *yarligh* al marelui han, este fixată de Rāšid od-Din în Anul Șobolanului, adică în a.H. 637, corespunzând cu 1239-1240⁹⁰. Oricum, la moartea lui Ögödei, survenită la 11 decembrie 1241⁹¹, Güyük nu sosise încă la reședința tatălui său⁹².

Înfruntarea dintre Batu și adversarii săi se plasează desigur la scurt timp după cucerirea Kievului (eveniment fixat în cele mai multe letopisește la 6 decembrie 1240), dat fiind că izvoarele în discuție îl menționează pe Güyük – sub formele Kujuk sau Kujuk – între participanții la asediul metropolei vechi rusești alături de Batu și alte căpetenii⁹³. De altfel, și *Istoria secretă a mongolilor* plasează diferendul din clanul gingishanid tot după supunerea cumanilor și rușilor⁹⁴.

Dacă Güyük nu și-a mai însoțit consăngenii în invazia din Polonia și Ungaria, în schimb pe Būri, celălalt oponent al lui Batu, îl regăsim implicat – alături de Kadan – în luptele cu sașii⁹⁵ de la Rodna, angajate la sfârșitul lui martie 1241⁹⁶. Robii germani (*Teutonici*) semnați în posesia sa după mai bine de un deceniu⁹⁷ de la marea invazie proveneau probabil din campania din Transilvania. Cu toate că izvoarele nu mai evidențiază vreun litigiu al său cu Batu pe parcursul ciocnirilor militare din Câmpia Pannonică, este greu de crezut că între cei doi s-ar fi produs o reconciliere sinceră. De

⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁰ Rashid al-Din, p.69 și 108.

⁹¹ *Ibidem*, p.66.

⁹² Juvaini, I, p.240 și 248; Rashid al-Din, p.176.

⁹³ *Ипатьевская летопись*, ed.cit., col.785; *Густинская летопись*, în PSRL, II, Sanktpeterburg, 1843, p.339; *Софійская первая летопись*, în PSRL, V, Sanktpeterburg, 1851, p.175; *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, în PSRL, X, Sanktpeterburg, 1885, p.116-117; *Типографская летопись*, în PSRL, XXIV, Petrograd, 1921, p.94-95; *Летопись по Уваровскому списку*, în PSRL, XXV, Moscova-Leningrad, 1949, p.131; *Никофоровская летопись*, în PSRL, 35, *Летописи Белорусско-Литовские*, Moscova, 1980, p.26; *Софійская первая летопись по списку И.Н.Царского*, în PSRL, 39, Moscova, 1994, p.80.

⁹⁴ *Die geheime Geschichte ...*, p.145; *The Secret History ...*, p.215. Aserțiunea potrivit căreia cearta dintre principii mongoli s-ar fi consumat după înfrângerea lui Bela IV la Mohi (E.Bretschnider, op.cit., I, p.333; A.Decei, *L'invasion des Tatars ...*, p.114-115) nu este acceptabilă. Pentru încadrarea cronologică corectă a evenimentelor, cf. R.Grousset, op.cit., p.301-302; idem, *The Empire of the Steppes. A History of Central Asia*, trad. N.Walford, New Brunswick, New Jersey, 1970, p.265; G.Ronay, op.cit., p.160-161; J.-P.Roux, op.cit., p.291-292; D.Sinor, *The Mongols in the West*, în “Journal of Asian History”, 33, 1999, I, p.8.

⁹⁵ Rashid al-Din, p.70.

⁹⁶ *Annales Frisacenses*, ed. L.Weiland (Notița de la Echternach), în MGH, SS, XXIV, Hannoverae, 1879, p.65; *Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen, 1191-1975*, ed. E.Wagner, Köln-Viena, 1976, p.20.

⁹⁷ Guillelmus de Rubruc, *Itinerarium*, în *Sinica Franciscana*, I, *Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV*, ed. A.v.d.Wyngaert, Ad Claras Aquas (Quaracchi-Firenze), 1929, p.224.

altfel, angrenarea în vârtoarea înfruntărilor cu dușmanii, plasau oricum pe un plan secundar resentimentele vindicative.

Faptul că între cei doi conflictul nu era cătuși de puțin stins își găsește mai multe confirmări contemporane. Astfel, se știe că Buri și alte rude ale sale nu au agreat alegerea lui Möngke (1251-1259) ca mare han – susținută în principal de Batu⁹⁸ –, refuzând să participe la adunarea ce îi decisese întronarea, așa încât noul suveran de la Karakorum nu excludea o înfruntare militară cu opozații⁹⁹. După ce și-a consolidat puterea, în anul 1252 Möngke a dispus arestarea unora dintre ei, iar pe Buri l-a deposedat de anumite prerogative¹⁰⁰. Recidivând în insultele la adresa lui Batu-han, proferate în frecvențele sale stări de ebrietate, Buri a fost ridicat de oamenii marelui han și predat lui Batu, care a dispus să fie executat¹⁰¹, în spiritul reglărilor de conturi tranșante din lumea stepelor. Responsabilitatea lui Batu în decapitarea adversarului său contaminat de patima băuturii este confirmată și de Wilhelm de Rubruck, trimisul regelui Ludovic IX cel Sfânt la curtea marelui han în anii 1253-1255¹⁰².

Nici atitudinile dușmănoase dintre Batu-han și Güyük nu s-au estompat după încheierea marii invazii din Europa din 1236-1242. Dimpotrivă, între cei doi, care, în noua lor postură de han în Ulusul lui Jöçi, adică în Hoarda de Aur, și, respectiv, de mare han, cumulasera mari responsabilități politice, raporturile s-au tensionat într-atât încât au degenerat într-o iminentă stare conflictuală. Numai decesul subit al lui Güyük (1246-1249) a pus capăt unei înfruntări de proporții, care era pe cale de a antrena mari efective militare¹⁰³.

Privite din această perspectivă diacronică mai cuprinzătoare, raporturile dintre cei ce alcătuiau elita militară mongolă au rămas fără îndoială încordate pe parcursul campaniei din Regatul ungar și, prin urmare, nu avem motive de a pune la îndoială aserțiunea lui Tholomeus din Lucca referitoare la divergențele din tabăra invadatorilor, al căror ecou a fost posibil să se propage și în afara sa. Pe de altă parte, însă, chiar dacă se mențineau disensiuni între principii gingishanizi, nu acestea au determinat decizia retragerii din Regatul arpadian.

*

Anumite probleme ridică și specificul toponimiei adoptate în scrierile prospectate în paragrafele de mai sus. Potrivit unor norme larg proliferate în literatura cu pretenții savante din evul mediu, atât din Bizanț cât și din Occident, considerația deosebită pentru modelele antice a determinat păstrarea în uz a vechilor denumiri geografice – ca și a etnonimelor, de altfel –, pe lângă care însă a trebuit să fie acceptată și terminologia geopolitică contemporană¹⁰⁴. În textele avute în vedere în acest cadru

⁹⁸ W.Abramowski, *Die chinesischen Annalen des Möngke. Übersetzung des 3. Kapitels des Yüan-shih*, în "Zentralasiatische Studien", 13, 1979, p.17; Juvaini, I, p.266; II, p.559-563; Rashid al-Din, p.200-204.

⁹⁹ W.Abramowski, *Die chinesischen Annalen des Möngke...*, p.18.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p.20-21.

¹⁰¹ Rashid al-Din, p.138.

¹⁰² Guillelmus de Rubruck, p.224.

¹⁰³ *Das mongolische Weltreich*. Al-'Umarî's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk *Masalik al-abşar fi mamalik al-amşar*, ed. K.Lech, Wiesbaden, 1968, p.101.

¹⁰⁴ F.Blatt, *Classical features in medieval Latin*, în "Classica et mediaevalia", V, 1942, p.48-69; Gy.Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, *Sprachreste der Türkenvölker in den byzantinischen Quellen*, ed. a 2-a, Berlin, 1958; V. Spinei, *La signification des ethnonymes des Daces et des*

elementele moștenite din antichitate (Marea Pontică, munții Riffei, Pannonia) coexistă cu cele apărute în evul mediu (Ungaria, Polonia, Rusia etc.). Sensul atribuit unor termeni arhaici nu este întotdeauna identic cu cel avut în vedere în lumea greco-romană. Astfel, în accepțiunea lui Tholomeus, Marino Sanudo, Paulinus și Jehan din Ypres denumirea de *Pannonia* nu acoperea vechea unitate administrativă a provinciei romane omonime de la vest de axul dunărean¹⁰⁵ sau numai Câmpia Dunării Mijlocii, ci întregul Regat ungar, deci inclusiv Transilvania.

Dacă în acest caz s-a comis doar o extensie de sens, în ceea ce privește semnificația denumirii de *Riffei* s-au produs evidente confuzii. Acest oronim, atestat pentru prima dată într-o scriere a lui Alkman (cca. 650-600 î.Hr.), a fost relativ frecvent folosit în literatura beletristică, istorică și geografică a antichității, nedisponând însă de o localizare precis determinată. Autorii clasici îl plasau de obicei în nordul sau estul Europei, în teritorii locuite de așa-numiții hiperboreeni sau de către sciți și sarmați¹⁰⁶. Sesizând aceste ambiguități, Strabon (63 î.Hr. – 19 d.Hr.) lua în derâdere elucubrațiile unor predecesori despre 'Ρίτατα ὄρη și hiperboreeni, dar în pofida aprecierilor tranșante din *Geografia* sa¹⁰⁷, opera cea mai doctă a antichității despre realitățile etnico-geografice ale Europei, oronimul respectiv a rămas în uz în textele clasice, fiind apoi preluat și în acelea medievale¹⁰⁸.

În prima jumătate a secolului al V-lea d.Hr., în viziunea lui Orosius munții Riphaei, împreună cu fluviul Thanais și cu lacul Meotic, adică cu Donul și Marea de Azov, ar fi delimitat spre est hotarele Europei¹⁰⁹. Asumându-și pragmatic zestrea culturală a predecesorilor, între care și cea datorată cărturarului originar din Spania, la mijlocul veacului al VI-lea Iordanes îi reiterează în linii generale aprecierile privind reperele geografice ale continentelor: *In cuius Scythiae medium est locus, qui Asiam Europamque ab alterutro dividit, Riphei scilicet montes, qui Thanain uastissimum fundunt intrantem Meotida...*¹¹⁰

Gètes dans les sources byzantines des Xe-XVe siècles, în *Études byzantines et post-byzantines*, II, ed. E.Popescu, O.Iliescu și T.Teoteoi, București, 1991, p.115-131.

¹⁰⁵ A.Mócsy, *Pannonia*, în *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Neue Bearbeitung begonnen von G.Wissowa, fortgeführt von W.Kroll und K.Mittelhaus, ed. K.Ziegler, Supplementband IX, Stuttgart, 1962, col.516-776.

¹⁰⁶ Kiessling, 'Ρίτατα ὄρη, în *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Neue Bearbeitung von G.Wissowa, ed. W.Kroll și K.Witte, I A₁, Stuttgart, 1914, col. 846-916.

¹⁰⁷ Strabonis *Geographica*, ed. A.Meineke, II, Lipsiae, 1853, p.405; Strabon, *Géographie*, ed. A.Tardieu, II, ed. a 2-a, Paris, 1894, p.12.

¹⁰⁸ P.Aalto și T.Pekkanen, *Latin Sources on North-Eastern Eurasia*, II (*Asiatische Forschungen*, 57), Wiesbaden, 1980, p.52-58.

¹⁰⁹ Pauli Orosii *Historiarum adversum paganos libri VII* / Orosius, *Istoria împotriva păgînilor în șapte cărți*, în *Fontes historiae Dacoromanae*, II, ed. H.Mihăescu, Gh.Ștefan, R.Hîncu, V.Iliescu, V.C.Popescu, București, 1970, p.188-189.

¹¹⁰ Iordanes, *Getica*, ed. G.Popa-Lisseanu (reproducere fotografică a ediției apărute în 1939 la București, în colecția *Izvoarele istoriei românilor*, XIV), Roma, 1986, p.26 și 88. Cf. și traducerea recentă a pasajului în Jordanès, *Histoire des Goths*, ed. O.Devillers, Paris, 1995, p.14-15.

Aserțiunile corifeilor literaturii istorice din antichitatea târzie și din epoca marilor migrații au avut ulterior o largă audiență¹¹¹, al cărei ecou este înregistrat și de lucrările lui Tholomeus din Lucca, Marino Sanudo cel Bătrân și Andrea Dandolo. În conformitate cu afirmațiile lui Tholomeus, Marino Sanudo, Paulinus din Veneția și Jehan din Ypres, munții Riffei (nominalizați sub grafii variate: *Riffei/Riphaei, Riphei, Rifei, Ziphei*) ar fi identici cu *Pădurile* (*Sylvae / Silvae*) de la hotarele estice ale Regatului ungar, ceea ce se află în contradicție cu precizările lui Paulus Orosius, Iordanes și ale cărturarilor ce i-au succedat. Dincolo de această confuzie, mai puțin relevantă pentru fondul problemei, este însă clar că în lucrările cronicarilor italieni și flamanzi prin *Păduri* se aveau în vedere Carpații Orientali apărați de contingente de români și secui. Nominalizarea lor prin termenul de *Sylvae / Silvae* considerăm că este puțin probabil să se datoreze confuziei cu numele de *Ultrasilvania / Transilvania*, deși simpla eliziune a primei părți a acestor toponime ar fi putut duce la forma adoptată de cronicarii din Lucca și Veneția. Spre deosebire de ei, atunci când evocă ravagiile călăreților stepelor, Andrea Dandolo se referă, precum am arătat, atât la *Sylvae* cât și la *ultra Sylvana / Ultrasilvana*.

În primele veacuri ale mileniului II al erei creștine pentru desemnarea lanțului carpatic nu se ajunsese la o terminologie generalizată, atât cronicarii cât și serviciile cancelariale folosind mai multe denumiri. Această lipsă de consecvență este ilustrată chiar în cazul izvoarelor narrative privind marea invazie mongolă. Astfel, când descrie pătrunderea detașamentului comandat de Kadan spre Rodna prin culoarul delimitat de *Ruscia* și *Comania*, Rogerius din Torre Maggiore arată că acestuia i-au trebuit trei zile spre a străbate *pădurile* de la graniță (*per silvas trium dierum habens inter siue uiam*)¹¹², relatare ulterior parafrazată de Antonio Bonfini¹¹³. Într-o altă sursă contemporană de inestimabilă valoare informativă asupra campaniei mongole din centrul Europei, cronica arhidiaconului Thomas (Tommaso) din Spalato (Split), sunt, de asemenea, amintite suprafețele forestiere de la hotarele nord-estice ale Regatului arpadian¹¹⁴, dar și *munții* aflați între Rusia și Ungaria, ca și la hotarele Poloniei (*uenitque ad montes, qui sunt inter Ruteniam et Hungariam et usque ad confinia Polonorum*)¹¹⁵.

În *Gesta Hungarorum* a lui Anonymus – a cărui contemporaneitate cu regele Bela III (1172-1196) nu mai intră astăzi sub incidența dubiilor¹¹⁶ –, pentru ramura

¹¹¹ E Gervasii Tilleberiënsis *Otiis imperialibus*, ed. R.Pauli, în *MGH, SS*, XXVII, Hannoverae, 1885, p.350; Rudolf von Ems, *Weltchronik (Aus der Wernigeroder Handschrift)*, ed. G.Ehrismann (*Deutsche Texte des Mittelalters*, XX), Berlin, 1915, p.31; Simonis de Kéza *Gesta Hungarorum* / Simon of Kéza, *The Deeds of the Hungarians*, ed. L.Veszprémy și F.Schaer, Budapesta-New York, 1999, p.18-21; *Polychronicon* Ranulphi Higden monachi Cestrensis, together with the english translations of John Trevisa and of an unknown writer of the fifteenth century, ed. C.Babington, I, în *Rerum Britannicarum Medii Aevi, Scriptores* (Rolls Series) [41,1], Londra, 1865, p.170-171.

¹¹² Rogerius, 1935, p.33 și 72.

¹¹³ Antonius de Bonfinis *Rerum Ungaricarum decades*, ed I.Fögel, B.Iványi, L.Juhász, II, decas II (*Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum*), Lipsiae, 1936, p.172.

¹¹⁴ Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, ed. Fr.Rački, în *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, XXVI, *Scriptores*, Zagrabiae, 1894, p.143 și 146.

¹¹⁵ *Ibidem*, p.145.

¹¹⁶ Gy.Györffy, *Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás? Válogatott tanulmányok*, Budapesta, 1988, *passim*; idem, *Anonymus Gesta Hungarorum*, în *A honfoglaláskor irott forrásai*, ed. L.Kovács, L.Veszprémy, Budapesta, 1996, p.194-213; K.Szovák, "Wer war der

Carpaților Păduroși, străbătuți de unguri când s-au stabilit în Câmpia Pannonică la sfârșitul secolului al IX-lea, se folosește termenul de “pădurea Havas” (...*ultra silvam Houos*¹¹⁷, ...*per silvam Houos*)¹¹⁸ sau doar cel de “Havas” (*Howos*)¹¹⁹. Forma latină a oronimului maghiar Havas (*Houos*, *Howos*) era *Alpes*, care, de asemenea, apare în cronicile latino-maghiare din secolele XIV-XV, în pasajele unde se relatează migrația ungarilor conduși de Arpad¹²⁰. Nu este exclus ca respectivele pasaje să se fi inspirat dintr-o *Gesta* mai veche, astăzi pierdută, despre care se presupune că ar fi fost întocmită în secolul al XI-lea¹²¹. În ampla compilație după cronicile latino-maghiare tradusă în germană de Heinrich von Mügeln în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, pentru termenul în discuție s-a adoptat forma *Alpen*¹²².

Un plus pe precizie în privința nomenclaturii geografice se înregistrează în cronica lui Simon de Keza (Kézai Simon), redactată în perioada imediat ulterioară anului 1282. Învățătul cleric de la curtea lui Ladislau IV Cumanul utilizează termenul de *Ruthenorum Alpes*¹²³, dat fiind că evenimentele avute în vedere priveau arealul montan învecinat cu cnezatele rusești.

În spiritul acelorasi considerente, populația slavă de pe latura nord-estică a Carpaților denumea acest lanț muntos după numele vecinilor de pe ceilalți versanți, adică “Munții ungurești”. În cel mai vechi letopiseț rusesc păstrat până în prezent, așa-numita *Povestire a anilor de demult*, definitivată în primii ani ai secolului al XII-lea la Mănăstirea Pecerskaia de lângă Kiev, în partea introductivă, în care se înfățișează principalele regiuni și popoare diseminate pe întinderea spațiului terestru cunoscut în epocă, sunt menționați “munții Kavkasijskija, ziși ungurești” (Кавкаси́нская горы, ректе Угорьски)¹²⁴. În consonanță cu grafia sa, cel dintâi apelativ al lanțului montan în discuție ar putea fi asociat mai curând cu Caucazul decât cu Carpații, dar este clar că cel de-al doilea apelativ (Угорьские горы) îi indică indubitabil identitatea reală¹²⁵. Numeroase letopisețe ulterioare au preluat informația citată mai sus, redând însă

anonyme Notar?” *Zur Bestimmung des Verfassers der Gesta Ungarorum*, în “Ungarn-Jahrbuch”, 19, 1991, p.1-16; G.Silagi, *Einleitung*, în *Die “Gesta Hungarorum” des anonymen Notars*, ed. G.Silagi, în colab. cu L.Veszprémy, Sigmaringen, 1991, p.1 și urm.

¹¹⁷ P. magistri qui Anonymus dicitur, *Gesta Hungarorum*, ed. A.Jakubovich, D.Pais, în *Scriptores rerum Hungaricarum*, ed. E.Szentpétery, I, Budapeștini, 1937, p.45.

¹¹⁸ *Ibidem*, p.50-51.

¹¹⁹ *Ibidem*, p.48.

¹²⁰ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, ed. Al.Domanovszky, în *Scriptores rerum Hungaricarum*, I, p.286; *Chronicon Monacense*, ed. Al.Domanovszky, în *ibidem*, II, 1938, p.61; *Chronicon pictum Vindobonense / Cronica pictată de la Viena*, ed. G.Popa-Lisseanu (Izvoarele istoriei românilor, XI), București, 1937, p.18; *Chronicon Budense*, ed. I.Podhradecky, Budae, 1838, p.36; Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum*, I, *Textus*, ed. E.Galántai și J.Kristó (*Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum*, SN), Budapeșta, 1985, p.60.

¹²¹ I.Deér, *Quis fuerit fons primigenius Gestorum Chronicorumque Hungaricorum medii aevi ex saeculo XI-o oriendus at post deperditus*, în *Scriptores rerum Hungaricarum*, I, p.1-11; Gy.Györffy, *Krónikáink és a magyar őstörténet*, Budapeșta, 1948, p.6 și urm.

¹²² *Chronicon Henrici de Mügeln Germanice conscriptum*, ed. E.Travnik, în *Scriptores rerum Hungaricarum*, II, p.127.

¹²³ Simonis de Kéza *Gesta Hungarorum*, p.78-79.

¹²⁴ *Повесть временных лет*, I, ed. D.S.Likhačev, red. V.P.Adrianova-Peretz, Moscova-Leningrad, 1950, p.10.

¹²⁵ *Ibidem*, II, comentarii de D.S.Likhačev, 1950, p.210.

oronomie în grafii ușor modificate: Въкаксийскія / Кавкасіи́скія / Въкаксийскыа / Кавкаисинскія / Какасийскія / Какакасинскіи / Кавкасинскія / Какасинскыа / ...анскія горы, рекше Угорскыа / Угорскыа / Угорьски / Оугорьскыа / Угорьскыа¹²⁶.

În *Povestirea anilor de demult* "Munții ungurești" (горы Угорьскыа) mai sunt nominalizați în contextul evocării migrației ungarilor spre Pannonia din 6406 (=898)¹²⁷ (în realitate petrecută cu câțiva ani mai înainte) precum și a luptelor pentru tron din Rusia Kieviană din anul 6523 (=1015)¹²⁸, mențiunile fiind reiterate în diverse cronici ulterioare¹²⁹, care s-au mulțumit să compileze pasajele letopisețului întocmit la Mănăstirea Pecerskaia.

Într-o formă cvasiidentică (горы Угорскыи) unitatea de relief în discuție este evocată tangențial în faimosul poem dedicat avatarurilor campaniei organizate în 1185 de cneazul Igor Sviatoslavici de la Novgorod – Seversk împotriva cumanilor, poem cu paternitate neprecizată, compus la scurtă vreme după eșuarea incursiunii războinice¹³⁰.

Pe de altă parte, în cronica haliciano-volâniană încorporată în *Ipatievskaja letopis* denumirea de "Munții ungurești" o întâlnim raportată unor evenimente încadrate din punct de vedere cronologic în anii 6734 (=1226) (горы Кавокасьскіи рекше во Оугорьскыа) și 6737 (=1229) (în realitate din 1230) (горы Оугорьскыѣ)¹³¹. În schimb, într-un paragraf din ultima parte a cronicii amintite, dedicat expediției lui Tölä Buga în Ungaria din 1285 (datată eronat în 6790 = 1282), Carpații Păduroși sunt desemnați într-un mod simplificat: "Munții" (а Телебоуга поиде поперець Горѣ)¹³², fără adaosul vreunui determinativ.

Nu numai pentru tronsonul carpatic nord-estic exista o dublă denumire, ci și pentru principalul drum care îl secționa, pasul Verecke – străbătut adesea în migrațiile și expedițiile lor de huni, avari, unguri, cumani, mongoli etc. –, numit "Porțile ungurești" (воротъ Оугорьскыѣ) de ruși¹³³ și "Poarta Rusiei" (*porta Ruscie*) de Rogerius¹³⁴ și

¹²⁶ Софійская первая летопись, р.82; Летописный сборникъ именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью, în PSRL, IX, Sanktpeterburg, 1862, р.2; Летописный сборникъ именуемый Тверскою летописью, în PSRL, XV, Sanktpeterburg, 1863, col.17; Сохранившиеся отрывки начала Троицкой летописи, în PSRL, XVIII, S.-Peterburg, 1913, р.2; Типографская летопись, р.1; Начало летописи по Эрмитажному списку, în PSRL, Moscova-Leningrad, 1949, р.337; Радзивилловская летопись, în PSRL, 38, Leningrad, 1989, р.11; Софійская первая летопись по списку И.Н.Царского, р.6; М.Д.Писелков, Троицкая летопись, Moscova-Leningrad, 1950, р.52.

¹²⁷ Повесть..., I, р.2.

¹²⁸ Ibidem, р.94.

¹²⁹ Густинская летопись, în PSRL, II, Sanktpeterburg, 1843, р.262; Софійская первая летопись, р.91; Ермолинская летопись, în PSRL, XXIII, S.-Peterburg, 1910, р.3; Летописный свод 1497 г., în PSRL, 28, Moscova-Leningrad, 1963, р.14; Летописный свод 1518 г., în ibidem, р.168; Радзивилловская летопись, р.18 și 61; Летописец русских царей, în PSRL, 41, Moscova, 1995, р.9; etc.

¹³⁰ Слово о плъку Игоревѣ, Игоря, сына Святъслава, внука Ольгова, ed. D.S.Likhačev, în Повести Древней Руси XI-XII века, ed. D.S.Likhačev, N.V. Ponyrko, Leningrad, 1983, р. 388.

¹³¹ Ипатьевская летопись, ed. cit., col. 747 și 760.

¹³² Ibidem, col.890.

¹³³ Ibidem, col.764: referirea este aferentă anului 6739 (=1231).

¹³⁴ Rogerius, 1935, р.32 și 71.

“Poarta rușilor” (*porta Ruthenorum*) de Bonfini¹³⁵, care desigur au preluat denumirea aflată în uz în Regatul ungar.

După cum atestă cronicile locale întocmite în perioada crepusculară a evului mediu, românii din Moldova au extins termenul de “munții ungurești”¹³⁶ și pentru ramura răsăriteană a Carpaților, ceea ce confirmă explicit și Dimitrie Cantemir¹³⁷. Atestarea târzie a denumirii nu înseamnă că aceasta nu a putut fi folosită cu mult timp înainte. În interpolarea lui Misail Călugărul la letopisețul lui Grigore Ureche, realizată în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, alături de “munții ungurești” se enumeră și “munții Țării Moldovei”¹³⁸, formulare din care s-ar deduce că autorul ei își imagina Carpații Orientali alcătuiți din două șiruri de culmi paralele, cu denumiri proprii și stăpânitori diferiți. În ce măsură denumirea de “munții Transilvaniei” (*Alpes Transylvaniae*), atestată la mijlocul secolului al XVII-lea de Marco Bandini¹³⁹, a rămas sau nu în evul mediu târziu doar cu caracter livresc este mai greu de precizat.

Înainte de a se profila asemenea structurări terminologice, relieful înalt al Moldovei nu era desemnat printr-un oronim special, ci prin termenul comun de “munte”. O primă mărturie în acest sens o furnizează binecunoscutul act emis de Roman Mușat la 30 martie 1392, în care se intitula “voievod al Țării Moldovei din munte până la mare” (вѣтѣ планины до моря)¹⁴⁰, formulare repetată, cu mici deosebiri, în trei documente cancelariale ulterioare ale aceluiasi domn¹⁴¹. În toate aceste diplome noțiunea de “munte” s-a redat prin forma *planina*, aflată în uz și în Țara Românească. În titulatura domnilor munteni de la sfârșitul secolului al XIV-lea și din primele decenii ale veacului următor figurau și “părțile de peste munți”, concesate în sudul Transilvaniei de suveranii unguri. Cel dintâi act intern păstrat care conține această mențiune (ЗАПЛАНИНСКИМ СТРАНАМ) datează de la începutul domniei lui Mircea cel Bătrân, fiind emis la 4 septembrie 1389¹⁴².

Cununile montane ce separau ținuturile extracarpătice de Țara Bârsei, unde cavalerii teutoni dobândiseră proprietăți de la regalitatea arpadiană, erau desemnate în documentele din prima jumătate a secolului al XIII-lea prin sintagma *montes nivium* (“munții de zăpadă”). Ea apare pentru prima dată într-o diplomă acordată de Andrei II în anul 1211¹⁴³, fiind preluată cu consecvență în bulele emise de Honoriu III la 19

¹³⁵ Antonius de Bonfinis *Rerum...*, II, p.172.

¹³⁶ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P.P.Panaiteanu, București, 1955, p.63; Simion Dascălul, *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă (1359-1595)*, întocmit după Grigorie Ureche vornicul, Istrate logofătul și alții, ed. C.Giurescu, București, 1916, p.6 și 13.

¹³⁷ Dimitrie Cantemir, *Hronicul ...*, p. 65 (unde pentru această formă de relief se folosește și denumirea de *Munții Carpatici*).

¹³⁸ Grigore Ureche, *ed.cit.*, p.60 (Misail Călugărul).

¹³⁹ *Codex Bandinus*, ed. V.A.Urechia (extras din AARMSI, XVI, 1893-1894), București, 1895, p.306. Pentru aceeași unitate de relief învățatul arhiepiscop folosea și termenul de *Alpes*. Cf. *ibidem*, p.306-307.

¹⁴⁰ *Грамоты XIV ст.*, red. M.M.Peščak, Kiev, 1974, nr.55, p.109; DRH, A, I, ed. C.Cihodaru, I.Caproșu și L.Șimanschi, București, 1975, nr.2, p.3.

¹⁴¹ M.Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, I, Iași, 1931, p.7-8 și 13-14; II, Iași, 1932, p.607-608; DRH, A, I, nr.3, p.4; nr.4, p.5.

¹⁴² DRH, B, I, ed. P.P.Panaiteanu și D.Mioc, București, 1966, nr.10, p.28-29.

¹⁴³ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, I, ed. F.Zimmermann și C.Werner, Hermannstadt, 1892, p.12.

decembrie 1222, 12 decembrie 1223, 30 aprilie 1224 (patru exemplare), 12 iunie 1225 (două exemplare), 27 octombrie 1225 și 17 februarie 1226¹⁴⁴, de Grigore IX la 26 aprilie 1231, 30 aprilie 1231, 31 august 1232¹⁴⁵, 30 martie 1233¹⁴⁶ și 11 octombrie 1234¹⁴⁷ și de Innocențiu IV la 14 mai 1245¹⁴⁸.

Denumirea *montes nivium* nu s-a dovedit cătuși de puțin perenă în diplomatica latino-maghiară, care a preferat să adopte, la fel ca și cronicarii aulici, forma *Alpes*, simplă sau cu un determinativ. Astfel, în faimoasa diplomă a ioaniților din 2 iunie 1247 întâlnim termenul *alpes Ultrasilvane*¹⁴⁹, iar în două diplome din 8 ianuarie 1285, care se refereau la domeniile voievodului român *Lython* (=Litovoi?), găsim forma *ultra alpes*¹⁵⁰. Nominalizarea Carpaților Meridionali prin termenul în discuție rezultă limpede și dintr-un decret al regelui Sigismund de Luxemburg din 1435, în care se aprecia că *terra Valachiae* s-ar fi întins *inter Alpes et Danubium*¹⁵¹. Stabilitatea pe care o dobândește treptat în documentele de cancelarie termenul generic de *Alpes* și derivatele sale explică de ce în secolul al XIV-lea domnul tânărului stat românesc dintre Carpați și Dunărea Inferioară – Basarab – era desemnat în acte oficiale drept “voievod Transalpin”, în vreme ce pentru teritoriul din subordinea sa s-a adoptat forma *terra Transalpina*, alături de care apare uneori și *partes Transalpinae*¹⁵². De-abia la cărturarii din secolele XV-XVI se manifestă tendința de substituie parțială a termenului *Alpes* cu acela de *Carpați*¹⁵³.

Carențele din sfera nomenclaturii aferente cununii carpatice din vremea marii invazii mongole și din deceniile următoare, când au fost elaborate cronicile autorilor italieni menționați mai sus, explică în mare parte confuziile acestora din sfera terminologiei geografice și tentativa riscantă de a reactualiza toponimia antică.

*

¹⁴⁴ *Urkundenbuch*..., I, p.23, 25, 28, 29, 30, 32, 36, 39, 42, 44. Cf. și E.de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, I, ed. N.Densușianu, București, 1887, p.77, 82, 86, 87, 88, 90, 91, 95, 96.

¹⁴⁵ *Urkundenbuch*..., I, p.51, 53, 56. Cf. și Hurmuzaki, I, p.115, 118, 123.

¹⁴⁶ A.Armbruster, *Nachspiel zur Geschichte des Deutschen Ordens im Burzenland*, în RRH, XVIII, 1979, 2, p.286.

¹⁴⁷ *Urkundenbuch*..., I, p.59.

¹⁴⁸ A.Armbruster, *Nachspiel*..., p. 286.

¹⁴⁹ *Urkundenbuch*..., I, p.74; DRH, B, I, nr.1, p.5.

¹⁵⁰ Hurmuzaki, I, p.454, 457; DRH, D, I, ed. Șt. Pascu, C.Cihodaru, K.G.Gündisch, D.Mioc, V.Pervain, București, 1977, p.31-32.

¹⁵¹ *Index sev enchiridion omnium decretorum, et constitutionum Regni Vngariae, ad Annvm 1579*, Viena, 1581, nepaginat.

¹⁵² Hurmuzaki, I, p.592 și urm.; Gy.Györffy, *Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez* (II), în “Történelmi Szemle”, VII, 1964, 3-4, p.549 și urm. Cf. și idem, *Die Rolle von Flüssen und Bergen in der mittelalterlichen Namengebung der Landschaften Ungarns (Ultra Silvas - Trans Alpes und dgl.)*, în *Études historiques hongroises* 1985, I, Budapesta, 1985, p.351-352.

¹⁵³ Antonius de Bonfinis *Rerum*..., II, p.29, 84, 183; Nicolaus Olahus, *Hungaria-Athila*, ed. C.Eperjessy și L.Juhász, Budapesta, 1938, p.21 (*Hungaria*); Stephanus Brodericus, *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Monach historia Verissima*, ed. P.Kulcsár (*Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum*, SN, VI), Budapesta, 1985, p.30. Cf. și *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești*, I, *Acte și scrisori (1527-1572)*, ed. A.Veress, București, 1929, p. 317 și 326 (rapoarte ale abatelui Cyrus către împăratul Maximilian II din 1572).

Din momentul extinderii dominației asupra Transilvaniei, apărarea hotarelor sale răsăritene a reprezentat o necesitate stringentă pentru Regatul arpadian, în mod prioritar în scopul prevenirii incursiunilor triburilor nomade turanice care sălășluiau în stepile nord-pontice. Cronicile latino-maghiare consemnează un număr limitat de incursiuni ale pecenegilor și cumanilor în Transilvania și Ungaria¹⁵⁴, dar în realitate succesiunea lor a fost probabil mult mai alertă.

Pentru asigurarea protecției trecătorilor montane se utiliza un sistem complex de fortificații denumite *indagines* în izvoarele latine (*gyepük* în ungurește, *prisăci* în românește). Prezența acestor construcții cu caracter defensiv în ținuturile est-transilvănene este sugerată, între altele, de o serie de toponime și hidronime din zona Odorheiului: *Gyepü*, *Gyepüfeje*, *Zoltángyepü*, *Gyepes*¹⁵⁵. În același areal, cercetările arheologice au permis identificarea mai multor așezări fortificate în vecinătatea versanților Carpaților Orientali din perioada secolelor XII-XIII, dar extensia limitată a săpăturilor în cele mai multe cazuri nu a fost de natură, cel puțin deocamdată, să îngăduie precizări cronologice amănunțite în ceea ce privește fazele incipiente de construcție. Numărul cetăților construite încă înainte de revărsarea armatelor lui Batuhan nu pare să fi fost prea mare, predominând întăriturile din lemn și structuri lemnoase, relativ vulnerabile în fața unor atacuri de anvergură¹⁵⁶.

În condițiile succeselor eclatante ale campaniei începute în anul 1236 în estul Europei, știrile despre planurile mongolilor de a ataca Ungaria au produs alertă la curtea regală, determinând anumite măsuri defensive. Primele încunoștințări concrete asupra acestor intenții au putut parveni la scurt timp după ce dominicanul Iulian, aflat în misiune în bazinul mijlociu al Volgăi, în așa-numita Magna Hungaria, transmitea regelui Bela IV mesajul cneazului de Vladimir-Suzdal, Iurii II Vsevolodovici, despre preocuparea ardentă a mongolilor de a cuceri Regatul ungar¹⁵⁷. Alte avertismente în acest sens au fost vehiculate de refugiații cumani și ruși, la acestea adăugându-se acelea

¹⁵⁴ I.Gyárfás, *A jass-kunok története*, II, Kr. u. 884-1301-ig, Kecskemét, 1873, p.43 și urm.; A.Palóczy Horváth, *Petschenegen, Kumanen, Jassen. Steppenvölker im mittellalterlichen Ungarn*, Budapesta, 1989, p.27 și urm.; V.Spinei, *Marile migrații...*, p.123-124, 234 și urm.

¹⁵⁵ I.Lupaș, *Realități istorice în voevodatul Transilvaniei din sec. XII-XVI*, în AIINC, VII, 1936-1938, p.29. Pentru așa-numitul sistem de apărare *indagines* / *gyepük*, cf. K.Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986, p.158-169; B.Stark, *Das Grenzverteidigungssystem der "gyepük"*, în "Siebenbürgische Semesterblätter", 2, 1988, 2, p.176-183.

¹⁵⁶ K.Horedt, *Zur siebenbürgischen Burgenforschung*, în "Südost-Forschungen", VI, 1941, p.576-614; Z.Székely, *Contribuții la problema fortificațiilor și formelor de locuire din sud-estul Transilvaniei*, în "Aluta", VIII-IX, 1976-1977, p.53-64; Șt.Matei, P.Iambor, *Observații privind așezările fortificate din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu*, în "Acta Musei Napocensis", XVII, 1980, p.507-516; Gh.Anghel, *Fortificații medievale din piatră din secolele XIII-XVI*, Cluj-Napoca, 1986, p.16 și urm.; A.A.Rusu, *Arheologia, cronologia și interpretarea istorică a unor cetăți medievale timpurii din Transilvania de est. Note critice*, în "Crisia", XXIV, 1994, p.43-54. Pentru detalii bibliografice complete, cf. A.A.Rusu, *Bibliografia fortificațiilor medievale și premoderne din Transilvania și Banat / Bibliographie der Befestigung aus Siebenbürgen und aus dem Banat während des Mittelalters und der Frühneuzeit*, Reșița, 1996.

¹⁵⁷ *Epistola fr. Iuliani de bello Mongolorum*, în L.Bendefy, *Fontes authentici itinera (1235-1238) fr. Iuliani illustrantes*, în "Archivum Europae Centro-Orientalis", III, 1937, 1-4, p.38; *Der Bericht des fr. Iulianus*, în H.Dörrie, *Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen*, în "Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen", Philologisch-historische Klasse, 1956, 1, p.177-178.

ale emisarilor mongoli către Bela IV, care îi pretindeau ostentativ supunerea și amenințau cu represaliile pentru că îndrăznise să adăpostească în regat triburile cumane repliate din ținuturile ocupate de ei¹⁵⁸.

Prevenit de această perspectivă sumbră, suveranul arpadian a dispus întărirea a două cetăți din Transilvania și amenajarea prisăcilor în pădurile din acele locuri: *Ceterum de isti Tartaris praedictis fama publica ita terruit regem Hungariae, quod duo castra contra eos firmavit ultra sylvas, et nemora in partibus illis fecit indaginari, id est, in plasset redigi*¹⁵⁹. Autorul relatării de mai sus, călugărul Alberic (Albricus) de Trois Fontaines, reprezentant al Ordinului cistercian din nord-estul Franței, o încadrează între evenimentele anului 1239, ceea ce este credibil, întrucât o plasează înainte de episodul pribegirii cumanilor în Ungaria, urmată de încarcerarea hanului Kuthen și de botezul consăngenilor săi¹⁶⁰. De altfel, însăși primirea în regat a triburilor cumane din subordinea lui Kuthen, dincolo de considerente umanitare, avea rațiuni pragmatice, vizând desigur utilizarea disponibilităților lor războinice în înfruntarea previzibilă cu oștile lui Batuhan. În ansamblu, însă, măsurile luate de curte spre a face față invaziei nu par să fi fost prea meticuloase, ceea ce explică reproșurile intransigente formulate în acest sens la adresa lui Bela IV de către împăratul Friedrich II într-o scrisoare adresată la 3 iulie 1241 regelui Henry III al Angliei¹⁶¹.

După ce efectivele mongole care invadaseră Transilvania în primăvara anului 1241 au înfrânt opoziția forțelor dislocate în regiune, ele s-au îndreptat spre Câmpia Pannonică spre a se confrunta cu armatele regale, fără să-și permită să păstreze garnizoane în zona intracarpatică. Profitând de plecarea invadatorilor, autoritățile locale au folosit acest răgaz pentru a ridica un număr mare de cetăți (*castrae*), pe care mongolii le-au distrus însă în anul următor, pe când se întorceau spre ținuturile de obârșie¹⁶². Nu este exclus ca la întărirea cetăților și ridicarea prisăcilor (*gyepük*) în 1239 și la construirea fortificațiilor în 1241-1242 un anumit aport să fi revenit românilor și secuilor, cu atât mai mult cu cât o însemnată parte a dispozitivelor defensive se masau de-a lungul hotarelor estice ale Regatului ungar. Fiindu-le recunoscută calitatea de apărători ai granițelor, spre sfârșitul secolului al XIII-lea – probabil în 1290 – secuilor de pe cursul Arieșului (*Aranios*) li se conceda de un comite local o cetate (*castra*), spre a o folosi împotriva tătarilor și a altor dușmani¹⁶³.

Învățând dintr-o experiență anterioară nefastă, când subestimase forța de șoc a mongolilor, care periclitase însăși dăinuirea statală a Ungariei arpadiene, Bela IV a patronat după 1242 un program laborios de ridicare a noi fortificații și de întărire a celor preexistente în tot regatul, inclusiv în teritoriile locuite de români și secui. Aceste demersuri au fost continuate și în vremea succesorilor săi, când s-au construit numeroase

¹⁵⁸ Thomas Archidiaconus, p.140; *Der Bericht des fr. Iulianus*, p.179; I.Gyárfas, *op.cit.*, II, p.402-403. Cf. și B.Hóman și Gy.Szekfü, *Magyar történet*, I, Budapesta, 1935, p.533 și urm. (B.Hóman); G.Ronay, *op.cit.*, p.164 și urm.

¹⁵⁹ *E Chronico Alberici ...*, p.625; *Chronica Albrici ...*, p.946.

¹⁶⁰ *Ibidem*.

¹⁶¹ *Ex Mathei Parisiensis Cronicis maioribus*, p. 210; *Historia diplomatica Friderici secundi*, V, 2, p.1149-1150.

¹⁶² Rogerius, 1935, p.55 și 94.

¹⁶³ *Urkundenbuch...*, I, p.87-88 (unde încadrarea cronologică a actului este incorectă: 1262-1272); *DIR*, C, *Veacul XIII*, II, București, 1952, p.325. Cf. și Hurmuzaki, I, p.280, unde documentul este datat imprecis în 1257-1272, lipsind totodată și pasajul cu nominalizarea tătarilor.

cețăți (*castra*), castele (*castella*), întărituri (*fortalitia, muniones*), donjoane (*turris*) etc., atestate atât documentar cât și pe cale arheologică¹⁶⁴.

În preocuparea de a-și consolida stăpânirea în Transilvania, încă din cursul secolului al XII-lea regalitatea maghiară a sprijinit colonizarea sașilor și secuilor, cărora le-au revenit importante îndatoriri militare îndeosebi în regiunile sale răsăritene și meridionale. Cu asemenea atribuții a fost investită și populația locală românească, răspândită în zonă înainte de expansiunea Arpadienilor.

Conlucrarea dintre români și secui pe plan militar, dirijată de autoritățile centrale și locale, este înregistrată de izvoare încă în perioada anterioară declanșării marii invazii mongole. Astfel, potrivit unei diplome din 23 iunie 1250, care se referea la o misiune de luptă inițiată de regele Andrei II prin 1210, sub comanda comitelui Ioachim din Sibiu, în sprijinul țarului vlaho-bulgar Boril (1207-1218), corpul expediționar era alcătuit din sași, români, secui și pecenegi (...*rex ipse, comitem Iwachimum, associatis sibi Saxonibus, Olacis, Siculis et Bissenis, in subsidium illi transmisit, eum ille ductorem exercitus praeferendo*)¹⁶⁵.

Câțiva ani mai târziu, în varianta unei poezii din ciclul *Cântecelor de iarnă* (*Winterlied*, Nr.36), dedicată prin 1236 de Neidhart din Reuenthal (Riuwenthal) protectorului său, ducele Friedrich II de Babenberg, sunt enumerate principalele populații care locuiau atunci în ținuturile transilvănene: românii, secuii, germanii și ungurii (*Vlâchen, Zeckel, Tiutsche und Unger*)¹⁶⁶. În alte variante ale poeziei s-a operat eliziunea lui *Vlâchen*. Într-unul din manuscrise acest etnonim a fost substituit cu *welich*, celelalte nume de popoare fiind redată într-o grafie parțial alterată: *zockell, teutzsch und ungere*¹⁶⁷. Într-o altă variantă, preferată de cei mai autorizați exegeți ai operei lui Neidhart, modificările sunt și mai mari, dispărând numele românilor și secuilor, iar în locul lor fiind nominalizați cumanii (*Valben, Valwen*)¹⁶⁸.

În lirica germană medievală alăturarea numelui românilor de acela al secuilor se întâlnește și în alte cazuri. Într-un pasaj din faimoasa cronică rimată a lui Ottokar din Stiria (von Steyern), începută în ultimii ani ai secolului al XIII-lea și terminată în 1309, enumerarea etniilor urmează îndeaproape pe cea consemnată și de Neidhart din Reuenthal, cuprinzând și numele cumanilor:

¹⁶⁴ B.Hóman, *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, II, Berlin, 1943, p.157-161; Șt.Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, II, Cluj-Napoca, 1979, p.213 și urm.; Gh.Anghel, *op.cit.*, p.16 și urm.; E.Fügedi, *Castle and Society in Medieval Hungary (1000-1437)*, Budapesta, 1986, p.50 și urm. Potrivit unei estimări recente, în perioada 1242-1250 ar fi fost ridicate circa 16 noi cetăți de piatră, iar între 1260 și 1270 alte 29. Cf. Gy.Kristó, F.Makk, *Die ersten Könige Ungarns. Die Herrscher der Arpadendynastie*, Herne, 1999, p.424.

¹⁶⁵ Székely oklevéltár 1212-1776, ed. S.Barabás, Budapesta, 1934, nr.4, p.4-5; DRH, D, I, nr.11 p.28-29.

¹⁶⁶ Neidhart von Reuenthal, ed. M.Haupt, Leipzig, 1858, p.242.

¹⁶⁷ U.Müller, *Untersuchung zur politischen Lyrik des deutschen Mittelalters*, Göppingen, 1974, p.83.

¹⁶⁸ Neidhart von Reuenthal, ed. M.Haupt, p.102; *Die Lieder Neidharts*, red. Ed.Wiessner, ed. a 3-a H.Fischer, Tübingen, 1968, p.118. Cf. și K.K.Klein, *Zu Neidhart 101, 20 (Winterlied Nr. 36). Bemerkungen zum 2. Preislied Neidharts auf Herzog Friedrich den Streitbaren von Österreich*, în *Sprachkunst als Weltgestaltung. Festschrift für Herbert Seidler*, ed. A.Haslinger, Salzburg-München, 1966, p.131-139; idem, *Luxemburg und Siebenbürgen. Aus den Vorarbeiten zum Siebenbürgisch-Deutschen Sprachatlas*, în *Luxemburg und Siebenbürgen*, ed. K.K.Klein (*Siebenbürgisches Archiv*, Dritte Folge, 5), Köln-Graz, 1966, p.43-46.

nû kom ouch an der vart
Walachen, Unger, Zokel, Valben
die begunden allenthalben
die Tiutschen umbegeben
unz daz si sâhen streben¹⁶⁹.

Un mozaic etnic în mare parte asemănător apare într-o altă secvență a poemului:

swaz der Unger ist wonhaft
gegen der Tîzach und niderhalben
bî den wonent die Valben
Sirven, Zôkel und Walach¹⁷⁰.

De asemenea, în mai multe rânduri Ottokar din Stiria menționează împreună pe secui și români (*Zôkel und Walachen*)¹⁷¹, cărora li se asociază uneori și ungurii: *Unger, Zôkel und Walach*¹⁷². Spre deosebire de *Winterlied*-ul lui Neidhart, unde nu se face o localizare explicită a populațiilor enumerate, din lucrarea lui Ottokar rezultă destul de clar apartenența lor la arealul transilvănean. Oricum, este aproape sigur că în ambele cazuri sursele de informare proveneau de la coloniștii sași din Transilvania, care au păstrat în mod constant raporturi strânse cu ținuturile lor de obârșie.

Comunitățile secuiești dobândiseră un statut de autonomie în estul Transilvaniei, unde o diplomă a lui Andrei II din 1222¹⁷³, confirmată în același an printr-o bulă a papei Honoriu III¹⁷⁴, menționează așa-numita *terra Siculorum* împreună cu *terra Blacorum / Blachorum*, situată după toate probabilitățile spre sud est, în zona Făgărașului (Țara Oltului)¹⁷⁵. Autenticitatea celor două acte, admisă de majoritatea medievistilor, a fost însă pusă la îndoială de unii cercetători, dar se consideră că ele ar fi fost contrafăcute doar cu circa un deceniu mai târziu de la data nominalizată în protocolul final (eschatocolul) al documentelor, în scopul ca regalitatea maghiară să revină de la decizia alungării cavalerilor teutoni din Țara Bârsei¹⁷⁶. Chiar în eventualitatea caracterului apocrif al actelor atribuite anului 1222, faptul că ele au fost

¹⁶⁹ Ottokars *Österreichische Reimchronik*, ed. J.Seemüller, în *MGH, Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters*, V, 1, Hannover, 1900 p 15.

¹⁷⁰ *Ibidem*, V, 2, 1893, p.1054.

¹⁷¹ *Ibidem*, V, 1, p.90, 98.

¹⁷² *Ibidem*, V, 2, p.1097.

¹⁷³ Hurmuzaki, I, p.75; *Urkundenbuch*..., I, p.19-20.

¹⁷⁴ Hurmuzaki, I, p.77; *Urkundenbuch*..., I, p.23.

¹⁷⁵ Gy.Györfy, *Az Árpád-kori Magyarország*..., II, p.111-115, 447-45, Ș.Papacostea, *Românii* ..., p.60-61, 76-78; A.Lukács, *Țara Făgărașului în evul mediu (Secolele XIII-XVI)*, București, 1999, p.149-151.

¹⁷⁶ W.v.Ketrzyński, *Der Deutsche Orden und Konrad von Masovien, 1225-1235*, Lemberg, 1904, p.11-27; M.Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII-XIV*, București, 1981, p.9-48. Atrăgând atenția asupra dubiilor ce planează în legătură cu autenticitatea diplomei lui Andrei II din 1222, reputatul medievist Harald Zimmermann conchide recent – într-o recenzie făcută unui volum de documente editat de S.Jakó – că în legătură cu acestea respectiv nu s-a spus încă ultimul cuvânt: "Doch ist über diese Urkunde wohl noch nicht das letzte Wort gesprochen" (H.Zimmermann, în "Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde", 22, 1999, 1, p.139). Pentru respectiva controversă, cf. și idem, *Der Deutsche Ritterorden in Siebenbürgen*, în idem, *Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici: Vorträge und Forschungen zur südostdeutschen Geschichte. Festgabe zur 70. Geburtstag*, ed. K.Gündisch, Köln Weimar-Viena, 1996, p.197-198.

concepute în prima jumătate a secolului al XIII-lea reprezintă un indiciu că reflectă realități etnico-politice ale epocii, astfel că existența “jărilor” secuilor și românilor nu poate fi pusă la îndoială. Într-o regiune apropiată, dacă nu cvasiidentică, cu *terra Blacorum* se localiza așa-zisa “pădure a românilor și pecenegilor” (*silva Blacorum et Bissenorum*), atribuită spre folosință atât sașilor cât și românilor și pecenegilor printr-o diplomă emisă de regele Andrei II în anul 1224¹⁷⁷, așa-numita *Andreanum*, prin care se acordau largi privilegii coloniștilor sași¹⁷⁸.

În perioada ulterioară mării invazii mongole, românii și secuii sunt menționați împreună în diferite acte contemporane. Astfel, prin diploma din 20 august 1252, Bela IV concedea unui comite secuilor o moșie (*terra Zek*), pustiită anterior de mongoli, situată între proprietățile românilor din Cârța, ale sașilor din Țara Bârsei și ale secuilor din Seps (inter *terras Olacorum de Kyrch, Saxonum de Barasu et terras Siculorum de Sebus*)¹⁷⁹, enumerare ce relevă învecinarea respectivelor grupări etnice. Într-o altă diplomă, din 16 decembrie 1256, același Bela IV concede arhiepiscopului de Strigonium (*Esztergom*) dreptul de a percepe dijelele de la cele două populații din Transilvania (*similiter in decimis percipiendis regalium proventuum ex parte Siculorum et Olacorum*)¹⁸⁰, pentru ca la 28 octombrie 1262 arhiepiscopiei să i se reconfirme dreptul de a dispune de o zecime din veniturile regale obținute din impozitarea cirezilor și turmelor românilor și secuilor: *Item similiter de pecudibus et pecoribus exigendis ab Olachis et Siculis idem archiepiscopus percipiet decimam partem*¹⁸¹. Câteva decenii mai târziu, o diplomă emisă de regele Andrei III la 11 martie 1291 amintea despre o congregație convocată la Alba Iulia, la care participaseră – alături de nobilimea ungară – sașii (*Saxoni*), secuii (*Syculi*) și românii (*Olachi*) din Transilvania¹⁸². Istoricii moderni au întrevăzut în reunirea grupurilor etnice amintite mai sus din centrul de reședință al episcopiei transilvănene o adunare generală a stărilor din Regatul ungar¹⁸³.

¹⁷⁷ Hurmuzaki, I, p.84; *Urkundenbuch...*, I, p.35.

¹⁷⁸ Despre relevanța acestui act de mare însemnătate pentru istoria Transilvaniei medievale – asupra căreia există o bogată literatură –, cf. mai recent H.Zimmermann, *Die Deutschen Siebenbürgens im Königreich Ungarn*, în idem, *Siebenbürgen ...*, p.69 și urm.; E.Wagner, *Die Siebenbürger Sachsen vom Mittelalter bis zur Habsburger Zeit*, în *Die Deutschen in Ostmittel- und Südosteuropa. Geschichte. Wirtschaft. Recht. Sprache*, I, ed. G.Grimm și K.Zach, München, 1995, p.129-132; D.Moldt, *Unus sit populus et suo uno iudice [...]* *Bemerkungen zum "Goldenen Freibrief" der Siebenbürger Sachsen*, în *"Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde"*, 22, 1999, 2, p.197-216.

¹⁷⁹ *Urkundenbuch...*, I, p.78; *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustratia usque ad annum 1400 p. Christum*, curante E.Lukinich et adiuvante L.Gáldi, ediderunt A.Fekete Nagy et L.Makkai, Budapestini, 1941, p.24. Cf. și Hurmuzaki, I, p.254 (unde există unele deosebiri în transcrierea numelor proprii).

¹⁸⁰ Hurmuzaki, I, p.277; *Urkundenbuch...*, I, p.277; DIR, C, *Veacul XIII*, II, p.19 și 493-494.

¹⁸¹ Hurmuzaki, I, p.308 (unde actul este în mod eronat atribuit anului 1263, iar în loc de *percipiet* s-a transcris *accipiet*); *Urkundenbuch...*, I, p.87 (unde se publică numai un mic fragment din diplomă).

¹⁸² Hurmuzaki, I, p.510-511; *Urkundenbuch...*, I, p.177; *Documenta historiam Valachorum...*, p.32-36.

¹⁸³ G.I.Brătianu, *Les assemblées d'états et les Roumains en Transylvanie*, în *"Revue des études roumaines"*, XIII-XIV, 1974, p.16-18, 21-24; idem, *Adunările de stări în Europa și în țările române în evul mediu*, București, 1996, p.208; I.A.Pop, *Instituții medievale românești*.

Dintr-un pasaj al cronicii lui Simon de Keza, elaborată spre mijlocul domniei lui Ladislau IV Cumanul (1272-1290), s-ar deduce că românii (*Blacki*) și secuii (*Zakuli*) s-ar fi individualizat din punct de vedere etnic după destrămarea imperiului lui Attila¹⁸⁴. Pe lângă această aserțiune, postulând descendența hunică a secuilor, ce reflectă o vădită tentă anacronică¹⁸⁵, renumitul cronicar pretindea – în consonanță cu diverși compilatori¹⁸⁶ – că, după stabilirea ungarilor în Câmpia Pannonică, secuii ar fi împărțășiți o soartă similară cu cea a românilor, cu care s-ar fi amestecat într-un areal montan, folosindu-se chiar de scrierea lor¹⁸⁷. Desigur că veridicitatea acestei din urmă aprecieri este greu de acceptat *ad litteram*, mai ales că descoperirea unor inscripții runice de factură veche turcică în ținuturile locuite de secuii le indică cu totul alte opțiuni în privința grafiei¹⁸⁸. În schimb, contactele și conviețuirea în teritorii comune sau învecinate a celor două etnii nu pot fi tăgăduite. Atunci când au fost colonizați de regii unguri în estul Transilvaniei, secuii s-au suprapus peste enclave românești preexistente, mai mult sau mai puțin dense, fapt reflectat, între altele, de rețeaua consistentă de toponime neolatine atestate documentar în zonă atât la nivelul evului mediu cât și ulterior. Antroponimia secuiască mai veche și mai nouă poartă, de asemenea, amprenta înrăurilor românești exercitate de-a lungul timpului¹⁸⁹.

În deceniile ce au urmat invaziei din 1241-1242, contingentele ostășești ale românilor apar din nou alături de acelea ale secuilor în diverse întreprinderi militare tutelate de coroana ungară. Un larg ecou european l-a avut îndeosebi marea campanie întreprinsă în vara anului 1260 de Bela IV împotriva regelui Boemiei Ottokar (Přemysl Otakar) II, încheiată prin înfrângerea dezastruoasă a forțelor suveranului ungar în lupta de la Kreussenbrunn de pe Morava din 12 iulie. Între efectivele recrutate de Bela IV din propriul regat sau trimise în ajutor de vecini, actele diplomatice și cronicile medievale îi menționează atât pe secuii cât și pe români¹⁹⁰. În ipostaze similare îi întâlnim pe reprezentanții celor două etnii din Transilvania și în deceniile următoare¹⁹¹.

Adunările cneziale și nobiliare (boierești) din Transilvania în secolele XIV-XVI, Cluj-Napoca, 1991, p.17, 51, 60; Ș.Papacostea, *Românii...*, p.164-167; G.Érszegi, *A román nemesek az erdélyi tartományi gyűlésen a 13. század végen? (Egy forráshely értelmezéséhez)*, în *Nobilimea românească din Transilvania / Az erdélyi román nemesség*, Satu Mare, 1997, p.64-76.

¹⁸⁴ Simonis de Kéza *Gesta Hungarorum*, p.54-55, 70-71.

¹⁸⁵ J.Pál, *O legendă a istoriei: problema originii hunice a secuilor*, în *Studii de istorie a Transilvaniei*, coord. S.Mitu, F.Cogăltan, Cluj, 1994, p.97-103; K.Vekov, *Secuții în operele umaniștilor din secolele XV-XVI*, în *In honorem Paul Cernovodeanu*, ed. V.Barbu, București, 1998, p.103-116.

¹⁸⁶ *Chronici Hungarici...*, p.279; *Chronicon pictum Vindobonense*, p.16 și 130.

¹⁸⁷ Simonis de Kéza *Gesta Hungarorum*, p.70-71.

¹⁸⁸ J.Németh, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós*, Budapest, 1932, p.60-64; R.Göbl, A.Róna-Tas, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szentmiklós. Eine paläographische Dokumentation*, Viena, 1995, p.42-43 (A.Róna-Tas).

¹⁸⁹ S.Opreanu, *Die Szekler. Eine völkische Minderheit inmitten des Rumänentums*, Sibiu/Hermannstadt, 1939, p.93-136; I.I.Russu, *Românii și secuții*, ed. I.Opriș, București, 1990, p.206-245.

¹⁹⁰ *Historica Russiae monumenta*, I, ed. A.J.Turgenev, Petropoli, 1841, p.348; Johannis de Marignola *Chronicon*, ed. J.Emler, în *Fontes rerum Bohemicarum*, III, Praga, 1882, p.569; *Monumenta historica Bohemiae*, II, ed. G.Dobner, Praga, 1768, p.221; *Chronicon Bohemiae*, în *Catalogus...*, ed. A.F.Gombos, I, 1937, p.535; *Annales Otakariani*, ed. R.Koepke, în *MGH, SS*, IX, Hannoverae, 1851, p.185. Pentru campania încheiată prin lupta de la Kreussenbrunn, cf. și

La declanșarea în anul 1285 a invaziei mongolilor din cadrul Hoardei de Aur – sub conducerea lui Tölä Buga, nepotul hanului Töda-Möngke, și a lui Nogai – asupra Regatului ungar, aceștia li s-au opus din nou, împreună cu sașii, la fel ca și în 1241-1242, preocupându-se de ridicarea prășcilor (*indagines*) de-a lungul căilor de acces spre Transilvania: *Tartari...venientes fere a VII Castris* [Siebenbürgen – n.n.] *usque ad Danubium totam terram devastarunt..., usque ad VII Castra pervenerunt, sed Siculi, Olachi et Saxones omnes vias ipsorum [Tartarorum] cum indaginibus stipaverunt sive giraverunt...*¹⁹²

Aportul acestor comunități la supravegherea pasurilor montane reiese și dintr-o circulară din anul 1288 a arhiepiscopului de Strigonium Lodomer către prelații, nobilii unguri, sașii, secuii și românii din comitatele transilvănene ale Sibiului și Bârsei (*Lodomerius, miseratione divina archiepiscopus Strigoniensis, dilectis filiis et amici semperque diligendis preposito, decanis, plebanis universisque nobilibus Ungarorum, Saxonibus, Syculis et Valachis de Cybiniensi et de Burcia comitatibus Transilvanis benedictionem paternam cum dilectione sincera*), în care ei sunt somați să facă opoziție regelui Ladislau IV Cumanul – devenit refractar normelor vieții creștine – și, totodată, să-i intercepteze eventualii mesageri trimiși la tătari¹⁹³. Într-o variantă - *Ermolaevskij spisok* (bazată prioritar pe așa-numitul manuscris Hlebnikovskij) – a cronicii haliciano-volâniană, completată cu paragrafe din alte letopisețe vechi rusești, cunoscută îndeosebi sub numele de *Ipatievskaja*, se pretinde că suprimarea lui Ladislau IV, plasată eronat în anul 6800 (=1292) în loc de 1290, s-ar fi datorat “cumanilor sau polovțienilor” și volohilor”: *Того жъ року [6800] короля Венгеского Кумане албо Половцы зъ Волохами оубили именемъ Володислава*¹⁹⁴. Participarea românilor la asasinat nu este confirmată și de cronicile latino-maghiare, care sunt evident mai credibile. Chiar dacă afirmația din letopisețul rusesc nu este integral exactă, faptul că românilor li se atribuie implicarea în complotul ucigaș ar putea fi interpretat măcar în sensul unei ostilități față de suveranul ce dirija politica regatului spre o strânsă apropiere de cumani și mongoli.

Date e enumerate mai sus despre cooperarea militară româno-secuiască sunt desigur de natură să confere credibilitate suplimentară știrilor despre fortificarea trecătorilor montane oferite de cronicarii din secolul al XIV-lea.

*

M.P.Dan, *Cehi, slovaci și români în veacurile XIII-XVI*, Sibiu, 1944, p.17-22; J.K.Hoensch, *Prěmysl Otakar II. von Böhmen: der goldene König*, Graz-Viena-Köln, 1989, p.114-120.

¹⁹¹ A.Armbruster, *Die Rumänen aus Siebenbürgen: Rückentwicklung von einer möglichen Ständenation zu einem nur geduldeten Volk*, în idem, *Auf den Spuren der eigenen Identität*, București, 1991, p.17 și urm.

¹⁹² *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*, II, ed. F.Knauz, Strigonii, 1882, p.419; *Codex diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia*, I, 1023-1300, ed. S.Jakó, Budapestini, 1997, p.263-264. Cf. și Gy.Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország...*, II, p.151 și 450.

¹⁹³ J.Karácsonyi, *A merges vipera és az antimonialis. Korkép Kun László király idejéből*, în “Századok”, XLIV, 1910, I, p.8. Cf. și traducerea românească a actului inclusă în DIR, C, *Veacul XIII*, II, București, 1952, p.296-299.

¹⁹⁴ *Разночтение изъ Ермолаевского списка* (cu paginație proprie), p.81, în *Ипатьевская летопись*, 1908. Cf. și ediția mai veche a cronicii – *Ипатьевская летопись*, în PSRL, II, Sankpeterburg, 1843, p.226 –, unde transcrierea unor cuvinte și semne de punctuație prezintă mici și neînsemnate deosebiri.

Localizarea mai exactă a evenimentelor evocate de cronicarii italieni nu comportă dificultăți deosebite, întrucât în timp ce românii erau răspândiți în tot spațiul intracarpatic, în secolul al XIII-lea secuii se grupau numai în estul Transilvaniei, iar îndatoririle lor militare statornice față de regalitate nu se puteau exercita decât în perimetrul respectiv¹⁹⁵. Lățimea mare a lanțului montan și inexistența unor cursuri de apă care să-l străbată integral și învelișul său forestier dens au fost de natură să creeze reale dificultăți în traversarea Carpaților Orientali până în epoca modernă. Cu toate acestea, încă din preistorie s-au stabilit contacte durabile între comunitățile umane care locuiau de-o parte și de alta a munților, ele activizându-se și diversificându-se pe măsura evoluției societății locale¹⁹⁶.

Cea mai accesibilă dintre trecătorile Carpaților Orientali era situată în extremitatea meridională a acestui areal montan, fiind în prezent cunoscută sub numele de pasul Oituzului, după numele râului al cărui curs îl urmează pe o distanță apreciabilă. În ultimii ani, în literatura geografică s-a conturat punctul de vedere potrivit căruia în cadrul Carpaților românești s-ar departaja așa-numita ramură a Carpaților de Curbură, delimitată de Carpații Orientali tocmai prin pasul Oituzului, opinie ce nu întrunește totuși o adeziune generalizată. Punctul său terminus în Transilvania se afla la Brețcu, pe valea Pârâului Negru, afluent de pe stânga Oltului, spre care din est se putea înainta dinspre Brașov și prin scaunele secuiești Sepsi și Chezd. Imediat după încheierea celui de al doilea război daco-roman din 105-106, Cohors I Hispanorum veterana quinquenaria equitata și Cohors I Bracaraustanorum, ambele detașate din Moesia Inferior, au construit la Brețcu un castru, alături de care s-a dezvoltat ulterior o așezare civilă, probabil identificabilă cu Angustia¹⁹⁷. Prin aceste măsuri romanii făceau dovada că puneau mult preț pe supravegherea atentă a unei zone de real interes strategic.

Înspre Moldova drumul cobora pe valea Oituzului până la confluența sa cu Trotușul, în preajma actualului oraș Onești, unde se ramifica în mai multe direcții. Cel mai vechi punct de vamă al voievodatului moldovenesc din vecinătatea pasului Oituz – menționat documentar în faimosul privilegiu comercial acordat la 6 octombrie 1408 de

¹⁹⁵ S.Opreanu, *op.cit.*, p.42 și urm.; K.K.Klein, *Einwanderungsweg und Gruppenverteilung der Mundarten. Schässburg im Kisder Kapitel*, în idem, *Transsylvania. Gesammelte Abhandlungen und Aufsätze zur Sprach- und Siedlungsforschung der Deutschen in Siebenbürgen*, München, 1963, p.175-178; O.Mittelstrass, *Beiträge zur Siedlungsgeschichte Siebenbürgens im Mittelalter*, München, 1961, p.53-57; Th.v.Bogyay, *Über Herkunft, Gesellschaft und Recht der Székler*, în "Ungarn-Jahrbuch", 2, 1970, p.20-33; Șt.Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, p.105-115; E.Benkő, *A középkori Keresztur-szék régészeti topográfiája* (Varia Archaeologica Hungarica, V), Budapesta, 1992, p.24 și urm.; I.-A.Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996, p.152-155; F.Salvan, *Viața satelor din Țara Bârsei în evul mediu (secolele XIII-XVII)*, București, 1996, p.63-70. Pentru semantica numelui de secu, cf. L.Rásonyi, *L'origine du nom székely (Sicule)*, în "Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae" XI, 1961, p.175-188.

¹⁹⁶ I.Șandru, *Rolul pasurilor și trecătorilor carpatice în mobilitatea populației*, în "Analele științifice ale Universității "Al.I.Cuza" din Iași", SN, Sect. II, C. Geografie, XX, 1974, p.83-92; V.Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X-XIII. Romani și turanici*, Iași, 1985, p.20-23.

¹⁹⁷ M.Macrea și colab., *Despre rezultatele cercărilor în reperi se de șantierul arheologic Sft. Gheorghe-Brețcu 1950*, în SCIV, II, 1951, I, p.285-296.

Alexandru cel Bun negustorilor din Lwow – se afla la Târgu Troțuș¹⁹⁸. Flancat de culmile Munților Troțușului la nord și ale Munților Vrancei la sud, pasul Oituzului era situat la 865 m deasupra nivelului mării, fiind cel mai coborât din toți Carpații Orientali¹⁹⁹.

Cu tot interesul major pe care îl prezenta pentru legăturile dintre Transilvania și Moldova în evul mediu, pasul nu a putut fi amenajat în așa manieră încât să ofere o circulație facilă a vehiculelor. Se păstrează mai multe mărturii ce dezvăluie dificultățile întâmpinate la traversare, precum și necesitatea lucrărilor periodice de întreținere, a căror ignorare însemna pur și simplu disfuncționalizarea sa. Dintre acestea, menționăm pe cea datorată lui Anton Verancsics (Antonio Verantio) (1504-1573), care arăta că “lungimea acestui pas este cale de o zi, iar în lățime de-abia pot merge alături doi călăreți, între stânci rezezi și înalte, acoperite de arbori deși și mari...”²⁰⁰ Același cărturar dalmatin, ajuns până la înalta demnitate de arhiepiscop de Strigonium (Esztergom, Gran), mai relatează că, pentru a preîntâmpina un previzibil atac al sultanului Soliman Magnificul din Moldova asupra Transilvaniei, regele Ioan Zápolya a dispus ocuparea pasului Oituz, considerat “singura” cale prin care se putea produce invazia, chiar dacă se mai aflau și alte “intrări și strămtori”²⁰¹.

În perioada medievală târzie întreținerea și apărarea trecătorii Oituzului era deținută de sașii din Brașov, de care depindea și punctul vamal de la Brețcu. Segmente din traseul drumului traversau zone locuite de secui, care trebuiau să-și asume protecția sa²⁰².

Denumirea trecătorii este atestată în mediul transilvănean de-abia spre sfârșitul evului mediu. Astfel, spre exemplu, Anton Verancsics, deja amintit mai sus, utilizează forma *Oythoz*²⁰³, apropiată de cea atestată în documentele din aceeași perioadă²⁰⁴. În cronică redactată în limba medio-bulgară de Macarie, episcop de Roman, spre mijlocul secolului al XVI-lea acest hidronim era menționat sub o grafie alterată: *Oltouz*²⁰⁵. În aceeași scriere pasul Oituz apare nominalizat sub denumirea de “drumul de jos”, în juxtapunere cu așa-numitul “drum de sus”, ce pornea spre vest din direcția Sucevei²⁰⁶. Continuatorul lui Macarie, egumenul Eftimie, folosea în loc de “drumul de jos” numele de “drumul Brașovului” referindu-se la un episod de la începutul primei domnii a lui Petru Rareș (1527-1538)²⁰⁷, formă întâlnită ulterior și la alți cronicari moldoveni²⁰⁸.

¹⁹⁸ M. Costăchescu, *Documente...*, II, p. 631 și 635; *Suceava. File de istorie. Documente privitoare la istoria orașului, 1388-1918*, I, ed. V. Gh. Miron, M.-Șt. Ceașu, I. Caproșu, G. Irimescu, București, 1989, p. 85 și 88.

¹⁹⁹ N. N. Lupu, I. Văcărașu, C. Brânduș, *Județul Bacău*, București, 1972, p. 15.

²⁰⁰ Antoniu Veranciu, *Despre expedițiunea lui Soliman imperatul turcilor în Moldavia și Transilvania asupra lui Petru și Ioan*, în A. Papiu Ilarian, *Tesaur de monumente istorice pentru România*, III, 5, București, 1865, p. 170. Cf. și *Călători străini despre Țările române*, I, ed. M. Holban, București, 1968, p. 621.

²⁰¹ Antoniu Veranciu, *ed. cit.*, p. 170.

²⁰² P. Binder, *Date geografico-istorice referitoare la pasurile și plaiurile transcarpatice din județul Covasna*, în “Aluta”, 1972, p. 274-276.

²⁰³ Antoniu Veranciu, *ed. cit.*, p. 168-170.

²⁰⁴ *Documente...*, I, ed. A. Veress, 1929, p. 74 (act din 1552).

²⁰⁵ *Cronica lui Macarie*, în *Cronicle slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 88.

²⁰⁶ *Ibidem*, p. 82 și 96.

²⁰⁷ *Cronica lui Eftimie*, în *Cronicle slavo-române...*, p. 109 și 117.

Prin acest pas s-au produs toate marile deplasări de oști de-o parte și de alta a Carpaților Orientali din decursul evului mediu. Acesta a fost desigur și una din căile de pătrundere a mongolilor spre Transilvania în primăvara anului 1241²⁰⁹. Atacul asupra Țării Bârsei (*Burza*) fusese probabil întreprins de aceeași armată care a provocat anterior distrugerea "Țării episcopului cumanilor"²¹⁰. După cum se indică într-o însemnare de pe un manuscris din secolul al XIII-lea, provenind de la mănăstirea Echternach din Luxemburg și păstrat la Paris (*Suppl. Lat.*, Nr. 1675), în urma penetrării în interiorul arcului carpatic, respectiva armată zdrobea forțele conduse de voievodul Transilvaniei într-o luptă ce s-a dat în duminica Paștilor, pe 31 martie 1241, în aceeași zi în care o altă oaste mongolă declanșa asaltul asupra Rodnei (*Rodana*): *Eodem die alter exhercitus eorundem Tartarorum ingrediens provinciam, que Burza dicitur, ducem exhercitus Transsilvane terre cum omnibus suis interfecit*²¹¹.

În afara pasului Oituzului, Carpații Orientali erau străbătuți de poteci și drumuri mărunte, atestate de-abia în izvoarele medievale târzii și din epoca modernă. Între nord-estul Transilvaniei și nord-vestul Moldovei se foloseau drumurile Telciului, Rodnei și Bărgăului, ce făceau legătura cu orașul Bistrița (Nösen), iar între Scaunele Secuiești și zona centrală a Moldovei drumurile Piriștei (sau Tulgheșului), Bicazului și Ghimeșului, ele coexistând cu numeroase cărări ce urcau uneori până spre culmile montane. Toate sau aproape toate aceste drumuri erau impracticabile pentru care, dar nu și pentru călăreți și pedestri, ori pentru turmele păstorilor, având de aceea o însemnătate secundară din punct de vedere comercial și strategic²¹².

Cu toate că în perioada anterioară constituirii statului moldovenesc numărul căilor de acces prin munți nu pare să fi fost prea mare, iar folosirea lor nu era cătuși de puțin facilă, atât înainte cât și pe parcursul evului mediu ele au fost străbătute în mod constant. Similitudinea anumitor piese arheologice pe ambii versanți ai Carpaților reflectă contacte apropiate și stabile între colectivitățile umane din estul Transilvaniei și vestul Moldovei. Totodată, în egală măsură izvoarele diplomatice, narative, toponimice și arheologice indică deplasări de populație din interiorul arcului carpatic spre ținuturile carpato-nistriene²¹³. Alături de români, a căror pondere a fost predominantă, în acest flux

²⁰⁸ Grigore Ureche, *ed.cit.*, p.139; Simion Dascălul, *ed.cit.*, p.134; Axinte Uricariul, *Cronica paralelă a Țării Românești și a Moldovei*, I, ed. G.Ștrempel, București, 1993, p.150.

²⁰⁹ G.Strakosch-Grassmann, *op.cit.*, p.44; A.Sacerdoțeanu, *Marea invazie...*, p.35-36; B.Hóman, *op.cit.*, p.136; G.Bakó, *op.cit.*, p.117-118; A.Decei, *L'invasion des Tatars...*, p.114; C.C.Giurescu, D.C.Giurescu, *Istoria românilor*, I, București, 1975, p.201; D.v.Sozanski, *Anfang und Ende des Mongolensturms in Osteuropa 1241-1242*, în "Südostdeutsche Vierteljahresblätter", 29, 1980, p.285; P.F.Parasca, *op.cit.*, p.28; M.Kroner, *Persische Chronik über den Tatareneinfall von 1241*, în "Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde", IV. Folge, 4, 1981, 2, p.149; Al.Gonța, *op.cit.*, p.47 și 49; H.Göckenjan, *Einleitung*, în *Der Mongolensturm...*, p.44; V.Spinei, *Moldavia...*, p.113; *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, ed. B.Köpeczi, Budapesta, 1990, p.190 (L.Makkai); Ș.Papacostea, *Românii...*, p.95.

²¹⁰ Rogerius, 1935, p.33 și 72.

²¹¹ *Annales Frisacenses*, *ed.cit.* (Notița de la Echternach), p.65.

²¹² P.Binder, *Drumurile și plaiurile Carpaților Orientali*, în SA1, XX, 1972, p.66-74; idem, *Din geografia istorică a pasurilor din Carpații Orientali*, "File de istorie" (Muzeul de Istorie Bistrița), III, 1974, p.324-333.

²¹³ C.Racoviță, *Migrațiuni din Ardeal peste Carpați în lumina toponimiei*, în "Geopolitica și geoistoria", II, 1942, 1, p. 69-73; idem, *Problema iradierii românilor din Transilvania în Principatele Române*, Cluj, 1946, *passim*; Șt.Ștefănescu, *Mișcări demografice în*

migrator un anumit rol a revenit și grupurilor maghiarofone – inclusiv secuilor –, care au constituit nucleul principal al ceangăilor, localizat în arealul delimitat de lanțul carpatic și cursul Siretului²¹⁴.

*

În legătură cu o implicare a românilor într-o presupusă secvență a marii invazii mongole, în literatură istorică mai veche s-a evocat un text latin atribuit franciscanului Elemosina din Assisi, inserat într-un codice redactat spre mijlocul secolului al XIII-lea și păstrat în Biblioteca comunală din orașul Sfântului Francisc (*Codex Assisinus*, n. 341)²¹⁵. Într-o primă subdiviziune a manuscrisului, intitulată *De gravi persecutione ecclesie [a parte Frederici I]*, enumerându-se dușmanii Bisericii romano-catolice din vremea păstoririi papei Honorius III (1216-1227), erau nominalizați sarracenii, turcii și românii (*Blachi*). Cea de-a doua subdiviziune, cu titlul *De crudelissimo Vitali et exercitu Sarracenorum et falsorum christianorum*, conține relatări asupra asediului și cuceririi orașului Assisi de o armată condusă de Vitalis de Aversa, care ar fi beneficiat de efective de *Sarraceni Blachi, Cumani* și de “creștini falși”²¹⁶. Episodul a fost raportat anului 1241 și s-a considerat că prin etnonimul de *Sarraceni* ar fi fost desemnați mongolii. Acestora li s-au atribuit legături suspecte cu împăratul Friedrich II, care nu ar fi ezitat să-i folosească în Italia în disputele cu partizanii papalității²¹⁷.

În altă ordine de idei, acceptarea identificării sarracenilor cu mongolii a condus la opinia că, datorită ingerințelor vremurilor, s-ar fi ajuns la o conlucrare militară dintre invadatori și localnicii din spațiul carpato-dunărean, consimțită din oportunism de către români, care fie că ar fi urmărit să preîntâmpine devastările din propriile teritorii și să se înfrupte din pământurile luate în timpul campaniilor comune²¹⁸, fie că ar fi aspirat ca printr-o

țările române până în secolul al XVII-lea și rolul lor în unitatea poporului român, în *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, red. D.Berciu, București, 1968, p.187-207; Șt.Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII-XX (Cercetări de demografie istorică)*, București, 1971, *passim*; I.Toderașcu, *Permanențe istorice medievale. Factori ai unității românești*, II, Iași, 1994, p.85 și urm.

²¹⁴ L.Mikecs, *Ursprung und Schicksal der Tschango-Ungarn*, în “Ungarische Jahrbücher”, XXIII, 1943, p.247-288; R.Baker, *On the Origin of the Moldavian Csángós*, SEER, 75, 1997, 4, p.658-680.

²¹⁵ G.Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografică...*, II, 1913, p.507-508.

²¹⁶ Șt.Pascu, *Contribuțiuni documentare la istoria românilor în sec. XIII și XIV* (extras din AIINC, X, 1944), Sibiu, 1944, p.10-11.

²¹⁷ G.Golubovich, *op.cit.*, II, p.507-508; Șt.Pascu, *Contribuțiuni...*, p.11-12. Cf. și N.Iorga, *Imperiul cumanilor și domnia lui Băsarabă. Un capitol din colaborația româno-barbară în evul mediu*, în idem, *Studii asupra evului mediu românesc*, ed. Ș.Papacostea, București, 1984, p.67; idem, *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, ed. R.Constantinescu, București, 1980, p.125-126; idem, *Istoria românilor*, III, Cîitorii, ed. V.Spinei, București, 1993, p.103; A.Sacerdoțeanu, *Guillaume de Rubrouck...*, p.328-329; idem, *Considerații asupra istoriei românilor în evul mediu*, București, 1936, p.248; P.P.Panaiteescu, *Introducere...*, p.265; C.C.Giurescu, *Țiguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1967, p.45.

²¹⁸ N.Iorga, *Momente istorice. Români și tătari în evul mediu*, în idem, *Studii...*, p.74; Al.Gonța, *op.cit.*, p.46. Ideea că românii s-ar fi întovărășit cu tătarii în acțiunile de pradă fusese susținută de N.Iorga (*Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, ed. G.Penelea, București, 1989, p.52) încă înainte de a fi luat la cunoștință de textul autorului franciscan din Assisi, ea fiindu-i

alianță cu o mare putere militară să se debaraseze de stânjenitoarea dominație ungurească²¹⁹.

În principiu, o asociere a românilor la incursiunile prădalnice ale hoardelor asiatice nu ar putea fi aprioric exclusă, fiind știut că, în expansiunea pe seama vecinilor, conducătorii mongolilor au uzat în mod constant și eficient de potențialul războinic al popoarelor supuse²²⁰. Din păcate însă, precaritatea surselor informative împiedică un verdict cert în legătură cu problema în discuție. Cât despre lucrarea monahului Elemosina, aceasta nu inspiră o deplină încredere în privința obiectivității și preciziei, autorul – ca susținător ardent al prerogativelor papalității – încercând să blameze cât mai drastic partida grupată în jurul împăratului german excomunicat de Sfântul Scaun. De aceea, considerăm că trebuie privită cu toată prudența informația referitoare la compoziția atât de mozaicată a detașamentului partizanului lui Friedrich II, compoziție ce ar fi fost dificil de realizat în centrul Italiei chiar de către un dinast cu vaste disponibilități.

Pe de altă parte, în eventualitatea că enumerarea contingentelor elor de mercenari străini din subordinea lui Vitalis de Aversa ar fi fost pe deplin veridică, identificarea sarracenilor cu mongolii este inacceptabilă, întrucât se știe precis că invazia lor nu a afectat în mod direct Italia²²¹. Este adevărat că, la un moment dat, s-a răspândit zvonul că agresorii ar plănuși și infiltrarea în peninsula²²², dar perspectiva aceasta a d' spărut repede. Numele de *Sarraceni* nu s-a aplicat în epocă numai mongolilor, ci și tuturor neamurilor musulmane, astfel că ostașii lui Vitalis de Aversa ajunși la Assisi – în situația în care expunerea lui Elemosina este totuși exactă – ar fi putut fi recrutați din rândul unei etnii islamizate din bazinul mediteranean.

*

Viguroasa irupere a călăreților stepelor în jumătatea răsăriteană a continentului european i-a zdruncinat brutal echilibrul și a produs pretutindeni stupefacție și deconcertare. Turnura trepidantă și sinuoasă a evenimentelor nu a putut fi înregistrată în epocă decât incomplet și imperfect, iar ceea ce nu s-a topit în neantul uitării necesită decantări amănunțite și radiografieri penetrante și pertinente.

Proiecția palidă a trecutului poporului român pe ecranul istoriei în zorii evului mediu, inclusiv a secvențelor legate de marea invazie mongolă, reclamă o persuasivă și sporită a eforturilor de a repera contururi limpezi ale universului său existențial. Acest imperativ a obligat uneori la scrutarea analitică a arsenalului informațional eterogen și de un laconism dezolant pentru diagnosticarea resorțurilor lor particulare și evidențierea de verigi asociative cu fenomene cu structură apropiată. Este și cazul datelor diseminate în cronicile italiene privind implicarea românilor în dinamica atmosferei ten broase configurată ca urmare a impactului cu lumea asiatică.

sugerată de pretinsa identitate dintre *Valwen* și vlahi, cel dintâi etnonim desemnându-i în realitate în lumea germană pe cumani.

²¹⁹ Șt.Pascu, *Contribuțiuni ...,* p.12.

²²⁰ B.Spuler, *op.cit.*, p.373-375; P.B.Golden, "I will give the people unto thee". *The Činggisid Conquests and Their Aftermath in the Turkic World*, în "Journal of the Royal Asiatic Society", Third Series, 10, 2000, 1, p.21 și urm.

²²¹ V.Spinei, *Informațiile istorice despre populația românească de la est de Carpați în secolele XI-XIV*, în AIIAI, XIV, 1977, p.7.

²²² Giovanni Villani, *Historie fiorentine*, în *Rerum Italicarum Scriptores* XIII, ed. L.A.Muratorius, Mediolani, 1728, col.174.

Dacă informațiile colportate în erudita cronică a persanului Rāšid od-Din, așa-numita *Colecția istoriilor (Djami ot-Tevarikh)*, terminată în 1310/1311, reliefa atitudinea românilor din regiunile extracarpătice²²³, constituiți în formațiuni politice autonome, acelea furnizate de autorii italieni au avut în vedere comunitățile din interiorul arcului carpatic, având un statut de obediență politică în raport cu Coroana arpadiană. Juxtapunerea datelor oferite de cele două categorii de surse, provenind din medii culturale atât de diferite, este de natură să redea o imagine globală, extrem de lapidară, este adevărat, asupra rolului jucat de români în evenimentele de reverberație transcontinentală prilejuite de marea invazie dirijată de descendenții lui Gingis-han.

CHRONIQUEURS ITALIENS À PROPOS DES RÉPERCUSSIONS DE LA GRANDE INVASION MONGOLE DE 1241-1242 SUR LES ROUMAINS

Résumé

La vigoureuse irruption des Mongols en 1241-1242 dans la moitié orientale du continent européen ébranla brutalement son équilibre, tout en produisant partout stupéfaction et déroute. La tournure trépidante et sinueuse des événements ne put être enregistrée à l'époque que d'une manière incomplète et imparfaite, et ce qui ne s'est pas fondu dans le néant de l'oubli impose des décantages à fond et des radiographies pénétrantes et pertinentes.

L'écho du déferlement tumultueux des chevaliers des steppes s'est propagé avec des nuances et des tonalités diverses dans les écrits du temps tant à l'Orient qu'à l'Occident aussi. Une projection relativement estompée de cet événement est enregistrée dans les chroniques italiennes, en dépit de leur niveau plus évolué par rapport à celles de la plupart des États européens médiévaux. Selon notre opinion ce fait a une double explication. D'une part, l'invasion mongole n'a pas directement affecté les territoires du sud des Alpes, tandis que, d'autre part, sa scène politique était dans le tourbillon des confrontations de certains centres de sa moitié septentrionale avec Frédéric II de Hohenstaufen, de même qu'elle avait à faire face aux controverses toujours plus aiguës entre la Papauté et l'Empire.

La pâle projection du passé du peuple roumain sur l'écran de l'histoire à l'aube du Moyen Âge, y compris celle des séquences liées à la grande invasion mongole, réclame une persuasion accrue quant aux efforts de repérer clairement les contours de son univers existentiel. Cet impératif a conduit parfois à l'examen analytique de

²²³ Rashid al-Din, p.70. Cf. și P.Pelliot, *Notes sur l'Histoire de la Horde d'Or*, Paris 1949, 144 și urm.; A.Decei, *L'invasion des Tatars...*, p.101-121; V. Ciocîltan, *Componenta românească a ȧratului Asăneștilor în oglinda izvoarelor orientale*, în RI, s.n., III, 1992, 11-12, p.1110-1116; D.Mishin, *Information on the Vlachs in Medieval Islamic Literature (Arabic and Persian)*, în "Romanian Civilization", VI, 1997, 2, p.41-47.

l'arsenal informationnel hétérogène et d'un laconisme désolant pour le diagnostic de leurs ressorts particuliers ou la mise en évidence de maillons associatifs avec des phénomènes à structure rapprochée. C'est aussi le cas des données disséminées dans les chroniques italiennes concernant l'implication des Roumains dans la dynamique de l'atmosphère ténébreuse configurée comme suite à l'impact avec le monde asiatique.

Si les informations colportées dans l'érudite chronique du Persan Rāchid od-Din, le soi-disant *Recueil des histoires (Djami ot-Tevarikh)*, terminée en 1310-1311, mettaient en évidence l'attitude des Roumains dans les régions extra-carpatiques, constitués dans des formations politiques autonomes, celles fournies par les auteurs italiens ont eu en vue les communautés de l'intérieur de l'arc carpatique, ayant un statut d'obédience politique vis-à-vis de la Couronne arpadienne. La juxtaposition des données offertes par les deux catégories de sources, provenant de milieux culturels si différents, est de nature à figurer une image globale, sans doute extrêmement lapidaire, sur le rôle joué par les Roumains dans les événements de réverbération transcontinentale que la grande invasion ayant à sa tête les descendants de Gengis-khan avait occasionnés.

Les Roumains sont mentionnés par quelques chroniqueurs italiens qui ont rédigé leurs travaux plusieurs décennies après la consommation des événements turbulents provoqués par les armées de Batou-khan. Nous nous rapportons pour ce dire à Tholomeus de Lucca, à Marino Sanudo l'Ancien et à Paulinus de Venise, auxquels s'est joint aussi le flamand Jehan Le Long d'Ypres.

Le premier chroniqueur italien dont les témoignages suscitent notre intérêt à cet égard, Tholomeus / Bartholomeus / Ptolomaeus, appartenant à la famille Fiadoni, est né en 1236 à Lucca, à l'est de Florence. Choissant l'Ordre dominicain, il est devenu un disciple proche de Thomas (Thommaso) d'Aquin. Hormis la ville natale, les responsabilités professionnelles l'ont obligé à déployer son activité, entre autres, à Rome, à Florence, à Naples, voyageant également dans le Midi de la France, où il a habité assez longtemps à Avignon. Vers l'âge de la vieillesse il est monté dans la hiérarchie ecclésiastique jusqu'à l'échelon d'évêque, lorsqu'il reçut le diocèse de Torcello de la lagune de Venise, où il est mort, d'ailleurs, en 1327. Durant les premières années du XIVe siècle il s'est adonné à l'élaboration d'*Annales*, qui ont eu deux variantes, très proches entre elles.

Parmi les événements attribués à l'année 1230, les *Annales* mentionnent l'occupation par les Tatars des "parties orientales", après quoi ils ont divisé leurs armées en vue d'attaquer la Hongrie et la Pologne, tout en pénétrant en Russie également, vers le littoral de la mer Pontique, puis ils ont traversé les monts Riffei, appelés par les Hongrois "Forêts" (*Silvae*). Le pillage de la Hongrie et de la Pologne a été fait sans aucun regard vis-à-vis du sexe et de l'âge des habitants, mais les dissensions éclatées dans leur propre camp les auraient déterminés à s'en retirer. Après leur départ, les peuples de Pannonie qui habitaient aux environs des Forêts – *Olleraci / Oll'aci* (les Roumains) et *Siculi* (les Szeklers) – ont reçu la mission de fortifier les défilés montagneux afin de n'y pas permettre à l'avenir une éventuelle pénétration.

La substance des informations des *Annales* de Tholomeus de Lucca ayant trait aux effets de l'invasion mongole dans les régions central-européennes se retrouve également dans la chronique de Marino Sanudo l'Ancien (il Vecchio), dit Torsello (env. 1270 - env. 1343), dont le titre est *Liber secretorum fidelium Crucis*. Descendant d'une ancienne famille nobiliaire vénitienne, Marino Sanudo s'est fait valoir autant au plan historiographique, de même qu'idéologue de la politique orientale de l'Occident. Une

première version de son oeuvre, intitulée *Conditiones Terrae Sanctae*, de 1306, a été ultérieurement complétée et présentée en 1321, avec le titre *Opus Terrae Sanctae*, au pape Jean XXII à Avignon, où il lui a d'ailleurs donné une forme définitive.

Le troisième chroniqueur italien qui mentionne les Roumains et les Szeklers à l'occasion de la grande invasion mongole est Paulinus de Venise (env.1270/1274-1344), connu également sous le nom de Paulinus Minorita, étant donné son appartenance à l'Ordre des franciscains. Après avoir exercé dans sa jeunesse dans un monastère de Padoue, à partir de l'année 1301 il est signalé à Venise, où il avait vécu, à de petites intermittences près, jusqu'en 1324, lorsqu'il a été désigné évêque à Pozzuoli.

L'épisode lié à l'implication des Roumains et des Szeklers dans le tourbillon de la scène politique bouleversée par l'offensive vers l'ouest des armées de Batou-khan a été repris aussi dans les chroniques médiévales flamandes représentées par Jehan Le Long (Ioannes Longus) d'Ypres. Son ample ouvrage qui survole l'histoire universelle – *Cronica monasterii s. Bertini*, rédigé durant la seconde moitié du XIVe siècle – contient aussi un exposé sur la grande invasion mongole, pour lequel il a compilé les textes de ses prédécesseurs ayant les mêmes préoccupations, de sorte qu'il ne se met pas en valeur par des éléments originaux.

L'investigation des textes des chroniqueurs italiens et de Jehan le Long, cités ci-dessus, relève d'épatantes similitudes, suggérant leur dérivation d'un prototype commun, représenté, à ce que l'on peut déduire d'après les précisions de Tholomeus de Lucca, de la soi-disant *Gesta Germanorum*, écrit non-identifié, élaboré probablement au sud-est de l'espace linguistique allemand durant la dernière partie du XIIIe siècle. Puisqu'elle a été rédigée après plusieurs décennies – environ quatre – depuis le déroulement de l'invasion mongole, l'auteur de la *Gesta* a dû, à son tour, faire appel à des sources plus anciennes, contemporaines de cette grande conflagration-là. Leur compilation dépourvue de rigueur et de discernement a conduit à certaines confusions, qui s'étaient déjà glissées, paraît-il, dans le texte de la chronique allemande et par conséquent ont réverbéré certainement de manière amplifiée dans les oeuvres des érudits italiens.

L'erreur la plus épatante, présente dans toutes les chroniques énumérées concerne justement la narration de l'épisode de l'invasion mongole de 1236-1242, apparaissant à l'intérieur de différentes sous-divisions du texte – deux, trois ou même quatre –, ayant des délimitations chronologiques diverses, et tout à fait incorrectes: 1222, 1230, 1231, 1233, 1242, 1243 et 1244. Vu que pour le prototype de la chronique on a fait appel à plusieurs sources d'information et qu'on n'a pas abouti à un collationnement des témoignages documentaires, son auteur n'a pas réalisé que ceux-ci portaient en réalité sur un seul et même événement.

(Traduit par Michaela Spinei)

UNGURII ÎN CRONISTICA ROMÂNESCĂ.

SECOLELE XVI-XVIII

ILEANA CĂZAN

Sursele medievale românești sunt compuse în maniera specifică epocii sub forma unor înșirări cronologice a faptelor și domniilor, fără o grijă deosebită pentru comentariul faptelor sau pentru legarea lor într-o corelație cauzală. De aceea primele cronici, scrise, unele după modelul cronicilor bizantine, dar în limba slavonă, a doua limbă sacră a Răsăritului ortodox, nu oferă o idee clar conturată asupra concepției politice a autorului și cu atât mai puțin asupra mentalității epocii despre ceea ce am numi noi astăzi *imagea celuilalt*. Opoziția între identitate și alteritate este rodul unei evoluții treptate în concepțiile politice și în structurile mentale ale unei societăți care se îndrepta spre zorii epocii moderne. De altfel pentru Evul Mediu barierele etnice erau mai puțin importante decât cele religioase; pentru omul medieval *străinul*, văzut cu teamă și cu suspiciune, era în primul rând cel de altă credință¹.

Interesant este faptul că pentru cronicarii români referirile virulente la ritul catolic sunt puțin numeroase, raportarea generală la calitatea de creștin fiind cea care prevalează. Mai mult asemenea observații nu apar până în secolul al XVII-lea și al XVIII-lea. *Letopiseșul cantacuzinesc*, scris la sfârșitul secolului al XVII-lea nota cu multă indignare faptul că domnul muntean Mihnea cel Rău, refugiindu-se în Transilvania a trecut la catolicism: "*Iar Mihnea vodă au căzut în eresul hulei duhului sfânt, că iată cum iaste tot ținutul apusului de putrezește cu marele Ram în erezile sale... și veni mânia lui Dumnezeu pre Mihnea vodă și fu rănit de viteazul Dumitru Iacșici și muri*"². Același cronicar muntean, identificat de istoricul Nicolae Iorga ca fiind boierul Stoica Ludescu, mai nota cu privire la domnul Grigore Ghica (1661-1665): "*iar când fu leatul 7173 (1665), Iar Gligorașcu temându-se de turci să nu-l prinză pentru vina ce au făcut de au fugit cu oștile de la Leva, el s-au sculat cu doamnă-sa dănpreună de au fugit în Ardeal și au trecut în Țara Nemțească, de șade acolo. Și s-au făcut papistaș*".³

Opinia acestui cronicar cu privire la ritul catolic este una personală pentru că un contemporan al său, Radu Popescu, autorul *Istoriilor domnilor Țării Românești*, nu are nicăieri nici o referire tendențioasă la adresa catolicilor, deși relatează aceleași fapte istorice, folosind evident ca sursă de informație și *Letopiseșul cantacuzinesc*.

Cronicile de secol XVI aduc în atenția cititorului numai faptele istorice nude, și acelea de multe ori trunchiate, prost notate sau integrate în narațiune în conformitate cu un model bizantin, cum ar fi cel al cronicarului Manasses, ceea ce îngreunează

¹ J. Delumeau, *Frica în Occident (secolele XIV-XVIII)*. O cetate asediată, București, 1986, p.41.

² *Istoria Țării Românești. 1290-1690 (Letopiseșul Cantacuzinesc)*, ed. critică C. Grecescu și Dan Simonescu, București, 1960, p. 19-20.

³ *Ibidem*, p. 152.

expunerea și înțelegerea faptelor, pentru că cele relatate de Manasses nu aveau cum să se potrivească cu evenimentele din spațiul românesc. Unul dintre cele mai elocvente exemple este cel al *Cronicii lui Macarie*, care dorind să relateze domnia lui Petru Rareș, încearcă să caute pasaje din Manasses pe care să le suprapună faptelor din epoca lui Petru Rareș. Cu toate aceste găsim și în aceste cronici referiri la maghiari, de cele mai multe ori *Țara Ungurească* fiind deopotrivă Transilvania sau întreg Regatul maghiar.

La toți cronicarii din acest secol apare legenda lui Dragoș, ca element explicativ al formării statului moldav. Dragoș, voievod din Maramureș a pornit la vânătoare, urmărind un zimbru fioros; a ajuns dincolo de arcul Munților Carpați unde a doborât zimbrul. Impresionat de frumusețea locurilor Dragoș a rămas în Moldova de azi, *"întemeind țară nouă"*. În conformitate cu gândirea omului medieval, în care fantasticul se învecina întotdeauna cu realitatea, într-un tot imposibil de separat, legenda lui Dragoș este o legendă tipică pentru orice mit al fundației. Vânătoarea ține locul sacrificiului fundației, iar numele proprii sunt folosite pentru a explica toponimele existente.

*"Venit-au Dragoș voevod din Maramureșu de la Țara Ungurescă la vânat după un zimbru și au domnit 2 ani"*⁴, spun *Analele putnene*, iar *Cronica moldopolonă* consemnează mai pe larg: *"cu voia lui Dumnezeu întâiul voevod Dragoș a venit ca vânător din Țara Ungurescă, de la locul și apa Maramureș, pe urma unui zimbru, ce l-au ucis lângă apa Moldovei și s-au veselit acolo cu boerii săi și i-au plăcut țara și au rămas într-însa și au descălecat-o cu Moldovenii din Țara Ungurească și le-au fost domn 2 ani."*⁵

Aceeași idee a descălecatului din *"Țara Ungurească"* este prezentă și în tradiția cronicarilor munteni. Pentru aceștia primul domn a fost legendarul Negru vodă, coborât din zona Făgărașului. *"Iar când au fost la cursul anilor de la Adam 6798 (1298), fiind în Țara Ungurească un voievod ce l-au chemat Radu Negru voevod, mare herțeg pre Amlaș și pre Făgăraș, ridicatu-s-au de acolo cu toată casa lui și cu mulțime de noroadă: rumâni, papistași, sași, de tot feliul de oameni, pogorându-se pre apa Dâmboviții, început-au a face țară noao."*⁶

În ambele cazuri legenda descălecatului este doar parțial valabilă, Dragoș fiind trimis de Ludovic de Anjou pentru a stabili o marcă de graniță, împotriva tătarilor, marcă ce s-a desprins de Regatul maghiar în 1361, iar Radu Negru, deși o figură neatestată de documentele interne ale cancelariei muntene, pare să fie legat de o infuzie masivă de populație românească din zona Făgărașului, la sfârșitul secolului al XIII-lea⁷. Interesantă este această conștiință timpurie a elitei intelectuale din principatele române că formarea acestora, ca entități politice distincte, se leagă într-un fel sau altul de Regatul maghiar.

Primul care se întreabă asupra motivului care i-ar fi determinat pe români să plece din Transilvania, pentru a se stabili dincolo de Carpați, este Radu Popescu, un cronicar care prin formația sa intelectuală și prin epoca în care scria (secolul al XVIII-lea) este mai legat de mentalitatea istoricilor moderni, decât de cea a cronicarilor medievali. El sesiza dorința de independență, față de regatul maghiar, dorință ce s-a manifestat la domnii români în secolul al XIII-lea și al XIV-lea. Radu Popescu nota cu

⁴ *Cronica și analele putnene*, în I. Bogdan, *Vechile cronice moldovenesci până la Urechia*, București, 1891, p. 193.

⁵ I. Bogdan, *op. cit.*, *Cronica moldopolonă*, p. 223.

⁶ *Istoria Țării Românești 1290-1690 (Letopiseșul Cantacuzinesc)*, p.2.

⁷ G. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1980, pp.113-114.

privire la formarea statului muntean: "Când au fost cursul anilor de la Adam 6798 (1290), Radul vodă Negrul, care avea scaunul său la Făgăraș, de la moșii și strămoșii rumânilor, carii venise de la Roma, în zilele lui Traian împăratul Romii, s-au socotit ca să-și mute scaunul dencoace, peste plai....

Iaste și altă pricină a socoti și poate fi, să să fie învrăjbit domnul rumânilor cu domnii ungurilor și cu ai sașilor de nescaiva pricini și de aceea să să fie mutat dencoace. și nu iaste a nu să crede aceasta, că, după ce au trecut domnul dencoace, n-au mai avut stăpânire peste rumânii în Ardeal, iar nici pă dânsul n-au mai avut să-l stăpânească cineva."⁸

În jurul anului 1684 unul dintre primii istorici ai rumânilor, Miron Costin, scria în exil, în Polonia, o *Cronică a Țării Moldovei și a Munteniei*. Având în vedere că autorul însuși și-a intitulat lucrarea *Cronică*, o integrăm acestui gen istoriografic, deși ea este una dintre primele lucrări care se apleacă asupra studiului evenimentelor pe baza izvoarelor antice și folosește ca argument și analiza filologică comparată. Miron Costin este primul care începe istoria Moldovei cu ceea ce s-a petrecut în Antichitate, vorbind despre daci și romani, despre colonizarea Daciei și despre retragerea aureliană. Miron Costin pune problema continuității daco-romane, deși face multe confuzii. Pentru el dacii erau originari din "Marea tartarie", romanii au fost alungați de tătari, iar coloniștii rămași, pentru a se adăposti în fața năvălitorilor, s-au refugiat în Maramureș. Așa încerca el să explice venirea lui Dragoș din Maramureș și să coreleze formarea statului moldav cu lupta regalității maghiare împotriva expansiunii tătarilor.

"Nu odată și nu singură ordie (cu sensul de migratori) au năvălit în tot cursul acestor vremi în părțile acestea, căci mai întâi de toate au intrat ordiile care au alungat pe Români de acolo și s-au așezat singure în acele locuri; după ele a venit Atila cu ordiile sale, care și astăzi trăesc în Marea Tartarie și se numesc Hung sau cum le zic muscalii, luhrii. După Atila a venit poporul slovenesc, căci grecii pun în aceste părți întâi pe Atila, apoi pe Sloveni. După toate aceste năvăliri, năvăliră din nou alte ordii, de care se alipiseră și Ungurii și care se luptară cu Românii din Maramureș și de pe Olt, căci ordiile întinzându-se în rățăcirile lor nestatormice ajunseră dincolo de munți, unde și astăzi se văd semnele caselor lor, peste munți și prin munți. Toate părțile acestea și țara Ardealului și Maramoroșul și țara Oltului erau sub Unguri, urmașii hanului Atila, când Laslău (Ladislau) craiul unguresc neputând suferi pe tătari cari se întinseaseră până în țara Ardealului, adună împotriva lor o oaste și îi alungă dincolo de munți, apoi trecând cu oastea pe ceastă parte a munților, le dete o luptă din jos de Roman, un oraș al nostru pe Siret, biruindu-i și văzându-i pe tătari cum se îneacă în apa Siretului, craiul Laslău zise pe ungurește: *seretem, seretem*, ceea ce înseamnă: așa-mi place, așa-mi place și de atunci apa se numește pentru vecie apa Siretului. Se vede și de aici că de atunci și până acum a trecut multă vreme, căci toate râurile și însuși țărilor își au numele lor de la a doua descălecare. După acea înfrângere Tătarii se retraseră mai departe în câmpuri, iar Românii, adecă romanii și mai întâi "Montenii" sau "Muntenii" se scoborâră din munți la locuri mai deschise cu domnul lor Negrul; nu mult după aceea ieșiră și Moldovenii din Maramorăș cu Dragoș, întâiul lor domn, la țara Moldovei și ocupară mai întâi locurile de supt munți"⁹.

Începând cu secolul al XVII-lea cronistica românească evoluează spre o

⁸ Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ediție critică de C-tin Grecescu, București, 1963, p. 5

⁹ Miron Costin, *Cronica Țării Moldovei și a Munteniei*, în I. Bogdan, *Cronice atingătoare la istoria rumânilor*, București, 1895, p. 185-186.

concepție politică, ce reflectă poziția mării boierimi, care s-a impus ca forță politică dominantă după eșecul încercării, grandioase de altfel, a lui Mihai Viteazul de a constitui un stat puternic, unificat și centralizat la linia Dunării de Jos și în arcu intra-carpatic. Tulburările ce au urmat acestui eșec dureros pentru ființa statală a principatelor române au dus la consolidarea poziției politice a mării boierimi, care, departe de a renunța la instituțiile unui stat centralizat. Ea a încercat, însă, să controleze instituția domniei, pentru a stopa orice tentativă de abuz a domnului sau, cum era calificată în epocă, *tirania* conducătorului statului, care, nesocotind legea umană și divină, ar fi încercat să își impună voința cu forța, în defavoarea *binelui țării*. Bineînțeles este discutabil acest *bine al țării*, dar concepția necesității controlului exercitat asupra monarhului prin instituțiile statului era o idee perfect încadrată în epocă. Prin prisma acestor considerente se explică și atitudinea cronicarilor români din secolul al XVII-lea față de popoarele din jur, în cazul nostru față de maghiari.

De la început trebuie să menționăm faptul că în această epocă istoriografia nu cunoaște decât foarte puține accente naționaliste, fiind departe de autorii epocii orice atitudine etnică preconcepută. Maghiarii, ca și turcii, polonezii sau chiar tătarii sunt judecați doar prin prisma "*relelor*" sau "*stricăciunilor*" aduse țării. Ei nu sunt clasificați global și faptele lor sunt judecate în contextul politic și militar al epocii, în majoritatea covârșitoare a cazurilor cu referire directă la un personaj istoric. În plus trebuie să subliniem că pentru cronicarii români referirile la Țara Ungurească, indiferent că este vorba despre autori de secol XVI sau XVII sau XVIII, se leagă mai ales de Transilvania, cu care domnii români erau în permanente contacte politice, fie de alianță fie de ostilitate. Din secolul al XVII-lea Ardealul este sinonim cu Regatul maghiar și cronicarii români nici nu par a considera Ungaria vestică, drept un regat de sine stătător, ci doar o provincie a Imperiului german.

În majoritatea cazurilor Transilvania este prezentată ca un loc de refugiu pentru domni maziliți de turci sau detronați de boieri. Așa este cazul lui Mihnea vodă cel Rău (1504-1510), a lui Moise Vodă (1530), al pretedentului domnesc Radu Ilie¹⁰.

În secolul al XVII-lea, într-un climat de instabilitate politică acută, trecerea domnilor de o parte și de alta a munților devenise un obicei.

*"Iar Costandin vodă deaca prinse de veste, au trecut muntele la Ardeal cu toată casa lui întreagă și cu toți boiarii țării."*¹¹

*"Mazilit-au și pre Gheorghe Ștefan den țara Moldovei...Iar Ștefan vodă au trecut în Țara Ungurească cu toată casa lui întragă. Și nu după multă vreme s-au învărtejit Ștefan vodă iar înapoi cu ungurii și cu lefegii, ca să scoată pe Ghica vodă din scaun și să fie el domn...și cu voia lui Dumnezeu fost-au izbânda lui Gligorașcu vodă. Și au căzut mulți den unguri, făcându-se o movilă mare de trupurile lor la Strungă. Iar Ștefan vodă de-abia au scăpat în Țara Ungurească cu puținei oameni."*¹²

*"...iar Gavrilă vodă Moghilă(1620) n-au vrut să meargă la Poartă ci au trecut în Țara Ungurească și acolo și-au sfârșit vieța, că vedea pe turci fără credință și răi."*¹³

Un alt aspect demn de remarcat este tratarea monolitică a evenimentelor din toate cele trei principate de la Dunărea de Jos, a căror politică se desfășura în cea mai

¹⁰ Radu Popescu, *op.cit.*, p. 28, 29, 49.

¹¹ *Letopiseșul Cantacuzinesc*, p. 131.

¹² *Ibidem*, p.132-133.

¹³ Radu Popescu, *op. cit.*, p. 88.

strânsă corelație; după 1541, principii din cele trei state tributare Imperiului otoman, fiind deopotrivă interesați de tot ceea ce se petrecea în țările vecine. De aici permanente alianțe fie împotriva otomanilor, fie împotriva Habsburgilor sau a polonezilor. Cel mai adesea, însă, se încheiau alianțe împotriva unuia dintre cei trei principii, considerat de ceilalți doi a fi un pericol pentru stabilitatea politică în zonă.

Cronicarii români fac referire la episoadele tesionate dintre Regatul maghiar și țările române, fără a polemiza prea mult pe această temă. Așa este cazul luptei de la Posada (1330), sau a celei de la Baia (1467).

“În zilele acestui domnu (Mihail voievod- sic) venit-au craiul Carol ungurescu cu mulțime de oști ca să-l supue supt coroana ungurescă; și au făcut mare război cu Mihai vodă; și fu biruit Carol craiul, căci abie au scăpat cu puținei oameni în Țara Ungurească cu mare rușine”¹⁴.

“În anul 6975 (1467) Noiembrie în 19, s-au pornit Mateiașu craiul unguresc cu toată puterea ungurescă și au năpădit în Trotuș și au venit la târgul Romanului și l-au ars și au venit apoi până la Baia. Iar Ștefan voevod au luat pe Dumnezeu în ajutor și au năpădit asupra lor noaptea și au dat dumnezeu în mâinile lui Ștefan și ale oștii sale și foarte mulți fură tăiați, iar alții arși în casele ce se aflau pe ulițele târgului. Insuși craiul Mateiașu fu săgetat și cu rușine se întoarse în țara sa pe o altă cale, strâmtă și nepătrunsă....

După o scută vreme s-au împăcat Ștefan voevodul cu Mateiaș craiul unguresc, care i-au dăruit în urmă aceste două cetăți în țara Ardealului, anume Chichilvara , ce se cheamă și Balta (Cetatea de Baltă) și Ciceul și amândouă trăiesc până astăzi”¹⁵.

Nu sunt uitate nici episoadele de alianță militară cum a fost cel din 1396 și 1497, când regele Ungariei Vladislav Jagiello a luat apărarea Moldovei, chiar împotriva fratelui său Ioan Albert, regele Poloniei.

“În zilele Mircii vodă, Jăcmom (Sigismund) craiul unguresc, unindu-se cu franțozii și cu alți domni creștini, au strâns oști și s-au pornit spre turci, ca să-i scoată den hotarele creștinilor și viind până la Nicopoea, au eșit înaintea împăratul turcesc Baiazet și den rea chiverniseală a creștinilor, au biruit Baiazet pe creștini, tăindu-i și robindu-i. Iar craiul într-o luntre au scăpat, trecând Dunărea în Țara Rumânească.”¹⁶

“În anul 705 (1497) a venit Albert craiul leșesc cu oștile sale asupra lui Ștefan voevod...iar Ștefan voevod și-au adunat toate oștile sale în târgul Romanului, afară de acestea fratele craiului leșesc, Vladislav, trimise voevodului moldovenesc împotriva fratelui său 12.000 de Unguri, în frunte cu voevodul Ardealului Birtoc, cuscrul lui Ștefan voevod.”¹⁷

Momentele cheie asupra cărora se insistă, însă, pentru reflectarea stării de tensiune sau a celei de colaborare sunt cele legate de acțiunea lui Mihai Viteazul și de tentativele îndrăznețe de politică externă, ale principilor transilvani, Gabriel Bethlen, Gheorghe Rákoczy I și Gheorghe Rákoczy al II-lea.

În cazul lui Mihai Viteazul, simbol pentru români al luptei pentru independență,

¹⁴ *Ibidem*, p. 197 (anexe).

¹⁵ I. Bogdan, *op. cit.*, p. 195, vezi și *Cronica moldopolonă*, p. 225; aceeași relatare și în *Letopiseșul de la Bistrița*, în I. Bogdan, *Cronice inedite atîngătoare la istoria românilor*, București, 1895, p. 52.

¹⁶ Radu Popescu, *op. cit.*, p. 14.

¹⁷ I. Bogdan, *op. cit.*, *Cronica moldopolonă*, p. 227; aceeași relatare în *Letopiseșul de la Bistrița*, *op. cit.*, p. 60.

cronicarii de secol XVII-XVIII abordează aceeași atitudine. Domnul muntean a fost victima nestatorniciei și a trădării familiei Báthory și a nemeșilor unguri.

"Făcându-se aceste războaie și nevoindu-se Mihai vodă foarte tare pentru creștini, iar Batâr Jicmon (Sigismund Bathory) craiul unguresc, socotise că nu va mai avea Mihai vodă nici o nevoe de turci, ci făcu sfat cu toți voievozii Ardealului cum să scază pre Mihai vodă despre Țara Muntenească, să fie mai mic și mai ascultătoriu și să-i oprească țara cu tot venitul ei. ...dentr-acești boiari ce-i trimesese Mihai vodă pentru tocmeală, învrăjbitorul diavol umblase în mijlocul lor, de se apucară unii ca aceia să facă mai mult vrajbă decât pace, cum să scază pre Mihai vodă din țară..."

"Pre acea vreme Batâr Jicmon craiul iar intrase în multe gânduri, care nu i-au fost de nici un folos, nici lui, nici țării, cum zice că omul înțelept află calea și pe unde nu au umblat, iar dacă-ș pierde firea rătăcește și pe unde a umblat, ca și Batâr Jicmon, craiul, încă nu-i ajunse cât întâi își închină țara la împăratul nemțesc și apoi lăsă-și credința ce făcuse cu împăratul...și veni iar în Ardeal și se apucă cu Mihai Vodă de cea prietenie dintâi. Apoi el nici așa nu să așeză, și iar gând rău ca să se despartă de Mihai vodă și să închine Ardealul turcilor...Deci făcu Batâr Jicmon sfat ficlean (trădător) și trimise în Țara Leșească (Polonia) la varu-său Batâr Andreiaș (Andrei Bathory), cum să vie să fie crai în locul lui, și el să facă tocmeală cu turcii, ca să înșale pre Mihai vodă..."¹⁸

"Iar Bașta Giurgiu (Gheorghe Basta) fiind el amestecat cu ardelenii cu multe sfaturi rele și ficlene (trădătoare) despre Mihai vodă ca să-l omoare, ci din gură i se făgădui să-i dea nemții ajutor... Oh bun prilej își făcu Bașta spre piarderea bunului și viteazului Mihai vodă...și căzu trupul lui frumos ca un copaci....căci așa au lucrat pizma de la începutul lumii. Că pizma au pierdut pre mulți bărbați făr de vină ca și acesta."¹⁹

Domnia lui Radu Șerban, domn devotat luptei antiotomane și cauzei Habsburgilor, în Transilvania, apare ca un alt episod tensionat între unguri și români. De remarcat, însă, faptul că autorul cronicii are cuvinte aspre pentru ambele personaje implicate în conflict, Radu Șerban și Moise Székely, judecându-le trufia ca pe unul din cele mai mari păcate omenești, inspirate de diavol și sancționate drastic de justiția divină

"Iar dieavolul, care la vrajbă poștește totdeauna, au intrat în inema lui Sechel Moisi, craiul Ardealului, și strânse oști să vie să strice țara și să calce. Șarban vodă cu boiarii auzind au socotit să-l împace cu daruri și au trimis boiari cu daruri scumpe, rugându-l să să păzească de a vărsa sânge nevinovat. El nici nu vrea, ci cu semeție zicea că va să facă rău. Deci nebunia lui văzând domnul și boiarii, au strâns oștile degrab și au purces în Ardeal...Carii dând război tare, au biruit ai noștri pe unguri și i-au tăiat foarte rău...și mulțumind lui Dumnezeu toși au trecut 5-6 ani de pace. Dar Șerban vodă văzând atâta pace și biruind și pe vrăjmașul său ungurul, i s-au înălțat mîntea și s-au semețit, s-au mândrit și nu mai căuta trebile domniei și ale țării...Pentru că s-au mînieat Dumnezeu pe dânsul și i-au ridicat pe Batâr Gabor craiul Ardealului, vrăjmaș mai mare decât Sechel Moisi, că s-au gătit acel spurcat Batâr Gabor în taină și fără veaste au pogorât cu oștile în țară...Că trei luni au șezut proclatul în țară, jefuind, prădând, arzând, car nevoe n-au mai fost, nici va mai fi în pământul nostru. Drept aceea până astăzi au luat oamenii un cuvânt de zic: când ungurii cei răi..."²⁰

¹⁸ Radu Popescu, *op. cit.*, p. 72-73.

¹⁹ *Ibidem*, p. 81-82.

²⁰ *Ibidem*, p. 82.

Pentru secolul al XVII-lea momentele de alianță între domnii munteni și principii transilvăneni sunt predominante, mai ales în timpul lui Matei Basarab, care a fost ajutat de Gheorghe Rákoczy I în conflictul aproape permanent cu Vasile Lupu, domnul Moldovei.

*"Iar Matei vodă, prinzând de veste, îndată au încălecat cu toate oștile lui. Trimisu-i-au și Racofi Gheorghie, craiul Ardealului, ajutor o seamă de unguri. Iar Vasile vodă nu l-au așteptat, ci au fugit înapoi."*²¹

De asemenea ajutorul primit de domnie din partea principelui Transilvaniei, Gheorghe Rákoczy al II-lea, în timpul răscoalei seimenilor, este relatat pe larg.

*"Întâi, fiind la Țarigrad împărat sultanul Mehmet, sfat au făcut pentru atâta nebulie ce au făcut acești oameni în Țara Muntenească, socotind astăzi va fi aici, mâine va fi la ei. Și aciiși au poruncit la Racofi Gheorghie, Craiul Ardealului și la Ștefan vodă al Moldovei, de au venit cu unguri și cu moldoveni în Țara Rumânească."*²²

*"După acestea toate Racofi Gheorghe craiul nu șezu mălcom să-și fie crăiia și Țara, ci se sculă cu grele oști ungurești asupra lui Cazimir, craiul Leșesc să-l scoată din scaunu-i și să șază el crai. Venitu-i-au ...și Ștefan vodă cu 2.000...și Costandin vodă avea 2.000 de oaste. Și îndată se ridică însuși hanul cu mulțime de tătari și intră în Țara Leșescă. Fu Racofi părăsit și de sfeți și de cazaci și de moldoveni și de munteni...Atunci prinseră și pe ghineralesul lor, Chim Ianoș (Kemeny) și pre Corne Gașpar (Gaspar Kornis)..."*²³

*"Iar dorbanții și siimeni nu să mai așază, ci văzând slăbiciunea Ardealului și neputința lui Costandin vodă, fiind îndemnați de diavol, se sfătuiră că cu alt nimica nu vor putea surpa pre Costandin vodă, numai cu puterea turcilor. Și merseră peste Dunăre de să închină lor și-l pârără că iaste hain împărăției și iaste tot una cu Racofi și cu Ștefan vodă. Pârără pre domnul lor la păgâni, carii nicodată nu pohtesc binele creștinilor."*²⁴

De altfel pentru cronicarii români nici unul din cele trei principate, deși tributare Porții și amenințate de interesele politice și strategice ale Casei de Austria și ale Poloniei, nu este altceva decât un stat independent, din nefericire cu vecini periculoși și cu o clasă conducătoare turbulentă, care apela prea des la ajutor dinanfară pentru rezolvarea diferendelor interne.

*"Întru aceste vremi, împăratul Suliiman, după moartea lui Ianoș craiul unguresc, au luat Buda de fii-su Ianoș, care rămăsese tânăr, cu mumă-sa Ezavela (Isabella) crăiasa. Au luat și Belgradul unguresc, carele iaste scaun Ardealului și crăiasa cu fii-su cel tânăr, împăcându-se cu turcii au supus Ardealul turcilor și le-au dat împăratul stăpânirea Ardealului. și dentr-acel fiiu crăiesc s-au obicinuit oamenii de zic tuturor domnilor Ardealului craiu, iar nu sunt crai, ci prințepi, adecă domni, ca rumânul, ca moldoveanul."*²⁵

Conștiința importanței strategice a Regatului maghiar și apoi a Transilvaniei pentru evoluția situației politice din țările române, apare din grija cu care cronicarii români notau principalele evenimente din țara vecină.

"În vremile acestea ce s-au luat Țarigradul, Huneadi Ianoș, au ars Țara Nemțescă pentru coroană, că să o ia de la nemși, fiind ales gubernatoriul Țării

²¹ Ibidem, p. 107

²² Ibidem, p. 124.

²³ Ibidem, p. 127-128.

²⁴ Ibidem, p. 129.

²⁵ Ibidem, p. 47.

Ungurești și prințep Ardealului. După aceea nu au trecut multă vreme, ci au murit la Zemlin, lăsând mare nume de multe vitejii ce făcuse cu turcii și cu nemții. Deci, în urma lui au rădicat țara craiu pe Huneadi Mateiaș...

Huneadi Mateiaș, craiul unguresc, au luat coroana crăiască care o luase Frederic, împăratul nmeșesc și o ținuse 24 de ani la el.”²⁶

“În vremea aceea (1473) Batăr Iștvan, prințepul Ardealului, cu Chimeș Pal (Pavel Chinezul), au avut război cu turcii, în câmpul ce le zic Chenier (Câmpul Pâinii), și au pierit 30.000 de turci și 8.000 de unguri: însă biruința atuncea a fost a ungurilor.

Și Mateiaș, craiul ungurilor, au luat Beciu de la nemți, cu foame și acolo, în Beciu fiind au murit și zic că în zioa ce au murit Mateiaș craiul în Beciu, într-o acea zi, toți leii ce-i avea în Buda, s-au omorât unul pre altul. În anul 6998 (1490) au murit craiul unguresc Mateiaș.”²⁷

“Întru aceste vremi au avut război turcul Suliiman împărat cu al doilea Ludovic, craiul unguresc, în câmpii Măhaciului (Mohács) și au biruit turcii și craiul încă au pierit într-o baltă înecându-se, tânăr fiind de 21 de ani. După aceea au mers împăratul Suliiman la Rodos și l-au luat.”²⁸

“Întru aceste vremi, fiind craiu unguresc Ianoș (Ioan Zápolya) și lăcnea la Buda, iar o seamă de unguri, fiind ficleni (trădători) de către craiul lor, s-au lipit lângă întâiul Ferdinand, neamțul și l-au ridicat crai; și mergând la Buda, pă Ianoș craiu l-au gonit din cetate. Iar Ianoș nu s-au lăsat, ci au venit de ți-au luat Buda iar, cu ajutoriul lui sultan Suliiman împăratul turcesc, caare rău au bătut pe Ferdiand. Această cetate a fost scaun crăiei ungurești.”²⁹

“...În anul 7033 (1525) din nou năvăliră în țara ungurescă mulțimile turcești împreună cu afurisitul lor stăpânitor Soliman și trei ani după ce cuceriseră Rodosul răzbiră cu desăvârșire pe însuși craiul cu toată oastea sa prin meșteșugul viclean și jefuiră o mare parte din țară și o cuceriră cetatea crăiască Buda și în pace se întoarseră la ale sale. Mare nestatornicie se născu atunci în țară, căci se sculă de la miază-noapte un crai, de la apus altul; cu cel de la apus ținneau sașii, fiindcă era Neamț, anume Ferdinand, pe cel de la miază-noapte, fiindcă era Ungur, anume Ianăș, îl sprijinea neamul său; și după vremuri, când ungurii treceau în partea celui dintâi, când erau dintre Sași în partea celui din urmă; luptând astfel fără încetare unul cu altul, mare pagubă pricinuiră țării.”³⁰

Ca o concluzie la cele prezentate se poate spune că în secolele XVI-XVIII cronicarii români au considerat evoluția istorică și politică a Regatului maghiar ca fiind strâns legată de interesele politice ale spațiului românesc. Maghiarii au fost judecați pozitiv sau negativ, după rolul pe care l-au jucat în istoria românescă, judecățile preconcepute, clișeele sau aprecierile stereotipe neavându-și locul în lucrările acestor cronicari. De câte ori autorii considerau că românii ar fi avut de suferit de pe urma vecinilor îi numeau *trădători* sau cu *fire schimbătoare*, dar aceste momente au fost rare. Chiar în cazul luat în discuție de noi, cel al lui Mihai Viteazul, cronicarii nu se sfiesc să adauge că și orgoliul domnului și ambițiile lui politice au fost cauzele neînțelegerilor cu

²⁶ Ibidem, p. 22-23.

²⁷ I. Bogdan, *op. cit*, *Cronica și analele...*, p. 197.

²⁸ Radu Popescu, *op. cit.*, p. 41.

²⁹ Ibidem, p. 45.

³⁰ *Cronica lui Mucarie*, p. 202.

maghiarii și cu imperialii. În general, însă, momentele de bună înțelegere au predominat în contextul luptei cu turcii și chiar cu Habsburgii, cele mai multe aprecieri fiind elogioase pentru ajutorul pe care domnii români îl puteau primi de la niște vecini mai puternici și cu o poziție strategică favorabilă.

Disensiunile au început la mijlocul secolului al XVIII-lea când românii din Transilvania au fost excluși de la viața politică a principatului. Interesant de reținut este faptul că cele mai multe argumente ale polemicii etnice lansate de cărturari în această perioadă au fost furnizate, atât românilor cât și maghiarilor, tocmai de cronistica și de istoriografia germană. Printre primii care au susținut teza continuității daco-romane și au politizat noțiune de Dacia au fost cronicarii sași și umaniștii germani³¹. La polul opus, celebra teorie *imigraționistă*, care neagă continuitatea strămoșilor românilor în Dacia, se datorează istoricului austriac Robert Roesler. De aici s-au născut argumentele și contraargumentele care au lăsat să curgă valuri de cerneală, de la *Școala Ardeleană* și până azi, privind problema întâietății de locuire în Transilvania. În Evul Mediu însă românii și maghiarii s-au înțeles și au colaborat în momentele grele ale istoriei acestui spațiu comun de locuire și disensiunile au fost mult mai puțin numeroase decât perioadele în care s-au ajutat în fața unor dușmani interni sau externi.

THE HUNGARIANS IN THE ROMANIAN CHRONICLES .

THE 16th-18th CENTURIES

Abstract

The Romanian chronicles of the sixteenth-seventeenth century are tributary to the genre. They are a mere sequence of chronologically arranged events, with no particular attention given to the cause-effect relation. The second half of the seventeenth century, with the late Renaissance historiography inspiring the intellectual elite of the Romanian Principalities, marked a change in the approach to historical events. The authors' comments, as samples of the mentality of the time, became richer and savory, and more ample reference was made to the neighbouring peoples. However, this reference is far from what we call today *the other's image*.

The image of the Hungarians in the medieval Romanian historiographic texts does not illustrate a coherent or rational approach to a foreign people. It appears integrated into the evolution of facts in Romanian historiography, with judgement made free from any cliché or prejudice. It painted positive or negative according to the interests of land, with the Hungarian Kingdom and Transylvania perceived alternately as sources of benefit or detriment to the Romanian Princes.

The tensioned moments outlined in *Cronica moldo-polonă* (The Moldavian-Polish Chronicle), *Istoria domniilor Țării Românești* (The History of the Wallachian

³¹ A. Armbruster, *Romanitatea românilor, istoria unei idei*, București, 1972, pp.68 și urm, vezi și Ileana Căzan, *Începuturile politicii pontice a Casei de Austria în scrieri umaniste și izvoare cartografice de secol XVI*, în RI, nr. 11-12/ 1994, pp. 1184-1194.

Princes) by Radu Popescu, *Letopiseșul cantacuzinesc* (The Cantacuzenes' *Letopiset*) or *Cronica anonimă a Moldovei* (The Anonymous Chronicle of Moldavia) relate to Matthias Corvinus' intervention of 1467 in Moldavia, the disputes with a tragic outcome between Michael the Brave and Sigismund Báthory, and the time of George Rákoczy II. On the other hands, the assistance offered to Princes and Boyars who had fled into Transylvania and Hungary is recorded in a consistent manner. Both Princes and Boyars enjoyed the hospitality of their hosts and, very often, military support to return to their native land and reclaim their rights.

The political interest in the neighbouring Kingdom, a key-ally to the Romanian Princes until 1541, is mirrored in the references to the major events in Hungary, including the conflict between Matthias Corvinus and Emperor Frederik III over the Hungarian Crown, the battle of Mohács of 1526, the army clashes between Zápolya and Ferdinand of Austria over Hungary and Transylvania, the Ottoman interference, and the fall of Buda in 1541.

The author concludes that the Romanian chronicles of the sixteenth-seventeenth centuries considered the historical and political evolution of the Hungarian Kingdom is close link to the political interests of the Romanian space. The Hungarians were assessed positively or negatively, according to the part they played in Romanian history, with no preconceived or stereotypical judgement being ever made.

CETATEA ALBĂ ÎN ISTORIOGRAFIA ROMÂNEASCĂ

IONEL CÂNDEA

Așezată la limanul Nistrului, **Cetatea Albă** a trezit încă din primele veacuri de existență interesul tuturor celor care au cunoscut-o într-un fel sau altul, în toată măreția și splendoarea ei.

În rândurile ce urmează vom încerca să amintim cele mai însemnate contribuții pe care le cunoaștem, în istoriografia noastră, privitoare la fabulosul monument.

Cronicarii. A. Moldova

Așadar, începând încă din veacul al XV-lea, cronicarii noștri au menționat **Cetatea Albă** în legătură cu fapte legate, cel mai adesea, de luptele pentru domnie sau pentru supremația în zonă a unor forțe conștiente de valoarea excepțională a locului.

Astfel, în Moldova, autorul *Letopiseșului anonim*¹, socotit de editor ca realizat în secolul al XV-lea și continuat cu un mic fragment în 1507, evocă **Cetatea Albă** în legătură cu următoarele fapte:

Mai întâi, sub anul 1455, la 25 martie, după războiul între Alexandrel și Petru Aron vodă de la Mohile, primul fuge la **Cetatea Albă** unde-și va afla sfârșitul.

Apoi, evenimentul următor, consemnat în legătură atât cu Chilia dar și cu **Cetatea Albă**, va fi tocmai căderea celor două cetăți sub stăpânire otomană, ca urmare a expediției lui Baiazid al II-lea din iulie – august 1484: *În anul 6992 (1484) au venit turcii asupra Cetății Chiliei și cu ei, în ajutor, acel blestemat călugăr, Vlad voievod și cu muntenii și au luat-o, iulie 14 miercuri, sub Ivașco pîrcălab și Maxim. În același an, august 5, miercuri² au luat și Cetatea Albă sub Gherman și Oană pîrcălabi³.*

Următoarea mențiune a **Cetății Albe** în *Letopiseșul anonim al Moldovei* – alături de Chilia – se leagă tocmai de expediția lui Ioan Albert regele Poloniei, *asupra lui Ștefan vodă, spunînd că merge asupra turcilor, să ia cetățile Chilia și Cetatea Albă*⁴.

*Cronica moldo-germană*⁵ amintește și ea evenimentul tragic al ocupării celor două cetăți – Chilia și **Cetatea Albă** - de către turci, așezând însă evenimentul sub anul 6991, adică 1483, deci eronat⁶: *6991 (1483) în luna iulie, în ziua 14, turcii au lovit și au dat asalt Chiliei și o luară. În aceeași vreme, în luna august, în ziua 7, au luat turcii și Cetatea Albă și au dus cu ei populația cea mai bună la Constantinopol*⁷.

În 1486, lângă **Cetatea Albă**, este prins și adus la Suceava panul Nicolai Halițki: *Atunci acel boier a fugit la Cetatea Albă. Voievodul a aflat despre aceasta și a*

¹ *Letopiseșul anonim al Moldovei*, în *Cronicle slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ioan Bogdan*, ed. P.P.Panaiteșcu, București, 1959, p.15.

² De fapt joi și nu miercuri după cum precizează P.P.Panaiteșcu. *Ibidem*, p.19, nota 1.

³ *Ibidem*, p.19.

⁴ *Ibidem*, p.20.

⁵ Publicată de P.P.Panaiteșcu, *ibidem*, p.28-37.

⁶ *Ibidem*, p.35.

⁷ *Ibidem*. Observăm faptul că data diferă: 7 august și nu 5 ca în izvorul precedent.

trimis în taină după dînsul și l-au prins lîngă Cetatea Albă cu slugile lui <și> 36 de cai și l-au dus la Suceava⁸.

Letopiseșul de la Putna zis nr.1, menționează și el Cetatea Albă dar în legătură cu evenimente cruciale: ...În același an 6992 (1484), iunie 14, a venit împăratul turcesc Baiazid și Vlad voievodul Ungrovlahiei cu dînsul și au luat cetatea Chilia. În luna august 5 au luat și Cetatea Albă.⁹ La fel, în ceea ce privește pretextul trecerii regelui Ioan Albert al Poloniei prin Moldova în 1497 ...s-a ridicat craiul leșesc al Poloniei... cu toate puterile sale cu înșelăciune asupra lui Ștefan voievod, prefăcîndu-se că merge asupra cetăților Chilia și Cetatea Albă¹⁰.

O altă cronică, *Letopiseșul de la Putna nr.2* menționează întîmplarea din 1454 august 26 – moartea lui Alexandrel vodă, fiul lui Iliăș, - deci a nepotului lui Alexandru cel Bun, - ca fiind petrecută în cetatea de la limanul Nistrului: A domnit Alexandrel, fiul lui Iliăș voievod, 4 ani... Și a murit la Cetatea Albă, în anul 6962 (1454) august 26¹¹.

Tot *Letopiseșul de la Putna nr. 2*, reține și data și împrejurările în care Cetatea Albă și Chilia au fost pierdute de Moldova: În același an – 6992 (1484) - iulie 14 a venit împăratul Baiazit cu turcii asupra cetății Chilia și cu el Vlad voievod Călugărul cu muntenii, în vremea lui Ivașco și Maxim pîrcălabi. Și după aceea, august 5, au luat și Cetatea Albă în vremea lui Gherman și Ioan pîrcălabi.¹²

La fel, motivul invocat de Ioan Albert în 1497 - pentru a trece prin Moldova cu oaste, eliberarea Chilie și Cetății Albe, de fapt o stratagemă pentru surprinderea domnului Moldovei – se consemnează de același izvor narativ de mai sus: În anul 7005 (1497) s-a ridicat craiul leșesc, Albert, cu toate puterile sale asupra lui Ștefan voievod, cu înșelăciune, spunînd că merge împotriva turcilor, să ia cetățile Chilia și Cetatea Albă¹³.

O altă variantă - *Traducerea românească a letopiseșului de la Putna* – înregistrează și ea, într-o formă aproape identică, această știre legată de pretinsa încercare de eliberare a Chilie și a Cetății Albe de către Ioan Albert în 1497¹⁴.

Cronica moldo-rusă reține și ea data căderii celor două fortificații sub turci: În anul 6992 (1484) a venit împăratul Baiazid al turcilor și a luat de la Ștefan două cetăți, Chilia și Cetatea Albă¹⁵.

În sfârșit, două alte cronici – cea *Moldo-polonă*¹⁶ și cea *Sîrbo-moldovenească*¹⁷ - amintesc de evenimentul crucial al pierderii cetăților Chilia și Cetatea Albă prin ocuparea lor de către sultanul Baiazid al II-lea în 1484.

Dacă până la Grigore Ureche, letopiseșele din Moldova au înregistrat despre Cetatea Albă, doar două elemente, - ocuparea ei de către Baiazid al II-lea și pretinsa încercare de a o elibera a lui Ioan Albert, - în opera acestuia, prin interpolarea lui Misail

⁸ *Ibidem*, p.36.

⁹ *Ibidem*, p.51.

¹⁰ *Ibidem*, p.52.

¹¹ *Ibidem*, p.61.

¹² *Ibidem*, p.64. Observăm că al doilea pîrcălab de Cetatea Albă este Ioan și nu Oand, lecturi, altminteri, destul de apropiate.

¹³ *Ibidem*, p.65.

¹⁴ *Ibidem*, p.72.

¹⁵ *Ibidem*, p.161.

¹⁶ *Ibidem*, p.180.

¹⁷ *Ibidem*, p.192.

Călugărul, aflăm alte două elemente. Mai întâi că în Moldova s-au plinit toate locurile... de oameni den munte până în Nistru... și pân în Cetatea Albă cu ocazia descălecatului maramureșenilor; apoi că Cetatea Albă au fost făcută (alături de altele), de ianovedzi (genovezi)...¹⁸

Mai departe, Grigore Ureche însuși menționează *Când au luat Baiazid împăratul turcescu Chilia și Cetatea Albă, leat 6992 (1484)*¹⁹. Față de predecesori, marele vornic știe că Ștefan cel Mare, împreunându... oastea cea streină (polonă, n.n.) cu a sa, pre multe locuri au smintit pre turci de le-au căutatu a ieși din țară. Așa Ștefan vodă au curățitu vrăjmașii din țară. Iar cetățile care le-au luat turcii, Chilia și Cetatea Albă, n-au putut să le dobândească, că ei mai nainte de ce au ieșitu, le-au grijitu cu oameni cu puști și cu bucate de ajunsu și au rămas pre mina turcilor, pînă în zioa de astăzi²⁰.

Importantă este și mențiunea sub anul 6923 (1415) a aducerii moaștelor Sfântului Ioan de la Cetatea Albă la Suceava, de către Alexandru cel Bun, întâlnită aici pentru prima dată în *Cronicile din Moldova*: Iar la leatul 6923 au trimis de au adus cu multă chieltuială și moaștile sfîntului Ioan Novii de la Cetatea Albă, de la păgîni și le au așezat în tîrgu, în Suceava, la mitropolie, cu mare cinste și cu litie, pentru paza și ferința scaunului domniei sale...²¹

Citând apoi *letopiseșul cel moldovenescu*, Grigore Ureche reia știrea despre războiul lui Alexandru vodă cu Petru vodă de la Movile (1455): ...în anii 6963, în luna lui mai, au venit Alexandru vodă, tatăl lui Bogdan vodă, cu oaste asupra lui Pătru vodă Aron și și-au datu război la Movile, ... că dându război vitejește dispre amîndoo părțile, birui Pătru vodă pre Alixandru vodă. Văzîndu Alixandru vodă că perdu războiul fugi la Citatea Albă și acolo s-au săvîrșit²².

Un pasaj aflat sub anul 6973 (1465), istorisește: Cîndu au luat Ștefan vodă Chilia și Cetatea Albă de la păgîni. Și acolo (la Chilia, n.n.) petrecându trei zile veselindu-să, lăudându pre Dumnezeu, împlînzia oamenii în cetate. Dăcia și la Cetatea Albă au tras și multă năvală făcîndu, dobîndi și Cetatea Albă. Și așa amîndoo cetățile cu multă moarte și pieire de ai săi le dobîndi, carile întărîndu-le cu bucate și cu slujitori, au lăsat pre Isaia și pre Buhtea pîrcălabi, ca să le grijească, iară el s-au întorsu la scaunul său la Suceava.²³

În ceea ce privește menționarea Cetății Albe alături de Chilia, cu intenția de a fi eliberate de către Ioan Albert, craiul Poloniei, ce intrase în hotarele Moldovei la 1497, se repetă știrea atât de mult cunoscută din relatările de mai sus.

Dar Grigore Ureche oferă și amănunte în legătură cu întreaga aventură a regelui încheiată cu dezastrul de la Codrii Cosminului: Și strîngîndu craiul oaste, au scos cuvîntu cum va să margă la turci, să ia și să dezbată Cetatea Albă și Chilia, care cetăți luasă de la Ștefan vodă Baiazitu împăratul turcescu. Și încă adăogiia, de sperii pre ai săi, cum turcii amestecați cu moldovenii vor să treacă la Podoliia... Mai mult, Albert au

¹⁸ Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ed. P.P.Panaitescu, București, 1956, p.65.

¹⁹ *Ibidem*, p.98.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*, p.71.

²² *Ibidem*, p.82.

²³ *Ibidem*, p.84.

*trimis soli la Ștefan vodă de i-au datu de știre să să gătească să meargă cu dînsul, să bată Chilia și Cetatea Albă și să-i găteaze stejie de hrană de oaste*²⁴.

Tot în cronica lui Grigore Ureche, **Cetatea Albă** depășește momentul Ștefan cel Mare prin adaosul episodului petrecut în domnia lui Ioan vodă cel Cumplit (cel Viteaz). El se intitulează: *Cînd au arsu Ion vodă Tighinea și Cetatea Albă*.²⁵

Ion vodă văzîndu atîta supărare dispre turci, umplîndu-să de minie, cu foc, au arsu Tighina și Cetatea Albă și multă pradă au făcut și mulți robi și plean au scos...²⁶

Continuând opera lui Grigore Ureche, de la Aaron vodă încoace, Miron Costin va continua să relateze acele fapte în legătură cu **Cetatea Albă** în care au fost implicați domnii Moldovei dar și ai Țării Românești²⁷.

Astfel, domnia lui Gașpar Graziani oferă o primă mențiune a **Cetății Albe** ce o implică în istoria Moldovei veacului al XVII-lea. Este vorba despre moartea lui Schinder pașea – ...*întorsu la Cetatea Albă și acoloa peste puține dzile și-au sfîrșitu viața. Dzicu să fi murit otrăvit de vezirul ce era atuncea la împărăție, temîndu-și veziria de dînsulu*...²⁸ Avem de-a face cu un episod din istoria Moldovei dar și a Poloniei și a Porții în care un pașă otoman luptă cu forțe polone, retrăgându-se apoi la adăpostul **Cetății Albe**, aflate din 1484 în mâinile lor. Acest episod, cum frumos spune cronicarul *fost-au... perirea lui Gașpar vodă, v leato 7129 (1621)*²⁹.

Următoarea mențiune a **Cetății Albe** în opera cronicărească a lui Miron Costin oferă un interesant amănunt privind domnia lui Radu vodă cel Mare (Radu Mihnea a doua oară ca domn al Moldovei 1623-1626) și anume: *Birul Țării era legatu la Tighinea pre acele vremi și la Cetatea Albă, ce veniia ienicerii la biru și păn cu hamgiare săriia la boieri. Aceia văzîndu Radul vodă, au mutat birul să să ducă la Țarigrad, la împărăție*...³⁰.

Câmpii **Cetății Albe** sunt de asemenea amintiți de Miron Costin ca loc în care până lângă Chilia, deci în Bugeac, Cantemireștii, *se dezbătuse de supt ascultarea hanelor și ședea cu oardele sale dincoace de Nistru, de unde vor prăda, mai apoi, Polonia și Țara Românească*³¹.

Pentru anul 1637 Miron Costin reține *porunca și la Vasilie vodă și la Matei vodă să margă să să împreune cu pașii asupra tătarilor. Deci de izvoavă au purces Vasilie vodă cu oști, al doilea rîndu, la Cetatea Albă, la adunarea pașilor*³².

Evident, în *Cronica Polonă*³³, Miron Costin nu putea ocoli subiectul **Cetatea Albă** în subcapitolul *Despre Cetăți*.

Aici, învățatul cronicar, ne oferă date cu privire la cei care au construit fortificația, văzută ca operă a antichității dar și a unui timp mai apropiat de vremea lui – respectiv cel al lui Ștefan cel Mare.

²⁴ *Ibidem*, p.100.

²⁵ *Ibidem*, p.188.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Miron Costin, *Letopiseșul Țării Moldovei de la Aaron vodă încoace*, în *Opere*, ed. P.P.Panaitescu, București, 1958, p.41-201.

²⁸ *Ibidem*, p.75.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*, p.90.

³¹ *Ibidem*, p.91.

³² *Ibidem*, p.111-112.

³³ Miron Costin, *Opere*, ed. P.P.Panaitescu, București, 1958, p.202-217.

Cea mai veche este însă *Cetatea Albă*, în care în vremea lui August, împăratul romanilor, cu o sută de ani înainte de Traian, bietul Ovidius poetul a stat surghiunit pentru niște versuri necuviincioase ale lui. Are și pomenire veșnică, lacul Ovidiu pe care-l face Nistrul când se varsă în mare...

Însă toate aceste cetăți erau mai mici și numai partea lor din mijloc, în formă de turnuri, durează de la prima clădire, iar zidurile mai late dimprejur le-au clădit domnii atât la Hotin cât și la Cetatea Sucevii, a Tighinei și la Cetatea Albă și mai mult ca alții Ștefan cel Bătrîn, domnul cel vestit³⁴.

Continuând *Cronica polonă*, Miron Costin va aminti în subcapitolul intitulat *Ținuturile luate de turci*, că ținutul *Cetatea Albă*, care se numește în vechile noastre privilegii Belgrad, chiar la mare – de trei ori domnii moldoveni au luat-o înapoi de la turci³⁵.

Sigur, Cetatea Albă este pur și simplu menționată apoi în legătură cu diversele informații, mai ales de ordin geografic, pe care marele cronicar vrea să le transmită: fie că este vorba despre orașele Moldovei, fie despre apele acesteia³⁶.

În *Poema polonă*, oprindu-se asupra originii moldovenilor – marele logofăt cronicar are prilejul să vorbească și despre începuturile Cetății Albe. Aflăm astfel că: *Același popor (dacii, n.n.) au clădit în Dacia Inferioară și Cetatea Albă*³⁷.

Cât privește această formidabilă fortificație, aflată la vremea alcătuirii *Poemei polone* (1684) în mâinile turcilor, îl face pe cronicar să exclame: *Dar ce au de-a face cu aceasta câmpiile Cetății Albe? Toată această câmpie pînă la Euxin este o parte a Moldovei adevărate și multe privilegii ale pîrcălabilor de Cetatea Albă o mărturisesc. Dar cine ne-o va înapoia? Dumnezeuul meu, al cărui gînd e de nepătruns, este încă oare vreo nădejde sau vom pieri acum cu totul?*³⁸.

La sfârșitul *Poemei polone*, trecând în revistă *Dregătoriile Țării Moldovei*, Miron Costin are prilejul să amintească în subtitlul *Dregătorii de țară* că *...pîrcălabii de Suceava, Hotin și Neamț... erau în sfît îndată după vornici. Și deasupra tuturor era pîrcălăbia de Cetatea Albă, la mare*.³⁹

Ultimul mare cronicar al Moldovei de la sfârșitul veacului al XVII-lea și începutul secolului următor, Ion Neculce, face și el referiri la Cetatea Albă.

Astfel, în *Letopisețul Țării Moldovei de la Dabija-vodă pînă la a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat*⁴⁰, mai precis în *O samă de cuvinte*, încă din primul paragraf notifică: *Ștefan-vodă cel Bun, luund domnia Moldovii și viind turcii în dzilele lui să treacă în Moldova la Gălați, i-au bătut foarte rău pre turci și au luat și Cetatea Albă și Chilia de la turci. Apoi mai pe urmă iar le-au luat turcii aceste doao cetăți*.⁴¹

De la aceste fapte de glorie dar și de înfrîngeri ale lui Ștefan cel Mare – cel Bun îi spune cronicarul – marele spătar al lui Dimitrie Cantemir mai vorbește de Cetatea

³⁴ *Ibidem*, p.205.

³⁵ *Ibidem*, p.214.

³⁶ *Ibidem*, p.215.

³⁷ *Ibidem*, p.222.

³⁸ *Ibidem*, p.223.

³⁹ *Ibidem*, p.239.

⁴⁰ Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ed. Iorgu Iordan, București, 1955, 458 p.

⁴¹ *Ibidem*, p.105.

Albă doar în legătură cu un episod din domnia lui *Antioh vodă sîn Cantemir* și anume: *Venit-au atunce poroncă de la Poartă de au dus multă somă și mare lemn și greu la Tighine și Cetatea Albă și la Vozia, cu mare grabă și cu mulți zapcii*⁴².

Ultima mențiune a **Cetății Albe** în opera cronicărească a lui Ion Neculce se plasează chiar în domnia care avea să-i aducă și lui atâtea necazuri – cea a lui *Dumitrașco Cantemiriu-voevoda*. Împăratul Rusiei, cumpănind situația militară după ce tătării au prădat în țările lui, primește o serie de sugestii privind direcțiile de atac, între care și **Cetatea Albă**. Fragmentul ni se pare confuz, oricum comprimat, în intenția de a sugera o direcție de acțiune pe linia **Cetatea Albă** - gurile Dunării. Îl semnalăm totuși aici: *Unii sfătuie să meargă pre Nipru până la Vozia și să-ș ducă zahara pe apa Niprului, și de la Vozia să ie Dunărea în sus, la Cetatea Albă, să cuprindă Dunărea...*⁴³.

Dimitrie Cantemir reprezintă, fără îndoială, un moment important în istoriografia **Cetății Albe**, nu atât prin referiri de mare întindere cât prin valoarea științifică a amănuntelor pe care le oferă. În *Descriptio Moldaviae*, capitolul *Despre așezarea Moldovei...* aflăm pentru prima dată, la începutul secolului al XVIII-lea, că vestita cetate se află 53°22' longitudine: *Calculul longitudinii este nesigur; totuși după părerea celor mai mulți geografi, partea occidentală a ei (a Moldovei, n.n.) care se atinge de Transilvania se plasează la 45°39' în longitudine; celeilalte extremități unde se sfârșește în unghi ascuțit aproape de Alba Iulia (sic) sau, cum îi zic locuitorii, Cetatea Albă, i se atribuie 53°22', cum se poate vedea de pe hartă*⁴⁴.

Vorbind apoi *Despre apele Moldovei* și pomenind *Tyrasul*, numit azi *Nistru*, Dimitrie Cantemir arată că acesta *Se varsă în Marea Neagră la Alba Iulia (sic) (Cetatea Albă)*⁴⁵. În același capitol, trecând în revistă lacurile din Moldova, învățatul principe spune: *Ultimul și cel mai vestit este Lacul lui Ovidius, numit de locuitori Lacul Ovidiului, aproape de Acherman, altădată Alba Iulia*⁴⁶ care se află în *Basarabia*...⁴⁷

Urmând enumerarea *Ținuturilor și Țirgurilor Moldovei*, Dimitrie Cantemir exprimă din nou echivalența discutată în nota de mai sus: *Aici se află Akermanul, numit de locuitori Cetatea Albă, de romani, odinioară, Alba Iulia***, de greci Moncastron, de poloni Bielograd, cetate destul de mare și de întărită, așezată chiar pe țărmul Mării Negre. Cînd era în stăpînirea moldovenilor, era condusă de marile logofăt; astăzi conducerea ei o are un anume agă de ieniceri. În vremea din urmă a devenit foarte cunoscută prin sfîntul Ioan cel Nou care a suferit acolo martiriul în timpul lui... împăratul turcilor. Moaștele lui făcătoare de minuni cu tot tezaurul și odoarele*

⁴² *Ibidem*, p.239.

⁴³ *Ibidem*, p.264.

⁴⁴ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, trad. Gh.Guțu, București, 1973, p.59.

⁴⁵ *Ibidem*, p.65.

⁴⁶ În legătură cu această echivalență **Cetatea Albă** = **Alba Iulia** sau **Acherman** = **Alba Iulia**, N.Stoicescu, autorul comentariului istoric al ediției citate arată: *Deși D.C. știe că Moncastron = Cetatea Albă (Hronicul romano-moldovlahilor, p.468) este vorba probabil aici de o confuzie între Bălgrad (Alba Iulia) și Bielgorod (Cetatea Albă), confuzie întâlnită și la Ghillebert de Lannoy, sub forma Moncastron sau Belgrad (Călători străini, I, p.50) ca și la francezul Carra (p 7) și la alți autori, Dimitrie Cantemir, op.cit., p.62, nota 2. Apoi, N.Stoicescu trimite greșit la Cap.IV, nota 76 din aceeași ediție. În realitate este vorba despre nota 71 a cap.IV, p.96, unde N.Stoicescu notează doar atât: Despre nume vezi N.Bănescu, Maurocastrum Mon(n)castro-Cetatea Albă, București, 1941.*

⁴⁷ Dimitrie Cantemir, op.cit., p.69.

domnitorilor le-au luat din Moldova Ioan Sobieski, regele Poloniei, deși se lăuda că el luptă, cu ajutorul bănesc al papei, pentru biserică și pentru Hristos⁴⁸.

În continuare, Dimitrie Cantemir făcând comentarii pe marginea problemei originii cetăților din Moldova citează în subsol pe «Bielski p.239, care zice că neamurile Piecinicov și Polovcoc sînt lituani care, venind din părțile Bosforului cimerian, au legat mai întîi prietenie cu genovezii care stăpîneau Chersonesul, și că aceeași genovezi împreună cu moldovenii și basarabenii au clădit cetățile Mancob, Kerkel, Krym, Azov, Kafa, Kilia sau Achillea, Moncastron și Tyrgavisea etc»⁴⁹

Știrea următoare despre Cetatea Albă-Akerman pornește de la Ceahlău, cel mai înalt munte al Moldovei potrivit învățatului domn: *Dealtminteri, înălțimea acestui munte se poate înțelege dintr-aceea că, pe cer senin cînd soarele coboară spre asfințit, cetatea Akermanului, care e la depărtare de 60 de ceasuri de el, se poate vedea întreagă, și atît de limpede, ca și cum s-ar afla în apropiere, lucru care nu știu dacă-și poate găsi asemănare...*⁵⁰.

Ultima mențiune a Cetății Albe în *Descrierea Moldovei* sub forma **Moncastro-Akerman** se leagă de unele detalii privind funcția de mare logofăt. După învățatul domn, în timp ce Moldova era încă în stare înfloritoare, acestui rang îi era atribuită și conducerea **Moncastrului**, care azi se numește **Akerman**, după ce însă acesta a fost răpit Moldovei prin puterea armatelor turcești, marelui logofăt i-au fost atribuite drept venit dijelele ținutului Cernăușilor⁵¹.

*Cronica Ghiculeștilor*⁵² (1695-1754) relatând evenimente și fapte din istoria Moldovei dar și a Munteniei, în intervalul amintit, continuă seria mențiunilor **Cetății Albe** în istoriografia noastră de la sfîrșitul epocii cronicărești.

Astfel, pacea de la Karlovitz (1699), înseamnă, între altele, și evacuarea cetății Camenița de către turci. Antioh vodă, domnul Moldovei, la porunca lui Caraiman pașa au desertat-o și, din lucrurile găsite acolo, unele le-au dus la Bender, altele la Cetatea Albă, iar altele la Chilia⁵³.

Apoi, războiul dintre ruși și turci din 1711, prilejuiește pomenirea **Cetății Albe** în următoarele împrejurări, destul de bine cunocute: *Între timp regele Suediei împreună cu... au fugit din Bender de frica muscalilor și s-au dus în cetatea Chiliei. De asemenea și tătarii din aceste margini și-au dus soțiile și copiii la Ghioluri, așezînd corturile în spatele Cetății Albe, înspre Marea Neagră*⁵⁴.

Neînțelegerile dintre hanul Crimeei Mengli Gherei (1724-1730) și fratele său Adăl Gherei, ce-i era loțiitor (calga), îl aduce pe cel din urmă la Cetatea Albă în 1727. Trecînd deci Adăl Gherei sultanul mai întîi prin Ozu și întrînd în **Akkerman** ca să

⁴⁸ *Ibidem.*, p.85. Nota *** a lui Dimitrie Cantemir: «Bonfin Decad I, libr. I, pag.23 zice că Ungaria are numai această Alba (Regală), dar și o Albă Greacă pe Taurin și o Alba Iulia în Dacia, care păstrează foarte bucuros numele strămoșilor ei.»

⁴⁹ Dimitrie Cantemir, *op.cit.*, p.89, nota *

⁵⁰ *Ibidem.*, p.101.

⁵¹ *Ibidem.*, p.199.

⁵² *Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695-1754*, ed. Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, București, 1965, 808 p.

⁵³ *Ibidem.*, p.7.

⁵⁴ *Ibidem.*, p.91.

*treacă Dunărea, împreună cu capugi-başa ca să meargă la Iampol, cum a trecut Nistrul i-au ieşit înaintea mîrzacii nogai şi l-au întîlnit*⁵⁵.

Ceva mai departe, în rivalităţile şi alianţele ce se fac şi se desfac între cazaci şi tătarii răsculaţi, un *Ali aga* şi *Ciplac mîrza* au fost trimişi cu mai mulţi oameni la locul de iernat al hanului. *Aceştia doi au venit la cişlă prin Cetatea Albă cu nădejdea că mîrzacii, auzind de venirea lor, vor părăsi pe Adăl Gherei sultanul şi vor veni la ei...*⁵⁶.

În 1739 un *Gheuş Ali-paşa*, care venise de la *Akkerman* încerca împreună cu alţii să ia înaintea moscalilor şi să ocupe strîmtoarea de la *Boiana*⁵⁷ în cadrul conflictului ruso-turc la care, mai mult sau mai puţin, erau atraşi tătarii şi cazacii.

O ultimă menţiune în *Cronica Ghiculeştilor* pentru *Cetatea Albă* se face în legătură cu reconstruirea cetăţii Ozu de către turci, în timpul celei de-a doua domnii a lui Grigore Ghica în Moldova, pe care ruşii o dădăseră. Un supraveghetor al viitoarelor lucrări, Ibrahim-aga soseşte la *Akkerman* şi un serdar este trimis de domn pentru a-l întâmpina⁵⁸.

Cronicile în versuri din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, din Moldova, istorisind în special fapte de arme legate de războaiele ruso-turce, amintesc *Cetatea Albă* în contextul acestor evenimente, des repetate în epoca fanariotă, cu consecinţe grave asupra ambelor principate române.

De bună seamă, cel mai vechi izvor de această sorginte, îl constituie cronică intitulată de editor <*Luptele dintre ruşi şi turci, 1769-1772*>⁵⁹ unde se proslăveşte rolul lui Rumeanşev în timpul acestor întîmplări: După ce aflăm că: *Aşadar Benderiul acel pre vestit. / Cu acest fel de chip au luat sfârşit*⁶⁰, versurile următoare, la fel de "izbutite" continuă: *Şi după aceasta şi Cetatea Albă făr de zăbavă / Se-nchină degrabă / O mie şi trii sute piste toţi şi trii / Ostaşi era-ntr-însa, eniceri, spahii / Ei dacă au văzut că nu să mai poată / La moscale să-nchină cu ce au, cu toate*⁶¹.

Intitulată *Întîmplările vieţii ferdmaşului cneaz Potenke al împărăţiei Moscoviei în stihuri*⁶², cronică versificată, de un autor din capitala Moldovei, relatează de fapt moartea cneazului Potemkin, petrecută la 5 octombrie 1791. Evident, sunt trecute în revistă izbânzile acestuia în diferitele confruntări cu turcii, ceea ce oferă autorului ocazia de a aminti *Cetatea Albă (Akkerman)* alături de alte fortificaţii:

*După ce s-au ostenit / Ca un comandir vestit / De-au supus şi biruit / Şi cetăţi au risipit / Ismail şi Vozie, / Akerman şi Chilie, / Benderiul şi alte multe / Care las toate ştiute...*⁶³

O altă variantă a aceleiaşi întîmplări – moartea feldmareşalului Potemkin – înşiră, la fel, cetăţile unde acesta fusese biruitor: *Ei mai luoa şi Vozia, / Achermanul şi Chilia*⁶⁴.

⁵⁵ *Ibidem*, p.265.

⁵⁶ *Ibidem*, p.267.

⁵⁷ *Ibidem*, p.443.

⁵⁸ *Ibidem*, p.529.

⁵⁹ *Luptele dintre ruşi şi turci*, în *Cronici şi povestiri româneşti versificate (sec.XVII-XVIII)*, ed. Dan Simonescu, Bucureşti, 1967, p.150.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Ibidem*, p.291.

⁶³ *Ibidem*, p.292.

⁶⁴ *Ibidem*, p.297.

Cronicarii. B. Țara Românească

Cetatea Albă nu putea să lipsească dintr-una din cele mai importante cronică realizate în spațiul cultural și spiritual al Țării Românești la începutul veacului al XVII-lea, mai precis la 1620. Este vorba de cea mai veche scriere istoriografică în limba română și anume *Cronica universală* a lui Mihail Moxa⁶⁵. Având în vedere structura acestei încercări de *Istorie univesală*, **Cetatea Albă** este plasată în finalul cronicii acolo unde, în capitolul *De Țarigrad*, se arată: *Cînd au fost ani 6989 (1481), Mahmet au murit, și au stătut în loc fiu-său, Baiazit. Deci se sculă Baiazit întîiu la Chilia și la Cetatea Albă, de le luo de la Ștefan voevod. Și se duse la aravlēni și la misirēni, ce nu folosi nemică, că-ș pierdu voinicii și se întoarse rușinat de acolo; veni cu puțini voinici*⁶⁶.

Cronicarii munteni, în mod firesc, au avut mai puține motive pentru a vorbi de cetatea de la limanul Nistrului. *Istoria Țării Românești 1290-1690*⁶⁷ adică *letopiseșul cantacuzinesc* nu o amintește în nici un chip – deși unele subiecte i-ar fi oferit prilejul.

În schimb, Radu Popescu, în *Istoria Țării Românești*⁶⁸, relatând o serie de evenimente din istoria Moldovei, se referă la **Cetatea Albă** ca loc de desfășurare a unor fapte demne de reținut.

Întâi, cearta dintre Ștefan și Iliș, fiii lui Alexandru cel Bun, duce la împărțirea Moldovei: *Ștefan vodă au luat țara dă jos, cu Chilia, Cetatea Albă și altele, Iliș vodă au luat țara dă sus, cu Hotinul, Suceava și altele...*⁶⁹

Cronicarul, cu rang de mare vornic, va scrie despre sfârșitul domniei lui Țepeluș vodă că: *...Și iarăși turcii, călcând țara Moldovii au luat Cetățile lui Ștefan vodă, Chilia și Cetatea Albă, lt.6991 (1482/1483); dar Ștefan neîngăduindu-se au mers cu putere mare și au luat cetățile înapoi*⁷⁰.

Căderea cetății în mâinile turcilor, petrecută, cum știm, în zilele lui Vlad Călugărul, ca domn al Țării Românești, îi prilejuiește lui Radu Popescu notificarea următoare, destul de bine informată în a doua parte a ei, dar aproximativă sau pur și simplu neglijentă în privința situației pierderii **Cetății Albe** înaintea Chiliei la 1484. *Sultan Baiazit, împăratul turcilor au mers la Țara Moldovii, de au luat Cetatea Albă, Chilia și alte locuri carele le luase moldovenii de la turci, mai nainte. În care vreme fiind domn la Moldova Ștefan vodă, n-au îndrăznit să iasă de față, avînd oaste puțină, ci au trimis la leași să-i dea ajutoriu, ci, pînă a veni ajutoriul, turcii și-au făcut treaba și s-au dus la Țarigrad. La această oaste turcească au luat într-ajutoriu turcul și pă Vlad vodă cu oștile lui den Țara Rumînească; pentru care lucru Ștefan vodă multă păreare rea au avut pă Vlad vodă*⁷¹.

Un aspect cu totul special relatat de cronica lui Radu Popescu este implicarea **Cetății Albe** în războiul civil dintre sultanul Baiazid al II-lea, și fiul său cel mic, Selim, care în luna mai, 1511, reușește pentru puțină vreme să ocupe cetatea. Ulterior, înfrînt de

⁶⁵ Mihail Moxa, *Cronica universală*, ed. G. Mihăilă, București, 1989, 585 p.

⁶⁶ *Ibidem*, p.222-223.

⁶⁷ *Istoria Țării Românești 1290-1690. Letopiseșul cantacuzinesc*, ed. C.Grecescu și D.Simonescu, București, 1960, 251 p.

⁶⁸ Radu Popescu Vornicul, *Istoria domnilor Țării Românești*, ed. Const. Grecescu, București, 1963, 335p.

⁶⁹ *Ibidem*, p.19.

⁷⁰ *Ibidem*, p.24.

⁷¹ *Ibidem*, p.24-25.

tatăl său va trebui să renunțe la ea. *Iar fie-său sultan Selim, auzind că vrea să dea împărăția frăține-său Ahmet, fiind și ginere hanului tătăresc, i-au cerut tătari ajutoriu și cu oastea lui ce avea, au venit pe la Cetatea Albă, pe la Chilia, pe la Baba și s-au dus la Țarigrad, cu sabia să ia împărăția de la tată-său*⁷².

Domnia lui Alexandru vodă zis și Oaie Seacă, după darea atât de specială pe care a instituit-o în Țara Românească, va fi tulburată de Ion Vodă cel Cumplit în împrejurări cunoscute atât de bine și atât de mult cercetate.

Radu Popescu notează, în legătură cu respingerea în primă fază a lui Petru Șchiopul de către Ion vodă reacția otomană, arătându-se sceptic în privința unor succese ale acestuia din urmă contra turcilor: *Iar Pătru vodă dînd știre la împăratul de neîngăduința lui Ion vodă și a boiarilor, au trimis împăratul multe oști turcești și tătărești asupra țării Moldovei, denpreună cu Pătru vodă, ca să scoață pă Ion vodă. Dar măcar că să laudă moldovenii de scriu cum că de patru ori au mai bătut Ion vodă cu moldovenii pe turci și au ars Tighina și Cetatea Albă și Bugeacul, noi acelea nu le știm...*⁷³.

Răscoala lui Cantimir Mărzea carele era vestit viteaz și avea 20.000 oameni de război, fiind hulit totdeauna de sultani contra lui Murad al IV-lea, în 1637, prilejuește mențiunea Cetății Albe sub forma *Muncastrum Cromir*⁷⁴ alături de Tighina și Chilia (numită *Ahilia*) ca locuri unde, inițial, s-a așezat răzvrătitul han, venind din Crimeea. În sfârșit, în domniile atât de importante pentru Țara Românească și Moldova ale lui Matei Basarab și Vasile Lupu, s-a întâmplat ca turcii să încerce să-l prindă pe Matei vodă chiar la Cetatea Albă: *Și altă dată au vrut turcii să-i prinză, că s-au strîns oștile turcești la Obluciță și la Cetatea Albă și au mers și Vasilie vodă la Cetatea Albă cu oștile lui, de la care avea turcii îndemnare asupra lui Matei vodă să-l prinză. Deci au venit poruncă să meargă și Matei vodă la Cetatea Albă și au purces cu oștile, cu tunuri, cu bună gătire și ajungând la Ialpuh, în Bugeac, au înțeles și mai bine de sfatul cel rău ce fac turcii cu Vasilie vodă asupra lui și de acolea n-au vrut să să mai ducă înainte...*⁷⁵.

CETATEA ALBĂ DANS L'HISTORIOGRAPHIE ROUMAINE (I)

Résumé

Nous nous proposons d'y présenter la contribution de l'historiographie roumaine à faire connaître Cetatea Albă.

On y a recueilli, dès les premières mentions de nos chroniqueurs jusqu'aux auteurs de l'époque moderne; l'évolution de ce sujet dans l'historiographie nationale fera l'objet de la seconde partie de notre étude.

⁷² *Ibidem*, p.30.

⁷³ *Ibidem*, p.62.

⁷⁴ *Ibidem*, p.99.

⁷⁵ *Ibidem*, p.104.

RUTELE BALCANICE ALE COMERȚULUI ȚĂRILOR ROMÂNE CU VENEȚIA ÎN SECOLUL AL XVII-LEA

CRISTIAN LUCA

Primul deceniu al veacului XVII marchează reluarea legăturilor comerciale ale Veneției cu spațiul românesc, după întreruperea acestora cauzată de războiul dintre Liga Sfântă și Imperiul Otoman. Produsele predilecte aduse din țările Române în orașul Sf. Marcu erau ceara și pieile, în vreme ce în Muntenia și Moldova soseau de aici stofe de preț, bijuterii sau articole de sticlărie.

Traseele comerțului româno-venețian parcurgeau și o parte din posesiunile balcanice ale Înaltei Porți, înregistrând de-a lungul secolului o redefinire determinată de evoluția raporturilor politice din sudul și estul Europei. Interesați în mod direct în fluidizarea circulației mărfurilor între orașul din lagună și capitala imperiului, otomanii aveau să contribuie substanțial și la facilitarea legăturilor Serenissimei Republici cu zona nord-dunăreană. În urma unor vaste acțiuni de construcții și amenajări de drumuri, poduri și hanuri, caravanele care plecau în 1610 din Constantinopol soseau la Split (Spalato) în 43 de zile¹. Beneficiind de finalizarea lucrărilor inițiate de otomani în provinciile din Balcani, Țările Române s-au racordat la acest traseu comercial. Făcând referire tocmai la noua conjunctură apărută în acea perioadă, magistratul venețian Andrea Renier, *Provveditore alla sanità*, menționa la 24 septembrie 1610: "... da' lochi della Valachia et Transilvania et della Moldavia... incaminano al presente con molta facilità le mercantie a questa cusì utilissima scala [di Spalato n.n.]"².

Numeroase surse documentare și narative contemporane confirmă importanța rutei comerciale ce lega Țările Române de Veneția prin Balcani și Split. O descriere anonimă a Munteniei, datată în secolul al XVII-lea, preciza: "... la maggior suma delle cere viene condotte de mercanti... per via di Spalatto a Venetia"³. În cursul unei călătorii în Moldova, venețianul Polo Minio remarcă viabilitatea acestui traseu și asigură Senatul Republicii, într-un raport redactat în 1619, că în eventualitatea recrutării de oșteni din spațiul românesc aceștia "... si possono condur per via di Vidino, et della Bossina in 15 giornate a Spalato con facilità"⁴. Proiectul își păstra actualitatea și în cursul deceniului 3 al veacului XVII, aflându-se în atenția baililor venețieni care propuneau ca detașamentele militare și caii achiziționați din Țara Românească și Moldova să sosească

¹ Renzo Paci, *La "scala" di Spalato e il commercio veneziano nei Balcani fra Cinque e Seicento*, Veneția, 1971, p. 104-105.

² *Ibidem*, p. 105.

³ *Călători străini despre Țările Române*, vol. V, îngrijit de Maria Holban (redactor responsabil), M.M. Alexandrescu – Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1973, p. 35; Andrei Pippidi, *I Paesi Romeni e Venezia. Nuove testimonianze*, în "Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia", 1999, doc. III, p. 38.

⁴ Hurmuzaki, vol. IV/1, București, 1882, doc.DXVI, p. 599.

la Veneția prin Belgrad și Split⁵. Bartolomeo Locadello, negustor venețian implicat în negocierile legate de cumpărarea cailor necesari Serenissimei Republici, convenea cu bailul Giovanni Capello să trimită de la Craiova la Split ceea ce ar fi reușit să procure la târgurile ținute în Muntenia⁶. Așadar, este neîndoielnic faptul că cea mai mare parte a rutelor balcanice pe care se derula transportul de mărfuri dinspre Țările Române către orașul Sf. Marcu converg către portul Split, de unde navele venețiene purtau produsele dincolo de Adriatică, în lagună. Totuși, nu lipsesc cazurile în care sunt tranzitate porturile albaneze, posesiunea venețiană Zara⁷ sau Ragusa⁸. Însă, în opinia noastră, acestea sunt doar excepții întrucât o observație statistică subliniază faptul că centrul de greutate al comerțului Veneției cu Europa sudică și estică este reprezentat în primele patru decenii și jumătate ale secolului al XVII-lea de către portul Split.

Mărfurile românești erau transportate la Veneția pe uscat și prin Ungaria, urmând cele două mari drumuri comerciale: "Laibacher-strasse"⁹ și "Semmering-strasse"¹⁰. Cea dintâi racorda Moldova și Muntenia, prin Transilvania, la ruta Buda-Pettau-Ljubljana-Portogruaro-Veneția, iar a doua la traseul Buda-Bratislava-Viena-Villach-Portogruaro-Veneția¹¹. Aceste artere comerciale au fost, totuși, mai puțin utilizate, chiar în perioada conflictului veneto-otoman pentru Creta rămânând de primă importanță ruta balcanică, prin Ragusa sau porturile de pe coasta albaneză a Adriaticii, în detrimentul celei central-europene. În toamna anului 1646, trimișii domnului moldovean Vasile Lupu plecau spre Veneția în vederea achiziționării de produse de preț necesare curții, "per via di Vienna" întrucât prin Balcani "non potendo come prima liberamente caminare le Caravane per li correnti moti"¹². Războiul pentru Creta, aflat în desfășurare la acea dată, împiedica pentru moment derularea în condiții de normalitate a transporturilor pe ruta balcanică. Situația a fost prompt speculată de ragusani și negustorii greci sau aromâni, supuși ai Porții, care au monopolizat comerțul Țărilor Române cu Veneția, parcurgând nestingheriți traseele balcanice, devenite inaccesibile supușilor Serenissimei Republici în perioada beligeranței¹³.

⁵ *Ibidem*, vol. IV/2, București, 1884, doc. DI, p. 440-441; doc. DII, p. 442; doc. DXII, p. 449; *Ibidem*, vol. VIII, București, 1894, doc. DLXXXVIII, p. 406.

⁶ *Ibidem*, vol. IV/2, doc. DXII, p. 450; Lia Lehr, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a secolului XVI și prima jumătate a secolului XVII*, în SMIM, IV, 1960, p. 258 și nota 3.

⁷ Paul Cernovodeanu, *Comerțul Țărilor Române în secolul al XVII-lea*, în Rdl, 33, nr. 6, 1980, p. 1082; A. Pippidi, *op. cit.*, p. 38.

⁸ Alberto Bin, *La Repubblica di Venezia e la questione adriatica. 1600-1620*, Roma, 1992, p. 61.

⁹ *Ibidem*, p. 70-72.

¹⁰ *Ibidem*, p. 71.

¹¹ În ceea ce privește ceara, un document din 1626 consemna că "... da certo tempo in qua s'è introdotto di condurre nel Dominio idi Venezia n.n.ș per la via di Bolzano" (Biblioteca Nazionale Marciana – Veneția [în continuare se va cita BNM], *Parti, scritture relative al commercio*, ms.ital. VII 1755 (8731), f. 4^v).

¹² Ștefan Andreescu, *An episode of the Rumanian-Venetian relations by the middle of the 17th century*, în vol. *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna. Studi in onore di Geo Pistarino*, vol. I, ed. Laura Balletto, Genova, 1997, p. 16.

¹³ Și negustorii armeni sau evreii, supuși otomani, au profitat de inactivitatea fortuită a celor venețieni spre a-i substitui în comerțul de pe rutele balcanice, cf. Archivio di Stato di

Urmând trasee pe uscat, negustorii angrenați în comerțul româno-venețian își transportau mărfurile cu numeroase caravane ce străbăteau Balcanii, având drept punct de destinație unul dintre porturile de pe coasta dalmată. Existența acestui activ comerț caravanier a reprezentat pentru Veneția o alternativă, în oarecare măsură viabilă, la comerțul maritim, asupra căruia, exceptând Marea Adriatică, Republica a pierdut supremația în favoarea Angliei, Olandei și Franței.

În prima jumătate a secolului al XVII-lea erau utilizate de negustorii interesați de afaceri în lagună îndeosebi rutele ce ajungeau la Split, portul prin care venețienii reglementau operațiunile lor comerciale cu Balcanii, Constantinopolul și Țările Române. Astfel, drumul parcurs de negustorii ce achiziționau mărfuri de la nordul Dunării cu intenția de a le vinde în orașul Sf. Marcu avea două variante: Suceava-Iași-Roman-Bacău-Adjud-Focșani-Târgoviște-București-Craiova-Vidin-Belgrad-Sarajevo-Split sau de pe malul bulgăresc al Dunării prin Sofia-Novi Pazar-Sarajevo la Split¹⁴. Din acest din urmă oraș port produsele erau transportate pe mare până la Veneția.

Impulsul dat comerțului caravanier prin dezvoltarea rețelei de drumuri din Balcani, mai ușor de parcurs, în timp relativ scurt și în siguranță, a dus la rentabilizarea relațiilor de schimb româno-venețiene. Pe fondul conjuncturii politico-economice general europene, legăturile comerciale dintre cele două părți au constituit, atât pentru una cât și pentru cealaltă, un element de stabilitate menit să compenseze veniturile pierdute în urma întreruperii altor relații de schimb.

Până la jumătatea secolului al XVII-lea, exportul de vite din Moldova era orientat către piețele germane, în vreme ce Țara Românească se axa spre piața otomană¹⁵. În aceste condiții piețele Italiei, cea venețiană în special, erau preferate doar sporadic și mai ales de exporturile de vite din Muntenia, însă la un volum destul de redus. Turmele de boi achiziționate de negustorii albanezi ajungeau la Zara, de unde erau apoi transportate cu navele până la Veneția¹⁶. Totuși, este neîndoielnic faptul că vasta piață a Imperiului Otoman absorbea cea mai mare parte a exporturilor de vite din Muntenia, iar începând din deceniul 5 al secolului al XVII-lea, în condițiile drastice scăderi a prețurilor de pe piețele germane, și pe cele din Moldova, nevoită să vândă în condiții defavorabile, la tarif scăzut, negustorilor levantini¹⁷.

Progresul comerțului Veneției cu zona balcanică și nord-dunăreană a determinat dezvoltarea așezărilor urbane situate pe traseele către Split, contribuind, totodată, la decăderea coloniilor ragusane din Balcani. Obținând victoria în conflictul – *Guerra di Gradisca* – cu imperialii, Serenissima Republică a conservat controlul asupra Adriaticii, asigurând pentru o vreme optima derulare a operațiunilor comerciale pe relația Split-Veneția în detrimentul celei concurente, Ragusa-Ancona. Politica agresivă a Veneției în Marea Adriatică era însoțită de o atitudine conciliantă față de negustorii

Venezia (în continuare se va cita ASV), *Inquisitori di Stato, Avvisi di Costantinopoli*, b. îpachetului 701.

¹⁴ Date de majoră importanță privind traseele balcanice care converg către Split sunt reliefate la R. Paci, *op. cit.*, p. 102 și urm.; pentru drumurile comerciale care străbăteau spațiul românesc, vezi P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 1084.

¹⁵ Bogdan Murgescu, *Impactul conjuncturii europene asupra comerțului românesc în a doua jumătate a secolului al XVII-lea (I)*, în Rdl, 41, nr. 5, 1988, p. 518.

¹⁶ P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 1082.

¹⁷ B. Murgescu, *op. cit.*, în Rdl, 41, nr. 6, 1988, p. 588-589; asupra situației prețurilor în Europa centrală și sud-estică vezi Immanuel Wallerstein, *Sistemul mondial modern. Mercantilism și consolidarea economiei mondiale europene, 1600-1750*, vol. III, București, 1993, p. 192 și urm.

care își dirijau afacerile către orașul din lagună: navele ragusane ce își descărcau mărfurile aici beneficiau de numeroase avantaje – reduceri la taxele pe mărfuri și la cele de operare în port – în deceniul 2 al veacului al XVII-lea¹⁸. Însă, comerțul maritim al Republicii Sf. Marcu suferea un regres simțitor în cursul aceluiași secol, venețienii pierzând iremediabil poziția deținută în Mediterana și competiția cu concurența în Atlantic, fără a mai vorbi de dificultățile întâmpinate în Levant. Negustorii olandezi, englezi sau francezi i-au substituit pe cei venețieni în comerțul maritim de anvergură¹⁹, concurența acestor "ponentini" amenințând direct și avantajele ce decurgeau pentru Veneția din direcționarea interesului negustorilor otomani sau supuși ai Porții către rutele balcanice care ajungeau la Split. Profitând de acordurile încheiate de Olanda, Anglia și Franța cu Imperiul Otoman, negustorii din aceste state s-au implicat activ în operațiunile comerciale din Levant. Situația Veneției avea să se agraveze odată cu izbucnirea războiului cu Poarta pentru Insula Creta. Un magistrat venețian ilustra, astfel, poziția Republicii în comerțul din sudul și estul Europei, la sfârșitul anului 1668: "... L'interuzione del Commercio è l'non essercci più ne Consoli ne Case de mercanti venetiani alle principali scale del Levante, la navigazione perduta, et stabilita quella dagli Inglesi, Olandesi, Francesi et altre nazioni di Ponente, da quali vengono portate a Turchi pannine di maggior vaghezza et di minor prezzo della nostra... Le impositioni di Ragusi, che aggravano la mercantia, i sccaleggi delle Caravane degli Aiduci frequentemente seguiti, de quali stanno tuttavia con sospetti grandissimi"²⁰. În aceste condiții, negustorii venețieni apelau la diverse soluții de compromis, menite să le permită continuarea afacerilor în Levant, după cum consemna același magistrat: "... servono ben spesso ad altri del nome, il che è dalle leggi dannato, o negotiano con tanti disvantaggi, che in fine convengono a mille disgratie soccombere"²¹. În ultimul sfert al secolului al XVII-lea, după încheierea păcii veneto-otomane care a pus capăt războiului pentru Creta, bailul Quirini insista pe lângă marele vizir spre a obține un tratament echitabil pentru negustorii Republicii implicați în tranzacții comerciale în Imperiul Otoman, solicitând pentru aceștia o taxă pe mărfuri de 2%, asemenea celei plătită de olandezi, englezi și francezi²². Într-o dare de seamă, dragomanul Grillo completa, însă, imaginea neputinței Serenissimei de a rezista cu eficiență concurenței olandeze în zona Dunării de Jos: negustorii din Olanda, "portando negotio giù per il Danubio", ajung "nelle scale... del Mar Nero et per terra conducendo le dette giù per il Danubio"²³.

În perioada războiului veneto-otoman din intervalul cronologic 1645-1669, pe fondul regresului evident al activității negustorilor venețieni din Balcani, dată fiind imposibilitatea de a-și derula afacerile în condițiile stării conflictuale dintre Înalta Poartă

¹⁸ A. Bin, *op. cit.*, p. 61.

¹⁹ Asupra acestei problematice sunt de remarcate reflecțiile ambasadorului venețian din Anglia, Antonio Foscarini, care în perioada misiunii sale diplomatice (1611-1615) a încercat să determine apropierea Serenissimei de puterile maritime occidentale și renunțarea la imobilismul manifestat de politica comercială a statului, cf. Sandra Secchi, *Antonio Foscarini, un patrizio veneziano del '600*, Florența, 1969, p. 76-80.

²⁰ ASV, *Senato-Secreta, Deliberazioni del Senato*, b. 72, 30 decembrie 1668, Andrea Pisani, Provveditore, către Senat.

²¹ *Ibidem*.

²² ASV, *Senato-Secreta, Avvisi [Costantinopoli]*, 20 noiembrie 1674, bailul Quirini către marele vizir.

²³ *Ibidem*, dragomanul Grillo către Senatul Veneției.

și Serenissima Republică, se produc unele mutații în ceea ce privește traseele comerciale de la sudul Dunării. Comerțul Italiei cu Balcanii se întemeiază acum, mai ales, pe relația Ragusa-Ancona, care, în pofida eforturilor întreprinse de venețieni, avea să se păstreze o vreme și după încheierea păcii cu otomanii și reluarea traficului negustoresc al cetățenilor Republicii. Negustorii greci și aromâni, membri ai Companiilor din Sibiu și Brașov²⁴, folosesc această rută, Ragusa-Ancona²⁵, sau porturile din Albania otomană²⁶ spre a trimite mărfurile din zona balcanică și nord-dunăreană în Italia. Venețienii au încercat să revitalizeze ruta comercială care ajungea în lagună prin Split²⁷, însă, nesiguranța drumurilor din Bosnia, pirateria dulcignotă și concurența schelelor din Albania otomană, alături de noua implicare a Republicii Sf. Marcu într-un conflict cu Poarta, au determinat scăderea progresivă a importanței acesteia și, în cele din urmă, "la perdita definitiva del ruolo di scala privilegiata ed esclusiva del commercio balcanico"²⁸. Noile trasee ale comerțului Veneției cu Țările Române traversau spațiul balcanic, pornind din porturile Durazzo, Avlona, Boiana, care scăpau controlului Serenissimei. Acest fapt provoca neliniștea celor cinci magistrați venețieni, *V Savi alla Mercanzia*, care remarcău redirecționarea comerțului din Balcani, Moldova, Transilvania și Țara Românească spre Italia prin porturile din Albania otomană²⁹.

A doua jumătate a veacului al XVII-lea marchează o dinamică deosebită a relațiilor comerciale ale Veneției cu spațiul românesc, datorată îndeosebi negustorilor aromâni și greci. În condițiile scăderii prețului cerii pe piața Liovului și, probabil, în Europa centrală³⁰, exporturile masive direcționate din Țările Române spre Veneția au constituit pentru acești negustori o activitate cu un grad ridicat de eficiență, producătoare de venituri substanțiale, investite în achiziționarea din orașul din lagună a unor importante cantități de postavuri, țesături fine, danteluri și articole de sticlărie³¹.

Aromânii din Moscopole sau din alte localități din Peninsula Balcanică își aduceau mărfurile la Durazzo, de unde erau trimise asociațiilor în negoț de la Veneția. Ceară, piei, lână, ajungeau în acest port de pe coasta albaneză a Mării Adriatice, după cum ne reliefează corespondența unora dintre negustorii implicați în operațiunile

²⁴ Olga Cicanci, *Companiile grecești din Transilvania și comerțul european în anii 1636-1746*, București, 1981, p. 145-151.

²⁵ BNM, *Relazione storica dell'origine, Progresso e decadenza del commercio de' veneziani, Scritta e composta da Giannandrea Bon Cittudino Veneto Avvocato e Fiscale del Magistrato de Sopradacj. Per ordine Pubblico*, Veneția, 1737, ms. ital. VII 2254 (9167), f. 82^r.

²⁶ R. Paci, *op. cit.*, p. 123.

²⁷ Senatul venețian transmitea celor *V Savi alla Mercanzia*, la o dată neprecizată din intervalul 1670-1672, că se urmărea să fie stimulat "... il comodo di praticar et incaminar di nuovo le caravane per Spalato" (ASV, *Senato-Secreta, Deliberazioni Costantinopoli*, Registrul 32, f. 90^r).

²⁸ R. Paci, *op. cit.*, p. 121.

²⁹ *Ibidem*, p. 123; O. Cicanci, *op. cit.*, p. 146.

³⁰ B. Murgescu, *op. cit.*, p. 591.

³¹ *Ibidem*; Valeriu Papahagi, *Contribuții la istoria relațiilor comerciale ale Munteniei cu Peninsula Balcanică și cu Veneția în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, în R1, XIX, nr. 4-6, 1933, p. 119-123; idem, *Știri relative la relațiile aromânilor moscopoleni cu armatorii și negustorii din Ragusa în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, în R1, XX, nr. 4-6, 1934, p. 152-155; idem, *Aromânii moscopoleni și comerțul venețian în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1935, p. 47-58; Al. Doboși, *Relațiile comerciale ale Principatelor Române cu Veneția*, Cluj, 1936, p. 33-39.

comerciale, provenind din spațiul balcanic și Țările Române și fiind destinate Venetiei³². Ruta urmată de cele mai multe dintre caravanele negustorilor ce aduceau mărfuri de la nordul Dunării cu dorința de a le desface în orașul din lagună era cea care pornea din Vidin, trecea prin Bulgaria și Macedonia, și ajungea la Durazzo, iar de aici, pe mare, la Venetia.

Analizate în contextul evoluțiilor politice și economice din Sud-Estul Europei, relațiile comerciale româno-venețiene se dovedesc în veacul al XVII-lea pe deplin funcționale, fiind determinate de interesul reciproc al identificării unor piețe care să constituie o alternativă viabilă la cele dominate de negustorii olandezi, englezi și francezi. Prin controlul asupra Adriaticii și statutul privilegiat al portului Split, punctul spre care erau dirijate mărfurile din estul și sudul Europei în drumul lor spre Venetia, Serenissima Republică a reușit să impulsioneze existența unui activ comerț cu zona balcanică, spațiul românesc și Constantinopolul. Relațiile comerciale ale Țărilor Române cu Venetia au înregistrat, așadar, o dezvoltare progresivă în secolul al XVII-lea, devenind deosebit de active odată cu implicarea negustorilor companiști în operațiunile de import-export pe rutele balcanice care făceau legătura dintre zona Dunării și Marea Adriatică.

Venetia nu socotea lipsite de importanță legăturile comerciale cu zona de la nordul Dunării, propunându-și perpetuarea acestora și îmbunătățirea fluxului schimburilor de mărfuri. Dogele Nicolò Contarini (1630-1631), înfățișând în lucrarea sa *Historie Venetiane* împrejurările transformării portului Split în centru primordial al derulării comerțului Venetiei cu sudul și estul Europei, prezenta astfel zonele angrenate în relațiile de schimb cu orașul din lagună, care aveau să folosească de la sfârșitul secolului al XVI-lea "lo scalò spalantino": "A ciascuno è noto che la ricchezza propria e publica e privata della città di Venetia consiste nel traffico mercantile e che tra i molti luoghi, da quali capitavano mercantie in lei, uno si era dalla parte superior del golfo di Narenta... dove era portato quanto dalla Tracia, dalla Servia, dalla Macedonia, dalla Bossina, Vallachia e Moldavia, si traheva per qua..."³³.

Transferarea întregului comerț al Venetiei cu Balcanii, Țările Române și Constantinopolul prin Split a fost până la jumătatea veacului al XVII-lea o reușită care a impus durabil interesul negustorilor pentru rutele care converg către acest port. După decăderea Splitului, ca urmare a vicisitudinilor prin care a trecut Republica în cursul războiului cu otomanii pentru Creta, se înregistrează un nou transfer al rutelor comerțului Venetiei cu sudul și estul Europei, care se derulează acum îndeosebi prin porturile din Albania otomană.

³² V. Papahagi, *Aromânii moscopoleni*, p. 55, 58.

³³ Nicolò Contarini, *Historie Venetiane*, apud Gaetano Cozzi, *Il Doge Nicolò Contarini. Ricerche sul patriziato veneziano agli inizi del Seicento*, Venetia – Roma, 1958, p. 340; A. Bin, *op. cit.*, p. 40-41 și nota 49.

LES ROUTES BALKANIQUES DU COMMERCE DES PAYS ROUMAINS AVEC VENISE AU XVIIe SIÈCLE

Résumé

L'article porte sur l'identification et la mise en évidence des trajets balkaniques du commerce roumano-vénitien au XVIIe siècle, à partir des informations relevées les sources contemporaines, documentaires et narratives, éditées et inédites. Reposant sur ces sources-là, l'auteur y souligne le rôle privilégié qu'a joué le port de Split (Spalata), en tant que centre presque exclusif du commerce de la Serenissime République avec les Balkans, l'espace roumain et le marché constantinopolitain. Les marchandises prédilectes que la Valachie et la Moldavie fournissaient à Venise étaient la cire et les peaux, tandis que la ville de Saint Marc envoyait au Nord du Danube des étoffes de luxe, verrerie et bijoux. Entre 1645-1669, le conflit ottomano-vénitien pour la Crète a eu une mauvaise influence sur le commerce roumano-vénitien des routes balkaniques, mais ne l'a pas interrompu, car les marchands Ragusains, Grecs et Macédoniens, assujettis aux Turcs, ont pris l'initiative alors que les Vénitiens se trouvaient dans l'impossibilité de se mêler pendant la belligérance dans des affaires avec les possessions de la Sublime Porte. Il s'ensuivit naturellement une diminution du rôle joué par Split et l'orientation du transit des produits importés des territoires roumains vers les ports de l'Albanie Ottomane, d'où ils arrivaient ensuite à Venise.

Dans l'ensemble, le commerce roumano-vénitien a connu le long du XVIIe siècle un accroissement progressif, tout en répondant aux exigences des États impliqués dans ces relations d'échange afin de se procurer des marchandises sur les marchés qui échappaient au contrôle concurrentiel des grands pouvoirs maritimes occidentaux.

GRANIȚA OTOMANĂ ÎN CRONICA LUI ALI DIN TIMIȘOARA (SECOLUL AL XVIII-LEA)

CRISTINA FENEȘAN

Ali din Timișoara (1674-?) este singurul autor cunoscut, care a reînviat întocmai pentru acest eyalet al Imperiului otoman, vechea tradiție istoriografică a *Gazavatname*-ului sau *Fetihname*-ului. Includem, așadar, cronica sa intitulată *Tarih-i Vak'aname-i Cafer Paşa* (Istoria faptelor lui Djafer paşa) în genul istoriografic amintit nu numai pentru scopul declarat al cronicii, în prologul și în epilogul acesteia: imortalizarea personalității și faptelor vizirului Djafer paşa¹. Apartenența la acest gen este justificată, mai ales, de modul în care sunt relatate operațiunile militare și ciocnirile de frontieră din regiunile Timișoara și Belgrad în perioada cuprinsă între 1688, anul numirii lui Djafer paşa ca beglerbeg de Timișoara și 1697, când acesta și-a găsit sfârșitul în bătălia de la Zenta. Este vorba, deci, de o alternanță a înfruntărilor decisive (asediile Timișoarei, Belgradului, luptele de la Lugoj și Zenta) cu o serie de conflicte mărunte, aparent monotone, care pun în evidență esența războiului dus de către statul otoman încă de la constituirea sa. Remarcăm aceleași trăsături și particularități și pentru pregătirea continuă de luptă ca și pentru lupta propriu-zisă dusă în primele decenii ale secolului al XVIII-lea în jurul cetăților de graniță din eyaletul Timișoara.

Prin intermediul cronicii lui Ali pătrundem într-o lume aparte, a graniței otomane reprezentate de eyaletul Timișoara, o lume caracterizată de obiceiuri și solidarități specifice, precum și de un propriu cod al onoarei. Întâmplările și faptele de viață consemnate de Ali pentru posteritate sunt caracteristice oricărui hotar otoman din regiunile Europei Centrale și de sud-est. Cronica lui Ali se distinge astfel de celelalte lucrări otomane ale genului prin precizia și bogăția detaliului, începând cu pregătirea incursiunilor și expedițiilor de pradă (*akîn*) și sfârșind cu împărțirea prăzii. Potrivit cronicilor amintite, știm acum cu siguranță că orice expediție de pradă inițiată la Timișoara a început cu rugăciunea oștilor otomane săvârșită lângă mausoleul (*türbe*) lui Hüseyin Baba, în prezența beglerbegului și a notabilităților din Timișoara și cu binecuvântarea dată de un şeyh, conducătorul ordinului de derviși *khalvetiyye*. De altfel cronica lui Ali cuprinde numeroase relatări și descrieri de expediții de pradă (*gaza*, *akîn*), unele dintre acestea având ritmul unor adevărate secvențe cinematografice. Reținem, pentru exemplificare, două scene de luptă: una aparținând incursiunii făcute de oștenii din Timișoara la Pančevo, cealaltă caracteristică pentru expediția de pradă împotriva cetății Cenad din anul 1689.

În cele două cazuri cronicarul s-a folosit atât de comparații sugestive cât și de descrieri amănunțite menite să scoată în relief prin actele de bravură ale gaziilor, superioritatea armatei și a modului de luptă otoman. Pentru a pune, așadar, în lumină

¹ Ali, *Der Löwe von Temeschwar, Erinnerungen an Cafer Pascha den Alteren, aufgezeichnet von seinem Siegelbewahrer Ali*, ed. R. F. Kreutel 1981, Verlag Styria, p. 19, 230-231.

reacția rapidă și necruțătoare a oștenilor încărcăți cu pradă dar urmăriți de călăreții din Pančevo, Ali a recurs la următoarea comparație: “s-au năpustit asupra dușmanului întocmai ca oile asupra sării și cel însetat asupra apei”². În ceea ce privește însă reconstituirea expediției de pradă împotriva cetății Cenad, aceasta se caracterizează atât prin scene de luptă corp la corp, cât și prin înfruntări menite să sugereze groaza inspirată de gazii adversarilor lor ghiauri: “Scânțierea săbiilor din pumnul gaziilor Islamului rămași <în viață> le-a orbit ochii dușmanilor nelegiuți, care au rămas în urmă și le-a pricinuit o asemenea spaimă, încât ei nu au mai ținut piept asaltului gaziilor acolo, pe drumul îngust...”³.

Cronica lui Ali abundă în descrieri de luptă, asedii ale cetăților Belgrad și Timișoara, prilejuri cu care sunt amintite diferite aspecte ale obiceiului graniței. Deosebit de interesant și de uman era acel obicei, prin care se încheiau luptele între căpitani unguri aflați în slujba imperialilor și trupele otomane. După încetarea focului, căpeteniile celor două oști se întrebau, informându-se reciproc, despre situația fiecăruia și despre starea lui de sănătate. În acest fel s-a încheiat și asediul cetății Timișoara început la 13 iunie 1690 prin distrugerea recoltelor din împrejurimi. Căpetenia forțelor imperiale pare să fi dovedit cinism atunci când i-a consolată pe otomani în privința recoltei distruse⁴, afirmând că oștile pe care le comanda se aflau într-o situație mult mai grea decât asediații lipsiți de proviziile necesare. Afirmarea sa se întemeiase pe vestea apropierii oștilor otomane din Transilvania. Acest episod se înscrie în seria datelor furnizate de cronica lui Ali, pe baza cărora putem reconstitui obiceiul graniței din eyaletul Timișoara în ceea ce privește împărțirea prăzii luate în timpul incursiunilor, solidaritatea dintre musulmani și creștini în vreme de restriște, dar și în privința relațiilor umane dintre Djafer pașa și comandanții austrieci de la granița eyaletului Timișoara. Din datele consemnate în cronică rezultă că prada luată de trupele otomane în cursul expedițiilor de pradă a fost sursă de venit, deloc neglijabilă, atât pentru demnitari cât și pentru supușii defavorizați din eyaletul Timișoara.

Știm astfel că Djafer pașa, beglerbegul de Timișoara a încasat darea numită *pendjyek*⁵ (a cincea parte din valoarea prăzii) și că, în cazul incursiunilor făcute de gazii la Lipova și la Pančevo, ea a ajuns la suma de 4.000 de piaștri⁶. Mai mult, din suma obținută în urma vânzării prăzii și predării *pendjyekului* lui Djafer pașa, a fost reținută, potrivit “legii graniței”, o cotă parte destinată donațiilor pentru săraci, văduve și mănăstirile de derviși din eyaletul Timișoara⁷. Dacă valoarea *pendjyekului* încasat de Djafer pașa pentru expedițiile împotriva cetăților Lipova și Pancevo pare să fi fost constantă (4.000 de piaștri), în schimb venitul obținut de fiecare participant la expediție a înregistrat diferențe sensibile: 100 de piaștri pentru prima expediție⁸, 200 de piaștri pentru cea de a doua⁹.

Granița otomană și, în general, granița cu “Sfântul Imperiu Romano-German” și-a avut legile nescrise în privința statutului, a răscumpărării prizonierilor creștini și

² *Ibidem*, p. 51.

³ *Ibidem*, p. 75.

⁴ *Ibidem*, p. 62.

⁵ Pentru această dare vezi I. Beldiceanu-Steinherr, *En marge d'un acte concernant le pengyek et les aqingi*, în REI, XXXVII, 1, 1969, p. 21-47.

⁶ Ali, *op. cit.*, p. 30, 52.

⁷ *Ibidem*, p. 30, 52.

⁸ *Ibidem*, p. 30.

⁹ *Ibidem*, p. 52.

otomani, a bunurilor luate în cursul expedițiilor de pradă. Astfel, în virtutea legii graniței, prizonierilor nemusulmani înțemnițați în cetate li se va cruța viața, uciderea lor fiind interzisă. De altfel referirile făcute în această privință de generalul Nehem¹⁰, comandantul cetății Petrovaradin, confirmate totodată de beglerbegul Djafer pașa¹¹, dovedesc viabilitatea și puterea acestei legi. Totuși, Djafer pașa nu a fost dispus să o aplice în cazul haiducilor sârbi, supuși otomani, care i-au jefuit și ucis pe musulmani împreună cu familiile lor, motivându-i generalului Nehem că aceștia ieșiseră prin faptele lor de sub incidența legii graniței¹².

Potrivit cronicii lui Ali, răscumpărarea prizonierilor musulmani constând în stabilirea unei sume de bani și a modalității concrete de plată a acestora, depindea de bunăstarea, statutul social și relațiile de care rudele celor căzuți în robie beneficiau la Poartă, la marii demnitari otomani. În această din urmă privință este deosebit de interesant și relevant modul în care a fost eliberat din captivitatea sa vieneză un demnitar otoman. Astfel, punerea în libertate a lui Ahmed pașa, în schimbul sumei de 5.000 de galbeni, a avut loc chiar înaintea plății efective a răscumpărării. Acest fapt deosebit a fost urmarea directă a intervenției și garanției date de beglerbegul Djafer pașa, comandantul cetății Belgrad, generalului Nehem. De altminteri intervenția lui Djafer pașa s-a produs la ordinul marelui vizir, Silahdar Mustafa pașa, cel care la intervenția fiului demnitarului captiv, a plătit suma de 5.000 de galbeni din vistieria statului otoman¹³.

Deosebit de interesantă ni se pare procedura de identificare și eliberare a musulmanilor luați prizonieri sau dispăruți efectiv în regiunile ocupate de armatele imperiale pentru care rudele au intervenit pe lângă Djafer pașa, prin demnitarii de la Poartă. După sosirea unui asemenea ordin de identificare și eliberare, Djafer pașa transmitea în scris generalului Nehem semnalmente și amănuntele referitoare la persoana prizonierului sau a dispărutului, pe baza cărora începeau cercetările în teritoriul ocupat de imperiali. Odată cu descoperirea persoanei căutate, se stabilea mărimea răscumpărării, iar prizonierul își dobândește libertatea în schimbul garanției scrise de a-i plăti generalului Nehem suma fixată¹⁴. Eliberările din captivitate s-au întemeiat, ca și în cazul punerii în libertate a lui Ahmed pașa, pe un cod al onoarei, respectat cu strictețe de către Djafer pașa. Intervenția și garanția acestui demnitar otoman au avut o asemenea eficiență datorită prestigiului deosebit de care se bucura prin respectarea cuvântului dat. Pe aceste calități recunoscute lui Djafer pașa s-a întemeiat declarația de încredere a generalului Nehem făcută cu prilejul reproșului care îi fusese adresat de trimisul Curții de la Viena în legătură cu eliberarea lui Ahmed pașa: "chiar dacă ar fi vorba de 100.000 de galbeni, eu am încredere în scrisoarea <care-i poartă> pecetea și îi trimit prizonierul"¹⁵.

Cazul lui Ali și al altor trei tineri oșteni din Timișoara ne oferă în același timp detaliile necesare pentru înțelegerea modului în care au avut loc negocierea și stabilirea cuantumului răscumpărării unor prizonieri otomani în 1688. Mai întâi, este vorba de stratagema la care a recurs Ali pentru a-și tăinui originea socială și, implicit, capacitatea

¹⁰ *Ibidem*, p. 36.

¹¹ *Ibidem*, p. 37.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*, p. 33.

¹⁴ *Ibidem*, p. 34.

¹⁵ *Ibidem*, p. 33.

sa reală de plată. Cu ajutorul tovarășilor săi, el și-a ascuns inelul și veșmintele de calitate, îmbrăcând straie ponosite. Mai apoi, captivii au negociat cu îndârjire răscumpărarea lor globală, reușind să o reducă de la suma de 500 de galbeni la un quantum de numai 150 de galbeni. Tănuirea stării materiale a lui Ali și a familiei sale a impus deopotrivă plata răscumpărării în două rate, prima adusă de la Timișoara, de un tovarăș de captivitate, cea de a doua fiind achitată de însuși Ali¹⁶.

Obiceiul graniței din eyaletul Timișoara a presupus, de asemenea, o anumită etică și în răscumpărarea bunurilor luate de otomani cu prilejul expedițiilor de pradă. Răscumpărarea unui cal sur, aparținând comandantului imperial din Lipova, pentru care Djafer pașa plătitise o sumă (250 piaștri) mult mai mare decât cei 10 piaștri oferiți de stăpânul aceluia, ne apare ca un gest de cavalerism.

Din dorința de a întreține relații de bună vecinătate cu autoritățile imperiale de graniță, Djafer pașa nu a restituit doar calul cerut, ci i l-a trimis generalului Nehem și pe rânđușul răscumpărat pentru suma de 80 de piaștri împreună cu toți câinii de vânătoare ai acestuia¹⁷. Aspectul uman al conviețuirii trupelor imperiale și otomane în regiunile de graniță nu s-a limitat doar la gesturi de mărinimie și la daruri; el a fost pus în lumină și de manifestări de prietenie. Astfel, în iulie 1693, cu o lună înainte de împresurarea Belgradului de către trupele imperiale, generalul Nehem l-a avertizat pe Djafer pașa cifrat, printr-un sol musulman, de iminența unui atac imperial¹⁸. În momente de cumpănă omenia și solidaritatea proprie regiunilor de graniță au depășit limitele curente impuse de apartenența la religii diferite și de granițele dintre imperii. Mai mult, au fost situații în care comandanții militari otomani au intervenit pentru a salva viața unei copile creștine atacată de lupi¹⁹.

În această lume aparte a graniței otomane cu obiceiul, legile și solidaritățile sale s-a născut Ali din Timișoara, în anul 1674²⁰, ca fiu al zaimului Mehmed. În 1683, pe când avea doar nouă ani, și-a îndeplinit obligația de a participa la asediul Vienei, trimițând pe cheltuiala sa cinci călăreți înarmați, precum și patru argați împreună cu 9 care trase de boi și 4 căruțe cu coviltir, toate pline cu provizii²¹. Această cotă de participare fusese fixată în funcție de venitul mai mic al ziametului său alcătuit din două sate: unul cuprinzând 80 de gospodării, celălalt 120 de gospodării. La vârsta de 14 ani, când el a participat la o expediție împotriva cetății Lipova și a devenit prizonierul unui ofițer imperial de sub comanda generalului Caraffa, el a fost răscumpărat de către tatăl său, zaimul Mehmed. Din păcate Ali, care și-a luat ca pseudonim literar pe cel de Nakși (Ornamentalul), a fost mai mult decât discret în privința biografiei și persoanei sale, menționând în cronică sa numai acele elemente, pe care le-a considerat ca fiind demne de atenție. Știm doar că bunele relații de ospitalitate întreținute de tatăl său cu Djafer pașa i-au putut asigura, mai târziu (1689), când devenise orfan, o supraviețuire materială corespunzătoare rangului său, în condițiile în care veniturile ziametului scăzuseră în mod îngrijorător²². Ali din Timișoara a intrat, astfel, ca păstrător al sigiliului, în slujba

¹⁶ *Ibidem*, p. 38-39.

¹⁷ *Ibidem*, p. 30-31.

¹⁸ *Ibidem*, p. 34-35.

¹⁹ *Ibidem*, p. 28.

²⁰ *Ibidem*, p. 72.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*, p. 68.

vizirului Djafer pașa numit beglerbeg de Timișoara, și a deținut această funcție până la moartea stăpânului său în bătălia de la Zenta (11 septembrie 1697).

Ulterior, el a devenit cancelarul comandantului garnizoanei din Belgrad, Hazineदार Ali pașa, pe care l-a slujit, după toate probabilitățile, până în 1700²³. Ali pare să fi revenit în orașul natal în 1708, când l-a însoțit pe noul beglerbeg de Timișoara, Yürük Hasan pașa, în calitate de majordom (*kethüda*)²⁴. Cronicarul păstrase o tăcere deplină asupra vieții și faptelor sale, lăsându-ne să înțelegem că nu a luat parte nici la apărarea și nici la capitularea cetății Timișoara (13 octombrie 1716). Dintr-o însemnare făcută la sfârșitul cronicii, rezultă că, în 1722, Ali trăia probabil la Istanbul, presupunere sugerată de poeziile închinat sultanului și marelui vizir²⁵.

Lectura cronicii dedicate faptelor de arme ale lui Djafer pașa ne dezvăluie un autor plăcut și cult, înzestrat cu umor, un consumator și creator de poezie, care și-a luat pseudonimul de Nakşî (Ornamentalul). Aceasta este și explicația transcrierii în manuscrisul cronicii sale a Odei vestitului Yusuf Nabi (mort în 1712) de preamărire a monogramei (*tugra*) lui Djafer pașa, odă care fusese adusă de la Alep de fratele lui Djafer pașa. Mai mult, luând ca model Oda lui Yusuf Nabi, Ali a compus un panegiric pe această temă, incluzându-l în cronica sa²⁶. Deși cronicarul și-a prezentat panegiricul drept o primă încercare poetică, lucrarea sa cuprinde totuși și alte creații literare după cum urmează: elogiul în versuri al lui Djafer pașa, însoțit de o rugăciune pentru odihna sufletului său, precum și un panegiric în proză închinat sultanului Ahmed al III-lea²⁷.

Citatele numeroase și pertinente presărate de Ali în cronica sa îi definesc coordonatele culturii religioase și laice pe care o dobândise la Timișoara. Ali a fost un bun cunoscător nu numai al Coranului - ale cărui Sure le citează la momentul potrivit²⁸ -, ci și al *hadith*-ului²⁹, al tradiției despre spusele și faptele profetului Muhammad. Comparațiile folosite pentru a caracteriza vitejia eroului său Djafer pașa și a luptătorilor pentru Islam vădesc totodată afinitățile spirituale ale cronicarului cu ordinul dervișilor *bektaşî*.

Folosirea leului, un motiv *bektaşî*, ca termen de comparație nu ne îndreptățește însă a-l considera pe Ali drept un apropiat sau membru al acestui ordin. Cronicarul se arată a fi un bun cunoscător al limbii și literaturii persane³⁰, citând cu ușurință, în conformitate cu gustul epocii sale, pasaje din opera lui Sa'di *Gülîstan* (Grădina trandafirilor) și din epopeea lui Firdevsi, *Şahname* (Cartea regilor). Dar cunoștințele de limbă și literatură persană ale cronicarului nu s-au redus doar la citarea unor pasaje cunoscute ale operelor amintite mai sus. Ali pare să-și fi însușit bine această limbă, de vreme ce el însuși a compus poezii în persană, pe care ulterior le-a inserat în cronică fie între rândurile manuscriselor, fie pe marginea fișelor, fapt relevat de R. F. Kreutel³¹. Din

²³ *Ibidem*, p. 41.

²⁴ *Ibidem*, p. 68.

²⁵ *Ibidem*, p. 15.

²⁶ *Ibidem*, p. 261, vezi nota 164.

²⁷ *Ibidem*, p. 270.

²⁸ Sunt citate, de pildă Sura 27, verset 40 la p. 25, Sura 2, verset 250 și Sura 65, verset 3 la p. 42, Sura 55, verset 19 la p. 47, Sura 2, verset 251 la p. 61, Sura 3, verset 128 la p. 77, Sura 3, verset 182, la p. 92, Sura 3, verset 153 la p. 98.

²⁹ Pentru citate din *hadith*, vezi Ali, *op. cit.*, p. 29, 80, 88, 99, 142, 231.

³⁰ Pentru citatele din Sa'di, *Gülîstan*, Ali, *op. cit.*, p. 21 și din Firdevsi, Ali, *op. cit.*, p. 189.

³¹ Vezi introducerea lui R.F. Kreutel la *Der Löwe von Temeschwar*, p. 17.

considerente practice și pentru a nu împovăra prea mult textul cronicii, editorul a renunțat la o parte a citatelor din autorii persani, ca și la poeziile scrise de Ali în această limbă.

Din păcate, Ali nu pomeneste nimic nici despre învățătura sa religioasă și laică dobândită la Timișoara, nici despre dascălii săi sau despre vreun mentor spiritual, şeyh al unui ordin de derviși. În schimb, el menționează numele învățaților, cunoscători ai teologiei și dreptului musulman (*ulema*), ale şeyhilor ordinelor de derviși și ale caligrafilor și poezilor din Timișoara, definind astfel mediul cultural în care și-a petrecut tinerețea. După mărturia lui Ali, Hasan Efendi ar fi fost corifeul vremii sale, un predicator venerat pentru știința și educația sa. Cronicarul i-a recunoscut acestui învățat în vârstă de peste 100 de ani, chiar puteri miraculoase, de vreme ce el fusese în stare să prevestească momentul morții sale³². Și muftiul Ismail, interpret al legii islamice și jurist de frunte, și-ar fi impus prin cucernicie și cumpătare autoritatea printre contemporani³³.

Printre mentorii spirituali ai tinerilor și funcționarilor otomani din Timișoara s-au aflat, după mărturia lui Ali, doi şeyhi ai ordinului *khalvetiyye*, vestitul şeyh Selim Dede și Piri (Ahmed) Efendi, originar din Pécs. Selim Dede, caracterizat de Ali ca "pol al gnosticilor și conducător al clericilor musulmani"³⁴ a fost într-adevăr, o personalitate de seamă a epocii sale, care s-a bucurat de stima sultanului Mustafa al II-lea³⁵, fiind cinstit pe măsură de sultan la Istanbul, cu prilejul călătoriei sale la Mekka. Potrivit lui Ali și a celorlalți autori otomani din Timișoara, contemporanii, începând cu sultanul, beglerbegul Djafer pașa și până la simplii gazii, i-au recunoscut lui Selim Dede capacitate deosebită de premoniție. Fiecare proiect de expediție sau de incursiune de pradă³⁶ era pus în aplicare numai după încuviințarea îndreptățită de un vis profetic al lui Selim Dede și în urma rugăciunii sale de binecuvântare, rostită în fața oștilor adunate pe câmpia de lângă mausoleul lui Hüseyin Baba. Deznodământul, tragic pentru otomani, al luptei de la Zenta³⁷ ar fi fost comunicat de Selim Dede prin scepticismul și îngrijorarea sa, stârnite de visul profetic pe care beglerbegul Djafer pașa i-l ceruse prin intermediul cronicarului Ali. Trebuie precizat faptul că relatarea și tălmăcirea viselor era o practică obișnuită nu numai în mediul dervișilor, ci și în societatea otomană din Balcani. Prin tălmăcirea unui vis, şeyhul, mentorul spiritual, putea aprecia progresele înregistrate pe plan spiritual de învățăceii săi³⁸.

Climatul spiritual și cultural din Timișoara a fost influențat și de şeyhul *khalvetiyye*, Piri (Ahmed) Efendi, originar din Pécs, mentorul beglerbegului de Timișoara, Mehmed pașa Seyidioglu, căzut la 27 iunie 1684 în lupta de la Vác. De la Piri (Ahmed) Efendi a aflat Ali unele amănunte despre Mehmed pașa Seyidioglu din vremea în care acesta deținea funcția de beglerbeg de Kanizsa³⁹. Mărturia lui Ali ne

³² *Ibidem*, p. 69.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ Vezi Silahdar Findiklî Mehmed Aga, *Nusretname în Cronici turcești privind țările Române*, vol. II, ed. M. Guboglu, București, 1974, p. 431.

³⁶ Ali, *Der Löwe*, p. 69.

³⁷ *Ibidem*, p. 214-216.

³⁸ Vezi S. Faroqhi, *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich. Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts*, München, 1995, p. 133, 220 îl citează pe C. Kafadar, *Mütereddit bir Mutasavvîf: Usküplü Asiye Hatun'un Rüya Defteri 1641-1643* în "Topkapı Sarayı Yıllığı", 5, p. 168-222.

³⁹ Ali, *Der Löwe*, p. 225.

îndreptățește, de asemenea, să credem că Piri (Ahmed) Efendi a avut o soartă asemănătoare cu cea a predecesorului său din veacul al XVII-lea din Ungaria, Ömer Halife, urmașul lui Piri Baba Peștevi. În momente istorice diferite dar asemănătoare, presiunea exercitată asupra granițelor otomane de înaintarea trupelor imperiale i-a obligat pe cei doi şeyhi să adopte soluția emigrării. Întocmai ca Ömer Halife, care părăsise la începutul veacului al XVII-lea granița otomană și emigrase la Mekka⁴⁰, tot astfel Piri (Ahmed) Efendi a plecat la Medina⁴¹ împreună cu soția și copiii săi în 1714, cu doi ani înaintea ocupării cetății Timișoara de Eugeniu de Savoia.

Cronicarul Ali îl menționează pe Mehmed Efendi, șeful cancelariei lui Djafer pașa, printre învățații cunoscuți din Timișoara. Acesta a conceput și redactat întreaga corespondență a beglerbegului cu marele vizir⁴². Dar mediul intelectual din Timișoara a fost dominat în perioada de după cucerirea Vienei (1683) și până la începutul veacului următor de o serie de caligrafi și poeți. Printre caligrafi vestiti pentru scrisul lor *neshi* s-au numărat: Mehmed Celebi, fiul halvagiului din Timișoara și fiul zaimului din Firluig (Furluk)⁴³, Mustafa beg, un venerabil maestru care citise scrisoarea de biruință (*fetihname*) a vizirului Mustafa Pașa Köprülüzade trimisă pentru a vesti reocuparea în 1690 a cetăților Niș, Smederevo și Belgrad. Acestui mediu intelectual i-a aparținut și o poetă al cărei nume nu-l menționează Ali. El i-a reprodus, în schimb, versurile de dragoste închinete iubitelui ei, Ali Efendi, fiul venerabilului şeyh din Timișoara al ordinului Uşaki⁴⁴. Nu știm încă ce s-a întâmplat cu învățații, caligrafi și poeții din Timișoara după 1708, când a avut loc o răscoală a ienicerilor. Presupunem doar faptul că tulburările sociale și înaintarea trupelor sultanului spre Timișoara au creat o stare de nesiguranță, determinându-i, întocmai ca pe Piri (Ahmed) Efendi, să emigreze în alte ținuturi ale Imperiului otoman. Numai astfel putem explica afirmațiile lui Ali cu privire la dispariția de după 1708⁴⁵ și până în ajunul ocupării cetății de către Eugeniu de Savoia⁴⁶ a învățaților de prestigiu și a locuitorilor maturi născuți la Timișoara. Ne surprinde, de asemeni, absența numelui tâlmaciului divanului din Timișoara, autor la rândul său al unor memorii, Osman Aga, din șirul învățaților, poezilor și caligrafiilor citați de Ali. Faptul a fost semnalat la vremea sa de R. F. Kreutel, care a dovedit că deși au fost contemporani și au împărtășit la început aceeași soartă de prizonieri de război, în iunie 1688, cei doi, totuși nu s-au cunoscut. Viața și soarta fiecăruia au luat o întorsătură diferită, după cum diferite au fost și momentele în care s-au aflat la Timișoara. De la 1699 Ali a devenit slujitorul comandantului cetății Belgrad, Hazinedar Ali pașa, el întorcându-se la Timișoara după 1708, vreme în care Osman Aga l-a însoțit la Belgrad pe stăpânul său Bostandjibași Ali pașa⁴⁷.

⁴⁰ N. Clayer, *Mystiques, État et Société. Les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siècle à nos jours*, E. J. Brill, Leyda, 1994, p. 140.

⁴¹ Ali, *Der Löwe*, p. 70; o informație identică se află și în atlasul lui Bartınlı İbrahim Hamdi, *Atlas*, Biblioteca Süleymaniye Istanbul fond Esad Efendi nr. 2044, fila 252 v.

⁴² Ali, *Der Löwe*, p. 200.

⁴³ *Ibidem*, p. 70 editorul a descifrat Karlok în loc de Furluk, diferența constând în citirea unui singur punct pe litera arabă.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 71.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 68.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 70 amintește anul Hegirei 1127 (7.I.1715 - 27.XII.1715)

⁴⁷ *Ibidem*, p. 16.

Credem că mediul cultural descris mai sus i-a dezvoltat lui Ali tocmai acele afinități spirituale, care îl definesc ca pe un adept al modelului de înțelepciune aristotelică. În scrierea sa, Ali a transferat acest model și ideal de înțelepciune asupra personalității lui Djafer pașa⁴⁸, în același scop în care îi destinase cronica: preamărirea și chiar idealizarea protectorului său. De altfel cronicarul s-a arătat preocupat încă din prefața lucrării sale de calitatea izvoarelor și de precizia evenimentelor relatate. În această privință el și-a criticat înaintașii care, folosind izvoare secundare, întocmiseră prin compilație lucrări istorice prezentate apoi ca opere originale⁴⁹. În această critică obiectivă a izvoarelor folosite de înaintași, Ali a insistat asupra utilizării izvoarelor directe, întruchipate de cunoașterea și experiența proprie. Acestea au fost, de altfel, izvoarele folosite de Ali în cronica sa, scrisă ca o relatare veridică și autentică, confirmată în majoritatea cazurilor de informațiile furnizate atât de istoriografia otomană cât și de documentele aflate în arhivele austriece⁵⁰. Confruntarea pasajelor din cronica lui Ali cu alte izvoare otomane și austriece a dovedit precizia memoriei, pe care autorul însuși și-a pus-o în evidență. Într-adevăr, Ali a reconstituit cu multe amănunte expediții, lupte de tranșee și de apărare, asedii, toate fiind plasate în timp, în funcție de cele cinci rugăciuni zilnice.

Așadar, în cronica lui Ali, timpul istoric este definit, întocmai ca în toate celelalte cronică otomane, de calendarul musulman, precizia autorului depășind însă și împărțirea zilei după cele cinci rugăciuni obligatorii. Obsesia detaliului și a preciziei l-a determinat pe autor să renunțe, din când în când, la măsurarea timpului ca interval cuprins între două rugăciuni, ca de pildă între rugăciunea de seară și cea de noapte⁵¹. Ali a folosit și ceasul ca unitate de măsură a timpului din cursul unei zile, mai ales când e vorba de relatarea unor lupte și expediții⁵².

Prin acuratețea și precizia detaliului, cronica lui Ali cuprinde informații variate și noi pentru o serie de aspecte ale vieții zilnice, pentru diferite lupte împotriva imperailor, ca și pentru evenimente deosebite precum popasul sultanului Mustafa al II-lea la Timișoara, în august-septembrie 1696. Pe lângă informațiile menționate, se află și altele, care lipsesc atât din cronica lui El Hadj Ibrahim Naimeddin cât și din cronica *Nusretname* a istoriografului Silahdar Fındıklılı Mehmed Aga. Dintre acestea le semnalăm mai întâi pe cele privind aspecte concrete ale situației social-economice și ale vieții cotidiene la Timișoara în diferite momente: în vremea asediului imperial din anii 1688-1689 și în octombrie 1690. După mărturia lui Ali, în *sandjakul* Timișoara au existat, în 1683, 120 de timare și zeamete, în timp ce pentru eyaletul Timișoara s-ar fi înregistrat un număr de 360 timare și zeamete⁵³. Împărtășim îndoiala exprimată la vremea sa de R. F. Kreutel în legătură cu veridicitatea venitului timarelor și zeametelor consemnate de Ali, sume care ar întrece de 10 ori datele oficiale ale administrației timarelor⁵⁴. Socotind valoarea unei pungi la 50.000 de aspri, care se multiplică de 3-4 ori în cazul timarelor și de 5-15 ori în cazul zeametelor, ajungem într-adevăr la sume mari în raport cu datele oficiale. În schimb prețurile consemnate de Ali din vremea asediului

⁴⁸ *Ibidem*, p. 20.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 19.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 17.

⁵¹ *Ibidem*, p. 99, 139.

⁵² *Ibidem*, p. 99.

⁵³ *Ibidem*, p. 71.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 256; vezi nota 61.

Timișoarei și a foametei din anii 1688-1689, ca și oscilațiile lor înregistrate în octombrie 1690, ca urmare a bunurilor confiscate în urma incursiunilor otomane la Lugoj și Caransebeș, sunt în măsură să definească situația dramatică a locuitorilor Timișoarei. Foametea a fost atât de mare, încât soțiile și copiii oamenilor sărmani s-au hrănit numai cu iarbă, care le-a colorat pielea și globul ocular⁵⁵. Mai mult, cronica lui Ali înfățișează foametea ca pe un flagel permanent, care l-a determinat pe Djafer pașa, chiar și după ce devenise comandantul cetății Belgrad, să trimită în câteva rânduri, în 1692-1693⁵⁶ și apoi în 1693-1694, provizii la Timișoara. În cel de-al doilea caz, el s-a conformat ordinului primit din partea marelui vizir, Defterdar Ali pașa, de a trimite în octombrie 1694 proviziile și banii necesari plății soldelor la Timișoara și Gyula⁵⁷. Foametea care a bântuit printre asediați a fost după Ali atât de mare, încât distrugerea satelor din jurul Timișoarei a însemnat dispariția vitelor și o agresiune sporită a lupilor asupra populației.

În mod firesc, păstrătorul sigiliului lui Djafer pașa a înregistrat cu multă sârguință măsurile și eforturile beglerbegului de Timișoara pentru refacerea succesivă, în 1688-1689⁵⁸ și 1695-1696⁵⁹, a reședinței eyaletului. Numit beglerbeg, probabil în decembrie 1687, când și-a preluat funcția pentru a potoli răscoala populației din Timișoara împotriva fostului beglerbeg, Ibrahim pașa din Ahıska, Djafer pașa a restabilit în ianuarie 1688 ordinea în acest oraș, atrăgându-i de partea sa, după mărturia lui Ali, pe locuitori și o parte a trupelor otomane. În aceste împrejurări noul beglerbeg de Timișoara a refăcut, în vara anului 1688, părțile distruse ale cetății, mai cu seamă breșele de tragere din metereze și gabioanele acestora⁶⁰. Desfășurate sub supravegherea atentă a lui Djafer pașa, lucrările de refacere par să fi contribuit la menținerea capacității apărătorilor cetății de a ține piept unor atacuri ale supușilor neotomani înarmați, ca și ale trupelor imperiale. În această enclavă otomană, mărginită pretutindeni de teritorii ocupate de imperiali, "precum luna este înconjurată de aura sa"⁶¹, supraviețuirea a depins în primul rând de prada luată în timpul incursiunilor și expedițiilor de jaf. Conducerea lor era încredințată prin rotație căpeteniilor de oști aflate în subordinea lui Djafer pașa, care le-a menajat, pe această cale, atât orgoliul cât și obținerea echitabilă a câștigului rezultat din vânzarea prăzii.

Cea de-a doua refacere a fortificațiilor cetății Timișoara de către Djafer pașa, după un interval de opt ani, s-a datorat, potrivit cronicii lui Ali, unui mănunchi de considerente. Mai întâi a fost vorba de un ordin expres dat de sultanul Mustafa al II-lea în urma popasului făcut împreună cu oastea sa pe câmpia de lângă Timișoara. Dar degradarea vizibilă⁶² a sistemului de fortificații datorată atacurilor dezlănțuite de trupele imperiale și de supuși neotomani din anii 1690 și 1696 a fost, fără îndoială, considerentul principal. Îi mai adăugăm poziția strategică deosebită a cetății Timișoara, care ar fi înlesnit, după părerea lui Djafer pașa, recuperarea unor fortificații însemnate de pe linia Mureșului (Cenad, Gyula) și chiar a Ungariei Centrale. Un astfel de plan militar

⁵⁵ *Ibidem*, p. 23.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 122.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 159; datele furnizate de Ali sunt mult mai precise decât cele consemnate de Silahdar.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 21.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 166.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 21.

⁶¹ *Ibidem*, p. 22.

⁶² *Ibidem*, p. 190.

a fost susținut de Djafer pașa la sfatul de război din ajunul bătăliei de la Zenta, plan care a avut ca punct de plecare cetatea Timișoara, înconjurată de un ținut întins acoperit "cu prea multă iarbă și apă întocmai ca stepa calmucă"⁶³.

Pentru sultanul Mustafa al II-lea neglijența și lipsa de interes manifestate din ianuarie 1691 și până în septembrie 1696 de succesorii lui Djafer pașa la funcția de comandant al cetății Timișoara au reprezentat însă considerente de seamă, menite să-l convingă pe Djafer pașa de necesitatea preluării lucrărilor de refacere a fortificațiilor distruse. Sultanul nu a revenit asupra hotărârii și ordinului său nici în urma explicațiilor date de Djafer pașa cu privire la starea fortificațiilor (lipsa lemnului, sustragerea supușilor nemusulmani de la obligația prestării muncii la fortificații)⁶⁴ și nici în urma refuzului categoric al acestui demnitar de a accepta funcția.

În calitate sa, cu greu acceptată, de comandant al cetății Timișoara, Djafer pașa a început fortificarea cetății prin construirea unui bastion cu două caturi, înzestrat cu un depozit de muniții⁶⁵. Un astfel de amănunt, ca și alte informații despre procurarea materialului și a forței de muncă necesare lucrărilor de fortificare, a împrejurărilor în care au fost refăcute părți din cetate, completează relatarea detaliată în această privință din cronica lui Silahdar Fındıklılı Mehmed Aga. În primăvara anului 1697, potrivit cronicii lui Ali, slujba de garnizoană, repararea cetății, a palisadelor și șanșurilor au fost asigurate de trupele otomane aflate în subordinea *sandjakbegilor* de Avlona, Delvina, de Herțegovina, Redjep pașa Bosniacul și a *sandjakbegului* de Ohrida, Bektaş pașa⁶⁶.

Semnarea informațiilor și pasajelor referitoare la orașul și eyaletul Timișoara nu ne îndreptățește să-i atribuim cronicii lui Ali un caracter strict provincial. Dimpotrivă, relatarea elogioasă a faptelor și activității lui Djafer pașa a însemnat deopotrivă înregistrarea unor evenimente și episoade aparținând atât istoriei locale cât și istoriei universale. Dintre episoadele care aparțin, la o primă vedere, istoriei locale le menționăm pe acelea care privesc mai întâi activitatea lui Djafer pașa ca *sandjakbeg* de Bosnia și comandant al cetății Belgrad. Deși între cele două episoade cronica a stabilit un raport de succesiune cronologică, ele se înrudesesc, totuși, dacă luăm în considerare activitatea de reconstrucție desfășurată de Djafer pașa la Sarajevo și Belgrad. În primul caz este vorba doar de refacerea reședinței (*sarayı*) a *sandjakbegului* de Bosnia⁶⁷, în timp ce, în cazul cetății Belgrad, activitatea de reconstrucție a dobândit o amploare diferită. În urma inspecției atente și meticuloase pe care a făcut-o cetății Belgrad, întocmai ca la cetatea Timișoara, Djafer pașa a dispus continuarea construirii bastionului început de comandantul Halil pașa. S-a ridicat, astfel, Bastionul Alb (*Ak Tabya*)⁶⁸ sub îndrumarea inginerului imperial Andrea Cornaro din Creta, luat prizonier la ocuparea Belgradului de către otomani în 1690, și cu ajutorul unor meșteri germani, și ei prizonieri de război. Din cronica lui Ali rezultă că lucrările de refacere a cetății Belgrad împreună cu durarea bastionului amintit s-au numărat printre măsurile eficiente, care au sporit capacitatea de rezistență la asediul imperial (12 septembrie-10 octombrie 1693) și au contribuit în mod indirect la înfrângerea armatei imperiale sub zidurile sale. Fără îndoială că reconstituirea

⁶³ *Ibidem*, p. 197.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 193.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 195.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 111.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 259. Bastionul s-ar fi aflat, după estimările lui R. F. Kreutel, la 400 m la sud-vest de Turnul Nebojša de pe actualul bulevard Donjogradski.

până la amănunt a asediului și luptelor dintre forțele otomane și imperiale depășește, prin anvergura și însemnătatea sa⁶⁹, cadrul istoriei locale, înscriindu-se printre momentele de seamă ale războaielor purtate de "Sfântul Imperiu Romano-German" împotriva Imperiului otoman. Semnificative pentru istoria regională sunt, în schimb, informațiile consemnate de Ali cu privire la statutul fiscal al Bosniei ca ținut de graniță. Potrivit lui Ali, în Bosnia nu s-au perceput impozite pe venit pentru întreținerea *sandjakbegului*, fapt pentru care Djafer pașa a primit din partea marelui vizir Mustafa pașa Köprülüzade *khassul* Gümüldjine⁷⁰. Exceptând episodul scurt reprezentat de exercitarea funcției de *sandjakbeg* în Bosnia, cariera administrativ-militară a lui Djafer pașa s-a aflat în strânsă legătură și a fost determinată de desfășurarea războiului austro-turc de la sfârșitul veacului al XVII-lea. În acest cadru se plasează, deopotrivă, evenimentele însemnate și cele mărunte care-i conferă, astfel, cronicii lui Ali un caracter pronunțat de *gazavatname*. Relatarea luptelor și expedițiilor desfășurate în timpul războiului turco-austriac începe cu anul 1690, vreme în care beglerbegul de Timișoara a intervenit în Transilvania împreună cu trupele tătare în sprijinul principelui Emeric Thököly instalat în urma bătăliei de la Zărnești (11 august 1690). Detaliile furnizate de cronica lui Ali⁷¹ explică originea și cauzele eșecului acestei operațiuni militare cu caracter secundar, menite să consolideze victoria de la Zărnești. Prima cauză a eșecului a constituit-o întârzierea cu care a avut loc această intervenție începută la 17 octombrie 1690, cu 11 zile înaintea momentului oficial al încetării expediției otomane: *Ruz-i Kasım*, adică Sfântul Dumitru.

Amintim apoi lipsa de concordanță între acțiunea militară otomană și cea a principelui Thököly, devierea direcției de înaintare otomană de la Timișoara-Oradea prin Debrețin-Munkács spre Cluj-Alba-Iulia și vicisitudinile toamnei aspre. Vestea respingerii lui Thököly în Țara Românească, petrecută cu 15 zile înainte de intrarea trupelor otomane în Transilvania⁷², ca și știrea despre înaintarea rapidă a generalului Veterani împotriva corpului comandat de Djafer pașa, i-au dovedit lui Ali zădărnicia acestei expediții. Dintr-o acțiune al cărui scop fusese joncțiunea cu trupele lui Thököly⁷³, operațiunea încredințată lui Djafer pașa s-a transformat într-o retragere simplă, îngreunată mult de o toamnă aspră și capricioasă. Dar acest episod, relatat de un martor ocular, dobândește un caracter marginal în momentul raportării sale la pasajele consacrate de cronica lui Ali asediului cetății Belgrad din septembrie-octombrie 1693, expediției otomane împotriva cetății Petrovaradin (octombrie-noiembrie 1694), cuceririi cetății Titel, luptei de la Cenei și mai cu seamă bătăliei de la Zenta.

Începând cu reconstituirea asediului cetății Belgrad, cronica lui Ali prezintă, însă, în chip amănunțit înlănțuirea firească a luptelor și campaniilor otomane din cadrul războiului turco-austriac încheiat prin pacea de la Karlowitz (1699). Din acest punct de vedere, izvorul amintit are o însemnătate deosebită pentru istoria militară otomană, confirmând, cu unele diferențe cronologice, și completând, totodată, cronica lui Silahdar Fındıklılı Mehmed Aga. Raportată la un alt manuscris al unei cronici otomane anonime, cunoscută sub numele de Anonymus Diez, lucrarea lui Ali prezintă asemănări frapante cu pasajul despre asediul cetății Petrovaradin și despre cea de-a doua numire a lui Djafer

⁶⁹ *Ibidem*, p. 125-144.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 111.

⁷¹ *Ibidem*, p. 91-106.

⁷² *Ibidem*, p. 97.

⁷³ *Ibidem*.

pașa ca beglerbeg de Timișoara, semnalate de R. F. Kreutel⁷⁴. Mulțumită lui Ali, poate fi înțeles mult mai bine modul în care a decurs asediul otoman al cetății Petrovaradin timp de 23 de zile, în condiții de ploaie neîntreruptă. După părerea lui Ali, vremea neprielnică, precum și depășirea termenului de *Ruz-i Kasım*, la care înceta de obicei orice expediție otomană, au impus ridicarea asediului la 1 noiembrie 1694⁷⁵.

De altfel înscăunarea sultanului Mustafa al II-lea a determinat, așa cum rezultă din cronică, reluarea ofensivei otomane prin participarea nemijlocită a suveranului la expedițiile din Banat din anii 1695, 1696, ca și la bătălia de la Zenta (1697). Dacă în cronica lui Silahdar Fındıklılı Mehmed Aga sunt prezentate în chip amănunțit campania de cucerire a cetății Lipova și înfrângerea generalului Veterani în lupta de la Lugoj, în schimb Ali a înregistrat în lucrarea sa doar ordinul primit de Djafer pașa din partea marelui vizir pentru pregătirea expediției din 1695, precum și planul inițial de cucerire a cetății Titel și de reînscăunare a lui Thököly în Transilvania⁷⁶. Faptul că Ali și-a însoțit stăpânul în expediția de cucerire a cetății Titel explică atât amplexarea dată acestui eveniment (16 septembrie 1695)⁷⁷, cât și menționarea în treacă a cuceririi Lipovei și a înfrângerii generalului Veterani de către sultanul Mustafa al II-lea în lupta de la Lugoj. Cu toate acestea, Ali a criticat incapacitatea trupelor otomane de a se regrupa după lupta de la Lugoj pentru a profita de retragerea trupelor otomane și pentru a asedia cetatea Timișoara⁷⁸.

De o prezentare amănunțită s-a bucurat și cea de-a doua expediție a sultanului Mustafa al II-lea, din anul 1696, împotriva principelui de Saxonia, Frederic August cel Puternic, expediție care a avut ca scop despresurarea cetății Timișoara. Spre deosebire de cronica lui Silahdar, care a consemnat în cele mai mici amănunte operațiunile militare otomane desfășurate în sprijinul cetății Timișoara, precum și lupta de la Cenei, scrierea lui Ali le explică și le motivează. Cronicarul i-a atribuit lui Djafer pașa meritul de a fi schimbat direcția inițială a expediției proiectate de sultanul Mustafa al II-lea⁷⁹ împotriva trupelor imperiale conduse de Frederic August cel Puternic. Pledoaria lui Djafer pașa, care a insistat asupra incapacității forțelor otomane din Timișoara de a ține piept unui asediu îndelungat, l-a convins pe sultan să renunțe la planul de atac asupra Petrovaradinului și să intervină rapid în sprijinul asediaților. De altfel înaintarea trupelor conduse de Mustafa al II-lea a avut efectul scontat de Djafer pașa, de vreme ce armata imperială s-a retras⁸⁰, potrivit lui Ali și Silahdar, renunțând la asediu.

Cronica lui Ali este, în același timp, un izvor complementar pentru lucrarea lui Silahdar și în privința redării preludiului și desfășurării luptei de la Cenei (26-27 august 1696). Participant direct la această confruntare de forțe, Ali a înregistrat cu multe amănunte operațiunile militare de pregătire a luptei, deopotrivă cu momentele sale critice, urmate de asaltul otoman, de înfrângerea și de urmărirea trupelor imperiale încredințată stăpânului său Djafer pașa. Ali s-a folosit de acest prilej pentru a relata faptele de vitejie atât ale stăpânului său cât mai cu seamă intervenția decisivă a marelui vizir, Elmas Mehmed pașa, în lupta de la Cenei. Aceasta a zădărnicit, într-un moment

⁷⁴ *Ibidem*, p. 261 nota 168 și p. 265 nota 223.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 156.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 161-163, 165.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 166-168.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 174.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 177.

critic, retragerea călăreților otomani și a determinat respingerea atacului imperial⁸¹. Putem reconstitui astfel, cu ajutorul cronicilor lui Ali, Silahdar și a manuscrisului lui El Hadj Ibrahim Naimeddin Timișvarî, toate împrejurările care au precedat și determinat vizita sultanului Mustafa al II-lea din 1696 în cetatea Timișoara. Potrivit lui Ali, câmpia din fața cetății Timișoara ar fi fost locul cel mai apropiat și mai nimerit pentru popasul oștii otomane după încetarea urmăririi armatei imperiale înfrântă în lupta de la Cenei. În aceste împrejurări, popasul amintit s-a transformat în prilej pentru inspectarea amănunțită a fortificațiilor distruse în timpul asediului imperial și pentru adoptarea măsurilor corespunzătoare: numirea lui Djafer pașa ca beglerbeg și însărcinarea sa cu refacerea eficientă și rapidă a sistemului defensiv al orașului Timișoara. Menționăm, de asemenea, amănuntele interesante înregistrate de Ali cu privire la refuzul repetat și stăruitor al lui Djafer pașa de a deveni din nou beglerbeg de Timișoara, precum și cele referitoare la posibilitatea obținerii materialelor și forței de muncă necesare refacerii fortificațiilor⁸². Mai mult, desfășurarea lucrărilor de refacere a cetății relatată în cronica lui Ali⁸³ este confirmată și întregită, cu o serie de detalii, de pasajul corespunzător din cronica oficială a lui Silahdar Fındıklî Mehmed Aga⁸⁴.

Aceeași constatare se impune și în cazul reconstituirii luptei de la Zenta, cu precizarea că, spre deosebire de Silahdar, Ali s-a folosit de toate amănuntele și argumentele care i-au stat la îndemână pentru a respinge acuzațiile aduse de unii contemporani lui Djafer pașa, anume de a fi vinovat de înfrângerea armatei otomane. Cronicarul însuși a ținut să înregistreze o asemenea motivație⁸⁵ și justificare în epilogul scrierii sale. De aceea, informațiile sale cu privire la lupta de la Zenta trebuie verificate cu cele furnizate de Silahdar și El Hadj Ibrahim Naimeddin. În același timp, nu putem ignora acele amănunte din cronica lui Ali, care pun în lumină, opacitatea, lipsa de discernământ în preluarea de către marele vizir a unor informații⁸⁶, precum și lipsa de realism a planului său militar propus pentru 1697. După părerea lui Ali, planul amintit fusese conceput pe baza unor informații false despre deplasarea trupelor imperiale, care au provocat însă consternarea beglerbegului de Timișoara și a unor comandanți militari otomani. Încercarea armatei otomane de a aplica planul propus de Djafer pașa în condițiile deplasării trupelor imperiale spre Petrovaradin a eșuat, în viziunea lui Ali, din pricina popasului pe câmpia de la Zenta⁸⁷. Potrivit planului lui Djafer pașa, armata otomană care părăsise insula Kobila, ar fi trebuit să ajungă la Vadul Kanizsa și să profite de posibilitatea de apărare oferită de cotul râului Tisa⁸⁸, în acest fel fiind limitată numai la o latură direcția de atac a trupelor imperiale. Din însemnările lui Ali rezultă că Djafer pașa i-ar fi comunicat marelui vizir într-o convorbire între patru ochi, opoziția sa⁸⁹ față de popasul armatei otomane pe câmpia de la Zenta. Se pare că această decizie a marelui vizir a fost fatală, dat fiind faptul că atacul imperial s-a dezlănțuit înaintea trecerii depline a armatei otomane peste râul Tisa. Mai mult, din relatarea lui Ali cu privire la

⁸¹ *Ibidem*, p. 186.

⁸² *Ibidem*, p. 190-191.

⁸³ *Ibidem*, p. 191-192, 265.

⁸⁴ Silahdar Fındıklî Mehmed Aga, *Nusretname*, p. 482.

⁸⁵ Ali, *Der Löwe von Temeschwar*, p. 230.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 202.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 207-208.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 206.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 208.

mișcările de trupe din preajma și din toiul luptei de la Zenta⁹⁰ rezultă că el nu a participat în mod direct la închețarea propriu-zisă. Cronicarul s-a aflat pe malul stâng al Tisei în timp ce avea loc confruntarea decisivă, în care stăpânul său, Djafer pașa, și-a găsit sfârșitul. Nu sunt lipsite de interes nici acuzațiile aduse lui Djafer pașa cu privire la responsabilitatea sa directă pentru dezastrul de la Zenta și nici atribuirea acestuia a nerespectării planului militar propus de beglerbegul de Timișoara. Ali a calificat acuzațiile unor contemporani la adresa lui Djafer pașa drept minciună și defăimare⁹¹, avându-se în vedere avantajele imediate ale aplicării planului elaborat de stăpânul său.

Pe această cale s-ar fi asigurat, în primul rând, recuperarea cetăților Gyula și Ineu și, în al doilea rând, chiar recucerirea Ungariei Centrale (*Orta Madjar*) de către armata otomană. Dealtfel, nici modificarea planului otoman nu a fost atât de primejdioasă pe cât s-a dovedit popasul de la Zenta. Un popas al oștii otomane la Vadul Kanizsa⁹² ar fi amânat confruntarea decisivă cu o zi, vreme în care s-ar fi asigurat răgazul necesar fortificării taberei otomane. Ali s-a dovedit a fi un bun apărător al numelui și memoriei lui Djafer pașa, lipsind de substanță acuzațiile aduse de unii contemporani. El s-a străduit să dovedească absurditatea echivalării dezastrului de la Zenta cu răzbunarea lui Djafer pașa⁹³ și a unor viziri asupra marelui vizir, Elmas Mehmed pașa, autorul numirii lui Djafer pașa ca beglerbeg de Timișoara. Și acuzațiile de cruzime aduse răposatului Djafer pașa au fost demontate în chip stăruitor de cronicar și explicate drept acte de dreptate exemplară. De altfel în apărarea onoarei și memoriei stăpânului său, Ali a invocat, în chip cu totul justificat, *hadithul* echivalent al vechiului dicton: *de mortuis nihil nisi bene*⁹⁴.

Concepută de autor ca o pledoarie menită să-l absolve pe Djafer pașa de orice responsabilitate sau vină atribuită de contemporanii săi, cronica lui Ali se înscrie în tradiția *gazavatnameului*, reînviată în primele decenii ale secolului al XVIII-lea și de istoriografia otomană aparținând *eyaletului* Timișoara. Preferința manifestată de Ali pentru relatarea unor episoade periferice uneori istoriei otomane și pentru contragerea alteori a unor evenimente și fapte expuse mult mai larg de alte izvoare contemporane este justificată de ultimele sale cuvinte, prin care își încheie cronica: "și de aceea eu am crezut de cuviință, să spun în puține cuvinte și să mă opresc la cele de mai sus pomenite"⁹⁵.

Făcând însă abstracție de caracterul uneori monoton al relatării incursiunilor și luptelor de graniță, inerent așa-zisei "istorii mărunte", relevăm însemnătatea acestui izvor atât pentru viața cotidiană cât și pentru mentalitatea proprie societății otomane din *eyaletul* Timișoara. Dar cronica lui Ali nu este singurul exemplu reprezentativ pentru modul în care în istoriografia otomană din *eyalet* s-au îmbinat aspecte din istoria generală a Imperiului otoman cu episoade marginale, cu totul necunoscute altor cronicari.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 209.

⁹¹ *Ibidem*, p. 210.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 231.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 250.

Această lucrare se înrudește, din punct de vedere tematic, atât cu raportul amplu despre activitatea lui Osman Aga din Timișoara, ca traducător și diplomat al beglerbegilor de Timișoara, cât și cu cronica lui Timișvarî El Hadj Ibrahim Naimeddin.

LA FRONTIÈRE OTTOMANE DANS LA CHRONIQUE D'ALI DE TIMIȘOARA (XVIIIe SIÈCLE)

Résumé

Ali de Timișoara (1674-?) est à notre avis le seul représentant de l'historiographie de l'eyalet de Timișoara qui a repris fidèlement l'ancienne tradition du *Gazavatname* ou du *Fetihname*. Selon les remarques faites dans le prologue et l'épilogue de sa chronique *Tarih-i Vak'aname-i Cafer Paşa* (L'histoire des hauts faits de Djafer Pacha), il s'est efforcé de défendre la mémoire et la réputation de son protecteur Djafer Pacha, l'ancien beglerbeg de Timișoara et de Belgrade pour l'absoudre de toute faute et responsabilité reliée à la défaite subie par l'armée ottomane dans la bataille de Zenta (1697).

Son plaidoyer démontre ainsi l'absurdité des accusations portées contre Djafer Pacha et nous dévoile à la fois le monde caractéristique des confins ottomans défini par ses us et ses coutumes, ses solidarités spécifiques ainsi que par son code particulier de l'honneur. C'est par la précision et la richesse du détail portant sur les coutumes des confins que la chronique d'Ali nous fait revivre par étapes les incursions ottomanes (*gaza*, *akîn*), qui ne prenaient fin que par le partage du butin. Signalons, d'abord, les préparatifs faits sur la plaine auprès du mausolée (*türbe*) de Hüseyin Baba et les coutumes par lesquelles on metait fin aux combats des troupes ottomanes avec les troupes appartenant au "Saint Empire Romain-Germanique". Mentions, ensuite, les us des confins concernant le partage du butin, le statut, le rachat des captifs chrétiens et ottomans ainsi que des biens confisqués au cours des incursions ottomanes. Souglignons, de même, la générosité ainsi que l'amitié qui ont marqué profondément les relations de Djafer Pacha avec les autorités impériales des confins. N'oublions non plus qu'au cours des certaines situations dramatiques, la pitié et la solidarité humaine des confins ottomans n'ont plus tenu compte de la différence de religion et de territoire. Ce sont donc ces raisons qui ont poussé les officiers ottomans à sauver la vie des enfants attaqués par les loups affamés.

On risque pourtant de se tromper lorsqu'on envisage la chronique d'Ali en tant que récit monotone des incursions et des luttes des confins propres à la "petite histoire". Au contraire, l'éloge de l'activité et des hauts faits de Djafer Pacha met en lumière des événements appartenant à la fois à la "petite histoire" et à l'histoire universelle. De plus la chronique d'Ali nous aide à comprendre la vie quotidienne et la mentalité propre à la société des confins ottomans.

Il ne s'agit pas d'un cas unique dans l'historiographie de l'eyalet de Timișoara par la manière par laquelle l'auteur a intégré à l'histoire générale de l'Empire ottoman des faits et des événements complètement inconnus aux autres chroniqueurs. La chronique d'Ali s'apparente au point de vue de son contenu, à la chronique de Tîmîșvarî El Hadj Ibrahim Naimeddin et à l'ample rapport dressé par Osman Aga de Timișoara sur les missions accomplies en qualité d'interprète et diplomate.

O CARTE DIN BIBLIOTECA MAVROCORDAȚILOR ÎN COLECȚIILE BIBLIOTECII CENTRALE UNIVERSITARE DIN BUCUREȘTI

DORU BĂDĂRĂ

Printre marile pierderi ale culturii românești un loc de seamă este deținut de risipirea celebrei biblioteci a Mavrocordaților. Destinul cărților, ca și lipsa de inspirație a oamenilor, au făcut ca majoritatea volumelor sale să nu mai revină în țară, iar cele rămase să fie răspândite în diferite colecții publice și particulare.

Această bibliotecă, având ca bază colecțiile lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, s-a dezvoltat grație strădaniilor lui Nicolae și Constantin Mavrocordat, fie printr-o susținută și costisitoare activitate de achiziții¹, fie prin înglobare în ea a unor lucrări valoroase din mai vechi biblioteci din Țara Românească².

Apărută într-un moment în care: “pe baza monarhiei absolute se realiza o trecere de pe planul vechilor tradiții cu origini milenare la un regim de idei”³ această bibliotecă avea să ocupe un loc aparte în viața culturală a Țărilor Române atât prin valoarea intrinsecă a actului cultural pe care îl reprezintă cât mai ales prin impactul pe care l-a avut asupra dezvoltării politice și social - culturale a acestora, căci este greu să disociem reformele Mavrocordaților de formația lor intelectuală care, la rândul său, nu poate fi, în mod categoric, disociată de cărțile lor, deci de bibliotecă.

Remarcabila bibliotecă a Mavrocordaților, în pofida existenței unor cataloage contemporane, mereu depășite prin creșterea colecțiilor datorată pasiunii și grijii celor doi domnitori, nu este complet cunoscută nici astăzi. Iată de ce mai apar volume a căror apartenență la această bibliotecă nu este cunoscută sau a căror urmă a fost pierdută. Astfel în rafturile Bibliotecii Centrale Universitare din București se află lucrarea cunoscutului filolog André Schott (1552-1629): *Paroimiai hellēnikai. Adagia sive Proverbia graecorum ex Zenobio seu Zenodoto, Diogeniano & suidae collectaneis. Partim edita nunc primūm, partim latinē reddita, scholiisque parallelis illustrata*, ad Andrea Schotto Antverpiano..., apărută la Andver la celebra “Officina Plantiniana” în 1612. Este un volum în 4° de [10] f., 702 p., [1] f., cu signatura 2^x-3^x, A-Z⁴, Aa-Zz⁴, AA-ZZ⁴, aa-tt⁴, imprimat elegant, în buna tradiție a casei Plantin. Tipărită de Jean Moretus, ginerele și continuatorul lui Chr. Plantin, cel de a cărei educație s-a ocupat Justus Lipsius, consilier și prieten al lui Chr. Plantin, și fost coleg de studii al lui André Schott la Universitatea din Louvain, este una din ultimele lucrări interesante apărute sub emblema lui Plantin.

¹ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria Românilor*, București, 1901, vol. III, p. 56. nota 1.

² *Ibidem*.

³ N. Iorga, *Istoria Românilor*, București, 1928, vol. VII, p. 5.

Reputația bine stabilită de cele 47 de lucrări publicate de filologul André Schott, născut la Anver la 12 septembrie 1552, editor a multor texte clasice, a asigurat, desigur, un loc în rafturile bibliotecii Mavrocordaților acestei lucrări, care alături de celelalte texte clasice, lucrări de istorie, teologie, medicină sau drept, toate în ediții foarte bune, au contribuit la conturarea personalității de largă formație umanistă a celor doi domnitori de bună amintire în istoria românilor.

Apartenența volumului la biblioteca lui Nicolae Mavrocordat este marcată de însemnarea olografă, făcută cu cerneală neagră, în josul filei de titlu: *Ex Libris Jo. Nic. M. P. olim. Mol. nunc Val. A. 1721*. Deci o carte procurată de Nicolae Mavrocordat în al treilea an al celei de a doua domnii pe care a avut-o în Țara Românească, doi ani de la apariția, la București, a propriei sale lucrări, *Despre datorii*, operă elaborată în timpul captivității sale la Sibiu și mult apreciată în epocă. Domnul, prins între grijile tratativelor cu turcii privitoare la hotarele raialelor Brăila și Silistra, reducerea haraciului, pe care abia o obținuse în martie 1720, pregătirea reformelor fiscale, supravegherea lucrărilor la mănăstirea Văcărești, sau refacerea averii Mitropoliei, după pierderea moșiilor de peste Olt, găsește timp și pentru îmbogățirea bibliotecii sale, zăbovind asupra cărților noi pe care își pune marca de proprietate.

Credem că se aduce încă o dovadă elocventă a faptului că această bibliotecă nu a fost numai rodul unei pasiuni de bibliofil ci și a unei necesități intelectuale ce se cerea în permanență slujită și care a rodit frumos și benefic pentru domn și țară.

În decursul timpului lucrarea a intrat în posesia altui mare iubitor de carte, cunoscător al culturii grecești și a manifestărilor sale în Țările Române, istoricul Demostene Russo, al cărui ex-libris ștampilă "D.R." se află tot pe fila de titlu. Ulterior această carte va ajunge în Biblioteca Facultății de limbi romanice, clasice și orientale⁴ de unde, prin transfer, intră în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare din București⁵ în cadrul acțiunii de refacere a fondurilor acestei biblioteci distruse în decembrie 1989.

⁴ Inv. 16701.

⁵ Cota IV 09/88; Inv. Cvr. 919.

ΠΑΡΟΙΜΙΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΑΙ.
 A D A G I A
 S I V E
 P R O V E R B I A
 G R A E C O R V M
 E X

ZENOBIO seu ZENODOTO
 DIOGENIANO &
 SVIDAE COLLECTANEIS.

Partim edita nunc primùm, partim Latinè reddita,
 SCHOLIISQVE parallelis illustrata.

ab ANDREA SCHOTTO Antuerpiano, Soc. IESV Presbytero.

D. R.

ANTVERPIAE.
 EX OFFICINA PLANTINIANA,
 Apud Viduam & Filios Ioannis Moreti.

CLD. I D C. XII: (1612)

Superiorum permissu.

*Ex Libris Jo. Nic. M. P. olim
 mst. nunc Val. A. 1712.*

ZESTREA ÎNTRE NORMĂ ȘI PRACT CĂ.

ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLUL AL XV LEA (II)*

CONSTANȚA GHIȚULESCU

Foi de zestre muntenești din secolul al XVII-l a

Publicarea de foi de zestre n-a făcut până acum obiectul unor colecții de documente tematice. Vladimir Diculescu în colecția sa de documente referitoare la *Viața cotidiană din Țara Românească* publică într-un capitol special 20 de foi de zestre din anii 1800-1834¹. În revista „*Arhivele Olteniei*”², în partea sa dedicată editării de documente, au apărut și foi de zestre provenind din diferite colecții private ale diferitelor familii boierești. Și Nicolae Iorga „a prins” printre documentele publicate în seria *Studii și documente*³, foi de zestre din anii 1600-1850, atât din Țara Românească cât și din Moldova, dar nefiind date în întregime sunt mai greu de utilizat. De asemenea, foi de zestre au mai fost publicate și de Ștefan Greceanu în colecția sa de documente asupra familiilor boierești⁴. Dar marea majoritate a acestor documente aparține secolului al XVIII-lea și nu secolului al XVII-lea și explicația este cât se poate de simplă: scrisul ocupă, în primul rând, un loc mult mai important în viața socială și începând cu mitropolitul Antim Ivireanul o serie de ordonanțe ecleziastice sau principiare insistă pe importanța actului scris, iar prima condică începe să „functioneze” odată cu mitropolitul Neofit Cretanul (1738-1753). În secolul al XVII-lea oralitatea ocupă un loc mult mai important decât scrisul și probabil că multe dote au fost convenite orale în prezența martorilor fără a se face apel la scris. Aflăm despre ele atunci când părțile implicate ajung, din diverse motive, în fața domnului cerând ajutor în recuperarea zestreii, și astfel de proces sunt destul de numeroase. Pentru a doua jumătate a secolului al XVII-lea, arhivele au păstrat, în diverse fonduri și colecții, o serie de foi de zestre rămase încă inedite.

Cele 8 foi de zestre editate aici pot fi încadrate, din punctul de vedere al conținutului, în două tipuri de documente: foi de zestre tip „*zapis-contract*” (doc. nr. 1, 2, 3) și foi de zestre tip *formular* (doc. nr. 4, nr. 5, nr. 6, nr. 7, nr. 8). Primul tip este folosit până la sfârșitul secolului al XVII-lea și mai ales în păturile mici și mijlocii ale societății. Cel de-al doilea tip începe să fie folosit în anii 1790 ai secolului al XVII-lea și se impune

* Prima parte a studiului a fost publicată în SMIM, XVIII, 2000, p. 13-222.

¹ V. Diculescu, *Viața cotidiană a Țării Românești în documente*, Cluj, 1970, p. 181-191.

² Vezi mai ales „*Arhivele Olteniei*” numerele din anii 1924, 1928, 1930, 1942.

³ Nicolae Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. I-XXV, București, 1901-1913.

⁴ Ștefan Greceanu, *Genealogiile documentate ale familiilor boierești*, București, 1913, 2 vol.

odată cu Antim Ivireanul care îl recomandă preoților în cartea sa *Capete de poruncă la toată ceata besericească*⁵, apărută în 1714.

Primul document, din 13 martie 1658, este o "scrisoare" prin care Stoica Ghidul, moșnean din Hulubești, își pune în ordine întreaga avere hotărând cine și ce va moșteni, este mai degrabă un testament, deși autorul nu ne spune explicit acest lucru. Autorul se adresează fiicei sale Anca și ginerelui său Zaharia pe care îi înzestrează cu moșie în Hulubești pentru că "alte zestre nu i-am dat", dar Stoica merge mult mai departe și ține să amintească situația fiecărui copil. Aflăm astfel că Stoica mai are o fată, Vlada, pe care a înzestrat-o cu mult tip în urmă. Pentru a evita conflictele între frați sau o eventuală revendicare, el reamintește partea din zestre care i-a revenit acesteia la momentul respectiv. De asemenea menționează și situația celor doi fii, Lepădat, moștenitorul de drept și Dima mort cu mult timp în urmă. Prezența Ancăi în moștenirea paternă nu se explică numai prin faptul că tatăl sărac n-a avut banii să-i alcătuiască o zestre, ci mai degrabă pare a fi o convenție încheiate între cele trei părți: tatăl, fiul și fiica care i-a locul fratelui ei Dima în urma morții acestuia, mai ales că ea îndeplinește una din "misiunile spirituale" foarte importantă pentru o familie : pomenirea mortului, sau cel puțin așa își justifică tatăl decizia de a împărți patrimoniul familiei între cei doi, cu excluderea celeilalte fiice.

Cea de-a doua foaie de zestre este redactată la câțiva ani după căsătoria fiicei (doc. nr. 2). Neavând, în momentul logodnei, nimic din ceea ce ar fi trebuit să primească o fată ca zestre, adică: "boi, vaci, cai, stupi, rămători", Neașa Borcioae se decide să dea ginerelui ei, Stanciul, un pogon de vie la Chiciora . Se poate observa că atât Stan Ghidul cât și Neașa Borcioaia cunosc obiceiul și știu ce trebuie să se afle într-o foaie de zestre, dar din prea "multă lipsă" dau ceea ce au într-un anumit moment.

Foaia de zestre redactată de Drăgan este cel mai frumos document din cele 8 (doc. nr. 3). Ea este emisă cu ocazia logodirii fiicei sale cu fiul diaconului Ivan. Fiecare moment specific logodnei transpare prin pana scribului, adică: întâlnirea părților, negocierea zestre, redactarea și semnarea actului dotal. Pentru Drăgan, însuși Adam a instaurat obiceiul logodnei și al înzestrării, și dacă Adam nu s-a putut sustrage de la respectarea acestui obicei la fel de vechi ca și lumea, nici el n-o putea face. De aceea, îi dă voie cuscruului său să ducă la îndeplinire această străveche tradiție, chiar și cu forța. O ultimă observație, toate cele trei documente sunt făcute în prezența unui număr important de martori dintre care preotul satului nu lipsește, ceea ce nu se va mai întâmpla în perioada imediat următoare.

Documentul nr. 4, reprezintă foaia de zestre a Mariei, fiica lui Mihai Cantacuzino. Ea a fost căsătorită cu Tudorache Guliano și nu cu serdarul Constandin Argetoianu cum apare atât în *Dicționarul* lui N.Stoicescu, cât și în monografia lui I. M. Cantacuzino⁶. La 1716, Mihai Cantacuzino lăsa ginerelui său, Tudorache Guliano mare comis, întreaga zestre a fiicei sale, Maria. Un alt document de la 1724, povestește viața cutremurătoare a acestei femei. Maria Cantacuzino a avut 12 copii, dar zece dintre aceștia au murit rând pe rând, rămânând în viață doar doi dintre ei. Bolnavă de atâta suferință, Maria a murit și ea la scurt timp, lăsându-i, pe Mihai de 11 ani și pe Șerban

⁵ Antim Ivireanul, *Opere. Didahii*, ed. Gabriel Ștrempel, București, 1996, p. 353-355.

⁶ N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, București, 1971, p.141; I. M. Cantacuzino, *O mie de ani în Balcani. O cronică a Cantacuzinilor în vîltoarea secolelor*, București, 1996, anexa III.

“de vârsta copilărească”, orfani. Dar se pare că nenorocul a urmărit cu înverșunare această familie, pentru că cei doi băieți n-au supraviețuit mult timp mamei lor. După această căsătorie nefericită, Tudorache Guliano s-a recăsătorit și are un alt fiu, Ioniță. El este autorul principal al documentului de la 1724. Temându-se de o eventuală revendicare din partea comisului Mihai, fiul marelui spătar Mihai Cantacuzino, Ioniță cere mitropolitului să-i întărească documentul de la 1716, prin care tatăl său devenise stăpân pe zestrea Mariei, sora fostului mare comis Mihai Cantacuzino⁷. Observăm, așadar, că Maria primește ca zestre doar două sate pe care probabil tatăl le-a cumpărat și deci nu constituie patrimoniul familiei. Pe de altă parte, foaie de zestre este semnată doar de marele spătar fără alți martori.

Documentul nr. 5 reprezintă foaia de zestre a Ancuții Rudeanu. Din nou se impun câteva precizări de natură genealogică. Semnătura lui Ghinea Rustea Văleanu, mare vornic, crează multe confuzii, mai ales dacă știm că acest boier n-a avut nici o fiică cu acest nume, totodată printre bunurile de zestre ale Ancuții găsim moșii care fac parte din patrimoniul familiei Rudeanu. Din analiza mai multor documente, aparținând familiei Rudeanu reiese că, Ancuța este fiica lui Matei Rudeanu și a soției sale, Aviana, fiica logofătului Velisarie. În testamentul din 3 mai 1676, Matei lasă întreaga sa avere soției sale cu excluderea copiilor săi. El își motivează gestul prin faptul că Aviana primea toate acestea în schimbul zestreii pe care o cheltuitui-se pentru plata datoriilor familiei. În același timp, el nu este sigur dacă fiii și fiicele sale vor reuși să supraviețuiască, la data redactării diatei ei se aflau la vârsta vulnerabilă a copilăriei. Totodată, satele Băcălești și Necșetești prezente în diată vor fi regăsite mai târziu în foaia de zestre a Ancuței⁸. La scurt timp după moartea soțului ei, Aviana are probleme cu creditorii acestuia care vroiau să-i confişte moșiile pe care soțul i le lăsase în contul zestreii risipite. Boierii judecători “luați pe răvașe domnești” de Aviana constată că în conformitate cu “legea și obiceiul țării...nu să pot lipsi zestrili veri de ce feliu de întâmplări s-ar întâmpla”. Așadar, întâi este prețuită foaia de zestre, apoi Aviana primește echivalentul acesteia. Creditorii vor fi nevoiți să-și ia datoria din ceea ce a mai rămas, pentru că zestrea soției este întotdeauna apărută de creditori⁹. Un document de la sfârșitul secolului vine să confirme ipoteza noastră. La 3 ianuarie 1696 Drăghici Alexeanu cu jupâneasa sa Ancuța vindeau moșia de la Băcălești pe care o aveau de la “socru-mieu Matei sârdariul și de la soacră-mea jupâneasa Aviana”. Documentul va fi semnat de cei doi astfel: “+Eu Drăghici postelnic, fiul lui Alexandru mare vornic; +Eu Ancuța, fata lui Matei sârdarul”¹⁰. Căsătoria lor a avut loc, probabil, imediat după redactarea foi de zestre, adică după 6 ianuarie 1692, pentru că la 3 iulie 1693, Drăghici începe să cumpere ocini la Pârjăiani cu scopul de a-și mări moșia primită de zestre¹¹. Foaia de zestre este alcătuită și semnată de Ghinea mare vornic în calitate de rudă cea mai apropiată a familiei. După moartea tatălui, survenită în 1679, Ancuța a fost cel mai

⁷ DANIC, Achizitiile Noi, MMCMXXIII/8 și /12, doc. din 1 martie 1716 și 18 februarie 1724

⁸ Idem, AN, CLXXV/13, doc. din 13 mai 1676; AN, CLXXIV/26, doc. din 22 dec. 1678

⁹ Idem, Doc. Ist., XCVI/66, doc. din 16 martie 1679

¹⁰ Idem, Colecția Ionascu, II/6.

¹¹ Idem, AN, CLXXIV/29.

probabil luată și crescută de mătușa ei Ilinca¹² soția marelui vornic Ghinea Rustea Văleanu¹³.

După cum observăm, documentele 6 și 7 sunt identice și asta pentru că ele reprezintă foile de zestre a 2 surori, Ioana și Sora. Ele fac parte dintr-o serie de acte ale familiei lui Vâlcu paharnic care mai cuprind și două diate ale soției sale Mihalcea întocmite la 25 martie 1710. Din diată aflăm că cele două fete erau deja căsătorite, ceremonia având probabil loc la scurt timp după alcătuirea foilor de zestre. Cheltuielile de nuntă au fost suportate doar de cei doi mezini ai familiei, Radu și Vâlcul, în timp ce fiul cel mare, Mihalcea, a refuzat să participe. După înzestrarea fetelor, averea familiei este împărțită în mod egal între cei trei frați : Vîlcu, Radu și Mihalcea. Mihalcea, rămas în casa părintească, va deveni noul șef al familiei care va prelua odată cu avantajele și toate dezavantajele acestei poziții sociale : “să caute de mumă-sa și de frați și de surori, să dea birul din casă”¹⁴.

Ultimul document aparține popii Fiera din Băjești. Acest mic preot de țară reușește să alcătuiască pentru fiica sa Maria o foaie de zestre foarte bogată și care nu se deosebește cu nimic de foaia de zestre a unei mari boierice. Noi dispunem de o copie târzie de la 1711, dar actul a fost redactat înainte de 15 februarie 1696 când popa Fiera, devenit ieromonahul Filoteu, își scrie diata. Din testament reiese că la acea dată fiica sa, Maria, fusese deja înzestrată și căsătorită cu Matei. Totodată, tatăl îi reconfirmă moșiile, viile și casele puse în foaia de zestre, moșii pe care riscă să le piardă dacă nu va avea moștenitori¹⁵.

1.

1658 (7166) martie 13

+Adecă eu, uncheșul Stoica Ghidul, feciorul al lui Măinii moșneanul ot Hulubești, scris-am acesta al meu zapis ca să fie de bună credință la mâna fiia-mea Ancăi și a geniri-meu Zaharie cum să știe că până am fost eu viu cu suflet dat-am moșiia mea jum<ă>tate fie-meu lu Lepădat, iar jum<ă>tate o-mu dat fiia-mea Ancăi și gineri-meu Zaharie pântru că alte zestre nu i-am dat ce i-am dat această moșie care scrie mai sus. Însă, moșiia cea moștenească câtă am eu tot în siliștea satului, în câmpu, în vadori de moară, în pădure preste tot hotarul jum<ă>tate să o ție fiia-mea Anca, iar jum<ă>tate fiiu-meu Lepădat pântru că am avut și alt fecior, anume Dima ce s-au tă<m>plat de-u murit. Ce eu neavându putere să-l grijescu nici eu, nici fiiu-meu Lepădat, l-au pomenit fie-mea Anca cu ginere-meu Zahariia și mi-au mai dat un bou genere-meu Zahariia.

Această moșie o-m dat feciorilor mei să-și ție ceneș partea, iar fii-mea Vladii, eu i-am dat o moșie care¹ mi-au fost conpărătoare dentr-altu moșu, den moșul Mușătescu, den partea Holomocii câtă i să va alegea den-trace cunpărătoare. Și i-a mai dat 2 iape și o vacă. Această moșie și cu ceste vite le-am dat zestre fii-mea Vladii.

Acest zapis, eu cu cuvântul meu de i-am așazat și i-am tocmitu până am fost viu cu suflet ca să ție ceneș partea precum am împărțit și precum le scrie zapisul meu.

¹² Ilinca este fiica marelui logofăt Chircă Rudeanu, în timp ce Matei este fiul clucerului Tudosie din Curtișoara, deci văr primar cu Ilinca. Matei a ocupat în perioada 1664-1672 diverse mari dregătorii, de la mare șetrar până la mare sluger. N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 185, 236-239.

¹³ Pentru căsătoria celor doi vezi documentul de la 15 mai 1696, DANIC, Doc. ist. CCCCLXXVII/164

¹⁴ DANIC, mss. 172, f. 528.

¹⁵ Idem, Mitrop. T. Rom., XVI/18.

Iar care se va scula preste cuvântul² meu să fie blestemat și afurisit și anatema de vlădica Hristos și de cei 318 oteți de la Nichiia.

Și cându am făcut această scriso<a>re au fost mulți oameni bune merturie care¹ ș-au pus mai jos pecețile și iscăliturile. Și mi-am pus și eu Stoica dăgetul meu ca să să cre<a>ză.

Pis measeța martie 13 dni vă leat 7166 <1658>.

Eu popa Manea.

Eu Neagu.

Eu Stoica.

Eu Dumitran.

Eu Gherghena.

Și am scris eu popa Radul ot tam

Eu jupânul Iorga³

Eu Frâncul Ciurea³

Eu Cârstea Găenescul.

Eu Tudosie.

DANIC, Mitropolia Ț. Rom., LVII/12

Orig. rom.

¹ карене

² коуѣнѣтоуѧ

³ semnături autografe.

2.

1664 (7172) iulie 8

+ Adecă eu, mătușa Niacșa Borcioae, care am fost fâmiea lui Dumitru Borcii ot Țigănești, dat-am zapisul mieu ca să hii de bună cridință la mâna giniri-meu, Stânciului, cum să să știe că întâmplându-să de au luat pre fii-mia Ioana fără de nici o ziaștre și apoi în urmă fiindu rămasă di soțae și eu și cu multă lipsă, și văzându că are fie-mea Ioana lăcuială bună cu dânsul, și avându și noi milă de generi-miu Stanciul altă putiare n-am avut să înzistrezu pre fie-mia Ioana, nici cu boi, nici cu vaci, nici cu cai, nici cu stupi, nici cu rămători, datu-i-am din moșiile miale cari le-am făcut eu cu soția mia după ce ni-a împriunat Dumnezeu. Din viile miale den Chiciora, un pogon de vie din mijlocul viilor care pogon iaste cu gutuiul, cu vița suită în gutuiul sus, să hie acest pogon de vie de ziaștri fii-mea Ioanii și să aibu și eu milă de ginere-meu Stanciul.

Iar ve<ri> cini s-ar scula den fici<o>rii miei, den nepoții miei, den niamul meu a stricarea și a călcarea cuvântul meu, să hii acela proclēt și afurisit și supt anatema . Hierul și pietrili să să topească, iar trupul aceluia să stea întreg în viaci.

Și mărturie, unchiaș Nan stolnicul și Ștefan ot Țigănești și Mihnea și Dumitru al uncheașului Vitan și Baldovin și Radul Rancea și popa Ivul, venit mai pe urmă și alții carii vor iscăli mai jos.

Și eu mătușa Neacșa mi-am pus degetul mai jos ca să să crază.

Și am scris eu Dumitru logofăt snă Ștefan ot Țigănești.

Pis iulie 8 dni leat 7172 <1664>.

Eu Néacșa Borcioae.

Eu popa Ivul

Eu Mihnea

Eu Ștefan

Eu Baldovin

Eu Radul Rancea

Eu Dumitru snă Vitan¹

DANIC, M-rea Cozia, XLVIII/18.

Orig. rom.

¹semnături autografe.

3.

1678 (7187) Ianuarie 3

+ Adecă eu, Drăgan împreună cu soția mea Păuna și cu fiu-miu Șteful, făcut-am zapisul nostru la mâna diiaconului Ivan de la Obârșie, cum să știe că având el un fecior și noi fată, deci, după obicei, cum au făcut moșul Adam, și noi ne-am tocmit și i-am dat fie-mea zestre ce ne-am îndurat și ce i s-au ales partea ei din toate ce am avut.

Datu-i-am moșie, funie 1, stânjani 40, boi 2, iape 1, vaci 1.

Și când am făcut această tocmeală fost-au mulți oameni buni care vor iscăli mai jos.

Iar neavând noi ce am grăit, să fie volnic Ivan diiaconul să trimiță cu trapdă să dăm tot ce scrie mai sus fără voia noastră.

Și pentru adevărată credință ne-am pus iscălitura și degitile, ca să crează.

Pis ghinarie 3 dni, leat 7187 <1678>.

+ Eu Drăgan.

+ Eu Păuna.

+ Eu Șteful.

+ Popa Voico.

+ Popa Tudor.

+ Ion snă Coman.

+ Mih<ă>ilă iuzbașa.

+ Drăgușin.

DANIC, M-rea Bistrița, LV/5 și LXII/116

Orig. rom.

4.

1691 aprilie 10

Să știe zestrele fie-mea Marii din ce a dat Dumnezeu, cum semnez în jos anume:

1 cunună de aur cu diamantuț
1 părêche de cercei cu piciorul de zamfir și-n cășuși diamanturi
1 părêche de cercei cu piciorul de zmaragd în cășuși diamant
4 inele cu diamanturi
2 inele cu zamfir
1 inel cu robin
1 inel cu zmaragdu
1 părêche de brăjări cu diamanțele
1 părêche de brăjări de aur mai mici
10 șăruri de mărgăritar mare la grumazu
1 lanțu de aur
1 salbă de ughi 100
1 leftu cu diamanturi

1 dulamă de lastră cu pace de samuru, cu nasturii de aur
1 dulamă iar de lastră cu pacea de samur, cu nasturii de mărgăritariu
1 dulamă de canavăj cu flori de fir, cu pacea de samur, cu nasturii de mărgăritariu
1 ghiordie de tabin cu flori de fir, cu pacea de samur
1 roche de lastră verde
1 roche de sarasir albă
1 roche de hatai albă cu flori de fir
1 roche de hatai roșie cu flori de hir
1 roche dă atai albastră cu flori de fir
1 roche iar de atai albă cu flori de fir
1 roche de atai ghiulghiulie

1 roche de atai verde
 2 ii cu mărgăritariu
 10 ii cu sârmă
 8 ii cu mătăși
 Așternutul cum se cade
 3 păreche de mese
 3 măhrămi de mâini
 12 tipsii de cositoriu
 12 talere de cositoriu
 12 linguri de argintu
 carătă cu 6 telegari

3 covoare
 2 sate Dăbanul i Bucim
 1 cal de ginere cu podoabele lui
 200 de oi cu miei
 20 de boi
 15 vaci cu viței
 15 iape cu mânji
 60 de stupi
 20 de pogoane de vie
 10 ȱigani

Mihai Cantacuzino vel spătar¹

DANIC, Achiziții Noi, LXXX/I4
 Orig. rom.

¹semnătură autografă.

5.

1692 (7200) ianuarie 6

Ghenarie 6 dni văleat 7200 <1692>.

Cu mila lui Dumnezeu, sămnéz zestrile Ancuții:

1 cunună de aur cu mărgăritariu
 1 păréchie de brățări de aur
 6 inele de aur
 10 șiruri de mărgăritariu
 3 părechi de cercei de aur
 1 dulamă de canavăț roșu cu nasturi de
 mărgăritariu cu pacéle de jder și cu
 zagrao de samur
 1 rochie de fringhie verde cu samur
 bani pre cap în tipariu și cu leftișor de
 aur cu pietri
 1 ie cu mărgăritariu
 2 ii cu sârmă
 1 ie cu șireturi
 6 ii cu mătăse
 Băcăleştii, jumătate câtu va fi partea cu
 rumânii și cu viile
 Moșiea de la Târgoviște cu pivniță de
 piatră și cu grădină dă piste Ialomița
 Moșiia de la Ialomița ce să chiam<ă>
 Pârțaiani, precum scrie cartea lui
 Costandin vodă Șerban.
 Ghinea vel vornic¹ < Rustea Văleanul >

2 perine dă fringhie
 1 săgidea
 1 scoarță
 Așternutul precum să cade
 2 cearșafuri
 2 peșchire
 12 linguri de argint
 12 tipsii de cositoriu
 12 tal<e>re de cositoriu
 50 de oi sânt la Diicul cliucer
 40 de stupi sânt la Diicul cliucer
 Curtișoara a patra parte cu case dă
 piatră și cu pivniță și cu viile d-acolo
 Rumânii și ȱigani câți vor fi partea lu
 Matei slujer, toți
 S-au dat să fie pentru rădván și pentru
 telegari și pentru cal de ginere.
 Și a<l>te moșii pre unde s-ar afla ale
 lui Mateiu slujer, afară de-<n>trale
 fraȱini-său, lui Isac Rudeanul.

DANIC, Achiziții Noi, CLXXVIII/1.

Orig. rom.

¹semnătură autografă

6.

1697 (7205) Iulie 14

Să să știe zestrile fie-mii Ioanii și a Sorii, pecum să semna în jos.
Ioanii să i să dea:

6 boi
6 vaci
căruță cu 2 cai
și cal de ginere
3 iape
2 iape cu mânji și una tânără

30 de oi
30 de stupi
30 de rămători
vie pe valea Teancului, pogoane 4 pol,
la fântână
o copilă de ȣigan

Iulie 14, leat 7205 <1697>

7.

1697 (7205) Iulie 14

Să să știe zestrile și a fie-mii Sorii, iar pecum să va semna în jos:

6 boi
6 vaci
căruță cu 2 cai
și cal de ginere
3 iape
2 iape cu mânji și una tânără

30 de oi
30 de stupi
30 de rămători
vie pe valea Teancului, la fântână,
pogoane 4 pol,
o copilă de ȣigan

Iulie 14 leat 7205 <1697>

DANIC,ms. 172, f. 528

Copie rom.

8.

1711 (7219) Ianuarie 30

Foiță de zestre precum arată în jos: moșia de la Băjești, stj. 20 , însă a treia parte; casele de aicea din București; 40 de matce de stupi; 8 pogoane de vii la Cernești; căruță ferecată cu doi cai cu armuri; cal de ginere; patru iape mari; patru boi; patru vaci; ȣigan și ȣigancă; mintie de canavăț turungie cu limii de jder, cu zagaraoa de samur, cu nasturi de mărgăritari 12; mintie roșie, iar de canavăț, blane de sandracu, nasturi 12 de sârmă; 2 rochii de dimie, una verde și alta roșie; 2 rochii de altai; 2 șa<lu>ri; o ghiordie de dimie cu sangeapi; zăbun de dimie; 2 ii cu sârmă saia; trei ii cu fir; 5 ii cu mătăsuri, o păreche de cercei de aur cu mărgăritar și cu rubinuri; 2 inele de aur; bani pe cap taleri 10; o cunună de argint; o păreche de brățări de argint; șasă șiruri de mărgăritari; zece

șiruri de mărgele; un toc de tipsie de aramă; un toc de talere de cositor; 2 tingiri cu capace; 2 linguri de argint; un covor; o scoarță; o masă cu peșchirul lung; 6 șerveturi; un cearșaf umplut cu sârmă; o plapomă de sandal și pilotă; 8 perine, patru mari de dimie; un cearșaf albu; un peșchir de oglindă cu fir; un lighean cu ibric.

Și să aibă a trăi cu dumneata până voiui muri în casă.

Și de la noi puțin și de la Dumnezeu mult.

Ghenarie 1 leat 7219 <1711>.

Eu Maria.

Eu Sima.

Eu popa Stancul.

Popa Hiera.

DANIC, mss. 128, f. 279-279v.

Cop. rom. Originalul este din 30 ianuarie sub idem, Mitrop. Ț. Rom., XVI/23.

LA DOT ENTRE NORME ET PRATIQUE.

LA VALACHIE AU XVIIe SIECLE.

Résumé

La feuille de dot reflète bien la position sociale que chaque individu occupe dans la société. Sa valeur dépend des possibilités matérielles du père, du nombre de filles qu'il a, des prétentions du gendre. La tâche de faire une dot est difficile pour n'importe quel père. En fait, la dot représente la part de l'héritage paternel qui revient à la femme, puis elle peut être exclue dans le testament du père.

La liste du trousseau faite par le père est lue devant le gendre, le beau-père, les voisins et les amis. Les négociations sont dures et le père doit utiliser son habileté pour convaincre l'audience et surtout son gendre d'accepter la dot proposée. Les voisins et les amis sont aussi les témoins qui prouvent l'acceptation du contrat.

Dès lors, le père essaie de résoudre cette question pendant sa vie et la dot devient très tôt un devoir de droit et de conscience. Il rédige une liste même s'il n'a pas, à ce moment-là, tous les objets prévus dans la liste ou l'argent nécessaire pour les acheter. Peu à peu il complètera la dot promise. S'il meurt avant le mariage de sa fille, les dettes seront écrites dans son testament et les héritiers seront chargés de cette mission. Dans l'absence du père, les frères prennent l'obligation de doter et de marier leurs soeurs auprès d'hommes honorables et qui doivent occuper le même statut dans la société. La dot occupe un lieu important dans la construction du couple. Elle aide la nouvelle famille à commencer sa propre vie. A la fois, elle peut être le seul moyen d'existence pour la veuve ou la femme divorcée.

DOCUMENTE PRIVITOARE LA NEGUSTORII PEPANO ȘI LA CTITORIA LOR DE LA CODRENI “PE MOSTIȘTE” (II)*

GHEORGHE LAZĂR

9

1683 (7192) octombrie 14

Чешдоіе мнлостію Божію архієпископ и митрополит всен Земан
Оутррвлахінскон и проч¹.

† Înaintea² vlădici<i>i mele venit-au jupânul Dona Pepano împreună cu Parthenie episcopul, spuind pentru sfânta și dumnezeiasca mănăstire, care den temelie dumnealui o au zidit pre Mostiște întru slava și lauda domnului și spășitorului nostru Iisus Hristos al căruia și hramul iaste, pentru că socotind dumnealui să o închine la o mănăstire ca să poarte grijă părinții de acolo de toate trebile, ca să o adaogă și să întărească ca să poată ținea și să aibă și mănăstirea lor folos și ajutor dă la dânsa. Și așa au socotit dumnealui de au chemat pre Parthenie episcopul și cu alți călugări de la mănăstirea Maicăi Precistei de la Ieromeli den Țara Grecească, pentru că și ei încă mai denainte vrême o au fost cerând și o au închinat la mănăstirea lor și o au dat pre mâna lor cu toate moșiile și cu toate bucatele, câte au fost dat dumnealui sfintei mănăstiri, ca să fie purtători de grijă și să adaogă și den partea venitului să ajute și mănăstirea lor, precum scriu și zapisele lor, în care zapise am văzut vlădiciia mea, că au și niște legături și făgăduiale cu care au luat ei mănăstirea, care scriu ei singuri să le păzească neclătit, iar de nu le vor păzi, să fie lipsiți și înstreinați de la mănăstirea aceasta.

Și când au fost acum, s-au adevărat înaintea² vlădici<i>i mele cum că nici un ajutoriu aici la mănăstire sau vreun adaos n-au făcut, nici acolo la mănăstirea lor nici un ban n-au trimis. Și când acum, patru ani de când au ținut ei mănăstirea, și încă au fost acum, după ce n-au adaos, nici n-au sporit nimic la sfânta mănăstire, au sărit călugării și cu diiaconii asupra ctitorului de i-au zis multe cuvinte fără de lucru, care nu s-au căzut afară de tocmélele lor. Dici dumnealui, neputând răbda, au venit cu jalbă înaintea² vlădici<i>i mele cu Parthenie episcopul și cu alții ai lui și arătând zapisele și tocmélele lor care au făcut mai - nainte, am adevărat vlădiciia mea cum că Parthenie episcopul au ieșit den tocmeala și așezământul care au făcut când au luat mănăstire<a>. Și arată jupânul Dona și o carte întru care scriu părinții de acolo de la mănăstirea dă jos, cum că de când au închinat dumnealui această mănăstire acolo, dă sânt patru ani, nici-un ajutor n-au avut dă la dinsa și cum că au scris de aicea acolo, zicând că nici o mănăstire n-au luat, ci numai ei muncescu în dășart cât au de mănâncă den zi în zi.

* Prima parte a studiului a fost publicată în SMIM, XVIII, 2000, p.147-158.

Și de aceasta iar am adevărat vlădicia mea, cum că au fost scris povești, pentru că mănăstirea au fost cu tot venitul pre seama lui până acum și închinată și am adevărat cum că au călcat toate tocmélele câte scria în zapisele lor.

Dirept aceea, vlădicia mea după zapisele și tocmélele lor, am judecat pre lége dreaptă de vréme ci Parthenie episcopul și cu alalți ai lui au călcat făgăduiala și zapisele lor care ei singuri au scris și aici la mănăstire nici un adaos n-au făcut, nici acolo la mănăstirea lor n-au purtat nici o grijă într-atâția ani să o ajutoréze cu cevași și iaste aproape să să strice, precum am văzut vlădicia mea și o carte a jupânului Bălan. Dirept aceea să meargă la mănăstirea lui și cu alalți ai lui, iar sfânta mănăstire aceasta, precum au fost închinată până acum, tot închinată să fie și de acum înainte² tot acolo, însă de se vor ținea după legătura și zapisele lor, să nu facă ca și alții. Iar aici am ales vlădicia mea dentr-înșii pre popa Anthim, de l-am pus igumen împreună cu ctitorul și cu voia lui Parthenie episcopul, ca să poarte grijă de mănăstire și de bucatele ei, să întărească și să adaogă și până-n trei ani tot să fie mănăstirea pre seama lui. Și fiind bun și dăstoinic și nerăsipitor ca alții și până la moartea lui, încă să nu aibă nimea putere de acolo să-l scoată, doară să va alege ceva de acum înainte² de această mănăstire. Și den ce va da Dumnezeu adaos și câștig, jumătate să fie aici la mănăstire, iar jumătate să să trimiță cu bună seamă. Aciasta scriem și întărim.

Octomvrie 14 dni, vă leat 7192 <1683>.

† Vlădica Theodosie <m.p.>

DANIC, Doc. ist., XXX/ 114.

Orig. rom., hârtie (44,5 x 29), pecetea episcopală în fum; din legenda peceții se mai poate citi doar: "[митро]політески Θεодосіе Ⲫгровл[ахінске]".

¹ "Teodosie, cu mila lui Dumnezeu arhiepiscop și mitropolit a toată Țara Ungrovlahiei și altele..."

² ἡναικνῆ.

10

1686 (7194) aprilie 23

†Adecă eu, Panait, nepotul jupânului Donii Pepano, scris-amu zapisul meu ca să fie de bună credință la cinstită mâna mări<i>i sale domnu nostru Io Șerban Cantacuzino Basaraba voievod cum să să știe că avându eu un loc de prăvălie care iaste împotriva biséricii Grecilor, care loc au fost mai denainte vréme al lui Mazarache unchiu-mieu ce easte pre lângă locul mări<i>i sale și pe lângă locul care au cumpărat măriia sa de la jupânésa Sultana a Cârștii neguțătorul Bogdaproste însă în lat la uliță despre bisérica Grecilor stânjini 3 i palme 6 și în lungu den podul uliții până unde mérge și locul de la Cârstea Bogdaproste.

Deci tribuindu mări<i>i sale a cumpăra acest loc și mai căzându-să mări<i>i sale a cumpăra și mie încă fiindu-mi vânzătoriu tocmitu-m-am cu măriia <sa> de i-am vândut mări<i>i sale acest loc ce scrie mai sus drept bani gata taleri 70 și mi-au dat măriia <sa> acești bani toț gata și deplin la mâna mea denaintea a tuturor boiarilor mări<i>i sale den divan. Dirept acéia dară am dat și eu acest zapis al meu la cinstită mâna mări<i>i sale ca să poată fi mări<i>i sale moșie stătătoare și ohabnică neclătît în

véci. Iar de s-ar scula cineva cu vreo gâlceavă eu să aibu a răspunde aceleuia iar măriia <sa> să o fie cu pace.

Și mărturii boiarii carii vor iscăli mai jos și eu pentru mai adoverita credin ă pusu-mi-am pecétea și iscălitura mai jos ca să să crează.

I Radul snă Radul șufariul napisah aprilie 23 dni, leat 7194 <1686>.

† Παναγιώτης Γλμποτζεαρίς βεβαιώνω τα άνοθεν¹

Barbul Bădeanul vel logofăt mărturie

Costandin Brâncoveanu vel spătar mărturie

Cârstea vel vistier mărturie

Șărban vel comis mărturie

Mihalcea vel sârdar mărturie

Ștefan Cioranul vel slujer mărturie

Χρήζος ποτελνηκος²

Cernica clucer mărturie

Șărban vtori logofăt mărturie

Corne Brăiloiul vtori sluger mărturie

Δονος Πεπανος μάρτης³

† Ιωάννον Ματθαηος⁴

† Μανώς Παπα μαρτηρας⁵

Σταμας Χρηστον μαρτον μαρτηρας⁶.

DANIC, M-rea Cotroceni, XXV/ 43.

Orig. rom., hârtie (36,5 x 24,5), 1 sigiliu inelar.

¹ "Panaiot Glâmbocearul întăresc cele de mai sus".

² "Hrizea postelnic".

³ "Dona Pepano martor".

⁴ "Ioan Matei".

⁵ "Manu Papa martor".

⁶ "Stama Hristea martor". Semnături autografe.

† Милостію Божію, Їв Шербан воевода и господаръ въсое Земле Оугрровлахис-
кое, вѣдк великагв и прѣдобрагв поконнагв Їв Шербан Басараба воевода. Дават господа-
ство ми сію повеленіе господства ми¹ jupânului Donei Pepano ca să-i fie lui moșie ot
Mărculești de pre Mostiște ot sud Elhov stenjeni 182 den câmpu, den pădure, den apă,
den șederea satului și de peste tot hotarul și cu tot venitul, vericât să va alége, pentru că
această moșie ce scrie mai sus fostu-o-au cumpărat popa Stoica ot [...] de la Florea de
acolo, stânjeni 10 po bani 47 cu zapis și iar au fost mai cumpărat de la Radul iuzbașa ot
Berciugov stânjeni 20 po bani 66 cu zapis și au mai cumpărat și de la Micul de acolo
stânjeni 20 po bani 50 cu zapis. Și iar au mai cumpărat de la Lazăr, feci<o>rul lui Staico
iuzbașa ot Berciugov stânjeni 10 po bani 40 cu zapis și au mai cumpărat și de la Bratul
de acolo stânjeni 10 po bani 53 cu zapis. Și iar au mai cumpărat de la el stânjani 10 po
bani 50 cu zapis. Și au cumpărat și de la la Drăgușân, feci<o>rul Florei ot Mărculești

stânjani 60 po bani 44 cu zapis și de la Dragomir, fratele lu Drăgușan de acolo au cumpărat stânjani 42 po bani 50 cu zapis care fac peste tot stânjani 182 cum scrie mai sus, fac taleri 66 pol 33, care moșie o au fost cumpărat popa Stoica de la acești oameni ce scriu mai sus fără de știrea Donei Pepano, fiindu el dus la Vineție.

Iar după acéea, când au fost acum, viindu Dona de la Vineție și aflându cum că au fost cumpărat popa Stoica această moșie ce scrie mai sus, acolo în Mărculești în hotarul mănăstirii, nu l-au îngăduit ci i-au zis să-și ia banii înapoi³ și să-i dea zapisele aceștii cumpărători, iar popa Stoica el n-au vrut să-și ia banii, ci au venit înaintea⁴ domni<i>i méle în divan amândoi de față. Într-acéea⁵ domnii mea am adevărat cum că nu i s-au căzut popei Stoicăi a intra să cumpere moșie într-acel⁶ hotar al Mărculeștilor fiind Dona Pepano cumpărător mai denainte vréme și zidindu și mănăstire acolo pre acea moșie. Deci am căutat domnie mea și am judecat pre dreptate după obiceiul fărâi și am dat domnii mea Donei Pepano ca să aibă a fi<ne> această moșie ce scrie mai sus cu pace și i s-au luat zapisele de cumpărătoare aceștii moșii toate de la mâna popei Stoicăi și i s-au dat în mâna Donei și Dona încă au adus toți bani gata deplin câți scriu mai sus de i-au dat în mâna popei Stoicăi denainte⁷ domni<i>i méle den divan. Și au rămas popa Stoica de lége și de judecată denainte⁷ domni<i>i méle den divan.

Drept acéea am dat domnii mea această carte a domni<i>i méle Donei Pepano ca să aibă a-și ținea această moșie ce scrie mai sus cu bună pa[ce]⁸ să-i fie moșie stătătoare, ohabnică în véci. Și această moșie o au dat și o au adaos la mănăstirea lui de acolo.

Сеже свидѣтеле поставѣемъ господство мн⁹: Radul Năsturel vel ban, Badea Bălăceanul vel vornic, Barbul vel logofăt, Cârstea vel vistiari, Costandin Brâncoveanul vel spatar, [...] ² vel cliucer, Cârstea vel postelnic, Papa vel peharnic, Alicsandru vel stolnic, Șarban vel comis, Ștefan vel slujer. I ispravnic, Șerban vtori logofăt i Stanciul logofăt.

Pis u București, measeța iunie 28 dni, vă leat 7194 <1686>.

† Іѡ Шербанъ вѣвѣда, милостію Божію господинъ.

Іѡ Шербанъ вѣвѣда <m.p.>

Șarban vel logofăt prociť.

DANIC, M-rea Bradul, Hanul Greci și Codreni, VI/ 21.

Orig. rom., hârtie (43,5 x 29,5), 1.pecete, căzută.

¹ "Din mila lui Dumnezeu, Io Șerban voievod și domn a toată Țara Ungrovlahiei, nepotul marelui și preabunului și răposatului Io Șerban Basarab voievod. Dă domnia mea această poruncă a domniei mele..."

² Loc alb în orig.

³ ѿнапої.

⁴ ѿнаинтѣ.

⁵ ѿнтраачѣа.

⁶ ѿннтраачеа.

⁷ деиннннтѣ.

⁸ Loc rupt în orig.

⁹ "Iată martori punem domnia mea".

12

1713 (7221) iulie 9

† Adecă eu, Cârstea sin Cârstii biv vel vistier, dat-am scrisoarea mea ca să fie de bună credință la luminată mâna mări<i>i sale domnului nostru Io Costandin Basarab voievod cum să știe că fiind eu dator răposatului Stavru neguțătoru niște bani taleri 1536 precum arată zapisele mele și neavând eu bani gata să-i dau ca să mă plătesc, i-am fost vândut dumisale banii ce am avut la Țeca la Veneția, carii au fost dați acolo despre mumă-mea, însă ducăți 2933, care fac taleri 2210, cari bani și răposatul Stavru neguțătoru i-au lăsat la moartea lui la spitaliia de la biserica ce să chiamă Colțea din București unde iaste hramul 318 stitele ca să fie pentru chivernisirea bolnavilor. Însă fiind banii câștrei (!) de la Țeca sumă mai mare și datoriia mea fiind mai puțină nu mi să didese încă până trăia jupânul Stavru banii câți mai trecea pentru datorie și întâmplându-să de au murit jupânul Stavru și fiind măriia sa domnu nostru epitrop dietei jupânului Stavru au făcut măriia sa socoteală de mi-au dat banii aceia câți au mai trecut peste datorie taleri 674 luându-i eu toți deplin în mâna mea. Și am dat scrisoarea mea ca să fie de credință la luminată mâna mări<i>i sale ca să știe că mi s-au plătit și acum s-au plinit cu banii ce am fost dator jupânului Stavru și cu banii ce mi-au dat măriia sa toată suma cât am avut la Țeca.

Drept aceea am iscălit mai jos ca să crează. Iulie 9, 7221 <1713>.

† Cârstea sin Cârstea vistier.

† [...]¹.

† Costandin Știrbei vel ban mărturie.

† Șarban vel logofăt mărturie.

† Pătrașco Brezoianu vel sârdar mărturie.

† Neacșul starost martor.

DANIC, Doc. ist., DCCCXXVI/ 11.

Copie rom.

¹ semnătură grecească indescifrabilă.

13

1740 (7249) septembrie 10

† Милостію Божію, Ію Костандин Николае воевода и господинъ. Дават господство ми сіе повеленіе господства ми cuviosului părintelui Ioachim egumenul de la sfânta mănăstire Codrești i sud Ilfov și tuturor călugărașilor de acolo ca să aibă a să apăra cu această carte a domni<i>i mele de cătră Ștefan stolnicul, feciorul Lămboaei pentru că înțelegând domnia mea de multe și blăstămățești ale lui fapte, făcându-să că ar fi el ctitor la acea sfântă mănăstire ce mai sus s-au zis și vrând domnia mea pentru toate faptele lui ca să să dovedească adevărul trimis-am domnia mea cercători cu cartea sfinți<i>i sale părintelui mitropolitului de blestem și citindu-se acolo asupra celor ce vor ști ca să spue adevărul și toți au mărturisit cu sufletele lor că multe jafuri și necuvioase fapte au făcut Ștefan la acea sfântă mănăstire. Care cercători după poruncă ce au avut de la domnia mea au adus ponturi în scris la domnia mea pentru toate pricinile în ce fel s-au descoperit asupra lor și văzându domnia mea că osebit dentr-alte jafuri ce-i făcuse cea

mai mult a lui greșală și blestămățască faptă s-au adevărit că și chipurile unor ctitori care mai mult ajutase la această mai sus-numită mănăstire făcând tinda biséricii boltită și pridvor și case de piatră și zugrăvind acéle, care din osteneala lor s-au făcut după obicei s-au fost zugrăvit și ei ctitori.

Iar acest Ștefan al Lămboaei ca un om fără de socoteală în pizmă s-au fost pus de au stricat acéle chipuri scoțându-le ochii și spărgându-le obrazăle care lucruri nici lui Dumnezeu nu sânt suferite. Pentru care și de cătră domnia mea i s-au făcut certare cu bătaie.

Drept acéea am dat această carte a domni<i>i> méle ca de acum înainte să nu mai fie volnic Ștefan stolnicul a mai porunci la mănăstire nici a să mai amesteca a fi ctitor au a mai face vreo supărare egumenului care după vremi va fi la acea sfântă mănăstire pentru care poruncim domnia mea și ție stolnice Ștefane de acum înainte să cauți să te părăsești de a te mai amesteca la trebile mănăstirii și a mai face supărare călugărilor sau oamenilor ce șăd acolo că neurmând poruncile domni<i>i> méle să știi că cu grea pedeapsă te vei pedepsi de cătră domnia mea. Într-alt chip nu va fi că așa iaste porunca domni<i>i> méle. И исправник сам реч господства ми.

Іъ Квстандин Шербан ешевѣда, мнлостію Божію господинъ.

Procit vel logofăt.

DANIC, M-rea Bradul, Hanul Greci și Codreni, XXXIX/ 8.

Orig. rom., hârtie (29,5 x 20), pecete inelară domnească.

14

1747, iunie 20

† Adecă eu, Costandin, împreună cu frate-mieu Dona, feciorii Mecului de la Codréni, nepoții jupânului Donii Pepano, dat-am acest adevărat al nostru zăpis la mâna dumnealui vărului nostru, jupân Costandin Gheorghiu ca să-i fie de bună credință, precum să știe că având noi parte de moșie în hotarul Scovărdenilor stânjeni 8 și a treia parte din moară de acolo i a treia parte din heleșteu, care această moșie i parte de moară i de heleșteu ne-au rămas și noao de la părinți și o am stăpânit-o tot dimpreună cu vara noastră Safta, fiica jupânului Saulii, dar acum neputându-le mai ținea și având noi trebuință de bani, ne-am așăzat cu dumnealui, fiindu-ne dumnealui și rudă și mai vârtos puind moșul nostru mare blestem în diiața lui ca să nu între alții streini în hotarul nostru, drept aceea am vândut dumnealui acești 8 de stânjeni de moșie ce scriu mai sus i a treia parte din moară i din heleșteu, drept bani gata taleri 162 pol și a luat acești bani toți deplin în mâinile noastre. Și merge lungul aceștii moșii din apa Mostiștei din dreptul mănăstirii Codrenii până în drumul Dârstorului și în lat pă dân sus cu moșia Săruleștii i pă din jos cu moșia [...]¹.

Drept aceea să aibă dumnealui și coconii dumnealui, nepoții, strănepoții a stăpâni cu bună pace de cătră noi și de cătră tot neamul nostru pentru că i le-am² vândut de a noastră bunăvoie, nesiliți de nimeni și cu știrea a tot neamul nostru, iar de care cumvași ori din neamul nostru ori din alții s-ar rădica cu vreo pricină a nu îngădui pă dumnealui să stăpânească, noi să avem a răspunde pentru toate.

Și când s-au făcut acest zăpis fost-au și alți boiari neguțători, care-i mai jos să vor iscăli, și noi pentru mai adevărată credință am iscălit mai jos ca să să crează.

Leat 1747, iunie 20.

† [...]¹
 † Eu Dona sin Măculii vânzător
 † Dumitrașco biv staroste martor
 † Πανητη³ μάρτης⁴
 † [...]⁵ vtori logofăt za vistierie martor
 † Ștefan martor
 † Κυρκος σαραφη μάρτης⁶
 † Vasilie martor
 † Μαργαριτης μαρτηρώ⁷

DANIC, M-rea Bradul, Hanul Greci și Codreni, VI/ 26.
 Orig. rom., hârtie (29,5 x 21).

¹ loc alb în orig.

² ΛΕΑΜ.

³ citire probabilă.

⁴ "Raniti martor".

⁵ semnătură indescifrabilă.

⁶ "Chirco zaraf martor".

⁷ "Mărgărit martor". Semnături autografe.

15

1799, mai 5

Prea Înălțate Doamne,

Aici în județulu Ilfovului să află o mănăstirioară ce să numește Codreni închinată la mănăstirea Molivdokepaion den eparhiia fratelui pogoniiiani și la mănăstirea Stilon den eparhiia Drinupoleo, care mănăstire în răzmirița cea dintâiu întâmplându-să a să pustii, arzându-să dă ostași, omorând și pă igumen ce au fost și luând tot ce au găsit dă ale mănăstirii. După ce s-au încheiat pace, venind fratele pogoniiiani au găsit pă un popă Barbul acolo ca un igumenaș carele da pă tot anul la numitele două mănăstiri unde este închinată câte taleri 50 fieștecăriia embatic pă an și scoțându-lu s-au însărcinat frăția-sa de au meremetisit mănăstirea și chiliile demprejur și da și frăția-sa tot asemenea embaticuri pă tot anu po taleri 100 a amândoa mănăstirile. La leat <17>86, părinții den mănăstirea Stilu au făcut epitrop din partea lor la această mănăstire pă Deșliu vameș di [...]¹ Deșliu când și fratele proin pogoniiiani depărtându-să dă aici dă țară au rămas în locu lui fratele pogoniiiani cel de acum chir [...]¹ și așa împreună amândoi cu vameșul Deșliul pă dăn doao au luat venitul aceștii mănăstiri și au rânduit embatic mănăstirilor unde să află închinată pă tot anu. Acum, fiindu că ne piroforisom că au rămas la mare dărăpănare am paraminisit pă fratele pogoniiian ca să încearce frăția-sa să o învălească, să o meremetisească atât biserica cât și chiliile dimprejur, silindu-să a o aduce la cea dintâi stare și i-au și dat făgăduială el ca mai mult să-l tragă [...]¹ și să să silească la întemeierea aceștii mănăstiri de se-au găsit cu cale și de cătră înălțimea ta să dea luminată întărirea mări<i>i tale la această smerită a noastră anafora cu hotărâre ca să fie frăția-sa dăsavârșitu epitrop fără dă a să mai amesteca numitul Deșliu de acum înainte și va răspunde frăția-sa hotărâtul embaticuri la

numitele doao mănăstiri unde să află închinată po taleri 100 pă an și va fi mări<i>i tale veșnică pomenire.

Iar al mări<i>i tale i proci Dositei al Ungrovlahiei. '799 maiu 5.

DANIC, Ms. 140, f. 59'.

¹ indescifrabil.

PRIMUL RECENSĂMÂNT CATOLIC DIN SECUIME (RAPORTUL LUI ISTVÁN SZALINAI DIN 1638)*

ISTVÁN GYÖRGY TÓTH

István Szalainai¹, călugăr franciscan observant din Bosnia, prefect al misiunii din Transilvania și vizitator apostolic (papal), a efectuat o vizită ecleziastică în scaunele secuiești la începutul anului 1638. În fiecare parohie vizitată a notat numele parohului, a făcut o scurtă descriere a acestuia, menționând totodată câți bărbați căsătoriți aparțin de parohie; pe lângă acestea, a făcut referiri și la credințele, moravurile și obiceiurile matrimoniale ale credincioșilor. Raportul său scurt și dens este un izvor prețios atât pentru demografia cât și pentru istoria ecleziastică și culturală ale Transilvaniei secolului al XVII-lea, și cu toate acestea nu a intrat în atenția istoriografiei maghiare². Procesul

* Articolul apărut în limba maghiară în "Történelmi Szemle", XL, 1998, nr. 1-2, p.61-85. Trad. în limba română a fost realizată de Mária Pakucs.

¹ Provenea din mănăstirea bosniacă din Tuzla, localitate al cărei nume latin era Salinae, datorită minelor de sare de acolo. La origine el se numea în mod evident Stjepan Tuzlanski, însă izvoarele nu îl pomenesc sub acest nume, ci ca Stefano da Salina în italiană, și ca Stephanus de Salinis în latină. Tot în acești ani a mai studiat la franciscanii din Ungaria un alt franciscan bosniac, mai tânăr, care se numea tot István Szalainai. *Archivio storico di Sacra Congregazione de Propaganda Fide*, Roma (=APF), SOCG vol. 30, fol. 337. Îmi exprim aici recunoștința față de Tüdös Kinga (București), Șarolta Solcan (București), István Fazekas (Viena) și Csaba Borsodi (Budapesta) pentru sfaturile lor prietenești.

² Conform cunoștințelor mele, cota documentului a fost citată doar de Antal Jakab, *Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája a XVII. században*, în "Erdélyi tudományos füzetek" (=Etf), Cluj, 1944, 172, p. 10, nota 14, dar nu s-a ocupat de raport, deoarece privea doar tangențial tema sa. Nu e exclus nici faptul ca istoricul bisericii Ferenc Galla, cel care a lucrat mult timp în arhiva Congregației Propaganda Fide, să fi cunoscut documentul, însă atunci când a amintit vizita lui Szalainai, tot în legătură cu ocuparea scaunului episcopal din Transilvania, nu s-a referit decât la sintezele lui János Karácsonyi și Fortunát Boros. Ferenc Galla, *Simándi István választott erdélyi püspök pápai kinevezésének ügye*, în "Notter Antal Emlékkönyv. Dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről", ed. Pál Angyal, Jusztin Baranyay, Móra Mihály, Budapesta, 1941, p. 17-18; János Karácsonyi, *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon*, vol. II, Budapesta, 1924, p. 413-438; Fortunát Boros, *Az erdélyi ferencrendiek*, Cluj, 1927, p. 64-92. Cf. Ferenc Galla, *A csíksomlyói ferencrendi kolostor viszonzáságai Bethlen Gábor idején*, în "A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve", 1934, IV, p. 283-302; Fortunát Boros, *A csíksomlyói harminckét confrater*, Cluj, 1923, p. 31-39; Paulus Györfly, *Ortus, progressus ... provinciae Transylvaniae*, Șumuleu-Ciuc, 1737; György Piusz Szabó, *Ferencrendiek a magyar történelemben*, Budapesta, 1921, p. 104-124; Vencel Biró, *Bethlen Gábor és az erdélyi katolicizmus*, Cluj, 1929, p. 3-21; Fortunát Boros, *Az első erdélyi törvénykönyv és a katolicizmus*, Cluj, 1930, p. 15-20.

verbal al raportului s-a păstrat într-un volum cu documente miscelane în arhiva de la Roma a Sfintei Congregații Propaganda Fide³.

După sinodul tridentin, prin intermediul vizitatorilor apostolici, numiți direct de către papă, Sfântul Scaun s-a informat asupra situației credincioșilor din teritoriile ce trebuiau recuperate pentru catolicism, ca și despre sarcinile și posibilitățile convertirii catolice. Primul vizitator papal trimis pe teritoriul Ungariei, Bonifaciu de Ragusa a dorit să străbată Transilvania, dar înainte de a pune piciorul în ținuturile transilvane a murit la Timișoara, la începutul anului 1582⁴. Planurile Romei includeau încă de atunci o vizită în Transilvania. Din momentul constituirii în 1622 a consiliului cardinalilor, Sfânta Congregație Propaganda Fide, ce urma să coordoneze misiunile catolice din întreaga lume, vizitarea Transilvaniei și mai ales a blocului catolic din Secuime a ocupat un loc important în scopurile acestuia⁵.

Deși religia catolică din Transilvania făcea parte din cele patru religii recepte, catolicii de aici aveau mare nevoie de ajutor. Din 1601 nu mai exista episcop catolic în Principat, iar călugării erau puțini la număr; la fel și preoții catolici, dintre care cei mai mulți erau căsătoriți și ignoranți, necorespunzând cerințelor bisericii înnoite după sinodul tridentin.

Demeter Naprághy, canonic din Eger, care a fost numit episcop al Transilvaniei în 1597 de către principele Sigismund Báthory – cu acordul împăratului Rudolf – și care a obținut și confirmarea Sfântului Scaun în 1600, a fost nevoit să se refugieze din Principat înainte de a primi bula de numire din partea papei din cauza noilor evoluții ale războiului civil din Transilvania, iar după aceea nu s-a mai putut întoarce în dieceza sa⁶. În cazul lui Demeter Naprághy, pentru prima și ultima oară, împăratul, în calitate de rege maghiar ce își exercită dreptul maiestății, principele Transilvaniei și papa au ajuns la un acord pentru desemnarea aceleiași persoane în scaunul episcopal. După exilarea lui Naprághy, fiecare dintre cele trei centre de putere (Viena, Roma și Alba Iulia) a încercat să rezolve în mod diferit problema episcopatului catolic al Transilvaniei. De-a lungul secolului al XVII-lea, regele maghiar a continuat să numească episcopi din rândul preoților din Ungaria regală în scaunul episcopatului transilvan (ca și în cel al Oradei),

³ APF, Visite e Collegi, vol. 16, fol. 250-251/v.

⁴ István György Tóth, *Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora (1581-1582)*, în "Történelmi Szemle" (=TSz), 1997, p. 447-472.

⁵ Despre Transilvania și Sfânta Congregație Propaganda Fide, vezi *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania*, ed. István György Tóth, Roma-Budapesta, 1994, p. 11-28 și 237-277. Înainte de constituirea Congregației, cardinalul Andrei Báthory, principele de mai târziu cu un sfârșit tragic, relatează la Roma în 1591 că în scaunul Ciuc locuiesc, în afară de nobili, 15 740 de suflete, precum și că în Secuime trăiesc mulți parohi căsătoriți. Károly Veszely, *Erdélyi egyháztörténeti adatok*, Cluj, 1860, p. 301-309. Cardinalul Báthory intenționa să trimită în Transilvania misionari franciscani din Polonia și a propus ca unul dintre călugării franciscani de la mănăstirea de la Șumuleu-Ciuc să fie numit episcop. O bună parte din propunerile sale s-au înfăptuit de-a lungul secolului următor.

⁶ János Temesvári, *Erdély választott püspökei*, Gherla, 1913, p. 7-16; Vilmos Fraknói, *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székkal*, vol. III, Budapesta, 1903, p. 346-352; Ferenc Jenei, *Az utolsó magyar humanista főpap: Náprági Demeter*, în "Irodalomtörténeti Közlemények", 1965, p. 141-143; Kálmán Benda, *Bocskai István*, Budapesta, 1993, p. 75-87; *Hierarchia catholica medii et recentioris aevii*, vol IV, *Monasterii*, ed. Patritius Gauchat, 1935, p. 341.

episcopi pe care principii ardeleni nu i-au primit în Transilvania și care din această cauză nu au obținut nici confirmarea papală în funcție. În consecință, episcopatul Transilvaniei reprezenta pentru ei doar un titlu, ca și în cazul episcopatelor din teritoriile maghiare aflate sub ocupație otomană.

Sfântul Scaun în schimb a trimis în principatul transilvan un călugăr franciscan de origine secuiască, deci bun cunoscător al realităților din Transilvania, acordându-i titlul de episcop de Szendrő, și nu cel de *episcop al Transilvaniei*⁷. Călugărul franciscan observant István Csiky Szentandrassy, originar din scaunul Ciuc, din Siculeni, a avut misiuni de convertire în Transilvania și Moldova, mai apoi a fost misionar în Caransebeș, de unde, cu ajutorul negustorilor raguzani de acolo, s-a refugiat la Roma din fața tumultului provocat de războiul de eliberare condus de Ștefan Bocskai. La Roma, papa l-a numit în 1606 episcop de Szendrő. După aceea, Szentandrassy a revenit în Transilvania ca administrator apostolic al Principatului ca teritoriu fără episcop, iar în 1608 a condus un sinod al diecezei la Gheorgheni. Prin urmare, deși nu era episcop, lui Szentandrassy i-au fost încredințate toate puterile administrative ale unui episcop uns, precum hirotonisirea, miruirea, etc., și astfel a sosit în Secuime. (Autorul raportului prezentat aici, István Szalainai, a încercat trei decenii mai târziu să rezolve problema ocupării scaunul episcopal al Transilvaniei în același mod; în cele din urmă călugărul franciscan Kázmér Damokos, însoțitorul fidel, translatorul și secretarul lui Szalainai în vizita sa transilvană, fiind uns episcop al diecezei Koron din Grecia în 1668, a reușit prin această rezolvare complicată, dar practică să devină în secret episcop al Transilvaniei, sub titlul de vicar apostolic.) Szentandrassy nu a reușit să își exercite prerogativele un timp prea îndelungat, deoarece a fost nevoit să părăsească Transilvania din cauza complotului nobililor catolici din 1610 îndreptat împotriva principelui Gabriel Báthory. După aceea, în 1618, tot el, alegerea de mai înainte a papei, a fost preferat și de către Viena: împăratul Matia al II-lea l-a numit pe Szentandrassy episcop al Transilvaniei, însă funcția a rămas un simplu titlu, deoarece dacă mai devreme Szentandrassy fusese trimis chiar de Sfântul Scaun în Transilvania (deși nu ca episcop), numirea primită de la împărat nu a fost ratificată și de papă. Atâta timp cât nu a fost episcop, Szentandrassy a petrecut mulți ani în Transilvania, dar după numirea sa ca episcop al Transilvaniei, nu a mai putut pătrunde în Principat. Următorul episcop numit de împărat, László Hosszútóthy, prepozit de Szepes, a reușit să intre în Ardeal abia în 1646, în calitate de ambasador imperial, atunci când deja nu mai purta titlul de episcop al Principatului de câteva decenii⁸.

După acestea, împăratul l-a desemnat episcop al Transilvaniei pe István Simándi, ardelean prin naștere, prepozit de Csorna, dar acesta la rândul lui a stat foarte puțin în Principat⁹. Imediat după ce a primit numirea din partea împăratului, Simándi a

⁷ J. Temesvári, *op. cit.*, p. 27-33; Idem, *Csikmádéfulvi Szentandrassy István erdélyi püspök*, Cluj, 1912; APF. SOCG, vol. 67, fol. 49. p. 166.

⁸ Despre Hosszútóthy vezi J. Temesvári, *op. cit.*, p. 23; Sándor Szilágyi, *A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése*, Budapesta, 1875, p. 359; Márton Pirhalla, *A szepesi prépostság vázlatos története*, Lőcse, 1899, p. 343-361; Vince Bunyitay, *A váradi püspökök a száműzetés s az újrualapítás korában (1566-1780)*, Debrecen, 1935, p. 111-115; APF SOCG, vol. 57, fol. 294.

⁹ Ferenc Galla, *Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai*, Budapesta, 1940, p. 177-186; Idem, *Simándi István*, p. 18-19; Vilmos Fraknói, *A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig*, Budapesta, 1895, p. 333-342.

plecat în Transilvania în 1634, fără să aștepte acordul Romei, și a chemat preoțimea la un sinod al diecezei. Parohii din Secuime s-au opus însă cu îndârjire. Credem, faptul că Simándi nu era considerat episcop autentic fără aprobarea papală a jucat un rol minor în această opoziție; motivul principal a fost acela că preoții din Secuime, în marea lor majoritate căsătoriți, nu doreau să ajungă sub controlul episcopului¹⁰. Din acest motiv parohii secui s-au adresat principelui reformat Gheorghe Rákóczi I, care – constatând în mod evident cu bucurie conflictele interne din sânul papistașilor și văzând în Simándi un om al împăratului – l-a alungat rapid pe episcop. După acestea Simándi a trăit la Csorna, departe de granița transilvană, și l-a numit vicar în Transilvania pe István Szalinai, deși în lipsa aprobării papei nu avea dreptul să o facă, după cum Sfânta Congregație l-a și avertizat¹¹.

Viena și Roma nu au ajuns la o înțelegere în privința autorității care să numească un episcop catolic în Transilvania, Alba Iulia în schimb a luat măsuri. În 1618, Gabriel Bethlen l-a așezat în fruntea catolicilor ardeleni pe canonicul de Szepes, Márton Fejérdi, cu titlul de vicar general; acesta, deși nu era episcop și în consecință nu putea hirotonisi preoți, a condus dieceza transilvană cu drepturile depline unui episcop¹². Din punctul de vedere al dreptului canonic este mai mult decât ciudat faptul că un principe laic, pe deasupra și reformat, a numit un vicar episcopal catolic, dar soluția s-a dovedit bună și trainică în timp. István Szalinai, pe care episcopul Simándi îl numise deja vicar după alungarea sa, a reușit să obțină și confirmarea lui Gheorghe Rákóczi I în această funcție¹³.

Biserica catolică din Ardeal nu ducea lipsă doar de un episcop, ci și preoți pregătiți. Ordinele călugărești aproape dispăruseră, iar dieta îi alungase pe iezuiți din Principat, deși unii iezuiți încă mai predicau la acea dată sub masca preoțească¹⁴.

Mănăstirea franciscană de la Șumuleu-Ciuc, care aparținea provinciei franciscane salvatoriene din Ungaria și care a fost singura dintre înfloritoare instituții

¹⁰ Secuimea se afla la mare distanță de Nagyszombat, scaunul arhiepiscopului de Strigoni; informarea se făcea anevoios. La 6 februarie 1637 Péter Pázmány, într-o scrisoare trimisă Congregației Propaganda Fide se plânga că Szalinai nu i-a scris despre situația din Transilvania, astfel că din cauza distanței mari (după aprecierea sa, un drum de 20 de zile călare) nu poate supraveghea misiunea lui Szalinai. Într-adevăr, Pázmány nu dispunea de informații corecte despre Secuime, de vreme ce credea că acolo există 8 sau 10 preoți. APF SOCG, vol. 79, fol. 184, publicată în *Petri Card. Pázmány Archiepiscopi Strigoniensis epistolae ineditae. Harminczkilenc kiadatlan Pázmány-levél.*, ed. Ferenc Galla, Vác, 1936, p. 114.

¹¹ A. Jakab, *op. cit.*, p. 8-11; APF SOCG, vol. 81, fol. 89. Pentru a favoriza numirea sa ca episcop al Transilvaniei, Simándi nu s-a ferit de exagerări atunci când a descris situația din Ardeal; spre exemplu, în 1630 a avertizat Congregația că religia catolică este eradicată și că Transilvania va deveni în curând a nouă Anglie („in alteram Angliam redigetur”), adică o pată albă pe harta catolicismului. APF SOCG, vol. 219, fol. 414.

¹² K. Veszely, *op. cit.*, p. 333-334.

¹³ În 1642 Gheorghe Rákóczi l-a „destituit” pe Szalinai din funcția de vicar episcopal (APF SOCG, vol. 408, fol. 194), dar la presiunea nobililor catolici l-a repus în drepturi.

¹⁴ *Relationes*, p. 250-251; *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I. II.*, ed. Ladislaus Lukács, Romae, 1982, p. 311, 324, 371; Violeta Barbu, *Rezidențele iezuite din prima jumătate a secolului al XVII-lea în vestul Transilvaniei-strategii misionare*, în „Verbum”, 1995-1996, p. 279-283.

ale ordinelor medievale care a rezistat și după Reformă, în jurul anului 1620 a devenit pustie prin moartea tuturor călugărilor¹⁵.

Dar chiar și în această situație grea biserica catolică putea conta pe sprijinul marilor nobili catolici influenți. Membrii familiilor Kovacsóczy, Petki, Kornis, Apor, Lázár, Haller, Mikes, Bálintffy, Tholdalaghy, Erdélyi, Jósika, Wesselényi, Sulyok etc. au rămas fideli credinței catolice, și au reușit să ocupe funcții importante în stat (cancelari, tezaurari, consilieri, ambasadori, căpitani) chiar și sub principii reformați¹⁶. Acești aristocrați au sprijinit activ religia catolică; nu ni se pare exagerat să vorbim pentru această perioadă despre un lobby al nobililor catolici din Ardeal, care, începând cu 1640, – atunci când Gheorghe Rákóczi I a cedat nobililor și parohilor catolici dreptul de a-l numi pe vicarul Transilvaniei – aceștia s-au organizat în mod oficial sub numele de *status catholicus* ca for reprezentativ al catolicilor transilvăneni¹⁷.

Nobilii catolici ardeleni, văzând lipsa de preoți și de călugări, au cerut preoți dela provincia franciscană bosniacă, argumentând că aceștia, chiar dacă nu cunosc limba maghiară, pot oficia liturgiile, deoarece nobilii înțeleg predica latină¹⁸. Cu alte cuvinte, ei doreau în primul rând să îi folosească drept preoți la propriile lor curți. Bosnia se află destul de departe de Transilvania, dar franciscanii bosniaci și-au extins treptat misiunea și către teritoriile Ungariei din sud și răsărit aflate sub ocupația otomană, locuite de slavii sudici încă de la sfârșitul secolului al XVI-lea. Din 1626 franciscanii bosniaci aveau o mică, dar foarte activă misiune la Crasna, aflată în regiunea Timișului, locuită în mare parte de catolici de limbă sud-slavă, mai precis în teritoriul ocupației otomane cel mai apropiat de granița transilvană. Legăturile acestei misiuni cu nobilii catolici ardeleni este dovedită și de faptul că aici a îmbrăcat rasa monahală descendentul unei

¹⁵ Arhiva Franciscană Maghiară, Budapesta, Actele provinciei Ștefanite, cutia 1, *Inquisitionales literae circa dilapidationem bonorum conventus*, 1624. Cf. loc. cit., 8 aprilie 1631. În 1624 nobilii catolici au chemat un călugăr franciscan conventual, de origine cretană, din mănăstirea de la Târgoviște, pentru ca mănăstirea de la Șumuleu-Ciuc să nu fie pustie. El a rămas până în 1626, după care provincia salvatoriană din Ungaria a trimis mănăstirii franciscani din Ungaria regală. APF SOCG, vol. 82, fol. 215; *Relationes*, p. 295-297; *Fekete könyv. Az erdélyi ferences kúszódia története*, ed. Edit Madas, Szeged, 1991, p. 404-43. Cf. Miklós Endes, *Csik-, Gyergyó- Kászonszékek (Csik megye) földjének és népének története 1918-ig*, Budapesta, 1994 (reprint), p. 143-151.

¹⁶ Pentru lista acestor funcții și a numelor, vezi *Relationes*, p. 249-251. Pentru biografii scurte vezi *Erdélyi katolikus nagyok*, ed. Vencel Bíró, Fortunát Boros, Cluj, 1941; Vencel Bíró, *Gróf Apor István*, Budapesta, 1927.

¹⁷ Mihály Bochkor, *Az erdélyi katolikus autonómia*, Cluj, 1911, p. 105-106, 167. În privința funcțiilor nobililor catolici: Zsolt Trócsányi, *Erdélyi központi kormányzata. 1540-1690.*, Budapesta, 1980, p. 22-45, 356. Despre *status catholicus* vezi Alajos Boga, *Az erdélyi római katolikus státus múltja és jelene*, Cluj, 1923, passim; Miklós Endes, *Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története*, Budapesta, 1935, p. 239-255. Fortunát Boros, *A protestáns fejedelmek kora*, în "Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene", Târnăveni, 1925, p. 61-82; István György Tóth, *Bethlen Gábor mokás temetési menete (Franciscsi András pálos szerzetes levele 1630-ból)*, în "TSz", 1997, p. 123-129.

¹⁸ István György Tóth, *A latin mint beszélt nyelv Magyarországon a 17-18. században*, în "In memoriam Barta Gábor", ed. István Lengvári, Pécs, 1996, p. 345-346 pentru alte exemple privind misionarii de limbă latină.

prestigioase familiei secuiești, Szeráfin Kun¹⁹. La începutul anului 1630, într-o scurtă perioadă tulbură, dar favorabilă catolicilor, care a urmat morții lui Gabriel Bethlen și catolicizării Ecaterinei de Brandenburg, István Szalainai împreună cu trei însoțitori a venit din Timiș în Transilvania, îmbrăcat în haine lăsești, la chemarea nobililor catolici ardeleni. În schimb, franciscanii bosniaci l-au întâmpinat în rasa călugărească pe noul principe al Transilvaniei, Gheorghe Rákóczi I, la intrarea sa în Alba-Iulia, deoarece acesta, din considerente politice, s-a arătat binevoitor față de catolici. Astfel, Rákóczi i-a găsit pe franciscanii bosniaci în Transilvania chiar de la începutul domniei sale, iar în 1632 i-a acordat lui Szalainai un salvconduct, datorită căruia acesta a putut rămâne în Principat în pofida hotărârilor dietei țării care îngrădeau religia catolică și ordinele călugărești²⁰. Doi dintre cei patru franciscani bosniaci²¹ au părăsit în curând Transilvania, întorcându-se în provincia lor, în timp ce Szalainai a primit împuternicire misionară din partea Sfintei Congregații Propaganda Fide. La început, Szalainai și tovarășul său, István Loparai au slujit ca preoți de curte în castelele nobililor catolici care îi sprijineau, mai apoi în 1636 au construit lângă proprietatea lui Mihály Tholdalaghy din Călugăreni (Mikháza), scaunul Mureș, o modestă mănăstire care servea și de capelă funerară a familiei Tholdalaghy²².

Sfânta Congregație Propaganda Fide nu dorea să trimită misionari doar dinspre sud-vest, din teritoriul ocupat de otomani, ci și dinspre nord, din Ungaria regală; aceștia aparțineau de cealaltă mare ramură a franciscanilor, conventuali. La începutul secolului al XVII-lea în Ungaria superioară se simțea aceeași lipsă de preoți și de monahi. Din acest motiv, aristocrații catolici de aici au chemat franciscani conventuali italieni care aveau misiuni în teritoriile polone învecinate, iar familia Pethő a pus fundațiile unei mănăstiri la Sztropkó în comitatul Zemplén, nu departe de granița polonă. Sfânta Congregație Propaganda Fide a ales ca bază a misiunilor de convertire catolică în Ungaria superioară tocmai această mică mănăstire, numind în persoana lui Vincenzo Pinieri de Montefalisco (mai târziu episcop de Polignano) un franciscan italian ca prefect al misiunii din Ungaria și totodată al unei posibile misiuni în Transilvania²³.

¹⁹ Într-un document anexat raportului lui István Szalainai, putem citi o interesantă observație asupra lui Szeráfin Kun. Secretarul Sfintei Congregații Propaganda Fide, Francesco Ingoli, a scris pe dosul documentului: „Fra Serafino Cun figlio del signor conte Cotardo (=Gothárd) de Gioegey (=Gyógy) minore osservante s'è fatto Calvinista. Nativo di Transilvania.” (APF Visite e Collegi. Vol. 16. Fol. 255/v.) Este foarte probabil că informația i-a fost dată lui Ingoli de către István Loparai, cel care a dat citire raportului în fața Congregației, în timp ce în 1635 Leone da Modica îl amintea pe Szeráfin Kun ca fiind preot în *Magyarújfalu*. Nu am găsit alte date despre schimbarea de religie a franciscanului, iar în anii următori nu se mai știe nimic despre el. De aceea, József György a crezut că acesta s-a întors în Bosnia, în patria lui, doar că Szeráfin Kun a fost secu și nu bosniac. (József György, *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*, Cluj, 1930, p. 279, 372.)

²⁰ K. Veszely, *op. cit.*, p. 341-344; APF Visite e Collegi, vol. 16, fol. 257/r-v; APF SOCG, vol. 408, fol. 195.

²¹ Marian Szarajevói și Illés Pozsegai.

²² *Relationes*, p. 249-250, 295-297.

²³ *Relationes*, p. 46-50; Franciscus Monay, *De provincia Hungarica ordinis fratrum minorum conventuum memoriae historicae*, Romae, 1953, p. 12-19; Eva Kowalaská, *Kláštor františkánov na Slovensku a národnostný problém v 17-18. storočí*. „Slovenskí národopis”, 1993, p. 304-312. Provincia conventuală a ordinului franciscan din Polonia a intrat într-o criză profundă în secolul al XVI-lea sub influența Reformei, însă s-a întărit la începutul secolului al XVII-lea;

Pinieri împreună cu franciscani italieni au convertit în regiune, însă nu a reușit să ajungă în Transilvania – unde conform titlului său era prefectul unei misiuni inexistente –, la fel ca și urmașii săi care au purtat același titlu. Pinieri a fost urmat în oficiul de prefect al misiunii din Transilvania de polonezul Benedikt Radzinski, care provenea din mănăstirea Krosno, apropiată de granița maghiară. Sfânta Congregație Propaganda Fide l-a somat pe un ton hotărât pe Radzinski să îi viziteze pe catolicii din Secuime, acordându-i și o substanțială sumă pentru cheltuielile de drum prin intermediul nunțului de la Viena. În 1633 Congregația i-a trimis instrucțiuni detaliate lui Radzinski, care trebuia să afle nu numai ce limbă vorbesc secuii, ci i s-a poruncit și să noteze numele preoților, moravurile lor și să numere sufletele din fiecare parohie²⁴. După aceasta, fiecare scrisoare trimisă de Radzinski la Roma relatează despre vizita ecleziastică în Secuime de parcă ar fi fost în prag de realizare, dar își amâna constant plecarea fie din cauza ciumei, fie a războaielor, ca în cele două urmă să moară la 9 februarie 1637 fără măcar să înceapă vizitarea Transilvaniei²⁵. Însoțitorul său în misiune, franciscanul conventual Francesco Leone da Modica²⁶ a avut mai mulți sorți de izbândă.

Francesco Leone era originar din Modica, un mic oraș sicilian. El a plecat din Italia²⁷ către Ungaria superioară la începutul lunii august a anului 1634, în cadrul misiunii conventuale de aici. Nu cunoștea limba maghiară, de aceea predica, spovedea și convertea în latină. Prefectul misiunii, Benedikt Radzinski, l-a trimis în Transilvania, astfel că deja în noiembrie 1634 a scris Congregației din importanta cetate regală de la granița Principatului, Satu Mare, după care a pășit pe pământul ardelean. În vara anului 1635, deja predica la Oradea, bucurându-se de sprijinul căpitanului cetății, Zsigmond

datorită numărului crescut de mănăstiri, provincia a fost divizată în 1625 în provinciile poloneză și rusă (cea din urmă reprezenta de fapt Volinia și Podolia). *Archivum generale ordinis fratrum minorum conventualium, Convento Santi Apostoli*, Roma, prov. Polonia, S/XXIII/A-1.C., D., E.; Kamil Kantak, *Franciszkanie Polscy*, II. Kraków, 1938, p. 148-150; Raportul lui Pinieri: APF SOCG, vol. 219, fol. 437-444. Ediție: István Tóth György, *Un missionario italiano in Ungheria ai tempi dei turchi*, în „Annuario. Studi e documenti italo-ungheresi”, Accademia d'Ungheria in Roma, ed. József Pál, Roma, 1997, p. 201-218.

²⁴ APF Istruzioni SC, vol. 1 (prim volum fără număr: *Istruzioni diverse 1623-1638*), fol. 185/v.-186, 197; APF SC Lettere volgari, vol. 15 fol. 14, Litterae latinae, vol. 9, fol. 71.

²⁵ APF SOCG, vol. 75 fol. 216, vol. 77 fol. 210, 212, vol. 79 fol. 190. E adevărat că așa cum a scris Congregației, Radzinski „a intrat” în Transilvania în primăvara lui 1635, dar a renunțat repede din cauza împotrivirii episcopului diecezan. Cel care i s-a împotrivit a fost însă episcopul de Eger, ceea ce înseamnă că Radzinski a călătorit doar în zona de graniță din nordul Transilvaniei. APF SOCG, vol. 78 fol. 214.

²⁶ Vizita ecleziastică reușită de Leone da Modica a scăpat până și atenției celui mai bun cunoscător al arhivei romane a Sfintei Congregații Propaganda Fide, Galla Ferenc, care a socotit că misionarii conventuali italieni doar „se amăgeau” cu speranța unei misiuni în Transilvania și că nu au reușit să pătrundă în principat. F. Galla, *Simándi*, p. 17.

²⁷ La 8 august 1634, Leone da Modica se afla încă în Monte dell'Olmo, la nord de Roma, de unde a scris Congregației: APF SOCG, vol. 9, fol. 303, dar în noiembrie ajunsese deja la Satu Mare: SOCG, vol. 77, fol. 180, 208; vol. 78, fol. 99, 214. Franciscanii conventuali din Sicilia, care pe atunci se afla sub stăpânire spaniolă, au participat activ la misiunile din Europa Centrală. Fra Filippo d'Alcara, provincialul de mai târziu al Siciliei, a fost printre primii care au înștiințat Congregația cu privire la catolicii din zona de ocupație. *Relationes*, p. 41-44; Phillipus Cagliona a Melita, *Almae Siciliensis provinciae ordinis minorum conventualium Sancti Francisci manifestationes novissimae*, Venetiae, 1644, 33, p. 87-88.

Kornis. După aceea a parcurs și Secuimea, sau cel puțin o parte din teritoriile secuiești. În septembrie 1636, însoțitorul misiunii lui Szalintai, István Loparai, aflat la Roma a asigurat Congregația că Leone da Modica a vizitat într-adevăr Transilvania și că a pregătit și un raport. Însă acest raport a ajuns la Congregație doar în vara anului 1638; presupunerea noastră este că Leone a dorit să ducă el însuși raportul – care îi sublinia din plin meritele – la Roma, împreună cu evidențele care atestau activitățile misiunii sale²⁸. Raportul lui Leone da Modica a fost cea mai detaliată și exactă relatare despre situația catolicismului din Transilvania pe care Congregația o primise până la acea dată²⁹. Însă da Modica a numărat numai parohiile, nu și credincioșii. A descris în schimb în amănunt orașele ardeleni, comitatele, scaunele secuiești, situația religioasă și lingvistică – ce i s-a părut mult prea pestriță –, a recenzat preoții și călugării din Transilvania, apoi – subliniind pe bună dreptate rolul lor în apărarea catolicismului – a dat seamă despre nobilii catolici ardeleni.

Așadar, raportul lui Leone da Modica nu ajunsese încă la Roma atunci când prefectul Congregației, fratele papei Urban al VIII-lea, cardinalul Antonio Barberini, l-a însărcinat pe István Szalintai la 1 octombrie 1636 cu de mult planificata vizită a Transilvaniei. Scrisoarea cardinalului a ajuns cu greu în munții Ardealului. Szalintai a primit ordinul de a vizita Secuimea abia un an mai târziu, la 19 noiembrie 1637, după care a apelat de îndată la nobilii catolici, susținătorii săi cei mai importanți.

Preoții căsătoriți din Secuime l-au primit cu ostilitate pe franciscanul străin care dorea să restabilească disciplina ecleziastică; de aceea Szalintai a reușit să își îndeplinească misiunea doar cu ajutorul nobililor catolici. Căpitanul Oradei, Zsigmond Kornis, cel care l-a sprijinit mai devreme și pe Leone da Modica, István Haller, comitele de Târnava, István Erdélyi, comitele de Turda și Mihály Tholdalaghy³⁰, ambasador la Poartă și căpitan de Mureș, le-au solicitat parohilor din Secuime prin scrisoarea din 17 decembrie 1637 să îl ajute pe Szalintai în vizita sa ecleziastică, sub amenințarea unor pedepse severe. Este mai mult ca sigur că Szalintai a pornit la drum încă în acea iarnă, deoarece, după ce a văzut 85 de parohii în 5 scaune secuiești, la 4 mai 1638 își terminase deja vizita ecleziastică³¹.

Szalintai a reușit să învețe destul de bine limba maghiară de-a lungul vieții sale – fiind aproape singurul dintre franciscanii bosniaci care convergeau în Transilvania –, dar cunoștințele sale lingvistice nu erau suficiente pentru o vizită temeinică. De aceea Szalintai a avut nevoie de un translator. Din fericire, tocmai atunci ajunsese la Sovata, sat

²⁸ APF SOCG, vol. 80, fol. 307, 311/v.; SOCG, vol. 219, fol. 424. Raportul lui Loparai a fost discutat în sesiunea Congregației din 23 septembrie 1636. Francesco Ingoli, secretarul Congregației, i-a mulțumit lui Francesco Leone da Modica pentru raport în scrisoare din 21 august 1638. Nu i-a fost ușor să creadă relatările vizitatorului despre preoții căsătoriți din Secuime, de aceea l-a rugat să îi scrie dacă parohii ardeleni se căsătoresc după obiceiul bisericii orientale, sau doar țin concubine ca pe soții. APF Lettere volgari, vol. 18, fol. 90/v.

²⁹ Raportul: APF SOCG, vol. 219, fol. 407-410/v. Ediții: Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. X, București, 1938, p. 28-32; *Relationes*, p. 247-257.

³⁰ Greutatea politică a lui Mihály Tholdalaghy e demonstrată și de faptul că el a condus dieta transilvană din 1638. SOCG, vol. 218, fol. 414. Cf. Ferenc Salamon, *Két magyar diplomata a tizenhetedik századból*, Budapesta, 1884. (Jurnalele diplomatice ale lui Mihály Tholdalaghy și Gáspár Tassi din 1627).

³¹ APF Visite e Collegi, vol. 16, fol. 253-256.

aflat în apropierea mănăstirii de la Călugăreni, și misionarul ardelean care avea să parcurgă cea mai mare carieră, Kázmér Damokos³². Damokos, care mai târziu avea să devină în secret episcop al Transilvaniei sub titlurile de episcop de Koron și vicar apostolic, pe atunci nu era nici măcar preot. Deși franciscanul secui era un om învățat, el nu putea sluji decât ca frate laic: Conform dreptului canonic nu putea fi hirotonisit preot din cauza unui deget ciunt: ar fi însemnat să țină ostia sfântă cu degetul diform. Tânărul care slujea pe atunci în provincia mariană din Ungaria regală (mănăstirea din Șumuleu Ciuc aparține provinciei salvatoriene) s-a întors în Secuime ca să își viziteze rudele și, totodată, ca să predice. El i s-a alăturat cu bucurie franciscanului bosniac (cu care mai mult ca sigur că se înțelegeau în latină), și l-a însoțit pe Szalainai în vizita sa, slujindu-i drept translator și secretar. Raportul prezentat aici a fost într-adevăr semnat de Szalainai, dar textul a fost scris în întregime de către Kázmér Damokos.

Vizita unui superior care controlează și atenționează arareori stârnește bucurie, însă drumul lui Szalainai s-a lovit de o rezistență mai înverșunată decât de obicei. Această realitate e demonstrată de rândurile trimise de arhiprotopopul de Ciuc, Mihály Árkosi la 13 martie 1638 mai multor parohi din scaunul Ciuc, pe care le dorea să fie o recomandare deschisă în favoarea "părintelui franciscan care poartă scrisoarea". Totodată, aflăm detalii despre vizită: franciscanul a fost introdus în scaunul Ciuc de către Árkosi în calitatea lui de arhiprotopop. "Eu nu i-am încuviințat să-i viziteze pe părinți fără știrea scaunului, ci i-am căutat pe mai marii scaunului, ... căci noi mâncăm pâinea domniilor lor și noi suntem capelanii, păstorii scaunului." Superiorii scaunului Ciuc au permis vizita ecleziastică a lui Szalainai și i-au acestuia asigurat cazarea și hrana, căci arhiprotopopul s-a grăbit să adauge că "noi preoții nu dăm nici un fel de hrană... și nici găzduire." Acordul dat de către Scaun vizitei ecleziastice l-a umplut vizibil de mâhnire pe Árkosi, care spera contrariul: "Iar eu – explica el parohilor – nu am putut face altceva împotriva scaunului, decât să îi deschidem ușa bisericii noastre și ușa casei parohiale, și i-am dat voie să ne viziteze." Preoții căsătoriți se temeau în mod evident de vizita ecleziastică: Szalainai "nu a deranjat pe nimeni", scria arhiprotopopul în *scrisoarea de recomandare înmănată vizitatorului*, deși "nu știm ce se află în mintea lui după aceasta, ... se obligă pe credință că procedează conform poruncilor bisericii în vizita lui, dar că nu dorește paguba și rușinea nimănui"³³.

Speranța protopopului a fost amarnic spulberată mai târziu, deoarece Szalainai i-a făcut cea mai întunecată caracterizare la Roma: Mihály Árkosi –citim în raport-, deși nu a fost căsătorit niciodată, a conceput mulți fii și fiice, și nici nu a dorit să se spovedească în privința aceasta. Supărarea lui Szalainai răzbate din rândurile laconice: nici atunci când credea că e bolnav de moarte, Árkosi nu a fost dispus să se spovedească, ci și-a chemat "fiitoarele" (*meretrices*) și le-a lăsat moștenire bogăția lui. Este adevărat

³² În epistola scrisă la Călugăreni la 23 martie 1639, Szalainai scria că Damokos se află alături de el de aproape un an. APF SOCG, vol. 81, fol. 261. Cf. scrisoarea lui Szalainai din 5 iulie 1638, Loc. cit., fol. 263.

³³ APF Visite e Collegi, vol. 16, fol. 258. Raportul și actele adiacente întocmite de Szalainai au fost duse la Roma de István Loparai, franciscan bosniac, însoțitorul lui Szalainai în misiunea acestuia. Pentru a fi mai sigur, Szalainai a scris pe spatele actelor, cu caractere chirilice bosniace (bosančina), conținutul acestora: Istoria preoților, Ivan Sredi (János Szeredey), lezuiții. (Mulțumesc lui Zoran Velagić pentru citirea acestor cuvinte). După moartea lui Szalainai. Sfânta Congregație Propaganda fide l-a numit pe Kázmér Damokos prefect al misiunii, la 14 aprilie 1654.

faptul că Szalainai s-a mulțumit doar să îi “denunțe” la Roma pe preoții căsătoriți, deoarece având în vedere raporturile de forțe de atunci, nu se putea gândi deocamdată la măsuri punitive.

Raportul lui Szalainai schițează o imagine foarte detaliată și alarmantă a preoșimii din Secuime.

Parohii din Secuime în 1638

Scaune	Ciuc	Gheorghe-ni	Mureș	Odothei	Trei-scaune	Total
Parohia are:						
parohi necăsătoriți	4	1	1	1	2	9
parohi căsătoriți, cu concubine sau cu copii	6	-	1	1	9	17
preot cu viață scandaloasă	1	2	-	1	-	4
preot, nu se știe dacă e căsătorit	5	-	-	-	-	5
nu are preot	3	1	2	11	6	23
Numărul parohiilor	19	4	4	14	17	58

Din cele 58 de parohii din Secuime, doar nouă (15%) aveau preoți necăsătoriți. 17 dintre preoți erau căsătoriți, țineau concubine sau aveau copii, și putem presupune că cei patru preoți care duceau o viață scandaloasă nu erau doar bețivi, ci și desfrânați. Așadar, 21 de preoți catolici, adică 60% din totalul parohilor catolici din Secuime duceau o viață care era într-o stridentă contradicție cu preceptele conciliului tridentin. Printre acești preoți căsătoriți sau cu concubine se găseau și doi foști călugări. Știm despre preotul din Cătălina, Miklós Oláh, că mai înainte fusese călugăr franciscan la mănăstirea de la Șumuleu Ciuc, în timp ce putem presupune același lucru despre preotul căsătorit din Baraolt, fostul călugăr István Rotary, pe care Szalainai l-a aruncat în închisoare în 1642, împăcându-l astfel pe principele Gheorghe Rákóczi I³⁴.

După cum am văzut, în scaunul Ciuc însuși capul preoților, protopopul Mihály Árkosi avea concubine și copii; tot așa parohul din Mihăileni nu avusese niciodată soție, în schimb procrease mulți copii. Alți patru preoți din Ciuc trăiau cu „bucătăreasa” lor, de la care aveau fii și fiice. Dintre preoții din Trei Scaune, preotul catolic János Szentmiklósi locuia deja cu cea de a treia (!) soție și printre preoți se întâlneau și văduvi, cum era cazul preoților din Hodoșa și Estelnic³⁵. Szalainai îi numește pe preoții din Poian și Budila bigami publici, adică putem presupune că soțul anterior al soțiilor acestora era încă în viață, iar despre numitul preotul din Baraolt, István Rotary o spune foarte limpede: „a luat de soție pe femeia altui bărbat și acum trăiește cu ea cu adevărat.” Alți preoți nu erau numai căsătoriți, ci și incestuoși, deoarece se căsătoriseră cu rude apropiate. Acești preoți, bigami și văduvi mai mult ca sigur că se căsătoriseră conform ritualului bisericii catolice, de aceea Szalainai îi numește căsătoriți. Preoții din Secuime au reușit să facă acest pas extrem de surprinzător pe mai multe căi. Așa cum a scris și

³⁴ APF SOCG, vol. 408, fol. 192-195.

³⁵ Acesta din urmă trebuie că era bătrân, orbise, iar Szalainai în mod excepțional nu îi amintește numele; evident că nu își mai putea îndeplini atribuțiile preoțești.

Szalinai, parohii secuie, exploatând absența unui episcop catolic al Transilvaniei, mergeau în Moldova învecinată deja ca oameni căsătoriți, unde episcopii de Bacău³⁶ îi hirotoniseau. Îi induceau în eroare pe acești episcopi – care proveneau din rândurile călugărilor poloneze –, ascunzându-le faptul că erau căsătoriți, dar vizitatorul a întâlnit și un preot căsătorit care l-a convins pe episcopul de Bacău să îl hirotonisească prin intermediul banilor. Preoții secuie deja hirotonisiți se cununau între ei conform ritualului bisericii catolice, fără să respecte însă preceptele ecleziastice; după cum descrie Szalinai, își anunțau enoriașii că și preoții pot avea soții.

Putem fi siguri că cei pe care vizitatorul îi numește însurați erau căsătoriți în sfânta taină a bisericii, deoarece Szalinai vorbește și de preoți care trăiau în concubinaj.³⁷ Amintitului preot din Hodoșa, János Szépvízi îi murise soția legitimă și trăia cu copiii concepuți cu aceasta și cu o tânără slujnică; astfel, Szalinai a făcut în mod evident diferența dintre soția legitimă și concubina de mai târziu. Nici Bálint Vasma nu era căsătorit, dar a fugit împreună cu „jiitoarea” lui în Tartaria, într-un sat maghiar aflat la hotarul dintre țara tătarilor și Moldova, Ciubărciu. A rămas aici timp de cinci ani, evident ca preot al maghiarilor de acolo, după care s-a întors în Secuime și a trăit cu iubita lui, fiind preot în Valea Seacă³⁸.

La vremea aceea în Secuime mulți preoți erau și bigami, adică duseseră la altar femeii ai căror soți erau încă în viață, de aceea e de înțeles faptul că și populația urma aceeași practică. „Nu există sat unde să nu se afle numeroși bigami”, se plângea Szalinai în raportul său, în fiecare sat trăiesc bărbați care au două, ba chiar trei neveste în viață. Szalinai a anexat la raport alte scrieri despre asemenea căsătorii „după divorț”, pe care opinia locală le accepta în mod evident ca fiind legale³⁹. Religia catolică aflată în inferioritate era neputincioasă în fața acestei practici, deoarece cei care doreau să se

³⁶ *Moldvai csángó-magyar okmánytár*, ed. Kálmán Benda, red. Kálmán Benda, Gabriella Jászay, Győző Kene, István György Tóth, Budapest, 1989, p. 191-194.

³⁷ Unul dintre aceștia este Péter Csomortáni, parohul din Armășeni, care în 1618 fusese paroh în Șumuleu Ciuc, dar putem presupune că după ce mănăstirea franciscană de aici s-a întărit din nou, Csomortáni, care trăia cu bucatăreasa, a trebuit să părăsească vecinătatea mănăstirii și să plece la o altă parohie.

³⁸ Pentru Ciubărciu vezi: Kálmán Benda, *Csöbörösök. Egy tatárországi magyar falu története a 16-18. században.*, în „Századok”, 1985, p. 895-915; pentru preoți și licențiați, op. cit., p. 906-907, însă persoana lui Bálint Vasma nu a fost cunoscută până acum. Despre licențiați: Georg Köhl, *Laienseelsorger. Die Lizenziaten in Ungarn*. „Trierer Theologische Zeitschrift”, 1982, p. 241-248; Koloman Juhász, *Laien in Dienst der Seelsorge während der Türkenherrschaft in Ungarn. Ein Beitrag zur Geschichte der Seelsorge*, Münster, 1960, passim; István György Tóth, *Diákok (licenciátusok) a moldvai csángó magyar művelődésben a XVII. században*, în *Az értelmiség Magyarországon a 16-17. században*, ed. István Zombori, Szeged, 1988, p. 139-147.

³⁹ În 1607 au fost înregistrate mărturiile a patru secuie din Remetea în privința lui Lukács Székely Remetei, care i-a trimis de mai multe ori la soția lui, Margit (care trăia cu un alt bărbat) „să o chemăm acasă lângă soțul ei”, noi am chemat-o de câteva ori, ba chiar am avertizat-o, și femeia ne-a spus că ea nu vine niciodată, chiar dacă ar chema-o de o mie de ori, ba chiar înainte noastră i-a dat libertatea bărbatului că dacă ar vrea să se însoare, din partea ei e liber să o facă”. Astfel, femeia considera căsnicia desfăcută, spre stupoarea lui Szalinai. Soția unui alt catolic din Remetea, Balázs Literati, a fost cununată în timpul vieții soțului ei cu un alt bărbat de către preotul din Vlăhița, György Szenci, care i-a mărturisit lui Szalinai că a avut permisiunea vicarului Miklós Fejér în această privință. APF Visite e Collegi, vol. 16, fol. 254, 259.

căsătorească, scrie Szalintai, puteau trece foarte ușor la o altă religie, și ar fi fost cununăți de pastori reformați sau de preoți ortodocși.

Szalintai mai scria că protopopii nu sunt cu nimic mai buni decât preoții obișnuiți, căci păcătuiesc prin simonie: în timp ce strâng cu o mână de fier și cu ajutorul puterii laice veniturile preoților obținute de la enoriași, tolerează păcatele parohilor pentru bani⁴⁰. Nimic surprinzător în aceasta, deoarece în condițiile în care nu exista un episcop al Transilvaniei, protopopii nu primeau funcția de la o autoritate superioară ci, - într-un mod care amintește de practica bisericilor protestante - ei erau aleși de către preoții (cărora li se alăturau cantorii și învățătorii⁴¹) scaunului secuiesc respectiv. Astfel, chiar dacă ar fi vrut, nu ar fi putut lua o atitudine fermă față de preoții căsătoriți. Szalintai nici nu i-a menționat pe protopopi în raportul său, poate pentru că pe baza celor arătate mai sus nu îi considera conducători demni ai preoțimii locale. În schimb din raportul lui Leone da Modica cunoaștem numele a trei protopopi, dar caracterizarea aspră dată de Szalintai e susținută doar în cazul protopopului de Ciuc, Mihály Árkosi. Ceilalți doi protopopi, adică capul preoților din Trei Scaune, parohul din Turia, Péter Gelenczei, și superiorul a doar trei parohii din Odorhei, preotul orașului Odorheiu Secuiesc, Péter Forró, erau necăsătoriți⁴².

Deoarece distanța în timp dintre vizita lui Leone și cea a lui Szalintai este doar de trei ani, e limpede că s-au produs puține schimbări în cele două liste cu numele preoților. Szalintai a enumerat 16 parohi în scaunul Ciuc, dintre care zece pot fi identificați cu cei care fac parte din raportul lui Leone da Modica. Deoarece practica numelor de familie nu se consolidase în acea epocă, judecând pe baza prenumelor identice și în ciuda numelor de familie diferite, este foarte probabil ca în cazul altor patru preoți din Ciuc, Leone da Modica și mai apoi Szalintai să fi întâlnit același preot în parohie⁴³. Însă dintre cei trei preoți din scaunul Gheorgheni care apar în raportul lui

⁴⁰ Din raportul lui Szalintai mai reiese că în Secuime au avut loc mai multe vizite eclesiastice, care însă nu au fost efectuate de episcop (deoarece nu exista) sau de un vizitator extern, ci de către protopii însoțiți de preoți. Aceștia au străbătut parohiile cu mare cheltuială, cu mulți cai și slugi, pe socoteala enoriașilor, însă vizitele nu au avut nici un rezultat benefic asupra vieții eclesiastice - putem bănuși că protopopul Mihály Árkosi, de pildă, nu i-a muștrat pe preoții care păcătuiau la fel ca și el. Astfel, la 13 februarie 1635 protopopul de Trei Scaune Péter Kozma Gelencei a primit aprobarea principelui Gheorghe Rákóczi I să viziteze parohiile din Trei Scaune. *Milley János Jézus-társasági jelentései 1648-1653. évekről.*, în *Erélyi Országgyűlési Emlékek* (EOE), vol. XIX, ed. Sándor Szilágyi, Budapesta, 1896, p. 487-489.

⁴¹ Veszely, op. cit., p. 306-309. Această practică a fost abrogată de către Kázmér Damokos în 1673.

⁴² Péter Forró Szentléleki era deja protopop în 1620, când a emis un document împreună cu Miklós Fejér, vicarul general al Transilvaniei.

⁴³ Siket Imre=Süket Imre, Gelerd János=Geler Pap, Barlogh Péter=Bartocz Péter, Francze Máté=Franczi Máté, Becze János=Beke János, Bartho Balázs=Bartko Balázs, Árkosi Mihály=Árkosi Miklós - în această epocă străinii încurcau adesea numele de Mihály și Miklós; deoarece cunoaștem semnătura proprie a lui Mihály Árkosi, raportul lui Szalintai se dovedește încă o dată a fi o sursă mai de încredere decât cel al lui Leone da Modica. Székely Máté este cu toată siguranța identic cu Kisasszonyi Máté. Ceilalți patru preoți enumerați de Leone da Modica, Menasági Miklós, Caspar Péter, Nagy János și Adám Péter este foarte probabil-dacă nu chiar sigur- că pot fi identificați cu preoți cu același prenume, dar nume de familie diferit amintiți de Szalintai. Singurul care nu apare în raportul lui Szalintai este Szentmihályi György.

Szalinai, doar protopopul Péter Kászoni face parte și din lista lui Leone da Modica⁴⁴. În scaunul Odorhei existau doar trei preoți, iar doi dintre aceștia, protopopul Péter Forró și György Szenczi (acesta apare sub numele de Georgius Pap) sunt enumerați în ambele rapoarte, în schimb Szalinai nu îl menționează pe „preotul căsătorit Dömötör”, pe când Leone da Modica nu are cunoștință de Ferenc Monyasdy, de asemenea căsătorit. După cum rezultă și din raport, Leone da Modica cunoștea mult mai puțin scaunul Trei Scaune în comparație cu satele din Ciuc. E foarte probabil că Leone da Modica nici nu a vizitat Trei Scaune, deoarece a fost împiedicat de preoții căsătoriți de aici. Nici nu ne surprinde dacă după acestea Leone da Modica scrie doar despre opt preoți din Trei Scaune, despre care după toate probabilitățile a auzit de la alții; dintre aceștia, alături de protopopul Péter Gelenczei⁴⁵, doar preotul David, „odinioară căsătorit”, a putut fi identificat cu certitudine cu parohul din Poian Dávid Huszty amintit de Szalinai. Este ciudat faptul că spre deosebire de raportul lui Leone da Modica, franciscanul bosniac nu îl menționează printre preoții din Trei Scaune pe vicarul Transilvaniei de mai târziu, György Ferenc⁴⁶.

Faptul că un preot din Gheorgheni amintit de Leone da Modica în raportul său nu a mai fost întâlnit de Szalinai în 1638 nu trebuie să ne mire, deoarece Pall Bellinus era întruchiparea preotului catolic care rătăcea în ținuturile lipsite de supraveghere episcopală. S-a născut la Mezökeresztes, pe hotarul zonei de ocupație otomană; mai târziu a studiat la Universitatea din Graz, dar din cauza încăierărilor a fost repede exmatriculat. După cum el însuși relatează, a activat în teritoriul ocupat de otomani, de unde a fost expulzat de către un pașă. A trebuit să se refugieze de peste tot, ca după câțiva ani de la vizita ecleziastică a lui Szalinai, în 1643, să îl găsim ca preot în Moldova, la Iași. Aici s-a încăierat cu curtenii voievodului, de aceea o nouă fugă i-a purtat pașii în satul unguresc din teritoriul tătarăsc, Ciubărciu, de unde a plecat mai departe în Polonia. Este de înțeles deci că nu a rămas mult timp nici la parohia din scaunul Gheorgheni⁴⁷.

Adevărata diferență dintre raporturile celor doi franciscani nu constă în numele parohilor. De-a lungul vizitei sale, István Szalinai a parcurs Secuimea mergând din sat în sat, făcând astfel o relatare foarte detaliată și temeinică despre traseul parcurs. Cu toate acestea, imaginea asupra catolicismului din Secuime pe care ne-am construit-o doar pe baza raportului lui Szalinai ar fi falsă, deoarece acesta nu vorbește deloc despre problema cea mai importantă: nu precizează cine se ocupa de catolicii secui în satele în care nu erau preoți. Putem face lumină în această situație doar comparând relatarea lui Szalinai cu raportul lui Leone da Modica.

Szalinai înșiruie 23 de parohii care nu aveau preoți. Dintre acestea făceau parte 11 din cele 14 parohii ale scaunului Odorhei și 6 din cele 17 parohii din Trei Scaune. Lipsa unui preot al parohiei nu însemna că localnicii nu primeau nici un fel de îngrijire

⁴⁴ În raportul lui Leone da Modica, preoții din Ciuc Csomortányi Péter și Izsák János apar ca parohi din scaunul Gheorgheni. Este evident faptul că franciscanul italian se orienta mai greu printre scaunele secuiești, deoarece a înșirat parohiile din Gheorgheni când la protopopiatul din Trei Scaune, când la cel de Ciuc.

⁴⁵ La Leone da Modica: Kelenczei. Cf. EOE, vol. XIX, p. 478-489.

⁴⁶ “Petrus Pap” care apare în lista cu nume a lui Leone da Modica poate fi identificat fie cu parohul din Sânzieni, Péter Csizér, fie cu cel din Budila, Péter Oláhfalvi. În schimb dintre preoții menționați de Szalinai, parohii Mózes, Paulinus și Berkes nu se regăsesc în celălalt raport.

⁴⁷ Johann Andritsch: *Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Graz*. Graz, 1955, p. 55. Benda, op. cit., p. 906.

spirituală din partea bisericii catolice. Szalainai pur și simplu nu a luat cunoștință de una din cele mai importante instituții a bisericii din Transilvania și din Ungaria otomană: licențiații. Aceștia proveneau din rândurile enoriașilor și erau nehirotonisiți, dar îndeplineau anumite funcții preoțești cu permisiunea bisericii, adică cu licență (de unde și numele lor): botezau, cununau, înmormântau, conduceau rugăciunea comună și cântecele, citeau lecturi religioase.

Din raportul lui Leone da Modica reiese că în scaunul Odorhei funcționau 9 licențiați catolici, iar în Trei Scaune șase. De fapt în Trei Scaune nici nu erau parohii fără preot sau licențiat, iar în scaunul Odorhei doar în două parohii nu exista cineva care să boteze, să cunune sau să înmormânteze; este foarte probabil ca în aceste parohii tocmai în acel moment funcția de licențiat era vacantă⁴⁸.

Scrisoarea prin care nobilii catolici ardeleni îi chemau pe preoții din Secuime să îl sprijine pe vizitator spunea foarte explicit că Szalainai, la porunca Sfântului Scaun trebuia să viziteze „pe preoții catolici și pe licențiații din scaunele secuiești”. Dacă am cunoaște doar raportul vizitei ecleziastice a lui Szalainai, am putea crede că la vremea aceea în Secuime nu funcționa nici un licențiat. Szalainai îi pomenește doar în scrisoarea anexată raportului său, în care enumerează abuzurile din Secuime: „am întâlnit și licențiați care nu sunt preoți” care spovedeau, scria el cu indignare.

Szalainai, care dorea să pună în drepturi preceptele conciliului tridentin și care îi caracterizează în cuvinte aspre pe preoții *hirotonisiți* din Secuime, nu ne spune nimic despre licențiații care botezau, cununau și înmormântau fără a fi hirotonisiți. Cea mai plauzibilă explicație constă în aceea că Szalainai nu îi considera parte a clerului, și așa cum nu i-a înregistrat nici pe cantorii și pe învățătorii care funcționau pe lângă paroh⁴⁹, nu „a irosit” nici un cuvânt despre licențiați. Cu toate acestea, rolul lor în păstrarea catolicismului în satele unde nu erau nici măcar preoți căsătoriți este evident. Mai mult ca sigur că fără ei secuii ar fi apelat la pastorii reformați din localitățile învecinate pentru botezuri, cununii sau înmormântări.

Conform raportului lui Szalainai, preoții catolici din Secuime păcătuiau adesea împotriva celei de a opta și a noua porunci, însă vizitatorul nu acuză decât un singur preot, pe deja amintitul paroh din Baraolt, de atitudine pro-protestantă, care era un pericol la fel mare pentru catolicism. János Rotary, deși fusese călugăr, „s-a corcit”, căci a fost pe rând unitarian, calvin și apoi luteran, iar acum – scrie Szalainai –, fiind căsătorit, predică după ritul catolic, dar nu vrea să îi spovedească decât pe luterani (!). Nobilii catolici secuii și o parte importantă a secuilor au rămas fideli credinței catolice și în deceniile de după Reformă – zona catolică din Secuime era numită Roma⁵⁰ de către ardeleni –, de aceea acești parohi care se cununau între ei nu s-au rupt de biserica catolică, deoarece ar fi trebuit să își părăsească parohiile⁵¹.

⁴⁸ Leone da Modica menționează și numele a trei licențiați din scaunul Odorhei, iar două dintre aceste nume face referire la această ocupație: Péter Deák din Satu Mare și János Pap din Călugăreni erau licențiați.

⁴⁹ Cf. Lajos Demény, „Fejedelemskori székely *schola*-mesterek”, în *R. Várkonyi Ágnes születésének 70. évfordulója ünnepére*, ed. Péter Tusor. Budapest, 1998, p. 281-289.

⁵⁰ *Relationes*, p. 238.

⁵¹ E adevărat că István Loparai, pe care Szalainai l-a trimis la Roma cu raportul, a relatat că doi franciscani și un călugăr dominican – despre acesta din urmă nu știm de unde a venit – au trecut la religia unitariană, la fel ca și un preot laic, pe care nobilii catolici l-au închis din această

Preoții din Secuime nu corespundeau canoanelor conciliului tridentin nu doar pentru că trăiau cu femei, ci și pentru că erau foarte ignoranți, ceea ce iarăși nu e de mirare, deoarece în Transilvania nu mai exista nici un institut teologic după ce în 1603 soldații lui Moise Secuiul și localnicii unitarieni au distrus universitatea iezuită din Cluj, fondată de Ștefan Báthory⁵². Parohii din Secuime vor fi învățat mai degrabă unul de la altul și practicând cunoștințele necesare unui preot catolic, astfel că nu e de mirare că făceau nenumărate greșeli în riturile ecleziastice și în administrarea sacramentelor. Slaba pregătire a preoților, precum și influența zonelor protestante au dus deopotrivă la neglijarea riturilor catolice. Parohii nu știu nimic despre liturghie, nu folosesc maslul, abia-abia își spovedesc enoriașii, cuvertura altarului și veșmintele preoțești sunt murdare – enumera Szalinal, care întâlnește și preoți care nu cunoșteau formula de dezlegare folosită la spovedanie, nu aveau breviare sau liturghiere și nu știau nimic despre dogma catolică privitoare la sfintele taine. Nu știu cum trebuie să procedeze cu ostia sfințită, scria Szalinal cu stupeoare, deoarece o pun fără urmă de respect între paginile vreunei cărți și o duc în acest mod la căpătâiul bolnavilor⁵³.

Raportul lui Szalinal nu este un izvor important doar pentru istoria ecleziastică și culturală a Transilvaniei, ci și pentru demografie, căci franciscanul a notat în fiecare parohie vizitată numărul bărbaților căsătoriți (*parochia continet homines uxoratos*). Această expresie indică foarte clar faptul că deși Szalinal a parcurs doar satele locuite de catolici (din acest motiv regiunile vestice, reformate ale Secuimii lipsesc din raportul lui), el a numărat toți bărbații căsătoriți, cu alte cuvinte toți capii de familie din aceste sate.

Nu cunoaștem felul în care Szalinal a făcut această înregistrare. Întâlnim în raport cifre rotunjite și cifre precise despre familii din diferitele parohii, și nici nu putem spune că în cazul parohiilor mai mari, cu mai multe filiale a raportat cifre rotunjite (adică estimative), în timp ce pentru parohiile mici a oferit date nerotunjite, respectiv exacte⁵⁴. Presupunerea noastră este că în privința numărului capilor de familie în raport întâlnim atât date exacte, bazate pe numărarea lor, cât și date estimative.

Numărul capilor de familie din parohii din raportul lui István Szalinal

Scaune	Sute rotunjite	Zeci rotunjite	Număr nerotunjit
Ciuc	6	9	4
Gheorgheni	3	0	1
Mureș	0	1	3
Odorhei	1	6	9
TreiScaune	2	8	6
TOTAL	12 (20,3%)	24 (40,6%)	23 (38,9%)

cauză. APF Visite e Collegi, vol. 16, fol. 261. Pentru protestanții din Secuime: István Juhász, *A székelyföldi református egyházmegye*, Cluj, 1947 (Etf 201), p. 19-58.

⁵² Endre Veress, *A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig*, "Erdélyi Múzeum", 1906, p. 257-261.

⁵³ APF Visite e Collegi, vol. 16, fol. 244-246/v, fol. 254.

⁵⁴ În raport parohiile învecinate urmează una după alta, dar tocmai scrisoarea protopopului din Ciuc, pe care am citat-o, exclude ideea că în fapt Szalinal ar fi vizitat satele în ordinea înregistrată; ar fi însemnat ca între 13 martie (când a început vizitarea scaunului Ciuc) și 4 mai (data scrisorii care anunța sfârșitul vizitei ecleziastice), adică în doar o lună și jumătate Szalinal să fi vizitat 58 de parohii îndepărtate între ele.

Vizitatorul a dat cifre rotunjite din ordinul sutelor în cazul a 12 parohii, pentru 24 de parohii a rotunjit numărul capilor de familie cu numere din ordinul zecilor, iar pentru 23 de parohii nu a oferit sume rotunjite⁵⁵.

Szalinai a locuit la mănăstirea franciscanilor bosniaci din Călugăreni din scaunul Mureș, astfel că era mai familiarizat cu satele de aici, dar a oferit date exacte și pentru mai mult de jumătate (56,25%) din satele din scaunul învecinat, Odorhei. Însemnările franciscanului privitoare la Trei Scaune sunt deja mai puțin precise, pentru și mai îndepărtatul scaun Ciuc avem cifre exacte doar fiecare a cincea parohie, iar din cele patru parohii din Gheorgheni, Szalinai a rotunjit numerele pentru trei dintre ele. Comparând însă raportul lui Szalinai cu alte recensăminte asemănătoare, reiese că ne putem baza și pe cifrele rotunjite, cel puțin ca ordin de mărime.

Cifrele demografice oferite de raportul lui Szalinai pot fi confruntate cu alte două surse: pe de o parte cu lustrile secuiești, adică cu registrele militare ale bărbăților secui apți de război, întocmite în 1635 (cu trei ani mai devreme), iar pe de altă parte cu vizita ecleziastică din 1657 (cu două decenii mai târziu), efectuată de însoțitorul lui Szalinai, Kázmér Damokos.

Cifrele din raportul lui Szalinai se pot compara doar până la o anumită limită cu datele lustrilor, care sunt considerate excepțional de sigure de către literatura de specialitate. Lustra înregistrează sate, în timp ce Szalinai consemnează parohii. Astfel, putem compara datele numerice doar atunci când întâlnim toate filiale unei parohii în lustră. În schimb din registrul militar al secuilor lipsesc iobagii „legați” din Secuime, care nu erau obligați la prestarea serviciului militar⁵⁶. La alcătuirea tabelului, am omis dintre categoriile înregistrate în lustră văduvele, bărbății trecuți în rubrica morților, cei plecați și membrii masculini ai familiilor îcare nu erau capi de familie – n.t.ș, luând însă în calcul nobilii și bolnavii⁵⁷.

⁵⁵ Faptul că Szalinai s-a strădui să ofere numere exacte e demonstrat în cazul parohiei din Poian, când Kázmér Damokos, cel care a scris de fapt raportul, a lăsat puncte după cifra 8, sperând probabil să poată completa ulterior numărul exact al capilor de familie, însă acest lucru nu s-a întâmplat. (Evident că o parte a numerelor rotunde poate reprezenta și rezultatul numărării capilor de familie.)

⁵⁶ *Erdély története*. ed. Béla Köpeczi, Budapesta, 1986, p. 736-740 (Péter Katalin); Lajos Szádeczky Kardoss, *A székely nemzet története és alkotmánya*, Budapesta, 1927, p. 172-193.

⁵⁷ Echipa din cadrul Institutului de Istorie “Nicolae Iorga” din București, condusă de Lajos Demény, se ocupă de prelucrarea din punct de vedere demografic a lustrilor. Lustra scaunului Odorhei din 1635, păstrată la Viena la Haus-, Hof- und Staatsarchiv, a fost descoperită și pusă în valoare de Șarolta Solcan. Lustrile scaunelor Mureș și Trei Scaune, aflate în Arhivele Naționale Maghiare (MOL), în arhiva Guberniumului, au fost prelucrate de Tüdös Kinga în articolele apărute în limbile maghiară și română, precum și în monografia în curs de apariție, “Pe urmele secuilor militari”. Cf. Kinga Tüdös S., *Importanța registrului militar secuiesc (1635) ca izvor de demografie istorică*, “RI”, 1992, p. 241-252; Eadem, *A háromszéki hadköteles székelység társadalmi rétegződése 1635-ben*, “TSz”, 1991, p. 224-238; Eadem, *Erdélyi védőrendszerek a XV-XVIII. században (Háromszéki templomvárak)*, Budapesta, 1995, p. 44-52; Șarolta Solcan, *Családszerkezet, vallás és társadalom a 17. században* (manuscris); Eadem, *Damokos Kázmér jelentése 1657-ből az Udvarhely- és Csik-Gyergyó-Kászon széki lakosságról és a székely lustrák*, (manuscris); Eadem, *Aspecte demografice în Arieș la 1642*, “RI”, 1992, p. 253-273; *A székely felkelés 1595-1596*, ed. Samu Benkő, Lajos Demény, Károly Vekov, București, 1979, p. 50-58, 146-178. Sursa datelor din tabel: MOL, Gubernium, F 136, Lustre secuiești, Scaunul Mureș. Trei Scaune. (Calculule îmi aparțin, din cauza punctelor de vedere diferite.)

**Numărul capilor de familie din Secuime pe baza lustrii și a vizitelor eclesiastice ale
lui István Szalainai și Kázmér Damokos**

Parohii (cu filiale)	Lustra (1635)	Szalainai (1638)	Damokos (1657)
<i>Scaunul Ciuc</i>			
Plăieși	—	150	400
Cașinu Nou	—	90	60
Cozmeni	—	436	250*
Sânmartin	—	260	200
Ciucsângeorgiu	—	570	500
Armășeni	—	90	200
Misentea	—	100	157
Leliceni	—	100	115
Sânsimion	—	112	100
Sântimbru	—	122	200
Sâncrăieni	—	136	60
Șumuleu	—	300	272*
Delnița	—	310	242*
Nicolești	—	400	500
Mihăileni	—	180	200
Satu Nou	—	500	500
Cârța	—	560	250*
Tomești	—	100	80
Parohie (cu filiale)	Lustra (1635)	Szalainai (1638)	Damokos (1657)
Sândominic	—	90	60
Total	—	4606	4346
<i>Scaunul</i>			
<i>Gheorgheni</i>			
Gheorgheni	—	500	500
Suseni	—	100	100
Joseni	—	131	130
Lăzarea	—	300	381
Total	—	1031	1111
<i>Scaunul Mureș</i>			
Sovata	59	45	37
Șilea	46	43	25
Mătrici	129	113	114
Hodoșa	164	150	142
Total	398	351	318
<i>Scaunul Odorhei</i>			
Vlăhița	—	112	170*
Lueta	—	110	60
Călugăreni	—	32	25
Satu Mare	—	60	50
Zetea	—	136	100

Szombatfalva	—	90	80
Tăietura	—	137	80*
Bisericiani	—	200	185
Tămașu	—	213	145
Odorhei	—	150	100
Sâncrai	—	39	50
Dealul	—	213	40*
Corund	—	40	35
Atia	—	42	32
Total	—	1574	1152
<i>Trei Scaune</i>			
Turia	220	150	300
Alungeni	55	90	40
Hătuica	73	116	50*
Cătălina	68	92	50
Ghelița	194	130	205
Ojdula	154	80	100
Mărtănuș	21	36	32
Brețcu	—	100	80
Lemnia	156	136	255*
Lunga	54	80	50
Tinoasa	108	80	57
Estelnic	175	110	150*
Poian	116	80 (aprox.)	132
Sanzieni	208	132	280
Parohie	Lustra (1635)	Szalinai (1638)	Damokos (1657)
(cu filiale)			
Valea Seacă	—	120	80
Baraolt	130	113	150
Budila	—	100	—
Total	1732	1745	2011
Total general	—	9307	8938

*Parohiile cu * aveau filiale diferite în 1657 față de vizita ecleziastică din 1638.*

Deci, Szalinai a întâlnit în Secuime 9 307 de capi de familie (bărbați căsătoriți). (Kázmér Damokos, cu două decenii mai târziu a înregistrat 96% din acest număr, ceea ce în condițiile recensămintelor din secolul al XVII-lea reprezintă aproape aceeași populație.) Sinteza făcută de Sfânta Congregație Propaganda Fide pe baza acestui raport – probabil că pe baza unei alte scrisori, încă necunoscute, a lui Szalinai – a stabilit că unele din aceste familii aveau și 6, 8, 10, 12 membri, dar că „după obicei” trebuie calculat cu 5 membri de familie⁵⁸. Dacă procedăm asemenea, atunci ajungem la concluzia că în 1638, în zonele secuiești locuite de catolici trăiau 46 535 de persoane.

În consecință, estimarea făcută de Leone da Modica prin care aprecia că în Secuime trăiau 23 000 de catolici, care de alături cunoștea superficial realitățile din Transilvania, este extrem de pesimistă⁵⁹. János Darkó din Aita Mare, provenit dintr-o

⁵⁸ APF Visite e Collegi, vol. 16, fol. 244-246/v.

⁵⁹ *Relationes*, p. 249.

familie de nobili din Trei Scaune și care a studiat teologia la Viena, mai apoi misionar și abate la Bélaháromkút, fiind primul care a scris o relatare despre Secuime pentru Sfânta Congregație Propaganda Fide în 1629, a estimat surprinzător de exact numărul catolicilor din Secuime. El a apreciat că în scaunele Ciuc și Gheorgheni trăiau 20 000 (Szalainai a întâlnit 5 637 de familii, adică 28 185 de persoane), în scaunele Odorhei și Mureș 8-9 000 de suflete (Szalainai a întâlnit 1 925 de familii, adică 9 625 de suflete), în timp ce pentru Trei Scaune Darkó a estimat 8-10 000 de locuitori (Szalainai a înregistrat 1 745 de familii, adică 8 725 de suflete). Estimările lui Darkó sunt atât de precise deoarece mai mult ca sigur cunoștea rezultatele lustrelor secuiești, îndeosebi pe cele ale lustrei din 1614, întocmită și porunca lui Gabriel Bethlen⁶⁰.

István Szalainai a alcătuit deci o imagine foarte detaliată și precisă a populației catolice din Secuime la începutul anului 1638. Raportul a fost trimis la Roma prin tovarășul său de misiune, István Loparai⁶¹. În scrisoarea care a însoțit raportul, Szalainai îi ruga pe cardinalii Sfintei Congregații Propaganda Fide să aprobe hirotonisirea lui Kázmér Damokos ca preot, să întemeieze în Transilvania o custodie franciscană autonomă după modelul Bulgariei și să se îngrijească de numirea unui episcop care să rezideze în Ardeal.

Congregația a discutat raportul lui Szalainai în ședința din 9 noiembrie 1638⁶² și a îndeplinit în bună măsură cererile vizitatorului. Kázmér Damokos a fost hirotonisit încă din 1639 în biserica principală franciscanilor observanți, în mănăstirea Aracoeli din Roma. La propunerea Congregației, papa Urban al VIII-lea a emis o brevă la 3 februarie 1640, prin care i-a unificat pe franciscanii maghiari și bosniaci din Transilvania și i-a despărțit de provinciile din Ungaria și respectiv, Bosnia, înființând astfel o custodie independentă numită după Sfântul Ștefan, care depindea doar de ministrul general al ordinului, și al cărei prim custode a fost István Szalainai. În schimb problema numirii unui episcop rezident în Transilvania nu a fost rezolvată timp de mai multe decenii. Deși Francesco Ingoli, secretarul Congregației, a propus ca, dat fiind că episcopul István Simándi numit de împărat nu a fost primit în Transilvania de către principe, asistența spirituală a catolicilor ardeleni să fie încredințată unui episcopat titulare în teritoriile necredincioșilor, rezolvarea problemei s-a mai lăsat așteptată. După acestea, István Szalainai a fost în același timp prefectul misiunii, custodele custodiei franciscane și vicar al episcopului, numit de către principele Transilvaniei. Nu a reușit să fie episcop, deși nobilii catolici l-au propus pentru această funcție. Cardinalii Congregației au avut nevoie de multe consfătuiri pentru a ajunge la o hotărâre. La trei decenii de la vizita lui Szalainai, în 1668, Kázmér Damokos a fost ales episcopul Transilvaniei cu titlu de vicar și de episcop de Koron, acesta din urmă însă ținut secret față de principe. Următoarele trei recensăminte ale catolicilor din Secuime din 1657, 1668 și 1670 au fost efectuate de același Kázmér Damokos, așa cum învățase odinioară ca traducător și secretar al lui István Szalainai⁶³.

⁶⁰ Loc. cit., p. 237-239. După 1629, János Darkó Nagyajtai a lucrat ca misionar în Ungaria superioară, dar a trăit în special la curțile nobililor catolici. APF SOCG, vol. 79, fol. 207; vol. 219, fol. 388/v; vol. 70, fol. 160, 262; vol. 269, fol. 56, 110-119/v. Pentru studiile sale din Graz, J. Andritsch, *op. cit.*, p. 48.

⁶¹ APF SOCG, vol. 81, fol. 262; vol. 82, fol. 216-217, 224.

⁶² APF Acta SC, vol. 13 (1638-1639), fol. 187, Congregația 251, punctul 12.

⁶³ *Relationes*, p. 20-28, 290-311, 373-393.

Documentul

(Archivio storico di Sacra Congregazione de Propaganda Fide, Roma.
Visite e Collegi, Vol. 16. Fol. 250-251/v. Orig., manuscris de Kázmér Damokos, cu
semnătura lui István Szalainai)
Visitationes in partibus Siculiae.

Parochiae in capitaneatu Chikiensi.

1. Nagykaszon⁶⁴, filialis vero Jakabfalua. Hic est sacerdos caelebs Stephanus Rakosi. Parochia ista continet homines uxoratos 150.
2. Kaszon Uyfalú⁶⁵. Hic est sacerdos Stephanus Faber. Parochia ista continet homines uxoratos 90.
3. Koszmas⁶⁶, habet filiales 4: Laszarfalua, Tusnad. Szentkereszt, et Verebes. Hic manet sacerdos Emericus Siket, habet mulierem pro coquina, et habuit ab ipsa filium et filiam, modo quoque tenet illam apud se. Parochia ista continet homines uxoratos 436.
4. S. Marton⁶⁷. Hic est sacerdos Johannes Gelerd, habet coquinam pro se mulierem. Continet parochia ista homines uxoratos 260.
5. S. György,⁶⁸ filialis vero Kotormany. Hic est sacerdos Petru Sutoris, habet pro coquina mulierem. Continet parochia ista homines uxoratos 570.
6. Manasagh⁶⁹. Hic est sacerdos Petrus Czomortani, qui habet pro coquina mulierem. Parochia ista continet homines uxoratos 90.
7. Mindszent⁷⁰, filialis vero Hosszu asso. Hic non habent sacerdotem. Parochia ista continet homines uxoratos 100.
8. S. Lelek⁷¹, filiales vero Szögyön et Monyasd. Hic est sacerdos Petrus Barlogh valde malae vitae. Parochia ista continet homines uxoratos 100.
9. S. Simon⁷². Hic est sacerdos caelebs Matheas Francze. Continet parochia ista homines uxoratos 112.
10. S. Imreh⁷³. Hic est sacerdos caelebs Johannees Isaak. Continet parochia ista homines 122.
11. S. Kiraly⁷⁴. Hic non habent sacerdotem. Continet parochia ista homines uxoratos 136.

⁶⁴ Nagykaszon (numele comun al satelor Kászonnaltiz și Kászonnfeltiz, Plăieșii de Jos și Plăieșii de Sus). Kászonnjakabfalva (Iacobeni).

⁶⁵ Kászonnújfalu (Cașinu Nou). Parohiile fără preot au fost notate de către Szalainai cu un asterisc.

⁶⁶ Koszmás (Cozmeni), Lázárfalva (Lăzărești), Tusnád (Tușnad), Szentkereszt (=poate Cseretszeg), Csik verebes (Vrabia).

⁶⁷ Csikszentmárton (Sânmartin).

⁶⁸ Csikszentgyörgy (Ciucsângeorgiu), Kotormány (Cotormani).

⁶⁹ Csikméhaság (Armășeni).

⁷⁰ Csikmindszent (Misentea), Hosszúaszó (Hosasau).

⁷¹ Csikszentlélek (Lelicieni), Sögöd sau Zsögöd (Jigodin), Monyasd=Ménaságújfalu (Armășenii Noi).

⁷² Csiksentsimon (Sânsimion)

⁷³ Csikszentimre (Sântimbru).

⁷⁴ Csikszentkirály (Sânclăieni).

12. Somolyo⁷⁵, habet filiales 4: Szereda, Tapolczan, Vardofalua, et Comortan. Hic est sacerdos Petrus Delnei. Hic est monasterium Franciscanorum. Continet parochia ista homines uxoratos 300.

13. Delne⁷⁶, filiales vero Palfalua et Cziczó. Hic est sacerdos caelebs Matheus Székely, qui est laude dignus, bonae vitae. Parochia ista continet homines uxoratos 310.

14. S. Miklos⁷⁷, filiales vero Bossona et Szep Viz. Hic est sacerdos Johannes Becze, qui nunquam habet uxorem, sed habuit filios et filias. Parochia ista continet homines uxoratos 400.

15. S. Mihaly⁷⁸, filialis vero Anyad. Hic est sacerdos Blasius Bartho. Continet parochia ista homines uxoratos 180.

16. Kis Aszszony⁷⁹, filiales vero Madefalua et Giotroc falua et Vaczarcsi. Continet homines uxoratos 500. Hic est sacerdos Michael Arkosi, qui habuit multos filios et filias, quamvis non habuit uxorem, neque solet confiteri, nec in agone, dum incidisset in infirmitatem, voluit confiteri, sed meretrices suas convocavit et consignavit illis thesaurum suum. Quando audierunt saeculares officiales, ceperunt illas et posuerunt ad compedes, et ille donavit illis officialibus unum equum, ut dinitterent illas.

17. Nagy Bodogh Aszszony⁸⁰, habet filiales 5: Madaras, Olafalua, Danfalua, Kaczfalua, et Jenőfalua. Hic est sacerdos Sartoris. Continet parochia ista homines uxoratos 560.

18. S. Thamas⁸¹. Hic est sacerdos Nicolaus Istuan. Continet parochia ista homines uxoratos 100.

19. S. Damokos⁸². Hic non habent sacerdotem. Continet parochia ista homines uxoratos 90.

Parochiae in Giergio

1. S. Miklos⁸³, filiales vero Tekerőpatak et Kelyenfalua. Continet parochia ista homines uxoratos 500. Hic est sacerdos Petrus Kaszony valde luxuriosus et ebriosus. (Fol. 250v)

2. Uyfalu⁸⁴. Continet parochia ista homines uxoratos 100, est hic unus ebriosus sacerdos Stephanus Töke.

3. Alfalu⁸⁵, filialis vero Czomafalua. Hic manet Johannes Erős sacerdos caelebs, continet homines uxoratos 131.

⁷⁵ Csiksomlyó (Șumuleu), Csikszereda (Miercurea-Ciuc), Csiktaploca (Toplița Ciuc), Várdotfalua (Vardotfalău), Csomortány (Șoimeni).

⁷⁶ Csikdelne (Delnița), Csikpálfalua (Păuleni-Ciuc), Csikcsicsó (Ciceu).

⁷⁷ Csikszentmiklós (Nicolești), Csikborzsova (Bârzava), Szépvíz (Frumoasa).

⁷⁸ Csikszentmihály (Mihăileni), Ajnád (Nădejdea).

⁷⁹ Kisaszszony=Csigöröcsfalua (Satu Nou) și-a primit numele după hramul bisericii: Beatae Mariae Virginis Nativitatis; Mádéfalua (Siculeni), Gitroczfalua=mai sus amintitul Csigöröcsfalua, Vacsárcsi (Văcărești). În locul cuvântului *ceperunt* în original: *coeperunt*.

⁸⁰ Nagyboldogasszony=Csikkarcfalua (Cârța) și-a primit numele după hramul bisericii: Beata Maria Virgo Assumpta. Csikmadaras (Mădăraș), Oláfalua (Rumun), Csikdanfalua (Dănești), încă o dată Csikkarcfalua (Cârța), Csikjenőfalua (Ineu).

⁸¹ Csikszenttamás (Tomești).

⁸² Csikszentdomokos (Săndominic).

⁸³ Gyergyószentmiklós (Gheorgheni), Tekerőpatak (Valea Strâmbă), Gyergyókilyénfalua (Chileni).

⁸⁴ Gyergyóújfalu (Suseni).

4. Szarhegy⁸⁶, filiales vero Remet et Gittrod, carent sacerdote. Continet homines uxoratos 300.

Parochiae in sede Maros

1. Szouatha⁸⁷, carent sacerdote. Continet parochia ista homines uxoratos 45.
2. Selye⁸⁸, qui de novo est conversus, carent sacerdote. Continet parochia ista homines vero uxoratos 43.
3. Köszenyes⁸⁹, filiales vero: Remete et Mikhaza. Continet homines uxoratos 113, ubi sumus nos.
4. Hodos⁹⁰, habet filiales 3: Dimienhaza, Jobbagytelke, et Haed. Continet homines uxoratos 150. Hic est sacerdos Johannes Szepeuizi, uxor ipsius est defuncta, habet secum filiam suam et tenet etiam aliam ancillam.

Parochiae in sede Uduarhelyensi

1. Olafalu⁹¹. Continet homines uxoratos 112. Hic est sacerdos malae vitae Georgius Szenczi.
2. Leőüete⁹². Continet homines uxoratos 110, carent sacerdote.
3. Remete⁹³. Continet homines uxoratos 32, carent sacerdote.
4. Madéfalu⁹⁴. Continet homines uxoratos 60, carent sacerdote.
5. Zatalaka⁹⁵. filiales: Kemenyfalua et Fenyéd. Continet homines uxoratos 136, carent sacerdote.
6. Szonbatfalua⁹⁶, filialis vero Lengyelfalua. Continet homines uxoratos 90, carent sacerdote.
7. Vagas⁹⁷, filiales vero Betha et Dobofalua. Continet homines uxoratos 137, carent sacerdote.
8. S. Lelek⁹⁸, filiales habet 3: Malomfalua, Farkaslaka et Bogardfalua. Continet homines uxoratos 200, carent sacerdote.
9. S. Thomas⁹⁹, filiales habet 4: Fanczal, Kadiczfalua, Tibod et Ilke. Hic est sacerdos Franciscus Monyasdy, qui habet uxorem, a qua habet etiam filios et filias. Continet ista parochia homines uxoratos 213.

⁸⁵ Gyergyóalfalu (Joseni), Gyergyócsomafalva (Ciumani).

⁸⁶ Szárhegy (Lázarea).

⁸⁷ Szováta (Sovata).

⁸⁸ Nyárádselye (Șilea Nirajului).

⁸⁹ Nyárádköszvényes (Mátrici), Nyárádremete (Eremitu), Mikháza (Călugăreni), unde se afla mica mănăstire a franciscanilor bosniaci.

⁹⁰ Székelyhodos (Hodoșa), Deményháza (Dămieni), Jobbagytelke (Sâmbriaș), Ehed (Ihod).

⁹¹ Szentegyházásoláhfalu (Vlăhița).

⁹² Lövéte (Lueta).

⁹³ Homoródremete (Călugăreni).

⁹⁴ Máréfalva (Satu Mare). Kázmér Damokos a făcut o confuzie cu satul Mádéfalva (Siculeni) din scaunul Ciuc.

⁹⁵ Zetelaka (Zetea), Küküllőkeményfalva (Târnovița), Fenyéd (Brădești).

⁹⁶ Szonbatfalva (parte a orașului Odorheiu Secuiesc), Székelylengyelfalva (Polonița).

⁹⁷ Vágás (Tăietura), Béta (Beta), Dobófalva, Székelydobó (Dobeni).

⁹⁸ Szentlélek (Bisericani), Nyikómalomfalva (Morăreni), Farkaslaka (Lupeni), Bogárfalva (Bulgăreni).

10. Uduarhely¹⁰⁰ oppidum, filialem vero habet 1: Bethlenfalua. Continet homines uxoratos 150. Hic est sacerdos caelebs Petrus Forro.
 11. S. Kiraly¹⁰¹. Continet homines uxoratos 39, carent sacerdote.
 12. Oroszhegy¹⁰², filialis vero Dia falua. Continet homines uxoratos 213, carent sacerdote.
 13. Korond¹⁰³. Continet homines uxoratos 40, carent sacerdote.
 14. Atyha¹⁰⁴. Continet homines uxoratos 42, carent sacerdote.
- Et duo pagi sunt, qui converterentur, si haberent sacerdotem: Unus Siklod, alter vero Kűsműd¹⁰⁵, unus continet homines uxoratos circiter 90 alter vero ultra centum.

Parochiae in Trium Sedium

1. Inferior Torya¹⁰⁶, ubi est sacerdos celibatus Petrus Gelenczey. Parochia ista continet homines uxoratos 150.
2. Futasfalua¹⁰⁷, ubi est sacerdos Johannes Szent Miklosi, qui habuit duas uxores, modo tertiam, a qua habet etiam puerum. Parochia ista continet homines uxoratos 90.
3. Hatolyka¹⁰⁸, filialis vero Damokosfalua. Continet homines uxoratos 116, carent sacerdote.
4. S. Katolna¹⁰⁹, ubi est sacerdos Matthaeus Olah, qui fuit monachus, ille est concubinarus. Continet parochia ista homines uxoratos 92.
5. Gelence¹¹⁰, filiales habet duas: Haraly et Hisib. Continet ista homines uxoratos 130, carent sacerdote.
6. Osdola¹¹¹. Hic est sacerdos Nicolaus Siculus, concubinarus. Parochia ista continet homines uxoratos 80.
7. Martonos¹¹². Continet homines uxoratos 36, carent sacerdote. (Fol.251.)
8. Bereck¹¹³. Continet homines uxoratos 100, carent sacerdote.
9. Lemheny¹¹⁴, filiales habet dua: Velence et Baxafalua. Continet homines uxoratos 136. Hic est sacerdos Andreas Kaszony concubinarus publicus.
10. Nyuytod¹¹⁵. Continet homines uxoratos 80, carent sacerdote.

⁹⁹ Székelyszenttamás (Tămașu), Székelyfancsal (Fâncel), Kadicsfalva (Cădiseni), Tibóld (Tibod), Ilke=Ūlke (Ulcani).

¹⁰⁰ Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc), Székelybetlenfalva, azi parte a orașului Odorheiu Secuiesc.

¹⁰¹ Székelyszentkirály (Sâncrai).

¹⁰² Oroszhegy (Dealul), Dia=Székelydăla (Daia).

¹⁰³ Korond (Corund).

¹⁰⁴ Atyha (Atia).

¹⁰⁵ Siklód (Șiclod), Kűsműd (Cușmed).

¹⁰⁶ Alsótorja (Turia).

¹⁰⁷ Futasfalva (Alungeni).

¹⁰⁸ Hatolyka (Hătuica). Nu am reușit să identific satul Domokosfalva, pb. din greșeală a scris astfel numele așezării Mártonfalva.

¹⁰⁹ Szentkatolna (Cătălina).

¹¹⁰ Gelence (Ghelința), Haraly (Harale), Hisib=Hilib (Hilib).

¹¹¹ Oszdola (Ojdula).

¹¹² Kézdímartonos (Mărtănuș).

¹¹³ Bereck (Brețcu).

¹¹⁴ Lemhény (Lemnia). Nu am identificat satul Velence. Bakfalva, localitate dispărută mai târziu.

11. Saarfalua¹¹⁶, filialis vero Szaszfalua. Continet homines uxoratos 80, carent sacerdote.
12. Esztelnek¹¹⁷, filiales habet duas: Almas et Czomortan. Hic erat unus sacerdos, sed uxor est mortua et ipse factus est caecus. Parochia ista continet homines uxoratos 110.
13. Polyan¹¹⁸, filialis vero Belafalua. Hic est sacerdos David Huszty, qui est bigamus publicus. Continet parochia ista homines uxoratos 8.
14. S. Lelek¹¹⁹, filialis vero Kis Kaszon. Continet homines uxoratos 132. Hic est sacerdos Petru Csiszer caelebs.
15. Szarazpatak¹²⁰, filialis vero Pelesznek. Continet homines uxoratos 120. Hic est sacerdos Valentinus Vasma, qui aufugerat cum una meretrice in Tartariam ad Czebeczek, ubi mansit 5 annis, deinde reversus, est concubiniarius publicus.
16. Baroth¹²¹. Continet homines uxoratos 113, ubi est sacerdos Stephanus Rotary, qui antea fuit monachus, deinde perversus, fuit factus unitarius, qui dicitur Arianus, deinde Caluinista, deinde Lutheranus. Jam concionatur catholice, sed nunquam confitetur catholicis, sed Luteranis, ille abstulit uxorem unius viri, quam de facto habet.
17. Bodolya¹²², filialis vero Nyen. Continet homines uxoratos 100, hic est sacerdos Petrus Olafalui, qui est bigamus publicus.
- Haec omnia sunt publica et manifesta, de secretis et arcanis nihil loquor.
- Abusiones: Singulis annis, quando visitatio est, visitator quos vult accipit secum ex sacerdotibus, quos famulos et equos habet, omnes ducit secum, possint illos inpinguere in sudore pauperum, et a comitatibus accipiunt saeculare brachium, qui etiam supra modum onerant pauperculos homines. Non est pagus, in quo non sunt bigami tot, etc. et etiam in tertio vel in quarto gradu consanguineitatis et affinitatis, quos si puniunt, postea inseparati sunt, et habent a secularibus defensiones, aut ad alteram sectam recurrunt, quia sunt sectae 7 in istis partibus, quas vocant religiones.
- Ciboria, in quibus venerabile sacramentum tenent, ex majori parte sunt ex legno.
- Caveat Deus difamem aliquem, sed pungit me conscientia, ut revellem meae Matri Sanctae Ecclesiae Romanae, quas lamentando et lacrimando secundum conscientiam meam revelo.
- Frater Stephanus de Salinis m. p.¹²³.
- (Fol. 251/v.)
- (În exteriorul actului:) Visita.

¹¹⁵ Nyujtód (Lunga).

¹¹⁶ Kézdisárfalva (Tinoasa), Kézdiszászfalu (Sásăuș).

¹¹⁷ Esztelnek (Estelnic), Kézdiálmás (Mereni), Csomortán (Lutoasa).

¹¹⁸ Polyan, Kézdi Polyan, sau sub altă denumire Kézdiszentkereszt (Poian), Béla falva (Belani).

¹¹⁹ Kézdiszentlélek (Sânzieni), Kiskászón (Cașinu Mic).

¹²⁰ Kézdiszárzypatak (Valea Seacă), Pelesnek=Peselnek, sub altă denumire Kézdikóvár (Petriceni).

¹²¹ Barót (Baraolt).

¹²² Bodola (Budila), Nyen=Nyény, Lyelye, Tyej (Telin).

¹²³ Semnătura îi aparține lui Szalinali. Dedesubt, scris de mâna lui Szalinali: *fide juratum*.

THE FIRST CATHOLIC CENSUS IN SZÉKELY LAND (A REPORT DRAFTED BY ISTVÁN SZALINAI IN 1638)

Abstract

In early 1638 the Franciscan monk István Szalinali from Bosnia, serving as prefect to the Transylvanian mission and as papal visitator, made a canonical visitation to the Székely seats. In each of the parishes he visited, Szalinali noted the name of the parish priest and gave a brief description of him. He also recorded the number of married men living in the parish as well as information on local beliefs, moral and marriage customs. The report presented here is an extraordinarily important source for those studying the demography and history (ecclesiastical and cultural) of the seventeenth century Transylvania.

Catholic lords living in Transylvania invited the Franciscan monks from Bosnia because their own local monks had virtually disappeared. The Jesuits had been driven out by the Transylvanian national assembly – although (disguised as local priests) a number a Jesuits were still active in the Principality. Meanwhile the monastery at Șumuleu Ciuc (Csíksomlyó), which belonged to the Hungarian province order of St. Francis and was the sole surviving institution of the once thriving Transylvanian monastic orders of the medieval period, had almost been abandoned by 1620 – the monks having largely died off.

Seeing the lack of priests and monks, the Catholic lords of Transylvania requested priest from the Bosnian province of the Franciscan order. And thus in ear y 1630 the author of the report under examination, István Szalinali, arrived in Transylvania; he was accompanied by three of his fellows. In 1636 they built a monastery in Călugăreni (Mikháza) in the seat of Maros. In November 1637 Szalinali received orders from Rome to carry out a visitation in the Székely land, and by May 1638 he had completed this assignment.

In Szalinali's report we find that just nine of the 58 parish churches in Szekely land (15% of the total) were in the care of celibate priests; 60% of all Catholic priests in Székely land were married or kept mistresses, that is they were pursuing a way of life that stood in stark contrast with the regulations of the Council of Trent.

Besides being an important source for those studying Transylvanian ecclesiastical and cultural history, István Szalinali's report also contains important demographic information; in each of the parishes that he visited the Franciscan monk noted the number of married men. Thus, while Szalinali only visited those villages in which Catholics were living (and therefore Calvinist western districts of the Székely land were excluded from his report), in these Catholic villages he nevertheless made a census of the number of married men (i.e. heads of families).

Szalinali calculated the number of heads of families (married men) in Székely land at 9,307. If we assume that each family had on average five members, the number of people living in the Catholic areas of Székely land in 1638 can be estimated at

46,535. We can check these figures by comparing them with those of the military census of 1635 and with data obtained by Szalainai's travelling companion, Kázmér Domokos (who later become the secret bishop of Transylvania) during his subsequent visitation to Transylvania in 1657. The figures do appear to be reliable.

ISTORIA MONETEI ÎN ROMÂNIA.

GLOSAR NUMISMATIC*

OCTAVIAN ILIESCU

CUVÂNT EXPLICATIV

După cum a reieșit din parcurgerea primei părți a acestei lucrări, timp de aproape două milenii și jumătate, pe teritoriul țării noastre au circulat un mare număr de monete de tot felul, fie emise de către autorități locale și având ca atare putere circulatorie legală, fie provenind din afara acestui teritoriu, uneori de la mari distanțe, de unde au fost aduse aici și au intrat sporadic în circulația internă. Evident, în condițiile arătate, atât caracteristicile intrinsece și extrinsece, cât și denumirile acestor monete difereau complet, de la o specie la alta și de la o epocă la alta. Drept urmare, terminologia monetară românească este foarte abundentă, ceea ce îi conferă calitatea de a putea face obiectul unui dicționar numismatic de sine stătător.

Literatura străină de specialitate cunoaște de mult timp existența unor asemenea dicționare numismatice¹. O lucrare de acest gen, scrisă în limba română, nu a apărut însă până astăzi în țara noastră, deși termeni din domeniul numismaticei pot fi întâlniți din când în când în diverse enciclopedii², dicționare generale³ și de istorie⁴, dar de fiecare dată într-un mod foarte limitat, firesc impus de natura operelor respective.

Apreciind în mod adecvat necesitatea redactării și publicării în țara noastră a unui **Dicționar numismatic românesc**; am propus în anul 1972 Editurii Științifice și Enciclopedice editarea unui dicționar cu acest titlu, care, în concepția noastră, urma să cuprindă nouă categorii de termeni din domeniul numismaticei în general și al istoriei monetei în România⁵. Potrivit calculelor noastre, proiectatul dicționar ar fi înglobat un număr de circa 350 termeni de specialitate, a căror prezentare succintă ar fi acoperit un volum de vreo 200 pagini. Răspunsul la această inițiativă a noastră a venit abia după

* Acest *Glosar* constituie Partea a III-a a monografiei: Octavian Iliescu, *Istoria monetei în România. Cronologie - Bibliografie - Glosar*, lucrare depusă în anul 2000 la Institutul de Istorie "N. Iorga" din București; textul publicat aici cuprinde numai secțiunea A. Nume de monete.

¹ Cele mai cunoscute opere de acest gen sunt următoarele: Ed. Martinori, *La moneta*, Roma, 1915; Fr. Frhr von Schrötter (editor), *Wörterbuch der Münzkunde*, Berlin-Leipzig, 1930; A.R. Frey, *Dictionary of numismatic names*, New York, 1947.

² C. Diaconovici, *Enciclopedia română*, 3 vol., Sibiu, 1898, 1900 și 1904; Minerva, *Enciclopedia română*, Cluj, 1930; *Dicționar enciclopedic*, I-II, București, 1993, 1996 (vol. III și IV în curs de apariție).

³ Cităm de exemplu: Lazăr Șăineanu, *Dicționar universal al limbii române*, Craiova, 1896 și numeroase reeditări ulterioare; *Dicționarul limbii române literare contemporane*, 4 vol., București, 1955, 1956, 1957; *Dicționarul explicativ al limbii române*, București, 1975.

⁴ *Dicționar de istorie veche a României* (Paleolitic - sec. X), București, 1976.

⁵ Propunere înregistrată la Editura Enciclopedică Română sub nr. 4059 din 29 noiembrie 1972.

cinci ani, când editura în cauză ne-a cerut ca la elaborarea lucrării, să fie asociați și alți cercetători din București și din provincie. În aceste condiții, proiectul propus în 1972 a fost abandonat, iar un Dicționar numismatic românesc cu caracter general nu a mai apărut nici până astăzi⁶.

Glosarul prezentat în paginile ce urmează răspunde unor exigențe mult mai modeste. Constituindu-se ca parte complementară a *Istoriei monetelor în România*, acest glosar cuprinde numai două categorii de termeni: **A. Nume de monete** și **B. Monetării**. În prima categorie, intră denumirile principalelor monete, unități, multipli și submultipli, care au circulat pe teritoriul României, din antichitate și până astăzi. A doua categorie cuprinde denumirile monetărilor care au funcționat în aceeași perioadă și în limitele aceluiași teritoriu. Conceput pe aceste baze, *Glosarul* completează datele consemnate în *Cronologie*, fiind astfel de un real folos pentru cei care vor dori să consulte lucrarea de față.

A. Nume de monete^{**}

acceă, accè: 1. v. **aspru** 4 (otoman); 2. **accé** numele unei monete moldovenești de cupru sau de bronz, emisă în 1573 la Suceava de Ion Vodă cel Cumplit (1572-1574); era echivalent cu un aspru otoman de argint, de unde și numele ei, înscris în legenda de pe revers; este prima monetă cu legenda în limba română.

altân, altun: turc. altun, aur; numele oficial al monetei otomane de aur, emisă pentru prima oară de sultanul Mahomed al II-lea în anul 1477; inițial, avea greutatea de 3,55 g, titlul de 993/ 1000 și valoarea 40 aspri otomani de argint, fiind echivalentă cu un ducat venețian de aur.

antoninian: lat. antoninianus, monetă romană de argint, emisă pentru prima oară în anul 215 de împăratul Caracalla-Marcus Antoninus, de la care a preluat numele

⁶ Monografia lui Costin C. Kirișescu, *Moneda. Mică enciclopedie*, București, 1982; ediția a II-a de Costin C. Kirișescu și Emanuel M. Dobrescu, București, 1998, are un caracter strict economic și nu cuprinde denumiri ale monetelor care au circulat pe teritoriul țării noastre din antichitate până în prezent.

^{**} Abrevieri folosite în text:

v: vezi

arab. : limba arabă

engl. : limba engleză

franc. : limba franceză

germ. : limba germană

grec. : limba greacă

ital. : limba italiană

lat.: limba latină

polon. : limba polonă

rus. : limba rusă

slav. : limba slavă

turc. : limba turcă

ung. : limba maghiară

Unele denumiri preluate din limba turcă au primit un accent grav pe ultima silabă, marcându-se astfel pronunția corectă: **accé, zolté**.

inițial; valora doi denari de argint. În a II-a jumătate a secolului al III-lea, antoninianul devine o monedă mărunță de bronz, a cărei emitere va înceta în anul 324.

as: monedă romană de bronz sau de cupru, unitatea sistemului monetar roman, emisă în timpul Republicii și apoi sub Imperiu între anii 269 î.e.n. - 275 e.n.

assignat: franc. assignat, ban de hârtie, emis în Franța între anii 1789-1796 și în Rusia între anii 1769-1796, în această țară circulând până în 1843.

aspru: 1. grec. aspron, alb; monedă bizantină de electrum (aliaj de aur și argint, albicios la culoare), emisă pentru prima dată de împăratul Alexius I Comnenul, în cadrul reformei monetare din 1092/ 1093; era echivalentă cu 1/ 3-a dintr-un hiperper de aur; 2. monedă bizantină de argint, unitatea sistemului monetar, emisă în Imperiul de Trebizonda între anii 1235-1446; 3. monedă de argint, unitatea sistemului monetar, emisă de diverse hanate tătarăști între anii 1266-1780; 4. turc. akçe, alb; monedă otomană de argint, unitatea sistemului monetar, emisă între anii 1326-1819; inițial, valora 4 mangări de bronz, iar în 1478, reprezenta 1/ 40-a dintr-un altun, moneda otomană de aur. Valoarea asprului a scăzut continuu, în raport cu moneda de aur. Din a doua jumătate a secolului al XV-lea și până la sfârșitul celui de-al XVII-lea, asprul otoman a avut funcția de monedă cu putere circulatorie legală în Țara Românească.

aspru ban: nume dat dinarului unguresc de argint în documente emise în Țara Românească începând din anul 1556; inițial, era echivalent cu 1/ 2 aspru otoman de argint; pe măsura deprecierei acestei monede la sfârșitul secolului al XVI-lea, raportul respectiv a ajuns la 1:1.

assarlon: monedă de bronz, unitate a unui sistem monetar local, adoptat la sfârșitul secolului al II-lea, sub stăpânirea Imperiului Roman, de către orașele grecești Histria, Tomis și Callatis; s-au emis monede cu valoarea nominală de 1, 2, 3, 4, 4 1/2 și 5 unități; emiterea acestor monede locale a încetat în anul 244 la Histria și respectiv în anul 248 la Tomis și la Callatis.

aureus: lat. nummus aureus, ban de aur; monedă romană de aur, emisă în timpul Republicii, apoi sub Imperiu, între anii 85 î.e.n. - 383 e.n.; inițial, un aureus era echivalent cu 25 denari romani de argint.

babcă: 1. nume dat în Moldova pe la 1632 monetei de argint cu valoarea nominală de 3 groși, emisă de regatul Poloniei începând din anul 1528, iar ulterior și de alte autorități statale; 2. ducă, babcă, nume dat în Transilvania în secolul al XVIII-lea monetei austriece de bronz cu valoarea nominală de 1/ 4 creițar.

ban: 1. lat. medievală denarius banalis, dinar emis de un dregător cu titlu de ban; monedă de argint, cu valoarea nominală de un dinar, emisă între anii 1255-1325 de către banii croați de Slavonia; 2. monedă de argint, emisă începând din anii 1365-1368 de Vlaicu Vodă, voievodul Țării Românești (1364-1377) apoi de succesorii lui: Radu I (1377-1383), Dan I (1383-1386) și Mircea cel Bătrân (1386-1418). Inițial, un ban era echivalent cu 1/ 3-a dintr-un ducat sau 1/ 2-a dintr-un dinar, ambele monede de argint; împreună, cele trei valori nominale alcătuiau primul sistem monetar al Țării Românești, creat în 1365 de Vlaicu Vodă. După 1418, banul, ca monedă divizionară a Țării Românești, a mai fost emis în trei rânduri: în 1424-1430 de Dan al II-lea (1422-1431, cu întreruperi) (bani de bilon); în 1436-1437 de Vlad Dracul (1436-1442, 1443-1447) (bani de bronz); în 1456-1457 de Vlad Țepeș (1448, 1456-1462, 1476) (bani de argint); 3. nume dat dinarului unguresc de argint în documente emise în Țara Românească începând din anii 1594-1598; în timpul domniei lui Mihai Viteazul (1593-1600), un aspru otoman era echivalent cu doi bani (dinari ungurești); 4. v. și aspru ban; 5. v.

decima; 6. monetă divizionară, reprezentând 1/ 100-a dintr-un leu, unitatea sistemului monetar al României, înființat prin legea din 14/ 26 aprilie 1867; monete cu valoarea nominală de 1 ban, confecționate din aliaje de cupru, au fost emise în anii 1867, 1900, 1952, 1953 și 1954.

ban: 1. **ban de hârtie**, bilete emise de o autoritate de stat, cu valoare nominală obligatorie în circulație, dar fără acoperire legală; 2. **ban de necesitate**, germ. **Notgeld**, semne monetare, confecționate din diverse materiale, emise de o autoritate de stat sau comună, în împrejurări excepționale; 3. **ban de război**, semne monetare emise în timp de război.

bancnotă: bilet emis de o bancă centrală, investită de stat cu privilegiul de emisiune și care garantează cu o acoperire legală valoarea nominală a acestui bilet. Primele bancnote românești au fost emise de Banca Națională a României în anul 1881 și aveau valoarea nominală de 20, 100 și 1000 lei.

barbută: nume dat în Țara Românească la începutul secolului al XIX-lea monetei austriece de argint, cu valoarea nominală de 20 creișari; v. și **creișar**, **sfaș**.

basilicon: monetă bizantină de argint, emisă între anii 1295-1341; în unele documente contemporane, era denumită **ducat**.

băncuță: nume popular dat monetei românești de argint, cu valoarea nominală de 50 bani, emisă între anii 1873-1914.

bănișor: v. **centimă**.

beșlic: 1. monetă otomană de argint, cu valoarea nominală de 5 parale, emisă din anul 1703; 2. monetă otomană de argint, cu valoarea nominală de 5 piaștri, emisă din 1855.

bilet ipotecar emis de statul român în 1877 și garantat prin ipotecă asupra domeniilor proprii; aceste bilete au avut valoarea nominală de 5, 10, 20, 50, 100 și 500 lei.

caragros: nume dat talerului imperial în Țara Românească în secolul al XVIII-lea și la începutul celui următor.

carboanță, **carboavă**, **carbonț**: nume dat rublei rusești în țările române în secolele XVIII-XIX.

carboavă: v. **carboanță**.

carbonț: v. **carboanță**.

carol: nume dat în 1870 monetei de aur cu valoarea nominală de 20 lei cu efigia lui Carol I. Monete de aur de 20 lei, cu efigia lui Carol I, au fost emise în anii 1870, 1883, 1884 (purând milesimul 1883), 1890 și 1906; moneta de 20 lei, cu milesimul 1868, a fost bătută într-un tiraj de 100-200 exemplare și nu a fost emisă în mod oficial.

centimă: 1. monetă divizionară, reprezentând 1/ 100-a dintr-un franc francez sau franc belgian; 2. **centimă**, **bănișor**, monetă divizionară, reprezentând 1/ 100-a dintr-un **romanat**, unitate a unui sistem monetar ce urma a fi adoptat de Principatele Unite, potrivit unui proiect elaborat la 18 noiembrie 1859 de Consiliul de Miniștri al Țării Românești, dar nerealizat niciodată.

cerclu: nume dat în țările române unei monete otomane de aur, cu valoarea nominală de 5 piaștri, emisă de sultanul Mahmud al II-lea în anul 1808.

colonat, **direclu**, **stâlpar**: nume dat în țările române monetei de argint spaniole, cu valoarea nominală de 8 reali (un taler), emisă între anii 1732-1823 pentru

coloniile spaniole din America; era denumită astfel după cele două coloane ale lui Hercule ce străjuiesc stema regatului Spaniei, reprezentată pe revers.

constantinat: 1. monetă bizantină de aur (nomisma), emisă de împăratul Constantin al X-lea Ducas (1059-1067); 2. nume popular dat astăzi monetei bizantine de aur (hyperper), emisă de împăratul de Niceea, Ioan Vatatzes (1222-1254).

copeică: 1. monetă rusească de argint, emisă începând din anul 1535; 2. monetă rusească divizionară, reprezentând 1/ 100-a dintr-o rublă, emisă până la 1701 din argint, iar de la această dată din bronz.

coroană: 1. monetă austriacă de aur, emisă între anii 1858-1866; 2. monetă austro-ungară de argint, unitatea sistemului monetar, emisă între anii 1892-1916.

costanda: nume dat în Țara Românească, în secolul al XVII-lea, unei monete de argint, cu valoarea nominală de 3 groși, emisă începând din anul 1528 de regatul Poloniei, apoi și de alte state sau orașe cu drept de a avea monetă proprie; în documentele muntene din acest secol, costanda era echivalentă cu 10 bani (dinari de argint ungurești).

creițar: 1. germ. Kreuzer, inițial monetă prezentând pe revers o cruce (Kreuz); monetă măruntă de argint, emisă în Tirol începând din 1278, apoi și în alte posesiuni ale Casei de Habsburg; începând din secolul al XVIII-lea, creițarul austriac devine o monetă divizionară de bronz; emiterea lui încetează în anul 1891, în timpul monarhiei austro-ungare; 2. unitate monetară emisă pentru Transilvania de împărații din Casa de Habsburg, începând din 1710, ca monetă de argint, apoi, între anii 1761-1765, ca monetă de bronz.

cremnițer: nume dat în țările române, în secolele XVIII-XIX, ducatului (florinului) unguresc de aur, emis după 1526 de Habsburgi la Kremnitz (azi Kremnica, în Slovacia).

crontaler: germ. Krontaler, monetă de argint, cu valoarea nominală de 1 taler, emisă de împărații din Casa de Habsburg între anii 1756-1800.

crucer: nume dat în Transilvania monetei de 1 creițar.

declmă, ban: monetă divizionară, reprezentând 1/ 10-a dintr-un romanat, unitate monetară proiectată a fi emisă de Principatele Unite, potrivit propunerii Consiliului de Miniștri al Țării Românești din 18 noiembrie 1859.

denar: lat. nummus denarius, ban de 10; monetă romană de argint, emisă în timpul Republicii, apoi sub Imperiu, între anii 187 î.e.n. - 315 e.n. și valorând inițial 10, apoi 16 ași de bronz.

denga: monetă rusească, inițial de argint, emisă din secolul al XIV-lea și reprezentând 1/ 100-a dintr-o rublă-lingou, apoi de bronz, emisă între anii 1700-1828 și valorând 1/ 2-a dintr-o copeică.

dldrahmă, stater: veche monetă grecească de argint, emisă de diverse autorități statale din antichitate și valorând 2 drahme.

dinar: 1. monetă de argint, emisă de diverse state, orașe și alte autorități europene începând din secolul al IX-lea și până în secolul al XVIII-lea; 2. monetă de argint a Țării Românești, emisă de Vlaicu Vodă (1364-1377) și de Radu I (1377-1383); inițial, avea greutatea de 0,70 g și valoarea 2/ 3-a dintr-un ducat sau 2 bani; 3. monetă de argint, emisă în Moldova de Alexandru Lăpușneanu (1552-1561, 1564-1568) în 1558, Despot Vodă (1561-1563) în 1562-1563 și Ștefan Tomșa (1563-1564) în 1563 și 1564.

dlrecllu: turc. direkli, cu stâlpi; v. colonat.

dirhem: 1. monetă de argint, unitatea sistemului monetar, emisă de diverse hanate tătărăști sub denumirea de **aspru**; 2. monetă otomană de argint, emisă între anii 1520-1687 și valorând inițial 5-6 aspri otomani de argint.

distater: monetă de aur, emisă de Alexandru cel Mare, regele Macedoniei (336-323 î.e.n.) și valorând 2 stateri de aur.

dodecar: nume dat în țările române la începutul secolului al XIX-lea monetei otomane adlië, care era schimbată la curs, pe piața internă, la valoarea de 12 lei de calcul.

dolar: unitatea sistemului monetar al Statelor Unite ale Americii, emisă începând din 1795 ca monetă de argint, iar ulterior ca monetă de metal comun sau ca bancnotă.

drahmă: veche monetă de argint, unitatea sistemului monetar grec, emisă de diverse state și orașe-state din antichitate; era divizată în 6 oboli, iar greutatea ei varia în funcție de etalonul ponderal adoptat de autoritatea emitentă respectivă.

dublon: monetă de aur cu valoarea de 2 ducați de aur, emisă de diverse state și alte autorități europene în secolele XVI-XIX.

ducat: 1. monetă venețiană de argint, emisă pentru prima oară în anul 1202; din 1284, este denumită **gros** sau **matapan**; 2. monetă venețiană de aur, emisă din 1284 până în 1545, când capătă denumirea de **țechin**; 3. nume dat în unele izvoare scrise contemporane unei monete bizantine de argint, emisă între anii 1295-1341 și denumită oficial **basilicon**; 4. v. **florin**; 5. monetă de argint, unitatea sistemului monetar al Țării Românești, emisă pentru prima oară de Vlaicu Vodă (1364-1377) în anul 1365; inițial, acest nominal avea greutatea medie de 1,05 g, reprezentând 1/ 200-a dintr-o marcă locală de argint și era echivalent cu 1 1/2 dinari sau 3 bani, subunități cu care constituia împreună sistemul monetar al Țării Românești. Acest sistem e menținut în continuare și de Radu I (1377-1383); Dan I (1383-1386) reduce greutatea ducatului Țării Românești la 0,50 g și încetează emiterea nominalului intermediar, denumit **dinar**. Din 1386, ducatul a continuat să fie emis de următorii domni ai Țării Românești: Mircea cel Bătrân (1386-1418), Vlad I (1395-1396), Mircea cel Bătrân și Mihail I, asociați (1408-1418), Mihail I (1418-1420), Dan al II-lea (1422-1430, cu unele întreruperi), Basarab al II-lea (1442-1443), Vladislav al II-lea (1447-1448, 1448-1456), Vlad Țepeș (1448, 1456-1462, 1476), Radu cel Frumos (1462-1475, cu întreruperi), Basarab Laiotă (1473-1477, cu întreruperi) și Basarab Țepeluș (1477-1482), sub domnia căruia emiterea acestui nominal încetează cu totul. Ducatul, ca monetă a Țării Românești, este menționat constant în privilegiile vamale acordate de domnii munteni negustorilor sași din Brașov între anii 1413-1437; 6. monetă ungurească de argint, echivalentă cu ducatul Țării Românești și emisă între anii 1427-1431, în cadrul unei uniuni monetare încheiate între regele Ungariei, Sigismund I și Dan al II-lea, voievodul Țării Românești; 7. monetă de aur, emisă de diverse state, orașe și alte autorități europene începând din secolul al XIV-lea; în Imperiul Habsburgic, ducatul de aur a fost emis legal până în anul 1915. Monetăria din Viena a emis în continuare, până în 1938, ducați de aur cu milesimul 1915, pentru comerțul oriental; 8. monetă de aur, emisă de Principatul Transilvaniei între anii 1538-1690, apoi de împărații Casei de Habsburg pentru acest principat, între anii 1690-1780, când încetează emisiunile monetare ale Transilvaniei; a cunoscut o scară largă de multipli și submultipli, mergând până la valori de 25, 50 și 100 ducați, emise de Mihail Apafi (1661-1690) și de 1/ 8 și 1/ 16 ducat în timpul domniei împărătesei Maria Theresia (1740-1780); 9. monetă de aur, emisă în Moldova de Despot Vodă (1561-1563)

în anul 1563; era destinată plății soldelor cerute de mercenarii săi; 9. **galben olandez**, **olan**, monedă de aur de un ducat, emisă de Provinciile Unite (Belgia și Olanda) între anii 1586-1830; ducatul olandez de aur a fost adoptat ca monedă de aur - etalon de Regulamentul Organic al Țării Românești în 1830 și de cel al Moldovei în 1832, stabilindu-i echivalența obligatorie la 31 lei și 20 parale, în moneda de calcul; 10. monedă venețiană de argint de 1 taler, emisă între anii 1562-1786; 11. monedă de argint de un taler, emisă de orașul Ragusa (azi Dubrovnik) între anii 1722-1777.

ducaton: monedă de argint de 1 taler, emisă de diverse state și orașe italiene în secolul al XVI-lea.

dupondiu: lat. dupondius, două unități de greutate; monedă romană de bronz sau de alamă, valorând 2 ași și emisă în timpul Republicii, apoi sub Imperiu, între anii 195 î.e.n. - 268 e.n..

ducă: nume dat în Transilvania în secolul al XVII-lea monedei de argint cu valoarea nominală de 3 groși, emisă începând din anul 1528 de regatul Poloniei, ulterior și de alte state, orașe și diverse autorități europene; între ele Principatul Transilvaniei emite acest nominal începând din anul 1594.

fertun: germn. Vierding, pătrime; 1. măsură ponderală, reprezentând 1/4-a dintr-o marcă; 2. monedă de calcul, reprezentând 1/4-a dintr-o marcă de calcul. În privilegiul vamal, acordat de Mircea cel Bătrân negustorilor sași din Brașov la 1413, un fertun era echivalent cu 24 ducași de argint în moneda Țării Românești.

filer: 1. monedă mărunță de bilon, emisă de regatul Ungariei pe la 1420-1430; 2. monedă divizionară ungurească, reprezentând din 1893 și până azi 1/100-a din unitatea sistemului monetar unguresc.

florin: ital. fiorino; v. florin l.

florin: 1. **florin**, **florin**, monedă de aur emisă de orașul Florența începând din anul 1252; 2. **florin**, **ducat**, monedă ungurească de aur, emisă între anii 1325-1526; inițial, imita florinul florentin și valoarea 100 dinari ungurești de argint; 3. **florin valah**, lat. florenus valachicus, monedă de calcul, echivalentă cu 100 dinari ungurești de argint, în uz în Transilvania din a doua jumătate a secolului al XVI-lea până la începutul celui de-al XVIII-lea; 4. **florin renan**, monedă germană de aur, emisă în secolele XVII-XVIII și folosind în acest scop aurul extras din Rin; 5. **florin convențional**, monedă de argint, emisă de Imperiul Habsburgic și de Bavaria și având caracteristici tehnice comune, pe temeiul unei convenții monetare încheiate în anul 1759; 6. **florin**, **gulden**, monedă de argint, unitatea sistemului monetar, emisă de Austria și apoi de Austro-Ungaria între anii 1857-1892.

follaro: 1. monedă de bronz, emisă în secolele XIII-XV de unele colonii genoveze din zona Mării Negre: Sacci (Isaccea) între anii 1290-1312, Stravichi (Enisala) în anii 1359-1368 și Caffa între anii 1427-1435; 2. monedă de bronz, emisă de formațiuni politice din sudul Dobrogei: Senioria de Dristra (Silistra) între anii 1370-1388 și Despotatul Țării Carvona (Cavarna) în anii 1386-1388.

follis: 1. monedă romană de bronz - uneori argintat -, emisă între anii 293-361; 2. monedă bizantină de bronz, valorând 40 unități - nummā, plural de la nummion - și emisă între anii 498-1091.

franc: monedă franceză, unitatea sistemului monetar, creată în anul 1798 și emisă până în 1920 din argint, iar de la această dată din aliaje de metale comune; e divizat în 100 centime.

funduc, funduellu: monetă otomană de aur, emisă între anii 1766-1807 și valorând 480-600 aspri.

galben: nume generic dat în țările române, în secolele XVII-XIX, monetelor de aur de tipul nominalului denumit ducat: galbeni imperiali, ducați austrieci, galbeni împărătești, altuni turcești, galbeni venețieni, țechini; v. altun, ducat, florin, țechin.

genovîn: monetă de aur emisă de Genova între anii 1252-1440.

greșel: germ. Groschen, gros; monetă de bronz, emisă de principatul Transilvaniei în 1764-1765 și valorând 1/3-a dintr-un creițar.

gros: 1. monetă de argint, emisă începând din secolul al XIII-lea de diverse state, orașe și alte autorități europene, cu caracteristici tehnice în funcție de sistemul monetar adoptat de emitentul respectiv; 2. monetă moldovenească de argint, unitatea sistemului monetar, emisă începând din 1377 de Petru I (1375-1391); avea greutatea medie de 0,96 g (1/200-a dintr-o marcă moldovenească de argint) și ca subdiviziune jumătatea de gros de argint. Ulterior, grosul de argint, ca unitate monetară a Moldovei, a fost emis fără întrerupere între anii 1394-1527, iar jumătatea de gros între anii 1400-1527. În intervalul 1400-1447, în timpul domniilor voievozilor: Alexandru cel Bun (1400-1432), Iliș I (1432-1433), Ștefan al II-lea (1433-1435, 1442-1447) și Iliș I și Ștefan al II-lea, asociați (1435-1442), sistemul monetar al Moldovei e completat prin emiterea unui nominal cu valoarea de 1 1/2 groși.

gulden: 1. monetă de argint, emisă din secolul al XVI-lea de diverse state și alte autorități europene; valoarea 2/3-a dintr-un taler de argint; 2. v. florin 6.

hainalie: monetă otomană de aur, în valoare de 3 funduci, emisă în anul 1757.

hairea: monetă otomană de aur, în valoare de 22 piaștri, emisă în 1829-1830.

heller: monetă divizionară austriacă, reprezentând în anii 1893-1920 1/100-a dintr-o coroană.

hemilbol: veche monetă grecească de argint, valorând 1/2-a dintr-un obol.

hergoș, horgoș: nume dat în Transilvania monetei austriece de argint cu valoarea nominală de 17 creițari, emisă între anii 1678-1815.

hiperper, lperper, perper: 1. grec. hyperpyron, (aur) trecut prin foc, adică afinat prin topiri succesive; monetă bizantină de aur, nominalul de bază al sistemului monetar creat de împăratul Alexius I Comnenul (1081-1118) prin reforma monetară din 1092-1093; inițial, avea greutatea teoretică echivalentă cu 4,42 g (1/72-a dintr-o libră bizantină) și titlul de 869/1000; hiperperul de aur, cu o scară largă de subdiviziuni, a fost emis de împărații bizantini următori, până la Alexius al III-lea (1195-1203); după cucerirea Constantinopolului de cavalerii cruciatei a IV-a (1204), emiterea hiperperului de aur va fi preluată de Imperiul Bizantin de Niceea (1208-1261), apoi de Imperiul de Constantinopol, restaurat sub domnia lui Mihail al VIII-lea și va continua până în domnia comună a lui Ioan al V-lea Paleologul cu Ioan al VI-lea Cantacuzino (1347-1355), când încetează a mai fi emis; 2. unitate monetară bizantină de calcul, creată în anii 1370-1375 sub domnia lui Ioan al V-lea Paleologul și echivalentă cu monete efective de argint, în greutate de circa 16 g; un hiperper de calcul avea ca suport real următoarele monete efective de argint: 2 piese dintr-un nominal de circa 8 g, 4 piese dintr-un nominal de circa 4 g sau 16 piese dintr-un nominal de circa 1 g. Acest sistem s-a menținut până la căderea Imperiului Bizantin sub turci în 1453; 3. perper latin, monetă de aur, emisă de Imperiul Latin de Constantinopol (1204-1261), imitând hiperperul de aur emis de Imperiul Bizantin de Niceea; 4. perper, monetă de calcul,

menționată în privilegiul vamal acordat de Mircea cel Bătrân negustorilor sași din Brașov în 1413, cu echivalența de 18 ducați de argint ai Țării Românești.

horgoș: v. **hergoș**.

husās: nume dat în Transilvania și în Moldova, în secolele XVIII-XIX, monetei austriece de argint cu valoarea nominală de 20 creițari; ung. huszasz, douăzeci.

ichilic: turc. (ban) de doi; monetă otomană de argint, în valoare de 2 piaștri și emisă între anii 1789-1807.

lcosar, lcușar: grec. (ban) de 20; monetă otomană de aur, în valoare de 20 piaștri și emisă între anii 1822-1838.

lcușar: v. **lcosar**.

imperlal: monetă rusească de aur, în valoare de 10 ruble, emisă între anii 1755-1886 și în valoare de 15 ruble, emisă între anii 1886-1897.

loachim, loachimic: monetă de argint de 1 taler, emisă la St. Joachimstal în Boemia (azi Cehia) între anii 1518-1561.

loachimic: v. **loachim**.

irmilic: turc. (ban) de 20; 1. monetă otomană de argint, în valoare de 20 parale și emisă între anii 1703-1805; 2. v. **lcosar**.

luzluc: turc. (ban) de 100; monetă otomană de argint, în valoare de 2 1/2 piaștri sau 100 parale, emisă între anii 1791-1807.

lăscale, lescale, leŭcale: nume dat în țările române, în secolele XVIII-XIX, monetei mărunte de 1/2 para.

left: nume dat în țările române monetei austriece de aur, cu valoarea nominală de 4 ducați și emisă între anii 1761-1915.

leiță: nume dat în țările române, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, unei monete de calcul reprezentând 1/2-a dintr-un leu sau 20 parale, de asemenea de calcul.

leu: 1. nume dat în țările române, în secolele XVII-XVIII, talerului-leu olandez; v. **taler** 4; 2. unitate monetară de calcul, creată în Moldova și în Țara Românească pe la mijlocul secolului al XVIII-lea și divizată în 40 parale, de asemenea de calcul; a rămas în uz și după Unirea Principatelor, până în anul 1867; 3. monetă românească, unitatea sistemului monetar național al României, creată prin legea din 14/ 26 aprilie 1867 și divizată în 100 bani; prin lege, leul era definit ca reprezentând o cantitate de 5 g de argint, titlul 835/ 1000 și era deci echivalent cu francul francez și cu alte monete emise de state din Uniunea Monetară Latină. Ulterior, definiția legală a leului a mai fost stabilită, dar pe alte baze, în 1890, 1929, 1952 și 1954. Moneta cu valoarea nominală de 1 leu a făcut obiectul următoarelor emisiuni succesive: argint, 1870, 1873, 1874, 1876, 1881, 1884, 1885, 1894, 1900, 1901, 1906, 1910, 1911, 1912 și 1914; cupru-nichel, 1924; cupru-zinc-nichel, 1938, 1939, 1940 și 1941; cupru-zinc, 1947, 1949, 1950 și 1951; aluminiu, 1951 și 1952; oțel placat cu nichel, 1963 și 1966 (monete de 1 leu, cu milesimul 1966 și caracteristici identice, s-au emis în continuare până în anul 1989); oțel placat cu cupru, 1991, 1992, 1993, 1994 și 1995; 4. **leu sovietic**, unitate monetară creată de Comandamentul Armatei Roșii pentru plata întreținerii trupelor sovietice de ocupație pe teritoriul României; în acest scop, armata ocupantă a emis în vara anului 1944 bilete cu valoarea nominală de 5, 10, 20, 100, 500, 1000 și 5000 lei. Cursul acestor bilete a fost impus de către puterea ocupantă la paritatea de 1 leu sovietic pentru 5 lei; 5. **leu moldovenesc**, unitatea monetară adoptată de Republica Moldova în anul 1993.

libră: unitate monetară de calcul în uz în vestul și centrul Europei în secolele IX-XIV și constând dintr-un număr de 240 monete efective: **libra denariorum**, libră de dinari, o sumă de 240 dinari de argint.

liră: 1. **lira engleză**, **lira** sau **livra sterlină**, engl. pound; monedă engleză, unitatea sistemului monetar, creată în 1816; era o monedă de aur, în greutate de 7,98 g, titlul de 22 carate (916,66/ 1000) și avea subdiviziuni 20 șilingi de argint a câte 12 pennies de bronz. În anul 1931, lira sterlină a încetat să mai fie emisă ca monedă de aur de uz curent; de la această dată, lira engleză fiind bătută dintr-un aliaj de metale comune. În anul 1971, Anglia adoptă sistemul zecimal, lira engleză divizându-se de la această dată în 100 pennies (singular penny); 2. **lira otomană**, monedă otomană de aur, unitatea sistemului monetar, creată în anul 1844 prin reforma monetară a sultanului Abdul Medjid I; avea ca subdiviziuni 100 piaștri. Din 1929, a încetat să mai fie emisă din aur, lira otomană fiind bătută în continuare dintr-un aliaj de metale comune.

lisimac: 1. nume dat în literatura numismatică staterilor de aur emise de regele Thraciei Lysimac (323-281 î.e.n.) și de asemenea staterilor de aur de același tip, emise după 281 î.e.n. de numeroase orașe grecești; 2. nume dat în documente ungurești și transilvănene din anii 1566-1759 unor monete de aur ce imitau inițial tipul unui lisimac, dar care aveau greutatea de c. 35 g; ulterior, denumirea de lisimac a fost extinsă pentru a desemna multiplii unui ducat de aur, de la 2 până la 100 ducați.

livră sterlină: v. **liră** 1.

ludovic: franc. louis d'or; monedă franceză de aur, emisă între anii 1640-1792 și purtând succesiv efigia unuia din regii Ludovic al XIII-lea, al XIV-lea, al XV-lea sau al XVI-lea.

mahmudea: nume dat în țările române unei monete otomane de aur, în valoare de 25 piaștri și emisă de sultanul Mahmud al II-lea între anii 1816-1822; avea greutatea de 4,75-4,80 g și titlul de 950/ 1000. Datorită titlului ridicat, se îndoia ușor și din acest motiv, era denumită mahmudea moale, spre deosebire de o altă monedă otomană de aur, asemănătoare ca mărime și tip, dar în greutate de 4,60-4,70 g și titlul cu numai 850/ 1000; acest nominal valora 16 piaștri și era denumit mahmudea tare.

mangâr: 1. monedă divizionară de bronz, emisă între anii 1326-1688 și valorând inițial 1/ 3-a - 1/ 4-a dintr-un aspru otoman de argint; 2. monedă divizionară moldovenească de bronz, emisă de Despot Vodă (1561-1563) în anii 1562 și 1563.

marcă: 1. unitate monetară de calcul din evul mediu, echivalentă cu un număr de 180-200 dinari de argint, ca monete efective; 2. monedă germană, unitatea sistemului monetar, adoptată în 1871 și emisă din argint până în 1914, ulterior din aliaj de metale comune; are ca subdiviziuni 100 pfenigi (germ. Pfennig, plural Pfennige).

mariaș: nume dat în Transilvania monetei de argint de 15 creițari, emisă în anii 1751-1764 de Maria Theresia (1740-1780) pentru Ungaria și purtând pe revers reprezentarea Maicii Domnului cu pruncul.

matapan: v. ducat 1.

medalie: nume oficial dat unei monete românești de aur, fără valoare nominală, în greutate de 6,55 g, titlu de 900/ 1000, emisă la 15 ianuarie 1945 pentru a celebra eliberarea Ardealului de Nord de către Armata Română la 25 octombrie 1944. A fost emisă într-un tiraj de un milion de exemplare, folosindu-se în acest scop o cantitate de 6550 kg aur din rezervele Băncii Naționale a României. În perioada 15 ianuarie 1945 - 15 august 1947 a servit ca mijloc de plată nelegal în efectuarea tranzacțiilor civile sau comerciale de mare amploare. În intenția legiuitorului din 1944, această medalie-monedă

urma să aibă caracteristici intrinsece identice celor ale napoleonului - greutate de 6,45 g, aur de titlul 900/ 1000; din eroare, Monetăria Națională a executat rondelele de aur cu 10 mg peste baremul legal, ceea ce a impus un consum suplimentar de 100 kg preluat din rezerva Băncii Naționale a României.

medallion: 1. monetă romană de aur, argint sau bronz, emisă ocazional de împărații care s-au succedat de la August (27 î.e.n. - 14 e.n.) și până la Honorius (395-423) inclusiv; medalioanele de aur și cele de argint erau de fapt multipli variabili ai unității monetare corespunzătoare metalului respectiv, în vreme ce medalioanele de bronz nu aveau nici o corespondență în sistemul monetar al imperiului. Medalioane de bronz, cu efigia împăratului pe tron, dar cu legenda în limba greacă, au fost emise și de unele orașe grecești intrate sub stăpânirea Imperiului Roman. 2. monetă bizantină de aur sau de argint, cu aceleași caracteristici ca în cazul precedent, emisă extrem de rar sub domnia împăraților Anastasius I (491-518), Iustinian I (527-565) și Tiberiu al II-lea Constantin (578-582). Termenul **medallion** este o creație a literaturii de specialitate, fiind derivat din **medalle**.

medgidie, patacă: monetă otomană de argint, în valoare de 20 piaștri, emisă de sultanul Abdul Medgid I în anul 1844.

miliarens: monetă romană de argint, emisă între anii 315-423.

millareslon: monetă bizantină de argint, emisă între anii 491-565 și 717-1092.

misir: monetă otomană de aur, emisă între anii 1725-1819 la Cairo (arab. Misr); v. **zermahbub**.

napoleon: monetă franceză de aur, cu valoarea nominală de 20 franci în greutate de 6,45 g, titlul de 900/ 1000, emisă de Napoleon I în anii 1804-1815 și de Napoleon al III-lea în anii 1853-1870; a circulat legal în România între anii 1867-1914, la paritate cu moneda de aur de 20 lei emisă în anii 1870, 1883, 1890 și 1906.

nesfiâ: monetă otomană de aur, în valoare de 1/ 2-a dintr-un **zermahbub** și emisă între anii 1703-1807.

nomisma: monetă bizantină de aur, emisă între anii 963-1092.

obol: 1. veche monetă grecească de argint, în valoare de 1/ 6-a dintr-o drahmă, emisă de diverse state și orașe state din antichitate; 2. monetă de argint, în valoare de 1/2-a dintr-un dinar, emisă în evul mediu de diverse state, orașe și alte autorități din vestul și centrul Europei.

olan: v. **ducat** 9.

ort: monetă de argint, în valoare de 1/ 4-a dintr-un taler și emisă în secolele XVI-XVIII de diverse state, orașe și alte autorități din vestul și centrul Europei.

para: 1. monetă otomană de argint, emisă începând din anul 1623 și valorând 3 aspri; în 1687, reforma monetară a sultanului Soliman al II-lea reduce acest nominal la treapta de monetă divizionară și anume, la 1/ 40-a dintr-un piastru otoman de argint, nou creat, menținând însă raportul de 1 para: 3 aspri. Prin reforma monetară din anul 1844, paraua e redusă la o monetă mărunță de bronz, valorând în continuare 1/ 40-a dintr-un piastru otoman; 2. unitate monetară de calcul, reprezentând 1/ 40-a dintr-un leu de calcul în uz în Țara Românească și în Moldova de la mijlocul secolului al XVIII-lea, apoi în Principatele Unite și în România, până la 1867; 3. monetă de bronz, cu valoarea nominală de 1 para/ 3 denghi, emisă în anii 1772, 1773 și 1774 de armata rusă de ocupație și impusă în circulație în Moldova și în Țara Românească; s-au emis concomitent și monete cu valoarea nominală de 2 parale/ 3 copeici. Toate aceste monete

au fost bătute la Sadagura (Cernăuți); 4. monetă de bronz, cu valoarea nominală de 5 parale, bătută în 1860 de Principatele Unite, dar neemisă efectiv.

patacă: v. **medgidle**.

perper: v. **hiperper**.

petac, pîtac: nume dat în secolul al XIX-lea, în țările române, monetei rusești de bronz, cu valoarea nominală de 5 copeici.

plastru: monetă otomană de argint, creată în 1687 prin reforma monetară a sultanului Soliman al II-lea; avea ca subdiviziuni 40 parale a câte 3 aspri, nominaluri de asemenea de argint și era echivalent cu talerul de argint vest și central european; a fost denumit **leu turcesc**. Sub domnia sultanului Mahmud al II-lea (1808-1839), piastrul otoman se devalorizează masiv, iar în urma reformei monetare din 1844 a sultanului Abdul Medgid I, devine o monetă divizionară, în valoare de 1/ 100-a dintr-o liră otomană.

pîneg: nume dat în țările române, în secolele XVI-XVII, dinarului unguresc de argint.

pîtac: v. **petac**.

pițulă: nume dat în Bucovina monetei austriece de argint, cu valoarea nominală de 10 creițari, emisă între anii 1754-1887.

pol: rus. pol, jumătate dintr-o unitate; 1. monetă de calcul reprezentând jumătate dintr-un leu de calcul respectiv o sumă de 20 parale, de asemenea de calcul; prin extensiune, termenul **pol** a ajuns să desemneze orice monetă sau bancnotă cu valoarea nominală de 20 unități: la început, monetele franceze de aur, cu valoarea nominală de 20 franci francezi, emise între anii 1805-1914, apoi monetele, biletele și bancnotele românești cu valoarea nominală de 20 lei și anume: monete de aur, emise în anii 1870, 1883, 1890 și 1906; monete de metal comun, emise în anii 1930 (două emisiuni), 1942, 1943, 1944, 1951, 1991, 1992, 1993, 1994 și 1995; bilete emise de Ministerul Finanțelor în anii 1878 (bilet ipotecar), 1945, 1947, 1948 și 1950 (două emisiuni); bancnote ale Băncii Naționale a României, emise periodic între anii 1881-1929 și bancnotele Băncii Generale Române, emise în 1917; 2. **pol imperial**, monetă rusească de aur, în valoare de o jumătate de **imperial**, respectiv 5 sau 7,5 ruble; 3. **pol irmilic**, monetă otomană de aur, în valoare de o jumătate de **irmilic**, respectiv 10 piaștri.

poltorac, pulturac: monetă poloneză de argint sau de bilon, în valoare de 1½ gros și emisă începând din anul 1614.

poltura: monetă de bilon, emisă în Transilvania și în Ungaria în secolele XVII-XVIII și valorând 1½ gros.

potronic: polon. po trojnik (ban) de trei; nume dat în Moldova, în secolele XVII-XVIII, monetei de argint cu valoare nominală de 3 groși, emisă începând din 1528 de regatul Poloniei, ulterior și de alte state, orașe și alte autorități din centrul și estul Europei; era echivalentă cu 10 aspri sau 10 bani.

quînar: lat. nummus quinarius, ban de cinci; monetă romană de argint, în valoare de o jumătate de denar sau 5, ulterior 8 aspi; a fost emisă între anii 187 î.e.n. - 267 e.n.; lat. quinarius aureus, quinar de aur, monetă romană de aur, în valoare de o jumătate de aureus, emisă între anii 27 î.e.n. - 309 e.n.

romanat: unitatea sistemului monetar al Principatelor Unite, proiectată în 1859 și echivalentă cu francul francez; era divizată în 10 decime, denumite și **ban** sau în 100 centime, denumite și **banișori**; nu a fost emisă.

român: unitatea sistemului monetar al Principatelor Unite, proiectată în 1860 și echivalentă cu francul francez; era divizată în 100 centime; nu a fost emisă.

rublă: monetă otomană de aur, emisă între anii 1703-1807 și valorând $\frac{1}{4}$ -a dintr-un *zermahbub*.

rublă: monetă rusească de argint, unitatea sistemului monetar, emisă începând din anul 1704 și divizată în 100 copeici.

scud: franc. *écu*, ital. *scudo*; 1. monetă de aur, emisă de regatul Franței între anii 1266-1653, iar de diverse state și orașe italiene între anii 1507-1864; 2. monetă de argint echivalentă cu un taler de argint, emisă în Italia începând din 1551, iar în Franța între anii 1641-1795.

semls, semlssls: 1. monetă romană de bronz, în valoare de o jumătate de as, emisă între anii 269 - 28 î.e.n. și 54 - 68; 2. monetă romană de aur, în valoare de o jumătate de aureus, emisă sub Imperiu între anii 27 î.e.n. - 305; 3. monetă de aur romană și apoi bizantină, în valoare de o jumătate de *solidus*, emisă între anii 309-886.

semlssls: v. *semls*.

sesterț, sestertiu: lat. *sestertius*; 1. monetă romană de argint, în valoare de $2\frac{1}{2}$ as, emisă în timpul Republicii între anii 187-170 și 90-85 î.e.n.; 2. monetă romană de bronz, în valoare de 4 as, emisă în timpul Imperiului între anii 27 î.e.n. - 268 e.n.

sfaņț, sfaņțig, sfaņțih: germ. *Zwanziger*, (ban de) 20; nume dat în țările române monetei austriece de argint, cu valoarea nominală de 20 creișari și emisă în Imperiul Habsburgic între anii 1754-1872; avea greutatea de 6,69 g, titlul argintului fiind de 583/ 1000. Regulamentul Organic al Țării Românești (1830) și cel al Moldovei (1832) instituiau regimul bimetalist în ambele principate și impuneau, ca monete cu putere circulatorie obligatorie, ducatul olandez de aur și sfaņțul austriac de argint; prin aceleași dispoziții legale, ducatul olandez era echivalat cu 31 lei 20 parale de calcul, iar sfaņțul austriac cu 2 lei 10 parale de calcul, paritatea legală dintre cele două monete fiind stabilită la 1:14. Alte denumiri ale sfaņțului: *husăș, sorocovăț*.

silicvă: lat. *siliqua*; monetă romană de argint, valorând $\frac{1}{24}$ -a dintr-un *solidus* roman de aur și emisă începând din anul 323; a continuat să fie emisă de Imperiul Bizantin între anii 491-613.

solid, solidus: lat. *solidus*, cu semnificația: o sumă întreagă; 1. monetă romană de aur, în greutate de 4,50 g ($\frac{1}{72}$ -a dintr-o libră romană de aur), cu titlul aurului de c. 950/ 1000, creată de Constantin cel Mare (306-336) în anul 309, pilonul principal al sistemului monetar roman până la sfârșitul Imperiului; acest nominal a fost preluat și emis în continuare de Imperiul Bizantin între anii 491-963; 2. v. *șilling*; 3. *solidus valachicus*, nume dat într-un tratat polono-suedez din 1705 șilingilor de diverse tipuri, falsificați la Suceava începând din domnia lui Eustratie Dabija (1661-1665).

sorocovăț: nume dat în Moldova monetei austriece de argint, cu valoarea nominală de 20 creișari, denumită și *sfaņț*.

speciestaler, spetiestaler: germ. *Speciestaler*; taler de argint, emis paralel de Imperiul Habsburgic și de regatul Bavariei, în baza unei convenții monetare, între anii 1754-1857.

stambol: monetă otomană de aur, emisă la Istanbul între anii 1716-1808 și valorând 360-420 aspri.

stater: 1. v. *didrahmă*; 2. veche monetă grecească de aur, emisă de diverse state și orașe-state din antichitate; avea greutatea a două drahme - unități ponderale.

stamenon: 1. monetă bizantină de bilon, creată prin reforma întreprinsă în 1092/ 1093 de împăratul Alexius I Comnenul și având valoarea 1/48-a dintr-un hyperper de aur; 2. monetă de cupru, emisă între anii 1388-1417 la Dristra (Silistra) de Mircea cel Bătrân (1386-1418), ca stăpânitor al senioriei de Dristra și al despotatului de Carvona.

stâlpar: v. colonat.

sutime: 1/100-a dintr-o proiectată unitate monetară a Principatelor Unite, neadoptată legal; în 1864, s-au bătut monete de bronz, cu efigia lui Alexandru Ioan Cuza și cu valoarea nominală de 5 sutimi, probabil și de 10 sutimi, dar care nu au fost emise.

șahl: monetă otomană de aur, emisă între anii 1514-1574 și echivalentă cu un ducat, respectiv 1 țechin venețian de aur.

șahin, șain: nume dat în Țara Românească, la sfârșitul secolului al XVI-lea, dirhemului otoman de argint.

șalău: nume dat în Moldova, în secolele XVII-XVIII, monetei de argint, bilon sau bronz, în valoare de 1 șiling, emisă în Polonia, Lituania, orașele baltice și în Prusia; **șalău** este o pronunție deformată a cuvântului *şelong* (şiling) din limba polonă.

șilling: germ. Schilling, lat. solidus; 1. monetă de argint sau de bilon, ulterior de bronz, de valoare redusă, emisă în secolele XIV-XVIII de diverse state și orașe din vestul, centrul și nordul Europei; 2. în țările române, s-au emis șilingi după cum urmează; în Transilvania de Sigismund Bathori (1589-1598, 1598-1599, 1601), în 1589 și 1591 (argint) și 1591 (bronz); în Țara Românească de Mihail Radu (1658-1659) în 1658 (bronz) și în Moldova de Eustratie Dabija (1661-1665) în 1662-1663 (bronz).

șuștac: polon. (ban de) șase, monetă poloneză de argint, cu valoarea nominală de 6 groși, emisă între anii 1526-1765.

taler: 1. monetă mare de argint, emisă pentru prima oară în 1484 în Tirol (Austria) și denumită inițial Guldengroschen, fiind echivalentă cu 1 gulden (ducat) de aur; emisă apoi între anii 1518-1525 la St. Joachimstal în Boemia (azi Jachimovo, în Cehia), localitate de la care a căpătat denumirea de Joachimstaler, pe scurt taler. Din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, emiterea talerului se extinde în centrul, sudul și vestul Europei, noua monetă căpătând uneori nume diferite în funcție de autoritatea emitentă. Talerul încetează să mai fie emis în anul 1857; 2. în țările române, talerul este emis în Principatul Transilvaniei între anii 1551-1690, apoi sub stăpânirea Casei de Habsburg până în anul 1780, iar în Moldova este emis de Despot Vodă (1561-1563) în anii 1562 și 1563.

teston: ital. testa, cap; monetă de argint cu efigia emitentului, emisă în Franța și în diverse state italiene în secolele XV-XVI.

tetarteron: monetă bizantină de bronz, creată prin reforma din 1092/ 1093 a împăratului Alexius I Comnenul și având valoarea de 1/864-a dintr-un hyperper de aur.

tetradrahmă: veche monetă grecească de argint, în valoare de 4 drahme și cu o greutate variabilă, în funcție de sistemul monetar adoptat de autoritatea emitentă respectivă.

tîmf: monetă poloneză de argint, în valoare de 18 groși, emisă între anii 1654-1765 și denumită astfel după numele lui Andreas Tymff, concesionarul monetăriei în care acest nominal a fost bătut pentru prima dată.

tremissis: monetă de aur romană și apoi bizantină, valorând 1/3-a dintr-un solidus și emisă între anii 383-886.

triliar: germ. Dreier, (ban) de trei; monetă austriacă de argint sau de bronz, în valoare de 3 creițari și emisă între anii 1792-1851.

tripul gros: 1. **troiac**, monetă poloneză de argint, în valoare de 3 groși și emisă între anii 1528-1794; a fost emisă de asemenea în Lituania și în orașele baltice dependente de coroana Poloniei, precum și în Silezia și la Raguza (azi Dubrovnik, în Croația); 2. în țările române, tripul gros de argint, de tipul celui polonez, a fost emis în Transilvania de următorii principii: Sigismund Bathori (1589-1598, 1598-1599, 1601), în anii 1594, 1596, 1597 și 1598; Ștefan Bocskay (1604-1606) în anii 1605, 1606, 1607, 1608 și 1609 (1607-1609, emisiuni postume); Gabriel Bathori (1608-1613), în anii 1608, 1609, 1610, 1611, 1612 și 1613; Gabriel Bethlen (1613-1629) în anul 1623 și Gheorghe Rakoczi I (1630-1648) în anul 1637; în Moldova, tripul gros a fost emis de Ștefan Răzvan (1595).

Triplul gros, denumit în limba latină **grossus triplex**, a circulat intens în țările române, purtând denumiri variate; v. **babcă**, **costandă**, **ducă**, **potronic** și **troiac**.

troiac: numele polonez al nominalului denumit oficial **tripul gros**.

tult: monetă otomană de argint, în valoare de 15 parale și emisă în anul 1759.

tunus, tunuslu: monetă otomană de aur, emisă la Tunis între anii 1574-1878.

turaliu: monetă otomană de aur, emisă în anul 1697 și purtând pe avers turaua sultanului emitent; prin extensiune, această denumire a fost dată și altor monete otomane emise până la 1844 și care prezentau aceeași particularitate.

tuzluc, utuzluc: turc. utuzluc, (ban) de 30; monetă otomană de argint, în valoare de 30 parale și emisă între anii 1703-1789; era denumită și **zlot**, **zoltè**.

țechin: ital. zecchino, de la zecca, monetărie; monetă venețiană de aur, emisă între anii 1543-1805; a luat locul ducatului venețian de aur, ale cărui tipuri le reproduce; greutate: 3,53 g, față de 3,55, greutatea ducatului venețian de aur. Denumit în țările române, în secolele XVII-XIX, **galben venetic** sau numai **venetic**.

ughî: nume dat în Țara Românească, în secolele XVI-XVII, ducatului unguresc, cea mai veche atestare documentară cunoscută datând din anul 1560 (zapis în limba română); denumirea **ughî** are la origine abrevierea ug. zlatîi, zlofi ungurești, adică ducați ungurești de aur, frecvent întâlnită în documente slave din acea vreme.

utuzluc: v. **tuzluc**.

venetic: v. **țechin**.

victoriat: monetă romană de argint, emisă în timpul Republicii între anii 225-150 î.e.n. și valorând $\frac{3}{4}$ -a dintr-un denar de argint.

zarmacup, zermacup: nume dat în țările române, în secolele XVIII-XIX, monetei otomane de aur **zermahbub**.

zermahbub, zarmacup, zermacup: monetă otomană de aur, emisă între anii 1725-1808 și valorând 110-140 parale sau 330-420 aspri.

zgripsor, zgriptor: nume dat în țările române talerului imperial austriac, de argint, cu reprezentarea unei acvile bicefale pe revers.

zingirliu: monetă otomană de aur, emisă în 1716 și valorând 120-140 parale sau 360-420 aspri.

zlot: slav. zlat, aur; 1. nume generic dat în Moldova, începând din secolul al XV-lea, monetelor de aur de proveniență diversă, dar prezentând caracteristici tehnice - mărime, greutate, uneori titlu - și chiar tipologice identice sau asemănătoare celor ale ducatului de aur: **zlofi ungurești**, florini (ducați) ungurești de aur; **zlofi tătărești**, identificați o vreme cu ducații venețieni de aur, iar mai recent cu o monetă de calcul echivalentă inițial cu $2\frac{1}{2}$ florini (ducați) ungurești de aur, echivalență mult redusă ulterior; **zlofi turcești**, imitații genoveze sau otomane ale ducatului venețian de aur; **zlofi**

de Moncastro (Cetatea Albă), atestați documentar la 1453, dar a căror identitate nu a fost stabilită până în prezent; 2. zlot, zoltè, nume dat în țările române unei monete otomane de argint, în valoare de 30 parale; v. tuzluc.

zoltè: v. zlot 2.

ADDENDA ET CORRIGENDA

1. Un răspuns. În tomul precedent din *Studii și materiale de istorie medie* (XVIII, 2000, p. 251-252) d-nul Șerban Papacostea a formulat două observații pe marginea articolului meu despre chestiunea începuturilor Mitropoliei Moldovei¹. Una dintre acestea este că am “ignorat”, în discuția mea, actul patriarhal din 1391, care “consemnează decesul mitropolitului de Halici, nenumit, și desemnarea unui locțiitor al acestuia, anume <<ieromonahul Simeon>>”.

Într-adevăr, nu am folosit acest izvor, deoarece nu mi s-a părut suficient de clar și relevant pentru demonstrația pe care am încercat-o. Dar este de reținut că în textul actului cu pricina nu se vorbește în nici un caz de “decesul mitropolitului de Halici”, ci doar de **eventualitatea** unui asemenea eveniment, ceea ce este cu totul și cu totul altceva. Iată de altminteri, în aceeași tălmăcire pe care a utilizat-o și d-nul Șerban Papacostea, pasajul din documentul care ne interesează: “În aceeași lună s-a făcut cinstită scrisoare patriarhală către ieromonahul Simeon cel din Rusia Mică, pentru ca după moartea arhiereului Galiției să dețină el biserica, până când cele privitoare la acest fapt vor fi relatate la preasfântul nostru stăpân, patriarhul ecumenic, și va fi pus un alt arhiereu acolo...”².

Referirea la “arhiereul Galiției” din actul din 1391 poate deci prea bine să-l privească chiar pe mitropolitul Ciprian, care din februarie 1389 devenise “mitropolit de Kiev și a toată Rusia”. Așa cum am încercat să arăt în articolul menționat, în persoana lui Ciprian a fost refăcută atunci unitatea mitropoliei Rusiei, căci înainte, în răstimpul 1380-1389, el fusese numai “mitropolit al Rusiei Mici și al Lituanienilor”. Cu alte cuvinte, în septembrie 1387, când se găsea la Lvov și a primit jurământul de credință al domnului Moldovei, Petru, față de regele polon Vladislav Jagiello, Ciprian a făcut-o în calitate de mitropolit al Haliciului sau “Rusiei Mici”.

În sprijinul interpretării mele am citat drept argument și drumul ales de Ciprian în toamna anului 1389, în noua lui calitate, spre a ajunge la Moscova, anume prin Cetatea Albă și Kiev. Adică tocmai prin teritoriile ruse apusene, care până atunci fuseseră despărțite de mitropolia “a toată Rusia”. Există, în plus, și un alt element care pledează pentru aceeași idee a refacerii unității diocesei Rusiei sub păstoria lui Ciprian.

La Constantinopol, înainte de a pleca în călătoria spre Moscova, Ciprian a dispus de mari sume de bani, fonduri care par să-i fi fost aduse și puse la dispoziție de episcopul de Vladimir-în-Volânia, Ionah. Or, așa cum s-a remarcat, a fost vorba de fapt de fonduri colectate “from the West Russian metropolitanate”. Mai mult, se pare că episcopul de Vladimir-în-Volânia l-a însoțit pe superiorul său, mitropolitul Ciprian,

¹ Ștefan Andreescu, *Mitropolia de Halici și episcopia de Asprokastron. Câteva observații*, în volumul: *Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, București, 1998, p. 123-136.

² *Fontes Historiae Daco-Romanae*, IV, București, 1982, p. 233, nr. 35.

numai până la Kiev, căci prezența lui nu este semnalată la Moscova, când acesta din urmă și-a făcut intrarea acolo, în 6 aprilie 1390³.

Cealaltă observație a d-lui Șerban Papacostea este în legătură cu o contradicție între afirmațiile mele. Mai exact, într-un studiu publicat în volumul colectiv *O istorie a românilor*, apărut tot în 1998, am susținut altceva despre aceeași problemă a întemeierii Mitropoliei Moldovei. Da ! Este adevărat. Numai că acest studiu a fost redactat cu mult înainte, pentru un volum care a apărut în Statele Unite ale Americii: *Romania. A Historic Perspective*, editat de Dinu C. Giurescu și Stephen Fischer-Galați. Textul pregătit de mine, *The Making of the Romanian Principalities* (p. 77-104), era prevăzut, la sfârșit, cu o scurtă bibliografie, în care îl citam chiar pe ... Șerban Papacostea, în ceea ce privea chestiunea genezei Mitropoliei Moldovei. Versiunea în limba română a aceluiasi studiu mi-a fost publicată fără avizul meu și fără a fi avut posibilitatea să văd vreo corectură (în plus, a fost eliminată bibliografia!). Altminteri aş fi operat, cum era și firesc, modificările impuse de noua mea perspectivă, diferită, asupra problemei în cauză⁴.

2. Din nou despre supraviețuirile genoveze în Crimeea. Am avut prilejul, în două rânduri, să reunesc și să comentez o sumă de informații, mai ales de la sfârșitul secolului al XVI-lea și de la începutul celui următor, despre descendenți ai genovezilor din Crimeea, rămași acolo după cucerirea otomană din 1475⁵. Dar știți de acest fel iese mereu la iveală și cred că merită să fie semnalate din când în când. În raportul său din 1554, bailul venețian Domenico Trevisano vorbea la un moment dat de hanul din Crimeea, Devlet Ghirai (1551-1557). Acesta era - spune el - "nato da una cristiana, che fu figliuola di messer Antonio di Gentile di Caffa". Amănuntul acesta l-a aflat de la un sol al hanului, care fusese în Alep, unde se găsea sultanul Soliman, iar la înapoiere "passò per Costantinopoli"⁶.

Cel dintâi călugăr dominican care, în veacul al XVII-lea, mai exact în anul 1614, a călătorit prin Crimeea și a ajuns până în satul Fot-Salà, unde a găsit un grup de familii de origine genoveză, a fost Gregorio Orsini. Iată un extras din mărturia lui, întocmită în 5 decembrie 1626: "Sunt autem hi Latini in paucis oriundi ex Ianuensibus illorumque residui qui post expugnatam à Turcarum armis circa annos Domini 1400 civitatem Caphae (in qua ipsi et principabantur et mercimonia exercebant) ibidem remanserunt, sed post decursum aliquod tempus Turcarum vexationes falsasque calumniae sustinere non valentes, ad interiora illius terrae Euxino Mari adiacentis loca,

³ George P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, 1984, p. 406-407.

⁴ În altă ordine de idei, semnalez aici că într-o "cronică" în legătură cu studiul lui C. Marinescu asupra înființării mitropoliilor din Țara Românească și Moldova, Nicolae Iorga a reluat și confirmat raționamentul său cu privire la imposibilitatea coexistenței în Halici, după 1375, a doi înalți ierarhi, unul catolic, celălalt ortodox: "Cunoscând toate izvoarele citate de d. Marinescu, nu puteam să confund episcopia ortodoxă și cea catolică de Haliciu, dar nimeni nu va admite prezența efectivă a celor doi episcopi rivali în același oraș" (RI, an X, 1924, 4-6, p. 150).

⁵ Ștefan Andreescu, *Génois sur les côtes de la mer Noire à la fin du XVIe siècle*, in RRH, t. XXVI, 1-2, p. 125-134; Idem, *Giovanni Antonio Spinola et les survivances génoises en Crimée au XVIe siècle*, în volumul: *Coloniser au Moyen Âge*, sous la direction de Michel Balard et Alain Ducellier, Armand Colin Éditeur, Paris, 1995, p. 386-394.

⁶ Eugenio Alberi, *Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato*, Serie III, vol. I, Firenze, 1840, p. 135.

ab ipsa urbe Caphà duorum itinere distantia se transferre compulsi fuere, ubi in amoena ac lata valle situm pulchrum aeris salubritate; aquae ubertate lignorumque copia conspicuum concordēs elegerunt, quem Fozala, idest Villam novam appellarunt, quo etiam nomine usque nunc appellatur, extractis ibidem ex lignis et arena iuxta morem regionis quamplurimis domicilijs. Hi inquam, ex vultus venustate et gravitate formam et similitudinem Ianuensium, intuentium oculis optimè obijciunt, suntque adhuc inter eos de familia Spinolarum, Doriorum et Grimaldorum, quas familias ex nobilioribus apud Ianuam constat haberi. Horum nobilitatem, ex praestantis eorundem animi significatione, probe noscit Tartarorum Chan, ut ob indè, pro eius legationibus ad Clementissimum Christianorum Imperatorem, Polloniae regem, Magnum Moschoviae Ducem, plerumque illis utatur. Dictas autem familias ad paucas nunc, sexdecim nempè, plus minusvè esse reductas explorantur est. Italicam linguam ex diutino Sarmatiae se dictae Tartariae domicilio paenitus amisere. Habuerunt hi pro spiritualibus servitijs, per integrum fortè saeculum sacerdotes ex Ordinibus Mendicantium, qui Dei opus benè inecerunt, sed malè finierunt, nam eorum socijs per mortem sublatis inciderunt in illud veh, quod testante sacro eloquio soli, degenti cum ceciderit evenit, quia non habebit sublevantem se...⁷.

Din acest izvor merită să desprindem știrea că haniii tătari i-au folosit pe descendenții genovezilor nu numai pentru raporturile diplomatice cu împărații romano-germani și regii Poloniei, ci și cu țarii ruși. Pe de altă parte, potrivit lui Orsini numărul familiilor de origine genoveză din Fot-Salâ se împușinase mult, el indicând, pentru a doua decadă a veacului al XVII-lea, numai vreo șaisprezece.

În fine, voi semnala tot acum și o remarcă a altui misionar, Emidio Portelli d'Ascoli, care în 1634 nota că în Crimeea turcii stăpânesc Caffa și aproape toate porturile, adică tot ceea ce odinioară posedau genovezii: "La Tartaria dunque è dominata dal Tartaro, et dal Turco. Il Turco possiede Caffa con tutte quasi le marine, da Jusleve in poi, che è del kan; tutto dico quel stato, che vi possedeva il Genuese"⁸.

3. O identificare. Turcologul român Mihai Maxim și-a reunit de curând o parte din studiile sale într-un volum apărut la Istanbul⁹. Printre acestea figurează și un studiu întemeiat pe documente otomane ce-l privesc pe Mihai vodă Viteazul și epoca sa¹⁰. La un moment dat, d-nul Mihai Maxim a publicat, în transcriere și în tălmăcire engleză, un act din 7 noiembrie 1589 referitor la intrarea în vistieria otomană a sumei de 975.330 akçe "from the obligation of Mihnea", domnul Țării Românești; sumă în care, însă, era inclus și un rest din tributul ce-l plătea Moldova, unde domnea unchiul lui Mihnea, Petru Șchiopul. Suma aceasta de bani a fost încasată la Poartă "directly from Banu, son of the non-Muslim Iani".

Profesorul Maxim se întreabă apoi: "Who was actually Banu, son of the Christian Iani?". Și domnia sa are mai întâi tendința să identifice pe unul din cele două personaje menționate cu Iane banul Cantacuzino, unchiul lui Mihai Viteazul. Cităm din

⁷ Ambrosius Eszer O.P., *Der bericht des Gregorio Orsini O.P. ueber die Laender des Nahen und mittleren Ostens*, în "Archivum Fratrum Praedicatorum", vol. XLV, 1975, p. 391-392.

⁸ Idem, *Die "Beschreibung des Schwarzen Meeres und der Tatarei" des Emidio Portelli d'Ascoli O.P.*, în "Archivum Fratrum Praedicatorum", vol. XLII, 1972, p. 226.

⁹ Mihai Maxim, *L'Empire Ottoman au nord du Danube et l'autonomie des Principautés Roumaines au XVIe siècle (Études et documents)*, Éditions Isis, Istanbul, 1999.

¹⁰ *Ibidem*, p. 129-156. Acest studiu, fără *Addenda* din volum (p. 146-156), a fost inițial tipărit în RRH, t. XXXII, 1993, 3-4, p. 185-201.

nou reflecțiile sale pe marginea actului de mai sus: “Was he Iane the ban himself? If so, whose son was he: the son of some other Iani still living (some prominent character?).

We’d sooner think of Apostol who is mentioned in the previous document and who was supposed to be the only son of Iane Cantacuzino the Ban. If so would be, did Iane call himself <<grand ban>> (koca ban) while his son merely << ban >> as one was baškethüda and the other merely a kethüda? This might be an answer to our problem”¹¹.

Mi-e teamă, totuși, că personajele menționate în actul otoman din 7 noiembrie 1589 nu au nici o legătură cu Iane Cantacuzino și familia sa. Cu alt prilej am stabilit că un anume “Banu”, amintit într-un alt act otoman, trebuie identificat cu Pană vistierul, albanez de origine, boier care a evoluat pe scena politică a Țării Românești în răstimpul 1593-1613. Dar există un indiciu potrivit căruia el achiziționa sate încă din 1591, ceea ce face deosebit de plauzibilă și identificarea cu personajul care a adus la Poartă suma de bani înregistrată la 7 noiembrie 1589¹².

Patronimul “Iani”, menționat și el în documentul editat și discutat de d-nul Mihai Maxim, este de asemenea credibil, dacă ținem seamă că semnătura de pe o “carte” a “jupânului Pană vist.”, de prin 1612 sau 1613, a fost transcrisă în condica mănăstirii Bucovăț în chipul următor: “Pană Ioan vist.”¹³.

Cu atât mai puțin deci poate fi acceptată cealaltă deducție a d-lui Mihai Maxim, potrivit căreia sub numele “Banu” s-ar putea chiar ascunde însuși viitorul domn Mihai Viteazul, ceea ce ar confirma - pentru prima oară dintr-o sursă “apolitică”! - că el a fost într-adevăr fiul nu al lui Pătrașcu cel Bun, ci al “grecului” Iane¹⁴...

4. Manuscris din vremea lui Mihai Viteazul regăsit. Într-o comunicare prezentată la Academia Română în 11 noiembrie 1932, Marcu Beza semnala că printre manuscrisele păstrate la Patriarhia Ierusalimului a existat o evanghelie din 1594 “datorită episcopului Buzăului în vremea lui Mihai Viteazul”. Dar această evanghelie dispăruse între timp. Și Marcu Beza adăuga: “Crede-se a fi fost furată împreună cu alte documente ale Patriarhiei acum vreo zece ani”¹⁵.

Semnalarea lui Beza i-a atras numaidecât atenția lui Nicolae Iorga, care în a sa “Revistă Istorică” remarca, pe bună dreptate, că trebuie să fi fost vorba “de o lucrare a Mitropolitului Luca, din Cipru, caligraful”¹⁶.

De curând acest manuscris grecesc, achiziționat în anii ’20 la Paris și care astăzi face parte din operele conservate la Walters Art Gallery din Baltimore, Statele Unite ale Americii (*The Walters Lectionary W. 535*), a făcut obiectul unui studiu atent, mai ales

¹¹ *Ibidem*, p. 134-136 (= RRH, 1993/3-4, p. 189-191).

¹² Ștefan Andreescu, *O sentință politică a lui Matei vodă Basarab despre un boier muntean de la răscrucea secolelor XVI-XVII*, sub tipar.

¹³ DIR, B, veac. XVII-2, nr. 101, p. 97.

¹⁴ Mihai Maxim, *op.cit.*, p. 137-138.

¹⁵ M. Beza, *Bibliotecă mănăstirească în Palestina, Cipru și Muntele Sinai*, în AARMSL, Seria III, tom. VI, București, 1932-1934, p. 207.

¹⁶ N. Iorga, *Dări de seamă*, în RI, an. XIX, 1933, 7-9, p. 260. Ulterior, în cartea sa *Urme românești în Răsăritul ortodox* (ed. a II-a, București, 1937, p. 24). Marcu Beza va pomeni din nou de Evangheliarul lui Luca din 1594, care ar fi fost donat la Ierusalim sub Mihai Viteazul, dar “s-a pierdut”.

din punctul de vedere al ilustrației, din partea istoricului de artă Gary Vikan¹⁷. Domnia sa enumeră din capul locului următoarele elemente care pun în evidență însemnătatea manuscrisului cu pricina: “Unusual size, fine calligraphy, and elaborate portraits place this manuscript among a very select group of deluxe post-Byzantine lectionaries, but what makes it virtually unique is its picture cycle, consisting of fiftyseven framed marginal miniatures”¹⁸.

Pe fila 422r a manuscrisului se găsește însemnarea copistului manuscrisului, pe care o voi reproduce în lectura și în tălmăcirea engleză a autorului acestui studiu: “The present divine and sacred holly ...εὐαγγέλιον [lectionary] was finished by my hand, lowly and worthless bishop of Buzău Luke, from Cyprus, in the day of our most pious master John Michael Voevod. The year from the incarnation of our Lord Jesus Christ 1594, indiction 7, June 4, day 3 [Tuesday]”¹⁹.

Este deci limpede că manuscrisul a fost copiat în Țara Românească, la începutul domniei lui Mihai Viteazul. Însă, în ceea ce privește ilustrația lui, lucrurile stau altfel. Gary Vikan este de părere că au fost lucrate de trei artiști diferiți, dintre care primul i se datorează portretele celor patru evangheliști și douăzeci și două de miniaturi marginale. Al doilea artist identificabil este autorul a numai patru miniaturi, care se găsesc între filele 25 și 40 ale Evangheliei lui Ioan. În fine, al treilea artist a pictat treizeci și două de miniaturi, aproape cu toatele plasate în partea a doua a manuscrisului, după fila 125.

În viziunea lui Gary Vikan, “the headpieces and initials of the Walters lectionary are by Luke the Cypriot, but the miniatures are just as clearly not ... Luke the Cypriot was first and foremost a scribe and illuminator, and only secondarily, and apparently only early in his career, a miniaturist”²⁰. Dar atunci cine a adăugat miniaturile?

Tot la Moscova, în anul 1596, era împodobit un alt Evangheliar grecesc, de către “Arsenius, episcop de Elassona”. El se păstrează și astăzi în biblioteca patriarhiei din Ierusalim, fiind catalogat *Anastaseos codex 5*. Comparăția atentă a miniaturilor din cele două manuscrise l-a condus pe Gary Vikan la concluzia că, după toate probabilitățile, Luca al Buzăului a dus cu el la Moscova, în 1596, când a fost trimis acolo, în solie la țarul Teodor Ivanovici, de către Mihai Viteazul²¹, manuscrisul său (*Walters 535*). Și de altminteri, se pare că episcopul Luca a mai luat cu el în Rusia încă două manuscrise (*Panteleimon 426* și *Dionisiu 429*). Acolo, la Moscova au fost adăugate toate miniaturile din *Walters 535*²².

¹⁷ Gary Vikan, *Walters Lectionary W. 535 (A.. D. 1594) and the Revival of deluxe Greek Manuscript Production after the Fall of Constantinople*, în volumul: *The Byzantine Tradition after the Fall of Constantinople*, edited by John J. Yiannias, University Press of Virginia, Charlottesville and London, 1991, p. 181-243.

¹⁸ *Ibidem*, p. 183.

¹⁹ *Ibidem*, p. 186. De fapt, această însemnare era cunoscută, fiind publicată, atât în grecește, cât și în tălmăcire românească, în Hurmuzaki - Iorga, vol. XIV-1, București, 1915, nr. CLXXVIII, p. 100.

²⁰ G. Vikan, *op. cit.*, p. 190.

²¹ *Ibidem*, p. 194-196; vezi și Alexandru Grecu (= P.P. Panaitescu), *Mihai Viteazul și Rusia. O scrisoare inedită*, în “Studii”, an. I, 1948, 4, p. 142-148.

²² G. Vikan, *op. cit.*, p. 198.

Am ținut să semnalez acest studiu întrucât la noi s-a ignorat multă vreme soarta manuscrisului din 1594, crezându-se că el s-ar afla în continuare la Ierusalim²³.

ȘTEFAN ANDREESCU

* * *

1. Unul dintre cei mai importanți istorici ai politicii orientale a Veneției în evul mediu, Freddy Thiriet, a pus la dispoziția specialiștilor spațiului egeeano-pontic un număr de instrumente de lucru indispensabile. Pe lângă cele patru volume de regeste privind România venețiană²⁴, de o mare importanță este studiul consacrat cronicilor venețiene inedite aflate la Biblioteca Nazionale Marciana din Veneția²⁵. Deși din momentul publicării fondul de manuscrise s-a îmbogățit prin achiziționarea cronicilor din colecția Philips, studiul istoricului francez este încă fundamental nu numai prin descrierea manuscriselor, discuția privind paternitatea unor lucrări, dar și prin comentarea unor pasaje care furnizează informații ce ar putea nuanșa părerile cercetătorilor cu privire la istoria sud-estului european în secolul al XIV-lea. Printre acestea este amintit un fragment din cronica lui Gian Giacompo Caroldo potrivit căruia în timpul celui de-al doilea război al Strămtorilor o ambasadă a Hoardei de Aur (*un oratore dell'imperatore di Russia*) ar fi sosit la Veneția spunând Serenissimei că împăratul Bizanțului intenționează să-l folosească pe Orhan "Imperator dei Turchi" împotriva lui și a genovezilor²⁶. Pasajul ar putea genera multe comentarii având în vedere faptul că, în mare măsură, informațiile cronicii lui Caroldo sunt de o mare acuratețe. În realitate este vorba de o interpretare greșită dată de istoricul francez formulei "imperatore di Russia" care nu îl desemnează pe Djanibek, hanul Hoardei de Aur, ci pe țarul Serbiei, Ștefan Dușan. Pentru această interpretare pledează mai multe elemente: faptul că nicăieri în altă parte a cronicii hanul de la Sarai nu mai este desemnat ca împărat al "Rusiei", asonanța Rusia-Rascia, dar, mai ales, un alt fragment al cronicii în care sunt amintite propunerile de alianță împotriva Serbiei făcute Veneției de Ludovic de Anjou. Serenissima a declinat oferta răspunzând că "il re di Russia overo di Servia (s.n.) era cittadino Venetiano con il quale haveva patti et obbligo di trattarlo amichevolmente"²⁷.

2. Potrivit unui studiu recent²⁸, înțelegerea atitudinii genovezilor în timpul cruciadei de la Varna este strâns legată de rivalitatea veneto-genoveză pentru Strămtori. Hotărârea locuitorilor din Pera de a trece trupele sultanului din Asia în Europa s-a

²³ Vezi Pr. Gabriel Cocora, *Episcopul Luca al Buzăului*, în GB, an. XXIII, 1964, 9-10, p. 910.

²⁴ *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie*, I-II, Paris-La Haye, 1958; *Délibérations des assemblées vénitiennes concernant la Roumanie* (1160-1463), I-II, Paris-La Haye, 1966-1971.

²⁵ Freddy Thiriet, *Les chroniques vénitiennes de la Marcienne et leur importance pour l'histoire de la Roumanie gréco-venitienne*, în "Mélanges d'Archeologie et d'histoire publiés par l'Ecole Française de Rome", 1954, p. 241-292.

²⁶ *Ibidem*, p. 268 și nota 1.

²⁷ Biblioteca Nazionale Marciana, mss. It. VII, 12b(=7443), f. 736.

²⁸ Șerban Papacostea, *Gênes, Venise et la croisade de Varna*, "Balcanica Posnaniensia", 8, 1997, p. 27-39.

datorat faptului că venețienii obținuseră, în cursul tratativelor premergătoare cruciadei de la Varna, dreptul de a ocupa Gallipoli în caz că acțiunea cruciaților s-ar fi încheiat cu succes. Instalarea venețiană la Gallipoli, punct strategic din care s-ar fi exercitat un control eficient al traficului prin Strâmțori, ar fi pus în pericol interesele genoveze din Marea Neagră. Comportarea genovezilor în 1444 este departe de a fi un caz izolat. În anul 1421, sultanul Murad al II-lea se afla într-o situație dificilă fiind obligat să lupte împotriva fraților săi pentru a-și consolida domnia. Profitând de situația tulbură, Bizanțul l-a reactivat pe pretendentul Düzme Mustafa care, în schimbul sprijinului, a promis să retrocedeze unele teritorii, între care orașul Gallipoli²⁹. Cu această ocazie, cronicarul bizantin Ducas notează că genovezii din Foccea s-au oferit să treacă oastea lui Murad al II-lea din Asia Mică în Europa contribuind astfel la înfrângerea pretendentului sprijinit de bizantini³⁰.

Tot în această serie ar putea fi inclusă și relatarea oarecum imprecisă a lui Spandugino care susține că, în timpul luptelor pentru tron din Imperiul bizantin, genovezii au fost cei care i-au trecut pe turci în Europa pentru a ocupa orașul Gallipoli și a-l restabili în domnie pe Ioan al V-lea Paleolog³¹.

3. Într-o lucrare fascinantă referitoare la felul în care negustorii din Veneția și Genova s-au adaptat crizei secolului al XIV-lea³², Benjamin Z. Kedar emitea ipoteza că rezervele cu care italienii au recepționat invitația înaintată de Timur Lenk pentru a redeschide rutele de comerț între Europa și Orient nu s-au datorat neîncrederii, ci conjuncturii nefavorabile. Din cauza situației economice, negustorii erau mai puțin dispuși să investească în acțiuni la distanțe lungi, mulțumindu-se cu câștiguri mai puțin spectaculoase, dar sigure. Teza, argumentată foarte solid, nu exclude însă prima interpretare, anume spaima provocată de învingătorul de la Ankara. O scrisoare integrată cronicii venețiene inedite atribuită lui Pietro Dolfin ar sprijini acest punct de vedere. Este vorba de scrisoarea venețianului Solomon Salvazo căzut în captivitate după distrugerea Tanei de către Timur. Acesta se adresa negustorilor din Trapezunt îndemnându-i să nu se încreadă în cuvintele lui Timur căci acestea sunt "*buona, ma fele*". Potrivit autorului scrisorii, Timur Lenk nu era interesat de mărfurile creștinilor, ci doar de dorința de a le tăia capetele. Salvazo insistă ca spusele sale să fie transmise mai departe în Occident³³.

²⁹ v. Elizabeth Zachariadou, *Ottoman Diplomacy and the Danube Frontier (1420-1424)*, în "Harvard Ukrainian Studies", 7, 1983, p. 686-687.

³⁰ Ducas, *Istoria turco-bizantină*, ed. V. Grecu, București, 1958, p. 208; cronicarul nu stabilește o legătură cauzală între promisiunea lui Düzme Mustafa de a ceda Gallipoli și reacția genovezilor; spune doar că aceștia din urmă suferiseră mari pagube în ultimii ani datorită concurenței catalane.

³¹ Theodore Spandounes, *On the origin of the Ottoman Emperors*, translated and edited by Donald M. Nicol, Cambridge University Press, 1997, p. 19.

³² Benjamin Z. Kedar, *Merchants in Crisis. Genoese and Venetian Men of Affairs and the Fourteenth Century Depression*, New Haven-London, 1976.

³³ Cronica lui Pietro Dolfin, Biblioteca Nazionale Marciana, mss. It. VII (=12450) p. 223 r: "Carissimi mie fradelli Mercadanti che se trova in Trabexonda. Sapie, che in questo lordo de Tamirbei se raxona che l'vuol andar in Turchia e puove faro asaver ch'el non sia de la nessun Mercadante che se fida de le suo buone parole, che le son buone, ma fele e pregove de la tutti, che se de la vuj non pode cargar la vostra mercadantia, ficche fuogo dentro e voie varentar le vostre teste, e cussi fe assaver a tutti i Christaini che sum la, ma non diga nessun. Se io havessi sapudo io sera fuzido via; e mi v'el fazo a saver a tutti per mia scuxa, e cussi ve prego tutti vuj Mercadanti

În ce măsură astfel de îndemnuri au avut ecou este greu de spus; cert este că alături de conjunctura economică ce îndemna la prudență, teama a jucat un rol important în decizia negustorilor italieni de a nu da curs promisiunilor făcute de Tamerlan.

4. Lucrarea lui Teodoro Spandugino Cantacuzino, *Dall'origine de' principi Turchi* are, datorită reputatului specialist al istoriei Bizanțului epocii Paleologilor, Donald M. Nicol, o traducere în limba engleză³⁴ însoțită de o substanțială introducere, o bibliografie și un indice. Publicată pentru prima dată la sfârșitul secolului trecut de C.N. Sathas³⁵, lucrarea reflectă interesul crescând al europenilor secolului al XVI-lea pentru istoria Imperiului otoman³⁶. Opera, semnalată în istoriografia românească de lucrările lui Nicolae Iorga³⁷, Andrei Pippidi³⁸ sau Carl Göllner³⁹, cuprinde și date privitoare la istoria Țărilor Române. Câteva dintre acestea merită să fie readuse în discuție mai ales că unele din interpretările istoricului britanic nu sunt corecte.

- p. 29-30: Spandugino dă o relatare destul de ciudată a cruciadei de la Varna, reunind într-o singură acțiune cruciadele de la Nicopol (1396) și cea din 1444. Potrivit lui Spandugino, Filip cel Bun a căzut prizonier și ar fi fost decapitat dacă în ultimul moment nu ar fi fost răscumpărat. În mod destul de ciudat la nota 45 Donald Nicol spune doar că prizonierul nu putea fi Filip cel Bun deoarece ducele Burgundiei nu a luat parte la expediție. În fapt, așa cum remarcă Nicolae Iorga, este vorba de o confuzie între Filip cel Bun și tatăl său Jean Sans Peur care a căzut prizonier în urma cruciadei de la Nicopol. Este interesant că, deși în lucrare sunt menționate confruntările Veneției cu turcii, Spandugino nu amintește de participarea Serenissimei la cruciada de la Varna și că ignoră acțiunea maritimă, reducând cruciada din 1444 doar la acțiunea trupelor de uscat

- p. 46: vorbind de raporturile existente între Țările Române și Poartă, Spandugino observă că, în comparație cu Moldova, voievodul Țării Românești plătea un tribut dublu și era obligat să sărute picioarele sultanului. "Carabogdan", în schimb, era prețuit de turci din cauză că apăruse cu succes Chilia și Cetatea Albă de atacurile lui Mehmed al II-lea. Din acest motiv, tributul datorat era mai mic, nu era obligat să sărute piciorul sultanului și nici să dea ostatici. La nota 89 editorul îl identifică pe Carabogdan cu Ștefan cel Mare (în realitate "Carabogdan" este un termen generic aplicat de Spandugino domnilor Moldovei; de ex. la p. 78-79 este vorba de Petru Rareș, nu de Ștefan cel Mare), dar reduce confruntarea între acesta și Imperiul otoman la anul 1475.

- p. 56: Spandugino relatează într-o manieră destul de succintă campania regelui Ioan Albert în Moldova. La nota 112 (p. 100) editorul consideră că prin

questa lettera mande a Ponente a mie fradelli secondo dixe la soa mansion, et per lo messo de questa lettera fece informar de questa hoste".

³⁴ Theodore Spandounes, *On the origin of the Ottoman Emperors*.

³⁵ *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, IX, Paris, 1890, p. 133-261.

³⁶ Rămân fundamental studiul lui Agostino Pertusi, *Premières études en Occident sur l'origine et l'histoire des Turcs*, în BAIESEE, 10, 1972, 1, p. 49-94.

³⁷ Nicolae Iorga, *Byzantium after Byzantium*, transl. by Laura Treptow, Iași-Oxford-Oxford 2000, p. 44-47, 49, 61 și 65.

³⁸ Andrei Pippidi, *Ideea de "creștere și decădere" a Imperiului otoman în istoriografia occidentală din secolele XVI-XVIII*, teză de doctorat (dactilo), p. 6 și p. 57 nota 14.

³⁹ Carl Göllner, *Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI Jahrhunderts*, București-Baden-Baden 1961-1978, I, p. 111, 418 și III, p. 273-274; 283-284.

"Polonia" Spandugino desemnează Moldova/Bogdania situată "la granița Poloniei". Această afirmație nu poate fi însă reținută, ci trebuie acceptată relatarea lui Spandugino care este corectă. El spune că s-a iscat o neînțelegere între regele Poloniei și domnul Moldovei și că acesta din urmă a cerut ajutorul turcilor. Baiazid al II-lea l-a trimis pe "Marco Zogli" (=Malkocioglu, pașa de Silistra) în sprijinul lui Ștefan cel Mare care i-a înfrânt pe poloni și a luat 40000 de prizonieri.

- la aceeași pagină "Vlatheo" nu este Vlad al IV-lea al Țării Românești, ci un dinast sud-dunărean.

- p. 121: termenul care îi desemnează pe mesagerii sultanului "vlachi" trebuie corectat în "ulaqi"(="olăcari"), așa cum s-a argumentat convingător într-un studiu recent⁴⁰.

OVIDIU CRISTEA

* * *

Un izvor a cărui valoare pentru istoria noastră în vremea genezei statale nu poate fi îndeajuns subliniat este adus la cunoștința istoricilor români de dl. Șerban Turcuș. Studiul său reproduce, după articolul lui Patrick Gautier Dalché, *Une géographie provenant du milieu des marchands toscans (début XIVe siècle)* publicat în *Società, istituzioni, spiritualità, Studi in Onore di Cinzio Violante*, Spoleto, *Centro Italiano de Studi sull'Alto Medioevo*, 1994, 1, p. 433-443, textul unei descrieri geografice a Europei care îi menționează și pe români sub dublul lor etnicon, cel propriu și cel atribuit de străini încă din evul mediu timpuriu. Dat fiind că publicațiile în care a fost reprodus textul menționat nu se bucură de o largă circulație în mediile științifice românești, îl aducem și pe această cale la cunoștința medievistilor noștri. În cadrul enumerării "provinciilor" europene, autorul anonim al descrierii geografice a Europei amintește Ungaria: "La settima provincia si e Ungaria, e anche a rame, sono molta gente, non n'a contadi grandi, confina colla Magnia e dall'altra sono cristiani Ungheri. In quella medesima provincia sono i Rumeni e i Valacchi, e quali sono due grandi generazioni, e anno reame e sono paghani".

Elementul de datare aproximativă dar totodată sigură e domnia hanului Ozbek al Hoardei de Aur, care a domnit între anii 1313 și 1342 și care e menționat ca personaj în viață. Cum însă textul aflat la îndemâna noastră pare a fi - potrivit editorului său român - o copie din 1394 a textului original, nu e imposibil ca transcrierea să cuprindă unele modificări, în raport cu textul prim, actualizări ale informațiilor acestuia; ceea ce nu ar fi o excepție în tradiția literară medievală. În cazul în care textul reeditat aparține anului 1394, cele "două generații" - spițe - "români" și "valahi" ar putea fi un ecou al existenței a două state românești, Țara Românească și Moldova. Greu de explicat e calificativul de păgâni atribuit românilor. Dacă uneori în textele de proveniență catolică "schismaticii", aderenții Bisericii Răsăritene, sunt calificați astfel, nu e cazul textului de față care îi califică pe ceilalți ortodocși drept "creștini" chiar dacă nu "ascultă de Biserica Romei". E una din dificultățile textului care va trebui elucidată "Provincia"

⁴⁰ Radu G. Păun, *Les "Valachs" de Montaigne. Les métamorphoses d'un mot*, în RRH, 34, 1995, 1-2, p. 207-211.

Ungaria, din care fac parte cele două “generații”, cuprinde poate și statele vasale, ceea ce era cazul cu cele două țări românești extracarpătice.

Chiar dacă problemele puse de textul introdus în circulație la noi de dl. Șerban Turcuș nu pot fi lămurite în faza actuală a cunoștințelor noastre, e neîndoielnic că medievistii noștri îl vor invoca deseori.

ȘERBAN PAPACOSTEA

RECENZII ȘI NOTIȚE BIBLIOGRAFICE

Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt (Documente privind istoria orașului Brașov), Neunter Band, Zunfturkunden (Documente de breaslă), 1420-1580, ed. GERNOT NUSSBÄCHER și ELISABETA MARIN, Kronstadt, Aldus Verlag, 1999, 459 p. (Nationalarchive Rumäniens, Kreisdirektion Kronstadt-Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde e.v. (Heidelberg).

O prestigioasă colecție de surse referitoare la istoria Brașovului, inițiată cu mai bine de un secol în urmă de erudiți brașoveni și întreruptă zece ani înainte de izbucnirea celui de-al doilea război mondial, și-a găsit continuatorii în zilele noastre în persoana domnului Gernot Nussbächer, istoric cunoscut datorită însemnatelor sale contribuții la cercetarea istoriei medievale a Transilvaniei - și a d-nei Elisabeta Marin. Însemnătatea materialului editat și calitatea ediției fac cinste colecției de izvoare brașovene pe care o continuă și trezesc speranța că alte volume vor întregi această serie însemnată nu numai pentru istoria sașilor, în special cea a Brașovului, dar în general pentru trecutul spațiului istoric românesc.

Firește, cum rezultă din titlu, cea mai mare parte a materialului cuprins în volum se referă la breslele brașovene: organizare, statute și regulamente, privilegii, liste de membri ai breslelor, politica autorităților orașenești și a puterii centrale față de bresle, lupta acestora pentru asigurarea și păstrarea piețelor de desfacere, a asigurării materiei prime. Toate aspectele majore ale acestei însemnate realități a societății medievale se regăsesc în documentele editate de istoricii brașoveni.

Însemnătatea acestor documente depășește însă problematica lor esențială. Cercetătorii relațiilor economice dintre Brașov și cele două state românești extracarpătice vor afla informații interesante cu privire la concurența produselor muntenești și moldovenești pe piața transilvană, la trecerea munților de către unii breslași brașoveni în căutare de lucru bine retribuit și la sancțiunile care îi loveau, la circulația monedei turcești în Transilvania, la regimul românilor din Schei și din țara Bârsei în teritoriul controlat de autoritățile brașovene, la "universitatea săsească" în raport cu regimul breslelor. Semnalăm ca o curiozitate alternanța Wallachey-Bleschland pentru desemnarea țării Românești în documentele redactate în limba germană.

Volumul se impune ca una din cele mai însemnate contribuții documentare cu privire la istoria medievală a Transilvaniei apărute în ultimele decenii. Așteptăm continuarea.

Șerban Papacostea

HERMANN FABINI, *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*, I-II, ed. a II-a, Hermannstadt, Heidelberg, Monumenta-Verlag Hermannstadt und Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, e. V. Heidelberg, 1999; XXXII + 870 p. + o hartă; VII + 392 p.

Lucrarea este un lexicon al bisericilor-cetăți, al bisericilor sătești și al așezărilor în perimetrul cărora acestea au fost înălțate de-a lungul istoriei de sașii din Ardeal. Lexiconul cuprinde nu mai puțin de 527 articole-monografii ale așezărilor și monumentelor cercetate, manifestări ale germanității și avanposturi ale civilizației apusene într-o zonă de contact cu lumea Orientului.

Autorul subliniază însemnătatea studierii vastei moșteniri arhitectonice a sașilor din Transilvania rămasă în urmă în raport cu cercetările istorice bazate pe izvoarele scrise. În legerea însemnătății acestui domeniu l-a determinat pe Hermann Fabini să dea extensiunea cea mai largă cercetării sale care tinde să cuprindă toate datele referitoare la obiectivele investigate, inclusiv cele din așezările nesăsești aflate în raporturi de influență cu monumentele arhitecturii săsești. Demersul istoricului e complex; micromonografiile sale abordează sistematic poziționarea geografică a așezării, istoricul ei și analizează structura arhitectonică a monumentului respectiv și a operelor de artă pe care le cuprinde.

În lucrările sale precedente, Hermann Fabini s-a străduit, după propria sa afirmație, sa prezinte "esența bisericii-cetate ca tip arhitectonic, văzută concret vertical în dimensiunea sa istorică, de istorie a artei și a istoriei sociale". În lucrarea de față, continuând planul anterior, autorul prezintă *orizontal* materia oferind "un inventar pe cât posibil complet al cunoștințelor disponibile".

Primul volum e alcătuit din trei părți: cea dintâi conține lista prescurtărilor, justificarea alegerii localităților, explicații referitoare la articole, denumirile și planurile așezărilor, baza de date, schițe, reprezentări istorice, cronologie, bibliografie, tipologia, orientarea, evoluția bisericilor-cetăți și indicele de locuri; partea a doua - cea mai substanțială - cuprinde articolele consacrate celor 527 obiective analizate de autor; partea a treia conține bibliografia temei, registrul localităților și o hartă a Transilvaniei la scara 1:350.000.

Volumul al doilea cuprinde o vastă colecție de fotografii - 3062 din care 91% sunt realizate color -, care întregesc în chip fericit expunerile din volumul anterior. Fotografiiile privesc nu numai monumentele care constituie obiectul principal al lucrării ci și ambianța lor geografică. Nu în ultimul rând rețin atenția numeroasele imagini cu aspecte semnificative din interiorul monumentelor cercetate.

Se remarcă excelenta realizare grafică și impecabila rigoare științifică a lucrării.

Noua operă a lui Hermann Fabini este un instrument de lucru indispensabil pentru istoricii artei și, în general, pentru cercetătorii trecutului medieval al Transilvaniei.

Alexandru Ciocîltan

Călători străini despre țările române, vol. X, partea I, Edit. Academiei Române, București, 2000, 795 pagini și 32 planșe; volum îngrijit de (†) Maria Holban, Maria M. Alexandrescu - Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu (redactor responsabil).

Realizarea prestigioasei colecții de documente *Călători străini despre țările române* se apropie de sfârșit. Prima parte a celui de-al X-lea volum anunță epilogul acestei vaste întreprinderi editoriale fără precedent în istoriografia românească. Un mic colectiv de cercetători și-a pus de-a lungul a peste trei decenii abnegația, pasiunea și erudiția în slujba acestei opere monumentale. Din păcate de apariția acestei prime părți a ultimului volum nu s-au putut bucura toți acei ce-au avut un aport deosebit în inițierea și elaborarea întregii colecții. Printre aceste mari nume care au smuls timpului neuitarea prin viața și opera lor se numără și cel al regretatei Maria Holban. Maria M. Alexandrescu - Dersca Bulgaru și Paul Cernovodeanu cu dăruire și ascuțit spirit critic au reușit să ducă mai departe o muncă impresionantă și utilă, oferind istoricilor și nu numai, prin acest al X-lea volum nu doar un instrument de lucru ci și un obiect de reflecție.

Numărul mare de pagini al acestui volum a determinat divizarea lui în două părți, prima făcând obiectul acestei prezentări iar cea de-a doua în curs de apariție. Prima parte cuprinde relatările a peste patruzeci de călători străini care au trecut prin țările române în perioada 1769-1786. Tot aici se găsește o Introducere ce permite determinarea structurii întregului volum. Autorii au ales ca în cea de-a doua parte să-și găsească locul pe lângă relatările călătorilor dintre anii 1786-1800, anexele și indicele întregului volum. Totuși câteva zeci de planșe plasate la sfârșitul acestei prime părți vin parcă să completeze prin puterea imaginii fresca zugrăvită prin forța cuvântului de relatările călătorilor străini ce-au trecut prin spațiul românesc. Valorificarea textului în note sau observații critice permite identificarea nuanțelor și a inadvertențelor strecurate în textele originale dar și evidențierea anumitor dificultăți de traducere. Ordonarea cronologică a relatărilor oferă o viziune evolutivă asupra spațiului românesc în această a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, epocă a războaielor și a speranțelor.

Autorii acestor relatări sunt animați de diferite interese iar mărturiile lor poartă amprenta culturii și preocupărilor lor. Chiar și o bună cunoaștere a lumii românești este uneori pervertită prin mecanismele deformatoare ale alterității, într-o manieră mai mult sau mai puțin disimulată. Medici, ofițeri, naturaliști, clerici sau oameni politici din Occident sau din Rusia, din Polonia sau din Imperiul Otoman au ținut să lase contemporanilor și posterității imaginea lor despre țările române. Într-o epocă în care cele trei imperii vecine spațiului românesc și-l disputau, interesul pentru locuitorii și resursele lui naturale crește sensibil. Această primă parte a ultimului volum din colecția *Călători străini* adună în paginile sale relatări ai căror autori provin din diferite medii culturale și prezența lor în țările române se datorează unor motive individuale. Naturaliști, precum Sestini, Grisellini sau von Born au lăsat interesante descrieri ale solului, faunei și florei românești. Ofițeri, precum Korostovțev, aghiotantul mareșalului Prozorovski sau negustori, precum Raicevich trimis al casei comerciale de Willshofen oferă în relatările lor imaginea lumii românești din diferite perspective. De la împăratul Iosif al II-lea la minoritul Francantonio Minotto sau la Louis Emmanuel d'Antraigues toți acești observatori străini oscilează între obiectivitate și

subiectivitate, între redarea fidelă a realităților și mistificării deliberate. Relatările sunt în bună măsură tributare prejudecăților și intereselor atât celor ce le-au scris cât și celor ce le sunt adresate.

În toate aceste cazuri se poate mai puțin vorbi despre o incapacitate de a înțelege anumite evoluții economice, politice sau sociale (9: p. 15) cât mai curând de opinii personale. Preocuparea constantă a editorilor de-a oferi o perspectivă critică a surselor inserate în această lucrare e uneori marcată de inducerea deliberată a anumitor interpretări. Analiza relatării polonezului Josef Mikoscha este în acest sens relevantă. Editorii țin să sublinieze ignoranța acestui călător în legătură cu gradul de antonimie al Moldovei (v. p. 626 nota 7 bis și p. 631, nota 24) invocând pentru a-i demonstra inconsecvența un pasaj din textul original. Oare toate aprecierile defavorabile la adresa românilor prezente în relatările acestor călători sunt exclusiv provocate de o "judecată simplistă" sau de necunoașterea realităților? Să fie vorba doar de o simplă coincidență? (v: p. 156, nota 16; p. 171, nota 18; p. 190, nota 14; p. 632, nota 26; etc.).

Se mai pot face de asemenea câteva observații punctuale fără însă a pune în vreun fel în discuție calitatea deosebită a acestei remarcabile lucrări. Prima se referă la o inconsecvență inerentă contextului în care a fost realizată această colecție de documente și are în vedere maniera în care sunt citate anumite izvoare aflate în depozitul Bibliotecii Academiei Române (v. p. 473).

O a doua observație ține atât de un anumit nivel de interpretare cât și de oarecare inconsecvență ce poate fi reproșată mai curând corecturii. Astfel la pagina 358 în nota 85 autorii afirmă că "ordinul iezuit a fost desființat în 1773 chiar de papă sub presiunea luminiștilor". Dacă în ceea ce privește desființarea acestui ordin în afară de nuanțele cauzale nu se poate reproșa nimic, alta este situația în ceea ce privește reînființarea lui. Volumul propune pentru acest eveniment nu mai puțin de trei date diferite: 1812 (p. 358, nota 85), 1813 (p. 152, nota 55) și 1814 (p. 587, nota 140). Acest ultim an este într-adevăr cel în care Pius al VII-lea cu breva *Sollicitudo omnium Ecclesiarum* a restabilit ordinul iezuit.

În ciuda acestor obiecții punctuale ce nu afectează fondul acestei realizări editoriale, prima parte a celui de-al X-lea volum al Călătorilor Străini, confirmă calitățile cu care această colecție ne-a obișnuit. Dincolo de erudiția și de ascuțitul spirit critic al autorilor, tenacitatea și dăruirea lor sunt de remarcat. Nu ne rămâne decât să așteptăm apariția și celei de-a doua părți a volumului, ce va marca realizarea singurei colecții complete apărută sub egida Academiei Române.

Constantin Dobrilă

Pr. ALEXANDRU STĂNCIULESCU-BÂRDA, *Bibliografia Revistei "Biserica Ortodoxă Română" (1874-1994)*, vol. I, Edit. Cuget Românesc, Bârda, 2000, 391 p.

Considerată drept una dintre cele mai vechi publicații românești, "Biserica Ortodoxă Română" a reprezentat în timp, prin conținut, prin diversitatea și calitatea materialelor prezentate, o revistă de referință în știința românească. Specificul său a

constituit-o într-un îndreptar pentru clerul românesc, contribuind la îmbunătățirea nivelului său teologic și cultural.

Însă, pe lângă studiile de teologie, sfera sa de cuprindere a fost una vastă, în paginile acestei reviste fiind publicate numeroase articole de istorie, artă, filologie, nume de marcă ale culturii românești valorificându-și astfel cercetările (N. Iorga, I. C. Filitti, Gh. Cronț, Gh. Moisesescu, C. Erbiceanu etc.). Dată fiind întinderea sa în timp, varietatea și bogăția tematicii abordate, ca și dificultatea de a consulta întreaga colecție în biblioteci, se impunea cu necesitate realizarea unui indice bibliografic al lucrărilor apărute în această revistă.

În contextul actual, marcat de extinderea cercetărilor, aprofundarea specializărilor, apariția unui număr mare de publicații, accesul la informații rămânând totuși limitat, întocmirea unei asemenea bibliografii facilitează activitatea cercetătorilor (și nu numai), aflați și în imposibilitatea de a fi permanent la curent cu toate noutățile din domeniile lor de interes.

Din această perspectivă, inițiativa Pr. Alexandru Stănciulescu-Bârda de a elabora bibliografia "Bisericii Ortodoxe Române" trebuie cu atât mai mult subliniată și apreciată, luând în considerare și faptul că a parcurs nu mai puțin de 22 000 de titluri - studii, articole, note și recenzii - , pe care le-a sistematizat și grupat pe diverse tematici, repartizate după cum precizează autorul în *Prefață* în trei volume, punând la îndemâna specialiștilor un instrument de lucru fundamental.

Primul volum, care face obiectul acestor rânduri, este rezervat studiilor de teologie, materia fiind organizată pe obiecte de studiu, capitole și subcapitole, în conformitate cu programa analitică a învățământului teologic. Informația este structurată pe trei secțiuni: Secțiunea *Biblică* (Biblia, Vechiul și Noul Testament), Secțiunea *Sistematică* (Dogmatica, Morala, Filozofia creștină), Secțiunea *Practică* (Dreptul bisericesc, Liturgica, Omiletica și Catehetica, Pastorală, Muzica, Pedagogia, Îndrumările misionare sau Sectologia). În interiorul acestor secțiuni, materialul este ordonat tematic, alfabetic și cronologic. De subliniat și faptul că pentru unele articole autorul nu s-a limitat doar la simpla enumerare a acestora, adeseori fiind oferite informații în rezumat asupra conținutului lor, explicitând astfel titlul.

Pentru istorici și istoricii de artă de interes este prezentarea, în cadrul Secțiunii *Practică - Liturgica*, a studiilor referitoare la: Pictură, Miniaturistică, Broderii, Lăcașurile de cult, Iconografie.

Volumul este completat cu un indice de autori, facilitând astfel utilizarea lui.

Apreciind încă o dată demersul științific al autorului, așteptăm cu interes apariția celorlalte două volume, consacrate studiilor de: Istoria Bisericii Universale, Bizantinologia, Istoria literaturii creștine (vol. II) și Istoria Bisericii Ortodoxe Române, Istoria României, Literatură, Folclor (vol. III).

Sperăm, totodată, că acest act al Domniei Sale nu va fi singular, iar exemplul acestuia să fie urmat și de către alții, în condițiile în care numeroase alte reviste importante ale culturii românești necesită întocmirea unor asemenea bibliografii.

Mariana Lazăr

Arhiepiscop PETER L'HUILLIER, *Dreptul bisericesc la sinoadele ecumenice I-IV*. Traducere din limba engleză de pr. prof. univ. dr. Alexandru I. Stan, Edit. Gnosis, București, 2000, 515 p.

Traducerea în limba română a eruditei monografii *The Church of the Ancient Councils* a arhiepiscopului Peter L'Huillier, predicator în SUA, reprezintă un act de reală cultură. În sfera disciplinei ecleziastice, opera primelor patru sinoade ecumenice se dovedește de un evident interes pentru cunoașterea Dreptului și a instituțiilor creștinismului timpuriu. În această perioadă a secolelor III-IV d. Hr., care corespunde înfloririi marii literaturi patristice, se pot urmări - prin legislația canonică a Sinoadelor de la Nicea (325 d. Hr.), Constantinopol (381), Efes (431) și Calcedon (451), precum și prin alte hotărâri luate de aceste adunări privitoare la chestiuni specifice - evoluția structurilor Bisericii, a disciplinei acesteia și a relațiilor ei cu societatea înconjurătoare. Canoanele date de aceste Sinoade constituie inima Dreptului bisericesc din Răsăritul ortodox, până astăzi. Ele au format o parte importantă și din Dreptul Bisericii Apusene în decursul primului mileniu al erei creștine și au influențat - nu în mică măsură - sinteza medievală occidentală.

Paul Cernovodeanu

VASILE V. MUNTEAN, *Bizantinologie*, I-II, Edit. Învierea, Arhiepiscopia Timișoarei, 1999-2000, 212 + 200p.

Sinteza profesorului Vasile V. Muntean cuprinde pe lângă istoria Bizanțului de la domnia lui Constantin cel Mare până la căderea Constantinopolului (1453), o introducere ce cuprinde noțiuni introductive, un scurt istoric al bizantinisticii, o trecere în revistă a bizantinologiei românești; un capitol consacrat supraviețuirii spiritualității bizantine; o consistentă bibliografie și anexe cuprinzând ilustrații, un glosar, tabele cronologice, liste de suverani și un indice. Autorul a reușit să înglobeze o parte din cele mai importante contribuții ale istoriografiei românești și străine, la care a adăugat adeseori puncte de vedere personale.

Primul volum cuprinde, pe lângă introducere, trei părți: prima analizează antecedentele scindării Imperiului Roman la moartea lui Theodosiu; a doua cuprinde istoria imperiului de la Flavius Arcadius și până la Heraklius; în sfârșit, ultima parte urmează firul cronologic de la succesorii lui Heraklius până la moartea lui Vasile al II-lea Bulgaroctonul. Al doilea volum este consacrat decadenței și prăbușirii Imperiului Bizantin precum și perioadei "Bizanțului după Bizanț". Un loc aparte îl ocupă relațiile dintre Bizanț și spațiul românesc în evul mediu.

Lucrarea se constituie într-o foarte utilă introducere într-un domeniu extrem de vast; foarte utilă pentru studenții cărora li se adresează cursul este bibliografia care însoțește fiecare capitol și care poate permite aprofundarea unor probleme.

Ovidiu Cristea

MIHAI BĂLĂIANU, *Dioștii. Pagini de istorie*, Edit. A.P.P., București, 1998, 444 p.

Această consistentă monografie este în primul rând o provocare. O provocare pe care pasiunea și dragostea unui om pentru localitatea sa natală o aruncă istoricilor. Prin această lucrare, inginerul Mihai Bălăianu, a arătat tuturor acelora ce ezită să se aplece asupra acestui gen istoriografic că printr-o investigație migăloasă fondul documentar uneori sărac poate fi valorificat din multiple perspective.

Rezultat al unei munci susținute de peste o jumătate de veac monografia satului Dioști din fostul județ Romanați nu strălucește prin spirit critic. Totuși este de remarcat pe parcursul celor 13 capitole ale lucrării tendința unei abordări exhaustive. Autorul încearcă o istorie totală (în măsura în care sursele o permit) rezultat al consultării a peste 17 000 de documente. Exploatarea materialului etnografic și a mărturiilor orale, în ciuda unei vădite predilecții spre literaturizare, oferă informații interesante asupra toponimiei, cutumelor și mentalităților locuitorilor acestei așezări doljene.

Demersul autorului concentrat în special asupra epocii moderne și contemporane, încearcă să surprindă evoluția istorică a acestei localități încă din antichitate. Lucrarea poate însă atrage în mod justificat interesul cercetătorilor ce se apleacă asupra Evului Mediu Românesc. Dincolo de perspectiva monografică unificatoare, abordarea interdisciplinară face din această carte un subiect de reflecție în ceea ce privește utilitatea antropologiei istorice în asemenea cercetări. Pe de altă parte studiul genealogiilor rurale utilizat de autor constituie un important pas spre abordarea prosopografică a istoriei sociale a satului românesc.

Dincolo de reproșurile pe care unii istorici s-ar putea grăbi să le aducă acestei lucrări ea constituie un semnal pozitiv pentru istoriografia românească. Cum se face însă că acest semnal vine din afara breslei istoricilor să lăsăm pasiunea să explice. Cât despre diletantism și superficialitate în scrierea istoriei nici măcar pasiunea nu le poate justifica.

Constantin Dobrilă

JAWOR GRZEGORZ, *Osady prawa woloskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu* (Colonizările de drept valah și locuitorii lor în Rutenia Roșie în evul mediu târziu), Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, 2000, 223 p.

Lucrarea supune unei investigații sistematice "dreptul valah" în regiunile cuprinse în Rutenia Roșie (*Russia Rubia*), alcătuită din cnezatele Halici și Vladimir, obiect de rivalitate între Polonia, Lituania și Ungaria, înainte de a fi definitiv încorporate în teritoriile dependente de coroana polonă spre sfârșitul secolului XIV.

Renunțând la vechi prejudecăți, autorul admite caracterul "romanic" al valahilor, considerați anterior de unii cercetători drept o simplă "categorie profesională". Cercetări lingvistice și din domeniul culturii materiale și intelectuale a locuitorilor de pe versantul nordic al Carpaților confirmă existența unui puternic curent de migrație "valahă" de lungă

durată spre teritoriile polone, începând mai ales din a doua jumătate a secolului XIV. Direcțiile și intensitatea colonizării formează obiectul unei analize detaliate.

Trăsăturile specifice ale organizării imigranților valahi, puternic afirmate în faza inițială, încep să se atenueze în unele comunități în secolul XV - care a cunoscut totuși apogeul colonizării - și se accelerează în secolul XVI, când hegemonia otomană se consolidează pe linia Nistrului și curentul migrator încetează.

Cu drept cuvânt autorul contestă teza "nomadismului" dominant al migratorilor valahi. Înregistrați în sursele de natură fiscală și judiciară ei își dezvoltă ocupațiile agricole, constatare care desigur nu exclude existența unor comunități exclusiv pastorale; ele au fost neîndoiește minoritare.

Interesul marilor stăpâni de pământ de a-și exploata stăpânirile și al statului polon de a-și extinde controlul și veniturile explică încurajarea imigrării vlahilor din Moldova și Transilvania. A contribuit la efortul de colonizare și atragerea coloniștilor în sistemul de obligații militare, într-o zonă foarte expusă atacurilor din afară.

Autorul a reușit să identifice 305 sate de colonizare vlahă în Rutenia Roșie - cercetări viitoare vor aduce la iveală și altele - și să stabilească zonele în care acestea s-au concentrat.

Structura socială a comunităților rurale vlahe, instituțiile lor de guvernare, adunările comunității și grupările regionale, caracterul comunitar al stăpânirii pământului și diversele aspecte ale vieții sociale fac obiectul unei analize perspicace.

O excelentă bibliografie și câteva hărți în care sunt înregistrate așezările vlahe în ansamblul Ruteniei Roșii și în diversele ei subdiviziuni teritoriale sporesc mult valoarea acestei însemnate lucrări.

Șerban Papacostea

VIOLETA BARBU, *Miniatura brâncovenească. Manuscrise ilustrate și ornate*, Edit. Meridiane, București, 2000, 125 p.

În ultimul deceniu peisajul istoriografic autohton a înregistrat, din nefericire, un număr redus de lucrări în ceea ce privește abordarea unor subiecte din zona, pe nedrept numită, a științelor auxiliare. Lucrarea de față întocmită de D-na Violeta Barbu, al cărei subiect îl reprezintă evoluția miniaturii din timpul lui Constantin Brâncoveanu, readuce în atenția specialiștilor un domeniu de cercetare care, dincolo de valoarea ei estetică, prezintă un cert interes și din punct de vedere documentar, contribuind la o mai bună înțelegere a mentalului unei epoci și a unui mod de a fi, a unui orizont spiritual și a unui sistem de valori ce astăzi pare tot mai dificil de înțeles. Această dublă abordare a miniaturii, ca realitate istorică și artistică, explică de ce asupra acesteia și-au aplecat atenția nume de referință ale istoriografiei române, dintre care amintim pe I. Bogdan, N. Iorga, G. Popescu-Vâlcea etc.

Importanța perioadei supuse cercetării din punct de vedere al vieții culturale, în general și evoluția miniaturisticii, în special, prin raportare la intervalul de timp anterior,

rezidă din ceea ce am putea numi “instituționalizarea” actului cultural. Întemeierea bibliotecii de la mănăstirea Hurezi și fondarea Academiei de la Sf. Sava reprezintă momente cruciale în evoluția artei brâncovenești, când “pentru prima oară în istoria culturii vechi românești, elementele încă viabile ale tradiției sunt recuperate și îmbrăcate în forme suficient de noi pentru a le asigura integrarea în patrimoniul cultural al secolului al XVIII-lea (p. 5).

În prima parte a lucrării, *Teme iconografice și motive ornamentale*, autoarea își propune să realizeze “o arheologie a imaginarului”, pornind de la “stratul concret al semnelor”, pentru ca întregul demers să fie direcționat “în câmpul mentalităților generatoare”.

Repertoriul de teme și motive iconografice, predominant figurative, preluate de arta brâncovenească din perioada anterioară, precum și analiza surselor “generatoare de sisteme grafice” în decorarea manuscriselor, sunt două aspecte tratate în această primă parte a cărții.

La capitolul “tradiție”, cele mai utilizate tipuri de ornamente în decorarea manuscriselor sunt *frontispiciile geometrice* (firul dublu răsucit sau brâul în torsadă, banda cu acolade dublă sau motivul în entrelacs și palmeta în frize, care în această epocă apare cel mai adesea sub forma vrejului meandric cu semipalmete), *motivele iconografice* (Sfinții Evangheliști, arborele lui Ieseu, Înălțarea Domnului etc.) și *motivele decorative* (mascheronul în varianta protomă de leu și frontispiciul heraldic). Pentru domnia lui Constantin Brâncoveanu, utilizarea simbolului heraldic, în special sub forma vulturului bicefal al împăraților bizantini și a corbului cruciger, reprezintă și un indicator important în a observa “traseul sinos al ambițiilor politice ale voievodului” (p. 11).

“Inovația”, constă, în plan iconografic, într-o “nouă orientare a selecției tematice către scene tratate anterior în alte arte decorative”, - tema Sf. Împărați Constantin și Elena ocupând un loc central -, o redimensionare a locului ocupat de portretul voievodal și o “actualizare iconografică” a unor teme din viața monahală (tunderea în monahism a unui frate la mănăstirea Hurezi) și politică (pictarea bolților palatului de la Mogoșoaia cu principalele evenimente desfășurate în așa-numitul “moment 1703”, când domnitorul obține firmanul domniei pe viață). Dintre acestea, primele două “inovații”, de altfel strâns legate una de cealaltă, ocupă un loc predominant în decorarea manuscriselor acestei epoci, scopul fiind acela al preamării voievodului, Constantin Brâncoveanu - ca-n vechiul Bizanț - “manipulând” producția artistică și nu numai în scopul construirii și impunerii în ochii contemporanilor a unei anume imagini. Din această perspectivă, numărul relativ mare de portrete ale domnitorului ce ni s-au păstrat, aproximativ 30, deși varietatea tipologică a acestora nu este spectaculoasă, reprezintă un indicator al acestei preocupări princiere.

Accentuarea cultului Sf. Împărați, care ar corespunde, după opinia autoarei, în plan artistic evoluțiilor din sfera politică care au dus la detașarea domnului de puternica grupare a Cantacuzinilor, “relația specială” cu mitul primului basileu creștin (Constantin cel Mare) al cărui nume, de altfel îl poartă, precum și utilizarea unei galerii de figuri biblice (David, Zorobabel, Solomon etc.) în scopul evidențierii însușirilor domnului sunt tot atâtea mijloace propagandistice ce au făcut din Constantin Brâncoveanu “domnul cel mai adulat de către contemporanii săi” (p. 13), un model uman plasat între “paradigma suveranului creștin și a basileului bizantin”.

O problemă subsumată demersului D-nei Violeta Barbu privind locul ocupat de cultul Sf. Împărați, care de altfel a prilejuit numeroase luări de atitudine în istoriografia românească, este aceea a legăturii între acest cult și existența unei "idei imperiale" în Țara Românească. Concluzia autoarei este fără echivoc: "*iconografia Sfinților Împărați, rămâne doar o formă de recuperare a tradiției cu certe virtuți de compensare, prin fast și evocarea originilor ilustre ale suveranității creștine, a fragilității și asprimii vremurilor*" (p. 16, s.n.)

De departe însă, inovația cea mai interesantă a decorației brâncovenești și care va permite să vorbim despre un "stil brâncovenesc" o reprezintă decorul vegetal, întâlnit de la ancadramentul pisanilor, decorarea pietrelor tombale până la argintărie și gravura de carte; acestea din urmă având de altfel cele mai multe elemente în comun cu miniatura brâncovenească. La o primă vedere, această preponderență a profanului în arta decorației este greu de explicat și acceptat, cel puțin din perspectiva numărului construcțiilor destinate cultului și al cărților liturgico-dogmatice imprimate în această perioadă. După opinia autoarei, bazată pe o bogată documentație și o analiză interdisciplinară, această realitate artistică este expresia, în primul rând, a unei schimbări la nivelul mentalităților, punând în evidență "o progresivă desacralizare" și o disoluție "accelerată a solidarităților tradiționale" (p. 25).

Ce-a de-a doua parte a lucrării este destinată prezentării principalelor centre de miniatură existente în epoca lui Constantin Brâncoveanu și a celor mai importanți artiști caligrafi ce au activat (*Scriptorii și ilustratori*). Demersul debutează cu o binevenită distincție terminologică între *scriptoriu*, *atelier de copiat* și *școală de scriere*, precum și cea între *scriptor*, *scrib* și *caligraf*. Concluzia care se desprinde din aceste precizări conceptuale este aceea că pentru spațiul românesc nu dispunem de suficiente informații pentru a putea opera "o asemenea distincție între aporturile succesive". Totuși, remunerarea mai mult decât generoasă a scriitorilor de carte (vezi cazul lui Pârta care a primit 100 de taleri pentru o *Psaltire*, echivalentul unui salariu pe un an de zile al unui dascăl de la școala românească) și nivelul investiției făcută în cartea manuscrisă, dacă avem în vedere hârtia (cel mai adesea adusă de la Veneția în cazul comenzilor domnești) și legătura, sunt indicatori ai unei poziții destul de importante pe care această activitate o ocupa în "economia bunurilor simbolice", pentru a împrumuta titlul unei cărți a lui P. Bourdieu.

Dintre centrele de miniatură care au activat în această perioadă, singurul care poate aspira la statutul de *școală de copiere*, având în vedere grafia, ilustrația și bogăția decorației, este cel organizat la Mitropolia Ungrovlahiei (București). De altfel, nu este întâmplător faptul că aici și-a desfășurat activitatea caligraful cel mai important și mai activ al epocii: Ierei Nicola (întreaga activitate a acestuia este prezentată la pp. 28-34). Urmează apoi prezentarea succintă a centrelor de la *mănăstirea Bistrița* (centru cultural ce se remarcă prin vitalitatea sa de-a lungul timpului), *Episcopia Râmnic* (un rol cheie jucându-l episcopul Ilarion, cel acuzat în 1705 de "îngăduință față de închinătorii papei"), *Hurezi* (ce se distinge prin realizările de excepție; vezi ms. 1396, 2174, 2191 și 2458 etc., și prin modul de organizare și funcționare), *Brâncoveni*, *Sinaia* și *Câmpulung*.

Utilizarea simbolurilor heraldice până la banalizare, în special de către domnii fanarioți în dorința acestora de a se încadra unor tradiții și obiceiuri autohtone, elitismul descurajant și exclusivist, precum și lipsa comenzilor domnești (în acest ultim caz, apariția

unei noi categorii de comanditari reprezentată de clerul înalt și egumenii unor mănăstiri, nu va reuși să suplinească din punct de vedere economic dezinteresul domniei și al mării boierimi) reprezintă tot atâția factori, identificați de D-na Violeta Barbu, care au impus miniaturii o poziție marginală în peisajul artei brâncovenești și care au "închis calea evoluției acestei arte" în perioada imediat următoare.

Partea a treia, cea mai întinsă în economia lucrării, este destinată *prezentării manuscriselor*. Dispersarea acestora în mai multe fonduri și lipsa unei evidențe speciale a decorării lor a impus prezentarea numai a manuscriselor aflate în colecția Bibliotecii Academiei Române București și filiala Cluj.

Fiecare manuscris este descris după o grilă, ce cuprinde următoarele obiective: date privind cronologia, tipul de hârtie și filigran; prezentarea succintă a conținutului; date privind tipul de scriere, numele copistului, posesorii, descrierea legăturii; descrierea ilustrațiilor; bibliografia. Lucrarea se încheie cu un *rezumat* în limba franceză (pp. 123-125).

Deși din perspectiva tematicii, cartea D-nei Violeta Barbu abordează un domeniu de cercetare special, prin felul în care este concepută și realizată, modul sistematic și evolutiv în care sunt prezentate problemele, erudiția, rafinamentul interpretărilor și larga deschidere în care sunt integrate și analizate informații diverse în interpretarea actului cultural sunt tot atâtea aspecte care fac din această lucrare un succes și un model de analiză. Condițiile grafice excelente și ilustrația bogată nu fac decât să confirme încă o dată acest lucru.

Gheorghe Lazăr

LUCIAN PERIȘ, *Le Missioni Gesuite in Transilvania e Moldavia nel Seicento*, Edit. Fundației pentru Studii Europene, Cluj-Napoca, 1998, 223 p.

Lucrarea tânărului dr. Lucian Periș - decedat în floarea vârstei în urma unui tragic accident rutier - se dorea a fi un rezumat al tezei sale de doctorat închinată istoriei iezuiților în spațiile transilvan și moldav în secolul XVII, în perioada Contrareforme. Precedată de o inspirată introducere a prof. Pompiliu Teodor, bazată pe o largă documentație inedită extrasă din "Archivio segreto Vaticano", "Archivum Romanum Societatis Jesu", arhivele Congregației "De Propaganda Fide", ale colegiului "Germanicum Hungaricum" și cea particulară George Vinulescu, precum și dintr-o bogată bibliografie de profil, cartea ce face obiectul prezentării de față s-a preocupat în primele sale capitole de tribulațiile clericilor iezuiți în Transilvania, unde au fost pe rând izgoniți sau reprimiți în perioada 1601-1687. Dacă între 1601-1603 misiunile iezuite din Cluj, Alba Iulia și Oradea s-au putut consacra în liniște activității lor de prozelitism, în schimb în timpul ocupării provinciei de principele reformat Moise Székely, cu începere din 1603, Colegiul din Cluj a fost devastat de unitarienii socinieni iar iezuiții persecutați în toată Transilvania și izgoniți din provincie. Autorul arată că o parte din ei s-au refugiat la Curtea lui Ieremia Movilă, domnul filopolon al Moldovei și protector al catolicilor. Într-un capitol se insistă asupra polemicilor doctrinare între iezuiți, unitarieni și calviști între 1602-1606, rolul de apărător al Bisericii Catolice revenind rectorului colegiului clujan Giovanni Argente. Tulburările confesionale au durat în

Transilvania - cu diferite alternanțe - până la ordinul definitiv de expulzare al iezuiților din provincie, dat de principele Gabriel Báthory și adoptat în adunarea de la Bistrița din 1610, sub pretextul susținerii opoziției nobiliare catolice împotriva sa. Misionarii au luat drumul țărilor vecine fugind în Austria, Polonia și Moldova sau refugiindu-se chiar în Banat sau la Belgrad, sub ocupație otomană. Într-alt paragraf dr. Periș relatează că odată cu întronarea principelui Gabriel Bethlen, care deși calvin, s-a arătat un personaj deschis și tolerant, în 1615 a fost abrogat decretul de expulzare al iezuiților și în 1616, odată cu reîntoarcerea lor în centrele de la Mănăstur (de lângă Cluj), la Alba Iulia, Oradea, Satu Mare și Odorhei, au activat cu mult succes în opera lor misionară și educativă figuri de înaltă ținută morală și teologică ca Ștefan Szini, Grigore Vásárhely, Martin Bauda, Ștefan Móry, George Buitul din Caransebeș (de origine română) și Ștefan Makó.

Un capitol este dedicat de dr. Periș misiunii iezuiților din Banat - activând sub ocupație otomană - unde au pătruns sporadic încă din timpul domniei principelui Ștefan Báthory (1571-15893). Un centru important s-a dezvoltat la Caransebeș, unde a luat chiar naștere o misiune în 1625, și unde a predicat amintitul George Buitul până în 1627, fondator și al unei școli pentru tinerii catolici și apoi altul la Lugoj sub patronajul părintelui Ștefan Makó ce a făcut destule convertiri. Dar autorul arată că principalul inamic al misionarilor iezuiți din Transilvania, ale căror centre confesionale și de învățământ s-au răspândit la Mănăstur, Alba Iulia, Oradea, Satu Mare și Odorhei, l-a constituit calvinismul, reprezentând confesiunea majoritară a nobililor și principilor Transilvaniei. Dacă sub Bethlen conflictul a fost mai atenuat, el a izbucnit cu mai multă virulență în timpul domniilor celor doi principii Gheorghe I și Gheorghe II Rákóczy, când se constată o puternică activitate de prozelitism protestant iar în provincie se întâlnesc chiar preoți reformați adepți ai noului curent puritanist importat din Anglia. Un interes special este arătat de autor pentru activitatea misiunii din Alba Iulia și înființării școlilor catolice între 1616-1650; un rol esențial l-au avut, în acest sens, Ștefan Szini și Ștefan Móry; în școala din capitala principatului se învăța, pe lângă noțiunile de catehism chiar și arta poetică. Un centru înfloritor a existat și la Mănăstur (fostă fundație monahală franciscană) unde ființa în scop educativ și o mică congregație a Nașterii Fecioarei Maria sub conducerea a doi frați iezuiți, unde se învățau gramatica, textele sfinte și cântările religioase. La baza învățământului se afla opera cardinalului iezuit teolog Francesco di Toledo (1532-1596), inițiator al doctrinei predestinației. Aceste așezăminte se aflau sub oblăduirea nobilimii maghiare catolice din Cluj. Un proiect de a înființa și la Mănăstur o școală de nivel superior, un *Pazmaneum*, după modelul celei înființate de cardinalul Pázmány de Esztergom la Viena, nu a fost încununat de succes datorită rigorilor impuse de religia dominantă calvină, geloasă în a-și apăra prerogativele sale și în materie de învățământ. Alt capitol al cărții este închinat de autor examinării activității episcopilor latini și iezuiți în lumea transilvană între 1600-1698, relevând situația ingrată a religiei catolice într-o provincie preponderent reformată și revenirea ei la o poziție privilegiată, egală cu confesiunile protestante, după cucerirea principatului de către Habsburgi în ultima decadă a secolului al XVII-lea și anexarea lui la Imperiul Casei de Austria în urma încheierii păcii de la Karlowitz (1699).

Ultimele două capitole ale cărții sunt închinat activității misiunilor iezuite în Moldova precum și influenței culturale a catolicismului în Principate și a relațiilor cu mediul

cultivat slavon ortodox. Primele contacte sporadice au avut loc sub Petru Șchiopul în 1588-1591, favorabil catolicismului; apoi legăturile au devenit mai consistente sub domniile Movileștilor filo-poloni și pro-catolici, aici găsiindu-și refugiul iezuiții persecutați sau izgoniți din Transilvania. Unul dintre cei mai importanți misionari iezuiți în Moldova a fost Paul Beke, sosit la Iași în 1644, unde lăcașul catolicilor se afla sub autoritatea - de multe ori contestată - a minorilor conventuali. Beke a lăsat o importantă descriere a țării sub numele "De Moldavia" cu consemnări de interes istorico-geografic și referiri la situația ei politică, economică, etnică și religioasă, beneficiind de o anumită propășire în timpul domniei lui Vasile Lupu (1634-1653). O școală unde se predă gramatica, pe lângă noțiuni elementare de scolastică, a ființat cu succes la Cotnari. Pentru armonizarea activității misionarilor catolici în Moldova și a potoli disputele de prestigiu între diferitele ordine monahale prin convocarea sinodului de la Bacău în 1659, comunitățile din Iași și Cotnari au fost încredințate iezuiților iar cele de la Trotuș, Bacău și Galați minorilor conventuali. Din a doua jumătate a secolului al XVI-lea - odată cu deteriorarea relațiilor dintre Polonia și Poartă și a dezlănțuirii operațiilor militare, ce au cuprins și Moldova și mai ales după izbucnirea războiului dintre otomani și Liga sfântă creștină după asediul nereușit al Vienei din 1683, misiunile iezuite dispar din principat până la sfârșitul veacului, izbutind să se reîntoarcă de abia după încheierea păcii de la Karlowitz.

În sfârșit autorul se apleacă și asupra influenței catolice exercitate în Țara Românească, unde cea mai notabilă realizare pe plan cultural în secolul al XVII-lea - o constituie crearea "școlii superioare grecești și latine" de la Târgoviște sub Matei Basarab între 1646 - 1650 la îndemnul cultivatului boier, postelnicul Constantin Cantacuzino. În general experimentul iezuit - și catolic în general - în Pincipate, împărțășit cu precădere de alogeni unguri, poloni, croați și raguzani de aici și de mult prea puțini români, a fost modest într-un mediu dominat de religia ortodoxă de rit bizantin, preponderentă în rândul autohtonilor iar confesiunile protestante au avut și mai puțini exponenți recrutați aproape în exclusivitate din mijlocul sașilor luterani.

În încheiere se poate atesta că lucrarea dr. Lucian Periș prezintă mult interes pentru istoria confesională a țărilor române - în special a Transilvaniei - în secolul al XVII-lea¹ mai ales prin relevarea multor materiale de arhivă inedite, reproduse în largi extrase în limba latină, nu totdeauna, însă, corect descifrate. O consider, așadar, o carte utilă pentru toți cei ce doresc să se inițieze în dialogul interecumenic din spațiul central și sud-estic european.

Paul Cernovodeanu

¹ Vezi și recenzia amănunțită și plină de substanță făcută lucrării de lector univ. Vasile Rus din Cluj-Napoca și publicată în "Mediaevalia Transilvanica", Satu Mare, II (1998), nr. 2, p. 334-345. Mai semnalez ca o eroare minoră și citarea volumelor din colecția *Călători străini despre țările române*, unde, din rândul editorilor, numele meu este în mod constant omis.

HENRY K ŁOWMIAŃSKI, *Zaludnienie państwa litewskiego w wieku XVI. Zaludnienie w roku 1528* (Situația demografică a statului lituanian în secolul al XVI-lea. Situația demografică în anul 1528), sub redacția lui Artur Kijas și Krzysztof Pietkiewicz, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, 1998, 227 p.

Editarea postumă, în condiții deosebite, a lucrării regretatului decan al studiilor de istorie medievală a Lituaniei din Poznań reprezintă un eveniment istoriografic.

Înainte de redactarea acestei lucrări – între perioada ocupației germane și anul 1960 – autorul avusese în vedere între altele și problematica demografică a Lituaniei medievale (de exemplu în *Studiach nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, vol. I-II, Wilno, 1931-1932).

Pornind de la surse relativ bogate (recensăminte zonale ale populației, inventare funciare, liste ale coșurilor și ale gospodăriilor din diferite regiuni administrative sau complexe funciare, registre de impozitare și cele militare) H. Łowmiański apreciază că populația Marelui Principat al Lituaniei în anul 1528 depășea cifra de 2.700.000 capete (p. 210).

În încheiere, redactorii au adăugat un studiu suplimentar din anul 1960 intitulat *Popisy wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego wieku XVI jako źródło do dziejów zaludnienia* (Registrele militare din secolul al XVI-lea din Marele Principat al Lituaniei ca surse demografice).

Antim Cristian Bobicescu

GABRIEL KRASIŃSKI, *Taniec Rzeczypospolitej Polskiej* (Dansul Republicii Polone), pregătită de Mirosław Korolko, Wzdownictwo Naukowe Semper, Warszawa, 1996, 316 p.

Ediția “Dansului Republicii Polone” pregătită de M. Korolko cuprinde prima editare a memorialului lui Gabriel Krasinski (~1620 – 1674), memorial a cărui existență și importanță a fost semnalată încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea de A. Brückner (pag. V).

Memorialul acoperă o perioadă deschisă de “potop” și se încheie cu abdicarea lui Jan Kazimierz și urcarea pe tron a lui M. K. Wiśniowiecki, putând fi alăturat numeroaselor producții memorialistice din a doua jumătate a secolului al XVII-lea: J.Ch. Pasek, J. Poczubot Odlancki, M. Jemiołowski. “Dansul Republicii Polone” se diferențiază de acestea prin forma redactării (acea a unui dialog versificat) precum și datorită importanței și numărului materialelor introduse în text (manifeste ale hatmanilor, scrisori publice și private, “ziare manuscrise”), care constituie material colportat în provincie în rândurile nobilimii (p. VIII).

În afara prezenței în subtitlu a moldovenilor și valahilor, în text nu se găsesc decât informații indirecte referitoare la aceștia.

Menționăm că multe expresii apar în formă prescurtată datorită versificării iar corecturile editurii apar în paranteze drepte.

Antim Cristian Bobicescu

KONRAD G. GÜNDISCH, *Ständische Autonomie und Regionalität im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Siebenbürgen*, în vol. *Minderheiten, Regionalbewusstsein und Zentralismus in Ostmitteleuropa*, hrsg. von H.-D. Löwe, G. H. Fötsch und S. Troebst, Köln-Weimar-Wien, 2000, p. 21-49.

Studiul oferă o vedere de ansamblu temeinică asupra genezei sistemului politic al Transilvaniei medievale și al principalelor sale elemente componente și caracteristici. O scurtă înfățișare a zonelor geografic delimitate în teritoriul intracarpatic și confruntarea acestora cu realitățile teritorial-politice ale Transilvaniei îl conduce pe autor la concluzia corectă a neconcordanței dintre construcția geografiei și opera istoriei în acest spațiu. E prezentat succint mozaicul rezultat din dezvoltarea în etape și în formule diferite a organizării teritoriului transilvan: teritoriul comitatelor create de regalitatea ungară, în cuprinsul cărora s-a dezvoltat nobilimea ungară; scaunele săsești de pe "pământul crăiesc" (*fundus regius*); scaunele secuiești din *terra syculorum*. Cu drept cuvânt constată autorul că cele trei entități amintite nu au la bază grupe etnice compacte și exclusive, întrucât sași și alte etnii se aflau și în comitatele ungurești, iar românii, "numeric cea mai puternică etnie a Transilvaniei" se găseau răspândiți pretutindeni. E analizată sumar formarea acestei structuri etnic-politic-administrative ca rezultat al extinderii progresive a dominației regatului ungar în Transilvania în secolele X-XIII. Instituțiile reprezentării păturilor suprapuse în organele locale ale autoadministrării sunt prezentate în evoluția lor până la constituirea în epoca modernă timpurie - de fapt secolul XVI-, a "monarhiei transilvane pe stări", care s-a întemeiat pe "un consens social și politic realizat între conducător <principe> și privilegiați". Baza acestui sistem au fost "universitățile" (comunitățile) privilegiaților transilvani constituite la sfârșitul secolului XIII dar care s-au consolidat și și-au definit mai puternic interesele în secolele următoare. Regimul stărilor în Transilvania se definește nu numai social, ca în Occident, dar și teritorial. Dacă e adevărat, cum susține autorul, că starea privilegiată se definește social, nu e mai puțin adevărat că în Transilvania ea nu e lipsită de componenta etnică.

Apropierea dintre cele trei stări privilegiate a fost prilejuită în secolul XV de primejdia otomană și de marea răsccoală țărănească din 1437. Întemeiat susține autorul că "uniunea fraternală" a celor trei "națiuni" privilegiate a fost și un mijloc de a se apăra împotriva consolidării centralismului regalității, reacție care a cunoscut forme acute treizeci de ani mai târziu, în vremea lui Matia Corvin.

Cât privește atitudinea față de români a celor trei stări “înfrățite” în 1437, dacă e incontestabil că reprimarea țăranilor dependenți în urma răscoalei nu mai apare menționată cu prilejul reînnoirii actului în 1449, se cuvine totuși amintită încercarea românilor din Transilvania de a se constitui în stare privilegiată, împreună cu ungurii răsculați cu care s-au asociat: “Universitas regnicolarum Hungarorum et Valachorum hujus Principatus Transilvaniae...”; cf. Gh. I. Brătianu, *Les assemblées d'état et les Roumains de Transylvanie*, în RER, XIII-XIV, 1974, p. 30. E ceea ce explică în parte caracterul exclusivist al celor trei stări privilegiate care s-au legat printr-o uniune fraternală pentru a nu îngădui asocierea la regimul lor privilegiat și a celor care fuseseră înlăturați în secolele anterioare de la dreptul de a constitui o stare recunoscută. În aceeași ordine de idei ar fi fost utilă o mai atentă scrutare a realităților confesionale din Transilvania și din regatul ungar în general înainte de epoca Reformei și a implicațiilor lor asupra structurării regimului stărilor.

Lucrarea este o contribuție însemnată la mai buna cunoaștere a complicității mecanism al organizării politice a Transilvaniei medievale.

Șerban Papacostea

IOAN DRĂGAN, *Nobilimea românească din Transilvania. 1440-1514*, Edit. Enciclopedică, București, 2000, 466 p. (cuprinde anexe, bibliografie selectivă, indice de persoane).

Cartea de față reprezintă o nouă contribuție importantă la istoria medievală a românilor, care se înscrie în direcțiile de cercetare promovate de medievistii din Cluj-Napoca în ultimii ani. Așa cum subliniază și autorul, nobilimea românească din Transilvania medievală este o problemă esențială a istoriei României, a cărei abordare a suferit mult timp din cauza unor atitudini mai degrabă pasionale și politizante decât științifice. Lucrarea d-lui Drăgan este însă o bună dovadă că afirmarea unor puncte de vedere polemice se poate realiza și pe baza analizei critice a izvoarelor istorice și a interpretării raționale a acestora. Cuvântul înainte semnat de Șerban Papacostea este de asemenea o bună carte de vizită în favoare valorii științifice a acestei cărți.

Deși dimensiunea cărții poate părea descurajantă (464 de pagini!), lectura ei este captivantă. Unul din marile merite ale acestui impresionant demers mi se pare a fi faptul că dl. Drăgan atrage în mod constant atenția cititorilor asupra unor aspecte importante ale diverselor probleme care necesită studii mai detaliate și trasează linii de cercetare viitoare, care să completeze cunoașterea istoriei medievale a românilor.

Scopul declarat de autor în “Introducere” este “să realizeze o imagine monografică a acelei pătri suprapuse a românilor din Transilvania, care a obținut recunoașterea statutului de nobil al regatului maghiar și s-a afirmat ca atare în perioada 1440-1514”. Totodată autorul declară onest, și modest, că “ea reprezintă în primul rând o lucrare de interpretare, în intenția de a limpezi, pe cât posibil, problema nobilimii românești și a o impune în dimensiunile și conotațiile ei reale ca subiect legitim și distinct în istoriografia medievală românească”. Alături de lămuririle metodologice și de clarificare a conceptelor și noțiunilor

teoretice, istorice, geografice, etc., ampla introducere prezintă și rezumă fiecare capitol al cărții. Conceptul-cheie este însuși acela al “nobilimii românești”, care este departe de a fi univoc. Autorul consideră că nobilimea românească reprezintă “elita medievală a poporului român din Transilvania istorică și din regatul Ungariei”, dar că într-o accepțiune mai largă, noțiunea acoperă și “feudalitatea românească preexistentă cuceririi maghiare, stăpânitoare de pământ și de supuși, cu autoritate juridică și militară asupra celorlalți români”.

Materialul cărții este structurat pe șapte capitole și multe subcapitole, de aceea nu vor fi prezentate aici decât aspectele mai importante abordate de autor.

Foarte edificator asupra stării de lucruri în istoriografia românească privitoare la nobilimea românească din Transilvania este capitolul care tratează această problemă cu un ascuțit și totuși ponderat spirit critic. Pentru a încadra problematica transilvană în context european, autorul consacră cel de al doilea capitol al cărții *Structuri-lor nobiliare în Europa centrală și răsăriteană în secolele XIV-XVI*. Cadrul politic și social în care a existat nobilimea românească medievală este descris judicios în capitolul III: *Transformări economice, politice și confesionale din Transilvania și Ungaria în secolul al XV-lea și la începutul secolului al XVI-lea și implicațiile lor sociale*.

Autorul consacră o mai amplă dezbateră problemei *Statutului juridic al nobilimii românești din regatul Ungariei* (capitolul IV). Autorul analizează fiecare aspect circumscris condiției de nobil român în Transilvania medievală, susținând cu argumentul izvoarelor istorice punctele de vedere care polemizează cu unele teorii ale istoriografiei maghiare și autohtone. În perioada studiată, cnezii români obțin donații regale pentru pământurile pe care le stăpâneau deja, adică o recunoaștere a nobilității, după cum subliniază autorul. În aceeași ordine de idei, autorul identifică pe baza unui formular folosit de cancelaria regală maghiară în 1453 “elementele definitorii ale stăpânirii cneziale și nobiliare românești”: caracterul ereditar, caracterul nobiliar, stăpânirea cu și fără acte de proprietate, obligațiile specifice (obligațiile militare și slujba la cetate, censul regal, cincizecimea oilor și daturile) și independența juridică de domeniul unei cetăți regale sau de cel al unei funcții oficiale. Următoarele subcapitole tratează tot la nivel teoretic alte aspecte referitoare la statutul juridic al nobilimii românești, dintre care cel mai amplu este cel privitor la *Nobilul român în justiție; jurisdicția lui*. Un aspect interesat relevat de autor constă în faptul că dreptul consuetudinar românesc continua să fie folosit de către nobilii români în cauzele cu caracter civil chiar și după obținerea actelor de recunoaștere a nobilității și intrarea lor în sistemul juridic al regatului maghiar. În subcapitolul dedicat problemei confesionale, autorul constată că în perioada studiată nobilimea românească era “colorată din punct de vedere confesional: ortodoxă, catolică și oscilând între cele două, pe linia unirii florentine”. Discutarea la nivel teoretic și crearea unui model al tipurilor de nobilitate cu principalele lor atribute (p. 209) precizează locul nobililor români proveniți din cnezi și a nobililor condiționari (cnezii și voievozii de pe marile domenii și boierii făgărășeni). Un alt subcapitol abordează problema diferențelor dintre cnezi/cnezat și nobili/nobilitate. În perioada 1440-1490, cnezii români reușesc să dobândească acte de proprietate pentru pământurile lor, începând să apară în acte cu titlul de nobili. Cei care rămân la statutul de cnezi vor face parte din categoriile dependente de pe domeniile particulare sau ale statului. Studiul asupra boierilor făgărășeni ca o categorie juridică aparte, de sorginte munteană, ce a evoluat apoi în cadrul voievodatului Transilvaniei demonstrează că aceștia nu erau considerați nobili, ci erau

asimilați nobililor condiționari subordonați indirect suveranului prin mijlocirea castelanului de Făgăraș.

Capitolul V tratează *Evoluția și structura nobilimii românești 1440-1514*. Aici autorul revine asupra unor probleme discutate pe larg și în capitolul anterior, dar privindu-le și din alte unghiuri. Sunt discutate aspectele terminologice, "formele lexicale care îmbracă realitatea feudalității românești", care sunt reconstituite în special pe baza onomasticii și a toponimiei: *cnez, jupan, boier, nemeș*. "Etapale dezvoltării nobilimii române" constau în perioada până la 1440, când începe deja "procesul de legalizare a proprietății cneziale românești prin acte scrise"; perioada 1444 (în text: 144 !, p. 269) -1514. Într-un subcapitol scris cu dramatism, autorul prezintă consecințele războiului din 1514, când mica nobilime românească pierde teren în fața unei "aristocrații străine și rapace" (p. 272) "abuzive și egoiste" (p. 273). Un subcapitol interesant este cel în care sunt prezentate cele patru grupe în care poate fi structurată nobilimea românească: nobilii de rând, fruntașii (*potiores*), aleșii (*egregii, proceres*) și baronii sau magnații. Sunt prezentate și familiile din fiecare categorie, identificate până acum în documente. Ar fi fost poate utilă cititorului și anexarea unor tabele genealogice, mai ales pentru familiile mai des pomenite de-a lungul cărții: Căndești de Mori, Ciula, Cădea, Mușineștii, Arca de Densuș, Bizere, ș.a. "Categoriile speciale" îi includ pe clerici și literați și pe nobilii români din orașe. Analiza cantitativă și numerică, deși autorul precizează că datele sunt insuficiente pentru o statistică acurată, dă seamă de ordinele de mărime în ceea ce privește ponderea pe regiuni a nobililor români din Transilvania și Ungaria propriu-zisă (o parte a comitatelor Maramureș și Ugocea și comitatele Bereg și Ung). Tabelele sunt edificatoare, deși capetele de coloane sunt echivoce. O eroare de tipar oferă ca total al localităților numărate 436, pe când suma numerelor din coloană este 433, iar și procentele sunt calculate tot la un total de 433! (Tabel 1, p. 328) Din nefericire eroarea se repetă și în tabelul 2, când ne este oferit același total, deși procentele sunt din nou calculate cu un total de 433. Interesante sunt procentele privitoare la raportul numeric dintre nobilimea din Transilvania istorică și Ungaria regală în favoarea celei din urmă, raport care s-a păstrat și la începutul secolului al XIX-lea. Rolul jucat de nobilii români în viața instituțională a Transilvaniei este mai degrabă redus la nivelul administrației locale și comitale, însă unele familii care au obținut și titlul de baroni au avut șansa de a pătrunde în cele mai înalte structuri ale statului medieval maghiar.

Nobilimea română a avut în serviciul militar aproape singura, sau măcar cea mai eficientă, modalitate de a-și confirma nobilitatea și a își spori averea funciară. Românii au fost o prezență activă și au scris "pagini nepieritoare de vitejie" în luptele antiotomane conduse de Iancu de Hunedoara, deși această participare nu a avut efecte pe plan politic sau juridic în ceea ce privește statutul lor.

Anexele cuprind o listă a localităților creatoare de nume nobiliar structurată pe unități administrative și o listă a dregătorilor români din Transilvania și Ungaria până la 1526. Am simțit lipsa unei liste cu abrevieri pentru prescurtările folosite în prima dintre anexe: *a.d.* (presupunem: azi dispărută); *d.* (presupunem: district), precum și pentru abrevierea *f.d.* întâlnită în textul cărții. Bibliografia impresionantă nu este umbrită decât de faptul că unele nume și titluri în limba maghiară nu sunt ortografic acurate.

În concluzie, cartea d-lui Ioan Drăgan este o monografie importantă, care aliniază cercetarea Evului Mediu românesc la nivelul profesional și științific al istoriografiei europene contemporane.

Măria Pakucs

REMUS CÂMPEANU, *Elitele românești din Transilvania veacului al XVIII-lea*, Edit. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2000, 459 p.

Istoriografia de limbă română pentru Transilvania secolului al XVIII-lea nu strălucește prin abundență. Ba dimpotrivă. Numeroasele cazuri particulare și complexe realități istorice ale provinciei intracarpatică rămân, din păcate, în multe privințe, nedezvăluite publicului larg. Iată de ce apariția unei lucrări cu titlul celei a lui Remus Câmpeanu nu poate decât să bucure și să incite la lectură și la cercetare.

Venită în contextul unei preocupări insistente a unei părți a istoricilor clujeni asupra problemei elitelor românești din Transilvania (preocupări materializate și prin apariția unor lucrări deosebite, cum ar fi *Nobilimea românească în Transilvania*, Satu Mare, 1997), lucrarea de față are trei segmente mari. Într-o primă parte, autorul analizează problematica istoriei elitelor în context european. Sunt prezentate atât o serie de concepte și atitudini istoriografice, cât și o scurtă istorie a elitelor din Franța, Anglia, Spania, Germania, Rusia.

Partea a doua a lucrării, cea mai consistentă, se concentrează asupra sensurilor evoluției sociale a elitelor românești ardeleni din secolul XVIII. Sunt analizate succesiv nobilimea, funcționarii, clerul, negustorii și meșteșugarii, militarii. Sunt de apreciat, considerăm noi, o serie de atitudini clare, menite să aducă realitatea discursului istoriografic mai aproape de realitatea istorică a perioadei: “se poate stabili cu certitudine că imaginea românilor era departe de aceea a unei simple comunități a iobagilor” (p. 60).

În cadrul nobilimii, autorul distinge trei categorii principale: nobilimea de tradiție (“care se înscrie, cu fidelitate, în regimul de stări, destul de timpuriu, cu prețul sacrificării etniei și confesiunii”), o nobilime de merit militar (“provenită din rândurile mai multor păături sociale, libere sau dependente, promovată fiind pe baza unor merite personale, cu preponderență militară”) și nobilimea de competență (“cu ascensiunea legată de alte căi decât cele militare, și anume cariera clericală, administrativă, comercială etc.”). Pe lângă aceste tipuri, autorul remarcă și boierii, “un segment important al nobilimii mici, de sorginte medievală, existentă lor semnificând persistență unor structuri feudale specific românești, într-o lume tot veche, dar croită pe alte șabloane social-politice” (p. 89). După analiza istorică a categoriilor nobilitare, autorul încearcă să surprindă modificările de mentalitate survenite pe parcursul secolului al XVIII-lea. Se remarcă faptul că dorința recunoașterii statutului de nobil are ca rațiune scopuri economice, în condițiile luptei permanente a administrație habsburgice de limitare a numărului categoriilor privilegiate și, deci, neplătitoare de impozite. Din punctul de vedere etnic, se remarcă faptul că “dinspre problemele legate de statutul economic și militar, reacțiile de autoconservare se transferă,

încetul cu încetul, în prima jumătate a veacului al XIX-lea, în planul mișcării naționale...” (p. 93).

În ceea ce-i privește pe funcționarii români, “educația era o condiție sine qua non a promovării”. Autorul realizează o trecere în revistă a posturilor ocupate de funcționari, etnici români, rezultând, după unele estimări, o cifră de 10,97% funcții din totalul administrației provinciei.

Clerului îi este consacrată cea mai consistentă parte a lucrării (peste 150 de pagini). Dintre problemele abordate, nu se putea ocoli problematica Unirii religioase, definite drept o “negociere a elitelor”. Contribuind și cu o interesantă și detașată caracterizare a episcopului Atanasie Anghel (“abilitatea dovedită, supraevaluată de istoriografia unită și îndelung criticată de cea ortodoxă, este caracteristică mai curând pentru un nobil ambițios decât pentru un cleric îndoctrinat...”), Remus Câmpeanu constată: “Unirea religioasă a fost o confruntare a elitelor românești, într-o primă fază neconștientizată în lumea satelor. Deși anchetele ordonate de Dietă, într-o ultimă și disperată încercare de a opri catolicizarea, au coborât problematica la nivelul maselor, reacțiile preoților și ale țărânimii reliefează o confuzie generalizată”. De asemenea, în lucrare sunt surprinse și luptele intestinale ale prelaților greco-catolici (*Mediul Blajului. Orgolii și ambiții episcopale*). Un loc distinct este acordat și elitelor ortodoxe și acțiunilor desfășurate de acestea.

Negustorii, meșteșugarii și orașenii români – “categorii sociale... inseparabile” – “nu se desprind încă de modul de viață și de mentalitățile rurale, dar dinamismul indus de ritmul de dezvoltare specific unor mari așezări, tendințele de prosperitate și de afirmare socială și perspectivele diferite față de cele ale lumii rurale sunt elemente care definesc o parte a orașenimii române ca elită” (p. 285). În fine, existența unei categorii elitare de militari români este o consecință a înființării regimentelor de graniță. Participantă la acțiunile politice ale celorlalte elite românești, “starea militară” a contribuit la crearea și dezvoltarea unei solidarități naționale românești.

În încheiere, argumentându-și utilitatea discursului istoriografic, autorul se declară ferm împotriva unor clișee care influențează scrierea unei istorii reale a teritoriului transilvan: “Agitând flamura pierderii identității, unii autori sunt incapabili să depășească inerția unei lumi dogmatice și să înțeleagă că societatea românească nu se poate desprinde dintr-un angrenaj mult mai larg, care i-a influențat în bună parte traseul evolutiv” (p. 403). De asemenea, se remarcă cu îndreptățire că “atât... istoriografia română, cât și cea maghiară, nu se străduiesc să acopere cu vizibilă obiectivitate subiectul... S-au scris, mai degrabă, istorii ale românilor sau ale maghiarilor din Ardeal, decât lucrări legate de societatea globală a acestui spațiu de conviețuire” (p. 404). În finalul lucrării se află sistematizată o amplă bibliografie, cuprinzând atât surse străine (inclusiv materiale de limbă maghiară și germană), cât și românești. Se adaugă și o serie de izvoare de arhivă, multe inedite.

În concluzie, considerăm că lucrarea dlui Remus Câmpeanu aduce o serie de interpretări noi, contribuind la edificarea unei “istorii sincere” a românilor ardeleni. Din punct de vedere tehnic, nu putem să nu remarcăm însă o serie de greșeli de tehnoredactare și ignorarea unor standarde tipografice, acțiuni care nu fac cinste editurii clujene.

Bogdan Popovici

FERENC PAP, *Kolozsvári harmincadjegyzékek 1599-1637* [Registrele de tricesimă din Cluj, 1599-1637], Edit. Kriterion, București-Cluj, 667 p.

După o lungă serie de studii și articole dedicate comerțului clujean reflectat în registrele vamale ale orașului, iată că reputatul cercetător Ferenc Pap scoate la lumina tiparului aceste inestimabile documente istorice. Transcrierea literală a registrelor este precedată de un amplu studiu privind comerțul Clujului în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Un glosar al termenilor necunoscuți sau arhaici este un bun instrument auxiliar chiar și pentru specialiști: abrevieri, expresii latine, unitățile de măsură. Indicele de nume și de materii este un instrument de lucru consistent (p. 541-626). Concluziile sunt prezentate și în limbile română și germană, iar volumul se încheie cu un șir de anexe-tabele privind traficul (numărul de transporturi) pe fiecare an, numărul de transporturi pentru fiecare localitate participantă la comerț (import-export), încasările vămii.

Nu putem decât să sperăm că publicarea registrelor vamale transilvănene din secolele XVI și XVII va fi continuată.

Mária Pakucs

ZSIGMOND PÁL PACH, *A harmincadvám Erdélyben és Havasalföldön a 15. század első felében* (Vama tricesimă în Transilvania și Țara Românească în prima parte a secolului al XV-lea), în "Történelmi Szemle", 1-2, 1998, p. 33-41.

Preocupările reputatului istoric maghiar privind problematica vămilor din Ungaria medievală nu sunt noi, reușind să demonstreze în studiile sale originea vămii tricesime, precum și modalitatea de transformare a acesteia în vamă vigesimă în a doua jumătate a secolului al XV-lea¹. În Ungaria propriu-zisă, vama tricesimă a evoluat dintr-o vamă de interior și de târg în vamă pentru comerțul exterior. Articolul prezent demonstrează că în Transilvania și în Țara Românească, tricesima a fost înființată ca vamă pentru comerțul exterior. Analizând judicios binecunoscutele privilegii comerciale (care conțin vămile ce vor fi plătite de aceștia pe teritoriul Țării Românești) acordate de domnii munteni negustorilor brașoveni din 1368 până în 1444, autorul concludă că vama de 3/100 sau 1/30 menționată în aceste acte a fost creată după modelul transilvan. În Transilvania, ca și în Ungaria vama de

¹ Zs. P. Pach, *A harmincadvám eredete*, Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1990; idem, *Hogyan lett a harmincadvamból huszad?*, în "Történelmi Szemle", 37, 1995, p. 256-276.

1/30 pentru comerțul exterior a fost mărită la o vamă de 1/20 (vigesimă) în a doua jumătate a secolului al XV-lea².

Maria Pakucs

GHIMPU VLAD, *Biserici și mănăstiri medievale în Basarabia. Monografie*, Edit. Tyragetia, Chișinău, 2000, 220 p. (Biblioteca Tyragetia, I).

Temeinică inventariere a lăcașurilor religioase din Basarabia, lucrarea e alcătuită din cinci capitole: *Istoriografia problemei; Biserici și mănăstiri atestate numai în izvoarele scrise; Biserici și paraclise din centre urbane și rurale în perspectiva istorică și arhitecturală; Mănăstiri de zid și rupestre în perspectiva istorică și arhitecturală; Interferențe între arhitectura ecleziastică din Moldova și cea din regiunile învecinate*. În acest din urmă capitol și în considerațiile care încheie partea expozitivă a lucrării e subliniat caracterul unitar al arhitecturii bisericești de o parte și de alta a Prutului.

Lucrarea cuprinde o bogată ilustrație, hărți, planuri și un rezumat în limba engleză.

Șerban Papacostea

JACQUES LE GOFF, *Sfântul Francisc din Assisi*, traducere de Mihai Ungureanu, Edit. Polirom, Iași, 2000, 177 pag.

La trei ani după impresionanta biografie dedicată lui Ludovic cel Sfânt, Jacques Le Goff aduce o nouă contribuție aceluiași gen istoriografic. Subiectul este de această dată un călugăr, Francisc din Assisi, un personaj captivant din același secol al XIII-lea, în care Occidentul a încercat să descopere noi căi spre Orient și spre Dumnezeu. După un rege-sfânt, Jacques Le Goff se apleacă asupra unui adevărat sfânt, poate cel mai celebru al catolicismului. Autorul ține de altfel să mărturisească încă din prefață fascinația pe care a avut-o față de sfântul din Assisi atât ca om cât și ca personaj istoric. "Francisc a fost de timpuriu omul care mai mult decât alții, mi-a inspirat dorința de a face din viața lui obiectul unei istorii totale (departe de biografia tradițională, anecdotică și superficială), exemplară din punct de vedere istoric și uman atât pentru trecut cât și pentru prezent"(p.1).

Patru părți, de fapt patru studii publicate de autor de-a lungul timpului în diverse volume, alcătuiesc această biografie ce se dorește o reflecție novatoare asupra istoriei sfântului Francisc și a imaginii sale actuale. Jacques Le Goff își propune clădirea acestui demers biografic departe de ceea ce se numește "elucubrațiile pseudomilenariste în care

² NB. În Transilvania schimbarea taxelor vamale a fost reflectată și în schimbarea numelui vămii din tricesimă în vigesimă, pe când în Ungaria propriu-zisă, deși taxele au fost mărite la 1/20, numele de tricesimă s-a păstrat, chiar și în secolul al XVI-lea.

sfântul Francisc nu-și are locul” (p.2). Fără mari pretenții de obiectivitate autorul încearcă edificarea unei imagini a sfântului din Assisi filtrată prin propria-i sensibilitate.

Prima parte a lucrării este în fapt o analiză asupra contextului apariției sfântului Francisc pe scena istoriei. Într-o lume în mișcare, o lume în care cele trei ordine ale feudalismului începeau să fie tot mai insistent puse în discuție sub semnul cruciadei, Jacques Le Goff stabilește locul și rolul sfântului din Assisi. Cel de-al doilea capitol al lucrării este o prezentare cronologică a vieții lui Francisc, care-l resituează în contextul istoric al epocii sale. Analiza preliminară a surselor este premiza investigației ulterioare.

O a treia parte a acestei biografii este dedicată studiului vocabularului categoriilor sociale în primele scrieri franciscane. Acestei anchete de arheologie lingvistică îi urmează cel de-al patrulea capitol al cărții consacrat unei analize antropologice a modelelor culturale franciscane.

Un aspect pe care autorul dorește să-l sublinieze în această lucrare este raportul între sfântul din Assisi și milenarismul creștin al secolului al XIII-lea. “Francisc nu a fost nici milenarist nici apocaliptic, afirma Le Goff în paginile acestei cărți, iar elucubrațiile escatologice ar fi exclusiv rezultatul imaginii pe care franciscanii spiritualiști au format-o despre fondatorul ordinului minorit” (p 75).

Analiza acestui aspect nu se bucură însă de un spațiu prea larg în demersul autorului. Vehemența afirmațiilor e susținută echivoc evitând o polemică deschisă cu unii cercetători ce au încercat să descopere influențe milenariste în gândirea sfântului din Assisi.

Este foarte puțin probabil ca Francisc să fi fost contaminat de teoriile apocaliptice ale abatelui Gioacchino da Fiore. În mod sigur însă, prin promovarea asiduă a unui model cu certe valențe milenariste, *imitatio Christi*, sfântul din Assisi cade uneori în sfera unei escatologii heterodoxe. Milenarismul ca și ortodoxia lui Francisc rămân o problemă de imagine și discurs. După ce sfântul Augustin îngropase milenarismul creștin sub ruinele Imperiului roman păgân, secolul al XIII-lea îl redescoperă. Toată religiozitatea occidentală a acestei perioade este centrată în jurul unui reper fundamental: *imitatio Christi*, ca rezultat al unui confuz sentiment de culpabilitate și inadaptare. Deși modelul penitențiar al lui Francisc din Assisi în ciuda reflecției memoriei eccleziastice rămâne unul ortodox, caracterul său profund revoluționar pune în discuție fundamentele axiologice ale societății medievale. El propunea edificarea în spiritul creștinismului primar a unei lumi noi, eliberată de tarele societății contemporane.

Jacques Le Goff observă în această biografie tendințele revoluționare ale fondatorului ordinului minorit dar preferă să le analizeze în diferite contexte, straine sensului lor.

Modelul Cristos este înainte de toate un model milenarist, centrat în jurul unui Mesia venit să îndemne lumea la pocăință în fața sfârșitului iminent al lumii. Francisc optând pentru acest model consacrat nu poate eluda tocmai dezideratele sale :valorile evanghelice. În mod premeditat și conștient el consimte să-l urmeze întocmai. Oscilează însă între modelul profetic al lui Ilie și cel mesianic al lui Cristos. Francisc era restauratorul și constructorul Bisericii manifestându-și la început vocația în plan simbolic renovând biserica San Damiano. Simbolul “τ”, destul de cunoscut în mistica epocii, era efigia acestui sfânt ce-a ales să poarte crucea apostolatului imitându-l pe Cristos. Stigmatul au încununat demersul

său penitențial dar Jacques Le Goff pare puțin preocupat de veridicitatea lor. Stigmatizarea lui Francisc nu a fost totuși în epocă o tentativă singulară. Un sinod provincial ținut la 1223 în Anglia recomandă măsuri punitive împotriva unui pretins stigmatizat¹. Ulterior dosarul stigmatizărilor devine mult mai documentat.

Jacques le Goff preferă să-l construiască pe Francisc “al său” într-un mod subiectiv. “Cristos ne-a arătat mântuirea în Evanghelia lui Matei iar Francisc a înțeles-o la Porzioncula” (p 73). Sfântul din Assisi uimește însă prin perseverența cu care și-a urmat modelele. Chiar originea Regulei franciscane evocă un model consacrat. Urcat pe munte precum Moise, Il Poverello, a coborât după zile de post și rugăciune cu regulamentul salvării lumii și a fraților săi inspirat de însuși Dumnezeu (Testamentum, 14-15). Urmându-l pe Cristos Francisc avea în vedere convertirea la creștinism a întregii lumi. “Cruciada” sa în țările islamului a fost o primă tentativă de a obține martiriul atât de necesar oricărei fundații. În aceeași *imitatio christi* se înscria și ura sfântului față de trup, deși ea părea să aibă unele rezonanțe cathare². Mortificarea trupului și munca fizică sunt căile spre desăvârșirea creștină și consecință a asumării păcatului originar.

Sărăcia, umilința și castitatea, voturile fundamentale ale ordinului minorit, sunt prezentate de autorul doar în cadrul analizei modelelor etico-religioase franciscane. După cum remarcă Le Goff, Francisc propunea salvarea creației prin ea însăși conturând un model istoric concret al unui om nou (p 160).

O atenție deosebită este acordată de reputatul istoric francez analizei semantice. În acest context ancheta urmărește raportarea vocabularului franciscan la schemele ideologice medievale. Dincolo de dificultățile metodologice inerente oricărui asemenea demers, autorul detectează în gândirea franciscană fundamentele “unei noi orânduiri sociale” (p 199). Idealul social nivelator, afirmat printr-o conexiune axiologică între putere, muncă și onoare susținut de Jacques Le Goff, este însă tot atât de utopic precum milenarismul pe care istoricul francez îl refuză sfântului din Assisi. Modelul familial al confreriei nu face decât să confirme alături de alte paradigme creștine că Francisc urmează pe Cristos atât în planul acțiunii cât și al reflecției escatologice.

Dificila analiză a surselor referitoare la viața fondatorului minorit își pune amprenta și pe această biografie ce se dorește o istorie totală a sfântului din Assisi (p 5). Totuși, lucrarea lui Le Goff nu își propune și nici nu depășește limitele subiectivității. Folosirea cronicii lui Matthew Paris pentru a descrie întâlnirea lui Inocențiu III cu Francisc sau preferința lui Le Goff pentru lucrările lui Da Celano sunt câteva exemple în acest sens.

Mai sunt și alte aspecte ce necesită unele sublinieri. În primul rând opinia autorului potrivit căreia munca a fost privită de sfântul Francisc și frații săi înainte de toate ca mijloc de subzistență (p 138). În fapt așa cum observa și Le Goff cu câteva rânduri mai jos, citând testamentul spiritual al lui Francisc, munca era practică în primul rând în scop penitențial. “*Non propter cupiditatem recipiendi pretium laboris, sed propter exemplum et ad repellendam otiositatem*” [Testamentum, 20-21] (p 139).

¹ J. Héfélé, *Histoire des Conciles d'après documents originaux*, tom V, p.11, p. 1089

² St. Runciman, *Le manichéisme médiéval*, Paris, 1972, p.172

Un alt aspect este cel legat de locul copilului în gândirea franciscană. Autorul considera timpul sfântului din Assisi ca fiind o "epocă în care copilului i se acorda puțină atenție" (p. 144). În acest context ar fi trebuit semnalate sărbătorile urbane legate de cultul inocenților, de asemenea cruciada copiilor (1212) sau cea a păstorilor (1251). E drept că Jacques Le Goff consideră cruciada din 1212 ca "greșit numită a copiilor" dar argumentele sale se lasă așteptate (p. 53). Toate aceste manifestări se circumscriu însă unui model penitențial valorificat de spiritualitatea occidentală medievală: adorarea lui Cristos copil. Ele erau un refuz al ordinii feudale și un timid pas spre "*devotio moderna*". Fondatorul ordinului franciscan nu era străin de asemenea viziune, iar frații săi spirituali trebuiau să fie ascultători și străini de orice viciu precum niște copii. Ei erau niște frați mai mici (minores) ce nu trebuiau să aibă nici un bun material al lor pentru că totul aparține lui Dumnezeu.

Lucrarea lui Le Goff aduce însă, în ciuda unor abordări personale un model de anchetă ce dezvoltă unele perspective noi în studiul franciscanismului. Reunirea într-un singur volum a celor patru studii dedicate Sfântului din Assisi oferă o deosebită contribuție la biografia lui *Il Poverello* din partea unuia dintre cei mai renumiți istorici ai Evului Mediu.

Constantin Dobrilă

STOY MANFRED, *Radu Șerban, Fürst der Walachei 1602-1611 und die Habsburger*, „Südost-Forschungen“, vol. 54, 1995, pp. 49-103.

Voluminosul studiu dedicat de istoricul austriac domnului muntean Radu Șerban este o realizare științifică demnă de menționat, în ciuda faptului că nu este o apariție foarte recentă. În primul rând trebuie remarcat interesul pe care Manfred Stoy l-a manifestat constant pentru istoria medievală românească, istoricul austriac fiind autorul unei monografii despre Gaspar Gratiani și a numeroase articole privind istoria politică a țărilor române în contextul general al spațiului central și sud-est european, în secolele XVI-XVII. În al doilea rând este salutară orice cercetare serioasă, bazată pe documente de arhivă sau publicate, venită din partea unor istorici străini, care își propun o mai bună cunoaștere a istoriei românești și popularizarea rezultatelor obținute în reviste științifice de prestigiu.

Interesul autorului se apleacă mai puțin asupra neînțelegerilor politice generate de lupta pentru stăpânirea Transilvaniei de către Habsburgi și mai mult asupra relațiilor directe dintre Radu Șerban și Habsburgi (împăratul Rudolf al II-lea și arhiducele Mathias). Legăturile domnului muntean cu imperialii au fost influențate de planurile Casei de Austria pentru stăpânirea Transilvaniei, dar și pentru controlul principatelor dunărene, principalul promotor al acestei politici fiind generalul Basta. Acțiunea sa era, însă, indisolubil legată, ca și în alte ocazii, de sprijinul nemijlocit al Țării Românești, respectiv al lui Radu Șerban. Acesta părea să fie un domn mai maleabil decât Mihai Viteazul și, de aceea, mai potrivit planurilor lui Basta, care văzuse în Mihai un rival, nu un aliat.

Autorul subliniază munca deosebită depusă de istoricii români pentru a cerceta materialele din arhivele vieneze, indispensabile pentru a înțelege coordonatele politicii duse de Radu Șerban. Cu toate acestea lui Manfred Stoy i s-a părut că nu este inutilă reluarea

acestor materiale în căutarea unor detalii care au putut scăpa la o primă citire a lor. În plus istoricul austriac aduce în fața specialiștilor izvoare inedite, deosebit de importante pentru primii ani ai domniei lui Radu Șerban. Este vorba despre corespondența dintre acesta și Basta, corespondență descoperită și furnizată autorului de către regretata cercetătoare Christine Thomas.

Demersul lui Manfred Stoy pleacă de la afirmația lui Vasile Motogna, potrivit căreia, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, nici un domn al Țării Românești, nu s-a putut menține pe tron fără acordul și sprijinul Porții otomane. Sunt trecute în revistă condițiile în care Radu Șerban a preluat domnia, după Simion Movilă și Radu Mihnea, care au deținut scurt timp tronul muntean, după moartea lui Mihai Viteazul. Situația tensionată între Polonia și Imperiul otoman, pentru suzeranitatea spațiului extracarpatic, i-a furnizat lui Basta pretextul imixtiunii în zonă. Prezent în Transilvania pentru a apăra provincia de o eventuală ocupație otomană, generalul intenționa, de fapt, în opinia autorului să ocupe Moldova și Țara Românească.

Istoricul austriac subliniază faptul că tensiunea dintre poloni și otomani era departe de a fi la fel de gravă ca antipatia "irațională" pe care o nutrea cancelarul Jan Zamoiski față de Habsburgi (p. 52). Din această cauză Polonia a fost gata să negocieze cu otomanii, pentru a găsi o cale de compromis, în schimb a urmărit cu cerbicie să împiedice prezența Casei de Austria în Moldova și Țara Românească. De altfel cancelarul Zamoiski avea propriul său plan de control al Gurilor Dunării și al litoralului pontic¹, plan care venea în contradicție nu numai cu dominația otomană în zonă, ci și cu pretențiile de expansiune ale Casei de Austria în Europa centrală și de sud-est. Planul maximal al Habsburgilor a fost, începând cu Ferdinand de Austria, controlul cursului inferior al Dunării și ieșirea la Marea Neagră, eventual preluarea Strâmtoarelor și cucerirea Constantinopolului².

În aceste condiții Radu Șerban a fost pentru imperiali candidatul ideal care promitea să se opună atât polonilor cât și otomanilor și, în plus, întrunea adevăratele boierilor. Acesta ar fi putut să continue, la o scară mult redusă, acțiunea politică începută de Mihai Viteazul, redirecționată însă în folosul Casei de Austria. Preluarea tronului nu a fost însă o întreprindere ușoară, pentru că Radu Șerban nu era un domn numit de la Poartă, ci doar un reprezentant al unei "partide naționale" muntene, formată din boieri sătui de luptele duse de Simion Movilă și Radu Mihnea pentru tronul țării (pp. 53-54).

Pretextul pentru Basta de a colabora cu Radu Șerban a venit în momentul în care Radu Mihnea a intrat cu trupele în Transilvania, aliindu-se cu Sigismund Bathory împotriva trupelor imperiale. La rândul său Radu Șerban, unul dintre apropiații lui Mihai Viteazul (fost *mare paharnic*), părea un viitor aliat de încredere pentru Habsburgi. Acesta a încercat să obțină tronul fără ajutor armat din partea Casei de Austria, dar având un contingent modest, de 4000 de oameni, a fost înfrânt de Simion Movilă, cu ajutorul tătarilor și a fost nevoit să se retragă în Transilvania. Așa se face că la 6 noiembrie 1601, Radu Șerban se afla în tabăra lui Basta, care îl informa pe arhiducele Mathias că Stroe Buzescu avea să vină la Poartă pentru a

¹ J. Macurek, *Zápas Polska Habsburku o prisup k Cernemu Mori na skolnku 16.Stol.*, Pragae, 1931, p. 147.

² Ileana Căzan, *Habsburgi și otomani la linia Dunării, 1526-1576*, București, 2000, p. 98 și urm.

depune jurământ de vasalitate în numele lui Radu Șerban. Ca urmare la 20 martie 1602 Rudolf îi comunica lui Basta să înmâneze steagul imperial de investitură pentru Radu Șerban, pe care urma să îl sprijine pentru a deveni domn în Țara Românească. Mai mult, la plecarea din Praga (la 23 martie) ambasada munteană primea 100.000 de taleri, sumă ce urma a fi folosită pentru înarmarea și aprovizionarea trupelor (p. 56).

În ciuda situației dificile de pe frontul din Transilvania, unde Basta reușea cu greu să țină piept trupelor lui Sigismund Bathory, împăratul se arăta incredibil de binevoitor față de Radu Șerban, căruia, în aprilie 1602, îi promitea un ajutor în bani de încă 300.000 de taleri, precum și ajutor militar constând într-un corp de 2000 de archebuzieri și unul de 1000 de cuirasieri. În realitate ajutorul promis nu a putut fi acordat, pentru că situația pe frontul din Transilvania era atât de dificilă pentru Habsburgi, încât aceștia aveau nevoie de fiecare corp de oaste și de toate sumele de bani pe care le putea pune la dispoziție trezoreria imperială. În plus, autorul consideră că Basta a crezut că ar fi periculos ca Radu Șerban să dispună de prea mulți bani, cu care să înarmeze o oaste, ce urma să străbată Transilvania, în drum spre Țara Românească, deoarece generalul "*era încă bântuit de fantoma lui Mihai Viteazul*" (p. 59).

Interesant este de amintit faptul că și din Moldova împăratul primea, în aprilie 1602, semnale pozitive, boierii plângându-se de tirania lui Ieremia Movilă. Scrisoarea boierilor este cu atât mai importantă cu cât aceștia se angajau să se alăture muntenilor, care doreau să îl alunge le Simion Movilă și să se unească cu aceștia sub domnia lui Radu Șerban (p. 61). Din nou Casa de Austria nu înțelegea să profite de o oportunitate nesperată³ și de teama conflictului cu Polonia, Rudolf al II-lea nu dădea curs cererilor venite din Moldova. Împăratul s-a mulțumit cu aceeași politică de expectativă, plină de ambiguități, pe care o profesase tot secolul al XVI-lea Casa de Austria față de domnii români.

După părerea noastră, în această perioadă Habsburgii au fost în permanentă contradicție cu timpii istoriei, căutând alianța țărilor române doar în situații limită, când ar fi fost imposibil pentru domnii români să sprijine Casa de Austria. În schimb, ori de câte ori ar fi existat speranța reușitei unei alianțe antio-mane, Habsburgii au respins propunerile domnilor români, pentru a menaja susceptibilitățile Poloniei sau ale principilor transilvăni⁴. În opinia noastră, Rudolf al II-lea a dus la apogeu această politică a *șanselor pierdute* și suntem de acord cu autorul studiului în problema interesului scăzut pe care l-au manifestat Habsburgii, pentru Moldova și Țara Românească, în anul 1602. De altfel Manfred Stoy contrazice opinia istoricului Veniamin Ciobanu care consideră că în anul amintit, 1602, Casa de Austria viza preluarea controlului politic asupra principatelor dunărene⁵. Evident putem considera că împăratul și cu arhiducele Mathias erau mai degrabă într-o expectativă binevoitoare, așteptând cu oarecare interes evoluția politică din Moldova și Țara Românească, implicându-se mai mult cu promisiuni decât cu fapte. Manfred Stoy

³ Ileana Căzan, *Habsburgi și otomani la linia Dunării, 1526-1576*, București, 2000, p. 140.

⁴ Idem, *Rivalitatea polono-habsburgică în bazinul Dunării și poziția țărilor române (1574-1593)*, în RI, nr. 1-2/1999, p. 110 și urm.

⁵ Veniamin Ciobanu, *Politică și diplomatie în secolul al XVII-lea. Țările Române în raporturile polono-otomano-habsburgice. 1601-1634*, București, 1994, p. 39.

precizează că Basta a *“gândit în primul rând militar și nu politic”* (p. 62), deoarece a controla Moldova și Țara Românească în plin război cu Imperiul otoman era o problemă de strategie militară, pe care Casa de Austria ar fi trebuit să o rezolve în acel moment.

În viziunea istoricului austriac, Basta considera că includerea Moldovei în sfera de influență a Habsburgilor ar fi înlăturat imixtiunea Poloniei în zonă și ar fi facilitat exercitarea funcției domnești de către Radu Șerban, fără de care stabilitatea militară din Transilvania ar fi fost în pericol. Încă odată putem afirma că interesul pentru spațiul românesc era tribut ar mijloacelor militare modeste ale Imperiului german, iar o cooperare politică de anvergură cu domnii români, în scopul constituirii unui stat tampon puternic, la granița cu Imperiul otoman, nu era o soluție agreată de curtea de la Viena. Aceasta ar fi fost o soluție politică, pe care împăratul Rudolf al II-lea nu a considerat-o oportună în acel moment, conchide Manfred Stoy (p. 63).

În vara anului 1602 Radu Șerban reușea să preia tronul Țării Românești, iar la 14 septembrie îi scria împăratului, mulțumindu-i pentru ajutorul primit și își arăta speranța că avea să primească în continuare bani pentru a-și plăti trupele. Mai cerea pentru frații Buzesți posesiuni în Transilvania, unde aceștia să se poată retrage în cazul unui pericol (p. 64).

Prezența lui Radu Șerban pe tronul muntean era o garanție de securitate pentru granița Transilvaniei și Basta a înțeles la timp acest lucru. De aceea atacul lui Simion Movilă, ajutat de 40.000 de tătari, conduși de hanul Ghazi Girai al II-lea, a fost respins de trupele trimise în ajutor lui Radu Șerban. Este vorba de efective de cavalerie valonă, comandate de contele Tommaso Cavrioli, care însă nu aducea cu sine decât ceva mai mult de 1000 de călăreți. Cu toate acestea, armata domnului muntean de doar 10.000 de soldați a reușit să deoaze tentativa lui Simion Movilă de a prelua tronul, iar tătarii au avut de suferit pierderi de 10 ori mai grele decât muntenii. Mai mult unul, dintre ginerii hanului a fost omorât în luptă de către Stroe Buzescu. Deși tătarii s-au retras spre Giurgiu și Silistra, din septembrie 1602 Basta începe să informeze sistematic la Praga despre temerile sale în legătură cu domnul, pe care îl suspecta că ar fi dispus să înceapă tratative cu Poarta.

De altfel toate informațiile convergeau spre aceeași concluzie, a demersurilor pe lângă sultan. Este însă de văzut, crede autorul, dacă aceste demersuri aparțineau lui Radu Șerban sau oponentului său, Radu Mihnea, care dorea să fie numit pe tronul Țării Românești. Este de crezut că sursele vremii făceau o confuzie între numele celor două personaje, pentru că nu există nici o confirmare a acestor informații în documentele interne. Mai mult Radu Șerban trecea Dunărea, la ordinul lui Basta, în scopul de a provoca pagube cât mai mari otomanilor. Campania a continuat și în primăvara anului 1603, când Basta a trimis în ajutorul domnului muntean 2000 de secui (pp. 67-68). Ca urmare a succesului campaniei din sudul Dunării, Basta dădea, în anul 1603, 60.000 de taleri pentru plata soldaților înrolați de Radu Șerban. Cu toate acestea domnul muntean a înțeles că nu poate conta decât pe ajutorul temporar al împăratului, deoarece acesta nu era în stare să își plătească la timp nici propria armată.

Pentru a obține noi ajutoare era trimisă, la Praga, o ambasadă condusă de Radu Buzescu, ambasadă ce dorea să îl impresioneze pe Rudolf al II-lea prin darurile aduse, printre care 3 cai pur-sânge și 3 săbii scurte, încrustate cu pietre prețioase. În schimb ambasada urma să rămână la Praga o durată nedeterminată, nefiind deci vorba despre o

misiune de scurtă durată ci de relații diplomatice ce doreau să se permanentizeze. Ambasada cerea o sumă impresionantă de 490.000 de taleri ca stipendiu anual pentru domnul român, în calitate de reprezentant al puterii imperiale, sumă care îi fusese pusă la dispoziție și lui Mihai Viteazul, în ultimul său an de viață. În schimb Radu Șerban se angaja să nu trateze în nici un fel cu turcii, tătarii sau polonezii, iar Țara Românească ar fi devenit posesiune imperială, în cazul în care Radu ar fi murit fără urmași legitimi, pe linie masculină. În plus domnul muntean nu avea voie să declare război Poloniei sau Moldovei, fără știrea și acordul împăratului. Tributul anual față de Poartă avea să fie înlocuit cu unul similar plătit împăratului, iar în cazul confruntării militare între Habsburgi și otomani, Radu Șerban s-ar fi aflat de partea împăratului. În cazul în care Radu Șerban ar fi fost silit să își părăsească tronul, împăratul ar fi trebuit să îi ofere o posesiune în Silezia. La aceste cereri trezoreria imperială a manifestat mari rețineri, considerând că pe moment nu exista nici un pericol pentru domnul muntean, care ar fi putut să fugă pur și simplu din țară doar pentru a intra în posesia noilor sale bunuri din Imperiu.

Răspunsul împăratului, datat 23 aprilie 1602, dădea curs doar parțial cererilor lui Radu Șerban. Rudolf aproba un stipendiu mult micșorat față de cererea inițială, de numai 50.000 de taleri anual și îl condiționa de participarea domnului român la campania din Transilvania. În rest Radu Șerban trebuia să devină vasal împăratului. La 18 mai 1603 împăratul revenea cu un nou ordin către Basta, ca acesta să îi plătească lui Radu Șerban 100.000 de taleri, pentru a-i ușura participarea la războiul antiotoman, iar pentru a-l cointeresa pregătea o ambasadă specială care să aducă în Țara Românească steagul de investitură pentru domn.

Analizând faptele expuse mai sus, Manfred Stoy pune întrebare a dacă Radu Șerban a jertfit independența țării pentru ajutorul financiar? Răspunsul autorului este că nu, pentru că țările române, amenințate de intervenția otomană, încercaseră să negocieze fie cu Poarta fie cu Habsburgii, pentru a-și menține o largă autonomie de mișcare. În cazul lui Radu Șerban a fost doar o problemă de alegere politică, către ce tabără să se îndrepte, în scopul de a avea un suzeran cât mai puțin supărător. Opțiunea pentru tabăra creștină arată speranța domnului că împăratul ar fi putut fi un suzeran mai puțin incomod, sistemul relațiilor vasalice de tip occidental lăsând mai multă libertate de mișcare vasalului, care în sistemul otoman era sinonim cu un *supus* (*sclav*) în textele osmane.

Ca urmare a relațiilor stabilite cu curtea imperială de la Praga, Radu Șerban s-a implicat activ în campania din anul 1603, din Transilvania, deși prezența sa dincolo de Carpați l-a încurajat pe Simion Movilă să atace Țara Românească, cu sprijin polon. Pericolul ca otomanii să intervină și ei pentru a pacifica un teritoriu mult prea important pentru securitatea graniței imperiului era foarte mare, de aceea Radu Șerban și-a redus simțitor efectivele trimise în Transilvania și a început tratative separate cu Moise Székely, principalul oponent al trupelor imperiale, conduse de Basta.

În legătură cu acest moment al *războiului lung* Manfred Stoy prezintă un număr de scrisori inedite, care demonstrează faptul că Radu Șerban, conștient de pericolul otoman, a tergiversat cât a putut ajutorul militar, pentru trupele imperiale, ajutor la care se obligase. Situația în zonă devenise atât de critică încât deși Basta solicita ajutorul lui Radu Șerban aceste se ruga de împărat să îi trimită bani pentru înrolarea și plata soldaților. Între Basta și

Radu Șerban au apărut în curând neînțelegeri, datorate direcției de atac pe care avea să o urmeze domnul muntean. Acesta ar fi preferat să atace în N-E pentru a contracara un eventual atac al lui Simion Movilă. Basta, însă, îi solicita cu insistență să se îndrepte spre Deva, ceea ce nu convenea lui Radu Șerban.

Întreaga corespondență a lui Basta, parțial publicată de Veress, arată cât de necesar era în anul 1603 ajutorul lui Radu Șerban pentru trupele imperiale (*"Il pericolo e grande e se il Valacho non seconda con gagliardi aiuti, come di ragion dovria, io dubito della provintia sau ... e se il vaivoda non passaegli stesso con tutte le forye si come con piu mie l'ho sollicitato, io dubito non poco delle cose nostre"* p. 76). În urma intervenției domnului muntean în Transilvania, Moise Székely a fost înfrânt și Radu Șerban devenea stăpânul aceste provincii. Drept recompensă primea în chip festiv steagul de investitură și împăratul se grăbea să îi facă noi promisiuni de bani și trupe, promisiuni neonorate, însă, ceea ce îl făcea pe Radu Șerban să solicite din nou ajutor, inclusiv pentru a putea controla boierimea recalcitrantă (pp. 76-79). Banii promiși soseau, în cele din urmă, în anul 1604, fiind bine veniți pentru ca Radu Șerban să poată face față atacului tătarăsc, care pustia țara. În acest punct, este de menționat faptul că Manfred Stoy inserează documente inedite, care dovedesc faptul că în urma tratatelor duse de Radu Șerban cu tătarii și cu otomanii, tătarii se ofereau să medieze pace între Înalta Poartă și Imperiul german (p.88). Ca urmare însă a schimbărilor intervenite în operațiunile desfășurate de Habsburgi în cadrul *războiului celui lung*, Radu Șerban a fost obligat să își reevalueze poziția politică, reorientându-se către bunele relații cu Poarta. Pentru a-și menține tronul, în decembrie 1604, domnul muntean trimitea la Poartă un tribut de 32.000 de ducăți, ceea ce însemna o creștere a cuantumului tributului cu 20% față de suma plătită în 1593, anul în care Mihai trimisese ultimul tribut la Poartă.

Reorientarea politică a lui Radu Șerban se datorează și situației din Transilvania, unde, din anul 1605, principele Ștefan Bocskay era aliatul otomanilor și dușmanul fățiș al Habsburgilor, iar în Moldova frații Movilă primeau sprijin constant de la sultan, împotriva domnului muntean. La 5 august 1605, Radu Șerban era obligat să încheie alianță cu Ștefan Bocskay, o manevră politică ce s-a dovedit a fi fost inteligentă, pentru că în iulie 1606 însuși împăratul încheia pace cu Bocskay, după care urma încheierea *războiului lung*, prin pacea de la Zsitvatorok. Bocskay însuși murea la sfârșitul aceluiași an. Urmasul său Sigismund Rákóczi reînnoia tratatul de alianță cu domnul muntean, ceea ce aducea o perioadă de răgaz și îi permitea lui Radu Șerban să se gândească la situația internă și să ia măsuri împotriva boierimii, care abuza de puterea sa, remarcă autorul, pentru a intensifica exploatarea populației rurale.

Perioada de acalmie a durat până în anul 1610, când întregul spectru politic internațional s-a schimbat. Lupta dintre frații împăratului și acesta pentru desemnarea moștenitorului tronului a intrat pe făgașul rezolvării ei în favoarea arhiducelui Mathias, care reușea să îl izoleze tot mai mult pe Rudolf al II-lea. În Transilvania era ales principe, la data de 11 martie 1608, Gabriel Báthory, iar în Moldova după moartea lui Ieremia Movilă (1606) și a fratelui său, Simion (1607), văduvele celor doi au declanșat o aprigă luptă pentru tron. Soția lui Ieremia Movilă reușea să îl aducă pe fiul său, Constantin, pe tronul Moldovei. În tot acest adevărat carusel al schimbărilor de domnie, Radu Șerban s-a implicat doar acordând

adăpost văduvei și fiului lui Simion Movilă ; în ceea ce privea relațiile cu Habsburgii acestea păreau a fi intrat într-un con de umbră.

Din 1608, arhiducele Mathias desemnat de împărat *rege al Ungariei*, a reluat tentativele de aducere a Transilvaniei sub suzermitatea Casei de Austria. În acest context alianța Habsburgilor cu Moldova și Țara Românească a revenit în actualitate și în octombrie 1610 Cesare Gallo, comandantul suprem al Ungariei Superioare și Sigismund Forgács au primit însărcinarea de a încheia alianța cu cele două principate. La 1 decembrie împăratul trimitea instrucțiunile pentru perfectarea alianței dorite, instrucțiuni ce prevedeau ca Radu Șerban să primească sprijin material și să îi fie acordată cetatea Tokay, ca eventual loc de refugiu. La informația că Gabriel Báthory se pregătea să atace Țara Românească, Radu Șerban și-a masat trupele în trecătorile Carpaților, pentru a bloca o eventuală tentativă de atac. Atacul lui Báthory a avut loc și la 26 ianuarie 1611 acesta ocupa Târgoviște, în timp ce Radu Șerban fugea în Modova, cu cele mai bune efective militare pe care le avea și cu tezaurul țării.

După cum remarcă Manfred Stoy, Báthory urmărea să ocupe Țara Românească pentru a o alipi la posesiunile sale, plan politic deloc agreat de sultan. Ca urmare principele Transilvaniei a căutat un domn pe placul său, informându-l pe sultan că a cucerit Țara Românească pentru a o ceda lui Radu Mihnea. Acesta primea investitura de la Poartă și emitea deja primul act din Târgoviște, la 22 martie 1611. Această recunoaștere a noului domn arată că ambasada trimisă de Radu Șerban la Istanbul la 19 ianuarie 1611 nu a avut nici un succes.

Autorul se întreabă cum au reacționat Habsburgii la schimbarea politică din spațiul românesc și arată că cearta dintre frații lui Rudolf și acesta îi adusesese lui Mathias un nou succes pe drumul obținerii coroanei imperiale, prin numirea sa ca rege al Boemiei. În calitate de viitor împărat, Mathias nu a neglijat bunele raporturi diplomatice cu niște aliați demni de încredere, cum erau Radu Șerban și Constantin Movilă. De aceea la jumătatea lunii februarie 1611 același Cesare Gallo sosea în Moldova, unde încheia cu cei doi principii un nou tratat de alianță, îndreptat mai ales împotriva lui Gabriel Báthory, considerat de Habsburgi a fi un adevărat "*șarpe*" ce amenința să ocupe tot spațiul intra și extracarpatic, grupându-l într-un singur stat tributar Porții și ostil Casei de Austria. Pentru a preîntâmpina atacul principelui Transilvaniei împotriva Moldovei, Mathias promitea ajutor militar, de îndată ce operațiunile desfășurate de cei doi principii români ar fi eșuat. La 24 aprilie ambasada domnilor români era primită de Mathias la Praga, pentru a ratifica tratatul perfectat de Gallo, în februarie. În ciuda darurilor de preț aduse, Mathias tergiversa răspunsul, fapt ce îl făcea pe Radu Șerban să preia inițiativa, atacând Țara Românească la începutul lunii iunie 1611

Graba domnului pribeag – arată autorul studiului - l-a determinat pe Mathias să reacționeze și să trimită trupele din Moravia către Transilvania, spre nemulțumirea nobililor din Ungaria vestică, care se vedeau excluși de la o operațiune militară 'e anvergură, care îi privea direct. De teama unui atac concertat Báthory alegea calea trativelor, trimițând încă din luna aprilie a anului 1611 doi emisari la Viena, sub pretextul trativelor de aderare la Liga anitotomană.

Demersurile principelui Transilvaniei nu au fost luate în serios și în iulie 1611 Radu Șerban intra cu trupele în Transilvania. Victoria lui Radu Șerban nu a fost însă hotărâtoare

pentru rezolvarea „*problemei transilvane*”, cum o numește Manfred Stoy și Mathias, care dorea, în calitate de rege al Ungariei, să alipească Transilvania, Moldova și Țara Românească *Coroanei Sfântului Ștefan* nu a putut să își realizeze visul. Mai mult Radu Șerban, după o scurtă revenire pe tronul Țării Românești, era din nou înlocuit, de către sultan cu Radu Mihnea, folosindu-se ca pretext imixtiunea în Transilvania. Porunca sultanală era clară, Radu Șerban urma să fie arestat și adus la Yedikule; autorul studiului arată că Mathias s-a temut de o posibilă rupere a tratatului de la Zsitvatorok, din partea otomană și de aceea trupele habsburgice ca și cele muntene s-au retras din Transilvania, spre Moldova.

Sfârșitul lui Radu Șerban, silit să ia drumul pribegiei în Imperiul german, (unde murea la Viena, în martie 1611, fiind înmormântat după toate probabilitățile în Schottenkirche - nu la Stephansdom cum se specifică într-un document din 1640) a arătat încă odată cât de precar putea fi ajutorul Casei de Austria, care avea planuri ambițioase, dar se ferea de o implicare de anvergură. Autorul subliniază că Radu Șerban a primit totuși un ajutor constant din partea Habsburgilor și asta s-a datorat faptului că nu a avut ambiții personale, ci s-a pus în mod constant în slujba împăratului. Din păcate lealitatea sa nu a fost răsplătită după merit. Solicitudinea, cu care s-a implicat în campanile din Transilvania, l-a costat tronul. Pe bună dreptate istoricul austriac îl consideră pe domnul muntean o personalitate politică și un conducător militar de excepție, care nu ocupă în istoria românească rolul pe care îl merită.

Ileana Căzan

F. BERNARD REILLY, *The Kingdom of León-Castilla under king Alfonso VII, 1126-1157*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1998, 431 p.

Lucrarea istoricului american vine să acopere lacunele existente încă în ceea ce privește studiul domniei lui Alfonso al VII-lea, deși perioada este bogată în cronici și documente. În consecință, avem de-a face cu o bună lucrare de arhivă și cu o convingătoare muncă de critică documentară.

Reilly consacră primele patru capitole ale cărții povestirii detaliate a domniei lui Alfonso al VII-lea, regele Castiliei și Leonului. În celelalte șase capitole se abordează o structură tematică, având în vedere biserica, administrația locală, dinastia, curtea și regatul, exceptată fiind țăranimea. Lucrarea se bazează pe erudiția extraordinară a autorului ei, care folosește peste 2 000 de documente, dintre care 975 sunt localizate pentru prima dată. Este lucrarea unui mare erudit, specialist în diplomatica și paleografia medievală. Textul propriu-zis este îmbogățit cu hărți și genealogii indispensabile pentru o mai bună înțelegere a subiectului. Bibliografia este abundentă și adună la un loc multe articole și studii împrăștiat prin diferite reviste de specialitate. Concepția sa asupra naturii comitatelor și a demnității de comite (conte) este originală și interesantă. Pentru Castilia secolului XII, istoricul american susține că titlul de conte nu conferea putere asupra unei unități teritoriale și administrative, ci era doar o demnitate de curte și un instrument fiscal. El face distincție între castilienii care își apărau teritoriile și fortărețele și conții de care, teoretic, depindeau, simple figuri de

curtezani. Cu toate acestea, comitatul avea o clară funcție militară, atât în ceea ce privește pe cele de la frontiera cu musulmanii, cât și în privința celor aflate la frontiera cu alte state creștine, cum ar fi cele care încep în zona Almeria, trec prin Baeza și ajung până în Asturias, Salamanca și Zamora.

În ansamblu, cartea istoricului F. Bernard Reilly reprezintă o contribuție importantă la clarificarea multor aspecte ale domniei lui Alfonso al VII-lea, mai puțin aprofundate până acum sau trecute total cu vederea. Ea oferă cititorului obișnuit, dar și specialistului, o lectură plăcută și instructivă, rezolvă multe probleme pe care le aduce în discuție, dar ridică și noi întrebări care își așteaptă răspunsul de la cercetări ulterioare.

Eugen Denize

MICHEL VERGÉ-FRANCHESCHI: *Henri le Navigateur. Un découvreur au XVe siècle*, Félin, Paris, 1994, 442 p.

Henric Navigatorul este un simbol al modului în care civilizația europeană și-a construit instrumentele care au stat la baza expansiunii sale peste mările și oceanele lumii. Pentru Michel Vergé-Francheschi, autor cu o solidă reputație și o importantă bibliografie în domeniul istoriei maritime, prințul portughez este mai mult decât un pretext, este o poartă privilegiată prin care pătrunde spre subiectul lucrării lui: ucenicia explorărilor geografice, acea perioadă de acumulări lente și discrete care a permis salturile surprinzătoare și alfel inexplicabile de al sfârșitul secolului al 15-lea.

Lucrarea debutează cu o vastă panoramă a Portugaliei secolelor 13-14. Deși lipsită de originalitate la o primă vedere, această primă treime a lucrării reconstruiește imaginea Portugaliei astfel încât să pună în evidență condiționările interne care au împins-o pe calea explorărilor maritime și, poate chiar mai important, i-au furnizat instrumentele și oamenii necesari acestei întreprinderi. O "Reconquista" rapid încheiată, dublată de o definire a frontierei cu Castilia (cea mai veche din Europa) au eliberat energii care în Castilia rămân încă două secole direcționate contra musulmanilor iar în Aragon sunt angajate în expansiunea mediteraneană. O țară săracă în resurse și în principal o agricultură care nu reușește să asigure necesarul de grâu, dar oferă excedente de vin și alte produse "neesențiale" alimentației au împins portughezii pe calea comerțului și deci a mării, oferind, alături de pescuit, șansa unei timpurii ucenicii în navigație și rezervorul de personal calificat necesar atât de costisitoarelor în vieți omenești explorări geografice. Dacă adăugăm întinderea litoralului portughez și proximitatea coastei africane atantice, necunoscută și lipsită de puternice state ca cea mediteraneană, se conturează deja o Portugalie puternic avantajată, aproape împinsă spre cucerirea oceanului.

Totuși, primii pași sunt făcuți în direcția tradițională, antimaură, prin cucerirea Ceutei. Reorientarea spre "terra incognita" se petrece încet, Don Henrique însuși și monarhia portugheză având nu atât meritul de a fi inițiat (cum pretinde legenda) descoperirile și cuceririle (termeni sinonimi de altfel în epocă), cât de a fi înțeles importanța acestei acțiuni

întreprinse inițial de personaje izolate și de a-i fi luat sub patronajul lor, dar abia atunci când succesul și profiturile cuceririi încep să fie clare. Madeira este școala la care Portugalia învață și de care Michel Vergé-Francheschi profită pentru a pune în lumină modul în care curtea portugheză își schimbă ideile și comportamentul luând contact și mai apoi implicându-se în aventura explorării.

A doua parte este construită în jurul întrebării “de ce Portugalia?”, care de altfel, are o bogată istoriografie în spate, fiecare din tabere apărându-și cauza favorită: presiunea economică, fervoarea religioasă antimusulmană și evanghelizatoare, progresele tehnice, o politică externă vizând a încercui lumea arabă prin alianța cu Regatul Preotului Ioan, situat undeva la sud de Sahara. Meritul incontestabil al lucrării este de a trece dincolo de aceste dispute, de a stabili rolul și ponderea fiecăreia dintre cauze, de a reconstitui o cronologie cu ajutorul căreia se poate vedea cum unele motivații se sting sau slăbesc și cum altele devin motorul principal, sau cum în același timp, oameni veniți din medii sociale și culturale diverse merg umăr la umăr către aceleași realizări mănate de idei diferite. De asemenea, aceste transformări ale cauzelor și motivațiilor care-i împing pe portughezi către noi țărâhuri modifică însăși structura socială a celor care sunt implicați în aventura explorării.

Astfel, unei prime epoci marcate de idealurile de cruciadă și fervoare religioasă, încheiată cu cucerirea Ceutei la 1415, este urmată de o perioadă în care consecințele economice, fără a avea pretenții de exclusivitate, încep să joace un rol mai susținut. Și aici utilizarea unei cronologii comparate amănunțite permite depășirea unor impasuri mai vechi. Astfel mirodeniile și zahărul nu sunt printre motivațiile primelor explorări. Abia rezultatele colonizării Canarelor și Azorelor, dezvoltarea plantațiilor de trestie de acolo vor impune zahărul ca motivație a expedițiilor. Cât despre mirodenii, abia în ultimul deceniu de viață al lui Henric Navigatorul, când portughezii intră într-o altă etapă a explorării, mirodeniile de pe coasta africană reprezintă un scop al navigatorilor lusitani.

Aurul, sarea și puțin mai târziu sclavii sunt printre mobilurile timpurii ale expedițiilor de pe coasta africană. Sclavii în special sunt un revelator al reacției societății portugheze la explorarea și colonizarea unor noi regiuni, care inițial constituie opera unei minorități periferice. Mai mult, există o ostilitate împotriva acestei întreprinderi care lipsește regatul de brațele de muncă deja aflate în număr insuficient (fie că e vorba de coloniștii stabiliți în Azore sau de echipajele decimate de duritatea explorării). Sosirea primilor sclavi a răsturnat situația, aceeași cauză – lipsa brațelor de lucru – care crease un curent ostil explorărilor și colonizărilor susținând acum puternic călătoriile de-a lungul coastei Africii cât mai departe în căutarea prețioasei mărfi negre atât de cerute în Portugalia după marea ciumă.

O serie de comparații între Portugalia și celelalte state care ar fi putut (așa cum au și făcut-o mai târziu) concura navigatorii lusitani pune în evidență unicitatea acesteia într-o Europă cu obiective continentale acaparatoare (Anglia și Franța încheștate în războiul de o sută de ani, Spania cu ochii ațintiți pe Granada), cu o lume mediteraneană prea ocupată cu ea însăși și încă incomplot refăcută după marea ciumă. Portugalia este liberă de amenințări și nu are alte obiective la îndemână în afara litoralului atlantic al Africii și fiecare succes în această direcție trage și mai mult regatul pe calea aceasta.

O ultimă problemă analizată în această a doua parte este cea a ansamblului

tehnicilor navale. Două idei sunt esențiale. Prima, că invenții considerate ca decisive – cârma etambou, busola, vela triunghiulară, caravela și altele nu au avut drept consecință un impuls dat explorărilor, generalizarea lor producându-se cu mult înainte de expedițiile portugheze. Pe de altă parte, fără aceste progrese explorarea litoralului african nu ar fi fost posibilă. A doua idee relevă rolul minor, insignifiant chiar al portughezilor în aceste perfecționări nautice până la începerea explorărilor și pune accentul pe poziția favorizantă între civilizația maritimă a nordului și cea mediteraneană, plasare ce a pus la dispoziția portughezilor toate tehnicile de care dispunea atunci Europa.

Caravela portugheză beneficiază de o atenție aparte, trasându-se cuvenitele delimitări între modelele evaluate și perfecționate din secolul al 6-lea și mult mai rudimentarele bastimente de la începutul explorărilor. Succesul caravele nu se datorește atât calităților sale nautice, de altfel bine adaptate călătoriilor de explorare, cât cheltuielilor reduse de armare și întreținere, care o făceau nava ideală pentru acei aventurieri lipsiți de capitalurile și relațiile necesare lansării în marele comerț.

Primele etape ale explorărilor nautice nu au fost apanajul Lisabonei sau Porto-ului, unde negustorii preferă rutele sigure ale marelui comerț. În aventura periculoasă a străbaterii necunoscutului s-au lansat mici armatori din porturile mărunte ale regatului, excluși de la marele comerț de lipsa capitalurilor, dar dornici de câștiguri și mai ales dispuși să-și asume riscuri. Reușita lor atrage susținerea Ordinului lui Cristos și a regalității și abia într-un târziu, după ce rutele sunt bine cunoscute și profiturile certe marea negustorime și poporul de marinari pe care activitatea ei îl întreține în Lisabona și Porto iau drumul noilor teritorii. Nu numai în Portugalia avem această situație, Franța sau Anglia au urmat aceeași traiectorie.

A treia și ultima parte a cărții descrie explorarea propriu-zisă a litoralului african. Accentul este pus pe transformarea profundă pe care o suferă însuși procesul explorării. În 1434 depășirea capului Bojador (sudul Marocului) este aproape un eveniment miraculos, survenit după 12 ani de călătorii infructuoase și de cheltuieli zadarnice. Avansul către sud continuă însă să rămână precar și să depindă doar de eforturile lui Henric Navigatorul, problemele politice interne și externe ale Portugaliei, în care acesta este implicat, provocând o oprire aproape totală a călătoriilor între 1437 și 1441. Primele contacte cu lumea Saharei Occidentale, primele bogății și poate mai mult chiar, primele povestiri despre Tombuctu, țara aurului, duc la o schimbare de atitudine a lui Henric Navigatorul. Dintr-o problemă de curiozitate personală și dintr-o întreprindere individuală, explorarea coastei africane se transformă într-un privilegiu garantat de scrisori regale. Ruta sudică nu mai este obstinția ciudată a unui om, ci o componentă "cu acte în regulă", instituționalizată, a lumii portugheze. Sosirea primilor sclavi în 1444 provoacă o mutație la fel de importantă ca cea instituțională, portughezii până atunci în general ostili explorărilor trimit nu mai puțin de 26 de nave la vânătoare de negri în anul următor. Explorarea coastei africane se transformă dintr-o aventură periculoasă și dintr-o sfidare a limitelor (mai ales mentale) existente într-o problemă de rutină, mersul mai departe înseamnă nu atât gloria primului explorator, ci avantajele primului negustor intrat pe o piață cu resurse totuși finite.

Întreșută cu discursul principal – explorarea – povestea lui Henric Navigatorul evocă același drum, de la prințul animat de idealurile cavalerești și cruciate din timpul

asediului Ceutei, la armatorul care-și trimite cu obstinație navele către sud, de-a lungul misterioasei coaste africane, și în final la administratorul explorării – devenită preponderent o afacere – la colonizatorul și seniorul noilor teritorii. Meritul său deosebit este de a fi fost cu un pas înaintea societății sale exact în momentul dificil, anii '20 când "mirajul" coastei africane este respins de societatea portugheză care, de altfel, se va lansa cu entuziasm în aventură o dată primii pași făcuți.

Cartea lui Michel Vergé-Franceschi demonstrează exemplar importanța majoră a perioade 1430-1450, în care, deși teritorial rezultatele sunt modeste, este (re)inventată însăși ideea de explorare, sunt sfărâmate vechi legende și temeri care blocau aventura, sunt create mecanismele și rutinele comportamentale ale explorării, pe scurt, civilizația europeană parcurge prin intermediul acestui grup de navigatori în majoritate portughezi școlarizarea obligatorie cuceririi oceanelor lumii.

Din păcate lipsa de note limitează puternic valoarea cărții ca instrument de cercetare, referirile în text la un autor sau altul neputând fi considerate ca trimiteri. A răscoli prin opera lui Chaunu, Braudel sau Magalhaes Godinho pentru a vedea unde au tratat o temă sau alta nu este un demers acceptabil. Bibliografia abundentă și indicii de persoane, arborii genealogici și hărțile (relativ sumare de altfel) nu compensează această lipsă majoră.

În concluzie, o lucrare care trebuie citită nu doar de cei interesați de Portugalia secolului al 15-lea sau de începutul descoperirilor geografice, ci de oricine își pune întrebări mult mai generale, legate de succesul european în materie de explorarea lumii.

Simion Câlția

HARALD HEPPNER, *Die Rumänen und Europa vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 1997, 291 p., ilustrații, bibliografie, indice.

Culegerea de studii editată de *Institut für Geschichte der Universität Graz*, sub îngrijirea profesorului Harald Heppner, face parte din seria intitulată *Zur Kunde Südosteuropas* și reprezintă o încercare binevenită de a aduce în atenția cititorilor din Europa occidentală câteva momente semnificative din istoria românilor, văzute în contextul raportării lor la lumea occidentală, începând din Evul Mediu până în prezent.

După cum mărturisește coordonatorul volumului, H. Heppner, inițiativa unor astfel de lucrări a venit din dorința de a lărgi orizontul istoric al celor pentru care Europa înseamnă numai vestul și centrul continentului, spațiul din afara acestei zone fiind aproape complet necunoscut. În perioada în care se vorbește atât de mult despre *integrare europeană*, sunt destul de mulți cei care privesc cu scepticism posibilitatea extinderii Europei spre est. Evident că nu este vorba despre o abordare geografică a problemei, ci de una politică, economică și, mai ales, culturală. Tocmai din această cauză istoricul austriac a crezut de cuviință că este necesar un asemenea demers.

De la început dorim să subliniem că autorii studiilor sunt istorici români, de la Universitatea din Iași, iar modul în care este reflectat contactul românilor cu cultura și lumea

europenă occidentală reprezintă o abordare a problemei din interiorul istoriografiei române. Doar studiul introductiv, *Die Rumänen und Europa – eine Einleitung*, aparține lui Harald Heppner. În acest studiu sunt jalonate principalele aspecte, care sunt cunoscute în Occident despre istoria românilor. Autorul atrage atenția asupra faptului că spațiul sud-est european este perceput ca o periferie a Europei, de aici un interes redus pentru evoluția sa. De asemenea se pune problema termenului de *Europa*, în ce măsură poate el să fie identificat doar cu vestul continentului sau nu. Cum această identificare este deja un loc comun în cultura Occidentului, autorul se întreabă când și cum s-a petrecut *ruperea* spațiului românesc de Apus. Istoricul austriac crede că prima cezură s-a petrecut în Evul Mediu, când românii au urmat calea Bisericii Ortodoxe grecești, ceea ce le-a influențat atât destinul politic, cât și pe cel cultural. Al doilea moment hotărâtor a fost cel al veacurilor XVII-XVIII, când dominația otomană și prezența masivă a elementului grec în cultura și administrația principatelor române au marcat întreruperea procesului de modernizare a spațiului românesc și adâncirea decalajului față de evoluția societății occidentale. Momentul constituirii statului român modern (1859) a reorientat societatea românească spre vestul continentului, dar progresul nu a putut fi pe măsura eforturilor depuse, deoarece, crede autorul, după primul război mondial România a fost obligată să preia imensele datorii rămase după destrămarea celor două imperii vecine. Această realitate a făcut ca din punct de vedere economic și chiar structural procesul de *europenizare* al spațiului românesc să nu se încheie nici în secolul XX. Integrarea României în blocul comunist nu a făcut decât să frâneze procesul desfășurat atât de anevoios timp de un secol. După 1989 s-a deschis drumul unor noi opțiuni, dar arderea etapelor este dificilă și cere multe eforturi.

Studiile care urmează merg pe aceleași coordonate, încercând să surprindă câteva mari teme: relațiile românilor cu lumea europeană, receptarea culturii și a societății europene (occidentale) de către români, constituirea conștiinței identității naționale la români.

Die Rumänen und Europa; Vorspiel im ausgehenden Mittelalter (autori Leon Șimansch și Dumitru Agache) încearcă să surprindă elementele principale care i-au făcut pe români să fie cunoscuți în Europa sfârșitului de Ev Mediu. Sunt amintite luptele cu regatul maghiar pentru constituirea statalității românești, contactele cu Biserica catolică și tentativa acestuia de a-i converti pe români, relațiile comerciale cu vestul, ca puncte de legătură între două civilizații, cea vest - europeană și cea răsăriteană. Alianțele politice și militare cu puterile Apusului, cu care mulți domni români au colaborat, cu mai mult sau mai puțin succes, împotriva expansiunii otomane, au fost un mijloc prin care, la sfârșitul Evului Mediu, spațiul românesc a fost integrat în așa numita *unitate europeană*, înțelesă ca luptă comună a creștinătății împotriva Semilunii.

Familiarizarea spațiului românesc cu lumea occidentală s-a petrecut, mai ales, prin intermediul Transilvaniei, care integrată, din secolul al XVII-lea Imperiului austriac, constituia exemplul cel mai apropiat de viață occidentală, al unei societăți în care românii de peste Carpați fuseseră obligați să se integreze. (*Das Europa-Bild bei den Klausenburger Memorienschreiben des 17 Jahrhunderts* – autor Lucian Năstasă). De asemenea trecerea Bucovinei sub stăpânire austriacă a favorizat extinderea către spațiul românesc a noilor concepții politice occidentale, centrate în jurul *despotismului luminat*. (Mihai-Ștefan Ceașu,

Der Wendel des Europa-Bildes in der Bukowina an der Wende vom 18. Zum 19. Jahrhundert).

Odată cu cezura operată de apariția și de răspândirea Reformei noțiunea de Europă a încetat de a se mai confunda cu cea de catolicism. Diversitatea cultelor religioase a permis lărgirea conceptului de Europa către zone neglijate până în secolul al XVI-lea. În același timp Răsăritul devine tot mai interesat de lumea europeană (Veniamin Ciobanu, *Das Europa Rezeption in den rumänischen Fürstentümern des 18. Jahrhunderts*, Florea Ioanicioaia, *Das Bild Europas in den rumänischen Fürstentümern (1800-1830)*). Pe această direcție scrierile istorice din Moldova și Țara Românească acordă o atenție tot mai mare luptelor dintre Imperiul otoman, cel rus și cel austriac, evident cu un impact puternic pentru spațiul românesc. Nici descoperirile geografice nu rămân neluate în seamă, multe din hărțile *lumii noi*, ale Africii sau Asiei fiind vehiculate și cunoscute în principatele dunărene. Cunoștințele geografice nu reprezintă doar lărgirea ariei culturale ci și dezvoltarea unei conștiințe a apartenenței românilor la comunitatea statelor europene. În plus secolul al XVIII-lea este un secol de eferescență culturală occidentală pentru români, ale căror elite intelectuale studiau în special în Italia.

Pe măsură ce prezența austriacă era tot mai aproape de granițele principatelor române contactele culturale se intensifică, *Europa* devenind un model moral și familial pentru societatea românească (Mihai-Răzvan Ungureanu, *Europa und die Ehemoral in der rumänischen Gesellschaft erste Hälfte des 19. Jahrhunderts*). Relatările de călătorie în Occident sunt tot mai numeroase în secolul al XIX-lea, iar Parisul devine locul de predilecție pentru studenții români. Modelul european nu a lipsit nici în Revoluția de la 1848, țările române fiind granița dincolo de care revoluția europeană nu s-a mai putut extinde. Evident, datorită contactelor tot mai numeroase ale spațiului românesc cu Occidentul, în secolul al XIX-lea, studiile dedicate epocii moderne au substanța cea mai bogată (așa sunt contribuțiile semnate de Stela Mărieș, Dumitru Vitcu, Vasile Docea și Lucian Năstasă). Modul în care politicienii români s-au raportat la societatea europeană interbelică își găsește răspuns în articolul lui Gh.I. Florescu, *Europa, als Thema im rumänischen Parlament: 1918-1938*.

Interesante sunt studiile lui Gheorghe Onișoru și al lui Al. Zub, care încheie volumul. Primul este o sinteză asupra modului în care a fost recepționată imaginea Europei occidentale în România, între 1944-1989, trecând prin anii propagandei staliniste și sfârșind cu epoca ceaușistă, animată de *principiul coexistenței pașnice (Vom Kalten krieg zur friedlichen Koexistenz...)*. Ultimul studiu amintit încearcă o vedere de ansamblu asupra imaginii europene în cultura românească, prezentându-se atât redescoperirea Europei, cu aspectele ei pozitive, cât și accentele critice, care nu odată s-au manifestat la adresa lumii occidentale, începând de la Alecu Russo și până la Mircea Eliade (*Europa in der rumänischen Kultur*).

În concluzie considerăm că volumul de față este o contribuție binevenită la cunoașterea istoriei și societății românești în spațiul german, mai ales că punctele de vedere dominante sunt cele ale istoricilor români, cărora nu li se poate reproșa nici necunoașterea specificului evoluției istoriei românilor, nici folosirea unor clișee și prejudecăți atât de des întâlnite în alte lucrări apărute în Occident și care își propun, cu bună credință uneori, să prezinte civilizația sud-estului european. Dimpotrivă, menționăm ca pe o reușită a volumului

faptul că din studii aparent disperate, unde predomină cercetarea de analiză, s-a încheiat o imagine de ansamblu a ceea ce au însemnat, de-a lungul timpului, românii pentru Europa și cum au recepționat aceștia modelul cultural și politic occidental.

Ileana Căzan

HARALD HAPPNER, *Austria și Principatele dunărene (1774-1812). O contribuție la politica sud-est europeană a Habsburgilor*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2000, 297 p.

Monografia apreciatului istoric austriac Harold Happner, *Österreich und die Donaufürstentümer (1774-1812) (Ein Beitrag zur habsburgischen Südosteuropa politik)*, apărută la Graz, în 1984 a fost tradusă în limba română din inițiativa Universității "Babeș Bolyai" din Cluj-Napoca de către d-nii Rudolf Gräf și Werner Kremm. Ideea de a face posibilă circulația și în limba română a acestei cărți temeinic elaborată și solid documentată este pe deplin justificată datorită importanței subiectului și solidității concluziilor autorului. Istoricul Happner demonstrează că politica habsburgică față de Principatele dunărene, în perioada studiată, a fost condiționată de echilibrul de forțe existent în sud-estul Europei, grav perturbat atunci periodic și periculos de antagonismul crescut între Rusia și Imperiul otoman, ce luase forma unor conflicte armate pustiitoare, între 1768-1774 și 1806-1812. Avansul nestăvilit al Rusiei spre gurile Dunării și Strâmtoarea a pus în primejdie veleitățile austriece de expansiune spre zona pontico-danubiană, lăsând pe adversarul otoman la discreția Rusiei. În atitudinea față de această putere, prof. Happner arată că Habsburgii trebuiau să țină seama de rivalitatea ivită în Europa centrală între ei și Prusia fredericiană - aliata St. Petersburgului - care și-a întărit din ce în ce mai mult prestigiul și puterea în lumea germană. Spre a stăvili succesele neîntrerupte ale Rusiei în timpul războiului început la 1768 cu turcii și mai ales intenția acestora de a-și subjugă Principatele dunărene, reunindu-le într-un stat tampon clientelar țarinei Ecaterina a II-a, imperialii au încheiat în 1771 un tratat secret de asistență cu Poarta, promițându-i să împiedice, prin toate mijloacele, totala ei înfrângere și dezmembrare. Rusia, intuind pericolul unei intervenții habsburgice nedorite în afacerile sale, a canalizat interesul cabinetului de la Viena - ca și al Prusiei, de altfel - spre vecinul mai slab reprezentat de Polonia, care a devenit obiectul primei împărțiri teritoriale în 1772 între lacomii ei vecini. Austriei i-a revenit Galiția, fapt ce a determinat încetarea momentană a opoziției sale față de planurile Rusiei, dar, arată Happner, odată cu încheierea păcii de la Kuciuc Kainargi (1774), atât de favorabilă țăriștilor, cabinetul de la Viena s-a gândit să obțină, la rândul său, o compensație teritorială de la turci. Nefiind interesați atât de mult în recucerirea Olteniei, fosta lor provincie "valahă", Habsburgii au manifestat în schimb interes pentru Bucovina, provincie ce făcea legătura între Transilvania imperială și proaspăta lor achiziție galițiană. Constrânsă de inferioritatea ei pe plan politic și militar, Poarta a trebuit să cedeze acest teritoriu în 1775, în pofida dreptului ginților și a capitulațiilor încheiate de otomani cu Moldova. Prof. Happner recunoaște pretextul "subțire" invocat de austrieci

pentru a anexa Bucovina și anume pretinsa fostă ei apartenență la Galiția poloneză, încălcând de fapt prin acest rapt teritorial cele mai elementare norme de drept internațional.

Oscilațiile Habsburgilor între ostilitate și alianță de circumstanță cu Rusia în perioada 1774-1787 sunt analizate cu mult discernământ de autor, care demonstrează că din pricina inferiorității Austriei și a înfrângerii ei de către Prusia fredericiană cu prilejul crizei bavareze din 1779, cabinetul vienez a fost silit să se apropie din nou de ruși spre a avea o compensație măcar prin participarea la împărțirea Imperiului otoman alături de aceștia. Rezultatul alianței încheiate între Iosif al II-lea și Ecaterina a II-a la 1781 a determinat neutralizarea opoziției Austriei la cucerirea Crimeii de către ruși în 1783 și la atragerea ei de partea acestora în noul conflict cu Poarta otomană (1787). Prof. Happner arată că Austria a intrat ezitantă în război alături de ruși și că în pofida unor succese parțiale și a ocupării Țării Românești, victoriile ei nu s-au putut compara în strălucire cu cele obținute de ruși pe litoralul pontic, în Moldova și Dobrogea. De altfel izbucnirea revoluției franceze în 1789 și acutizarea complicațiilor din Țările de Jos, au obligat Austria - constrânsă nu numai de evoluția nesatisfăcătoare a ostilităților dar și prin presiunile exercitate de Tripla Alianță încheiată între Prusia, Anglia și Olanda - să încheie armistițiul cu Poarta, urmat de pacea albă de la Șistov (1791). Acest război, terminat doar cu minore rectificări teritoriale frontaliere, conchide prof. Happner, a pus capăt conflictelor armate austro-turce începute încă din secolul al XVI-lea, cabinetul din Viena adoptând de acum înainte numai metodele diplomatice în aplanarea diferendelor sale cu Poarta.

În schimb, se arată în lucrare că Imperiul habsburgic, în imposibilitatea unor anexiuni teritoriale, a căutat să obțină mari avantaje economice în bazinul ponto-danubian, compania Willeshofen exercitând un comerț benefic pe Dunăre iar la 1784 flota comercială austriacă căpătând și accesul în Marea Neagră, înfiripându-se un trafic mai înfloritor între Viena și Constantinopol; totodată prof. Happner subliniază faptul că înființarea reprezentanțelor diplomatice austriece în Principate la 1783, fiindând două consulate la București și Iași și vice-consulate în alte reședințe, a stimulat interesul economic pentru această regiune iar din punct de vedere politic s-a căutat o contrapondere a influenței ruse dominante. Perioada 1791-1812 este una de reflux a politicii austriece față de Principate după prof. Happner, datorită angrenării Imperiului Habsburgilor în războaiele contra Franței republicane și apoi a Imperiului napoleonian unde a suferit o serie de înfrângeri zdrobitoare, micșorându-i capacitatea de acțiune în răsăritul continentului. De aceea Austria s-a mărginit să-și consolideze pozițiile economice câștigate în regiune și să caute să mențină în limite admisibile covârșitoarea influență a Rusiei în sud-estul Europei. Între 1806-1812 în urma unui nou război ruso-turc, Principatele dunărene au fost supuse ocupației militare ruse și grav amenințate de a fi anexate de atotputernicul Imperiu de la răsărit. Numai rivalitatea acerbă dintre țarul Alexandru I și împăratul Napoleon - prost mascată de înțelegerile de la Tilsit (1807) și Erfurt (1808) - au împiedicat traducerea în realitate a acestui proiect, la care s-au opus deopotrivă cu vehemență Poarta otomană, asistată de Anglia și într-o măsură mult mai modestă de Austria. Anul 1812 - cu care se încheie lucrarea prof. Happner - constituie acela al maximei înaintări a Rusiei în sud-estul continentului prin anexarea silnică a Basarabiei, teritoriu moldovean creștin și nu musulman turc sau tătar, în urma încheierii păcii de la București și care cu puțin înainte de căderea Imperiului napoleonian, pecetluiește

soarta acestui colț al Europei până în cel de-al treilea deceniu al secolului al XIX-lea. Este, de altfel, cum arată prof. Happner și un moment de cotitură în politica Austriei, care, deși ostilă ideii anexării Principatelor dunărene de către Rusia, rămâne în continuare un fidel aliat al acesteia, după înfrângerea Franței napoleoniene. Astfel ia naștere Sfânta Alianță încheiată la 1815 între Austria, Rusia și Prusia la inițiativa țarului Alexandru I care a pecetluit soarta sud-estului european până la 1830.

Cartea atât de interesantă și de bine documentată a prof. Happner a fost fluent tradusă în limba română, exceptând unele mici incongruențe stilistice ("concluzionează" la p. 42, în loc de *conchide*, "serașer" la p. 80 în loc de *seraskier*) sau redarea estropiată a unor nume proprii: "Komenski", "Kameskuj" (p. 212, 288) în loc de *Kamenski* sau "Cham" în loc de *Chaunu* (p. 245) ș.a. De asemenea folosirea incorectă a termenului *ibidem* (= tot acolo) în locul celui de *idem* spre a desemna același autor al unor lucrări, eroare ce nu este întâlnită în textul german și în sfârșit corectarea erorii care alcătuiește din translatorul agenției austriece din Iași la 1807 două persoane diferite (Manolaki Furculescu și Emanuel Furkas) în loc de una singură redată în pronunția română și germană (p. 78).

Paul Cernovodeanu

ILEANA CĂZAN, *Habsburgi și otomani la linia Dunării. Tratatate și negocierile de pace. 1526-1576*, Edit. Oscar Print, București, 2000, 297 p.

Lucrarea cercetătoarei științifice Ileana Căzan, cunoscută în istoriografia noastră pentru preocupările ei de heraldică, genealogie și istorie a Habsburgilor, vine să completeze un gol important. Anume, acela, al locului și rolului Habsburgilor în istoria Țărilor Române în secolul al XVI-lea, prin prisma confruntării lor cu Imperiul otoman, confruntare care a însemnat, bineînțeles, și tratative de pace, acorduri încheiate între cele două părți.

Trebuie să spunem că secolul al XVI-lea a fost dominat în Europa de confruntarea dintre două mari imperii, cel habsburgic, care, pe lângă Germania, mai includea și Țările de Jos și Spania, și Imperiul otoman, ajuns la apogeul puterii sale. Confruntarea dintre cele două imperii s-a desfășurat, în principal, în centrul Europei, dar și în Marea Mediterană și Africa de Nord, fiind, am putea spune, o luptă pentru dominație mondială, evident, la scara epocii respective. Din păcate pentru ele, Țările Române se aflau exact pe axul principal al acestei confruntări din Europa și au avut foarte mult de pățimit de pe urma acestui fapt, a unei poziții geopolitice nefavorabile. Bineînțeles, dacă Țările Române au avut de suferit de pe urma războaielor dintre cele două imperii, au avut și ceva de câștigat atunci când glasul armelor era înlocuit cu pacea, oricât de precară ar fi fost aceasta.

Unul din meritele principale ale cărții lui Ileana Căzan este tocmai acela că știe să pună în lumină cu toată claritatea acest fapt, ocupându-se, în principal, de tratativele de pace și acordurile încheiate între Habsburgi și otomani între 1526 și 1576. Astfel, primul capitol al cărții este consacrat de autoare dezvoltării și caracteristicilor specifice diplomației europene de la sfârșitul evului mediu, cu o privire specială asupra secolului al XVI-lea. Cel de-al doilea capitol se ocupă de universalismul habsburgic din secolele XV și XVI, atât ca

realitate, cât și ca doctrină politică. Capitolul următor este consacrat diplomației habsburgice în centrul și sud-estul Europei în perioada 1526-1547, când el face trecerea de la agenți secreți la ambasade permanente. Capitolul al patrulea abordează problematica ambasadelor trimise la Poarta otomană în perioada 1547-1562 și încercarea lui Ferdinand de Austria de a cucerii Transilvania în anii 1551-1556, iar ultimul se referă la tentativele Habsburgilor de a prelua controlul situației politice în Europa central-răsăriteană în perioada 1562-1576.

Citind această carte, specialistul, dar și cititorul pasionat de istorie, își poate da cu ușurință seama de marele efort depus de autoare, efort încununat de un deplin succes. Bibliografia folosită, materialele inedite de arhivă aduse în discuție, fie din depozite românești, fie străine, abilitatea cu care este mănuită informația, puterea de analiză și sinteză, toate dovedesc marile calități ale autoarei, capacitatea sa de a aborda subiecte și tematici cu cel mai înalt grad de dificultate. Este o carte scrisă foarte bine și, în consecință, provoacă celui care o citește o foarte mare plăcere. Nu putem încheia aceste câteva rânduri fără a ne exprima speranța că Ileana Căzan va merge pe același drum și ne va oferi și în continuare cărți de mare valoare științifică.

Eugen Denize

PETRE Ș. NĂSTUREL, *Înșiruire istorice*, I, Aalborg (Danemarca), 2000, 336 p. + il.

Apreciatul bizantinist și om de cultură prof. Petre Ș. Năsturel - ajuns acum la venerabila vârstă de 78 de ani și instalat în Franța din 1974 - și-a reunit într-un volum publicat la Aalborg în Danemarca articolele sale apărute în ultimul deceniu în revista de cultură "Dorul" ce apare în această țară în românește, înființată în 1991 de regretatul savant Eugen Lozovan și continuată astăzi, cu mult sârg, de inimosul publicist Dan Romașcanu. Având - prin forța lucrurilor - un conținut miscelaneic, autorul și-a grupat contribuțiile în carte în diferite rubrici tratând "Creștinismul daco-roman și străromân", "Descălecatul țării", "Voievozi și doamne", "Cercetări genealogice", "Manuscrise-cărți", "Arta veche românească" și "Pomeniri și sărbătoriți". Scrupulosul autor, conștient de limitele sale, n-a pregetat să adauge lucrării și o addenda de "Îndreptări și adăugiri" la materialele publicate, precum și un valo os și util indice toponomastic, vădind adevăratul comportament al unui autentic om de știință.

Din omagiul adus la începutul cărții lui Petre Năsturel de eruditul cercetător ieșan Victor Spinei și din interviul acordat de autor mai tânărului coleg Mihai Sorin Rădulescu la București în 1996, reies greutățile și viața plină de încercări la care a fost supus bizantinistul român după instaurarea regimului comunist în România în 1945. Silit să ia drumul pribegiei în 1970, istoricul român s-a instalat în Franța în 1974, țară unde se născuse, având mama de origine alsaciană, dispunând acum de depline posibilități pentru a se realiza ca om de știință, susținând și un prestigios doctorat în istorie la Universitatea Sorbona în 1979. După 1990 a reluat legăturile cu țara de origine, pe care a revizitat-o în trei rânduri între 1996-1998, căpătând în 1996 și titlul de *doctor honoris causa* al Universității din Iași, ca semn de recunoaștere și apreciere a îndelungatei și rodnicei sale activități profesionale.

Trecând acum la examinarea conținutului propriu-zis al volumului remarc în rubrica "Creștinismul daco-roman și străromân" articolul *Inscripția mucenicilor din Axiopolis* cu o nouă interpretare dată acesteia, unde martirilor Chiril, Chindea (de unde, de acord cu autorul, cred că derivă românescul Căndea) li se oferă - după părerea plauzibilă a lui Petre Năsturel - "un ospăț" adică creștineasca pomană și nu "laudă" așa cum s-a crezut de obște. Tot așa autorul încearcă să rezolve originea numelui mucenicului de la Noviodunum: Niculițel, Kamasis, poate trac din Macedonia, sau a denumirii populare a lunii decembrie "Undrea", derivând ipotetic de la Sf. Andrei (Undrea, Udrea, Andrea în vechime) care precede de la 30 noiembrie luna marei sărbători a Nașterii Domnului.

Contribuțiile lui P. Năsturel la istoria Evului Mediu românesc sunt mai consistente și mai interesante. Autorul revine asupra problemei semnificației cuvântului "descălecat" după înțelesul său în epoca cuceririlor lui Gingis-han, care ar însemna o coborâre de pe cal a năvălitorilor, urmată apoi de luarea în stăpânire a pământului cotropit.

La fel merită relevate pentru sugestiile lor materialele *privind Ruga neadormită a Despinei, Doamna lui Neagoe Basarab*, credincioasă înaintașilor ei sfinți sârbi, Simeon, fostul mare jupan Ștefan Nemanja și fiul său arhiepiscopul Sava, precum și acela legat de pecetea domnească a lui Mihnea al II-lea Turcitul, ce a fost cândva atârnată de un hrisov de danie pentru un lăcaș de rugă identificat cu mănăstirea Sf. Ilie din Deropoli (Epir). Câteva mărunte știri noi întregesc epopeea lui Mihai Viteazul iar un nou izvor grecesc datorat preotului Sinadino din Serres lămurește împrejurările în care au fost aduse de la Belgrad moaștele Sfintei Paraschiva de către Vasile Lupu în 1641 și depuse în ctitoria sa din orașul de scaun Iași; tot lui Vasile Lupu îi este închinat și articolul privind pomelnicul de pe o cahță de la biserica Trei Ierarhi, unde este pomenită întreaga familie a domnului, la fel de bine venită este reluarea canonului necunoscut al Brâncoveanului și fiilor săi alcătuit de clericul grec Calinic ajuns mitropolit al Heracleii⁶ ca și publicarea epitafului starostelui breslei croitorilor din Țara Românească, armeanul Serin, croitorul Curții domnești a lui Constantin Mavrocordat, răposat la 4 septembrie 1739.

Găsesc foarte importante *Cercetările genealogice* ale autorului, mai ales acelea privind pe Cantacuzinii din epoca Turcocrăției în secolele XV-XVI, d-sa izbutind să lege familia înaintașilor boierilor din Țara Românească cu stirpa împăraților Ioan al VI-lea și Matei din veacul al XIV-lea. Petre Năsturel a fost, însă, indus în eroare doar de denumirea de "sektanis" aparținând lui Dimitrie Cantacuzino, străbunicul vestitului Mihai Șaitanoglu, pe care a socotit-o ca un titlu de dregătorie turcească *sektan*, adică paznicul câinilor de vânătoare ai sultanului⁷. La obiecțiile ridicate de istoricul Ștefan S. Gorovei⁸ și de prof. Eugen Lozovan⁹, la care a aderat ulterior și cercetătorul Matei Cazacu¹⁰, P. Năsturel a revenit

⁶ Materialul a mai fost publicat la noi în țară și în revistele "Verbum", V-VI (1995-1996), nr. 7, p. 289-291 și "Credință străbună", Alba Iulia, VIII/8 (197) august 1997.

⁷ Articol republicat și în AG, Iași, I (VI) (1994), nr. 1-2, p. 171-175.

⁸ *Continuitatea Cantacuzinilor: un punct de vedere*, în *ibidem*, nr. 3-4, p. 321-322.

⁹ *Șaitanici oglulari*, în "Dorul", Aalborg (Danemarca), V (1995), nr. 74 (dec.), p. 33.

¹⁰ *Stratégies, matrimoniales et politiques des Cantacuzines de la Turcocratie (XVe - XVe siècle)*, în RER, Paris-Iași, XIX-XX (1995-1996), p. 163-164 și n. 26.

și a recunoscut că termenul “Sektanis” reprezintă o lectură greșită a cuvântului grec “Seitanis” adică Dracul, termen cu care a fost “gratificat” Dimitrie de către contemporanii săi dat fiind că a colaborat cu dușmanii turci, poreclă care s-a împământenit în familie, de unde și aceea a strănepotului lui Dimitrie, Mihai Șaitanoglu (fiul al Dracului în turcește). De aici și formula “Șăitânești”, folosită în secolul al XVII-lea în sens peiorativ pentru Cantacuzinii munteni de către Radu Popescu cronicarul.

Printre alte contribuții aduse la această rubrică se numără și acelea privind pe Piper stolnicul din vremea lui Radu cel Frumos (1462-1475), aprosul Purice sau boierii Ghizdaveți din Țara Românească din veacul al XV-lea¹¹. Petre Năsturel aduce lumini și în cercetarea trecutului familiei sale, făcând precizări cu privire la stema cărturarului Udriște Năsturel, acordată probabil de principii Transilvaniei și figurând în traducerea slavă din 1647 a cărții *De Imitatione Christi* (Mănăstirea Dealu, 1647), precum și la ramura Năsturel-Herescu, emigrată în Rusia la începutul secolului al XVIII-lea, unde a adoptat numele de Heraskov.

În rubrica *Manuscrise și cărți* autorul relevă un manuscris slavo-român de la mănăstirea Ivron de la Muntele Athos (1589-1590), provenind de la un ieromonah Vasile din Târgoviște, apoi un manuscris teologic grecesc de la biblioteca universitară “Mihai Eminescu” din Iași ce a aparținut faimosului mitropolit al Moldovei, Dosoftei, la 1674, în urmă un Evangheliar cantacuzinesc de la mănăstirea Mărgineni/Prahova din 1645, păstrat tot la amintita bibliotecă “Eminescu”, dăruit lăcașului prahovean de Anca Cantacuzino și soțul ei Ianache Catargi și în sfârșit un exemplar din *Esprits, Maximes et Principes* scrise de filozoful matematician Jean d'Alambert (1717-1783) aparținând bibliotecii domnului Țării Românești, Constantin Hangerli (1797-1799).

Rubrica *Arta veche românească* este ilustrată prin identificarea a două danii făcute mănăstirii Vatopedi de la Athos - prima datată greșit 1749! - de către mitropolitul Ungrovlahiei Varlaam I, anume Icoana Prodromului și un pocrovăț din 1534/35, precum și de frumosul patrafir dăruit la 1669 de domnița Ruxandra, fiica lui Vasile Lupu, mitropolitului Grigore al Laodichiei și păstrat tot la mănăstirea Vatopedi.

În sfârșit aș dori să mai relev în cadrul rubricii *Pomeniri și sărbătoriri* și emoționantul cuvânt de despărțire la regretabila dispariție a eminentului turcolog Nicoară Beldiceanu (1920-1994), care a desfășurat o remarcabilă activitate științifică timp de aproape cinci decenii peste hotare, numărându-se la rândul său printre oamenii de cultură nevoiți să se expatrieze din pricina insuportabilului regim comunist instaurat în România până în 1989.

Culegerea de articole a lui Petre Năsturel - constituind prima sa carte publicată în românește - este scrisă în mod vioi, alert, în stilul său șugubă, inconfundabil, de “unchieș” sfătos, care prețuiește mult limbajul colocvial. În același timp Petre Năsturel a dat dovadă de o extremă delicatețe și de mare onestitate intelectuală prin mărturia sa de credință expusă la finele inspiratei sale postfețe: “Aș dori ca cititorii, precum și prietenii și colegii - dar și neprietenii sunt tot colegi! - să privească pe cele înfățișate de noi ca pe niște instantanee în care am căutat să prind din ceea ce simt sau am simțit de fiecare dată când am socotit că am dat de ceva nou, de ceva bun, de câte o mărgică, de încă o peruzea de adăugat podobabelor

¹¹ Articol republicat sub titlul *Stoica Ghizdaveț (1444-1453) și Dumitru Ghizdaveț (1475-1485): omonimie sau înrudire?*, în AG, I (VI), 1994, nr. 3-4, p. 221-224.

noastre culturale, de fluturași de aur câte odată, la a căror pierire mă împotrivesc așa cum mă pricep, cu mijloacele scăzute ce-mi stau la îndemână. Vitregia istoriei de nenumărate ori a sărăcit această cultură a noastră așa cum este, dar mai ales așa cum a fost și cum ea i se dezgolește cercetătorului, rămâne însăși măduva ființei noastre. Ori de câte ori se știrbește și se sărăcește pierzându-se ceva, de tot atâtea ori ne mai înstrăinăm de rădăcinile noastre care sunt însăși temelia noastră, deci de noi înșine. Azvârlim în volbura apelor vremii turburi ce ne potopesc amenințător, această muncă a noastră, păstrând credința că tot ce este de piatră în această înfăptuire va rămâne măcar pe buza hăului”.

Paul Cernovodeanu

ION CHIRTOAGĂ, *Sud-estul Moldovei și stânga Nistrului (1484-1699). Expansiunea și dominația turco-tătară*. Edit. Fundației Culturale Române, București, 1999, 208 p.

Cartea istoricului basarabean Ion Chirtoagă reprezintă o premieră bine venită din toate punctele de vedere. Evoluția și consecințele expansiunii turco-tătare în Moldova în secolele XV-XVII reprezintă obiectivul de bază al cercetării întreprinse de istoricul de la Chișinău. După ce analizează ocuparea sud-estului Moldovei de turco-tătari, Ion Chirtoagă face o pertinentă analiză a acestui teritoriu aflat sub ocupația islamică în special din punctul de vedere al structurilor sociale și administrative. Concluziile la care ajunge cercetarea sunt interesante și merită a fi reținute. În primul rând, Ion Chirtoagă consideră că între 1484 și 1538 turcii nu au ocupat toată Moldova de sud-est, ci numai anumite puncte, cum ar fi Chilia, Cetatea Albă și Tighina, împreună cu teritoriile înconjurătoare, ceea ce nu va afecta apărarea țării, deplasată spre nord, prin pârcălăbia înființată la Cioburciu. Concomitent cu stabilirea etapelor expansiunii turco-tătare în Moldova de sud-est, în lucrare au fost cercetate și schimbările intervenite în structurile administrative, sociale și economice din teritoriul ocupat. În 1484, la Chilia și Cetatea Albă se formează două cadiate conduse de către un cadiu-judecător, având și unele funcții administrative. În cetăți sunt instalate garnizoane otomane conduse de către un dizdar, subordonate, până la 1538, sangeacbeiului de Silistra și beilerbeiului Rumeliei. În 1538, Poarta formează sangeacul Cetatea Albă, compus din cadiatele Chilia, Cetatea Albă și Oceacov, ultimul preluat de la tătari, și, în același an, se formează cadiatul de Tighina care pentru scurt timp a avut statut de sangeac. În 1542 acest cadiat a fost inclus în sangeacul Cetatea Albă. Sangeacul era condus de un sangeacbei, comandant al forțelor militare. Problemele financiare erau gestionate de un defterdar.

Din punct de vedere social, în teritoriile ocupate s-au format structuri otomane de tip oriental. Veniturile teritoriilor ocupate reveneau statului otoman în proporție de 90%, restul aparținând miulkurilor, adică proprietăților feudale necondiționate și vacufurilor, proprietăți ale clerului musulman. Venituri mai mari aveau deținătorii unui hass, cum ar fi sangeacbeiul de la Cetatea Albă. Comandanții de rang mediu dețineau câte un zemet cu un venit de peste 20 000 acce pe an. Timarioții primeau un venit mai mic. Timarele se preluau ereditar numai dacă erau preluate și funcțiile lor militare.

Pe plan economic, sistemul de sipahi se baza pe renta plătită de țărani (raiați) și pe alte venituri. Creștinii achitau o rentă mai mare decât musulmanii. Raiatii mai plăteau o rentă în muncă și în bani. Ocuparea acestui teritoriu de către turci a avut, în general, consecințe economice negative.

Sfârșitul secolului XVI și începutul celui următor au marcat o intensificare a cuceririlor otomane în această parte a Moldovei, în 1595 tătarii cucerind câteva sate cu centrul la Cioburciu, iar în 1621, sultanul Osman al II-lea cucerind localitatea Reni și unele sate din apropiere.

Autorul demonstrează, de asemenea, că nogaii nu au fost aduși în 1538, ci treptat, spre sfârșitul secolului XVI și pe parcursul secolului XVII. După 1670, teritoriul mărginit de Ialpuș, Valurile Traian de Sus și de Jos, a căpătat denumirea de Buceag, care în prima parte a secolului desemna o bucată de pământ din apropierea Cetății Albe.

În carte, Ion Chirtoagă evidențiază rolul comunităților etno-religioase creștine a românilor și a reprezentanților altor naționalități ce locuiau pe teritoriul ocupat de otomani, în lupta împotriva presiunii turco-tătare. Aceste comunități erau în curs de consolidare. În prima parte a secolului al XVII-lea s-a constituit mitropolia Proilaviei (Brăilei), care a contribuit substanțial la păstrarea conștiinței naționale a populației autohtone. În localitățile în care prelua populația musulmană avea loc asimilarea intensă a autohtonilor. În mijlocul masei indigene se formau enclave de alogeni, pe care se sprijineau autoritățile otomane.

Ocupând însă o parte a Moldovei, Poarta a creat o problemă internațională, care a constituit subiectul discuțiilor diplomatice și a provocat conflicte militare timp de două secole. Polonia și Ungaria au fost primele care au contestat stăpânirea otomană asupra acestui teritoriu, după care Imperiul rus a reușit să smulgă, la începutul secolului XIX, aceste pământuri de la turci și să și le încorporeze, cel mai mult de suferit având populația românească de aici.

În ansamblu, cartea istoricului Ion Chirtoagă reprezintă o reușită istoriografică incontestabilă, o lectură plăcută și chiar incitantă, care vine să umple un gol important în cunoștințele istoricilor noștri despre acest teritoriu. Citind-o ne simțim mai bogați atât cu mintea, cât mai ales cu sufletul.

Eugen Denize

LUCIAN BOIA, *Pentru o istorie a imaginarului*, Edit. Humanitas, București, 2000, 230 p.

Autorul, profesor universitar în cadrul Facultății de Istorie a Universității București, este o figură binecunoscută în peisajul istoriografic român: nu doar prin prolificitate (numai după 1990 – 6 volume apărute în România și 5 volume în străinătate), ci și prin nonconformismul scrierilor sale: apariția studiului *Istorie și mit în conștiința românească*, (București, Edit. Humanitas, 1997) a bulversat spiritele și a stârnit numeroase polemici.

Concentrat pe istoria imaginarului, riguros, bine documentat, dezinvolt în opinii și neascunzându-și o oarecare plăcere a spectaculosului, Lucian Boia lansează un nou volum, care deține cel puțin două caracteristici deosebite. Mai întâi, așa cum declară autorul, „este

totuși prima oară când un istoric încearcă să strângă într-o panoramă o diversitate de manifestări ale imaginarului, pentru a extrage câteva principii teoretice” (p. 6). Și apoi, această tentativă este lansată în primul rând nu în cadrul istoriografiei române, ci în cadrul celei franceze (prima ediție a apărut la Paris, în 1998), «patria» istoriei mentalităților!

Lucrarea este structurată în șapte capitole. Primul dintre acestea – *Structuri și metode* – are menirea de a prezenta „instrumentarul de lucru” al istoricului imaginarului. Filtrând diferitele opinii exprimate până în prezent, autorul încearcă să-și delimiteze obiectul de studiu, analizând diferite opinii și tendințe. În continuare, se demonstrează ubicuitatea imaginarului în istorie (p. 19 sqq.) și se delimitează domeniul „imaginarului” de cel al „realului”, subliniind, totodată, și strânsa legătură dintre ele: „Scopul imaginarului nu este, totuși, să anihileze realul pentru a i se substitui... Într-o lume reală care nu poate decât să decepționeze, imaginarul joacă un rol compensator. El acționează peste tot și oricând, dar mai ales perioadele de criză îi amplifică manifestările, chemate să compenseze deziluziile, să facă pavăză împotriva temerilor și să inventeze soluții alternative... Astfel, imaginarul poate fi folosit ca un barometru foarte sensibil al evoluției istorice” (p. 27). Menționăm, tot în acest prim capitol, și analiza sintetică a „opt structuri arhetipale”, a raportului dintre imaginar și mentalități (cu accent pe variațiile determinate de gradele de credință), precum și definirea «mitului» („construcție imaginară: povestire, reprezentare sau idee, care urmărește înțelegerea esenței fenomenelor cosmice și sociale, în funcție de valorile intrinseci comunității și în scopul asigurării coeziunii acestora”, p. 40). În fine, se analizează sursele pentru o istorie a imaginarului: domeniul scrisului, universul imaginilor, istoria orală. Această prezentare nu se concentrează asupra enumerării unor surse propriu-zise, ci analizează avantajele și limitele fiecărui domeniu în parte.

În al doilea capitol – *Două regimuri ale imaginarului?* –, autorul lansează o provocare: „se pot identifica două regimuri distincte ale imaginarului: un regim caracterizând societățile tradiționale și un regim adaptat lumii contemporane, dominat în plan material de tehnologie și în plan mental de Rațiune și Știință”? După o trecere rapidă prin spiritul veacurilor, Lucian Boia conchide: „Rațiunea a purtat o bătălie nemiloasă împotriva vechilor configurații ale imaginarului: credințe religioase, tradiții folclorice, mituri și superstiții. Dar în locul rămas liber s-au înălțat noi construcții mitice... Rațiunea n-a făcut, până la urmă (nu avea altă alegere), decât să recupereze și să dispună după propriile sale reguli –geometrice, mecanice, carteziene, materialiste – toate fantasmеle esențiale ale omenirii” (p. 65). Continuând demonstrația, Lucian Boia reușește să ne convingă faptul că în știința experimentală domină relativitatea și subiectivismul („se descoperă cea ce trebuie să se descopere”), că orice nouă sinteză „nu face decât să aranjeze altfel aceleași arhetipuri”, că „Rațiunea și Știința urmăreau un scop similar celui avut în vedere de Religie și Teologie... În ambele cazuri Universul este supus unui principiu unificator; ...este în cauză destinul omului, aspirația lui spre cunoaștere, spre armonie, spre Absolut”. De aici nu mai este decât un pas până la o afirmație aparent paradoxală: „la limitele sale, știința întâlnește religia. Cercul este închis”...

În următoarele capitole Lucian Boia se ocupă de unele „aspecte comune” ale mitului (miturilor): *O schemă bipolară: Infernul și Paradisul* (cap. III), *Jocul alterității* (cap. IV), *refugiul din istorie – Vârsta de aur, Utopiile* – (cap. V), *Mitologiile politice* (cap.

VII). În capitolul VI (*Imaginarul istoric*), autorul, analizând istoria imaginarului în opoziție cu istoria tradițională, raționalistă, afirmă: „...istoria este irezistibil adaptată. Ceea ce se schimbă este doar gradul și modul de adaptare. Marile linii arhetipale ale discursului rămân constante, însă se combină și se concretizează într-o mare varietate de modele(...) Cu cât o ideologie este mai transformistă, cu atât acționează mai mult asupra trecutului, ca și asupra prezentului(...) *Nu există istorie «obiectivă»*” (p. 184, sbl.n., B.F.P.).

În concluzie, pornind de la premisa că „imaginarul [este] motorul istoriei, Lucian Boia conchide: „Teritoriul imaginarului aspiră la infinit. El apare peste tot ca dublul imaterial al lumii concrete. Îl regăsim în toate domeniile istoriei, în oricare fapt istoric, în orice gând și în orice acțiune. El apasă cu greutatea sa imaterială asupra mării aventuri a cunoașterii, precum și asupra raporturilor între națiuni, între grupuri sociale și între indivizi (...) Progresul tehnologic nu poate modifica întru nimic acest dat fundamental” (p. 213). Cât despre misiunea și rolul istoricului – extrem de ingrate în universul complet relativizat construit de Lucian Boia – se consideră că: trebuie căutat locul de întâlnire, punctul de echilibru dintre spirit și materie, dintre „ficțiune:” și „realitate”. Aceasta este marea dificultate, pentru că nu există nici o rețetă. Este însăși arta istoricului” (p. 215).

La finalul volumului, se află o bibliografie adnotată, detaliind conținutul unor lucrări fundamentale, citate, de altfel, și în notele de la finele fiecărui capitol. Evident, domină bibliografia de limbă franceză. În încheiere, remarcăm și excelențele condiții tehnice în care a apărut acest volum, la un standard pe care Editura Humanitas îl impune și îl consacră.

Bogdan Popovici

Balkanica Posnaniensia. Acta et studia IX / X, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań, 1999, 259 p.

Ultimul număr al anuarului editat de Universitatea “Adam Mickiewicz” și bazat aproape în exclusivitate pe problemele spațiului sud-est european s-a concentrat asupra istoriei Albaniei și Greciei.

Din paginile acestuia am dori să semnalăm apariția unui articol referitor în mare măsură la istoria țărilor române: Ilona Czamańska, *Jakub Basilikos Heraklides-droga wyzwolenia Grecji? (Jakob Basilikos Despot – calea eliberării Greciei ?)*, p.133-151.

Articolul se constituie într-o scurtă biografie a lui Despot-vodă, autoarea punând accent pe originile, evoluția și eșecul planului acestuia de eliberare a Greciei de sub stăpânirea otomană. Originile acestor idei, în ceea ce-l privește pe Despot pot fi legate de prezența acestuia la școala lui Hermodoros Lestarchos din Chios, ai cărei adepți mai importanți au fost implicați ulterior în planurile lui Despot.

Elementul de noutate adus de doamna Czamańska este legat de explicitarea renunțării lui Despot la acest plan. Aceasta ar fi fost cauzată de eșecul acțiunii fostului său coleg de la școala din Chios Jacob Diassorinos din vara lui 1562. Acesta în fruntea unei flote a ocupat o parte a Ciprului venețian, inclusiv Nicosia care, în viziunea autoarei, urma să

constituie baza pentru o acțiune antiotomană în Grecia. Diassorinos a fost în cele din urmă înfrânt de comandantul venețian Megaducas și silit să se refugieze în Creta. Din acest moment Despot vodă va căuta să-și întărească domnia în Moldova “ceea ce în practică trebuia să însemne o apropiere politică de Imperiul Otoman și de ceilalți vecini”(p.144).

În continuare autoarea prezintă eșecul acestor încercări precum și reacția societății moldovene la reformele lui Despot-vodă.

Volumul mai cuprinde și o recenzie a cărții lui V. Ciobanu, *Românii în politica est-central europeană 1648-1711*, apărută la Iași în 1997, ce aparține aceleiași autoare.

Antim Cristian Bobicescu

KONRAD G. GÜNDISCH, *Transsilvanische Kontakte und Interessen der Familie a Lasco*, în vol. *Johannes a Lasco 1499-1560. Polnischer Baron, Humanist und Reformator. Beiträge zum Internationalen Symposium vom 14.-17. Oktober 1999 in der Johannes a Lasco Bibliothek Emden*, hrsg. von Christoph Strohm (extras), f.l., f.an, p. 199-217.

Sunt înfățișate implicările câtorva din membrii familiei nobiliare polone Laski, anume Hieronim, Ioan și Albert, în confruntările politice din Ungaria, Transilvania și Moldova în secolul XVI, în cadrul concurenței pentru hegemonie dintre Habsburgi și Otomani. Nu lipsesc în această evocare, cu însemnate referințe bibliografice noi, nici episodul Gritti în Transilvania, nici cel al lui Despot vodă în Moldova, momente în care membrii familiei Laski au avut un cuvânt de spus.

Șerban Papacostea

LIVIU BEUDEANU, *Localizarea bătăliei de la Posada. De la cetatea Poienari la Castrum Argyas alias cetatea lui Vlad Țepeș*, f.l., 2000, 24 p.

Nouă argumentare pe baza izvoarelor scrise și a topografiei în favoarea localizării bătăliei din 1330 dintre Carol Robert și Basarab la cetatea Poienari, loc care, potrivit autorului, corespunde cel mai bine descrierii surselor narative și documentare.

Șerban Papacostea

NICOLAE EDROIU, *Studii de genealogie*, Cluj-Napoca, 2000, 228 p.+il+pl (Bibliotheca Genealogica I. Academia Română, Filiala Cluj-Napoca).

Prezenta culegere reunește textele unor comunicări științifice prezentate la Congresele Naționale de Genealogie de la Iași sau la Simpozioanele de Heraldică-Genealogie-Sigilografie ținute în cadrul “Zilelor Academiei Clujene” începând din 1995; acestora li s-au adăugat câteva studii inedite. Toate sunt concentrate pe istoria Transilvaniei.

Grupul I de *Studii genealogice* cuprinde informația de tot interesul privind pe Balaș Munteanu, fiul lui Vlad Vintilă al Țării Românești (1532-1535), posesor de moșii în comitatul Cluj, apoi pe văduva lui Ștefan Răzvan al Moldovei (1595), doamna Măriucă, stabilită în Ardeal; o încercare de reconstituire genealogică a familiilor lui Horea și Cloșca merită atenția cuvenită ca și studiul referitor la contribuția genealogică a familiilor onomasiologică la figura lui George Barițiu. Grupul II ilustrează *Figuri de genealogiști ardeleni*, fiind analizate contribuțiile aduse în domeniu de Ioan Pușcariu (1824-1911), George Barițiu (1812-1893) Iosif Vulcan (1841-1907), Ioan Mihály de Apșa (1844-1914) și Andrei Veress (1868-1953). În sfârșitul, grupul III constituie *Instrumente de lucru genealogice* și anume prezentarea revistei ieșene *Arhiva genealogică*, seria inițială și cea nouă, precum și proiectele autorului de alcătuire a unei *Collectanea Genealogica*, a unei biografii a cercetării genealogice românești și de întocmire a unui dicționar de genealogiști români. Volumul este ilustrat și are în anexă 5 tabele genealogice referitoare la familiile lui Balaș Munteanu, Barițiu, Pușcariu, Vulcan și Mihály de Apșa.

Paul Cernovodeanu

Krieg und Frieden im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit. Theorie-Praxis-Bilder, herausgegeben von Heinz Duchhardt, Patrice Veit unter mitwirkung von Pierre Monet, Verlag Philipp von Zabern, Mainz, 2000, 328 p. [Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung für Universalgeschichte, Beiheft 52].

Culegerea de studii consacrată războiului și păcii în epoca medievală și modernă reunește 16 contribuții ale unor istorici germani și francezi. Dintre acestea un număr important s-a concentrat fie asupra războaielor religioase din Franța (Nicolas Le Roux, *Les négociateurs royaux en France pendant les guerres de religion*, p. 119-136; Laurent Bourquin, *Soumettre et défendre une ville: La Rochepot et Puycharic à Angers pendant les guerres de la Ligue*, p. 137-155; Olivier Christin, *Pactes d'amitié et républicanisme urbain: quelques villes françaises devant la biconfessionnalité*, p. 157-166), fie războiului de 30 de ani (Paulette Choné, *Miles timidus. Discipline militaire, morale et satire à la veille de la guerre de Trente Ans*, p. 167-180; Bernd Roeck, *Diskurse über den Dreissigjährigen Krieg. Zum Stand der Forschung und zu einigen offenen Problemen*, p. 181-193; Heinhard Steiger, *Friedensschluss und Amnestie in den Verträgen von Münster und Osnabrück*, p. 207-245; Etienne François, *Der Dreissigjährige Krieg und der Westfälische Frieden als Orte der Erinnerung*, p. 297-311). În ciuda acestui fapt, volumul nu încearcă reluarea unor teme bătătorite, ci dorește să înlocuiască maniera tradițională de abordare cu o viziune nouă în care sunt reunite o multiplicare a domeniilor de cercetare, inserarea în durată lungă, o nouă lectură a surselor și încercarea de a studia războiul și pacea nu atât ca evenimente, cât ca reprezentări în construirea cărora analiza gesturilor și limbajului ocupă un loc important. Aceste abordări nu urmăresc, așa cum subliniază și Gérard Chaix în concluziile lucrării, să excludă evenimentul ci doar să-i restituie caracterul imprevizibil și dimensiunea memorială.

Philippe Contamine consacră problemei raportului între arta războiului și progresele cartografiei un consistent studiu *L'art de la guerre à la fin du Moyen Age et à la Renaissance: maîtrise et représentation de l'espace* (p. 35-52). Reputatul specialist arată că nevoia unei hărți s-a făcut simțită mai ales în cazul purtării războiului într-un teritoriu necunoscut. Primele hărți realizate în scopuri militare au fost realizate în Italia, dar folosirea lor s-a făcut, pe csară largă, abia din secolul următor.

Un loc aparte în cuprinsul volumului îl ocupă războiul din 1618-1648. Demnă de reținut este încercarea autorilor de a trata războiul de 30 de ani și pacea de la Münster și Osnabrück nu de pe pozițiile școlilor naționale de istoriografie -germană și franceză - ci din perspectiva istoriei Europei. Această abordare are drept consecință o nouă viziune asupra păcii Westfalice care "*ne peut plu servir de mythe fondateur -c'est-à dire de récit qui mettrait en scèbe la genèse des événements - ni au pretendu déclin de l'Empire ni a une illusoire hégémonie française*" (Gérald Chaix, *Conclusions*, p. 317).

Studiile publicate nu sunt un bilanș al cercetărilor din domeniu în ultimele decenii ci, mai degrabă, o încercare de a prezenta noi metode de analiză și de a trasa noi direcții de cercetare. Volumul de față ar fi util și pentru acei cercetători români care privesc cu dispreț abordările istoriografice mai noi drept "fleacuri" lipsite de importanță, dar ale căror contribuții în domeniul istoriei militare ar stârni zâmbete în rândul colegilor din Occident.

Ovidiu Cristea

IN MEMORIAM

MARIA HOLBAN ȘI STUDIILE DE ISTORIE A OCCIDENTULUI EUROPEAN*

ANDREI PIPPIDI

Același număr (1-2/1986) din “Revue Roumaine d’Histoire” aniversează cinci secole de la înscăunarea lui Mircea cel Bătrân (pe atunci, “cel Mare”) și 85 de ani de la nașterea Mariei Holban, alăturare care o făcea să zâmbească pe cea căreia-i aduceam și atunci omagiul nostru. În *Enciclopedia istoriografiei românești*, o greșeală de tipar a făcut să apară ca dată a nașterii “30 martie 1901”, în loc de 30 mai (stil vechi). Aceeași notă indică doar “studii superioare în București”: ar fi de precizat că era vorba de licența în drept și de cea în litere. “Specializarea la Paris” menționată mai departe cuprinde de fapt trei stagii în cursul unui deceniu: în 1929, primul, apoi din 1936 până în 1938 și, în sfârșit, în 1939. Doctoratul a fost trecut cu N. Iorga, la 17 mai 1939, pe baza unei teze prezentate în mod excepțional în limba franceză, *Quelques aspects inconnus de la Préréforme française*, cu un subtitlu ale cărui aluzii heraldice și mistice vor suna foarte ciudat mai târziu: *De la Salamandre en feu au feu divin*.

Într-o “lungă viață de erudit”, pentru a relua cuvintele cu care a fost caracterizată biografia unuia dintre profesorii ei de la Paris, Charles Samaran, atunci când își sărbătorea centenarul, Maria Holban a urmat cu perseverență această direcție de cercetare. Ultimul articol pe care l-a publicat, în 1990, în “Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance”, se intitulează *Quelques remarques sur François de Moulins*. Se referă la același personaj despre care scrisese în 1935, în “Humanisme et Renaissance”, cum se numea revista pe atunci: *François de Moulins de Rochefort et la Querelle de la Madeleine*. Între cele două texte au trecut 55 de ani. Faptul e semnificativ pentru drama pe care a trăit-o o generație de istorici români, dintre care puțini au fost binecuvântați cu o asemenea longevitate¹. Totodată, nimic n-ar putea arăta mai clar dificultățile întâmpinate în dezvoltarea lor de studii de istorie occidentală în România, studii consacrate mai cu seamă Evului Mediu și Renașterii, dar ocazional extinse și la secolele XVII-XVIII.

În țara noastră, aceste cercetări n-au existat înainte de N. Iorga, care a dat exemplul unei ambidexterități datorită căreia savantul român publica în străinătate pe subiecte de istorie pe care o numim “universală”, dar, în același timp, își consacra o

* Comunicare susținută la Institutul de Istorie “Nicolae Iorga” în data de 20.03.2001, cu prilejul sărbătoririi centenarului Mariei Holban.

¹ De văzut reflecțiile lui Nicolae-Șerban Tanașoca, *Profesorul Mihai Berza și destinul generației sale*, în SMIM, XV, 1997, p. 17-21.

largă parte din activitatea sa temelor de interes local, național. Iorga a fost imitat de generația următoare, din care fac parte, fie că i-au fost elevi sau nu, dar cu toții născuți în ultimul deceniu al veacului al XIX-lea, C. Marinescu, G. Brătianu și A. Oțetea. Doar cu trei ani mai tânăr decât Brătianu, Maria Holban aparținea aceleiași generații. Pe M. Berza, Al. Elian, Al. Ciorănescu, Fr. Pall și Carl Göllner, ale căror date de naștere se concentraseră între 1907 și 1911, comunitatea de destin îi apropie de cei care, deși numai cu puțin mai vârstnici, le-au fost profesori: Brătianu și Oțetea, dascălii lui M. Berza la Iași, Marinescu, al clujenilor. Într-o situație privilegiată s-a găsit Ciorănescu, ca elev, în aceeași vreme, al lui Iorga și al seriei intermediare de la Facultatea de Litere și de la Școala de Arhivistică și Paleografie.

În amintirile sale, el menționează cursul de paleografie latină și franceză ținut de "domnișoara Maria Holban ... al cărei singur elev am fost". Era prin 1930. "Această disciplină", povestește Ciorănescu, "mi-a fost de cel mai mare folos în împrejurări pe care atunci nu puteam să le imaginez. Lecțiile domnișoarei Holban mi-au permis să profit fără pierdere de vreme de toate arhivele pe care le-am frecventat la Veneția, la Paris, la Simancas și mai ales în Canare, unde am stors cu ușurință sucul câtorva zeci de mii de documente locale. Domnișoara Holban era o foarte pricepută profesoară. Făcuse studiile în Franța, publicase la Paris un volum de traduceri frumoase din poezia populară românească și studii despre Marguerite de Valois"².

Cursul este acela pentru care s-a publicat în 1942 primul fascicol din *Culegerea de facsimile*, semnat de Maria Holban și Virginia Sacerdoțeanu. Volumul de traduceri, *Florilège de chants populaires roumains* (1934) reprezintă versiunea franceză a culegerii întocmită de Ovid Densusianu, *Flori alese din cântecele poporului* (1920). El avea să fie urmat, în 1937, de o antologie proprie, *Incantations, chants de vie et de mort*, despre care spuneam cu alt prilej: "Remarcabile sânt atât forma în care au fost transpuse doinele sau descântecele, bocetele sau colindele, cât și comentariul, care constituie un studiu introductiv de o sută de pagini, de o superioară înțelegere a sufletului țărănesc, stăpânit de prezența morților și adăpostit în sanctuarul naturii umanizate"³.

De altfel, Maria Holban a fost ispitită și de traducerea poeziilor străini în românește, de la Valéry la Swinburne - *Cimitirul marin* s-a publicat⁴ - dar și de a celor români în limba franceză, lăsând în cartioanele sale tălmăcirea întreagă a antumelor lui Eminescu și lucrând pe versurile lui Blaga chiar în clipa în care i s-a curmat viața, cu condeiul în mână. Mărturisirile sale despre acest nobil meșteșug se întrevăd, ca în filigran, într-un text, *Ion Pillat și poezia franceză*, la fel de uitat ca tot volumul de evocări din care face parte și ale cărui semnături - de pildă, Vianu, Philippide, Perpersicius, Alice Voinescu, V. Voiculescu - reconstituie ultimul cerc literar din București înainte de schimbarea abruptă a zodiilor⁵.

² Alexandru Ciorănescu, *Amintiri fără memorie*, I, București, 1995, p. 122.

³ Andrei Pippidi, *Dr. Maria Holban la 85 de ani*, în AIIAI, XXIII, 2, 1986, p. 152. Cf. Marie Holban, *Quelques noëls roumains*, L'Europe Orientale, VII, 1-2, 1937, p. 73-77.

⁴ *Viața Românească*, noiembrie 1939. Tot din Valéry, *Le Cantique des Colonnes*, în "Ramuri", aprilie 1989. Preferințele traducătoarei mergeau către poeți englezi din secolul al XIX-lea, Thomas Lovell Beddoes și Francis Thompson.

⁵ Volumul se cheamă *Ion Pillat. Mărturii despre om și poet*, București, 1946. Din 1938 datează această dedicație pe *Poezii din Baudelaire*, "Domnișoarei Maricel Holban, care a știut să redea, cu artă și fără trădarea textului, cântecul nostru popular în graiul lui Racine și al lui Baudelaire - aceste încercări de echivalențe poetice, cu omagiul lui Ion Pillat".

Al. Ciorănescu face aluzie și la studii despre Marguerite de Valois, un mănunchi de articole convergente spre teza de doctorat, răspunzând la întrebări cu privire la atmosfera intelectuală și religioasă de la curtea lui Francisc I. Preocupările Mariei Holban în această direcție au început să se contureze cu vreo zece ani înainte de apariția celei dintâi dintre publicațiile sale. Însemnările ei pe una din cărțile care au introdus-o în subiect, lucrarea lui R. de Maulde la Clavière, *Louise de Savoie et François Ier*, datează din 1925. Exemplarul, acoperit de sublineri și note, din altă carte fundamentală în același domeniu, cea a lui A. Renaudet, *Préréforme et humanisme à Paris pendant les premières guerres d'Italie*, dovedește o lectură în 1932. În 1934, în volumul *În memoria lui Vasile Pârvan*, la care au colaborat vreo 30 din foștii elevi ai acestuia, printre care R. Vulpe, P. P. Panaitescu, Basile Munteanu, G. Oprescu, Al. Busuiocanu, V. Băncilă și Vl. Dumitrescu, contribuția Mariei Holban se intitulează *Autour du Livre d'Heures de Marguerite de Valois*⁶. E vorba de o culegere de rugăciuni alcătuită în 1519 de un protejat al Ludovicăi de Savoia, François de Moulins, a cărui carieră a reținut multă vreme atenția autoarei. După un an, articolul din "Humanisme et Renaissance" semnalează două manuscrise dedicate de același personaj regentei. În 1936 apare volumul de omagiu pentru Abel Lefranc, istoric al literaturii franceze din secolul al XVI-lea și îndeosebi specialist în opera lui Rabelais: sânt incluse două contribuții românești. Alături de Alice Hulubei, Maria Holban se ocupa de analogiile, neobservate până atunci, între un poem religios de Jean Bouchet și opera poetică a reginei Margareta⁷.

Această interpretare va fi contestată de Lucien Febvre, ale cărui cercetări, în același timp, urmăreau opțiunile morale și religioase ale autoarei *Heptameronului*⁸. Dar cine n-ar fi vrut să provoace interesul lui Lucien Febvre, chiar fără a-i dobândi și acordul? În afară de G. Brătianu, amintit de câteva ori în corespondența lui Febvre cu Marc Bloch, nici un alt istoric român n-a mai avut această cinste⁹.

Altă serie de studii ale Mariei Holban, cele din anii războiului și ai falsei păci care i-a urmat, stăruie asupra metamorfozei unor embleme heraldice. Aceste pagini despre o faună fantastică au fost primele (și, pentru multă vreme, singurele) care, în țara noastră, au practicat istoria simbolică. Orice încercare, astăzi, de a investiga zona dintre imagine și imaginar trebuie să se revendice de la acest început. Unul din articole parcurge drumul de la stema familiei Visconti la aceea a contelui Jean d'Angouleme, coborât prin mamă din ducii de Milano și el însuși bunic al regelui Francisc I¹⁰. Itinerarul e și mai complicat în lucrarea consacrată "pretinsului duel numismatic dintre Ludovic al XII-lea și Iuliu al II-lea"¹¹, deoarece argumentele acestei interpretări au fost reluate unul câte unul, într-un vast context de profeții, de figuri mitologice și travestiri

⁶ P. 168-180, cu recenzie de Jean Porcher, în "Humanisme et Renaissance", II, 1, 1935, p. 80-81.

⁷ *Le Miroir de l'âme pécheresse et les Epistres de la noble et amoureuse Dame, in Mélanges offerts à M. Abel Lefranc, Professeur au Collège de France, membre de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, par ses élèves et ses amis*, Paris, 1936, p. 142-154.

⁸ Lucien Febvre, *Amour sacré, amour profane. Autour de l'Heptaméron*, Paris, 1971, p. 59-60.

⁹ Marc Bloch, *Lucien Febvre et les Annales d'Histoire Economique et Sociale. Correspondance*, I, 1928-1933, ed. Bertrand Müller, Paris, 1999, p. 206, 213, 215, 217, 337, 343, 428.

¹⁰ *De la guivre des Visconti à la salamandre de François I*, RA, III, 8, 1939, p. 3-16.

¹¹ *Autour du prétendu duel numismatique de Louis XII et de Jules II*, RHSEE, XXII, 1945, p. 204-249. Într-o primă versiune, același articol apăruse în Memoriile Centrului de Studii asupra Renașterii, București, 1943, p. 135-183.

emblematică, pentru a fi în final eliminate. O medalie inedită, miniaturile unor manuscrise și o tapițerie de la muzeul din Boston sânt temeiurile pe care se reazemă erudita discuție cu privire la originea și evoluția salamandrei, creatură amfibie, de foc și apă, reprezentată pe stema personală a regelui Franței¹².

Studiile amintite aparțin perioadei în care Maria Holban s-a alăturat grupului de cercetători, de vârstă ei sau mai tineri, care colaborau la "Revue historique du Sud-Est européen", strânși în jurul acestui Institut și apropiați de directorul său, G. Brătianu. Revista, avându-l ca secretar de redacție pe M. Berza, devenise unul din cele mai valoroase periodice de istorie din Europa războiului¹³.

Suprimarea sa în 1948, odată cu "Revista istorică" și cu "Balcania", însemna demantelarea unui sector întreg al istoriografiei românești. Totodată, desființarea Școlii de Arhivistică a fost și o lovitură personală pentru Maria Holban, a cărei experiență de catedră, de peste 20 de ani, s-a oprit definitiv atunci. În împrejurări pe care nu e locul de a le povesti aici și în care a dovedit curaj și demnitate, acea inflexibilă "onoare spaniolă" pe care i-am cunoscut-o, Maria Holban și-a pierdut în același timp și moșia părintească de la Săscut, menținută cu mari sacrificii până în ultima fază a reformei agrare, fiind chiar arestată și, pentru o vreme, dacă nu mă înșel, condamnată la domiciliu forțat¹⁴. Cel care a salvat-o a fost Constantinescu-Iași, care a adus-o la Institut în 1949. Foștii ei colegi au evocat episoade din ceea ce era existența lor supravegheată și umilită, deși, din când în când, cu tăișul ironiei, prietena lor îi răzbuna. Competența ei a fost masiv folosită la pregătirea seriei C (Transilvania) din colecția de *Documente privind istoria României*, precum și la volumele de *Călători*, ale căror peripeții au fost descrise aici de domnul Cernovodeanu, asociat din primul ceas la acest *opus magnum*.

Întoarcerea la preocupările din tinerețe a fost posibilă doar în 1955, când Congresul de la Roma, în vederea căruia se alcătuiă o culegere de studii, i-a dat prilejul să semnaleze cea dintâi traducere franceză a *Elogiului smintelii* și să identifice un agent al răspândirii ideilor erasmienne în persoana pelerinului franciscan Jean Thenaud¹⁵. La acest personaj, inițiat în tainele cabalei creștine și a cărui fizionomie reală pare a fi fost mai complexă decât aceea pe care Rabelais a caricaturizat-o cu simpatie, Maria Holban va reveni în 1971 și în 1973¹⁶, în publicații internaționale consacrate Renașterii franceze. Între specialiștii de prestigiu ai domeniului, la acea dată, nu mai era alt român decât fostul ei elev, Al. Ciorănescu, instalat între timp tocmai în Insulele Canare.

A propos de la correspondance d'Erasmus, din 1977, este aparent o recenzie la al treilea volum din ediția engleză de la Toronto a scrisorilor, limitându-se deci la anii 1514-1516, când Erasmus se găsea la Basel, unde tipărea textul grecesc al Noului Testament. Dar ce cunoaștere a întregii biografii a umanistului și a contextului

¹² *Autour de la salamandre*, RHSEE, XXIII, 1946, p. 196-216.

¹³ Șerban Papacostea, *Gheorghe I. Brătianu: evocare*, în RI, II, 1-2, 1991, p. 106. Cf. D. M. Pippidi, *Quelques souvenirs personnels sur l'Institut d'histoire universelle "N. Iorga"*, RRH, 2, 4, 1986, p. 265-266.

¹⁴ În același an, prietena ei Maria Goleșcu intra în închisoare pentru a nu mai ieși decât după 14 ani. Vezi Andrei Pippidi, *Maria Goleșcu, 1897-1987*, SCIA, seria Arta Plastică, 35, 1988.

¹⁵ *Un témoignage inconnu sur le rayonnement érasmien dans l'entourage immédiat de François Ier*, în NEH, I, București, 1955, p. 265-284.

¹⁶ *Autour de Jean Thenaud et de Frère Jean des Entonneurs*, Etudes rabelaisiennes, IX, 1971, p. 49-69; *Le vrai Jean Thenaud*, în *L'Humanisme français au début de la Renaissance*, Paris, 1973, p. 193-205.

intelectual al operei sale se desprind din acest comentariu¹⁷! Tot o recenzie, de astă dată la Anne-Marie Lecoq, *François Ier imaginaire. Symbolique et politique à l'aube de la Renaissance française* îi va furniza Mariei Holban pretextul pentru a utiliza bogatul material, demult adunat, cu privire la iconografia lui Francisc I. Cum, însă, autoarea volumului apărut în 1987 se aventura pe un teren explorat de Maria Holban cu o jumătate de secol mai devreme, erorile sale sânt minuțios numărate și demontate¹⁸. Înainte de A. M. Lecoq, și alții, nu puțini, făcuseră experiența acestui ton caustic. Păstrăm neștearsă amintirea unor demonstrații de virtuozitate polemică pe care le-am putea caracteriza cel mai bine prin deviza lui Ludovic al XII-lea de pe stema cu ariciul: "Qui s'y frotte s'y pique".

Aceleași probleme de lectură iconografică a miniaturilor alegorice se regăsesc într-un nou articol despre portretele lui Francisc I și ale prințeselor din familia sa. Documentația a fost completată cu ocazia călătoriei la Paris pe care Maria Holban, la 80 de ani, nu șovăise s-o întreprindă ca să reviziteze Biblioteca Națională, "această Mecă a istoricilor", cum spunea ea¹⁹. Era acum preocupată de un manuscris astrologic al cărui autor, Jean Thenaud, se situează în centrul controversei cu d-na Lecoq. După ce, în comunicarea, rămasă inedită, la Congresul de la București, Maria Holban analizase corespondența Margaretei de Navara cu cardinalul de Briçonnet, prilej de a prezenta tendințele erasmienne și evanghelice ale grupului de umaniști din jurul lui Lefèvre d'Étaples²⁰, ea simte nevoia de a supune unei cercetări meticuloase jurnalul Ludovicăi de Savoia. Concluziile se referă la datarea manuscrisului original (din 1517), la împrumuturile din scrierile lui François de Moulins și la atitudinea regentei față de Prereformă²¹. Articolul se încheie cu o făgăduială pe care autoarei nu i-a mai fost dat s-o țină: "Vom reveni poate asupra subiectului".

Opera cuiva trebuie judecată în funcție de ce a avut de spus. Există cicluri închise, dar și, la orice vârstă, după cum o demonstrează cu prisosință acest caz, ansambluri incomplete, pe care tocmai absența finalului așteptat și firească le face să

¹⁷ RRH, 16, 4, 1977, p. 763-775.

¹⁸ *A propos de François Ier et de son image*, ibid., 27, 4, 1988, p. 351-362. Elevă a lui André Chastel, Anne-Marie Lecoq publicase până atunci, *La salamandre royale dans les entrées de François Ier*, în *Les Fêtes de la Renaissance*, ed. Jean Jacquot și Elie Konigson, III, Paris, 1972; eadem, *Le Puy d'Amieus de 1518*, *Revue de l'Art*, 38, dec. 1977, p. 64-74; eadem, *La Grande Conjonction de 1524, démythifiée pour Louise de Savoie. Un manuscrit de Jean Thénau à la Bibliothèque Nationale de Vienne*, *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, XLIII, 1981, p. 39-60.

¹⁹ *Nouveaux aperçus sur l'iconographie du ms. fr. 24 461 de la Bibliothèque Nationale: les portraits de François Ier et de sa famille*, *Bulletin de la Société de l'Histoire de l'Art français*, 1984, p. 15-30.

²⁰ *XVe Congrès International des Sciences Historiques. Actes*, IV, 2, 1982, p. 1023.

²¹ *Le Journal de Louise de Savoie et François de Moulins*, RRH, 28, 4, 1989, p. 451-464. Vezi și *Quelques remarques sur François de Moulins*, *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, LII, 1, 1990, p. 23-36. O trimitere la vechiul articol din 1935 în *Visages de la Madeleine dans la littérature européenne (1500-1700)*, ed. Jacques Chocheyras, Grenoble, 1990, unde Charles Béné se ocupă de *La Querelle des trois Maries et Erasme*, a provocat din partea Mariei Holban o recenzie în *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 53, 1991, p. 235-238. Aici, pentru ultima oară, anunța o continuare a serialului despre François de Moulins: "Nous en reparlerons une autre fois".

trăiască mai intens. Așa încât e îndreptățită întrebarea dacă adevărata performanță nu e mai degrabă neîmplinirea până la capăt decât integralitatea monumentală.

Ceea ce articolele precizează cu privire la chestiuni de detaliu trimite la o problematică globală, care ar fi trebuit tratată în teza rămasă inedită. Aceasta vrea să deslușească, în Franța de la începutul secolului al XVI-lea, confruntarea între curente așa de diferite ca "ascetismul flamand și estetismul Renașterii, neoplatonismul italian și tomismul universitar, scolastica medievală și umanismul erasmian"²². Mărturia manuscriselor astrologice sau moralizatoare stabilește repere în circulația ideilor. Totodată, imaginea este îndelung interogată, pe același plan cu lecturile. Personaje cărora chiar specialiștii abia le cunosc numele erau pentru Maria Holban ființe vii, familiare, cărora le înțelegea până și gândul cel mai prudent și mai ocolit. Dar, cum ne dăm seama răsfoind teza, era o întreprindere imposibilă. Interesul autoarei s-a distribuit egal, fără perspectivă, asupra tuturor amănuntelor, fie că ele deplasau o dată cu trei ani mai devreme, fie că sugerau motivația unui ascuțit polemic. Întregul a fost sacrificat acestei proliferări a minusculului. Pentru a continua la aceeași scară ar fi fost nevoie de un lung șir de volume.

Dacă reținem din opera Mariei Holban acea parte care se referă la orizontul occidental al secolului al XVI-lea, mai sunt două observații de adăugat. Ea nu s-a putut construi decât cu ajutorul unor prieteni din străinătate, care i-au oferit informații inaccesibile la București, și s-a înscris totuși în circuitul unor publicații de erudiție neinteresate de obicei de contribuții periferice ... Ba, într-un moment istoric deosebit de prost ales, a încercat chiar să consolideze în mediul academic românesc tradiția studiilor de istorie europeană, pe care un dictat politic avea să le condamne la o lungă fază de declin.

Pentru anii parizieni ai tinereții, relațiile pe care le putem reconstitui pe baza unor crâmpeie de corespondență cu Henri Grégoire, H. Hauser, Alexandre de Laborde, Paul Perdrizet, L. Delaruelle, Charles Samaran, dau măsura mediului savant care i s-a deschis. Izolarea de mai târziu a fost învinsă datorită unor legături dintre care unele țineau de risipirea peste hotare a intelectualității românești interbelice (Marina Salmon, Sybil Pantazzi), altele fuseseră create în anii '70 (Trevor Hope). Un pasaj dintr-un text din 1989 mulțumește unui "bun coleg și prieten" de la Paris, care a rămas anonim pentru a nu provoca cenzura: era Matei Cazacu²³.

Altă rețea din care Maria Holban a făcut parte, pe baza unor afinități care au supraviețuit momentului respectiv, este aceea care a înființat în 1942 Centrul de Studii asupra Renașterii, în colaborare cu Institutul de cultură italian. Cel francez, pe vremea lui Dupront, organizase un ciclu de conferințe despre Renașterea franceză, în cadrul căruia vorbiseră M. Vulcănescu despre Rabelais, Nae Ionescu despre Calvin și N. Iorga despre preclasicism²⁴. Noul Centru de Studii, care a publicat în 1943 un volum de

²² *Quelques aspects inconnus de la Préréforme française*, teză de doctorat prezentată de Maria Holban, licențiată în Istoria universală, la Facultatea de Litere și Filosofie din București, ms., 266 p.

²³ *Autour de la première ambassade d'Antonio Rincon en Orient et de sa mission auprès du vovode de Transylvanie, Jean Zapolya (1522-1523)*, RRH, 23, 2, 1984, p. 116.

²⁴ Mircea Vulcănescu, *Nae Ionescu, așa cum l-am cunoscut*, București, 1992, p. 72; André Godin, *Une passion roumaine. Histoire de l'Institut Français de Hautes Etudes en Roumanie (1924-1949)*, Paris-Montréal, 1998, p. 100; N. Iorga, *Despre preclasicism*, RI, XXIV, 7-9, 1938, p. 213-222.

Memorii, unicul, pentru care au scris Maria Holban, Al Ciorănescu, I. Nistor, Olga Greceanu ș.a., își asigurase adevărate marcate în spațiul public. Lista numelor evocă o efervescență intelectuală sau, cel puțin, un prestigiu academic care ne trezesc nostalgia: G. Brătianu, C. Marinescu, A. Oțetea, G. M. Cantacuzino, Alice Voinescu, G. Oprescu, Al. Busuioceanu, Duiliu Marcu, doctorii Bologa și Gomoiu, matematicienii Onicescu și Sergescu, eleniștii Grecu și Bezdechi. Deși sub patronajul unui ministru, Al. Marcu, italianist, oamenii de dreapta nu sunt decât doi, trei vor fi închiși, alți trei vor muri în exil, tot atâția vor sfârși academicieni.

Din această perspectivă, eșecul revendicării de autonomie pentru studiile occidentale devine explicabil. Recursul elitei intelectuale la statul-patron are dezavantajul că, chiar dacă acesta din urmă nu-și impune propriile criterii de ierarhizare, asocierea, într-un climat de tensiuni și confruntare, duce la compromiterea unor inițiative științifice. În plus, necesitățile naționale, ceea ce deseori înseamnă exigențele luptei politice, limitează net sprijinul pentru teme originale, fără utilitate imediată în învățământul pre-universitar. A scrie despre lirica religioasă a unor poeți minori francezi e perfect adecvat la Paris, unde poate câștiga recunoașterea internațională, la București a fost și este un efort de a conferi extremei civilizații un statut de normalitate. Rezultatul nu se calculează în termeni de succes, ci promite doar un refugiu individual, o stare de grație.

Cine a avut onoarea de a intra în salonul-birou al d-rei Holban se simțea intimidat și captivat de atmosfera faulkeriană. Așa cum Miss Emily era protejată de amintirea tutelară a tatălui ei, colonelul Sartoris, tot așa, aici, te primea fiica generalului Holban, fost atașat militar la Petersburg, fost guvernator al Budapestei, fost ministru de război în guvernul Take Ionescu (timp de o lună!). Chiar la ușă, pe cutia de scrisori ruginită, nu era alt nume decât al lui. În 1981, când am invitat-o să facă parte din comisia mea de doctorat, am întrebat-o naiv dacă mai fusese la Cluj și răspunsul, de un inegalabil orgoliu, a fost: "Prima dată la 18 ani, cu tata, ca să instalăm autoritățile românești". Pe linie paternă, genealogia familiei se poate urmări până la boiernași din părțile Vasluiului de la începutul secolului al XVIII-lea, dar, prin alianțe, cuprinde și pe omonimii mai vechi din nordul Moldovei²⁵, precum și pe acel Ștefan Scarlat Dăscălescu de la Focșani în care N. Iorga descoperise "un cugetător politic"²⁶.

Încăperea în care erai admis era atât de vastă încât avea multe colțuri de umbră: colțul fotografiilor de familie, colțul oglinzii, colțul bibliotecii englezești, colțul măsuței de ceai și acela în care trona o superbă sobă de faianță albă. În acest interior de vechi și nobil stil, indigența se infiltrasă, aproape imperceptibil. Invitația la ceai - licoare sorbită în delicate și prăfuite cești de porțelan - se transforma repede într-o lecție de istorie în care ți se citau fără milă, cu data lor exactă, documente de la Vlaicu-Vodă sau Ludovic de Anjou, nume bizare ca "Lekembrat" sau "Zoaykuch"²⁷. Conversația devenea astfel un monolog, deși avea aerul că ești tu consultat asupra unei ipoteze laborios construite, pe

²⁵ Mihai Sorin Rădulescu, *Câteva date despre strămoșii Mariei Holban*, în *Genealogia românească. Istoric și bibliografie*, I, Brăila, 2000, p. 209-212. Cf. C. Bobulescu, *Neamul Holbăneștilor*, București, 1929.

²⁶ N. Iorga, *Un cugetător politic moldovean de la jumătatea secolului al XIX-lea: Ștefan Scarlat Dăscălescu*, AARMSI, s. III, t. XIII, 1932, p. 1-56.

²⁷ *Deposdări și judecăți în Hațeg pe vremea Angevinilor*, Studii, XIII, 5, 1960, p. 150; *Contribuții la studiul raporturilor dintre Țara Românească și Ungaria angevină (Rolul lui Benedict Himfy în legătură cu problema Vidinului)*, SMIM, I, 1956, p. 27.

care abjecta ta ignoranță te împiedica să o înțelegi chiar, darămite să o critici. Dacă “chestiunea Vidinului” sau “coridorul unguresc” mi-au rămas pentru totdeauna pecetluite, în schimb, cu vremea, alte subiecte, ca falsurile comise de câte un călător în relatarea peregrinărilor sale, mi-au devenit destul de cunoscute ca să fiu capabil de un răspuns care, rareori, aprindea o scânteie de satisfacție în ochii aceia albaștri. A fost pentru mine o mare surpriză când, printre hârtiile care mi-au fost încredințate din moștenirea d-rei Holban, am descoperit un referat favorabil la articolul meu despre politica balcanică a lui Mihai Viteazul: îi datoram așadar apariția acelui text în “Revue Roumaine d’Histoire” dar nu făcuse niciodată aluzie la el. În această discreție care-i ascundea cu strășnicie generozitatea, era o lecție nu mai puțin prețioasă decât inițierea în critica izvoarelor și în tehnica interpretării lor. Reconstrucția disciplinei noastre, astăzi, are nevoie să asimileze rezultatele acestei pedagogii severe.

MARIE HOLBAN ET LES ÉTUDES D’HISTOIRE DE L’OCCIDENT EUROPÉEN

Résumé

Foisonnante et diversifiée, l’oeuvre de Marie Holban (1901-1991), dont seulement une étroite partie a été réunie en volume, inclut, avec les recherches orientées vers la Transylvanie médiévale et celles au sujet des nombreux voyageurs qui ont décrit les terres roumaines, un travail incessamment repris sur le climat littéraire et religieux de la Renaissance française. Elève de N. Iorga à Bucarest et d’Abel Lefranc à Paris, Marie Holban a longuement et minutieusement étudié le rayonnement érasmien à la cour de François Ier. Les figures auxquelles elle portait un intérêt constant furent Louise de Savoie, Marguerite de Navarre, Lefèvre d’Étaples, Jean Thenaud et surtout François de Moulins de Rochefort. C’est dire que de tels travaux d’érudition ont rarement été entrepris en Roumanie à une époque où triomphaient d’abord l’histoire économique et sociale, ensuite le nationalisme.

Le centenaire offre l’occasion d’évoquer un chapitre peu connu de l’histoire des intellectuels roumains. Marie Holban, qui a enseigné la paléographie latine à l’Ecole Supérieure des Archives, s’était jointe au groupe de savants repliés autour de l’Institut d’Histoire Universelle, lorsque celui-ci se trouvait sous la direction de G. Brătianu, et avait participé en 1942 à la fondation d’un éphémère Centre d’Études sur la Renaissance. Par ses préoccupations littéraires, car elle a traduit en roumain de poètes français et anglais, étant également l’auteur des meilleures traductions de la poésie populaire roumaine en français, par ses contacts avec des personnalités de l’élite culturelle, elle a joué elle-même un rôle remarquable, à sa manière discrète, malgré l’écrasement quasi total de cette élite dans les années du régime communiste.

ABREVIERI

AARMSI	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice
AARMSL	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare
AB	= Arhivele Basarabiei
AG	= Arhiva Genealogică
AGR	= Arhiva Genealogică Română
AH	= Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AIAC	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj
AIIAI	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol", Iași
AIINC	= Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj
AIIX	= Anuarul Institutului de Istorie "A. D. Xenopol", Iași
AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice
ALIL	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
AM	= Arheologia Moldovei
AMM	= Acta Moldaviae Meridionalis (Vaslui)
AMN	= Acta Musei Napocensis
AnB	= Analele Bălți
AnD	= Analele Dobrogei
AnM	= Analele Moldovei
AO	= Arhivele Olteniei
APH	= Acta Poloniae Historica
AR	= Arhiva Românească
ARBSH	= Académie Roumaine Bulletin de la Section Historique
ASUI	= Analele Științifice ale Universității "Al. I. Cuza" Iași
AUBI	= Analele Universității București. Seria Istorie
AUI	= Analele Universității Iași. Secția Istorică
BAIESEE	= Bulletin de l'Association Internationale d'Etudes du Sud Est Européen
BAR	= Biblioteca Academiei Române
BBRF	= Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCI	= BCIR
BCIR	= Buletinul Comisiunii Istorice a României
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BF	= Byzantinische Forschungen
BG	= Boabe de Grâu
BIFR	= Buletinul Institutului de Filologie Română "Al. Philippide"
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BOR	= Biserica Ortodoxă Română
BRV	= Bibliografia Română Veche
BS	= Byzantinoslavica
BSI	= Balkan Studies (Thessaloniki)
BSH. BSHAR	= ARBSH
BSGR	= Buletinul Societății Geografice Române
BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române

"Studii și Materiale de Istorie Medievală" vol. XIX, 2001, p. 385-387

BZ	= Byzantinische Zeitschrift
CC	= Codrul Cosminului
CDM	= Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului
CI	= Cercetări Istorice
CL	= Cercetări Literare
Cv. L	= Convorbiri Literare
CMRS	= Cahiers du Monde Russe et Soviétique
CN	= Cercetări Numismatice
CNA	= Cronica Numismatică și Arheologică
CT	= Columna lui Traian
DIR	= Documente privind Istoria României (seria A: Moldova; seria B: Țara Românească; seria C: Transilvania)
DR	= Dacoromania
DRH	= Documenta Romaniae Historica (seria A: Moldova; seria B: Țara Românească; seria C: Transilvania; seria D: Relații între țările române)
EB	= Etudes Balcaniques, Paris
EDr	= Ephemeris Daco-romana
FHDR	= Fontes Historiae Dacoromanae
GB	= Glasul Bisericii
GG	= Geopolitica și Geoistoria
Hurmuzaki (și colab.)	= Hurmuzaki, Eudoxiu de (și colaboratorii), <i>Documente privind istoria românilor</i>
IN	= "Ion Neculce". Buletinul Muzeului Municipal din Iași
JÖB	= Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik", Wien
LAR	= Literatura și Artă Română
LL	= Limbă și Literatură
LR	= Limba Română
MA	= Mitropolia Ardealului
MB	= Mitropolia Banatului
MC	= "Miron Costin". Revistă de mărturii istorice
MCA	= Materiale și Cercetări Arheologice
MI	= Magazin Istoric
MMS	= Mitropolia Moldovei și Sucevei
MO	= Mitropolia Olteniei
NEH	= Nouvelles Études d'Histoire
OCP	= Orientalia Christiana Periodica
RA	= Revista Arhivelor
RC	= Revista Catolică
RCr.	= Revista Critică
RDP	= Revista de Drept Public
REB	= Revue des Études Byzantines
REG	= Revue des Études Grecques
REI	= Revue des Études Islamiques
RER	= Revue des Études Roumaines
RES	= Revue des Études Slaves

RESEE	= Revue des Études Sud-Est Européennes
RFR	= Revista Fundațiilor Regale
RH	= Revue Historique
RHSEE	= Revue Historique du Sud-Est Européen
RdI	= Revista de Istorie
RI	= Revista Istorică (ambele serii)
RIAF	= Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie
RIB	= Revista de Istorie Bisericească
RIM	= Revista de Istorie Militară
RIR	= Revista Istorică Română
RIS	= Revista de Istorie Socială
RITL	= Revista de Istorie și Teorie Literară
RM	= Revista Muzeelor
RMM	= Revista Muzeelor și Monumentelor
RPH	= Roumaine. Pages d'Histoire
RR	= Revue Roumaine
RRH	= Revue Roumaine d'Histoire
RSL	= Romanoslavica
RT	= Revista Teologică
SAI	= Studii și Articole de Istorie
SAO	= Studia et Acta Orientalia
SB	= Studia Balcanica
SC	= Studii Clasice
SCB	= Studii și Cercetări de Bibliologie
SCI	= Studii și Cercetări Istorice
SCIA	= Studii și Cercetări de Istoria Artei
SCIM	= Studii și Cercetări de Istorie Medie
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche
SCIVA	= Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie
SCL	= Studii și Cercetări de Lingvistică
SCN	= Studii și Cercetări de Numismatică
SCȘI	= Studii și Cercetări Științifice. Iași
SEER	= The Slavonic and East European Review
SMIM	= Studii și Materiale de Istorie Medie
SOF	= Süd Ost Forschungen, München
ST	= Studii Teologice
Studii	= Studii. Revistă de Istorie
SUBB	= Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia
ȚB	= Țara Bârsei
TC	= "Theodor Codrescu" (revistă editată de Gh. Ghibănescu)
UKB	= Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen
VR	= Viața Românească
ZOIOD	= Zapiski Odesskogo Obsčestva Istorii i Drevnostei, Odessa
ZRVI	= Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta", Belgrad

Autorii sunt rugați să folosească aceste abrevieri în materialele trimise pentru publicare, semnalând titlurile necuprinse în această listă.

LUCRĂRI ALE MEMBRILOR INSTITUTULUI DE ISTORIE " N. IORGA "

- Viorel ACHIM, *Banatul în Evul Mediu. Studii*, București, 2000.
- Ștefan ANDREESCU, *Vlad Țepeș (Dracula)*, ediția a II-a revăzută, București, 1998
(cu o ediție în engleză, 1999).
- Violeta BARBU, *Miniatura brâncovenească. Manuscrise ilustrate și ornamentate*, București, 2000,
- Călători străini despre țările române, vol. X, partea I, vol. îngrijit de (†) Maria HOLBAN, Maria M. Alexandrescu - Dersca BULGARU, Paul CERNOVODEANU, București, 2000
- Ileana CĂZAN, *Habsburgi și otomani la linia Dunării. Tratatate și negocieri de pace. 1526-1576*, București, 2000.
- Paul CERNOVODEANU, *Alte spicuri de istorie românească*, Aalborg- Danemarca, 2000.
- Florin CONSTANTINIU, *O istorie sinceră a poporului român*, ediția a II-a, București, 1999.
- Eugen DENIZE, *Români și spanioli de-a lungul veacurilor*, Aalborg- Danemarca, 2001.
- Eugen DENIZE, *Țările române în relațiile internaționale. Secolele XV- XVI*, Aalborg- Danemarca, 1999.
- N. IORGA, *Istoria Românilor*, vol. VI, *Monarhii*, ediție îngrijită de Ștefan ANDREESCU, București, 2000.
- P. P. PANAITESCU, *Mircea cel Bătrân*, ediția a II-a, îngrijită de Gheorghe LAZAR, București, 2000
- Șerban PAPACOSTEA, *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, ediția a II-a, București, 1999

APARIȚII ÎN EDITURA ISTROS A MUZEULUI BRĂILEI

- I. CÂNDEA, *Brăila. Origini și evoluție până la jumătatea secolului al XVI-lea*, Brăila, 1995.
- V. SPINEI, *Reprezentanți de seamă ai istoriografiei și filologiei românești și mondiale*, Brăila, 1996.
- I. CÂNDEA, *Mănăstirea Măxineni*, Brăila, 1996.
- V. SÎRBU, G. FLOREA, *Imaginar și imagine în Dacia preromană*, Brăila, 1997.
- D. BĂDĂRĂ, *Tiparul românesc la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, Brăila, 1998.
- V. SÎRBU, G. FLOREA, *Les Gêto-Daces. Iconographie et imaginaire*, Cluj-Napoca, 2000.
- Mihai Sorin RĂDULESCU, *Genealogia românească. Istoric și bibliografie*, Brăila, 2000.